

Г. М. Перепелиця

УКРАЇНА РОСІЯ
ВІЙНА
в умовах співіснування

Монографія

Київ
Видавничий дім «Стилос»
2015

УДК 355.013:[(477:(470+571))+172.4

ББК 66.2(4Укр-Рос)

П 27

Рекомендовано до видання вченою радою
Дипломатичної академії України при МЗС України
(протокол № 2 від 16 грудня 2015 року)

Рецензенти:

Жалоба І. В., завідувач кафедри дипломатичної і консульської
служби Дипломатичної академії України при МЗС України,
доктор історичних наук, професор;

Парахонський Б. О., головний науковий співробітник відділу
глобалістики та безпекових стратегій Національного інституту
стратегічних досліджень, доктор філософських наук, професор;

Капітоненко М. Г., доцент кафедри міжнародних відносин
та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
кандидат політичних наук

Friedrich Naumann
STIFTUNG

FÜR DIE FREIHEIT

Видано за підтримки
Фонду Фрідріха Науманна в Україні

Перепелиця Г. М.

П 27

Україна – Росія: війна в умовах співіснування. – К. :
Видавничий дім «Стилос», 2015. – 880 с.

ISBN 978-966-193-115-1

У книзі представлений комплексний аналіз російсько-українських відносин та ключових тенденцій їх розвитку з погляду конфліктологічної парадигми. Автор поставив за мету розкрити корені конфліктогенності, що криються в цих відносинах. Вони великою мірою дають можливість осмислити ті об'єктивні причини та суб'єктивні умови, які спонукали Росію розв'язати воєнну агресію проти України. Дослідження еволюції цих відносин указує на перманентний характер їх конфліктного стану, а також розкриває подальші перспективи такого процесу.

Книга розрахована на широке коло вітчизняних та зарубіжних фахівців, науковців, представників вітчизняного дипломатичного корпусу, а також читачів, які цікавляться зовнішньою політикою та міжнародними відносинами.

УДК 355.013:[(477:(470+571))+172.4

ББК 66.2(4Укр-Рос)

© Г. М. Перепелиця, 2015

© Видавничий дім «Стилос», видання, 2015

ISBN 978-966-193-115-1

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ І. Українсько-російські відносини в категоріях війни ідентичностей	
§ 1. Українсько-російські відносини в контексті конфліктологічної парадигми	10
§ 2. Онтологія російсько-українського конфлікту	39
Розділ ІІ. Еволюція російсько-українського конфлікту	
§ 1. Передумови російсько-українського конфлікту пострадянського періоду	122
§ 2. Латентність російсько-українського конфлікту на початку ХХІ століття	211
§ 3. Перехід до відкритої конфронтації в умовах становлення багатопольного світу	322
Розділ ІІІ. Російсько-українська війна	
§ 1. Стратегічні цілі й інтереси України та Росії у війні.....	400
§ 2. Гібридна війна як основна форма російсько-українського конфлікту	414
§ 3. Стратегія і тактика сторін у гібридній війні	492

Розділ IV. Оцінка, прогноз та міжнародні наслідки російсько-українського конфлікту

§ 1. Комплексна оцінка російсько-української війни	672
§ 2. Наслідки російсько-української війни	781
§ 3. Прогноз подальшого перебігу російсько-українського конфлікту	807

Післямова	862

Додатки	871

ПЕРЕДМОВА

Не сувора слава норманської доби,
а криваве болото монгольського рабства було
колискою Московії, а сучасна Росія є ні чим
іншим, як трансформацією останньої.

*Карл Маркс,
Таємниці дипломатичної
історії XIX століття*

Мало хто вірив, що в умовах XXI століття, в період стабільності в Європі та 25 років існування незалежної Української держави Росія наважиться на відкриту й підступну воєнну агресію проти України. Саме такий віроломний напад «старшого брата» змусив багатьох в Україні та за її межами переосмислити наші «братні» стосунки з Росією. Це спонукало автора до з'ясування сутності цих відносин та дослідження витоків і руйнівних сил, які переводять українсько-російські відносини у стан конфлікту та найвищої форми його прояву – війни.

Загалом українсько-російські відносини являють собою доволі складний конгломерат взаємозв'язків, протиріч і тенденцій, які досить важко описати, спираючись лише на один методологічний підхід. Це призводить до ризику однобічного висвітлення всього комплексу двосторонніх відносин. Тим більше, що українсько-російські відносини не вкладаються у формат двосторонніх стосунків, як це прийнято розглядати в контексті інтеракціоністського підходу. Їх глибина і значущість настільки великі, що вони почасти стають предметом багатосторонніх відносин і здатні впливати на регіональні системи міжнародних відносин.

Значущість українсько-російських відносин визначається також тим, що вони мають значний вплив не лише на зовнішню політику суб'єктів цих відносин, а й великою мірою зумовлюють внутрішньополітичні процеси й історичну долю України й Росії та їхніх народів. Очевидно, що така історична значущість сама по собі вже містить не тільки мотивацію до єднання, а й несе в собі колосальний конфліктогенний потенціал. Предмети або сфери, які мають життєво важливу суспільну чи матеріальну значущість, здебільшого є водночас і предметом конфліктів. Отже, комплексний аналіз українсько-російських відносин не може бути повним і самодостатнім без з'ясування цієї конфліктогенної проблематики.

Інше питання, яким задався автор у цій книзі: чого більше в цих відносинах – гармонії чи конфліктності? Без з'ясування цього неможливо вибудувати політику й визначати подальшу перспективу взаємовідносин. Дослідження показало, що конфліктогенність українсько-російських відносин закладена в самій природі національного інтересу Росії, який спирається на потужний духовний базис імперської свідомості російського суспільства. На таку агресивну російську політику є потужний запит в російському соціумі. Імперська свідомість російського суспільства, у свою чергу, є джерелом конфліктогенності як внутрішньої, так і зовнішньої політики Росії, оскільки з подібним запитом не можуть погодитись інші суб'єкти міжнародних відносин.

Імперська політика, звичайно, може забезпечити гегемонію, проте не може принести процвітання російському народу. Адже розвиток будь-якої імперії складається з трьох фаз: експансія – гегемонія – занепад. Зміна цих фаз відбувається завдяки постійній зміні станів балансу і дисбалансу сил у регіональній та глобальній системах міжнародних відносин. За свою історію Росія як імперська держава входить у третій цикл повторення цих фаз. Завершення першого циклу призвело до часткового розпаду Російської імперії на початку ХХ століття в результаті зміни балансу сил за результатами Першої світової війни. Другий цикл почався з нової експансії більшовицької Росії на територію України, Кавказу, Центральної Азії та Прибалтики, яка завершилась утворенням Радянського Союзу. За результатами Другої світової війни відбулася нова зміна

балансу сили в глобальній системі міжнародних відносин, завдяки якій Радянський Союз досяг гегемонії над половиною світу, посівши місце наддержави у світовій ієрархії міжнародних відносин. Закінчення «холодної війни» позначилося новою зміною балансу сили, що призвело до занепаду, а згодом і розпаду СРСР.

У так званий постбіполярний період склався новий дисбаланс у силі на користь Заходу, а не Росії, що призвело до втрати РФ статусу наддержави і скочування її до рівня середньої держави в ієрархії міжнародних відносин. Очевидно, що такий статус не міг задовольнити імперських інтересів Росії, які залишалися перманентними в усі часи її існування, незалежно від можливостей їх реалізації. Між тим, окрім імперських амбіцій у цей історичний період у Росії зберігся один з атрибутів сили наддержави – ядерна зброя. Саме вона дала Росії надію переглянути встановлений за результатами «холодної війни» баланс сили чи, навпаки, дисбаланс, з російського погляду, і повернути собі втрачений статус світової держави.

Таким чином, третій цикл відтворення російської держави як імперії почався з приходом до влади у 2000 р. В. Путіна, який почав відбудову імперської моделі Росії з нової експансії на пострадянському просторі, а також у навколишньому міжнародному середовищі, застосовуючи доступні на той час економічні, політичні, енергетичні, фінансові та культурно-інформаційні засоби. Мета такої експансії – досягти повної гегемонії на пострадянському просторі, поширивши на нього всю повноту влади російської держави, після чого встановити російську гегемонію на всьому Євразійському континенті. Це, за планами Кремля, дасть змогу позбутися «геополітичної катастрофи Росії», котра сталася в результаті розпаду СРСР, і згодом знову посісти його місце у світовій ієрархії міжнародних відносин. Але головною перешкодою на шляху до цієї мети виявилась Україна як незалежна й суверенна держава. Усунення цієї перепони шляхом економічної та культурної, а також енергетичної, економічної та інформаційної війн виявилось недостатнім. Останній засіб, яким Росія намагається досягти своєї мети в розв'язанні цієї геополітичної проблеми з Україною, стала воєнна агресія. Аналіз ситуації, яка склалася в результаті

російської воєнної агресії проти України в цьому новому третьому циклі відтворення російської імперії вже у ХХІ столітті, приводить до висновку про фатальну помилку Заходу в стосунках з Росією. Замість того, щоб роззброювати Україну, Захід мав би домогтися повного ядерного роззброєння Росії, а не намагатися демократизувати її політичний режим.

Отже, загальнометодологічний огляд природи національного інтересу Росії дає нам можливість перейти до найважливішого запитання: того, як цей національний інтерес інтерпретується і реалізується у відносинах з Україною і, яке місце наша держава посідає в структурі цього інтересу? Відповіді на ці запитання дають нам змогу вирішити основну дилему українсько-російських відносин: війна чи мирне співіснування України та Росії як незалежних держав. Якщо класик американської геополітики Н. Спайкмен стверджує, що конфлікт у міжнародному середовищі є характернішим, ніж співпраця, то тоді перед українцями постає запитання: як вижити в умовах війни з Росією і при цьому зберегти свій державний суверенітет? Якщо співіснування – то на яких умовах воно можливе і наскільки воно може бути тривалим і стійким? Історія українсько-російських відносин доводить, що таке співіснування двох незалежних держав можливе, але тільки в досить короткий історичний проміжок часу, в періоди слабкості Росії та, відповідно, встановлення на цьому тлі нової рівноваги сил на міжнародній арені, які фактично закріплювали той силовий дисбаланс, котрий склався між Росією та Заходом на користь останнього.

За своїм змістом книга розкриває передумови та еволюцію російсько-українського конфлікту, стратегічні цілі й інтереси України та Росії у війні, особливості гібридної війни Росії, стратегію і тактику сторін у війні та міжнародні наслідки останньої. Сподіваюся, що відповіді на такі доленосні запитання читачі знайдуть у цій книзі.

З повагою,

доктор політичних наук,
професор Г. М. Перепелиця

Розділ I

**Українсько-російські
відносини
в категоріях війни
ідентичностей**

§ 1. Українсько-російські відносини в контексті конфліктологічної парадигми

Є дві Русі. Перша – Київська має своє коріння у світовій, а принаймні в європейській культурі. Ідеї добра, честі, свободи, справедливості розуміла ця Русь так, як розумів їх увесь західний світ. А є ще інша Русь – Московська. Це – Русь Тайги, монгольська, дика, звіряча. Ця Русь зробила своїм національним ідеалом криваву деспотію і дику жорстокість. Ця московська Русь з давніх-давен була, є і буде цілковитим запереченням усього європейського і лютим ворогом Європи.

О. М. Толстой, під час роботи над романом «Петро Перший», 1940 р.

За часів існування суверенної України тематиці українсько-російських відносин було присвячено чимало наукових досліджень, публікацій та монографій, переважною мірою серед вітчизняного наукового загалу, рідше – російськими та західними політологами й публіцистами. На цю тему останнім часом випущено багато історичних праць, хоча деякі з них страждають на зайву ідеологізацію.

Проте загальною рисою цих праць є їх різноплановий характер. І це цілком природно, оскільки самі українсько-російські відносини становлять доволі складний конгломерат взаємозв'язків, протиріч і тенденцій, які досить важко описати, спираючись лише на один методологічний підхід. Це веде до ризику однобічного висвітлення всього комплексу двосторонніх відносин. Тим

більше, що українсько-російські відносини не вкладаються у формат двосторонніх стосунків, як це прийнято розглядати в контексті інтеракціоністського підходу. Їх глибина і значущість настільки великі, що вони почасти стають предметом багатосторонніх відносин і здатні впливати на регіональні системи міжнародних відносин.

Значущість українсько-російських відносин визначається також тим, що вони впливають не лише на зовнішню політику суб'єктів цих відносин, а й великою мірою зумовлюють внутрішньополітичні процеси та історичну долю України й Росії та їхніх народів. Очевидно, що це саме по собі вже містить не лише мотивацію до єднання, а й несе в собі колосальний конфліктогенний потенціал. Предмети або сфери, які мають життєво важливу суспільну чи матеріальну значущість, здебільшого є водночас і предметом конфліктів. Отже, комплексний аналіз українсько-російських відносин не може бути повним і самодостатнім без з'ясування цієї конфліктогенної проблематики.

Інше запитання, яке постає перед дослідниками українсько-російської тематики: чого більше в цих відносинах – гармонії чи конфліктності? Без його з'ясування неможливо вибудувати політику й визначати подальшу перспективу взаємовідносин. Прихильники бачити в цих відносинах гармонію завжди дотримувалися компліментарного підходу в поглядах на українсько-російські відносини. Їхні нариси були сповнені такими компліментарними кліше, як «братерська дружба», «братні народи», «єдиний народ», «єдина країна», «єдине коріння», «єдина Батьківщина». Проте подібне «єднання» швидко закінчувалося, коли між «братніми народами» поставало питання владних відносин або їхніх інтересів. У такому разі компліментарні кліше доповнювалися комплексами «молодшого» і «старшого брата», «малоросів» і «великоросів», «меншовартості» і «зверхності». Похідними процесами таких світоглядних уявлень про відносини між «братніми народами» були асиміляція, дискримінація, сегрегація, депортація, геноцид.

Компліментарний підхід до сприйняття українсько-російських відносин покликаний виконувати як світоглядну, ідеологічну, так і апологетичну функції. Він домінував за часів Радянського Союзу, оскільки, згідно з комуністичною ідеологією, вважалося, що в соціалістичному суспільстві міжнаціональних протиріч, тим більше конфліктів, не може бути. Комуністична культура має бути «національною за формою та соціалістичною за змістом», хоча під цим гаслом проводилась тотальна русифікація народів Радянського Союзу, передусім українців.

Домінування компліментарного підходу в оцінюванні українсько-російських відносин збереглося й у пострадянський період. У часи існування вже незалежної України цей підхід домінував і серед владної політичної еліти, і серед переважної частини українського соціуму. За соціологічними опитуваннями, близько 70% населення України оцінювали українські відносини як «дружні» або «братерські». Але якщо для переважної частини суспільства компліментарний підхід був невід'ємним компонентом її «радянської свідомості», то для владної еліти він відігравав суто апологетичну функцію, яка прикривала його корпоративні інтереси, що жодним чином не збігалися з національними інтересами держави. Корпоративізм української та російської владних еліт зумовлювався їхніми спільними інтересами в експлуатації економічних і природних ресурсів колишнього СРСР (точніше, їх розподілом), що дісталися новим незалежним державам у спадок, а також подібністю політичної культури.

Політична культура пострадянської владної еліти, так званого трансфер-класу, являла собою суміш нормативної поведінки комуністичної партійної номенклатури, радянських директорів та криміналітету. Відмінність між українським та російським трансфер-класами полягала в тому, що перші відчували свою меншовартість, а другі позиціонували себе «великодержавниками». Меншовартість українського трансфер-класу проявлялася через властиві йому стереотипи поведінки типової колоніальної адміністрації. Її звичаї та рішення були ні чим іншим, як калькуванням чи мавпуванням рішень метрополії,

все мало узгоджуватися з Москвою. Культура й мова – безумовно російські. Якщо церква, то обов’язково Московського патріархату – як офіційна, канонічна і єдиновірна. Серед уподобань – безумовно російська «попса», російські актори, кіно й письменники. Прихильність до національного українського розглядалася цим трансфер-класом України як русофобія.

Компліментарний підхід в оцінюванні українсько-російських відносин домінував і в дипломатичних стосунках України та Росії. Переважна більшість преамбул офіційних заяв, меморандумів, міжвідомчих та міждержавних угод і договорів були пересипані такими слоганами, як «дружба», «братерство», «рівність», «партнерство», «стратегічне партнерство» тощо.

З одного боку, така компліментарність свідчить про наміри України розвивати дружні добросусідські рівноправні стосунки з Російською Федерацією, а з другого – про брак суб’єктності владної еліти України. Тому не випадково російська політична і бізнесова еліти ніколи не сприймали Україну як суб’єкт міждержавних відносин. Україна для Росії завжди була й залишається об’єктом впливу, як щодо українських внутрішньополітичних процесів, так і стосовно української зовнішньої політики.

У контексті такого суб’єктно-об’єктного характеру українсько-російських відносин заслуговує на увагу структурний аналіз цього типу двосторонніх відносин. Структуралізм розглядає міждержавні відносини як певну структуру, елементами якої є суб’єкти, котрі виконують різні ролі й посідають різні місця в ній. Структура є невід’ємною частиною системи. Виходячи із суб’єктно-об’єктного характеру українсько-російських відносин російська політична еліта, як і частина української еліти та російськомовного соціуму в Україні, були схильні сприймати їх як внутрішньосистемні відносини між цілим і частиною. Цілим у цьому випадку сприймалася Росія (як «Велика Росія», «світова держава», «*русский мир*», «держава-цивілізація» чи через такі інституційні об’єднання, як «Євразійський союз»), Україна ж – як частина цієї світової держави-цивілізації, світового культурного та геополітичного центру. Звичайно ж,

відносини цілого й частини в умовах їх суб'єктно-об'єктного характеру є асиметричними. Типовим варіантом внутрішньосистемних відносин є відносини «центр – периферія». Такий стан передбачає панування центру й підпорядкованість інтересів периферії інтересам центру. Ресурси периферії спрямовуються передусім на реалізацію інтересів центру, оскільки сам центр покликаний акумулювати й репрезентувати інтереси цілого.

Такий тип міжнародних стосунків уособлюють так звані імперські відносини, які встановлюються між ядром, чи країною-метрополією, та його периферією – країною-колонією. Подібні ж асиметричні відносини можуть установлюватись у межах певних міждержавних об'єднань, де центральне місце посідає країна-лідер, а периферійне місце дістається другорядним країнам. Належність України до Російської імперії породила низку комплексів, що донині проявляються в зовнішній політиці: по-перше, це схильність більше рахуватися з російськими інтересами, ніж із власними, по-друге, намагання копіювати рішення й заходи Російської Федерації, по-третє, комплекс «молодшого брата».

Комплекс «молодшого брата» виявляється в таких рисах української зовнішньої політики:

- звичка скаржитися на утиски з боку Росії;
- ображатися, коли Росія ігнорує Україну у своїй зовнішній політиці;
- бачення навколишнього зовнішньополітичного середовища крізь призму російського чинника;
- брак самостійної національної зовнішньополітичної стратегії;
- невпевненість у власних можливостях і ствердження своєї державності на міжнародній арені лише за підтримки чи згоди Росії.

Спадщина спільного імперського минулого породжує в Росії зворотний комплекс «старшого брата». Переважна більшість російської політичної еліти, а також населення Російської Федерації не можуть сприймати Україну як незалежну державу.

Великою мірою популярність компліментарного підходу в оцінюванні українсько-російських відносин у пострадянські часи зумовлювалася міжнародними процесами. Завершення «холодної війни», падіння біполярної системи міжнародних відносин і відмова від ідеологічної та воєнної конфронтації зумовили встановлення нового постбіполярного порядку, в якому панівне становище посіла політична доктрина «конвергенції». Стосовно Європи втілення цієї доктрини передбачало побудову «Великої Європи» на базі західних демократичних цінностей. Ця об'єднана Європа мала поширюватися на весь Європейський контент. Безпека в ній мала бути неподільною, без ліній розмежування і сфер впливу. Росія разом з Україною мали бути інтегровані у «Велику Європу». Цей процес мав проходити транспарентно на добровільній основі. Промоутером євроінтеграції на пострадянському просторі, за задумом ідеологів проекту, мала стати Росія. Стосовно України така російськоцентрична євроінтеграція передбачала збереження дружніх компліментарних відносин з Росією, які унеможливлювали б виникнення конфліктної ситуації між двома державами.

У політичному мисленні Західної Європи й Америки запанував ліберальний підхід, квінтесенцією якого стала книга Ф. Фукуями «Кінець історії». Філософською основою ліберального мислення стала теорія неолібералізму, яка знайшла подальший розвиток у працях Дж. Ная, Р. Кохена, Дж. Бартоні, Р. Кларка та ін. Згідно із цією теорією, міжнародні конфлікти є анахронізмом і мають відійти в минуле. Світове співтовариство здатне врегульовувати конфлікти виключно мирним шляхом, методом правового регулювання, взаємовигідного співробітництва та обміну. Основний принцип у міжнародних відносинах, згідно з теорією неолібералізму, – відмова від війни як інструмента політики, створення системи колективної безпеки на основі добровільного роззброєння, збільшення ролі міжнародних організацій у врегулюванні конфліктів та поширення демократії у світі.

Практичною інтерпретацією такого політичного мислення стали дії ЄС та США з урегулювання конфлікту на Донбасі

та припинення російської воєнної агресії проти України виключно мирними політико-дипломатичними засобами через реалізацію Мінських домовленостей з використанням «нормандського» та «мінського» форматів переговорів із залученням ОБСЄ.

Важливими чинниками запобігання конфліктам, на думку прихильників неолібералізму, є процеси інтеграції та глобалізації. Така позиція сприяла поширенню інтеграційного підходу в дослідженні українсько-російських відносин. Основний сенс застосування цього підходу полягав у тому, щоб довести неминучість повернення України до Росії, оскільки саме інтеграція двох країн вважалася ключовою домінантою розвитку українсько-російських відносин. Апологети такого підходу для обґрунтування інтеграції України та Росії використовували дві ключові тези: по-перше, несамодостатність як чинник прогресивної суспільно-історичної еволюції; по-друге, дезінтеграція пострадянського простору, завдяки якій пострадянські держави змогли отримати державний суверенітет, є ні чим іншим, як частиною інтеграції. Якщо ми сприймаємо першу тезу як істину, то це означає, що Україна як незалежна держава є несамодостатньою, а тому вона має знову інтегруватися (повернутися) в Росію. Інакше кажучи, за висловом Л. Кучми, «без Росії Україна не може існувати». Причому таке твердження, згідно з інтеграційним підходом, обґрунтовувалося не відсталістю України чи її стратегічною залежністю від Росії, а навпаки, потребою «прогресивної суспільно-історичної еволюції», на підставі того, що «одним з найбільш точних індикаторів досягнутого державою рівня соціокультурного і науково-технічного прогресу є рівень свідомого і цілеспрямованого самообмеження цієї державою свого власного суверенітету»¹. При цьому як приклад подібної тенденції наводиться процес євроінтеграції з метою створення «Великої Європи».

¹ Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / за наук. ред. О. П. Лаповенка. – К. : Стилос, 2001. – С. 21.

Але чому тоді цей процес механічно переноситься на російсько-українські відносини в умовах, коли Росія вибудовує свій власний цивілізаційний проект під назвою «*русский мир*» – дуже далекий від канонів європейської цивілізації? І чому, власне, саме Росії приписується науково-технічний та історичний прогрес? Чому інтеграція з Росією розглядається як єдиний безальтернативний шлях історичного прогресу? Чому Україна не може досягти цього прогресу шляхом європейської чи євроатлантичної інтеграції, який у цьому інтеграційному контексті навіть не розглядається?

Ідеологічно теза «несамодостатності» покликана довести необхідність і неминучість відмови України від державного суверенітету на користь інтеграції з Росією, якщо вона хоче рухатися шляхом прогресу, а не регресу. Проте така теза суперечить реаліям, адже минулі чверть століття своєї незалежності Україна рухається шляхом ствердження свого державного суверенітету, а на пострадянському просторі продовжують домінувати дезінтеграційні процеси.

Щоб усунути цю об'єктивну суперечність прихильники інтеграційного підходу в дослідженні українсько-російських відносин намагаються подати дезінтеграцію як частину глибшого інтеграційного процесу, як фактор, що визначає формування умов для переходу в історичній перспективі до якісно нової стадії інтеграції. «Що ж до взаємин України і Росії, то із часом вони обов'язково дійдуть порозуміння, здолають тенденцію до дезінтеграції і включаться в природний, закономірний і неминучий процес встановлення дедалі тісніших зв'язків у різних галузях міждержавних відносин. Ні перше, ні друге не викликає сумнівів практично ні в кого»².

Проте сумніви все ж виникають, адже дезінтеграція в українсько-російських відносинах реально існує. Якщо вона існує, то як вона може сприяти інтеграції, будучи процесом протилежним за своєю спрямованістю? І якщо визнати існування

² Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин. – С. 25.

цього процесу, то які функції дезінтеграція може виконувати в інтеграційному процесі? Відповідь на це запитання у прихильників інтеграційного підходу ми знаходимо таку: «Беззаперечний характер положення, згідно з яким дещо раніше або дещо пізніше, але неминуче Україна і Росія здолають тенденцію до дезінтеграції, не тільки не спростовує, а й навіть не суперечить висновку про те, що тенденція до дезінтеграції між Україною і Росією нині має об'єктивно обумовлений характер»³.

Об'єктивність ця, як стверджується, полягає в необхідності подолання кризи, що доцільніше робити самостійно⁴. Подібна практика виявляється «цілком виправдана і вкрай необхідна, якщо розглядати її з позиції критеріїв ефективності і доцільності»⁵. «Більше того, аналіз переконує, що саме дезінтеграція між Україною і Росією стає вагомим чинником, здатним зумовити перехід до якісно нової стадії, інтеграції між ними»⁶. Утім, цей аналіз жодним чином не переконує, чому дезінтеграція зумовлює неминучий перехід до якісно нової інтеграції. Адже з наведених тез випливає, що якщо саме дезінтеграція дає можливість ефективніше подолати кризу, то навіщо в такому разі реінтегруватись у неефективну систему? Заради чого і на базі яких цінностей має здійснюватися ця реінтеграція в Росію? У чому полягає прогрес такої інтеграції, заради якого Україні необхідно позбутися власного суверенітету?

Проте, попри явну нелогічність таких суджень, автори інтеграційного підходу продовжують стверджувати: «В історичній перспективі процес більш-менш тісної інтеграції між Україною і Росією неминучий»⁷. «Таким чином, разом зі своєрідністю і незалежністю в кінцевому підсумку неминуче втрачається фундаментальна основа, на якій базується їх

³ Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин. – С. 25.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – С. 26.

⁷ Там само.

суверенітет»⁸. Водночас «взаємини між Україною і Росією вже зараз мають включати розуміння того, що не в такій уже й віддаленій перспективі інтеграційні процеси між нашими країнами набиратимуть сили. Альтернативи цьому немає»⁹. Отже, виходить, що для України європейська та євроатлантична інтеграція не розглядається як альтернатива, лише – інтеграція з Росією. Процес інтеграції з Росією подається як єдино можливий для України, заради якого вона має відмовитися від свого суверенітету. Бездоказовість таких суджень видається очевидною.

Більше того, при такому інтеграційному підході цілковито виключається можливість існування протиріч в українсько-російських відносинах. Така трактовка нагадує відому тезу наукового комунізму часів Радянського Союзу, коли вважалося, що у відносинах між соціалістичними країнами конфлікти і війни неможливі, тоді як міжнародна практика вказувала на протилежне. Таке метафізичне спрощення викликає потребу в аналізі українсько-російських відносин з погляду конфліктологічного підходу.

Певне теоретичне підґрунтя для конфліктологічного підходу дає теорія політичного реалізму. Саме вона, попри свій консерватизм, дає найточнішу оцінку міжнародним процесам, оскільки орієнтується на дослідження об'єктивної реальності, а не на теоретизування й тиражування абстрактних ідей та уявлень про ідеальний світ. Застосування теорії політичного реалізму в дослідженні українсько-російських відносин має важливе методологічне та світоглядне значення, оскільки дає можливість, по-перше, усвідомити сутність сучасних міжнародних процесів, які безпосередньо впливають на стан цих відносин; по-друге, зрозуміти поведінку Росії, тип і характер її інтересів як у багатосторонніх, так і у двосторонніх відносинах; по-третє, оцінити рівень адекватності дій України у відносинах з Росією; по-четверте, з'ясувати природу російсько-українського

⁸ Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин. – С. 28.

⁹ Там само. – С. 29.

конфлікту, з'ясувати його причини, спрогнозувати тенденції подальшого розвитку й перспективи врегулювання.

Світоглядне значення конфліктологічного підходу, який спирається на принципи теорії політичного реалізму, полягає в тому, що він викриває хибність усталених уявлень про «вічний мир», абсолютність і непорушність міжнародного права і сталість міжнародної системи, котра склалася після закінчення «холодної війни». Подібна помилковість в оцінюванні міжнародних процесів вартувала світові Другої світової війни, коли політики намагалися пропагувати й «реалізувати універсальні інтереси, тоді як держави світу реалізували власні національні інтереси, застосовуючи силу»¹⁰.

На жаль, подібної помилки припускаються й сучасні політики, коли пацифістськи налаштована європейська та американська еліти схильні ігнорувати реальні міжнародні процеси й історію та орієнтуватися на ідеальні уявлення про світ, який має відповідати їхній політиці, а не навпаки. Намагання сучасних західних політиків керуватися уявленнями про Росію як про демократичну європейську державу – частину «Великої Європи» та примусити її до «стратегічного партнерства» неминуче призведуть до трагічної ситуації, подібної до тієї, в якій Європа опинилася перед Другою світовою війною. Спроба ж обґрунтовувати на засадах теорії політичного ідеалізму «недоречність державного суверенітету» – це ідеологія «панівних держав, які розглядають державний суверенітет інших держав як перешкоду для використання власного панівного становища»¹¹.

Теорія політичного реалізму дає задовільне пояснення сутності й характеру життєво важливих інтересів Росії, які втілюються в її зовнішній політиці та визначають агресивність

¹⁰ *Мальський М. З., Мацяк М. М.* Теорія міжнародних відносин : підручник. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Кобза, 2003. – С. 285.

¹¹ *Carr E. H.* The 20 Yarrs' Crisis: 1919–1939. – P. 13.

російської зовнішньої політики, а отже, й конфліктогенний характер українсько-російських відносин. Не випадково поняття «національного інтересу» є центральною категорією теорії політичного реалізму. В основі будь-якого політичного інтересу є усвідомлення потреби у владі. Влада ж вимірюється здатністю примушувати чи підкорювати інших своїм інтересам, мірилом якої є сила. Саме тому ключовим принципом політичного реалізму є ототожнення інтересу й сили. Політика як спосіб задоволення інтересів продуктивна лише тоді, коли вона спирається на силу. Положення про силовий характер політики є квінтесенцією теорії політичного реалізму. Г. Маргентау зазначає: «Загроза фізичного насильства є органічним елементом політики, але його застосування означає відмову від політичної влади на користь військової або псевдовійськової. У міжнародних відносинах військова сила – найважливіший матеріальний чинник, який забезпечує політичну могутність держави»¹².

Інше важливе запитання: що саме породжує потребу в силі? Сила потрібна як для самозбереження держави, так і для підкорення своїм інтересам інших міжнародних акторів. «Акумуляція сили призводить до встановлення влади над іншими державами і народами»¹³. Безумовно, така потреба формує антагонізм інтересів суб'єктів відносин. На підставі цього Г. Маргентау робить висновок: «Для сучасного світу характерна протилежність інтересів і, як наслідок, конфлікт між ними. Моральні принципи не можуть бути дотримані повністю, але до них можна наблизитися, намагаючись встановити баланс інтересів, який, однак, завжди буде тимчасовим»¹⁴.

Із цієї тези випливають два ключові висновки: про об'єктивність і неминучість конфліктів у міжнародних відносинах та про неможливість досягти балансу інтересів без досягнення

¹² *Margenthau H. I. Politics among Nations. – New York, 1967. – P. 26–27.*

¹³ *Мальський М. З., Мацяк М. М. Теорія міжнародних відносин. – С. 288.*

¹⁴ *Margenthau H. I. Politics among Nations. – P. 3–4.*

рівноваги в силі. Адже, згідно з теорією політичного реалізму, політичний інтерес тотожний силі. Більше того, саме сила визначає реальність і повноту задоволення інтересів. Концепція балансу сили є другою базисною складовою теорії політичного реалізму, оскільки пояснює, як розвивається система міжнародних відносин, як вона переходить з одного стану в інший. Цей механізм розкривається через дослідження взаємозалежностей, які відображаються в таких категоріях, як «інтерес» – «баланс сили» – «стабільність» – «конфлікт». Про діалектику цих взаємозалежностей писав ще давньогрецький історик Фукідід. Зокрема, він стверджував, що стабільність стосунків між державами залежить від рівноваги сил між ними, а війни виникають через їх порушення. Зміст самої теорії балансу сили, на думку її дослідників, зводиться до трьох тверджень:

- основою нормальних міжнародних відносин є стабільність, яка ґрунтується на рівновазі сил держав, котрі потенційно можуть воювати між собою;
- причиною війни є порушення рівноваги сил між державами-ворогами, що дає підстави сильнішій сподіватись отримати перемогу та робить її позицію безкомпромісною, а поведінку – агресивною;
- стабільність можна підтримувати, створюючи коаліції, спрямовані проти найсильнішої з держав (порушника рівноваги), до того ж сумарна сила членів коаліції має бути не менша за силу протилежної сторони.

Таким чином, стабільність системи міжнародних відносин забезпечується балансом сили. На основі балансу сили формується баланс інтересів, який є запорукою існування миру у світі. Отже, миролюбна зовнішня політика полягає в тому, щоб не допустити в тому чи іншому регіоні світу переваг у силі однієї держави над іншими. Проте, виходячи з власних інтересів, на думку американського геополітика Н. Спайкмена, «держави зацікавлені тільки у такій рівновазі, яка дає їм хоч мінімальну перевагу. Насправді не рівновага, а певна перевага сил

є метою міжнародної політики. Реальна безпека полягає не в тому, щоб бути так само сильним, як потенційні вороги, треба бути сильнішим. Держава не має свободи дій, коли її сила блокована силою іншої держави»¹⁵.

Таке прагнення веде до порушення балансу в силі, яке, у свою чергу, руйнує баланс інтересів і приводить систему міжнародних відносин у нестабільний стан. У свою чергу, як зазначав Макіавеллі, зіткнення інтересів породжує насильство, яке в такому разі стає головним засобом політики. Так виникають конфлікти, найвищою формою прояву яких є війна.

Таким чином, класики теорії політичного реалізму стверджують, що мир і стабільність не мають нічого спільного з виявом волі чи розуму, а є лише функцією рівноваги сил та збіжності інтересів (що завжди має тимчасовий характер), підтримання якої є основним завданням зовнішньої політики. Міжнародні конфлікти виникають з порушення рівноваги сил між державами й із суперечностей їхніх об'єктивних національних інтересів¹⁶.

Іншим важливим висновком політичного реалізму, який варто взяти до уваги при вивченні природи російських зовнішньополітичних інтересів, є положення про суб'єктивний та об'єктивний характер національних інтересів. До суб'єктивних передумов війни відомий англійський філософ Томас Гоббс відносив суперництво, недовіру і страх, прагнення до слави та престижу. Серед об'єктивних складників національного інтересу є виживання та процвітання нації, захист державного суверенітету, безпеки та свободи або, навпаки, зміна статус-кво чи досягнення світового панування. Потреба у зміні свого статусу в системі міжнародних відносин призводить до порушення балансу сили на глобальному чи регіональному рівнях та до виникнення міжнародних конфліктів. Прагнення досягти влади

¹⁵ Цит. за: Мальський М. З., Мацях М. М. Теорія міжнародних відносин. – С. 283.

¹⁶ Мальський М. З., Мацях М. М. Теорія міжнародних відносин. – С. 298.

над іншими державами чи поширити свій домінуючий вплив на інших суб'єктів міжнародних відносин формує імперський характер національного інтересу. Безумовно, Росія живе в межах тих міжнародних реалій і закономірностей, які описані в теорії політичного реалізму, а її поведінка вписується в норми і мотиви, визначені цією теорією.

Імперський характер зовнішньополітичних інтересів Росії зумовлений тривалою еволюцією російської державності, котра формувалася на підвалинах східної деспотії, монголо-татарської політичної культури, основною потребою якої було розширення, захоплення велетенського географічного простору і підкорення сусідніх народів. Експансія є незмінною іманентною родовою ознакою російської державності. Цій політичній експансії підпорядкована російська економіка, яка в таких політичних умовах може розвиватися лише екстенсивно шляхом експлуатації все нових і нових природних та людських ресурсів. Виходячи з такого способу існування російської державності, її пріоритетними життєво важливими інтересами завжди вважалися геополітичні інтереси. Домінування геополітичних інтересів над економічними є сутнісною характерною рисою зовнішньої політики Росії.

У таких політичних та економічних умовах сформувалась і відповідна духовна сфера життя російського суспільства. Суспільна свідомість росіян просякнута рисами імперськості. Так звані «духовні скрепи» являють собою суміш духовно-релігійних настанов, спрямованих на формування імперської політичної свідомості як на ідеологічному рівні, так і на рівні політичної психології та буденних стереотипів мислення й поведінки.

Усвідомлення національного інтересу російським народом відбувається крізь призму суб'єктивних потреб, описаних Т. Гоббсом. Основною із цих потреб є суперництво в прагненні до гегемонії. Бажання бачити в оточуючих своїх суперників і підкорювати їх своїй волі й інтересам, домінувати над ними укорінилося в характері російського народу. Навіть дружба вважається «братньою», коли росіянин у ній відчуває себе «старшим

братом», а решта – «молодшими». Добре, коли така риса проявляється на міжнародних спортивних змаганнях, але значно гірше, коли вона стає ознакою російської зовнішньої політики. Суперниками в цій сфері є всі ті народи й держави, котрі стоять на заваді або чинять спротив поширенню на них російського впливу і російської влади, чи сильніші глобальні гравці, які заважають Росії долучитися до управління глобальними процесами і досягти світової гегемонії. На рівні політичної ідеології така потреба трансформується у фобії, спрямовані проти наддержав. Типовим ідеологічним мейнстрімом для Росії сьогодні є антиамериканізм, де США посіли місце світового гегемона і заважають Росії зайняти подібну позицію.

Така політика суперництва й гегемонізму, безумовно, суперечить інтересам тих, проти кого вона спрямована, а зіткнення інтересів, за макіавеллівською формулою, породжує *насильство*. Таким чином, імперський інтерес Росії іманентно містить суперництво і гегемонізм.

Поряд з прагненням до гегемонії в російській суспільній свідомості живе відчуття страху й ненависті до сильнішого суперника. Найімовірніше, воно є несвідомим розумінням власної неповноцінності й меншовартості перед більшою непереборною силою, що, у свою чергу, викликає потребу в застосуванні насильства. Індulгенцію на це дає «образ ворога», який постійно підживлюється російською пропагандою в суспільній свідомості росіян. Існування цього феномена в політичній свідомості російського суспільства дає російській владі змогу тримати його в стані постійної мобілізації та пояснює, чому агресивна зовнішня політика Росії має таку високу підтримку серед переважної більшості населення. Наявність образу ворога в суспільній свідомості росіян знімає з них відповідальність за подібну політику й виправдовує російську владу за всі негаразди і проблеми, з якими пересічні росіяни повсякчасно стикаються у своїй країні. Адже перед загрозою зовнішнього ворога можна і потерпіти з подоланням цих негараздів. Для росіян зручно перекладати причини своїх проблем на «*происки врагов*», котрі

постійно прагнуть знищити Росію. Згідно зі світоглядом пересічного росіянина, Росія одвіку й до нині оточена ворогами, яких потрібно знищувати.

Відтак усі ті, хто не хоче підкоритися російським інтересам або має відмінний від російського світогляд, є «ворогами Росії». Значною мірою таке сприйняття світу російським суспільством підживлює насильницький характер зовнішньої політики Росії. Воно ж є виправданням застосування нею сили, включно з військовою, для реалізації зовнішньої політики задля встановлення російської гегемонії в навколишньому міжнародному середовищі. Проте ця насильницька суспільна свідомість виправдовує також аморальність російської зовнішньої політики – аморальність, освячену російським православ'ям. Хоча сфера моралі в зовнішній політиці має обмежений характер, оскільки вважається, що політика, побудована на моральних принципах, допустима до тієї межі, до якої вона ефективна, а далі починається царина насильства, все ж таки порушення моральних принципів призводить до воєн, а самі війни за моральним критерієм поділяються на справедливі й несправедливі.

У російській суспільній свідомості будь-яка війна, розв'язана Росією, вважається справедливою, а отже, моральною. Згідно з подібними аморальними настановами, Росія ніколи нікого не захоплювала й ні на кого не нападала. Вона завжди або сама обороняла свою землю, або «звільняла» інші народи від загарбників, навіть якщо ці народи не бажали такого «звільнення».

Іншою ознакою імперського характеру російської політичної свідомості є наявність у її структурі культу сили. Культ сили є життєвим кредо росіян. Не випадково він активно поширюється засобами масової інформації та російським кінематографом не лише в Росії, а й за кордоном. Культ сили вважається найдієвішим способом досягнення справедливості. Тож якщо Росія застосовує силу до своїх сусідів, це означає, що вона прагне «відновити справедливість». Справедливість застосування Росією воєнної сили на Донбасі, згідно з такими установками,

сприймається росіянами як прагнення відновити справедливість, захистити російський народ від «київської хунти» і «бендерівських фашистів», а не як воєнна агресія проти України. Сповідання культу сили, у свою чергу, породжує зневажливе ставлення до цінностей інших народів і країн, яке поєднується з недовірою до всього іноземного, зокрема західного. Так, у російській суспільній свідомості склалися хибні уявлення про те, що європейська цивілізація добігає кінця, Європа «загниває», а Європейський Союз є слабким і невдовзі розпадеться, європейські товари є неякісними, європейці живуть набагато гірше і бідніше, ніж росіяни.

Культ сили в російській суспільній свідомості тотожний поняттю «величі», «слави Росії», «престижу всього російського». Досягнення величі Росії, повернення статусу «Великої Росії» є фундаментальною потребою російського суспільства, важливою складовою національних інтересів Росії. Цей національний інтерес найточніше виразив В. Путін: «Росія або буде великою, або її взагалі не існуватиме». Таким чином, можна вважати, що прагнення росіян повернути Росії статус «світової держави» чи наддержави, яка має перебувати на вершині всієї світової ієрархії міжнародних відносин, є їхньою головною національною ідеєю. Ця ідея виконує не лише апологетичну функцію у виправданні агресивності й аморальності російської зовнішньої політики, а й відіграє важливу компенсаторну роль у підтриманні відповідного духовного стану російського суспільства, що яскраво проявляється в політичній психології останнього.

Компенсаторна функція проявляється через догми «*русского мира*», якими керуються росіяни у своїй повсякденній поведінці. Як зазначає Сергій Климівський у статті «Чи є сенс сперечатися з “*русским миром*”?», ця психологія складається з трьох основних догматів. Догмат перший, базовий: *росіяни завжди праві*. Праві, тому що вони кращі і головні люди на планеті. Головні і кращі тому, що поодинокі рогатиною перемогли Гітлера і сімдесят років щороку перемагають німців. Тому що православ'я – прямий шлях до раю в обхід чистилища

католиків. Тому що холостим пострілом «Аврори» освітили шлях людству, побудували розвинений соціалізм і майже комунізм. Оскільки з комунізмом не склалося, то тепер будують найкращий на планеті капіталізм за китайською моделлю з обличчям Путіна та його двійників¹⁷. Прихильники цієї догми знайдуть ще мільйон і один доказ, що вони – «раса богів», обраний народ, передовий клас, нова спільність, а кожен бомж у Росії – Діоген, навіть якщо живе не в бочці. Росіяни – найкращі, *the best*, і крапка. Раз найкращі, значить головні.

Другий догмат. *Раз головні – значить, можуть повчати всіх інших* – відсталих, вузьколобих, націоналістів, чурок, фашистів і т. д.

Догмат третій, остаточний, обговоренню не підлягає: це *почуття переваги*. «На цьому колективному особистому почутті своєї переваги, яке глибоко сидить у підсвідомості росіян, упевнено грають Жириновський, Дугін, Гіркін та інші, коли “відміняють” Україну, Литву, Білорусь чи вимагають повернути Аляску. Частина російської публіки впадає в екстаз від їхніх одкровенень, а дівки пишуть вірші на смерть Беднова-Бетмена... Для цієї [переважної. – Г. П.] частини вони – герої-правдоруби, оскільки, на відміну від дипломатичних фарисеїв з Кремля і наперекір їм, говорять те, що хочуть чути росіяни, і те, як росіяни бачать світ і себе в ньому. Усереднений росіянин дуже любить правду, особливо, коли вона солодка, а не гірка. А що може бути солодше: ми найпередовіші й найкращі люди планети, і “від тайги до британських морів Червона армія найсильніша”?»¹⁸.

Таким чином, національні інтереси Росії, як і її агресивна зовнішня політика, спираються на потужний духовний базис імперської свідомості російського суспільства. На таку політику є потужний запит в російському соціумі. Імперська свідомість

¹⁷ Климовский С. Есть ли смысл спорить с «русским миром»? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hvylya.net/analytics/society/est-li-smyisl-sporit-s-russkim-mirom.html>.

¹⁸ Там само.

російського суспільства, у свою чергу, є джерелом конфліктогенності як внутрішньої, так і зовнішньої політики Росії, оскільки з таким запитом не можуть погодитись інші суб'єкти міжнародних відносин.

Імперська політика, звичайно, може забезпечити гегемонію, проте не може гарантувати процвітання російському народу. Адже розвиток будь-якої імперії складається з трьох фаз: експансії – гегемонії – занепаду. Зміна цих фаз відбувається завдяки постійній зміні стану балансу й дисбалансу сил у регіональній та глобальній системах міжнародних відносин. За свою історію Росія як імперська держава входить у третій цикл повторення цих фаз. Завершення першого циклу призвело до часткового розпаду Російської імперії на початку ХХ століття в результаті зміни балансу сил за результатами Першої світової війни. Її другий цикл почався з нової експансії більшовицької Росії на територію України, Кавказу, Центральної Азії та Прибалтики, яка завершилась утворенням Радянського Союзу. За результатами Другої світової війни відбулася нова зміна балансу сили в глобальній системі міжнародних відносин, завдяки якій Радянський Союз досяг гегемонії над половиною світу, посівши місце наддержави у світовій ієрархії міжнародних відносин. Закінчення «холодної війни» позначилося новою зміною балансу сили, що призвело до занепаду, а згодом і розпаду СРСР.

У так званий постбіполярний період утворився новий дисбаланс у силі на користь Заходу, а не Росії, який призвів до втрати останньою статусу наддержави і скочування її до місця середньої держави в ієрархії міжнародних відносин. Очевидно, що такий статус не міг задовольнити імперських інтересів Росії, які залишалися перманентними в усі часи її існування, незалежно від можливостей їх реалізації. Між тим, окрім імперських амбіцій у цей історичний період у Росії залишився один з атрибутів сили наддержави – ядерна зброя. Саме вона дала Росії надію переглянути встановлений за результатами «холодної війни» баланс сили чи, навпаки, з російської точки зору, дисбаланс, і повернути собі втрачений статус світової держави.

Таким чином, третій цикл відтворення російської держави як імперії почався з приходом до влади у 2000 році В. Путіна, який почав відбудову імперської моделі Росії з нової експансії на пострадянський простір, а також на навколишнє міжнародне середовище, застосовуючи доступні на той час економічні, політичні, енергетичні, фінансові та культурно-інформаційні засоби. Мета такої експансії – досягти повної гегемонії на пострадянському просторі, поширивши на нього всю повноту влади російської держави, після чого встановити російську гегемонію на всьому Євразійському континенті. Це, за планами Кремля, дало би змогу позбутися «геополітичної катастрофи Росії», що сталася в результаті розпаду СРСР, і згодом знову посісти його місце у світовій ієрархії міжнародних відносин. Але основною перешкодою на шляху до цієї мети виявилась Україна як незалежна й суверенна держава. Усунення цієї перепони шляхом економічної та культурної, а також енергетичних, економічних та інформаційних війн виявилось недостатнім. Останній засіб, яким Росія намагається досягти своєї мети, стала воєнна агресія. Аналіз ситуації, яка склалася в результаті російської воєнної агресії проти України в цьому новому третьому циклі відтворення російської імперії вже в XXI столітті, приводить до висновку про фатальну помилку Заходу у відносинах з Росією. **Замість того, щоб роззброювати Україну, Захід мав би домогтися повного ядерного роззброєння Росії, а не намагатися демократизувати її політичний режим.**

Інший висновок, який випливає з аналізу природи національного інтересу Росії, полягає в тому, що ця природа є суто імперською. Національні інтереси Росії мають яскраво виражений імперський характер, оскільки вони є вираженням фундаментальних потреб російського суспільства, а не лише його політичної влади. Імперський тип держави є національною цінністю російського народу, і не випадково росіян називають імперською нацією. В цьому контексті не можна погодитися з авторами, які відділяють або навіть протиставляють імперський інтерес Росії її національному інтересу, ототожнюючи останній

з прагненнями російського народу як творця історії та носія прогресу, завжди праведного і справедливого. Водночас імперський інтерес, котрий приписують російській владі, переважною мірою має негативне забарвлення і сприймається як потойбічне зло, до якого російський народ жодним чином не причетний. Мовляв, якщо народ підтримує агресивну зовнішню політику влади, то в цьому він не винен, тому що такі погляди нав'язала йому російська державна пропаганда. У принципі, як можна звинувачувати російський народ, коли імперія є його власною духовною цінністю?

Стосовно Росії та російського суспільства імперський інтерес тотожний національному інтересу. Тому тезі відомого російського політолога Дмитра Треніна: «Переставши бути імперією, Росія стає державою-нацією»¹⁹, варто протиставити антитезу: **імперська російська нація відтворює державу-імперію**. Цей процес має перманентний характер, коли попри фазу занепаду він починає відбудовувати російську імперію, знову і знову переводячи її в новий цикл історичного розвитку. Вивчаючи природу національного інтересу, Г. Маргентау виділяє в ньому ядро – незмінну компоненту, в яку включено державний суверенітет, безпеку та економічне процвітання, а також змінну компоненту, яка залежить від обставин конкретної міжнародної ситуації в конкретній історичний період. Якщо крізь призму цього визначення поглянути на природу російського національного інтересу, то його ядром – константою – є імперський інтерес, імперська модель російської державності. Змінна компонента російського національного інтересу визначається насамперед зміною балансу сили, що відбувається в міжнародних відносинах. У певні історичні періоди складається сприятлива кон'юнктура в розстановці сил на міжнародній арені для реалізації імперських інтересів Росії, а в інші часи –

¹⁹ Тренін Д. Интеграция и идентичность: Россия как «Новый Запад». – М. : Европа, 2006. – С. 364.

несприятлива, яка настає, зокрема, в періоди встановлення рівноваги сил або дисбалансу на користь потужніших геополітичних гравців.

Отже, цей загальнометодологічний огляд природи національного інтересу Росії дає нам можливість перейти до найважливіших запитань: як національний інтерес Росії інтерпретується й реалізується у відносинах з Україною і яке місце наша держава посідає у структурі цього інтересу? Відповіді на ці запитання дають змогу розв'язати основну дилему українсько-російських відносин: *війна* чи *мирне співіснування* України і Росії як незалежних держав.

Класик американської геополітики Н. Спайкмен стверджує, що в міжнародному середовищі конфлікт є більш характерним, ніж співпраця, тож перед українцями постають запитання: як вижити в умовах війни з Росією і при цьому зберегти свій державний суверенітет? Якщо співіснування – то на яких умовах воно можливе і наскільки воно може бути тривалим і стійким? Історія українсько-російських відносин доводить, що співіснування двох незалежних держав можливе, але тільки в досить короткий історичний проміжок часу, в періоди слабкості Росії й, відповідно, встановлення на цьому тлі нової рівноваги сил на міжнародній арені, що фактично закріплювало силовий дисбаланс, котрий склався між Росією і Заходом на користь останнього.

Такий дисбаланс дав можливість НАТО та ЄС розширюватися на Схід Європи, на колишню зону радянського впливу, і поширювати на цей регіон демократичні режими. Росія сприйняла це розширення Заходу як геополітичний наступ на її власний геополітичний простір. Проте, будучи слабшою, вона не могла чинити активної політичної та воєнної протидії. Саме в цих умовах стало можливим співіснування України та Росії як незалежних держав, яке було назване «стратегічним партнерством». У цей період між двома країнами був навіть підписаний Великий договір «Про дружбу, співробітництво і партнерство». Проте цей проміжок часу був нетривалим – лише друга

половина 90-х років XX століття. Уже на початку XXI століття Росія почала відновлювати свою могутність, акумулювати сили для початку нової експансії не лише на пострадянський простір, а й на всю Європу. Порушення балансу сили на глобальному рівні, спричинене світовою фінансово-економічною кризою 2008 року, зруйнувало стабільність системи міжнародних відносин, яка вийшла зі стану рівноваги й почала трансформуватись у бік багатопolarity.

Докорінна переструктуризація глобального та регіонального геополітичних просторів відкрила для Росії можливість переглянути баланс сил у Європі та світі й установити новий баланс на свою користь. Перегляд системи балансу сил відкривав Росії перспективу повернення статусу світової держави в ієрархії міжнародних відносин і створював найсприятливіші умови для реалізації її імперських інтересів. Тож 2000-ні роки можна назвати початком нового циклу відновлення Російської імперії, впродовж якого Росія завершила фазу політичної, економічної та культурної експансії на пострадянський простір і поширила свою енергетичну й економічну експансію на всю Європу. Геополітичний наступ Росії на Захід дав їй змогу зупинити розширення ЄС і НАТО на Схід і перейти до захоплення простору Нової Східної Європи шляхом воєнної експансії та встановлення своєї гегемонії на всьому пострадянському просторі, квінтесенцією чого стала війна, розв'язана Росією проти України. Таким чином, українсько-російські відносини перейшли зі стану співіснування у стан війни.

Проте перспектива цих відносин залежить не лише від дій Росії та міжнародної ситуації, а передусім від того, наскільки адекватною є реакція України на такі зміни. Треба зазначити, що як офіційна влада, так і українське суспільство всі роки незалежності тішилось ілюзіями «братерської дружби», інтеграції та стратегічного партнерства з Росією, і якщо за час війни українське суспільство переважно звільнилося від цих ілюзій, то нова влада в Україні продовжує перебувати в їх полоні, ігноруючи об'єктивні закономірності розвитку міжнародних

відносин, викладені в теорії політичного реалізму. Ліберально-ідеалістичні погляди сучасної влади в Україні зводяться до таких тверджень.

Перше. Війни з Росією немає і не може бути, тому що вона не можлива між двома братніми народами, які мають спільне історичне й культурне коріння. Тому, якщо навіть вона йде в реальності, її не можна називати словом «війна», краще, прикладом, назвати АТО (антитерористична операція).

Друге. Війна не є способом розв'язання міждержавних протиріч і формою реалізації політики. Війна не має воєнного вирішення. Усі конфлікти Україна розв'язує виключно мирними політико-дипломатичними засобами.

Третє. В умовах асиметричної залежності й дисбалансу в силі між Україною та Росією на користь останньої немає сенсу спиратися на власну національну могутність. У захисті свого державного суверенітету, безпеки та оборони Україна має покладатися виключно на міжнародні гарантії та підтримку міжнародного співтовариства.

Четверте. Міжнародне право та міжнародні угоди, на яких збудована система світової безпеки, є зобов'язуючими, незмінними й непорушними. Суворе дотримання їхніх букви і духу є найбільшою гарантією забезпечення миру і національної безпеки України.

Що говорить теорія політичного реалізму стосовно цих тверджень? Ще у стародавні часи грецький історик Фукідід, вивчаючи причини Пелопоннеської війни, дійшов висновку, що стабільність стосунків між державами залежить від рівноваги сил між ними, а війни виникають через її порушення²⁰. Макіавеллі стверджував: «Війна, воєнне мистецтво і дисципліна мають бути найважливішим предметом турбот кожного монарха. Нехтувати воєнним мистецтвом означає йти до загибелі, досконале володіння ним є запорукою можливості отримати

²⁰ Див: Теорія міжнародних відносин. – С. 274.

верховну владу»²¹. Оцінюючи значення міжнародних угод і договорів у гарантуванні безпеки держави, Макіавеллі радив: «...розумний монарх не повинен виконувати своїх обіцянок, якщо таке виконання для нього шкідливе, а всі мотиви, які змусили його їх дати чи взяти на себе, ліквідувати»²². Цими словами італійський філософ давав зрозуміти, що виконання будь-яких угод потрібно розглядати крізь призму їх відповідності ситуації, оскільки держави керуються передусім своїми егоїстичними національними інтересами, котрі превалюють над міжнародним правом та міжнародними угодами. І якщо ці угоди не відповідають інтересам держав, то змусити їх виконувати можна тільки силою. Т. Гоббс також зазначав, що угоди, які держави укладають між собою і які не підтримуються силою, стають лише деклараціями.

Вивчаючи роль війни у відносинах між державами, німецький філософ Г.-В.-Ф Гегель указував на те, що вони породжуються «природою речей», тобто війни є природним явищем у цих відносинах, оскільки виникають з неможливості узгодження інтересів народів і держав. «Війни є регулятором міжнародного права, оскільки саме вони визначають, яка саме система правових норм буде чинною в міжнародних відносинах. Війна не з'ясовує істину, а лише визначає сильнішу державу, яка запроваджує вигідні для себе порядки і закріплює їх у міжнародних договорах»²³. Ці твердження класиків укотре доводять абсурдність політики, яка покладається лише на непорушність міжнародних гарантій та угод, ігноруючи власну силу в забезпеченні національної безпеки та оборони.

Аналізуючи вказані закономірності розвитку міжнародних відносин у сучасну добу, автори книги «Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна» доходять висновку: російсько-український конфлікт був неминучим. Ішлося лише про форми, яких

²¹ *Макіавеллі Н.* Государь : сб. – Минск, 1998. – С. 116.

²² Там само. – С. 85

²³ Цит. за: *Мальський М. З., Мацяй М. М.* Теорія міжнародних відносин. – С. 280.

цей конфлікт набуватиме, та його масштабність, інтенсивність і тривалість. Війни між постімперськими і постколоніальними державами не є чимось винятковим для історії та сучасності міжнародних відносин²⁴.

Неминучість цього конфлікту автори доводять, спираючись на теорію балансу сили. «Міжнародно-політичні структури формуються сталими балансами сил на глобальному, регіональному, двосторонньому рівнях, а міжнародно-політичний процес полягає в постійному розподілі й перерозподілі влади (владно-силового ресурсу) на цих рівнях. Війна (та й збройний конфлікт загалом) постає найбільш радикальною формою подібного розподілу/перерозподілу і водночас показником його інтенсивності й глибини»²⁵. Отже, російсько-українське збройне протистояння стало результатом владно-силової реструктуризації пострадянського простору, яка з різною інтенсивністю триває від часів розпаду Радянського Союзу, а також формою такої реструктуризації. Йдеться про порушення в межах цього постімперського геополітичного ареалу балансу сил чи навіть виникнення «вакууму влади»²⁶.

Безумовно, наведені висновки авторів книги достатньо теоретично обґрунтовані і з ними не можна не погодитися. Можливо, дискусивним видається формулювання російсько-українського конфлікту як «війни між постімперською і постколоніальною державою»²⁷. Радше, варто розглядати цю війну як форму відносин між неоімперською та неокolonіальною державами. Адже, по-перше, Росія не відмовилася від своїх імперських амбіцій, і ця війна стала закономірним наслідком відродження російської імперії. По-друге, політика Росії у відносинах з Україною мала і має яскраво виражений неокolonіальний

²⁴ Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна? / В. П. Горбулін, О. С. Власюк, С. В. Кононенко. – К. : НІСД, 2015. – С.16.

²⁵ Там само. – С. 10.

²⁶ Там само. – С. 10–11.

²⁷ Там само. – С. 10.

характер. Під цей неоколоніальний тип двосторонніх відносин економічна система України підлаштовувалася від самого початку отримання незалежності й державного суверенітету. Українська владна політична еліта також мала ознаки російської колоніальної адміністрації, не усвідомлюючи повною мірою свою самостійну політичну суб'єктність.

Таким чином, застосування конфліктологічного підходу дає змогу пересвідчитися, що українсько-російські відносини перебувають у стані конфлікту. Цей конфлікт характеризується такими рисами.

1. Він має іманентний характер, тобто внутрішньо притаманний природі українсько-російських міждержавних відносин.

2. Російсько-український конфлікт є перманентним, тобто триває безперервно і постійно. Хоча така перманентність не виключає мирного співіснування в періоди послаблення Росії або посилення України, тобто досягнення тимчасової рівноваги. У такі періоди конфлікт переходить у латентну форму свого розвитку.

3. З погляду структуралізму російсько-український конфлікт спричинений зовнішніми глобальними трансформаціями, пов'язаними із черговим перерозподілом владно-силового балансу у світі між ключовими геополітичними гравцями, що, у свою чергу, призводить до кардинальних структурних зсувів системи міжнародних відносин у бік багатополярності.

4. На регіональному рівні причиною і сенсом російсько-українського конфлікту, як доводять автори названої вище книги, є боротьба України та Росії за пострадянський простір та право Києва «на самостійний вибір у зовнішній політиці». Цю тезу вони підкріплюють таким поясненням: «Головне, що не дозволяло цьому конфлікту спалахнути раніше, була слабкість Росії і відсутність регіональних амбіцій в Україні. Нині ж, коли російська держава дещо зміцніла, а Україна задекларувала свої цілком амбітні зовнішньополітичні плани, виникнення

конфліктної ситуації між цими двома найпотужнішими “уламками” попередніх імперських утворень стало неминучим»²⁸.

Звичайно, таке пояснення причин і сутності російсько-українського конфлікту є обґрунтованим, але не повним, оскільки, крім зовнішніх детермінант, конфлікт має внутрішню природу, спричинену внутрішніми процесами, які не виходять за межі двосторонніх суто українсько-російських відносин. Кожна зі сторін має свою мотивацію в такому конфлікті, внутрішні причини, що запускають механізм і траєкторію розвитку конфлікту.

Отже, цей теоретико-методологічний екскурс чітко вказує на всю складність урегулювання російсько-українського конфлікту, в якому переплетені інтереси не лише двох країн, а й регіональних та глобальних гравців. Російсько-український конфлікт став епіцентром боротьби за новий баланс сили, інтересів і політичного впливу на регіональному та глобальному рівнях, за результатами якої має встановитися нова система міжнародних відносин, що відбудеться ще не скоро.

Інший висновок із цього екскурсу полягає в тому, що стара система балансу сил та інтересів уже порушена російсько-українською війною. Система міжнародних відносин, встановлена на основі балансу сил, що склався після завершення «холодної війни», вийшла зі стану рівноваги й повернути її в такий стан ані НАТО, ані ЄС, ані США вже не зможуть. Тож глобальний конфлікт видається неминучим.

Третій ґносеологічний висновок полягає в тому, що ембріоном цього конфлікту стало антагоністичне протиріччя, закладене в українсько-російських відносинах. Тож воно має бути предметом не лише конфліктологічного, а й онтологічного аналізу.

²⁸ Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна? – С. 18.

§ 2. Онтологія російсько-українського конфлікту

Московія була вихована й виросла
в жахливій і брудній школі монгольського
рабства. Вона посилилася тільки завдяки тому,
що стала віртуозною в мистецтві рабства.
Навіть після свого звільнення Московія
продовжувала грати свою традиційну роль раба,
який став паном. Згодом Петро Великий поєднав
політичне мистецтво монгольського раба
з гордими прагненнями монгольського
володаря, якому Чингісхан заповів здійснити
свій план завоювання світу.

*Карл Маркс,
«Викриття дипломатичної історії
XVIII століття»
(червень 1856 р. – березень 1857 р.)*

Онтологічний підхід передбачає дослідження сутності буття світу, глибинну основу (субстанцію) всього суцього. Стосовно російсько-українського конфлікту цей підхід має на меті дослідити його сутність, внутрішню природу, найсуттєвіші й найзагальніші істотні властивості, іманентно притаманні цьому явищу. Ключове питання зазначеного підходу – що лежить в основі цього конфлікту, які внутрішні властивості характеризують його предмет. Без вирішення цих питань ми не можемо усвідомити ту роль, яку він відіграє не лише у формуванні характеру українсько-російських відносин, а й того, який вплив він чинить на міжнародні відносини. Залежно від з'ясування природи російсько-українського конфлікту ми можемо формулювати певну перспективу, зрозуміти можливості його врегулювання і те, чи піддається він урегулюванню взагалі.

В основі будь-якого конфлікту лежить певне протиріччя між його суб'єктами. У цьому сенсі іманентна природа конфлікту полягає в тому, що він являє собою вищу стадію розвитку протиріч та основну форму їх розв'язання. Протиріччя між сторонами складаються з приводу певних предметів, на які претендують сторони конфлікту. Таким чином, онтологічний підхід вимагає з'ясування питання: що є предметом російсько-українського конфлікту, які його найсуттєвіші іманентні властивості?

Друга вимога онтологічного підходу – з'ясування характеру протиріч, які, власне, підживлюють цей конфлікт, є його рушійною силою. В конфлікті протиріччя, як правило, мають антагоністичний характер, являють собою зіткнення протилежних сторін, інтереси яких є непримиренними, тобто такими, які неможливо примирити та досягти компромісу. Це означає, що стосовно російсько-українського конфлікту необхідно з'ясувати, який антагонізм лежить в основі українсько-російських відносин.

Якщо протиріччя інтересів між українською та російською сторонами як суб'єктами російсько-українського конфлікту мають антагоністичний характер, то постає третє онтологічне запитання: які потреби формують такі інтереси сторін у процесі двосторонньої українсько-російської взаємодії? Потреби, у свою чергу, формуються середовищем, у якому існують і розвиваються суб'єкти конфлікту в процесі їх взаємовідносин. Це ставить нас перед потребою ретроспективного аналізу виникнення стосунків між Україною та Росією та їх історичного розвитку.

Загалом аналіз показує, що антагонізм у відносинах між Україною та Росією виник від самого початку виникнення і становлення українсько-російських відносин та існує вже понад 600 років. Основним предметом російсько-українського конфлікту, котрий розгортається через антагоністичні протиріччя між двома сторонами відносин, є проблема ідентичності. Отже, **російсько-українського конфлікт є зіткненням протилежних ідентичностей**. Згідно з діалектичною теорією, це означає

наявність у взаємовідносинах альтернативних ідентичностей, які допускають існування один одного у складі двосторонніх відносин (об'єкта) і лише в єдності становлять сутність цих взаємовідносин. Ці ідентичності можуть бути такими тільки в єдності, оскільки без неї неможливе їх зіткнення, їх боротьба.

Боротьба ідентичностей і становить сутність російсько-українського конфлікту як граничного стану українсько-російських відносин. Саме в процесі взаємопоборювання формується кожна з ідентичностей. Без своєї протилежності не можна з'ясувати інакшість, ознаки іншої ідентичності. Ідентичність у філософському контексті є субстанцією, котра має дві компоненти у своїй структурі: з одного боку, вона є тотожністю іншим суб'єктам, яка їх об'єднує, з другого – ідентичність є унікальною, відмінною, такою, що робить нас інакшими. Ця властивість інакшості, відмінності дає право на автономію, самостійне існування. Тому в принципі сама субстанція ідентичності як ціле являє собою єдність протилежностей: тотожності та відмінності. Таким чином, у своїй глибинній сутності російсько-український конфлікт являє собою зіткнення російської та української ідентичностей, які перебувають у єдності, у взаємозв'язку, а отже, перебувають в одвічній боротьбі. Такий стан зумовлює одночасно їх співіснування і війну – війну в умовах співіснування. Співіснування в цьому сенсі є необхідною умовою їх боротьби.

Пошук своєї ідентичності є однією з фундаментальних природних потреб життя в соціумі як для окремих індивідів, так і для цілих народів і держав. Відмінність полягає лише в рамках, межах тієї соціальної системи, в якій відбувається ця самоідентифікація. Для людини це – суспільство, для народу – цілий регіон, для держави – міжнародне середовище. Процедура такої самоідентифікації полягає у визначенні тієї спільноти, з якою індивід себе ототожнює, до якої він вважає себе належним, з одного боку, а з другого – через яку відрізняє, відділяє себе від інших. Отже, процес самоідентифікації сам по собі містить дві протилежні за своєю спрямованістю дії: *ототожнення*

та *відділення*. «Тотожність» і «відмінність» є антонімами, а тому сам процес ідентифікації має суперечливий характер. У ньому закладене семантичне протиріччя. Таким чином, процес самоідентифікації іманентно несе в собі певну конфліктогенність, суперечливість. У системі соціальних, особливо двосторонніх та багатосторонніх міжнародних відносин, ця суперечливість породжує не лише пошук відмінностей від інших, необхідний для власного самоствердження, право на незалежність і державний суверенітет, а й наявність тотожностей. Як зазначав класик теорії конфліктного функціоналізму Георг Зіммель, «імовірність того, що конфлікт викличе застосування насилля тим вища, чим спорідненішими і менш уособленими були конфліктуючі групи і чим гармонійнішими були їхні стосунки до початку конфлікту»²⁹.

Цей теоретико-методологічний посил є наріжним каменем, відправною точкою в розумінні антагонізму ідентичностей між російською та українською сторонами як суб'єктами двосторонніх українсько-російських відносин. Уже сам характер цих відносин зумовлює позиціонування двох сторін стосовно один одного. Визначальною для українців є їхня самоідентифікація на основі відмінностей від росіян. Цей процес влучно виразив Л. Кучма, назвавши свою книгу «Україна – не Росія». Для росіян, навпаки, визначальною рисою такого процесу є тотожність: «українці і росіяни – один руський народ». Навіть сама постановка питання про право відрізнятися викликає в росіян люту, ненависть і сприймається як сепаратизм чи зрада. Отже, перша лінія конфлікту між росіянами та українцями пролягає в площині таких складових ідентичності, як «тотожність» і «відмінність».

Друга лінія конфлікту міститься у сприйнятті росіянами самої тотожності «українці – росіяни». Українці сприймаються росіянами не лише як «частина єдиного руського народу», а як

²⁹ *Simmel J.* Conflict and the War of grupp Affiliation. Trans. – Wolff K. H. Clencoe, III, Free Press, 1956. – P. 43, 66–67.

підлеглого їм народу. Тобто для росіян важливим критерієм ідентичності «руського народу» є наявність владної вертикалі в цій тотожності, де українці сприймаються як «молодші», а вони (росіяни) – як «старші», владні над українцями. Критерій влади є сутнісним елементом у визначенні ідентичності росіян. Росіяни ідентифікують себе як владний, «керівний», «державний» народ. Таким чином, **конфлікт ідентичності між росіянами та українцями складається з двох ліній протиріччя: владної вертикалі «панівний – підлеглий» та семантичної горизонталі «тотожний – відмінний».**

Проте як перед росіянами, так і перед українцями одвічно стояла і стоїть одна й та сама проблема ідентичності: *віднайдення своєї відмінності*, унікальності, котра дає їм право на суб'єктність, незалежність і суверенітет або на особливий статус в ієрархії міжнародних відносин. І водночас не менш важливим процесом пошуку своєї ідентичності є пошук тотожності: у чому вони тотожні з іншими, що їх об'єднує зі світом, іншими цивілізаціями й соціальними системами і структурами? Причому якщо для українців усвідомлення тотожності уявляється як прагнення бути однаковими з іншими: «приєднатися», «долучитися» до сильнішої, привабливішої, «спорідненішої» потуги, структури чи системи, то для росіян навпаки – «приєднати» до себе інших, нав'язуючи їм власну «тотожність» шляхом асиміляції, русифікації, сегрегації чи в інший спосіб, а «ототожнивши» – панувати, домінувати над ними.

Предметом антагонізму в цьому конфлікті ідентичностей є «земля» як життєвий простір, що трактується як «руська земля», «держава» – як простір влади та її «міжнародний статус» – як геополітичний простір; «суспільство» – як «руський народ», що має свій культурно-історичний простір, який трактується як «*русский мир*» чи «*славянский мир*». Ці предмети російсько-українського конфлікту становлять фундаментальний інтерес як для росіян, так і для українців, оскільки вони одночасно є предметом ідентифікації їхньої території як життєвого простору, нації, їхньої державності й місця в міжнародному

середовищі. Відтак, цей конфлікт ідентичностей має системний, антагоністичний характер, оскільки являє собою зіткнення інтересів чи претензій на один і той самий предмет чи один і той самий простір.

Боротьба за ці простори чи місце в них робить російсько-український конфлікт надзвичайно гострим і тривалим, у якому реалізація інтересів однієї зі сторін відбувається за рахунок унеможливлення реалізації інтересів іншої. У такій ситуації ідентифікація однієї сторони стосовно предмета конфлікту заперечує ідентичність іншої сторони з приводу цього самого предмета. На підставі сказаного можна виокремити чотири кола антагонізмів:

- мале коло (центральне) – антагонізм із приводу життєвого простору («землі»);
- середнє коло – антагонізм із приводу влади («державність»);
- велике коло – антагонізм національних ідентичностей («нація, народ»);
- мега-коло – антагонізм із приводу місця в системі міжнародних відносин (суб'єкт, статус).

Усі чотири кола антагонізмів сплетені в один вузол і постійно підживлюють одне одного в процесі розвитку конфлікту.

Перше коло антагонізмів полягає в контроверсійному тлумаченні такого поняття, як «земля», в російській інтерпретації – «руська земля». Що означає це поняття: етнічну, політичну чи етнополітичну категорію? «Руська земля» є категорією передусім етнополітичною. Цей термін уперше зустрічається в «Повісті минулих літ». Дослідники стверджують, що термін «руська земля» вживався у двох сенсах: вузькому і широкому. У вузькому сенсі – це володіння київських князів, яке «територіально закріплене в трикутнику: Київ – Чернігів – Переяслав». Решти Київської держави це поняття не стосувалося³⁰. Етнічне

³⁰ *Плохій С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – К. : Часопис «Критика», 2015. – С. 40.

забарвлення цього терміна полягає в тому, що на «руській землі» жили переважно слов'янські племена. Це дало підстави для створення двох контрверсійних концепцій про походження українського та російського народів з одного слов'янського коріння, на основі якого був сформований міф про наявність однієї давньоруської народності.

«Руська земля» в широкому сенсі охоплювала найвіддаленіші регіони, підвладні Києву. Тлумачення «руської землі» як «зовнішньої Русі» дало підставу російським науковцям Дмитру Лихачову та Олександрові Соловйову стверджувати, що цей термін стосувався спершу всієї території руської держави й лише у XII столітті, в процесі децентралізації Київської Русі, став означати землі довкола Києва³¹. Отже, їхня версія «руської землі» інтерпретує цей термін передусім як політичну категорію. В такій інтерпретації «руська земля» означає «руську державу». Справді, політичний сенс терміна «руська земля» означав територію, на яку поширювалася влада київських князів. Як політична категорія «руська земля» вживалася київськими князями для того, щоб зберегти єдність і не допустити краху руської децентралізованої держави. На підставі припущень про існування єдиної давньоруської ідентичності, котра сформувалася на основі слов'янської ідентичності та широкого тлумачення «руської землі» як «зовнішньої Русі», російськими ідеологами був сформований міф про походження російської нації та російської державності. Згідно з ним, російська нація утворилася з однієї давньоруської народності і є єдиним «руським народом», а російська держава є спадкоємцем Київської Русі як єдиної руської децентралізованої держави.

Як видно, російська концепція побудована на «тотожності» походження українців і росіян як єдиного «руського народу», між ними немає і не може бути жодних відмінностей. Якщо є єдиний народ, то має бути і єдина «російська держава»,

³¹ Цит. за: *Плохій С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 36.

впливає із цієї концепції. Таким чином, ця версія позбавляє українців спадкоємності на Київську Русь, на її державність, а також підстав на окремішність, відмінність від росіян. Водночас росіяни вважають слов'янське походження й наявність державної спадщини Київської Русі важливими чинниками своєї національної російської ідентичності. Зокрема, Михайло Погодін, Олексій Соболевський та інші російські історики вважають, що населення з Київської Русі десь у XIII ст. мігрувало на Північ, де згодом постала сучасна російська нація³². Проте такі твердження спростовуються археологічними дослідженнями, котрі доводять, що масштабної міграції з Київщини та Чернігівщини не було.

З іншого боку, концепцію «зовнішньої Русі» використовував Михайло Грушевський та його послідовники для обґрунтування тези про те, що справжнім спадкоємцем Київської Русі є Галицько-Волинська Русь, на землях якої і постала українська нація. Інші українські історики, не відкидаючи історичного зв'язку між Київською Руссю та Московією, дорікають цим «спадкоємцям» Київської Русі в тому, що ті втратили свою ідентичність, прийнявши підданство татар³³. Крім того, дослідники Київської Русі категорично заперечують існування єдиної давньоруської народності на підставі надзвичайно низького рівня етнічної гомогенності Київської держави. Вони вважають, що навіть в апогеї своєї влади київські князі й церква мали дуже обмежені можливості нав'язувати підданцям відчуття спільності.

Етнічна спорідненість відіграла певну роль у розвитку відчуття руської єдності, але ця роль була маргінальна навіть серед київських еліт, не кажучи вже про еліти «зовнішньої Русі». Якщо східнослов'янська ідентичність була настільки

³² *Плохій С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 49.

³³ *Аржаковський А.* Розбрат України з Росією: стратегія виходу з неї. Погляд з Європи – К. : Віват, 2015. – С. 74.

слабкою серед еліт, то важко уявити, щоб вона була сильнішою серед широких верст населення, стверджують дослідники³⁴.

Тож не випадково, що домінуючим у тлумаченні історії Київської Русі став династичний підхід, а не концепція загальноруської народності. Проте, як зазначає Сергій Плохій, «Київська держава лишила по собі тривку спадщину в історичній пам'яті, законодавстві та релігії, яку в тій чи тій формі прийняли всі її колишні підданці, як у “внутрішній”, так і в “зовнішній” Русі. У нашому випадку найважливіше те, що ця держава лишила по собі традицію використовувати термін Русь для самоозначення землі, людей та інституцій, а отже, й тверді підстави відкривати заново і перевинаходити руську ідентичність у наступних поколіннях»³⁵.

Таким чином, традиція використання терміна Русь для самоозначення «землі», «людей» та «інституцій» містить підстави для «відкриття» як тотожності (*руської ідентичності*), так і відмінності між українцями та росіянами й між їхніми державами (інституціями). При цьому тотожність закладає історичні підвалини для співіснування, а відмінність – право на їх самостійність, окремішність, власну долю. Якщо це так, то постає запитання: в чому полягають історичні причини російсько-українського конфлікту з погляду тлумачення поняття «руська земля»?

Тотожність у цьому сенсі розглядається як достатня основа для встановлення російської влади на всьому просторі, який росіяни вважають «руською землею». Згідно з такою логікою виходить, що без цілісності «руської землі» немає цілісності російської держави, а без «єдності» немає єдиного «руського народу», що підриває сам сенс існування російської держави, сенс існування Росії без України. У цьому, власне, і криється основний корінь російсько-українського конфлікту. Адже ця інтерпретація доводить недосуб'єктність російської держави як

³⁴ Плохій С. Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 50.

³⁵ Там само. – С. 51.

актора міжнародних відносин і недосуб'єктність російського народу як творця історії без України. Не випадково в російській політичній свідомості присутнє заперечення самого слова «Україна». Воно підміняється поняттями території з назвою «Малоросія» чи «Новоросія». А. Дугін стверджує: «Існування України в теперішніх кордонах і з теперішнім статусом “суверенної держави” тотожне нанесенню страшного удару по геополітичній безпеці Росії, рівнозначне вторгненню на її територію. Подальше існування унітарної України неприпустиме»³⁶.

Ця теза означає, що в життєвому просторі під назвою «руська земля», до якої належить територія України (колишньої Київської Русі), немає місця ані для української держави, ані для українців як нації. Весь цей життєвий простір належить виключно Росії та є її територією. Подібне переконання, зведене в ранг державної російської ідеології та політичної свідомості росіян, закладає перманентний конфлікт ідентичностей з приводу територій і життєвого простору, позначеного терміном «руська земля», що становить центральне коло антагонізму. У цьому сенсі російсько-український конфлікт подібний до ізраїльсько-палестинського конфлікту з приводу «землі обітваної». Ідентифікація своєї нації та держави через спадщину на «землю», на яку претендують обидві сторони, робить конфлікт надзвичайно гострим, перманентним і довготривалим.

З іншого боку, зазначене дає підстави для висновку про те, що Україна посідає центральне місце в системі життєво важливих інтересів Росії, зумовлених потребою пошуку «своєї» «ісконно руської землі», того середовища, яке було би природним для існування й розвитку російської держави. Таким природним середовищем є давньоруський геополітичний простір. Незалежність України порушує цілісність цього простору, тоді як приєднання України до Росії його відновлює. Тож у геополітичному

³⁶ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М. : Арктогея, 1997. – С. 379.

сенсі російська державність без території України не видається самодостатньою. Це дає можливість доводити тезу про життєву важливість України для Росії не лише у сфері зовнішніх геополітичних інтересів, а й у сфері внутрішньої геополітичної структури Російської Федерації.

У геополітичному сенсі Російська Федерація виявляється глибоко розділеною масивом Уральського гірського хребта, який поділяє цей великий континентальний блок на дві частини – європейську та азійську Євразію. До основного євразійського масиву приєднуються структури Сибірської платформи, які значною мірою збігаються з територіями Якутії та Красноярського краю, а також зони від Алтаю та Байкалу до Тихого океану. Ці простори вже не є євразійськими в прямому сенсі, а являють собою набір додаткових ніш геополітичного освоєння³⁷. Населення, котре мешкає на цих двох частинах Євразії, утворює два відносно самостійні ядра.

Ядро, яке утворюють російськомовні області Уралу й Західного Сибіру, лише формально виступає в ролі «другої Великої Росії». Цей простір не є для руського етносу його природним середовищем. Значною мірою тутешні росіяни вже втратили свої етнокультурні зв'язки зі своїм східнослов'янським корінням і розглядають себе як нащадків експансії Росії.

Основне великоросійське ядро, на якому ґрунтується російська держава, утворюють густо заселений ареал Центральної Росії з московським – не стільки «руським», скільки «імперським» – мегаполісом у центрі³⁸. Оболонка ядра, як зазначає професор М. Ільїн, формується передусім кільцеподібною низкою спочатку менш заселених, переважно «острівних» за своєю внутрішньою структурою великоруських областей, а потім країв

³⁷ *Ильин М. В.* Российский Дальний Восток в геополитической системе координат Азиатско-Тихоокеанского региона // Россия и Корея в меняющемся мире. – М., 1997. – С. 35–37.

³⁸ *Ильин М. В.* Этапы становления внутренней геополитики России и Украины // Полис. – 1998. – № 3. – С. 91.

змішаного і ще більш «острівного» розселення великоросів, автохтонних народностей «російськомовних імперців». Це кільце пролягає від Карелії через північні автономії ненців до Комі, а далі до поволзьких «національних» республік і «руських» областей, які також «по-острівному» змішані.

Іншим чинником геополітичної могутності держави є розгалуженість комунікацій. У цьому плані Російська Федерація також має суттєві вади. Комунікаційна й господарська інфраструктура Росії відтворює й навіть загострює конфігурації, створені розселенням великоросів – «російськомовних імперців», а також автохтонних і прибулих народностей. Основні проблеми полягають у слабкості російської комунікаційної та господарсько-транспортної інфраструктури життєзабезпечення, яка в міру просування на північ і схід стоншується дедалі більше й більше. Таким чином, робить висновок професор М. Ільїн, внутрішня геополітика Російської Федерації залишається надто крихкою і невизначеною³⁹.

Усе це створює колосальний геополітичний виклик майбутньому Російської Федерації. У динаміці ця негативна для Росії тенденція ще більше ускладнюється розширенням Європейського Союзу на заході і зростанням могутності Китаю на сході. РФ утрачає вигідне геополітичне положення окраїнної держави. Згідно з теорією Р. Коллінза, ці тенденції приведуть до того, що «в довготерміновій перспективі Росію як серцевинну державу очікує фрагментація, яка, будучи запущеною воєнною поразкою або політичною кризою, триватиме протягом ХХІ і ХХІІ століть»⁴⁰.

Усвідомлення такого колосального виклику своєму майбутньому, а також потреба в зміцненні свого трухлявого геополітичного положення формують фундаментальний інтерес Росії,

³⁹ Ильин М. В. Этапы становления внутренней геополитики России и Украины. – С. 91.

⁴⁰ Collins R. Weberian Sociological Theory. – Cambridge, 1986. – P. 195–196.

який полягає у відновленні цілісності «російського східно-слов'янського» геополітичного простору, географічно розташованого на східноєвропейській платформі, на якому міститься основне ядро російської держави. На цій платформі давньоруського геополітичного простору виникла Українська держава, яка стоїть на заваді реалізації цього життєво важливого інтересу Росії. Усвідомлення цієї «української» проблеми в системі геостратегічних пріоритетів Росії приводить відомого російського геополітика О. Дугіна до висновку, що «Україна як самостійна держава з будь-якими територіальними амбіціями являє собою величезну небезпеку для всієї Євразії, і без розв'язання української проблеми взагалі говорити про континентальну геополітику [Росії. – О. Дугін] безглуздо». «Це не означає, що культурно-мовна й економічна автономія України має бути обмежена і що вона повинна стати суто адміністративним сектором російської централізованої держави. Але стратегічно Україна має бути строго проекцією Москви на півдні і заході»⁴¹.

Особливо гостро відчуття цієї «величезної небезпеки» для всієї Євразії від української державності стало помітним для Росії після втрати країн Балтії, теж розташованих на східноєвропейській платформі, після їх вступу до ЄС і НАТО. Звичайно, приєднання до Росії Білорусі, котра також перебуває в давньоруському геополітичному просторі, дещо зменшило би «біль втрати», але ситуація з перспективою союзу Росії та Білорусі поки що виглядає невизначеною. Отже, в інтересах Росії в середньотерміновій перспективі усунути українську державність з давньоруської геополітичної платформи, а в короткотерміновій – максимально обмежити державний суверенітет України, зробити її жорсткою проекцією політики Москви.

Таким чином, інтерпретація «руської землі» як власного життєвого простору Росії пов'язана передусім з владними відносинами, поширенням влади російської держави на цей

⁴¹ Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – С. 348.

простір, що формує друге коло антагонізму у відносинах України та Росії, яке лежить в основі російсько-українського конфлікту.

Щоб проаналізувати цей антагонізм, потрібно відповісти на запитання: коли і за яких обставин назву «руська земля» прийняли в північно-східній Русі (Московії) та в чому полягали політичні основи й ідеологічне значення цього процесу? Не викликає сумніву, що літописці Північно-Східної Русі, автори Лаврентіївського літопису, набагато повільніше, ніж їхні галицько-волинські колеги, засвоїли термін «руська земля» стосовно своєї держави, яку зазвичай називали «Суздальською землею»⁴².

Звернення до терміна «руська земля» московським царями відбулося тільки в кінці XV – на початку XVI століття і зумовлювалося виключно політичними мотивами. По-перше, виникла потреба в утвердженні нового титулу – царя, замість титулу «великого князя», який раніше носили московські правителі. Цей титул був їм потрібний для ствердження суверенності своєї влади, незалежної від ханів, і таким чином урівнював їхні права на владу, співмірні з правами західноєвропейських імператорів.

Отже, зв'язок з київською спадщиною був потрібний московським князям не лише для утвердження державної спадкоємності від Київської Русі, а й використання її як необхідної ланки для доведення генеалогічного зв'язку з імператорським Римом. У цьому намаганні вперше проглядається претензія на геополітичне домінування Московської держави за прикладом Римської імперії, претензії бути її послідовником і наслідувати імперську модель її розвитку. Досліджуючи історичний трактат «Сказання про князів Володимирських», Сергій Плохій пише: «У цьому творі московські правителі поставали нащадками візантійського імператора Костянтина Мономаха і римського

⁴² *Плохій С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 74.

⁴³ Там само. – С. 152.

імператора Августа. Автори “Сказання” фактично запозичили аргументи, вперше сформульовані на початку XVI століття митрополитом київським Спиридоном-Саввою, уродженцем Твері. Очевидно, під впливом теорій про римське походження литовців Спиридон-Савва виводив генеалогію Рюриковичів з імперського Рима і висунув гіпотезу про візантійське походження прав московських князів на царство»⁴³. Завдяки «Сказанню» імперську спадщину почала символізувати так звана «шапка Мономаха» – монарша корона центральноазійського походження, яку московські князі у світлі нової генеалогічної теорії нібито успадкували від свого київського предка Володимира Мономаха. Так київська спадщина посіла центральне місце в міфі про походження московської монархії та надовго поселилася на сторінках московських літописів⁴⁴.

Виникнення Московії як незалежної від татарської навали держави потребувало історичної легітимації її нового державного статусу, який можна було довести через зв'язки Києва з Візантією, оскільки на той час Московія жодного стосунку до Риму не мала. Це робило історію Київської Русі як ніколи важливою для московських еліт.

По-друге, московським правителям як царям було потрібне «царство» – простір, на якому вони могли здійснювати свою монопольну владу. Таким простором цілком логічно стала «руська земля». Термінологія «руської землі» використовувалась Іваном III для обґрунтування зазіхання на території Київської Русі, розташовані навколо Києва, в територіальній суперечці між Москвою та Литвою. «У договорі з Габсбургами 1490 року московські дипломати згадали “Київське князівство” як можливу ціль подальшої військової експансії Івана III. У 1490-ті роки прикордонні сутички, характерні для литовсько-московських

⁴⁴ Див.: *Ostrowski D. Muscovy and the Mongols. Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589.* – Harvard University, 2002. – P. 163–167 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cambridge.org/us/academic/subjects/history/european-history-1000-1450/muscovy-and-mongols-cross-cultural-influences-steppe-frontier-13041589>.

стосунків у 1480-х роках, переросли у відкриту війну. Вона закінчилася підписання договору 1494 року, за яким литовці не тільки змирилися з переходом Новгород і Твері під владу Москви, а й тимчасово визнали Івана III правителем усієї Русі. Поновлення бойових дій у 1500–1503 роках призвело до того, що Москва завоювала низку нових руських територій, зокрема сусідній із Києвом Чернігів (згадку про який іще раніше було додано до титулу Івана III»⁴⁵).

Таким чином, термін «руська земля» в дискурсі творення російського державності набув необхідного ідеологічного значення для обґрунтування *експансіонізму* та *імперського* характеру російської держави як основних рис її ідентичності. Примітно, що саме в результаті експансії Московія з великого князівства перетворилася на царство. Завоювання Казані – це ключовий елемент в інтерпретації російської історії, який ставить знак рівності між термінами «цар» та «імператор»⁴⁶. Самодержець XVI століття вважав завоювання Казанського царства доказом того, що він сам є царем, а сучасні історики вважають анексію неслов'янської казанської держави свідченням перетворення Московії не просто на царство, а на багатонаціональну імперію⁴⁷. Це обґрунтування в принципі доводить, по-перше, неслов'янський характер походження російської держави. «Збирання “руських земель” так само, як збирання земель монгольських, часто означало, що під руку руських князів потрапляли неслов'янські підданці»⁴⁸. Невипадково ідеолог євразійства Микола Трубецькой походження московської держави виводив з імперії Чингісхана, а не з Києва як столиці Київської Русі.

⁴⁵ *Плохій С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 151.

⁴⁶ Там само. – С. 154.

⁴⁷ Див.: *Pelenski Ja.* State and Society in Muscovite Russia and the Mongol-Turkic System in the Sixteenth Century // *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte.* – 1980. – 27. – S. 237.

⁴⁸ *Плохій С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 155.

По-друге, перманентну належність російської держави до імперського типу історики стверджують на тій підставі, що процес становлення російської централізованої держави у XVI–XVII столітті був періодом «імперіалізації» Московії. Зокрема, Джефрі Госкінг зазначає, що в цей період «Московська Русь уже була багатофункціональною державою», а завоювання Казані стало поворотним моментом, «коли Московія почала свою імперську кар'єру, завоювавши і вперше приєднавши неруську суверенну державу»⁴⁹.

У формуванні азійського імперського типу російської держави ключову роль відіграла татарська навала. Її вплив на становлення політичної системи ранньоросійської держави був настільки великим, що її, радше, варто вважати продуктом монгольського досвіду, аніж спадщиною географічно віддаленого київського минулого. Уся політика, адміністративна і військова системи, соціальні практики були побудовані на основі монгольського досвіду. Більше того, російська еліта та її піддані перебрали монгольську політичну культуру і мислення. Московські придворні еліти кінця XV – XVI століття за культурою і традиціями були набагато ближчими до татарських ханатів, аніж до київської спадщини, тому «немає причин вважати, ніби вони керувались якоюсь ідеологічною програмою», що спонукала б їх «возз'єднати східних слов'ян під прапором відновлення київської спадщини»⁵⁰.

Так, Борис Акунін у своєму багатотомному виданні «Історія російської державності», досліджуючи витoki і природу російської держави, теж стверджує, що монголо-татарська складова в російській державності не просто органічна і своя, а превалює над більш давнім варязько-візантійським і, переважно,

⁴⁹ Hosking G. Russia: People and Empire, 1552–1917. – London, 1998. – P. 3.

⁵⁰ Цит. за: Плохій С. Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 153.

навіть слов'янськими компонентами⁵¹. Полемізуючи з прихильниками концепції Київської Русі в походженні російської державності, Б. Акунін зауважує: «Усе ж таки мені здається більш справедливим судження, що Московська Русь не є продовженням давньоруської держави, а сутнісно іншим утворенням, з притаманними йому принципово новими рисами»⁵². «Тому, на мій погляд, було би правильним вважати потрясіння ординського періоду пологовими переймами держави, в якій ми з вами живемо. Так, пологи були болісними, але без них не виникло б Росії»⁵³.

Аргументуючи переваги спадкоємності цієї родової ойкумени російської держави, Б. Акунін вказує на її природне географічне тіло: «Упродовж понад двох віків Русь була частиною азійської держави. Власне, ми і сьогодні є країною переважно азійською. Достатньо поглянути на атлас, щоб переконатися, кордони сучасної Росії збігаються, скоріше, з контурами Золотої Орди, ніж Київської Русі»⁵⁴.

Спадщина Золотої Орди, на переконання багатьох сучасних російських істориків, стала основною складовою нової російської державності⁵⁵. У процесі написання своєї книги Б. Акунін, порівнюючи російську державність з європейськими монархіями, виокремлює її основні системоутворюючі «монгольські гени».

По-перше, самодержавність, російська форма абсолютної монархії, виникла за ординським зразком. Адже ніде абсолютизм не досягав такого досконалого ступеня. «Піднесення монарха на недосяжну висоту було одним з наріжних каменів системи, створеної Чингісханом. Це давало йому змогу тримати в покорі масу різношерстих і буйних племен, з яких і складалася велика степова імперія»⁵⁶.

⁵¹ Акунин Б. Часть Азии. История Российского государства. Ордынский период. – М. : АСТ, 2014. – С. 6.

⁵² Там само.

⁵³ Там само. – С. 5.

⁵⁴ Там само. – С. 7.

⁵⁵ Там само. – С. 381.

⁵⁶ Там само.

По-друге, Москва перейняла традицію приниження підданих перед монархом. В Орді звичай самоприниження (словесна декларація своєї нікчемності й рабської покірності) виконував функцію сакрального ритуалу. Із часом російські великі князі, як пише Б. Акунін, звикли до ординських повсякденних ритуалів, оцінили їхню користь і почали насаджувати ті самі правила в себе вдома⁵⁷. Подібні ритуали збереглися в російській політичній культурі до цього часу. «Монгольською спадщиною є і прищеплене нашій політичній культурі сакралізація держави як певної надцінності, вищої ідеї»⁵⁸.

По-третє, на відміну від європейських монархій, державність яких базувалася на юридичних інститутах і верховенстві закону над виконавчою владою, при «азійській» сакралізації самодержавства влада трималася на царських указах. «При ординській організації управління було б дивним, якби хан звіряв свої бажання із зовнішнім диктатом якихось там законів. Це порушило би принципи абсолютної влади. Управління здійснювалося не за законами, а за ханськими указами. Цей другий принцип взяли на озброєння і московські государі, далеко відійшовши від духу “Руської правди”, сенс якої був абсолютно протилежним»⁵⁹.

По-четверте, ординські звичаї й характер монголо-татарської протонації сформували такі національні риси росіян, як *жорстокість* і *нещадність*. Посилаючись на російського історика В. Соловйова, Б. Акунін наводить епізод, коли смоляни під час походу на Литву саджали немовлят на списи, інших вішали догори ногами на жердинах, дорослих давили між колодами⁶⁰. Узагальнюючи, Б. Акунін пише: «Нормалізація жорстокості стала загальним наслідком огрубіння моралі. Унаслідок

⁵⁷ Акунин Б. Часть Азии. История Российского государства. Ордынский период. – С. 381.

⁵⁸ Там само. – С. 382.

⁵⁹ Там само. – С. 383.

⁶⁰ Там само. – С. 379.

пережитих випробувань і понесених втрат російська цивілізація помітно посуворішала. Друга російська держава, московська, яка після довгої перерви постала на зміну попередній, київській, а потім володимиро-суздальській, була грубішою, жорстокішою, невільною. Але в неї була одна велика перевага: вона була міцніше сколочена, а відтак володіла більшою життєздатністю»⁶¹.

Отже, можна стверджувати, що імперія Чингісхана сформувала засадничі риси Московії як політичної, соціальної та економічної системи, перетворивши її з Північно-Східної Русі на «монгольську Русь». Північно-Східна Русь вийшла з періоду монгольського правління державою сильною та об'єднаною й водночас дуже відмінною від тих частин Русі, які не пізнали тривалої влади ханів⁶².

Таким чином, «монгольські гени» російської державності, як зазначає Б. Акунін, дають їй колосальні переваги над іншими типами держав і цивілізацій. Це, по-перше, як уже зазначалося, велика життєздатність, «ударостійкість» конструкції, здатність до мобілізації всіх ресурсів і національних сил у момент більшої небезпеки. Ця характеристика була геть відсутня в давньоруського конгломерату споріднених, але роздроблених князівств, що призвело країну до загибелі в 1238 році. «Усі подальші випробування Росія зуміла витримати, – гадаємо, передусім завдяки “азійськості” й жорсткій “вертикальності” держави. В епоху, коли конфлікти вирішувалися війсьними, а не економічними чи культурно-пропагандистськими методами, ця модель з притаманною їй масою недоліків раз за разом підтверджувала свою міцність»⁶³.

⁶¹ Акунин Б. Часть Азии. История Российского государства. Ордынский период. – С. 379.

⁶² Плохий С. Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 147.

⁶³ Акунин Б. Часть Азии. История Российского государства. Ордынский период. – С. 383.

По-друге, як зазначалося, істотною перевагою була жорстка вертикаль влади. Обґрунтовуючи таку рису як перевагу, Б. Акунін наводить приклад, що в період до «монгольської Русі», монарх навіть із сильною князівською владою був змушений рахуватися з волею аристократів і вічем демократії міст. Як би правителі не намагалися взяти їх під свій контроль, нічого не виходило. Монгольські завоювання подолали феодальну князівську роздробленість і згуртували московську державу завдяки встановленню жорсткої вертикалі влади. У другій російській державі, за чингісханівським прикладом, усі жителі вважатимуться слугами держави⁶⁴. Так, усе населення поділялося на дві кількісно нерівні категорії: ті, хто платив державі гроші (*тяглові люди*), і ті, хто отримував від держави утримання в обмін на лояльність до влади (*служиві люди*).

У заключній частині своєї книги Б. Акунін торкається питання сутнісної природи російської державності, яке він убачає у визначенні того, чого більше в цій природі: ординства чи візантійства. Офіційна доктрина російської державності, як уже згадувалося, сповідувала візантійство для апологетичного обґрунтування вселенського правонаступництва російської держави, котра походила від «Першого Риму» через «Другий Рим», і до того ж воно пов'язувало російську імперію з лідерством у православному світі як правонаступниці Константинополя, що потім виродилось у міф про «Святу Русь». Б. Акунін же доводить, що насправді наступницею Візантії стала не Русь, а Османська імперія, яка в період свого розквіту майже цілковито поновилась у межах ромейської держави. Росія, як не важко помітити, протягом усієї своєї післямонгольської історії прагнула зайняти простір колишнього «улусу Джучі» – і, загалом, цього досягла, навіть просунулася далі⁶⁵.

⁶⁴ Акунин Б. Часть Азии. История Российского государства. Ордынский период. – С. 382.

⁶⁵ Там само. – С. 384.

Візантіїзму ж у побудові російської державності Б. Акунін відводить декоративну роль, яка «обмежувалася деклараціями та риторикою (“Третій Рим”, “вогонь стародавнього благочестя”, нездійсненна мрія “поставити хрест над Святою Софією” і т. д.), тоді як у будівництві і практиці державного життя переважала спадщина “Сараю”, але аж ніяк не Константинополя»⁶⁶. Походження від ординського улусу Б. Акунін вважає найбільшою перевагою і найбільшою сакральною цінністю російської державності, оскільки завдяки цьому в ній закладені «велика сила» і «велика непереборна здатність до експансії» – «об’єднання» (захоплення) всього континентального простору Євразії. «Московія, а за нею Росія успадкували велику монгольську мрію про об’єднання Євразії від океану до океану. Звичайно, жодні Василь Темний чи навіть Іван Третій у таких категоріях не мислили, але архітектурна логіка їх державного будівництва прирікала країну на рух по імперському сценарію»⁶⁷. У наш час В. Путін, як і його попередники московські князі, продовжив цей рух уже у ХХІ столітті.

Друга хвиля модернізації імперської моделі російської держави припадає на петровську добу. Економічним підґрунтям для такої модернізації стало зародження капіталістичних відносин, у результаті чого в соціальній сфері відбулося становлення націй. Тож перед Петром I постало завдання прилаштувати імперську форму російської держави до націєтворчого процесу, об’єднати навколо імперського начала завойовані Московією народи й території. Це завдання передбачало також легітимізацію нового статусу російської держави після перемоги в Полтавській битві 1709 року та укладання Ніштадтського мирного договору зі Швецією по завершенні Великої північної війни 1721 року.

⁶⁶ Акунин Б. Часть Азии. История Российского государства. Ордынский период. – С. 384.

⁶⁷ Там само. – С. 385.

Переважна більшість істориків вважає царювання Петра І початком нового імперського періоду в історії Росії. Новизна полягає в тому, що після Полтавської битви 1709 р. російська держава відновила цілковитий контроль над Лівобережною Україною, завоювала частину колишньої литовської Русі й досягла стратегічної переваги на Балтиці. Таким чином, Петро І шляхом війни приростив до імперії нові території. Збільшення територіальних володінь призвело до якісних змін Російської імперії. Фактично воно означало завершення чергового етапу «збирання руських земель», у результаті чого до «Великої Русі» (Московії) були приєднані «Мала Русь» (Україна) та «Біла Русь» (частина литовської Русі). Унаслідок цього Московія розтягнулася на всі нові територіальні здобутки імперії, серед яких були і прибалтійські провінції. Розширення змісту імперії потребувало, відповідно, нової її форми.

Важливою історичною подією стала заміна назви російської держави з «Московії» («Великої Русі») на «Росію». Слово «Росія» відображало нову якість російської держави-імперії, яка охоплювала три складові: Московію, Україну та Білу Русь, які були невід'ємними складниками цієї імперії. Нова форма російської державності означала її новий статус у європейських справах. Відтоді Росія вперше заявила про себе як геополітична потуга, що претендує на статус провідної держави Європи. У новому статусі Росія значно зміцнила свою міжнародну суб'єктність. Зрозуміло, що в цій новій якості ключову роль відігравала Україна, адже лише з її приєднанням Московія стала «Росією». Тож вихід України зі складу Росії руйнує всю цю конструкцію російської держави. Без України Росія як форма російської держави перестає існувати.

Така небезпека змушувала російську еліту робити все можливе, щоби, по-перше, не допустити виходу України зі складу Росії, по-друге, не допустити становлення української держави, по-третє, формувати російську імперію на національній російській основі, не допускаючи при цьому перетворення малоросів-українців на українську націю. Тож перед Петром І постало

надзвичайно складне завдання побудови Росії як держави-імперії на руському національному фундаменті. Таким чином, Петро I проголошував себе національним імператором, що докорінно відрізняло його від попередників з Візантійської та Священної Римської імперій, чиї титули не мали етнонаціональної конотації⁶⁸.

Відповідно, постало питання про легітимацію нового титулу правителя Росії. Черговою новелою стало присвоєння Петру I титулів «великий» та «імператор всеросійський», у яких поєднувалося поняття Росії як держави-імперії та як держави-нації. Надання Петрові I титулу «імператора всеросійського» було ще одним реверансом у бік московської політичної традиції та відмовою зректися давнього статусу московських правителів як самодержців усієї Русі⁶⁹. Проте, як зазначають дослідники петровської епохи, будуючи російську імперію, Петро I не планував робити з неї багатоетнічну співдружність за прикладом Британської імперії. Національний фундамент Російської імперії як держави-нації мав засвідчити високий статус Росії в «ієрархії європейських націй». «Московія перетворювалася на національно визначену імперію, що відобразилося в офіційному дискурсі епохи»⁷⁰.

Історичний дискурс петровської епохи приводить до таких висновків щодо конфлікту ідентичностей з приводу державності:

1. Нова модель Російської імперії, закладена Петром I, зберегла спадкоємність азійської ідентичності, що, зрештою, мало що залишало від спадщини Київської Русі й не мало нічого спільного з уявленнями про українську чи європейську ідентичність.

2. Існування російської держави-імперії унеможливило будь-які спроби побудови українцями власної державності, яка

⁶⁸ *Tolz V.* Russia. – Bloomsbury Academic, 2001. – P. 41.

⁶⁹ *Плохій С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 316.

⁷⁰ Там само. – С. 320.

розглядається, як страшенна загроза самому існуванню російської держави-імперії. В цьому, власне, полягає зміст великого кола антагонізму, закладеного в російсько-українському конфлікті.

3. Експансія Російської імперії в петровські часи вперше вийшла за межі «руської землі» й висунула претензію на свою сферу геополітичного впливу в Європі.

4. Після поразки під Полтавою українці зрозуміли безперспективність побудови власного проекту української державності. Українці вміло пристосували свої погляди до вимог московської держави та суспільства. **Щоб вижити, українці вирішили зберегти свою ідентичність під виглядом малоросійської ідентичності в рамках російської держави-імперії, долучившись до формування російського національного проекту.** «Найбільший вплив вишколених у Києві інтелектуалів на московську, а згодом імперську державну службу відбувся після Полтавської битви (1709), яка обернулась катастрофою для України. <...> Упродовж подальших десятиліть вони посприяють формуванню того, як саме Росія сприйматиме своє минуле, свою роль у світі та своє призначення як модерної нації»⁷¹.

Цей висновок показує, що деескалація конфлікту і співіснування українського та російського народів були можливі лише в тому разі, коли українці відмовлялися від власного державного проекту і долучалися до будівництва російської держави-імперії, байдуже, в якій формі вона існувала – чи то у формі Петровської Російської імперії, чи то у формі Радянського Союзу. Але врешті-решт це призводило до того, що вони втрачали свою історичну і тим більше міжнародну суб'єктність і ставали об'єктом російської імперської політики, піддаючись асиміляції та втрачаючи власну національну ідентичність.

⁷¹ *Плохій С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 283.

⁷² *Малинова О.* Символическое единство нации? // Pro et Contra. – 2012. – Май – июнь. – С. 88.

5. Намагання побудувати російську державність за моделлю, яка являє собою поєднання держави-імперії та держави-нації, закладало в цей процес як зовнішній, так і внутрішній антагонізм. Зовнішній антагонізм генерував конфлікт між росіянами та українцями з огляду на те, що останні не лише позбавлялися перспективи отримати свою державність, а й не мали змоги зберегти свою ідентичність у рамках російської державності. Внутрішній антагонізм закладав протиріччя всередині самого російського суспільства, який проявлявся в неможливості поєднання держави-імперії та держави-нації. Це протиріччя не було подолане ані в рамках Російської імперії, ані в рамках Радянського Союзу. Нині ця проблема є предметом гострої дискусії в сучасній Росії.

Перед В. Путіним, як і перед Петром I, постала одна й та сама проблема гомогенізації соціуму на макрорівні в рамках проекту «Великої Росії», а не на рівні відновлення російського соціуму як нації. Загострення цієї проблеми не в останню чергу зумовлене, з одного боку, зростанням національної свідомості руських як панівного етносу, з другого – зростанням у російському соціумі частки неруських етносів і представників неправославних релігійних конфесій, що призводить до розмивання та нівелювання російської ідентичності.

Загострення цієї проблеми спонукало В. Путіна опублікувати 23 січня 2012 року в «Независимой газете» свою програмну статтю «Росія і національне питання», яка стала новим дороговказом для російської еліти й суспільства стосовно того, як вийти з глухого кута невизначеності майбутньої моделі російської держави. Стара модель у формі Російської Федерації як частини СРСР уже не відповідає як сучасним реаліям, так і геополітичним амбіціям Росії. Намагання ж повернутися до моделі Російської імперії наражається на великі складнощі, оскільки модель, котра існувала у XVII–XIX століттях, у XXI столітті виглядає анархізмом і не відповідає як сучасним міжнародним тенденціям, так і внутрішньоросійським процесам, пов'язаним зі зростанням національної самосвідомості. Не випадково деякі

російські експерти оцінили цю статтю як спробу Путіна пройти між «Сциллою націоналізму і Харибдою імперіалізму»⁷².

Стаття В. Путіна починається з ключової тези, до якої зводиться весь сенс цієї публікації: «Самовизначення руського народу – це поліетнічна цивілізація, скріплена руським культурним ядром»⁷³. У цій тезі В. Путін відходить від поняття «нація» та підмінює його категорією «руський народ», позбавленою етнічного забарвлення. Так він відмежовується від асоціації з європейськими націями, намагаючись цим обґрунтувати інакшість «національного питання» в російському контексті і вбачаючи в ньому перспективу, на відміну від європейських національних проектів. Як стверджує В. Путін, «за провалом мультикультурного проекту, історично побудованого виключно на основі етнічної ідентичності, стоїть криза самої моделі “національної держави”». Більше того, він глибоко переконаний, що спроби пропагувати ідеї побудови руської «національної» моноетнічної держави суперечать усій тисячолітній історії, «це найкоротший шлях до знищення руського народу і руської державності»⁷⁴.

Отже, руська державність, за твердженням В. Путіна, не тотожна з руською національною державою. Суб'єктом конститування руської державності виявляється не руська нація як етнос, а руський народ, до якого включаються не лише етнічні руські, а й українці та білоруси, а також русифіковані національні меншини всередині Російської Федерації. Звідси випливає висновок про те, що легітимізація політичної спільноти на основі нації не підходить для Росії, а тому В. Путін пропонує інший цивілізаційний масштаб. Для нього руський народ є не нацією, а цивілізаційною спільнотою. Ця спільнота відрізняється від інших цивілізацій «єдиним культурним кодом».

⁷³ *Путин В.* Россия и национальный вопрос // Независимая газета. – 2012. – 23 января.

⁷⁴ Там само.

Отже, основним критерієм ідентичності цивілізаційної спільноти є не етнічний чинник чи спільність економічного й політичного життя, а спільний культурний код. Культура справді є одним з основних критеріїв визначення цивілізацій. Проте в цьому випадку «єдиний культурний код» зводиться виключно до російської культурної традиції. «Стрижень, який скріплює тканину цієї унікальної цивілізації – руський народ, руська культура»⁷⁵. «Така цивілізаційна ідентичність, – пише В. Путін, – заснована на збереженні руської культурної домінанти, носіями якої виступають не лише етнічні руські, а й усі носії такої ідентичності, незалежно від національності»⁷⁶.

Відповідно до таких путінських тлумачень, українці теж можуть належати до цієї цивілізаційної спільноти, за умови, що вони вважають себе «руськими». «Вважати себе руським» означає спиратися, за словами В. Путіна, на російську культуру, історію та ідентичність. Для того, щоб називатися «руським», достатньо «вважати себе таким незалежно від етнічної належності». Натомість за відмову руських від ідентичності по крові В. Путін нагороджує їх державотворчою функцією. «Руський народ є державоутворюючим по факту існування Росії. Велика місія руських – об'єднувати, скріплювати цивілізацію. Мовою, культурою, всесвітньою чуйністю... скріплювати в такий тип держави-цивілізації, де немає “нацменів”, а принцип розпізнавання “свій – чужий” визначається спільною культурою і спільними цінностями»⁷⁷, – зазначає він.

Далі від цивілізаційної спільноти, в яку включається й українське суспільство, котре живе в російському культурному середовищі, В. Путін переходить до російської державності. Саме російська, а не українська чи інша державність має бути властива цій цивілізаційній спільноті. Для ствердження такої

⁷⁵ *Путин В.* Россия и национальный вопрос.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

тези В. Путін тлумачить Росію як «історичну державу» й на цій підставі всі проблеми російського суспільства напряду пов'язує «з руйнацією СРСР, а по суті, історично Великої Росії, яка склалась у своїй основі ще у XVIII столітті, з подальшою неминучою деградацією державних, соціальних та економічних інститутів, з велетенським розривом у розвитку на пострадянському просторі»⁷⁸. Звідси логічно випливає висновок: щоб покінчити із цими проблемами, необхідно відродити Росію як «історичну державу» на теренах усього пострадянського простору.

У такий спосіб В. Путін намагається вирішити антиномію «національної ідеї (передусім як національного принципу легітимної влади) та імперської ідеї (як легітимації влади через глобальну місію вкупі з масштабом і різномірністю простору), яка тривалий час визначала зміст руської історичної свідомості й залишилася для неї нерозв'язаною»⁷⁹. У цьому контексті втілення доктрини «*русского мира*» має створити умови для делегітимації української нації та переплавлення її в руський народ як цивілізаційну спільноту, що призведе до втрати української державності шляхом її демонтажу й заміни державністю російською.

З іншого боку, держава-цивілізація під назвою «Велика Росія» разом з поліетнічною цивілізацією як великий «панрегіон», на переконання російських ідеологів, може бути здатна протистояти процесам глобалізації та успішно просувати російські національні інтереси у світовому геополітичному просторі⁸⁰. Окресливши новий цивілізаційний проект «Великої Росії», В. Путін у підсумку своєї статті формулює історичне завдання: «Ми зміцнюватимемо нашу “історичну державу”, яка дісталася нам від наших предків. Державу-цивілізації, яка здатна

⁷⁸ *Путин В.* Россия и национальный вопрос.

⁷⁹ *Ремизов М.* Русский национализм и российская геополитика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.apn.ru/publications/article/26892.htm>.

⁸⁰ *Путин В.* Россия и национальный вопрос.

вирішувати завдання інтеграції різних етносів і конфесій»⁸¹. Як виявилось, тези В. Путіна знайшли великий відгук у російському суспільстві, оскільки відповідали підсвідомому бажанню російських громадян жити в імперській країні, значною мірою завдяки якому він з перевагою в 64% виборців переміг на чергових президентських виборів.

Отже, намагання вибудувати російську імперію на національній основі потребувало і потребує трансформації національної ідентичності під потреби імперії як необхідної умови для легалізації імперії в російському соціумі. Вибудова такого конструкту в межах «руської землі» створювала велике коло антагонізмів, яке лежить в основі конфлікту ідентичностей української та російської націй. Цей конфлікт, зокрема, відображається в поширеному твердженні, що Україна – це нація без держави, а Росія – держава без нації. **Суть цього конфлікту національних ідентичностей українців та росіян полягає в тому, що останні намагалися розв'язати проблему відсутності нації за рахунок заперечення української національної ідентичності і ствердження міфу про єдину давньоруську народність чи слов'янсько-російський народ-націю, на якому постала російська нація.**

Щоб розібратися у витоках цього антагонізму ідентичностей потрібно простежити еволюцію націєтворчого процесу українського та російського соціумів. Домінуючою в цьому процесі залишається *ідея єдиної руської нації*. Засадничою політичною мотивацією для обґрунтування цієї ідеї є підпорядкування її державотворчого процесу. І це не випадково, адже головною з ознак нації є спільність політичного життя соціуму. У такому разі націєтворчий процес підпорядковується державотворчому процесу. Ідея однієї руської нації покликана скріплювати єдність російської держави. Цю обслуговуючу роль нації завжди мали на увазі ідеологи російської державності.

⁸¹ *Путин В.* Россия и национальный вопрос.

Якщо російська держава має бути єдиною, то на її території має бути одна гомогенна нація. Проте імперська модель російської держави унеможливлювала досягнення такої гомогенності, попри тотальну асиміляцію завойованих народів, тож під ці потреби російської імперії підлаштовувались різні концепції. Серед них виокремлюють принаймні три, проте всі вони походять від відправної теорії про єдину руську чи російську народність, з якої вийшла єдина російська нація. Така інтерпретація покликана довести належність росіян до слов'ян.

З розпадом Російської імперії після Першої світової війни і трансформацією її в Радянський Союз ідея єдиної нації, висунута раніше Василем Ключевським, була трансформована в концепцію триєдиної нації великоросів, українців і білорусів. Сучасна концепція, до якої схиляється В. Путін, набуває офіційної історичної парадигми в Росії. Вона намагається довести, що у IX столітті Київ завоювали новгородці і зробили це місто столицею великоруської держави, яка і сформувала єдину великоросійську націю. Інша концепція розглядає російську націю як суперетнос, котрий складається з кількох субетносів, до яких, зокрема, відносять і малоросів.

Ці концепції підпорядковані сучасному процесу відновлення Росії як імперії. Звичайно, в них немає місця українцям як нації, оскільки існування української держави, згідно з російською політичною доктриною, неприпустиме. У кращому разі українцям відводиться місце субетносу в складі російської нації. «Російські автори зазвичай уживали *русский* та *великорусский* як синоніми і застосовували перше означення до руських земель у домодерну епоху і через це свідомо чи несвідомо сплутували значення цих термінів. У результаті виникло замкнене коло: недорозвиненість етнічної термінології в російській історичній літературі, яка не мала окремого терміна для означення домодерного населення України та Білорусі і називала ці землі та народи “*русскими*”, заважала розвиткові продуктивної дискусії про етногенез і формування російської

ідентичності в російській історіографії, яка донедавна не мала особливих стимулів розвивати таку термінологію»⁸².

Заслуговує на увагу також концепція походження російської нації М. Трубецького, який підлаштовував національну концепцію під поліетнічний склад російської імперії. В його інтерпретації росіяни по крові, по вірі, характеру й культурі є не лише слов'янами, а й туранцями, оскільки Росія фактично вже об'єднала під покровом своєї державності значну частину «туранського Сходу»⁸³. Політичну мотивацію такої інтерпретації концепції М. Трубецького пояснюють автори книги «Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин». Теза про «братів-туранців», зазначають вони, на противагу «братам-слов'янам», виявилася потрібною теоретикою для таких цілей.

По-перше, для азійської ідентифікації Росії, яка давала можливість зміцнити ідеологію протистояння з Європою як геополітичним і культурним феноменом, що, порівняно зі слов'янофільством, проявляв непослідовність у цьому питанні.

По-друге, для обґрунтування утопічного проекту економічної та культурної автаркії, тобто можливості замкнутих господарських циклів без контактів з європейськими державами.

Нарешті, по-третє, для обґрунтування єдиного імперського «гуртожитку» з народами Середньої Азії – за тією самою логікою, яку використовували прихильники єдиного державного союзу великоруського, малоросійського, білоруського народів. Указівка на етнічну спільність із туранцями, на загальні традиції східної державності (Росія, за версією євразійства, була історичною спадкоємницею імперії Чингісхана) найкращим чином відповідала імперській стратегічній установці на єдину

⁸² *Плохий С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 144–145.

⁸³ *Трубецкой Н. С.* Верхи и низы русской культуры (Этнические основы русской культуры) // *Трубецкой Н. С.* История. Культура. Язык. – М., 1995. – С. 140.

російсько-туранську азійську державність, що протиставляє себе європейській ойкумені⁸⁴.

Така концепція підриває власні основи російського соціуму як слов'янської нації та належності до неї українців, котрі не мають жодної спорідненості з «туранськими братами». Поряд із цим, історичні дослідження вказують на значні відхилення у формуванні російської національної ідентичності від тієї версії, яка прийнята в офіційній російській історіографії.

Концепт «давньоруської народності» мав довести право Росії на історичну спадщину Київської Русі. Проте, як зазначають дослідники, неправомірно застосовувати цю концепцію до спільноти племен, котрі жили в часи Київської Русі, адже йдеться про досить короткий проміжок часу, коли вона формувалася, що припадає на середину XI – початок XII століття, і коли вже відбувалася глибока дезінтеграція Руської держави й ідентичності, пов'язаної з її існуванням⁸⁵. Основним критерієм виразної ідентичності на той час була не етнічна, а династична ознака, що вказує на мінливість і розмитість чітких ознак давньоруської ідентичності як народності.

Найвиразніші ознаки російської національної ідентичності з'явилися лише під впливом Золотої Орди, у результаті чого утворилася «монгольська Русь». Як зазначають історики, процес розпаду Золотої Орди в середині XV століття і виникнення на її місці дрібних ханатів сприяв зміцненню московської держави та поширенню її експансії на володіння Золотої Орди. «Москва знову стала головним “збирачем” руських земель під наглядом монголів. У міжчасі Московське князівство саме перетворилося на нову регіональну силу і сконструювало новий тип ідентичності для своїх світських і церковних еліт. <....> Москва стала де-факто новою незалежною державою регіону,

⁸⁴ Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин. – С. 347–348.

⁸⁵ *Плохій С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 20.

яка стрімко розширювала свої кордони»⁸⁶. Цей процес указує на те, що Московія насправді була правонаступницею Золотої Орди, а не Київської Русі. На монгольській політичній і соціальній базі й утворилася «монгольська Русь», котра іманентно була якісно відмінною від Київської чи литовської Русі.

Другий важливий висновок полягає в тому, що основною родовою рисою цієї першої форми російської держави була *експансія*. Отже, по-перше, експансіонізм є сутнісною ознакою російської держави, способом її розвитку, по-друге, ця перша експансія відбувалася не на «руську землю», а на землі Золотої Орди, «монгольські землі»: Казань, Астрахань, де переважали неслов'янські неруські племена, які й склали основу російської національної ідентичності. Такий аналіз підводить до висновку про те, що Золота Орда мала вирішальний вплив не лише на формування монгольського характеру, а й на формування російської національної ідентичності.

Історичні дослідження доводять, що не Київська Русь, а монгольська влада сформувала «великоруську народність». Вона створила основні передумови для виникнення характерних для арійців властивостей та ареалу цієї народності. «Монгольська доба визначила межі майбутньої великоруської території на південному заході і на сході; вона також об'єднала новгородців з їхніми західноруськими діалектами в одну політичну структуру із широкою масою східнослов'янського населення на сході. Мало того, завдяки монгольському домінуванню еліти цих територій виробили відчуття єдності, адже їхня політична батьківщина була автономною частиною Золотої Орди під управлінням свого великого князя. Все це давало фору в проєкті творення окремої ідентичності, якої не мали руські землі, що жили поза сферою влади монголів»⁸⁷.

⁸⁶ *Плохій С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 137.

⁸⁷ Там само. – С. 171.

Ця теза фактично збігається з концепцією євразійства про неєвропейське походження російської держави та арабське коріння російської національної ідентичності. У цьому сенсі М. Трубецькой, говорячи про «туранських братів», має рацію. Росіяни справді є «рідними братами» туранців і «далекими родичами» слов'ян. Отже, виникнення автохтонної московської держави та зміцнення правлячої династії треба вважати ще одним побіжним наслідком монгольського правління, який сприяв націєтворчому проекту на північному сході. Дедалі більша централізація Московії впродовж XVI століття допомогла формуванню почуття спільності, яке прийшло на зміну множинним лояльностям періоду роздробленості⁸⁸.

Так територія власне Золотої Орди, а не Київської Русі стала колискою першої форми російської імперської державності під назвою «Московія», або «монгольська Русь». Далі в російському ідеологічному дискурсі постає дилема: хто кого сформував – російська держава «руську народність» чи, навпаки, «руська народність» сформувала російську державу? Якщо прийняти за правду, що первинною була російська держава, то втрачається право на спадщину Київської Русі, оскільки тоді жодної російської держави не існувало, а існувала «російська народність», яка потім і сформувала російську державу – Московію, а згодом Росію. Звідси впливає формально логічний висновок: якщо існувала єдина російська народність на терені «руської землі», то має існувати і єдина російська держава: Московія, «монгольська Русь», Росія, СРСР чи Євразійський Союз – назва не важлива, важлива її політична сутність. Цю логіку якраз і наслідував лідер євразійства М. Трубецькой, який не відділяв історії великоруського народу від Києва.

Якщо ми беремо за первинне утворення державу, то правим є В. Ключевський, котрий, спираючись на концепцію єдиної руської народності в часи Київської Русі, доводив, що форму-

⁸⁸ *Плохій С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 171.

вання її великоруської гілки відбувалося лише в середині XV – XVII столітті. Наступну епоху, від початку XVII до середини XIX століття, В. Ключевський характеризував як «період збирання різних частин “руської народності” під егідою однієї влади»⁸⁹. У такому разі, навіщо Ключевському потрібно було розділяти єдину руську народність на «великоруську» й «малоруську» гілки? Причинами формування подібної апологетичної гіпотези є те, що, по-перше, була очевидною неможливістю існування єдиної руської народності з XII по XVI століття, коли Київська Русь уже давно розпалася. По-друге, В. Ключевський своєю фразою «збирання руських земель під егідою єдиної влади» намагається довести, що: а) першоосновою формування російської нації та російської національної ідентичності була російська держава, яка мала монголоазійське походження; б) експансія Московії («монгольської Русі») не була агресією проти інших держав, це було збирання різних частин «руської народності», «землі руської» під егідою єдиної правонаступниці монгольської держави – Московської Русі (Московії).

Еклектика таких концептів є очевидною. Вони закладають явний, уже національний антагонізм національних ідентичностей українців та росіян. Ці концепти активно експлуатувалися в усі часи модернізації російської імперії. Не є винятком і сьогодні, коли Росія заявляє, що вона не чинила агресії проти України, вона просто «збирає руські землі», які належать до «*русского мира*», а окупувавши їх, дає ті самі назви часів Російської імперії на кшталт «Новоросії», мовляв, суверенна Україна до цих земель жодного стосунку не має, бо Росія на підставі такого наративу не визнає ці землі українськими, а отже, й суверенною територією України. Російська воєнна інтервенція в такій інтерпретації зовсім не є агресією, це просто чергове «збирання руських земель».

⁸⁹ Ключевский В. О. Сочинения: в 9-ти т. – Т. 1 : Курс русской истории. – Ч. 1. – М., 1904. – С. 32–34.

Таким чином, концепція походження трьох гілок руської нації дала підстави для ідеологічного обґрунтування російської воєнної експансії на своїх слов'янських сусідів, колишню Київську та литовську Русь. У наш час така експансія, відповідно до міжнародного права, є воєнною агресією, як би Кремль не намагався приховувати її під ковдрою «гібридної війни». Цей висновок підводить нас до визначення сутнісних ознак російської національної ідентичності.

1. Етногенез російської нації та зародження російської національної ідентичності лише опосередковано, через династичні зв'язки, були пов'язані зі спадщиною Київської Русі та слов'янством. Основу цих процесів становили туранські народи, життєвий простір Золотої Орди, заселений неслов'янськими етносами. Визначальним чинником формування великоросів як російської народності, а згодом російської нації, були не слов'янство і не Київська Русь, а «монгольська Русь».

2. Домінантну роль у формуванні великоросів та російської національної ідентичності відіграла перша форма російської держави під назвою Московія (Московська Русь), яка формувала великоруську націю не на етнічній, а на династичній імперській основі. Завдяки цьому процес формування російської нації триває до цього часу й у рамках існування російської держави і не може бути завершеним, оскільки суперечить самій сутності існування російської держави як імперії. Велико-руська (російська) нація почала формуватися лише в XVII столітті, коли процес становлення Московської імперії вже був завершений. Невипадково радянські історики вважають злам XVI і XVII століть ключовим моментом у формуванні російської (великоруської) нації, але при цьому обережно застерігають, що тоді цей процес ще не був завершений⁹⁰.

Утім, гіпотеза про те, що Московія здійснює «збирання руських земель», а не агресію, на підставі припущення, що тоді

⁹⁰ *Плохій С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 141.

на «руських землях» не існувало інших держав, не відповідає дійсності. У своєму «збиранні руських земель» Росія зіткнулася з литовською Руссю. Велике князівство Литовське допомогло виробити новий тип руської ідентичності. Воно також створило умови для першого прояву руської солідарності, ґрунтованої не на принципі династичності держави, а на принципі етнокультурної єдності.

Таке формування двох культурно-споріднених ідентичностей «своїх» та «інших» закріплювало політичний і культурний кордон між литовською і післямонгольською Руссю. А війни між двома культурно й історично спорідненими спільнотами за владу над руськими землями перетворювали ці спільноти одна для одної на майже взірцевого «іншого»⁹¹. Це, власне, говорить про зіткнення двох руських ідентичностей: великоросійської (післямонгольської) азійської імперсько-династичної та європейської місцевої ідентичності, котра формувалася на основі етнокультурної єдності як основи зародження модерної української нації.

Отже, в цьому ракурсі ми спостерігаємо, як у процесі етногенезу тотожність між українцями й росіянами змінюється на відмінність, започатковану на різних принципах побудови національних ідентичностей. Якщо для формування російської нації домінантними були принципи династичності, державності, імперськості та монгольське етнокультурне середовище, поєднане з азійською політичною свідомістю й традиціями, то для українців ключовим був принцип етнокультурної єдності, оскільки в умовах бездержавності вони не мали іншого критерію для своєї національної самоідентифікації. Саме тому у відносинах з великоросами вони ідентифікували себе «іншими» – «не азіатами», а європейцями, за принципом «Україна – не Росія». Ці принципово відмінні позиції етногенезу російської та української нації в процесі еволюції тільки віддаляли

⁹¹ *Плохій С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 130.

їх одну від одної та переводили їхні відносини в антагонізм, який протягом століть придушували шляхом повернення українців «у лоно» російської імперської держави. Власне, у таких умовах «примусу до співіснування» й відбувалась еволюція цих двох «споріднених» національних ідентичностей.

Уже в часи пізнього середньовіччя не можна було не помітити суттєвих цивілізаційних розбіжностей між російською та українською національними ідентичностями. Подолання цивілізаційного розриву між великоросами і малоросами, з одного боку, потребувало об'єднуючої, з погляду імперії, ідеології, з другого – створення умов для легітимізації своєї експансії на Захід, своєрідного «хрестового» цивілізаційного походу на Європу. Останнє завдання вимагало неабиякої мобілізації великоруської нації, що забезпечила б реалізацію імперських амбіцій Росії. Такою ідеологією стало православ'я, покликане надихнути росіян на особливу месіанську роль – ідею «Третього Риму», завдяки якому Росія, як і Римська імперія, має правити світом.

Православ'ю відводилася надзвичайно важлива роль в обґрунтуванні російської держави як Третього Риму й у формуванні месіанського поклику російської нації в реалізації імперських проектів російської державності. Саме православ'я мало об'єднати великоросів в імперську націю. Воно стало однією з основних рис російської національної ідентичності. Більше того, завдяки зв'язкам з Візантією воно взяло на себе ідеологічну функцію легітимізації російської геополітичної експансії за прикладом Римської імперії. В цьому, власне, й полягала політична функція московського православ'я – обґрунтувати імперське правонаступництво Московії після падіння Римської та Візантійської імперій на європейському геополітичному просторі.

Звичайно, надзавдання російської геополітичної експансії потребувало неабиякого єднання й мобілізації великоросів. Вирішення цього завдання взяло на себе московське православ'я. Завдяки цьому, як зазначає Антуан Аржаковський, «перебуваючи перед обличчям спочатку тевтонської, а потім монгольської

загрози, Росія змогла зберегти свою православну ідентичність і прихильність до Київської Русі тільки через компроміс з монгольським завойовником. Це її ізолювало. Після падіння Візантії 1453 року Московія справляла враження есхатологічної, неоімперіалістичної і, якщо бути чесним, сакральної держави»⁹².

Таким чином, московське православ'я змогло трансплантувати месіанізм у державно-імперську ідеологію, сформульовану псковським ченцем XVI століття Філофеем у листі до московського князя Василя III про Москву як «Третій Рим». Зміст цього листа фактично «прирікає» владу московського царя на вічне царство, що в сучасній інтерпретації «російських політичних медіумів» подається як «приреченість» Росії на світове панування. Оскільки Росія прийняла християнську естафету від Риму, коли Візантія пала, то відтак Росія є світовою державою та має правити світом вічно, бо «четвертого Риму не буде».

У наш час ця ідея відтворюється О. Дугіним, який також намагається довести, що ядром світової християнської цивілізації буде Росія. Звідси пішов і месіанський міф про «Святу Русь» як нащадка християнства, візантійської імперії та захисницю християнського православ'я. Московське православ'я освятило, таким чином, московських царів на світове панування. Воно легітимізувало й освятило ідею «збирання руських земель» не лише серед московської еліти, а й серед широких верств населення російської держави.

Цар був возведений московським православ'ям у ранг бога. Поєднання двох концептів: богообраності царя і «збирання руських земель» як «святої справи» – освячувало російську експансію, котра стала питомо російською та перманентною рисою російською національною ідентичності. Це, у свою чергу, послужило колосальним стимулом для мобілізації лояльності еліт. У цьому новому прочитанні «руська земля» вже вважалася власною вотчиною, яка використовувалася для примусу

⁹² Аржаковський А. Розбрат України з Росією: стратегія виходу з неї. Погляд з Європи. – К. : Віват, 2015. – С. 82.

до лояльності залежних князів і служивих еліт до великого князя, тоді як у Київській Русі «руська земля» вважалася спільною вотчиною.

«Збирання руських земель» у московській інтерпретації було ні чим іншим, як загарбанням цих земель і поширенням влади московського царя на інші території й вотчини інших князів шляхом їх приєднання до вотчини великого князя. У цьому дискурсі важливим видається сама термінологія такого загарбання, коли в термін «об'єднання» вкладається сенс «приєднання». Схоластика стала невід'ємною складовою російської національної свідомості, коли приєднання територій інших народів подавалось як «об'єднання братніх народів», «об'єднання слов'ян» навколо Росії та російської православної церкви. Нині В. Путін, намагаючись реалізувати всілякі реінтеграційні проекти, мислить тими самими категоріями, що й московські царі. Знову йдеться про об'єднання «російськомовних» у «Митний» чи «Євразійський» союзи, а загарбницька політика також проводиться під гаслом «об'єднання *русского мира*».

Таким чином, московське православ'я вибудувало чітку вертикальну структуру російського суспільства, постановивши на його вершині династичний наратив богообраного царя, який став центром політичної, соціальної та релігійної ідентичності. «Макро- і мікрокосмос московської ідентичності обертався довкола особи царя, якого, попри його реальну поведінку (особливо це стосується Івана IV), книжники уявляли не тираном-самодержцем, а лагідним правителем, що керує своїм царством у повній злагоді з боярами»⁹³. Сплав цих трьох концептів (самодержавства – православ'я – «збирання руських земель») і породив нову ранньомодерну російську націю. Риси есхатологічного світосприйняття богообраності царя та сприйняття експансії як «святої справи» стали родовими рисами характеру й національної свідомості російської нації. Церква, взявши на себе

⁹³ Кінан Е. Традиції московської політичної культури [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://keenander.narod.ru/keen06.htm>.

ідеологічну функцію російської держави й суспільства, сама трансформувалась у *релігійну імперію*. Самочинно перебравши на себе цю місію, московська церква сама потребувала відповідної легітимації. Тут у пригоді, як і у випадку з легітимацією Московії, стала спадщина Київської Русі, через зв'язок якої з Візантією можна претендувати на роль «Третього Риму».

Проте відокремлення московської церкви від решти християнського світу сприяло розвитку в національній самосвідомості московських еліт відчуття «обложеної фортеці», що згодом стало важливою складовою російської національної ментальності. Це потребувало, у свою чергу, легітимації винятковості російської православної церкви, для чого була задіяна концепція Москви як нового Єрусалима за прикладом «Нового Ізраїлю». Ця концепція мала вселити в національну самосвідомість росіян віру в унікальність і найвищу істинність московського православ'я, а відтак стала потужним каталізатором «осібної московської ідентичності». Унаслідок утілення цієї концепції в національну свідомість «московські правителі взагалі та Іван Грозний зокрема вважали, що їхня віра і їхня церква єдино правильні – решту поглинула єресь»⁹⁴.

Як релігійна імперія московська православна церква виконувала ще одну важливу функцію у формуванні російської національної ідентичності. Під прапором християнської віри вона легітимізувала завоювання московських князів та об'єднувала слов'янські й неслов'янські народи, які мешкали на окупованих Московією територіях. Так Московська держава сформувала багатоетнічну російську національну ідентичність, де етнокультурне коріння було жорстко підпорядковане російському державному імперативу.

Цей функціональний тандем московського православ'я та самодержавства задав родові рамки розвитку російської нації, яка змушена була підпорядковувати свою етнонаціональну

⁹⁴ *Плохій С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 159.

основу імперським потребам. І поки основною рисою російської національної ідентичності буде імперська свідомість, становлення росіян як нації на основі етнонаціональної ідентичності ніколи не завершиться, як і ніколи не постане Росія як національна держава. Саме тому в російському політичному й етнокультурному дискурсі поширенішим і вживанішим є термін «руський народ», а не «руська нація».

Російська імперська домінанта разом з російським православ'ям відіграли ключову роль у формуванні російської ідентичності, характеру та національної самосвідомості росіян. За фактом присутності російської православної церкви росіяни визначають «істинну російськість» території, сферу російського впливу, а російську державу вважають «останнім оплотом» православ'я. Відомий російський мислитель М. Алексеев пояснює це так: «Основною організуючою ідеєю російської історії була ідея московської самодержавної монархії, яка із царствуванням Петра почала тлумачитись у сенсі західного абсолютизму й перетворилася на ідею Російської імперії петербурзького стилю»⁹⁵. «Російський народ мав би відчувати себе [при цьому. – Г.П.] конгеніальним задуму йосифлян – в іншому випадку не було б і “московської держави”»⁹⁶. Саме ця організаційна функція і робить самодержавство основним критерієм визначення належності до російського народу як до політичної нації.

Одним з наслідків такого впливу стала поліетнічність «руського народу», що значно відокремлює його від слов'янського походження і належності до сім'ї слов'янських народів. У результаті цей імперський православний тренд підмінив у росіянах відчуття гідності і свободи на почуття гордості за те, що вони є підданими великої імперії та оплотом православного світу. Отже, як компенсацію за втрату національної гідності московська православна церква приписала їм *месіанську функцію*. В основі такого «месіанства» лежать уявлення про богообраність

⁹⁵ Алексеев Н. Н. Русский народ и государство. – М., 1995. – С. 75.

⁹⁶ Там само. – С. 76–77.

російського народу для досягнення великої світової мети – об'єднати народи в братерську християнську сім'ю під скіпетром російської держави. М. Трубецької зазначає: «Саме сила російського релігійно-національного почуття переплавляла північно-західний улус монгольської імперії на Московське царство, в якому монгольський хан виявився заміненним православним російським царем»⁹⁷.

Така трансплантація монгольської цивілізації в російську Євразію спричинила перший ментальний розкол руської ідентичності на монгольську та литовську, унаслідок чого утворилися дві Русі, які невпинно віддалялись одна від одної в процесі подальшого історичного розвитку. Під впливом цих чинників відбулося формування характеру, ідентичності й національної свідомості росіян, що знайшло своє концептуальне оформлення в російській ідеї. Квінтесенцією національної російської ідеї є триєдиний постулат: «Православ'я, самодержавність, народність». У цій державній тріаді центральне місце належить самодержавності. Вона виступає ядром, основним сутнісним елементом національної російської ідеї⁹⁸.

З одного боку, уявлення про самодержавність, як зазначалося вище, виступає могутнім компенсаторним чинником свободи, її заміником, що можна проілюструвати тезою: «Життя в умовах несвободи в ім'я самодержавності». Свободу народ віддає самодержцю. Тільки той має право розпоряджатися цією народною свободою й керувати народом. І тільки народ надає йому (царю) таке виключне право. К. Кавелін, автор концепції «самодержавної республіки», сформульованої ним у другій половині XIX століття, зазначає: «Немає сумніву, що всією своєю масою, дружно і впевнено Росія може іти тільки за самодержавством, тобто вільним царем, який не залежить ні від бояр [читай – олігархів. – Г. П.], ні від плутократів [читай –

⁹⁷ Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. – С. 231.

⁹⁸ Trenin D. The end of Eurasia: Russia on the border between geopolitics and globalization. – P. 64.

опозиції. – Г. П.]. Сама історія змушує нас створити новий небувалий своєрідний політичний устрій, для якого не підшукаєш іншої назви, ніж “самодержавної республіки”»⁹⁹.

У сучасній Росії ці тези є вельми актуальними. Невипадково В. Путін позиціонує себе як самодержця, і теза про рівновіддаленість від нього олігархів надає йому великої популярності як у Росії, так і в близькому зарубіжжі, де проживають багато людей з російською ментальністю. З такого погляду свавілля чиновників щодо простих громадян Росії має нівелюватися незалежністю від впливу цих чиновників на самодержця, який має піклуватися про свій народ і захищати його від подібного свавілля.

З другого боку, самодержавство виступає основним критерієм самоідентифікації росіян. Концепція самодержавства, чи то у вигляді московської самодержавної монархії, чи то російської імперії, чи то «самодержавної республіки», поділяється широкими російськими масами. Апелюючи до цієї концепції нікому не відома віртуальна партія «Єдність» у грудні 1999 року стала переможницею на парламентських виборах у Росії. Феномен популярності В. Путіна і дві його беззаперечні перемоги на президентських виборах 2000 та 2004 років теж великою мірою пояснюються його апеляцією до відчуття самодержавності росіян.

Отже, самодержавство в такому вигляді подається як основна форма політичної самоорганізації російського народу, його політичної історії. У такому устрої немає місця європейським демократичним традиціям, принципам і цінностям, таким як розподіл гілок влади, інститути приватної власності та громадського суспільства.

Не випадково в національній російській ідеї поняття «народ», «нація» підміняються поняттям «російська народність». Спільність між розумінням «народу», «нації», а пізніше «громадянського суспільства» як форм самоорганізації людей полягає

⁹⁹ Кавелин К. Д. Наш умственный строй. Статьи по философии истории и культуры. – М., 1989. – С. 436.

в тому, що всі вони характеризують сучасне полісуб'єктне суспільство, у рамках якого групи та індивіди мають конституційно закріплений статус незалежних соціальних агентів, відносини між якими регулюються правом. Російська народність не передбачає такого статусу. Як зазначає Ю. Пивоваров, вона знімає «особисто-індивідуальний партикуляризм», вона – «одноголовий суб'єкт»¹⁰⁰. У такому соціумі не може бути місця особистостям, народність має бути вища за людину, людина знеособлюється на користь масовидності. У такому соціумі права і свободи людини підпорядковані інтересам мас. «Народність», «пролетаріат», «радянський народ» – це соціуми, позбавлені індивідуалізму. Це абстрактні суб'єкти, якими можна маніпулювати й керувати. Тож саме в такому знеособленому, односуб'єктному вигляді народність поєднується із самодержавністю. При цьому така народність не лише органічно поєднується, а й жорстко підпорядковується самодержавності.

Російська народність, з погляду її ідеологів, є ні чим іншим, як основним підґрунтям державної єдності. Як зазначає В. Біблер, «народність дає можливість розглядати всіх людей, усі страти, усі класи, усі прошарки, усі малі групи й верстви, які мешкають у цьому суспільстві, як єдиний, один, багатоголовий, а по суті – одноголовий суб'єкт – народ. Тільки народ як єдине неподільне ціле може вінчатися державністю. Теза “народність”, яка вища, більш значуща за окремих особистостей, зливає їх у природне, ґрунтовне, неподільне ціле»¹⁰¹. Отже, до російського народу, згідно з визначенням, належить той, хто ідентифікує себе з російською державністю, визнає себе підданим російської держави. З іншого боку, ті нації й етноси, на яких поширюється російська державність, теж стають часткою російського народу.

¹⁰⁰ Пивоваров Ю. С. Русская история как русская идея // Россия и современный мир. – 2003. – № 3. – С. 23.

¹⁰¹ Библер В. С. Национальная русская идея? – Русская речь? // Октябрь. – 1993. – № 2. – С. 156–157.

Третьою складовою російської ідеї виступає православ'я, котре, як і народність, теж жорстко підпорядковується концепту самодержавності. Православ'я визнається частиною російської ідеї тією мірою, якою воно «працює» на самодержавність. В. Біблер зазначає: «Рух у цій справді центральній ідеї державності виявився певним несучим каркасом, на який можна накручувати всі інші ідеї. Дійсно, взята окремо релігійність є великою значущою ідеєю, а у трійці “державність – релігійність – народність” релігійність має єдиний сенс освячення державності, об'єднання всіх людей цієї нації, причому не навколо якого-небудь приватного інституту державного устрою, а навколо справді висхідної, високої державної ідеології. Якщо ти дотримуєшся релігійності – то вона [державність. – Г. П.] вища за твої особисті уподобання, за будь-які ідеї. Ідея державності є ідея тільки в ключі релігійності. У релігійності ідея державності переступає межі особистості і приватних зв'язків»¹⁰².

Виходячи з такого тлумачення російської ідеї, В. Біблер робить висновок: «Духотворящою силою державності може стати при звертанні до неба – релігійність і при звертанні до землі – народ... Грані “релігійність – державність” – це грані державності як основи суспільного життя, як його вищого синоніму. В поєднанні “кутів” цього “трикутника” поняття “суспільство” цілковито зводиться до поняття “держава”, яке підпирається ідеями народності й релігійності»¹⁰³.

Отже, в російській ідеї православ'я розглядається не як релігія, а як різновид державної ідеології, покликаної служити інтересам російської держави¹⁰⁴. Це той концепт, який відрізняє діяльність російської православної церкви та української православної церкви Московського патріархату від інших православних церков і церков інших конфесій. Стосовно України

¹⁰² Библер В. С. Национальная русская идея? – Русская речь? – С. 156–157.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Charlemagne Patriarch Alexy, a powerful Russian // The Economist. – 2002. – April 27. – P. 35.

в контексті російської ідеї це означає, що діяльність Московського патріархату являє собою ні що інше, як просування інтересів російської державності, як формування духовних ідеологічних і соціальних основ російської державності в тілі української держави.

Що стосується іншої грані народності, то православ'я споріднене з нею тим, що воно разом з народністю зводить цих суб'єктів суспільства до єдиного суб'єкта – монособ'єкта, тобто звільняє людей від індивідуального, приватного, особистого. Завдяки цим властивостям православ'я (російське) досить удало накладається на есхатологічне мислення росіян. Воно підтверджує есхатологічні уявлення про універсальний ієрархічний порядок, у рамках якого індивід через колективні структури (державу) стає причетним до «божественного космічного порядку», оскільки держава, освячена релігійністю, стає частиною цього «божественного порядку». Але позбавляючи індивідуалізму, релігійність і народність, а отже, й сама російська ідея, позбавляють людину сьогодення, її потреби піклуватися про сьогодення. У цьому полягає одна із загадок вічності й популярності російської ідеї серед росіян у всі часи. Росіяни зазвичай мають жити минулим або мріяти про майбутнє, але менше всього переймаються сьогоденням. Така ментальність цілком співзвучна «національній російській ідеї». Як зазначає Ю. Пивоваров, «“російська ідея” завжди є запереченням “сучасного життя” кожному “сучасному життю” в будь-яку епоху. Вона – домодерн і псевдомодерн. Російська ідея і лідери не сумісні. Тут панує вічність у минулому або вічність у майбутньому (або обидві разом, одночасно). Ця вічність і утворює російське “теперішнє”»¹⁰⁵.

Можливо, цей феномен пояснює несприйняття України як незалежної держави і суверенної країни. Україна в їхніх уявленнях асоціюється або з минулим Радянським Союзом, або із союзом майбутнім. Таким чином, стає зрозумілою суперечність між російською ідеєю та західними цивілізаційними цінностями,

¹⁰⁵ Пивоваров Ю. С. Русская история как русская идея. – С. 26–27.

основними серед яких є особистість, індивід, людина. Не випадково, що однією із сутнісних рис «російської ідеї» є її антизахідна спрямованість. На цю рису Ю. Пивоваров також звертає особливу увагу: «“Російська ідея” інтенційно антизахідна». Далі він посиляється на Миколу Данилевського, відомого ідеолога панславізму, котрий говорив, що Росія – це «принципова» Анти-Європа. «При цьому в “російській ідеї” закладена спокуса Заходом, туга за Заходом, пригнічене “хочу бути європейцем”, “хочу, як на Заході”. Цей самий “Abendland” став для росіян одночасно і метою, до якої прагнуть, і ціллю, по якій стріляють»¹⁰⁶.

Іншими словами, росіяни і прагнуть до Заходу, і заздять західному стилю життя, і водночас ненавидять його. Така роздвоєність сприйняття росіянами Заходу, очевидно, зумовлюється тим, що вони сприймають західні технології та рівень життя, але не поділяють західних демократичних цінностей. Як свідчать соціологічні опитування, лише 9% росіян вважають, що захист демократії та прав людини повинен мати пріоритет серед інших завдань держави, і тільки 2% вважають, що ці пріоритети справді реалізовані в Росії. Основною потребою, як вважають росіяни, є підвищення рівня життя (64% опитаних) та проведення реформ у галузі охорони здоров'я (30% опитаних). Але при цьому лише 13% і, відповідно, 5% опитаних переконані, що ці пріоритети в Росії реалізуються¹⁰⁷.

Під впливом імперського характеру російської держави та російського православ'я, сенс існування яких зводився до безмежної просторової експансії, в російській національній свідомості сформувалося відчуття сприйняття власного життєвого простору та перманентна потреба в його розширенні. «Без цієї кількісної екстенсивності для російської національної ідеї не існує переживання образу Росії як “великої держави”. <...> У річищі цієї установки в суспільній свідомості будь-яка втрата простору сприймається як регрес і деградація, що завдає великої

¹⁰⁶ Пивоваров Ю. С. Русская история как русская идея. – С. 29.

¹⁰⁷ Having it both ways // The Economist. – 2004. – May 22–28. – P. 13.

геополітичної травми. І тільки в контексті цієї міфологеми можна зрозуміти ту хворобливість, з якою був сприйнятий російською громадою розпад СРСР як геополітичної реальності та відокремлення України»¹⁰⁸. Крилата фраза В. Путіна про те, що розпад СРСР рівнозначний геополітичній катастрофі, був вираженням сакральних глибинних переживань російського суспільства. Намагання виправити наслідки цієї геополітичної катастрофи шляхом війни проти Грузії та України, результатом якої стала анексія Криму та окупація Донбасу, викликали колосальне морально-психологічне піднесення в росіян, яке вони висловлювали гаслом «Крим наш!».

Росіяни як нація усвідомлюють себе передусім у просторовому вимірі. Безмежність простору є основною субстанцією існування російської нації. В цьому контексті член-кореспондент РАН Ю. Пивоваров зазначає: «Особливістю нашої [російської. – Г. П.] держави було те, що навколо неї на Сході пролягли безмежні землі, де ховатися було справді легко і зручно. В цьому наша відмінність від Заходу, де світ був надзвичайно вузький і сховатися було ніде, хіба що в безмежних морських просторах. Тому проблема Заходу була проблемою, яка могла бути розв'язана на обмеженій території, а наша проблема розв'язувалася на території невизначеній. Тому на Заході прагнули до вдосконалення внутрішньої сторони суспільного життя, а в нас – до зовнішнього розширення простору. Тому західна історія успадкувала принцип соціальної інтенсифікації, ми ж пішли шляхом екстенсивним»¹⁰⁹.

Невизначеність території – ось головна домінанта світосприйняття росіян. Вона зумовлює таку їхню рису, як «широта російської душі». Водночас це означає, що росіяни не сприймають кордонів, які розглядають як бар'єри, як паркани, як перепону і загрозу їхній життєдіяльності, що обмежує суспільний

¹⁰⁸ Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин. – С. 122–123.

¹⁰⁹ Пивоваров Ю. С. Русская история как русская идея. – С. 8.

розвиток та міжнародні стосунки російського соціуму. Кордони для Росії – це мур, що заважає виконанню їхньої месіанської місії в цьому світі.

Схильність мислити категоріями безмежних територій призводить до того, що Росія у відносинах з Україною прагне не до інтенсифікації двосторонніх міжнародних відносин, а до створення спільного економічного, культурного, інформаційного, валютного, політичного, правового, оборонного та інших просторів. Тому проблема облаштування і демаркації українсько-російського кордону є надзвичайно болючою для росіян. Якщо для українців ця проблема державна, то для росіян – ментальна. Цю особливість потрібно завжди враховувати під час розробки та реалізації зовнішньополітичної стратегії України.

Україна ж, на відміну від Росії, повинна мати чітко визначені, надійні та облаштовані державні кордони, а також уникати створення спільних з Росією просторів, оскільки такі спільні простори й відсутність кордонів несуть загрози для української нації та незалежності й суверенітету України. Ці загрози зумовлені такою ментальною рисою росіян, як експансіонізм.

Створення спільного простору, з погляду ментальності росіян, не передбачає його вдосконалення та облаштування, оскільки історичний тип їхньої життєдіяльності базується на принципі екстенсифікації, що передбачає замість удосконалення господарювання на освоєній території, котра вже вичерпала свої первинні ресурси, освоєння або захоплення нових територій. Як пише відмий російський мислитель М. Алексєєв у своїй книзі «Русский народ и государство», «вся наша історія є передусім боротьбою з Азією, пристосуванням до Азії та асиміляцією Азії»¹¹⁰.

Завоювання, освоєння та асиміляція російським народом Азії – цього величезного невизначеного простору – було б неможливим без створення ним держави-імперії із жорстким деспотичним режимом. «Держава наша, – зазначає далі М. Алексєєв, – народилась у процесі суворої багаторічної боротьби з азійськими

¹¹⁰ Алексєєв Н. Н. Русский народ и государство. – М., 1998. – С. 73.

кочовиками, які були спочатку переможцями, а потім поступово стали переможеними. Держава наша, що виросла в цій боротьбі, типово мала характер військової спільноти, побудованої як велика армія за принципом сурової тяглової служби»¹¹¹.

Існування такої спільноти унеможливлювало свободу її членів. Із двох базових цінностей – свободи людини й любові до держави – росіяни вибрали останню. Відсутність свободи, поваги до прав людини російська спільнота компенсує іншими базовими цінностями, такими як **великодержавність, схильність до есхатологічного мислення та самодержавності**. Порівнюючи українців з росіянами, професор Інституту соціології РАН І. Яковенко зазначає: «...найголовніша відмінність: росіяни – народ імперський. Росіянам потрібно усвідомлювати, що ми столиця світу, що все розпочинається в Кремлі. Велич російської держави – головна цінність для росіян. Якщо тобі важливо, щоб країна тягнулася від Бреста до Татарської протоки, щоб нас боялися в Австрії, значить, ти російська чи, точніше, радянська людина, бо ти прийняв імперську парадигму. Росіянинові притаманне східне, азійське в його дусі, у традиціях, звичаях. Тут доречне модне слово: росіяни – євразійці»¹¹². Не випадково тому, що різні геополітичні та економічні інтеграційні проекти росіяни мислять саме в межах їхнього природного євразійського простору.

У політичному сенсі цей простір уявляється як простір не-свободи, оскільки російська політична культура та євразійський спосіб організації суспільства несуть у собі глибокі авторитарні традиції. Не випадково також, що переважній більшості країн СНД властиві авторитарні політичні режими. У цьому сенсі створення єдиного політичного простору з Росією неминуче передбачає поширення та вкорінення на ньому жорстких авторитарних тенденцій.

¹¹¹ Алексеев Н. Н. Русский народ и государство. – С. 73.

¹¹² Рожан О. Що для росіянина добре, то для українця – смерть // Дзеркало тижня. – 2004. – 9 жовтня.

Існування в соціумі несвободи та приниження прав людини в російській ментальності компенсується есхатологічним мисленням. Воно розглядається як певне страждання, як хрест, який має нести російський народ за велику нагороду – месіанське призначення у цьому світі. В есхатологічному сенсі ідея месіанства російського народу копіює християнську есхатологічну ідею, за версією якої з появою Ісуса Христа почався есхатологічний час. При цьому з першим пришествям Христа історія виявляється святою тільки невидимо, хоча в такому вигляді її кінець неминучий; і тільки при другому пришестві має виявитися ця невидима реальність. У російській ментальності християнська есхатологія знайшла відображення у міфах про праведність російського народу, про те, що страждальність є платою за його «невидиму» месіанську місію, яка стане реальністю для всіх під час другого пришествия Христа. Цей міф «російського месіанства» досить вдало експлуатувався як російськими царями, так і більшовиками, а також продовжує експлуатуватись і теперішнім керівництвом Росії, тільки з різними інтерпретаціями на кшталт інтернаціональної, державотворчої ролі, ролі об'єднувача всіх слов'янських і православних народів. Стосовно України це роль об'єднувача трьох «братніх народів», яку відіграє саме російський народ.

На рівні суспільної психології російське есхатологічне мислення проявляється в таких стереотипах поведінки: «Якщо я поліпшуватиму світ частково, значить, я приймаю цей світ. Але я цей світ не приймаю – він загруз у гріху, він неправильний. Ми все до єдреної фені ламаємо та створимо новий чудовий світ»¹¹³. Поступове ж поліпшення, як зазначає І. Яковенко, не приймається російською ментальністю.

Іншою характерною рисою світосприйняття росіян є «благодать», апеляція до духовної сфери. Для них важливішим є життя за «поняттями», а не за жорсткими юридичними законами,

¹¹³ Рожен О. Що для росіянина добре, то для українця – смерть.

як це практикується західною цивілізацією. Розуміння цього феномена видається вельми важливим для пояснення мотивів широкомасштабного втручання Росії в процес президентських виборів в Україні восени 2004 року. В. Янукович був близький росіянам, як і переважній більшості російськомовного населення на сході та півдні України, зокрема й тому, що його життєвий шлях був побудований на принципі життя за «поняттями». Масштабна фальсифікація виборів і грубе порушення виборчого законодавства з боку штабу цього кандидата не вважалось ними чимось суттєвим.

Таким чином, уявлення про «Велику Росію» чи «Велику державу» в російській національній свідомості асоціюється виключно з її територіальним розширенням шляхом завоювань чи захоплень, а не з її економічним розвитком чи процвітанням. Величезним контрастом на цьому тлі є тлумачення життєвого простору в українській національній ідеї. Якщо «у випадку з російською національною ідеєю розширення розумілось як постійне приєднання різнорідних етносів, то українська національна ідея трактувала це розширення в координатах возз'єднання одного етносу, який волею долі опинився у становищі діаспори під юрисдикціями різних держав, але зберіг історичну пам'ять про своє походження і про свою генетичну єдність. У першому випадку екстенсивний сценарій імперського приєднання не знає насичення і на своїй геополітичній межі припускає ідеал світового панування. У другому випадку територіальне розширення втрачає свій смисл як тільки етносу вдається “зібрати” себе і завершити своє об'єднання в рамках єдиної державності»¹¹⁴. Не випадково в основу української національної ідеї покладена «українська соборність» як базова цінність.

¹¹⁴ Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин. – С. 125.

Так формувалися відмінності української національної ідентичності від російської. Українці були змушені стверджувати свій життєвий простір на помежевій території, на межі трьох світів: західноєвропейського, орієнтально-мусульманського та кочового азійського. Ілюструючи цей принцип геополітичної своєрідності України як «країни границь», С. Рудницький зазначав, що це «страшне пограниччя» зумовило особливості розвитку українців і насамперед «бездержавності нації»¹¹⁵. Отже, в цивілізаційному сенсі український життєвий простір є межею між Європою та Азією, межею європейської цивілізації, яка відділяє її від азійської цивілізації.

Таким чином, поєднання просторових, цивілізаційних, етнонаціональних та геоморфологічних чинників спричинило формування в українській національній свідомості відчуття «окраїнності» свого життєвого простору як структурного принципу українського геополітичного самовизначення, що знайшло своє відображення в його назві «Україна».

Термін «Україна» вперше зафіксований у 1187 році й означає «кордон», який в епоху Київської Русі окреслював землі, котрі межують із кочовим степовим світом. Русичі, як зазначає Антуан Аржаковський, «самопроголосили себе українцями в епоху козацтва (XVI–XVIII ст.) і відмовилися від терміна “малороси”, пропонованого великоросами. Насправді ця термінологія, найімовірніше, походить з візантійської лексики, де протиставлення центрального і периферійного відбувалося за допомогою термінів *мікро* і *мегало*»¹¹⁶. Михайло Грушевський також був упевнений, що термін «Україна» походить від поняття «порубіжжя». Зі свого боку, історик Сергій Плохій із цього приводу запитує: «Нині цілком очевидно, що терміни “Україна” і “Малоросія” уособлюють дуже різні східнослов’янські

¹¹⁵ Цит. за: Кармазіна М. Україна «між Сходом і Заходом» чи «країна границь» // Віче. – 1998. – № 12. – С. 123.

¹¹⁶ Аржаковський А. Розбрат України з Росією: стратегія виходу з неї. Погляд з Європи. – С. 78.

ідентичності. Але чи є підстави вважати, що вони позначали різні ідентичності також у ранньомодерні часи?»¹¹⁷.

Насправді всі ці тлумачення зазначених термінів не суперечать одне одному. Вони просто вказують, по-перше, на різний сенс цих термінів, який існує в українській та російській національній самосвідомості; по-друге, відображають еволюцію; по-третє, в геополітичному сенсі ці терміни позначають місця розташування українського життєвого простору, «української етнічної території» відносно геополітичних центрів *«мегалю»*, яким у ті часи, з одного боку, була Польща, з другого – Московія; по-четверте, термін «Україна», очевидно, взятий Московією з Візантійської термінології та вживаний для позначення прилеглої до Московської держави території – окраїнного простору колишньої Київської Русі (Великого Київського князівства), яку Москва на той час уже вважала периферією.

Термін «Україна» в російській національній свідомості завжди мав негативне значення, оскільки асоціювався із сепаратизмом¹¹⁸. Саме тому «Україна» сприймається як образ ворога, вигадка Заходу, який «плете підступні інтриги проти Росії». Інший стереотип російської суспільної свідомості приписує появу України полякам, які навмисне придумали цей термін, щоб довести, що руські землі належали країні, яку вони вважали окремою від Росії та якої, на переконання росіян, апріорі не існує і не може існувати. Ця традиція російської національної свідомості уникати вживання термінів «Україна», «українці» збереглась і до цього часу, коли В. Путін намагається замінити термін «Україна» терміном «Новоросія». Поляки же справді вживали термін «Україна» для позначення територій Польського королівства, які так чи інакше межували з малозаселеними

¹¹⁷ Плохій С. Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 336.

¹¹⁸ Див.: Смолин М. Б. Современное положение России и феномен «украинского» отщепенства // Щеголев С. История «украинского» сепаратизма. – М. : Имперская традиция, 2004. – С. 15–17.

степними регіонами й утворювали прикордоння Речі Посполитої. Із цього географічного погляду як для Москви, так і для Варшави термін «Україна» мав означення периферійності.

Історично росіяни замість негативного в їхньому сприйнятті терміна «Україна» вживали термін «Малоросія», який символізував ставлення до українського народу, мови й культури як відгалуження російської нації, російської мови та культури. Згідно з такою «малоросійською» термінологією, росіяни не вважають Україну державою, а українців – нацією, а допускають, що вони є лише однією з народностей великої російської нації. Підсвідомо ненависть і зневага до слова «Україна» в російській свідомості полягає в тому, що цей термін має політичне забарвлення й асоціюється з українською державністю. Термін «Україна» прийшов на зміну терміну «Малоросія» тоді, коли постала козацька держава – «козацька Україна», під впливом якої українці як народність почали перетворюватись у націю. Відтак термін «Україна» увібрав у себе не лише політичний, а й етнокультурний сенс, який пов'язувався раніше з поняттям Малої Русі.

Так термін «Україна» почав символізувати нову українську ідентичність та етнокультурну й політичну незалежність від Росії. Така трансформація ще більше поглибила відмінності між російською та українською ідентичностями, що, власне, і сформувало стійкий стереотип негативного сприйняття України в російській політичній свідомості й постійні підозри до українців як до ненадійних союзників. Тому офіційні московські документи містять згадки про ненадійність «малоросійських людей», яких не вважають ані «добрими», ані «вірними». Для московських чиновників звичайною річчю було називати гетьманів, які повставали проти царя, та малоросійське населення загалом «ізмінниками»¹¹⁹.

¹¹⁹ *Плохій С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 367.

Проте геополітична ситуація та прикордоння, в якому опинилась Україна на цілі століття, формували в українській політичній еліті потребу вести політичні маневри між двома, а то і трьома сусідніми державами, кожна з яких претендувала на козацьку державу, що також позначилося на формуванні ідентичності народжуваної української нації. «Не зумівши відновити єдність своєї вітчизни, спустошеної десятилітніми війнами та внутрішніми чварами, козацькі еліти різних частин України опановували мистецтво власного політичного і фізичного виживання»¹²⁰. Таким чином, **відсутність єдності серед української еліти стала родовою ознакою української нації та чи не головною причиною її бездержав'я**. Це значно полегшувало Москві ведення непримиренної боротьби з прагненням українців до націєтворчого та державотворчого процесів.

Особливо ця боротьба загострилася в другій половині XVII – першій половині XVIII століть з утворенням козацької держави та набуттям таких чітких ознак української національної ідентичності, як обстоювання власних прав, привілеїв та вольностей, сталі прагнення до свободи, що виразно відділяло становлення української нації від Московії.

У постполтавську добу одним зі шляхів боротьби з українською національною ідентичністю був проект Феофана Прокоповича, відомого речника Російської імперії. Суть цього проекту полягала в тому, щоб розмити українську ідентичність шляхом накидання на неї ширшої політичної ідентичності – нової всеросійської імперської ідентичності, і в такий спосіб витворити нові політичні й культурі лояльності українців до російської імперської еліти. Для цього він ввів у широкий ужиток узагальнений термін «Росія» замість термінів «Україна», «Малоросія» чи «Московія».

Сам цей термін з'явився ще на початку XVII століття й уживався як етнокультурна категорія для позначення польсько-

¹²⁰ *Плохій С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 368.

литовської Русі¹²¹. Петро Могила почав застосовувати термін «Росія» після часів Руїни для позначення земель Київської метрополії¹²². Ф. Прокопович, запозичивши цей термін, спочатку також зберігав у ньому релігійну основу, маючи на увазі вже землі не тільки Київської метрополії, а й усіх російських церков, і далі, завдяки такому релігійному тлумаченню, поширив назву «Росія» на всю Російську імперію.

Іншим заходом Ф. Прокоповича стало об'єднання російської та української ідентичностей в єдине поняття «російський народ». Просуваючи тим самим ідею однієї об'єднаної нації, Ф. Прокопович прагнув знівелювати відмінності української національної ідентичності від російської, точніше, русифікувати й асимілювати її. Функціональне навантаження терміна «російський народ» полягало в тому, щоб позбавити українців перспективи перетворитися на націю та збудувати власну державу. Навіщо було б українській еліті думати про власну державу, коли вони вже належали б до російської держави і мали б до неї відповідну лояльність як піддані цієї держави, а тому повинні бути вдячними своєму імператору, який піклується про їхнє щастя і процвітання.

Таким чином, поняття «російський народ» Ф. Прокопович ототожнював з нацією як етнокультурною та політичною спільнотою, об'єднуючи ці два терміни в єдине поняття «народ – нація» як суб'єкт міжнародних відносин, яке одночасно вживалося для позначення кордонів території Російської імперії. Отже, об'єднавши поняття «народ – нація», «нація – держава» і «державу – імперія» в єдину систему, Ф. Прокопович підвів під Російську імперію фундаментальну соціальну основу, представивши її у вигляді етнічно й релігійно однорідного народу, попри етнічну багатоманітність. У такий спосіб, як

¹²¹ Див.: Акты относящиеся к истории Западной России. – Т. IV. – С.-Петербург, 1854. – С. 47–49.

¹²² *Плохий С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 297.

зазначає С. Плохій, «Прокопович знайшов досконале втілення київської православної мрії православного монарха в перетвореній і перейменованій Московії петровських часів. Ця стратегія посприяла виходу Росії на шлях модерного націєтворення, а Прокопович став невтомним будівничим і поширювачем національного образу Російської імперії»¹²³.

Та попри таке накидання російської імперської ідентичності, козацькі еліти й далі вважали своєю вітчизною Україну, а не Росію¹²⁴.

У такий самий спосіб, як і Ф. Прокопович, намагалося нівелювати українську національну ідентичність радянське керівництво в часи, коли Україна перебувала в складі СРСР. Тільки в радянській версії вони замінили прокоповичеве «російський народ» на «радянський народ», а поняття «нація» – на «національність». Сьогодні путінська Росія повернулася до термінології Ф. Прокоповича, заперечуючи існування України як держави й українців як нації. Подібне заперечення з їхнього боку є цілком логічним з огляду на новий етап імперієбудівництва в Росії.

Така історична послідовність накидання українцям російської імперської ідентичності набула форми цілеспрямованої політики зі знищення української національної пам'яті. Аналіз цього процесу неможливий без апеляції до таких категорій, як «національна свідомість», «національна ідентичність», «регіональна ідентичність», «національна пам'ять», «історична пам'ять». Застосування цього категоріального апарату дає можливість висвітлити ті сутнісні грані, які показують, чому саме головне вістря російського впливу спрямоване на руйнацію або своєрідну «реконструкцію» української національної пам'яті відповідно до російського великодержавного проекту.

¹²³ *Плохій С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 307.

¹²⁴ Там само. – С. 386.

За визначенням Л. Федика, «національна пам'ять є сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле, зафіксованих у формі знань, культурних стереотипів, символів, міфів»¹²⁵. Під національною свідомістю Л. Федик розуміє сукупність уявлень про місце й роль нації в системі соціальних і національних відносин, взаємин з іншими спільнотами¹²⁶.

Механізм взаємозв'язку цих соціальних феноменів полягає в їх специфічному функціональному навантаженні. Якщо національна свідомість являє собою досить складний комплекс почуттів, ідей, традицій, стереотипів, цінностей, які дають можливість усвідомити аксіологічні аспекти буття нації, її відмінність від інших спільнот у соціальному й міжнародному середовищах, то національна пам'ять указує на зв'язок поколінь, відчуття спільного коріння, належності до нації, її традицій, відповідальності за спільну долю. Національна пам'ять – це усвідомлення себе в нації.

Очевидно, що національна пам'ять, як і національна свідомість, мають певні маркери, які, з одного боку, дають людині змогу відчувати свою належність до нації як соціальної спільноти, а з другого – усвідомлювати відмінність своєї спільноти від інших. Таким загальновизнаним маркером є національна ідентичність, яка вказує на належність особи до певної нації та системи її цінностей, прийняття нею певного історичного досвіду.

Таким чином, національна ідентичність є важливою функціональною компонентою як національної пам'яті, так і національної свідомості. Не випадково основними критеріями національної ідентичності вважаються спільне походження, спільна історична територія, релігія, історія, звичаї і традиції, мова.

¹²⁵ Федик Л. Б. Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості: на прикладі Галичини міжвоєнного періоду // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2011. – С. 233.

¹²⁶ Там само.

У цьому контексті в російському науковому й політичному дискурсі часто застосовуються схоластичні прийоми маніпуляцій з такими поняттями, як «історична пам'ять» та «регіональна ідентичність». Схоластичність подібних маніпуляцій полягає в підміні «національної пам'яті» «історичною пам'яттю».

Підставою для таких маніпуляцій є те, що як національна, так і історична пам'ять пов'язані з минулим. Водночас, якщо національна пам'ять зберігає досвід минулих поколінь нації, їхні традиції, символи й цінності, історична пам'ять містить оцінку подій з певної точки зору. Таким чином, останнє дає можливість маніпулювати історією, даючи їй трактування з власних вигідних позицій. Сьогодні цей прийом досить широко застосовується в російській інформаційній політиці, що проявляється в намаганні нав'язати історії України радянсько-російський історичний дискурс. Недарма Міністерство закордонних справ Росії наполегливо пропонувало узгодити українські підручники з російськими. Як зазначає В. В'ятрович, автори концепції спільних підручників чудово розуміють: так можна впливати не лише на бачення минулого в сусідній державі, а й на процеси формування національної ідентичності її громадян¹²⁷.

Викладений ретроспективний аналіз розвитку російської та української національних ідентичностей та їх взаємостосунків показує наявність антагонізму в процесі їх взаємодії. Періоди їх співіснування були можливими тільки тоді, коли українці відмовлялися від власного національного проекту й добровільно або примусово долучалися до будівництва російської нації-держави, ставлячи власне виживання вище за цінності своєї української ідентичності. Намагання ж зберегти свою українську національну ідентичність у рамках російської імперської

¹²⁷ В'ятрович В. Якою повинна бути політика національної пам'яті? Три складові [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.ua/ru/articles/volodimir-v-yatrovich/_yakoyu-povinna-buti-politika-nacional-noji-pam-yati-tri-skladovi/410462.

держави кожного разу закінчувалося для українців катастрофою. Намагання ж українців побудувати власну державу, розраховуючи на умови співіснування з Росією, рано чи пізно закінчувалися російськими війнами проти України, основною метою яких з боку росіян було знищення української державності.

Поява першої української козацької держави спричинила першу російсько-українську війну (1658–1659). Історія цієї війни та її результати є надзвичайно красномовними. Московський уряд був невдоволений тим, що не міг установити повний контроль над Україною за наявності козацької держави Богдана Хмельницького. Після його смерті Москва вдалася до рішучих дій, спрямованих на перетворення українських земель на частину Московської держави. Українських козаків сповістили, що московські воєводи візьмуть на себе адміністративні, арбітражні й судові функції та розпочнуть підготовчу роботу щодо введення московського врядування в Україні¹²⁸.

Козацька ж старшина розглядала угоду з Росією від 1654 року як воєнно-політичний союз рівноправних держав. Під час війни Іван Виговський, якого козацька старшина обрала своїм гетьманом всупереч Москві, вивів Україну з-під російського протекторату й, уклавши Гадяцьку угоду з поляками, перейшов під захист польського короля. У битві під Конотопом 1659 року українські козаки розгромили російську армію, але програли на дипломатичному фронті. Непопулярний союз Виговського з поляками позбавив його підтримки з боку більшої частини козацтва Запорозької Січі й лівобережних полків. Війна закінчилась укладанням Переяславських статей, завдяки яким «Росія добила більшість з поставлених нею на початку війни цілей»¹²⁹.

¹²⁸ Українсько-російська війна (Козацько-московська війна) – (1658–1659) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://uk.wikipedia.org/wiki/Російсько-українська_війна_\(1658-1659\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Російсько-українська_війна_(1658-1659)).

¹²⁹ Там само.

Увівши свої війська в основні міста України, Росія встановила реальний військово-політичний контроль над Лівобережжям, отримавши прямий доступ до його матеріальних, фінансових та людських ресурсів; дістала можливість безпосередньо впливати на призначення гетьмана й іншої старшини, суттєво урізавши владні повноваження гетьмана та козацької ради в кадрових та інших питаннях; домоглася формальної згоди козацької старшини не проводити самостійної, а тим більше відмінної від московської зовнішньої та внутрішньої політики¹³⁰.

Той самий сценарій війни проти України Росія реалізувала при намаганні українського козацтва відтворити свою державу за підтримки шведського короля Карла XII під час Північної війни Росії зі Швецією 1709 р. Як пише Пилип Орлик у своїй Конституції: «Наостанок, за гетьманства Ясновельможного Івана Мазепи, Московська держава, бажаючи остаточно здійснити свої злі наміри і відповідаючи злом за добро, замість вдячності та пошани за ту вірну службу і збитки на неї, аж до останнього нищення майна, за відвагу та військову криваву службу неодмінно хотіла перетворити козаків на регулярне військо, міста приєднати до своїх губерній, права та вольності військові знищити, Військо Запорозьке Низове викорінити й ім'я це навіки стерти, про що свідчать докази та починання»¹³¹.

Та сама доля спіткала й Українську Народну Республіку за часів громадянської війни 1917–1920 років, коли російські більшовицькі війська захопили Україну й установили московський режим. Поява України як незалежної та суверенної держави 1991 року рано чи пізно призвела б до нової війни, яку Росія неодмінно б розв'язала, переслідуючи перманентну мету, незмінну від часів Московії середини XVII століття, –

¹³⁰ Українсько-російська війна (Козацько-московська війна) – (1658–1659).

¹³¹ Герб гетьмана Пилипа Орлика та Українські прапори часів Орлика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.

знищення української державності та української національної ідентичності. Відкладання цієї війни В. Путіним до 2014 року зумовлювалося лише слабкістю Росії та несприятливою для російської агресії міжнародною обстановкою.

Глибинна причина непримиренності росіян до українського національного й державного проектів пов'язана з конструюванням геополітичних і ментальних координат російської національної ідентичності та ідентичності російської держави, яка ідентифікує себе як *Анти-Захід*.

Початком формування в російській самосвідомості образу ворога в особі Заходу став спротив Литви, Польщі, Данії та Швеції російській експансії Івана Грозного в європейському напрямку, в результаті війни з якими Московія втратила Полоцьк і Нарву. Нова спроба завоювання земель литовської Русі, яку Москва вважала своєю «ісконно руською землею» також не принесла успіху. Не випадково тому поляків, литовців та русинів у Московії називали «руськими ізменниками». Наступна війна 1632–1634 років, розв'язана Москвою з метою захоплення західних земель, перетворилася на воєнну поразку для її ініціаторів. Першою ж реакцією московської держави та суспільства на цю поразку, «стало піднесення антизахідних настроїв та зростання культурної ізольованості і, зокрема, відчуження від православного світу»¹³².

Ці перші поразки, які московіти отримали від «західного світу», викликали в них стійкі почуття люті, безпорадності, страху і зверхності, з якою вони сприймали своїх реальних та уявних західних ворогів. Образ ворога в російській національній самосвідомості знайшов своє релігійне втілення в російському православ'ї, яке служило московітам психологічним компенсатором відчуттів їх власного приниження й неповноцінності. Московіти твердо вважали свою версію православ'я єдиною істинною вірою, а решту християнського світу

¹³² Плохій С. Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 248.

сприймали у гіршому випадку як єретиків, а в кращому – як грішників¹³³. «У тогочасних текстах християнський народ государства Московського характеризували як мешканців Нового Єрусалима, а західне і східне християнство протиставляли як птьму і світло, фальш і істину, ганьбу і гідність, рабство і свободу. Православний цар утілював позитивний бік цих дихотомій»¹³⁴.

Остаточно ворожий образ Заходу закріпився в російській національній ментальності в 1598–1613 рр. Успішна експансія Росії на Схід і приєднання Сибіру мали б значно посилити позиції Росії у відносинах із Заходом. Проте зі смертю Івана Грозного перервалася династична лінія передачі влади в Московії, почалися селянські війни. Скориставшись послабленням російської влади, правлячі кола Речі Посполитої розпочали воєнну інтервенцію, в результаті якої захопили Москву. З тих часів у світогляді росіян живе *стереотип Росії як «обложеної ворогами фортеці»*.

Початком чергового наступу Росії на Захід стала середина XVII століття. Вирішальну роль у ньому відіграла Переяславська угода 1654 року та нові Переяславські статті 1659 року, завдяки яким, взявши під свій контроль Гетьманщину, Московія використала ресурси України, які дали їй можливість розпочати наступ на Захід. Під кінець XVII століття кордони Московії вже проходили вздовж Дніпра. Потім Російська імперія цей наступ продовжила, поширивши у XVIII столітті кордони своєї експансії до Німану й Дністра. Протягом XIX століття вона поширилася на всю Центральну й частину Західної Європи. Її війська вступили в Париж, а Польща стала частиною російської держави. Далі цю воєнну експансію повторив Радянський Союз у XX столітті, взявши Берлін і Прагу. Лише розпад СРСР дав Європі змогу звільнитися від російської воєнної експансії.

¹³³ *Плохій С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – С. 297.

¹³⁴ Там само. – С. 248–249.

Проте, розв'язавши війну проти Грузії у 2008 році і проти України у 2014 році, Росія розпочала новий геополітичний наступ на Захід, який знову загрожує безпеці європейської цивілізації. Як і в часи Московії, Росія отримала свого «ворога» в образі Заходу, авангардом якого в національній самосвідомості росіян уявляється Україна, котру звинувачують у всіх смертних гріхах.

Саме існування України порушує принцип «єдності землі руської», чим Росія завжди прикривала свою експансію. За такими спотвореними уявленнями Україна є «витвором Заходу», створеним для того, щоб розчленувати Росію. А українці вигадані поляками, щоб роз'єднати російський народ. Висловлюючи такі усталені стереотипи російської національної свідомості, Михайло Смолін вважав використання термінів «Україна» та «українці» спробами «розчленувати всеросійське тіло, вийнявши від нього малоросів, свавільно назвавши їх українцями, яких не знала історія»¹³⁵. Як наслідок, у російський обіг замість слова «Україна» було введене поняття «Малоросія», а замість українців – «малороси». Україна як частина Європи, котра належить ворожому Заходу, протиставляється Малоросії як частині «землі руської», малороси ж – частина православної імперії російського народу і «*русского мира*».

У російській міфології виокремлюються дві антагоністичні України: ворожа та своя – «руська», що є відображенням системного міжцивілізаційного, геополітичного, релігійного й ментального конфліктів. Такі контрверсійні уявлення набувають форми життєво важливого інтересу й утілюються потім у реальну політику залежно від міжнародних умов та спроможностей Росії. Відштовхуючись від координатної осі «Захід – Схід», Росія природно позиціонує своє геополітичне місце як «Схід».

¹³⁵ Див.: Смолін М. Украинский туман должен рассеяться, и русское солнце взойдет // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола : сб. / Вступ. статья и комментарии М. Б. Смолина. – М., 1998. – С. 6.

Це означає, що символ «Сходу» є потужним чинником геополітичної ідентичності Росії.

Якщо ж на цій координатній осі відносно Заходу визначити місце України, то її життєвий простір, зародження і розвиток окреслюються «Сходом». Якщо Україну позиціонувати відносно Росії, як «Сходу», то вона є «Заходом». Отже, на осі «Захід – Схід» Україна є «східним Заходом», тоді як Росія вважає її Малоросією, тобто «західною Азією». У системі географічних координат Україна є Східною Європою і належить до європейського цивілізаційного простору. Саме цей східноєвропейський ареал і визначає геополітичну ідентичність України.

Таким чином, образ «Сходу» в контексті української ідентичності має суто європейський зміст. На відміну від російської ідентичності, «він позбавлений будь-яких туранських, чингісханівських і, ширше, азійських складових, а пов'язаний винятково зі слов'янством як єдиним цивілізаційним організмом»¹³⁶. Росіяни ж, називаючи свій цивілізаційний простір «Євразія», наголошують на корені «Азія», підкреслюючи свою належність до християнської частини Азійського континенту.

Другим важливим чинником антизахідної конструкції Російської держави і російського суспільства було православ'я. Воно освячувало непереривну російську експансію як спосіб існування російської спільноти та її імперської держави. Російський «Схід» як опозиція «Заходу» – це насамперед «східне православ'я», яке не має нічого спільного з туранським «Сходом» і тим «Сходом», котрий є «справою витонченою» (тобто мусульманським)¹³⁷.

Одна з основних функцій московського православ'я – вживлювати в російську національну самосвідомість нерозривний зв'язок між православною релігійною ідентичністю та імперською природою російської держави. У матеріалізації цієї

¹³⁶ Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин. – С. 127.

¹³⁷ Там само. – С. 126.

імперської сутності Росії й полягає «священна місія російського народу». Таким чином, московське православ'я наділяє російський народ месіанською місією, представляючи його наднацією, носієм євразійської цивілізації. Великоруський народ подається московським православ'ям як єдиний законний спадкоємець античності (ідеться про візантійську спадщину) і християнської імперської ідеї, котра несе в історії месіанську ідею. Ця ідея, «яка не має нічого власне руського, бо ця християнська ідея полягає, власне, в тому, що шляхи історії ідуть через Росію. Світове покликання Росії полягає в даний час у тому, щоб зупинити згубний рух західних цивілізацій. Якщо Росія не зуміє виконати це завдання, християнський світ прийде до свого остаточного падіння» (Георгій Давидов)¹³⁸.

Таким чином, виходить, що священна місія руського народу полягає в «збиранні» «Святої Русі» «як єдиної антитези» аморальному Заходу, що уособлює сили «світового зла» на чолі зі США. Так імперська експансія Росії доповнюється релігійною експансією московського православ'я проти Заходу. Сучасну інтерпретацію наступу Росії на Захід – «візантіїзації Заходу» – озвучив радник президента В. Путіна Сергій Марков: «Ми є спадкоємцями візантійської європейської традиції, і наша місія – забезпечити возз'єднання Європи як двох частин колишнього єдиного цілого, що розпалися. Це велика ідея і велика місія – відродити єдність і силу європейської цивілізації»¹³⁹. «Так, ми – разом з українцями, білорусами, грузинами, вірменами, болгарами, румунами – є візантійською частиною великої європейської цивілізації. Але нам сьогодні ще доведеться усвідомити себе в цій якості спадкоємців візантійської традиції в європейській цивілізації. Європа, яка мала спільний корінь – античність, у свій час розділилася на Західну, утворену різними

¹³⁸ Цит. за: Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин. – С. 359.

¹³⁹ Марков С. Европеизировать институты, сохранив русскую идентичность // Российское государство: вчера, сегодня, завтра / под ред. И. М. Клямкина. – М. : Новое изд-во, 2007. – С. 244.

королівствами та відділеною від них церквою, і Східною, де була єдність імперії, з'єднаної із церквою»¹⁴⁰.

Що означає така інтерпретація європейської ідентичності у світоглядному та геополітичному сенсах? Звичайно, не об'єднання Європи, оскільки таке об'єднання двох частин Європи вже відбулось у рамках ЄС і НАТО шляхом їх розширення на схід. Насправді це означає, по-перше, візантіїзацію Європи як процес, протилежний її вестернізації; по-друге, обґрунтування провідної ролі Росії в цьому процесі, що має забезпечити її повне домінування над цією частиною візантіїзованої Європи; по-третє, поширення меж російської державності як спадкоємиці імперії візантійського типу, поєднаної православ'ям.

Україні відводиться центральне місце (центрова роль) у реалізації цивілізаційного проекту візантіїзації Європи. Її центрове положення в Східній Європі, православне населення й домінування православної церкви Московського патріархату роблять її ідеальним полігоном і плацдармом для втілення такого цивілізаційного проекту. Насправді ж подібна візантіїзація здатна призвести не до об'єднання, а лише до розколу Європи, оскільки візантійська й західна традиції базуються на принципово різних цінностях. Тож очевидно, що цей розкол проходитиме по території України і всередині українського соціуму. Як зазначив сам С. Марков, Європа, побудована на західних цінностях, складається з незалежних національних держав та відокремленої від них церкви. Європу візантійського типу складає єдина імперія, поєднана із церквою. Отже, втілення Росією візантійського цивілізаційного проекту для України означає фактичне відчуження її від сучасної європейської цивілізації, побудованої на демократичних цінностях, відмову від приєднання до ЄС і НАТО як інституційних основ європейської цивілізації, втрату української ідентичності, яка визначає українську націю як європейську, належну до великої сім'ї

¹⁴⁰ Марков С. Европеизировать институты, сохранив русскую идентичность. – С. 239.

європейських народів. Усе це також означає втрату й української державності та демократичного ладу в країні, оскільки в такому проекті Україна не може бути ані самостійною державою, ані імперією. Вона може бути лише частиною іншої імперії.

Адже, як стверджує один з ідеологів путінської політики А. Дугін, «суверенітет України є настільки негативним для російської геополітики явищем, що в принципі легко може спровокувати збройний конфлікт... Україна як самостійна держава з якимись територіальними амбіціями є величезною небезпекою для всієї Євразії, і без розв'язання української проблеми взагалі говорити про континентальну геополітику безглуздо»¹⁴¹.

Таким чином, результати онтологічного аналізу приводять до висновку про створення російським соціумом та його владою певного соціально-політичного конструкту, який росіяни протягом століть намагались і намагаються нині не лише втілити в життя, а й нав'язати його навколишньому міжнародному середовищу, насамперед сусіднім державам і народам.

Для з'ясування сутності та змісту такого конструкту потрібно застосовувати *конструктивістський підхід*. Хоча конструктивізм як теорія міжнародних відносин і як методологія з'явився лише у 80-х роках ХХ століття, він дає задовільне пояснення цьому російському феномену. У ширшому сенсі конструктивізм апелює до духовної сфери, самосвідомості, яка є організуючим началом, що структурує і формує реальність. Відповідно до поглядів класика американського конструктивізму Олександра Вендта, міжнародні відносини є соціальним процесом, який складається зі взаємодії акторів, котрі творять соціальну реальність. Цей процес заснований на ідеях акторів про власну роль та роль інших¹⁴². Ідеї, які поділяються більшістю

¹⁴¹ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – С. 348.

¹⁴² Wendt A. Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics // International Organization. – 1992. – Spring. – Vol. 46. – No. 2. – P. 422–423.

акторів, вважаються універсальними. Завдяки своїй універсальності ідеї утворюють «культуру». Культура структурує ролі акторів, формуючи «структуру ролей»¹⁴³.

Положення конструктивістського підходу розкривають механізм конструювання, по-перше, російської держави й російського соціуму та їх взаємодії, по-друге, рольових функцій України та Росії в процесі їх взаємодії. Основна мета такого конструкту полягала в конструюванні на базі монгольського етнокультурного середовища з його азійською політичною свідомістю і традиціями монгольської державності російської держави і російської нації як євразійського проекту, який поєднував би претензії на правонаступництво у світовому домінуванні і спроможності протистояти Заходу як конкуренту в боротьбі за таке домінування. Відповідно, така ідеологічна конструкція являє собою набір універсальних ідей і в категоріях конструктивізму позначається терміном «російська культура», яка в різні часи втілювалась у різних євразійських доктринах і концепціях, останньою версією яких стала доктрина *«русского мира»*.

У геополітичному сенсі таку культуру можна вважати російською стратегічною культурою, оскільки вона спирається на уявлення російської держави і російського народу про самих себе, свої ідентичність і національний характер, що передбачає схильність до певного типу політики, тобто поведінки на міжнародній арені. У цьому сенсі конструктивізм у визначенні стратегічної культури «надає особливе значення інтерсуб'єктивним структурам, включаючи норми, культуру, ідентичність, а також ідеї щодо поведінки держав у міжнародних відносинах загалом»¹⁴⁴.

¹⁴³ Wendt A. Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics. – P. 423.

¹⁴⁴ Алексеева Т. А. Стратегическая культура: эволюция концепции. – С. 134 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politstudies.ru/files/File/2012/5/13.pdf>.

Таким чином, контекст російської стратегічної культури складають такі універсальні для російської самосвідомості («російської культури») ідеї, як: ідея «Третього Риму» для обґрунтування імперського правонаступництва Московії після падіння Римської та Візантійської імперій на європейському геополітичному просторі та претензії на світове панування за прикладом Римської імперії; ідея «Святої Русі» для обґрунтування ролі Росії як нащадка християнства, захисниці християнського православ'я та ядра світової християнської цивілізації; ідея спадкоємності та правонаступництва Київської Русі для обґрунтування європейської спрямованості російського етногенезу і зв'язку з Константинополем, Римом та Єрусалимом.

Ідея спадкоємності Київської Русі в російській стратегічній культурі відіграє особливу роль з огляду на те, що, крім обґрунтування правомірності претензій на правління світом через зв'язки з Римом, вона виявилася цілком придатною для конструювання ідеї «збирання руських земель» як проекції експансії в Європу і як завоювання власного цивілізаційного простору, побудованого на тезі «Росія як Анти-Захід».

У свою чергу, універсальність ідей «збирання руських земель» та «Росія як Анти-Захід» полягає не лише в тому, що вони стали важливими компонентами російської самосвідомості, а й у тому, що вони самі виступають вагомим підмурівком, певною ланкою для вмонтовування в структуру російського соціально-політичного конструкту ланцюга ідей «спільності простору» та Росії як «обложеної фортеці». Концепт «спільності простору» є важливою домінантою світосприйняття росіян, яка формує їхню національну ідентичність і національний характер, що проявляються в такій рисі, як «широта російської душі». Тож психологічно і ментально, як уже згадувалося, росіяни не сприймають кордонів. Вони розглядають їх як перешкоду і загрозу своїй життєдіяльності, що обмежує їх суспільний розвиток, під яким розуміється експансія. Експансія ж є способом екстенсивного розвитку, основним принципом життєдіяльності російського соціуму. Цей принцип передбачає

освоєння і захоплення нових територій, якщо наявні вже вичерпали свої природні ресурси.

Утілення ідеї «спільного простору» передбачає не лише захоплення нових територій, а й приєднання їх до Росії. Приєднання територій інших народів освячується такими ідеями російської стратегічної культури, як концепт «братніх народів» та «об'єднання слов'ян». Витоки останнього концепту беруть свій початок у «панславізмі». Це об'єднання, знову ж таки, має здійснюватися навколо Росії чи в саму Росію і під керівництвом Москви. В іншому разі будь-яке об'єднання сусідніх народів поза межами цього концепту розглядається як вороже Росії.

Таким чином, ідея спільного простору в російській самосвідомості тісно пов'язана з ідеєю «Росія як Анти-Захід» і «Росія як обложена ворогом фортеця». З погляду конструктивістського підходу в цій структурі ідей російської стратегічної культури явно простежується «структура ролей», коли одним акторам, з яким взаємодіє Росія в міжнародному середовищі, надається роль «ворога», іншим – «брата» і «друга». Причому «друг» ідентифікується відносно того, хто є «ворогом», а «дружба» визначається на підставі заперечення «проти кого дружимо». Ця конструкція покликана водночас виконувати й роль конструювання власного геополітичного цивілізаційного простору шляхом експансії та захоплення нових територій, а також безпекову роль. У безпековому аспекті вона поєднується з ідеєю «Росії як обложеної ворогом фортеці». Рольове призначення цих ідей покликане сформувати життєво важливу соціальну потребу росіян, яка, за висловом доктора політичних наук Олександра Литвиненка, виглядає так: «Ми мусимо захопити сусідів, щоб створити пояс безпеки, ми наблизилися до сильнішого противника і мусимо йти далі»¹⁴⁵.

¹⁴⁵ *Литвиненко О.* Стратегічна культура Росії. Висновки для України – нас чекає жорстке зіткнення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://politikan.com.ua/2/9/1/72812.htm>.

Така роль зазначених ідей виконує одночасно й апологетичну функцію, завдяки якій агресивна політика Росії сприймається як захист, як «залякування заради захисту». На жаль, подібне сприйняття стало досить популярними серед західного політикуму та військово-політичного європейського та американського експертного середовища¹⁴⁶, хоча насправді Росія робить ставку не на «залякування заради захисту», а «залякування заради наступу» на західний світ.

Таким чином, перше вихідне положення онтологічного конструктивізму дало можливість розглянути російську політичну історію та російську політику як наслідки взаємодії російської імперської держави із зовнішніми акторами, як усвідомлення себе відносно інших та усвідомлення інших відносно себе. Іншим важливим положенням онтологічного конструктивізму є «усвідомлення себе в собі». Якщо при застосуванні першого положення до Росії як актора міжнародних відносин ішлося про характер її взаємовідносин із зовнішнім середовищем, то в цьому контексті мова йде про внутрішню структуру російського соціально-політичного конструкту: внутрішню культуру, яка передбачає «структуру ідей» і «структуру ролей». Ця рольова структура формує ідентичність російської держави та російську національну ідентичність, а також російські національні інтереси, котрі трансформуються в довгостроковій перспективі, згідно з положеннями конструктивізму.

Центральною категорією, згідно з конструктивістським підходом, є ідея. «Саме ідеї в конструктивістському проекті підтримують структуру міжнародних відносин, процес розподілу ідей відповідає за їхній характер»¹⁴⁷. «Ідеї і комунікація – це

¹⁴⁶ Активность российских подлодок достигла уровня холодной войны [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/politics/03/02/2016/56b1b9739a7947b3b24425e3>.

¹⁴⁷ Мотрен С. Евристичні принципи конструктивістського підходу в системі досліджень міжнародних відносин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk03/articles/32.pdf.

ядро конструктивістського підходу до аналізу соціальних фактів і процесів»¹⁴⁸. Згідно із цими положеннями, центральне місце у внутрішній структурі ролей та ідей російської стратегічної культури посідає універсальна російська ідея, яка складається з тріади: самодержавство – православ'я – народність.

Стрижневу конструкцію російської ідеї в її найбільш архаїчному прояві становить самодержавство – «піраміда влади, на вершині якої непогрішний правитель, чия влада освячена великою церквою, а основою стабільності є широка база підтримки найменш забезпечених, а отже, найбільш залежних від держави верств населення»¹⁴⁹. Самодержавство виступає ядром політичної системи країни, основною формою політичної самоорганізації російського народу, його політичної історії. Самодержавство, за уявленнями ідеологів російської ідеї, – це такий політичний устрій, при якому влада і народ єдині й неподільні. При цьому народ є «самодержавним», а самодержавство – «народним». Російське суспільство при такій формі політичної самоорганізації по соціальній горизонталі являє собою соціалістично-общинний устрій, а самодержавство – організаційний принцип владної вертикалі. Освячувати цей взаємозв'язок між самодержавством і народом («народністю») покликана третя складова російської ідеї – православ'я. Відповідно до своєї ролі, православ'я вибудувало чітку вертикаль структури російського суспільства, поставивши на його вершині династичний наратив богообраного царя, який став центром політичної, соціальної та релігійної ідентичності. «Макро- і мікрокосмос» московської ідентичності.

Продовжуючи реконструювати російську імперію в умовах ХХІ століття, В. Путін також змушений вдаватися до конструктивізму, підлаштовуючи цю троїсту конструкцію до нової

¹⁴⁸Сморгунов Л. В. Сравнительная политология. В поисках новых методологических ориентаций: значат ли что-либо идеи для объяснения политики? // Полис. – № 1. – 2009. – С. 118–129.

¹⁴⁹Ростовський А., Шмена Ю. Українська національна ідея від плачу до конструктивного діалогу. Навіщо потрібна загальнонаціональна ідея Україні // Дзеркало тижня. – 2006. – 9–15 вересня.

історичної та геополітичної ситуації. При цьому він намагається спертися на ті самі «скрепи», що й царі московської держави: православ'я, «монгольські гени» і стратегічну культуру Чингісхана. Утім, трансплантація цих трьох «скреп» у єдину релігію в умовах ХХІ століття наштовхнулася на значні труднощі. По-перше, російське православ'я, як і в минулому, залишалося державотворчою релігією та, що найбільш актуально для сучасної Росії, зберегло свою антизахідну спрямованість і консервативний радикалізм. Проте воно втратило вплив на російський електорат, потонувши в розкоші й політичному бізнесі. Довіра до патріарха Кирила серед росіян не перевищує 4%¹⁵⁰. До того ж переважна більшість росіян, які пишаються тим, що вони православні, насправді є нерелігійними людьми. По-друге, через двадцять років переважну більшість населення Росії становитимуть мусульмани.

Усе це змушує В. Путіна доповнювати православ'я як державну ідеологію новими компонентами – домішками язичництва, одним з яких є культ «Перемоги», продемонстрований під час маршу «Безсмертного полку» на День Перемоги. Такий симбіоз російський соціолог Ігор Ейдман називає новою цивільною *гібридною релігією*, яку В. Путін формує під своє царство, адже в тріумвіраті православ'я – язичництво – самодержавство останнє посідає чільне місце. Як зазначає один з ідеологів цієї гібридної путінської релігії російський письменник Володимир Карпеч, «співвідношення православ'я і культу Перемоги означає дійсний стан – вже навіть і зараз – Голови Держави, Верховного Правителя, а у вищому сенсі й ідеал царя, імператора»¹⁵¹. «Віра же стверджується царем і через царя. Народ укріплюється у вірі поглядом на царя, царицю та їхніх дітей»¹⁵². Так функції

¹⁵⁰ *Эйдман И.* Комментарий: С нами Путин и Христос [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dw.com/ru/комментарий-с-нами-путин-и-христос/a-19256744>.

¹⁵¹ *Карпеч В.* Победа и Империя [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zavtra.ru/content/view/pobeda-i-imperiya>.

¹⁵² Там само.

держави та релігії передаються царю – В. Путіну, який стає божеством, вищим над церквою і релігією. Звідси – твердження, що «повне оцерковлення імперії означає її самознищення»¹⁵³.

Іншим важливим аспектом такого конструювання є з'ясування того, чого більше в цій гібридній релігії В. Путіна: православ'я чи язичництва? Той самий В. Карпець пише: «Православ'я і “культ Перемоги” в сьогодиншній перехідний період т. зв. “Нової Росії” не суперечать один одному, як це відбувається, принаймні сьогодні між православ'ям і, наприклад, “новоязичництвом”. Останнє прямо претендує на те, щоб із часом замінити православ'я в житті російських людей. Більше того, воно готове стати альтернативою також і лібертарно-постхристиянству Європи»¹⁵⁴. Отже, В. Карпець доходить висновку, що із часом новоязичництво має замінити православ'я в житті руських людей як певний компроміс між православ'ям та ісламом. Ним, власне, і є нова цивільна гібридна релігія для всіх громадян Росії, та й не тільки Росії. Адже «мета нової “релігії”, – як зазначає І. Ейдман, – згуртувати населення навколо влади. Причому не тільки громадян Росії, а й, на що робиться особлива ставка, російськомовну діаспору в усьому світі, пов'язану генетичною пам'яттю про війну». Не випадково головним сутнісним елементом цієї гібридної релігії є культ «Перемоги» – перемоги над Заходом. «Свято Перемоги – це свято Перемог – точніше Перемог, минулих і майбутніх, всього російсько-слов'янського світу по всій Євразії – над Об'єднаною Європою – від узурпаторської імперії Каролінгів до (неминуче) Євросоюзу», – констатує Карпець¹⁵⁵.

Насамкінець, ця гібридна релігія представляється як ідеологія «Третього Риму», яким уявляється Росія – спадкоємиця ідеології «Першого» і «Другого Риму», оскільки в «Старому Римі» поряд із християнством ще існували і язичницькі

¹⁵³ *Карпець В.* Победа и Империя.

¹⁵⁴ Там само.

¹⁵⁵ Там само.

культи. «Таке не завжди розуміли християни Старого, а, насправді Першого, тобто зовсім молодого Риму. Насправді це якраз наш, Третій Рим (а четвертому не бути) – Старий. <...> ...Російські мертві йдуть в гості до Російських живих – всіх, “воцерковлених” і “невоцерковлених”, праведних і грішних! – На День Російської Перемоги»¹⁵⁶.

Власне, ця нова гібридна релігія є ні чим іншим, як мілітаристською ідеологією Росії. З'ясовуючи її ідейну основу, І. Ейдман пише: «Ідейна основа нової цивільної [світської. – Г.П.] “релігії” – шовінізм і ксенофобія. У її центрі – міф про одвічне протистояння Росії та Заходу, який нібито намагається відібрати наші природні ресурси, суверенітет і навіть правильну сексуальну орієнтацію. Головний ворог у такій чорно-білій картині світу – США, що успадкували цей статус від нацистської Німеччини <...>. Нова цивільна “віра” освячує будь-які агресивні дії держави. Анексія Криму, наприклад, була оголошена поверненням Росії її сакральної території. Стає модним говорити і про сакральне значення участі російських військ у сирійській війні. Схиляння перед загиблими воїнами, що живуть у раю, у Вальгаллі, мотивувало вікінгів до участі в нескінченних битвах. Подібні військові культу завжди використовувалися для моральної підготовки населення до війни. Про це прямо говорять ентузіасти нової цивільної релігії»¹⁵⁷.

У центр цієї гібридної релігійної конструкції, знову-таки, поставлений В. Путін. Він це продемонстрував, ідучи попереду навої «хресної ходи» з іконою свого батька на 9 травня в Москві, коли, замість священика, Путін-син ніс портрет Путіна-батька. Це зайвий раз засвідчило, як зазначає І. Ейдман, «що саме він, а не патріарх Кирил, виконує тепер у Росії функцію духовного авторитету номер один. Президент РФ, ставши неформальним лідером нового квазі-релігійного руху, фактично об'єднав у своїй особі вищу світську й духовну владу в країні».

¹⁵⁶ Карпец В. Победа и Империя.

¹⁵⁷ Ейдман И. Комментарий: С нами Путин и Христос.

Наступне вихідне фундаментальне положення онтологічного конструктивізму стосується структури ролей акторів у процесі їх взаємодії, того, в якій ролі актори сприймають себе й один одного в такому процесі. Іншими словами, яку роль приписує собі Росія та яку роль вона відводить Україні в процесі взаємовідносин. Ще одне, не менш важливе питання з погляду конструктивістського підходу – як Україна впливає на самосвідомість росіян, їх внутрішню та зовнішню структуру, перебуваючи в тій чи іншій ролі? Рольова структура України має вирішальний вплив і на формування національної ідентичності росіян, і на ідентичність російської державності, і на зовнішню політику та геополітику Росії, про що вже йшлося вище. Росія також чинить критичний вплив на конструювання рольових функцій України. Вона до цього часу виступає головним критерієм самоідентифікації України як держави і народу, котрий мешкає на її території.

У цій системі конструювання координат самоідентифікації України відносно Росії існують кілька версій, усі вони в тому чи іншому масштабі присутні в Україні й узяті на озброєння різними сегментами української політичної еліти. Протягом століть як серед малоросійської, так і російської еліти, а також у соціальній свідомості росіян та українців домінувало уявлення, яке значною мірою залишається важливим конструктом у російській самосвідомості й донині, що Україна – це частина Росії. У цьому конструкті Україна й Росія сприймаються як єдине ціле, тотожності. Як заявляє В. Путін: «Ми один народ». Тобто він ставиться знак тотожності між українцями та росіянами. А якщо народ «один», то маємо жити в одній російській державі. Адепти такої версії намагаються захистити її шляхом заперечення існування української нації як такої, навіть етнічних чи культурних відмінностей між українцями та росіянами. Проте навіть наявність двох назв уже свідчить про існування в цій єдності цілого й частини. Звідси постає запитання: хто є цілим, а хто – частиною, або, іншими словами, хто є центром, а хто – периферією, хто – «старшим», а хто – «молодшим», що чому підпорядковується – ціле частині чи частина – цілому?

Другим варіантом конструювання ролі України у взаємовідносинах з Росією є версія: «Україна – колишня частина Росії». Проте ця ідея вже стала маргінальною як у сучасній Росії, так і в Україні. Її втілення відтворює неоколоніальні відносини між Україною та Росією, де перша виступає в ролі колонії, російської периферії, а друга – в ролі центру, метрополії.

Третя версія, яка опанувала українську суспільну свідомість управлінської еліти ще за часів Л. Кучми, формулюється за дихотомією: Україна – не Росія. Ця версія вказує на відмінність України від Росії та заперечує належність до єдиного цілого. Виходячи з неї, зовнішня політика Л. Кучми проявилась у «багатовекторності» чи «двовекторності». Багатовекторність мала бути свідченням важливості відмінностей і сприяти дистанціюванню України від Росії шляхом знаходження різноманітних партнерів або балансування у відносинах із Заходом та Росією. Така політика вела до м'якого ізоляціонізму України й не передбачала справжньої інтеграції ні в Росію, ні в Захід. Водночас вона не гарантувала майбутнього Україні, оскільки залишала без відповіді запитання, чим є сама Україна і чим вона має бути в майбутньому, якщо вона – не Росія.

У сучасній російській суспільній самосвідомості, стратегічній культурі росіян панівною є версія, згідно з якою **Україні відводиться роль колишньої та майбутньої частини Росії**. Це – бажаний сценарій для російської зовнішньої політики, більше того, він заданий для стратегічного курсу Російської Федерації та для сприйняття світовою спільнотою саме такої перспективи розвитку України. Сильними позиціями такої модифікації є те, що вона дає можливість визнавати формально існування суверенної й незалежної України, але як тимчасове явище, що виникло при випадковому збігу обставин. Тобто існування української держави, за цією модифікованою версією, є випадковістю, а не результатом дії історичних закономірностей. Отже, це явище тимчасове й нежиттєздатне, оскільки Україна не може прижитися у світі як самостійний суб'єкт міжнародних відносин без свого основного тіла – «матінки» Росії. Зовнішня політика

такого тимчасового суб'єкта міжнародних відносин має перебувати під опікою її гаранта – Росії.

Виходячи із цих положень, зовнішня політика України має будуватися виключно на реінтеграційній складовій, що означає повернення в єдиний російський соціальний, енергетичний, економічний, правовий, рубльовий, політичний та оборонний простори. Європейська та євроатлантична інтеграція України розглядається як вкрай небажана, хоча й теоретично можлива, але тільки в тому разі, коли вона відбуватиметься разом з Росією. Адже потреба в економічній експансії спокушала Росію до відновлення зовнішньополітичних впливів, пов'язаних, як і чотириста років тому, зі «збиранням руських земель» та реставрацією традиційної великодержавницької імперської політики.

У контексті такого сприйняття структури ролей України її існування як суверенної української держави та української нації є неприпустимим, оскільки вона руйнує безпосередній зв'язок Росії з ідеєю «Третього Риму» і Візантії, а також позбавляє спадкоємності на Київську Русь і християнське православ'я, в результаті чого руйнується міф «Святої Русі» та розпадається вся конструкція тріади російської ідеї. А отже, Росія повертається у своє первинне річище «монгольської Русі» і монгольського етносу, що ставить цивілізаційний хрест на російській нації та російській державності як європейській. Це означає, що символ «Сходу» знову стає головним чинником геополітичної ідентичності Росії.

Визнання природних для України ролей у взаємовідносинах із зовнішніми акторами включно з Росією викриває сутнісні розбіжності між українцями та росіянами, що перетворює їх відносини на системний конфлікт. Така трансформація взаємодії між Україною та Росією відбувалась у процесі етногенезу українців і росіян, започаткованого на різних принципах побудови національних ідентичностей, що має продовження й сьогодні та створює передумови для загострення конфлікту ідентичностей.

Розділ II

**Еволюція
російсько-українського
конфлікту**

§ 1. Передумови російсько-українського конфлікту пострадянського періоду

Що ж стосується Росії, то її можна згадати лише як власницю величезної кількості вкраденої власності, яку їй доведеться віддати назад у день розплати.

Фрідріх Енгельс

Дослідження природи російсько-українського конфлікту дало змогу з'ясувати його сутність, основу якої становить антагонізм ідентичностей. Іншим важливим питанням є вивчення еволюції цього конфлікту, його рушійних сил. Адже з'ясувавши витoki й тенденції розвитку, ми можемо спрогнозувати подальший перебіг конфлікту. Як уже зазначалося, цей конфлікт має глибоке історичне коріння, проте його рушійними силами є цілий комплекс передумов, котрий прийнято називати конфліктогенними чинниками, причинами та умовами виникнення конфлікту. На кожному з етапів історичного розвитку ці передумови змінюються, проте незмінними залишаються причино-наслідкові зв'язки, які визначають сам характер їхнього впливу на процес виникнення й розвитку конфлікту.

У цьому контексті конфліктогенні чинники являють собою ті загальні, глибинні, стійкі зв'язки й тенденції, які визначають характер конфлікту, політичне протиріччя, що лежить у його основі. Ці чинники породжують основне політичне протиріччя конфлікту, але не сам конфлікт. З одного боку, вони є рушійною силою виникнення й розвитку протиріччя, з другого – створюють те необхідне середовище, у якому визріває конфлікт. Цією властивістю конфліктогенні чинники вносять елемент поступовості в розвиток конфлікту. Виникнення ж конфлікту відбувається в результаті дії причин, а не чинників. Але тоді постає питання про взаємозалежність причинності конфлікту і конфліктогенних чинників. Цю взаємозалежність можна виразити таким причинно-наслідковим ланцюгом: *конфліктогенні чинники – причина – виникнення конфлікту*. Конфліктогенні чинники формують причину конфлікту, яка потім породжує сам конфлікт.

Зазначені методологічні ремарки можуть слугувати певною основою для визначення основних передумов перебігу російсько-українського конфлікту. Інше важливе методологічне питання дослідження еволюції цього конфлікту полягає у визначенні його суб'єктності – того, хто виступає основними суб'єктами цього конфлікту: держави, народи, суспільства чи, можливо, окремі особи? Це питання є не таким простим, як видається на перший погляд. Сьогодні в умовах, коли українське суспільство та міжнародна спільнота стикнулися з російською воєнною агресією проти України, існує багато прихильників думки, що причини цієї війни персонально пов'язані з президентом Росії В. Путіним. Через це закінчення війни пов'язується з його очікуваною відставкою. Але проблема не в Путіні, а в природі російської держави й російського суспільства, їхніх запитах на війну.

Очевидно, що реальний суб'єкт виходить за межі конкретних персоналій. У конфліктології до ознак суб'єктів конфлікту відносять носія активності, спрямованої на знищення сторони, що протистоїть йому. В такому разі суб'єкт конфлікту є носієм

насилля і конфліктної свідомості, носієм конфліктної поведінки, котра являє собою руйнівну діяльність і породжує конфліктні відносини. Що стосується визначення суб'єктів російсько-українського конфлікту то тут, як показує історичний аналіз, чітко виділяється російська сторона – російське суспільство, російська держава та її лідери включно із царями, імператорами та президентами. Інтегральним суб'єктом цього конфлікту можна вважати російський народ, який, за марксистсько-ленінським визначенням, є творцем і рушійною силою історії, історії не лише в значенні її позитивних, а й негативних наслідків. Саме народ, оскільки без підтримки народу війни, які розв'язувала Російська імперія, завжди були би приречені на поразку. Російську воєнну агресію проти України також підтримали 74% росіян.

Об'єктом, на якого спрямована ця конфліктна поведінка російської сторони (суспільства і держави), є населення України, якого росіяни й російська еліта у своїй переважній більшості навіть українцями називати не наважуються, віддаючи перевагу таким термінам, як «южнороссийское население», «малороси», «хохли» і т. д., а українська національна й державна ідентичність вважається смертельною загрозою для Росії. Те, що насправді є життєвим простором українців, росіяни іменують не інакше, як «руської землею».

Таким чином, українська сторона виступає переважно об'єктом російсько-українських конфліктів, а не їх суб'єктом. Коли ж упродовж історії українські національні рухи й національні лідери намагалися відтворити свою суб'єктність, це щоразу закінчувалось їх знищенням у процесі ескалації російсько-українського конфлікту. Причин такої недосуб'єктності українців є кілька.

По-перше, українці не мали своєї державності, адже саме держава виступає головним суб'єктом міждержавних, міжнародних відносин, а також різних видів конфліктів. Держава являє собою ту організацію, яка мобілізує суспільство в конфлікті. Якщо немає держави, то немає й основного суб'єкта цього

конфлікту. Велика кількість поразок українського народу в конфліктах з Росією пояснюється саме тим, що він боровся з російською державою за свою незалежність, не маючи власної держави.

По-друге, нищення Росією української державності та української ідентичності «припудрювалося» досить дієвим ідеологічним наркотиком на кшталт «братнього народу», «єдиного народу», «єдиного слов'янського народу». Іншими словами, росіяни пропонували українцям відмовитися від власної національної ідентичності на користь ширшої ідентичності «руський народ», «радянський народ», «російський народ», відмовитися від власної державності на користь могутнішої держави – «єдиного государства» (тобто російського), «Росії», «Радянського Союзу», «Євразійського союзу». Таке ідеологічне одурманювання призводило до розколу в українському середовищі, втрати ним своєї згуртованості, єдності, волі до перемоги над «старшими» братами й віри у власне майбутнє.

Такою ідеологічною отрутою для українців у часи Російської імперії була ідеологія панславізму та російського православ'я, яке об'єднувало українців та росіян і захисником якого Росія намагалася себе завжди представляти. Особливо ця роль посилилася, коли Росія розпочала свою територіальну експансію в південному напрямку на територію, де проживали не тільки українці, а й болгари, молдавани, румуни, греки та серби. Територіальна експансія Російської імперії здійснювалася під гаслами захисту православ'я як державної ідеології Росії.

Панславізм також виявився привабливою ідеологією для виправдання російської територіальної експансії та захоплення Росією українського життєвого простору. Та й не тільки українського. Головною метою панславізму стало об'єднання в межах Російської імперії людей, які говорять однією мовою та мають спільний культурний досвід. Саме з панславізму бере початок сучасна російська ідеологічна доктрина «*русского мира*». Ця ідеологія виявилася вельми придатною для асиміляції та русифікації українців у справі позбавлення їх власної національної

ідентичності та переконання їх відмовитися від власного державницького проекту.

У Росії панславізм проявився спочатку як слов'янофільство. Цей рух був орієнтований на пропаганду етичних переваг і позитивних рис слов'ян в етнічному й духовному вимірі. Згодом він набрав яскравого політичного забарвлення, перетворившись на панславізм, який мав на меті об'єднати всіх слов'ян під егідою Росії. Таким чином, ця концепція стала опорою самодержавної царської Росії та її експансіоністської політики у Східній, Центральній та Південній Європі.

Зі зміною форми російської держави з Російської імперії на Радянський Союз фундаментальне призначення ідеології в контексті нищення українського національного проекту та продовження територіальної експансії не змінилося. Змінилися лише назви цих ідеологій. Панславізм був замінений на комуністичний інтернаціоналізм, а православ'я – на комуністичну ідеологію. Як перший, так і друга мали ті самі функції, що й панславізм та православ'я. Перша функція – це месіанство. Населення комуністичної Росії, як і раніше, залишалось «обраним народом», але тепер уже не носієм «справжньої єдино правильної християнської віри», а «авангардом світової революції». Друга функція, яка була притаманна цим ідеологіям, – формування «образу ворога». Синдром «обложеної фортеці», оточеної ворогами «Святої Русі» та православної віри, характерний для царського режиму, був інтерпретований у тому сенсі, що тепер комуністичну Росію оточував ворожий капіталістичний світ. Національна ідентичність була підмінена соціально-політичною ідентичністю робітничого класу, а потім «радянського народу». Згодом Сталін перебрав імперську форму управління державою – самодержавство. «Поєднання цих трьох елементів, – як пише Марсель Х. Ван Херпен, – дуже скоро призвело до тих самих результатів. Породило великоруський націоналізм та імперіалістичну експансію»¹. Як

¹ Ван Херпен М. Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. – Х. : Віват, 2015. – С. 86.

він зазначає, на цей факт звернув увагу Йозеф Шумпетер уже в 1942 році: «Проблема з Росією полягає не в тому, що вона соціалістична, а в тому що є Росія. Треба сказати, що сталінський режим – це, по суті, військова автократія, яка при уряді однієї, дуже дисциплінованої партії, в умовах браку свободи преси відповідає одній з характерних ознак фашизму»².

Після завершення Другої світової війни та розвалу Комінтерну радянське керівництво в розширенні нових територіальних надбань більшою мірою покладалося на воєнну силу, щоб у такий спосіб розширити зони впливу за межами країни та зміцнити стратегічні й політичні позиції СРСР. Найголовнішою метою радянських лідерів була оборона і розширення Російської імперії. Образ ворожого капіталістичного оточення забезпечував підтримку такого курсу з боку «радянського народу» і давав радянському керівництву змогу мобілізувати економічні й матеріальні ресурси країни.

Розпад Радянського Союзу почався із завершенням «холодної війни» і припиненням блокового протистояння в Європі. Втрата конкретного носія образу «зовнішнього ворога» і можливості подальшої експансії, з одного боку, вдарила по самій основі імперського менталітету росіян, поставила під сумнів постулати їхнього великодержавного мислення. З другого боку – актуалізувала внутрішні протиріччя, які в умовах зовнішнього протистояння не мали вирішального значення і придушувалися під впливом останнього.

Розпад Варшавського пакту в геополітичному контексті не міг не призвести до посилення процесу *зворотної експансії*. Зовнішній пояс ядра тоталітарної системи, який раніше розглядався як перехідний блок для приєднання інших країн, використав це своє перехідне положення для відділення від свого

² Шумпетер Й. А. Капитализм, Социализм и Демократия / пер. с англ.; предисл. и общ. ред. В. С. Автономова. – М. : Экономика, 1995. – 540 с. – (Экон. наследие) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.libertarium.ru/lib_capsocdem_28.

колишнього ядра і приєднання до іншої, більш життєздатної геополітичної системи Європи.

Зближення або приєднання тепер незалежних союзних республік до європейських структур, а також зміцнення їхньої незалежності і становища на міжнародній арені здатні призвести до розвалу самого ядра імперії – Російської Федерації. Основною умовою такого розпаду є існуючий механізм національно-територіального устрою, який до цього часу залишається імперським за своєю природою. Отже, в умовах відсутності зовнішньої загрози суб'єкти Федерації почали дедалі менше тяжіти до свого центру й дедалі більше були схильні наслідувати приклад молодих незалежних держав – колишніх союзних республік.

По-третє, домінування в суспільній свідомості українського народу згадуваних російських імперських самодержавних та комуністичних ідеологій зумовило низьку національну свідомість українців, що завадило їм у період чергового циклу розпаду російської державності досягти успіху в державотворчому процесі. Звідси – причини поразки державотворчого й національного процесів часів Української Народної Республіки (великою мірою притаманні й сучасній Україні). Основною серед них була неготовність українського народу до цих процесів. Самостійницька концепція національного державотворення не змогла стати визначальною через внутрішню суперечливість і низьку національну свідомість українців. Замість неї постала соціалістична ідея, яку сповідували всі соціалістичні партії і яка призвела до утвердження автономістсько-федералістських (у складі Росії) переконань у національно-державному будівництві³.

Припинення зовнішнього геополітичного та ідеологічного протистояння СРСР із Заходом призвело до швидкого розвитку внутрішніх протиріч усередині Радянського Союзу між союзним центром та республіками. Головним серед них стало *протиріччя*

³ Причини поразки та уроки української революції 1917–1920 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.refine.org.ua/pageid-5000-5.html>.

між національним і великодержавним началом. Воно мало два соціальні зрізи. Перший, загальний зріз стосувався переважно духовної, ідеологічної сфери. Він являв собою протиріччя між самоідентифікацією населення як «радянського народу» та національною самоідентифікацією. Другий зріз стосувався переважно самих росіян і був конкретизацією першого. Росіяни зіткнулися з протиріччям між великодержавним та великоруським началом у їхній національній ментальності. Конфлікт між національним та великодержавним був спричинений послабленням великодержавного начала під дією зовнішніх факторів та посиленням національного піднесення, яке відбувалося під тиском чинників внутрішніх.

Відтак, конфлікт вимагав перегляду співвідношення між великодержавним та національним на користь останнього, що означало розвиток державного в межах національного, інакше кажучи, – будівництва національної держави. Але якщо союзні республіки мали формальні атрибути влади, то на заваді російської національної еліти стояла союзна бюрократична еліта. Так конфлікт ідеологічний переріс у конфлікт політичний. Суб'єктами цього внутрішнього політичного конфлікту, який призвів до розвалу СРСР, була, з одного боку, союзна партійна бюрократія й союзна політична еліта, з другого – російська політична еліта.

Демократичні вибори, які вперше проводились у Росії, дали російській національній еліті змогу прийти до влади, але реальна влада в Росії була значно обмежена владою союзного центру. Захопити владу в союзному центрі на суто російському ґрунті не виявлялося можливим, оскільки Російська Федерація була лише однією з п'ятнадцяти рівноправних суб'єктів. Тому завдання російської еліти в конфлікті із союзним центром полягало не в тому, щоб змінити чи перебудувати його, а в тому, щоб повністю зруйнувати, перебравши в такий спосіб на себе всі атрибути союзної державної влади.

Російська еліта досягла цієї мети цілком мирним шляхом, провівши через російську Верховну Раду закони та постанови

про державний суверенітет Російської Федерації. Але отримання Російською Федерацією суверенітету від союзного центру одночасно означало відокремлення її від інших союзних республік, чого ні російська політична еліта, ні російське суспільство, звісно, не бажали.

Союзний центр у такій ситуації виявився цілковито паралізованим. Із сепаратизмом окремої союзної республіки він би, безумовно, впорався. Але сепаратизм головної республіки, яка мала бути «становим хребтом» союзної держави, центр подужати не міг. Тож союзний центр у цьому політичному конфлікті мусив або вдатися до насильницьких дій проти самої Росії, або легалізувати існуючі декоративні державні конституційні форми. Центр удався й до того, й до іншого. Але обидва шляхи виявилися непродуктивними.

У союзних же республіках республіканська влада була приречена на безальтернативний вибір між великодержавним і національним на користь останнього, а будівництво національних держав і ствердження їхнього суверенітету мала здійснювати незалежно від Російської Федерації. Усі ці обставини визначили мирний шлях розв'язання конфлікту між центром та союзними республіками. Союзний центр був паралізований боротьбою з демократичним режимом Російської Федерації, а сама Російська Федерація не мала ані ресурсів, ані засобів, ані можливостей, щоб підпорядкувати собі рівноправні їй союзні республіки. Крім того, з ліквідацією авторитарної влади КПРС і відмовою від комуністичної ідеології союзний центр утратив свої владні важелі впливу на республіки. Так утворився вакуум влади на просторі СРСР і розпад союзної держави.

Демонтаж авторитарної системи влади КПРС відбувався, з одного боку, шляхом передачі владних функцій від КПРС до Верховної Ради СРСР, а з другого – референдумом у Російській Федерації в березні 1991 року, який дав старт суверенізації республіки. Безумовно, така схема давала можливість владній комуністичній еліті краще пристосуватися до різкої зміни умов її існування. Великою мірою ширший спектр можливостей

зумовлював безконфліктний характер зміни політичної влади. Але, поряд із цим, зазначені шляхи трансформації спричинили певне протиріччя.

Перший шлях передбачав консолідацію політичної еліти й реалізацію нею владних функцій за інтернаціональним принципом, тоді як другий шлях, навпаки, – за суто національним чи національно-регіональним. Національно-етнічний чинник почав відігравати ключову роль у формуванні регіональних республіканських політичних еліт. Національне стало, з одного боку, ознакою виходу з-під влади союзного центру, з другого – системотворчою ознакою формування самої республіканської еліти, з третього – ідеологією, здатною об'єднувати етнічно споріднене населення республік навколо національної республіканської еліти. Через це національні еліти були змушені сприйняти й національну ідеологію, якою почав виступати в одних випадках поміркований націоналізм, в інших – радикальний націоналізм чи відвертий шовінізм.

Дія цього ідеологічного чинника призвела до розшарування самої владної еліти, основу якої складала стара партійна комуністична номенклатура, котра під впливом трансформаційних процесів теж розкололася на «прагматичну» й «консервативну».

«Прагматична» номенклатура сформувалась у часи горбачовської «перебудови». Вона була здатна до компромісу, усвідомлення нових реалій, відкритості до Заходу, демократичних цінностей та прихильна до ринкової економіки. Ідеологічно вона ставала близькою до соціал-демократичних традицій. Ця частина політичної еліти бачила можливість трансформації політичних владних відносин безконфліктним шляхом. Домінування в центрі такої поміркованої політичної еліти зумовлювало безконфліктний шлях розв'язання політичного протиріччя, пов'язаного з перерозподілом влади між центром та республіками.

«Консервативна» ж частина партноменклатури була породжена самою тоталітарною системою, тому вона не бачила свого майбутнього без існування цієї системи. Вона не сприймала

будь-які зміни, була не здатна до компромісу, сповідувала стару комуністичну ідеологію, старі цінності, старі уявлення про світ. Якщо тепер проаналізувати політику центру з погляду конфлікту владних еліт, то ситуація, яка склалася в період з 1989 по 1991 рік, характеризувалася двома типами політичних протиріч. Перше протиріччя становила боротьба всередині владної комуністичної партноменклатури, що уособлювала владу центру. Це була боротьба між «прагматичною» поміркованою партноменклатурою, очолюваною М. Горбачовим, і «консервативною» партноменклатурою на чолі з Янаєвим, Крючковим, Лук'яновим. З іншого боку, інтереси як тієї, так і іншої частини владної комуністичної партноменклатури центру вступали в протиріччя з республіканською партійною номенклатурою, яка дедалі більше ставала національною. Розв'язання ж цих двох протиріч призвело до виникнення цілої низки конфліктів.

Протиріччя з номенклатурою республіканською, з одного боку, об'єднувало консервативну та реформаторську «прагматичну» частини союзної партноменклатури. Але, з другого боку, боротьба всередині союзної партноменклатури послаблювала її ресурс у протистоянні з республіканською партноменклатурою. Саме ця боротьба визначила латентний характер конфліктів центру з республіками та непослідовність і нерішучість його дій у кризових ситуаціях. Консолідація республіканськими елітами населення своїх республік проти союзного центру стало їх першим серйозним кроком, що свідчило про переростання їх у самостійну політичну силу.

Так на протиставленні інтересів республік інтересам союзного центру реформаторська партноменклатура та національні еліти змогли мобілізувати навколо себе більшу частину населення республік. У результаті їм удалося досить легко отримати перемогу на перших вільних республіканських виборах представницької влади, що відбулися в 1989–1990 роках, над правлячими структурами Комуністичної партії. З приходом нових політичних сил у законодавчі органи республік конфлікт

між центром і республіками переріс у наступну латентну фазу. Вона тривала протягом 1989–1990 років.

Ця фаза розвитку конфлікту характеризувалася війною республіканських і загальносоюзних законодавчих органів, котру можна назвати «війною законів». Республіканські законодавчі органи для встановлення всієї повноти влади в республіках вдалися до регулювання тих відносин, котрі входили до компетенції союзних органів, зокрема питань, що стосувалися загального військового обов'язку, призову на військову службу та місця її проходження вихідцями з республік. Реакція союзного центру на такий крок республік була двоїстою. Вона віддзеркалювала позиції двох конфронтуючих між собою владних груп союзної номенклатури: реформаторської прогорбачовської та консервативної пролук'яновської.

Стратегія дій прогорбачовської групи полягала в застосуванні проти союзних республік політико-правових ненасильницьких засобів. М. Горбачов у конфлікті з республіками намагався відновити владу союзного центру в правовому полі республік і Союзу загалом. Із цією метою 17 листопада 1990 року на сесії Верховної Ради СРСР він закликав спільними зусиллями розпочати наступ на республіканський сепаратизм і як перший практичний крок у цьому напрямі запропонував оголосити мораторій на всі рішення республіканських органів влади до підписання нового союзного договору.

Протягом поглиблення конфлікту з листопада 1990 року по листопад 1991 року союзний центр запропонував п'ять проектів нового союзного договору. Ці проекти передбачали, з одного боку, крок за кроком звужити повноваження і права республік у складі союзу, з другого – підвищити статус автономій у цих республіках, що також обмежувало самостійність влади республіканських еліт і збільшувало їхню залежність і підпорядкованість органам союзного центру. Таким подвійним ударом по республіках центр намагався залучити автономії у свої союзники в боротьбі з республіками, підірвавши їхню єдність ізсередини.

Провал ненасильницького політико-правового шляху розв'язання конфлікту із союзними республіками підштовхнув союзний центр удатися до воєнно-силових заходів, що призвело до ще більшого загострення відносин між суб'єктами конфлікту й переходу його в стадію воєнно-політичної кризи. До цього шляху розв'язання проблем у відносинах із республіками вдалася саме консервативна частина союзної партноменклатури. Вона сконцентрувала свої сили передусім проти реформаторської когорти Горбачова, поступово витісняючи її з владних структур союзного центру. Кульмінацією цього конфлікту став воєнний заколот у серпні 1991 року й ізоляція М. Горбачова у Форосі.

Реалізація воєнно-силового варіанта розв'язання конфлікту «центр – республіки» видавалася консервативному крилу союзної партноменклатури досить обнадійливою. Адже в разі війни з республіками центр мав абсолютну перевагу у військовій силі порівняно з республіками. Республіканська влада не мала жодних військових ресурсів, оскільки всі республіканські органи силових структур мали союзне підпорядкування. Власне, реалізація цього сценарію й не передбачала широкомасштабної війни з республіками. Форми застосування військової сили передбачались у вигляді військових акцій із захоплення державних республіканських органів влади, демонстративних дій, військових маневрів на території республік, терористичних актів проти лідерів національних та національно-демократичних рухів з метою дестабілізації ситуації в республіках і залякування населення, воєнної окупації та введення надзвичайного воєнного стану.

Так конфлікти з республіками досягли відкритої форми й характеризувалися одностороннім застосуванням сили з боку союзного центру, в якого не було потреби вдаватися до широкомасштабного застосування військ. Обмежене застосування військової сили з боку союзного центру є зайвим підтвердженням того, що його конфлікт з республіками був саме конфліктом еліт. Обмежене застосування воєнної сили відповідало обмеженим політичним цілям, які ставив перед собою союзний центр у конфлікті з республіканськими елітами.

Кульмінаційною частиною низки цих конфліктів союзного центру з республіками став воєнний заколот в Москві 19–21 серпня 1991 року. Проте нездатність Збройних сил СРСР виконувати нову й не властиву їм внутрішню політичну функцію призвела до поразки консервативної союзної партноменклатури в конфлікті з республіканськими елітами, провалу військового заколоту в Москві, що стало основною передумовою мирного розпаду Радянського Союзу. Цей процес знайшов своє юридично-правове оформлення в Біловезькій угоді 8 грудня 1991 року.

Швидкий процес розпаду Радянського Союзу був зумовлений не лише воєнним заколотом у Москві, а й перемогою реформаторських сил російської політичної еліти, яким у спадщину дісталися державні органи союзного центру. Через це від центру намагалися від'єднатися не тільки ті республіки, де влада перебувала в руках реформаторської номенклатури та націонал-демократів, а й республіки, де при владі залишалася консервативна республіканська партноменклатура.

В основі конфлікту між центром та республіками лежав *економічний чинник*. Саме він спричинив те політичне протиріччя, розвиток якого врешті-решт призвів до розпаду Радянського Союзу. Саме ж політичне протиріччя стало ні чим іншим, як формою дворівневого конфлікту економічних інтересів республік і центру.

Перший рівень конфлікту являв собою зіткнення економічних інтересів республіканської «прагматичної» партноменклатури та «прагматичної» союзної партноменклатури. Шлях до ринкової економіки, на який стала реформаторська «прагматична» партноменклатура, передбачав створення суб'єктів ринку, приватних власників. Такими власниками, безумовно, мала виступати сама «прагматична» партноменклатура, у якої не було іншого шляху стати власником, як привласнити собі державну власність, скориставшись своєю монополією на державну владу. Тож перше завдання «прагматичної» партноменклатури полягало в тому, щоб відсторонити від державної влади представників консервативної частини партноменклатури,

котрі стояли насторожі державної власності й адміністративно-планової системи управління економікою.

Друге завдання полягало у створенні механізму легального привласнення державної власності та накопичення первинного капіталу. Саме в цьому контексті нові реформаторські уряди колишнього режиму здійснювали заходи з приватизації державних об'єктів явно на користь директорського корпусу й усіх тих, хто обіймав високі державні посади як в економіці, так і взагалі в системі державного управління.

Механізм привласнення в СРСР був запроваджений ще під час «перебудови» і являв собою велику кількість приватних акціонерних компаній і товариств з обмеженою відповідальністю, створених при державних підприємствах. При цьому за державним підприємством залишалася виробнича діяльність, а діяльність приватних фірм мала комерційний характер, пов'язаний з продажем продукції державних підприємств. Номенклатура при такій системі отримувала величезні надприбутки з фінансових операцій, котрі проводилися через підставні фірми.

Таким чином, процес привласнення призвів до війни республіканської та союзної номенклатури за найприбутковіші державні підприємства. Основним принципом розподілу став галузево-територіальний, адже саме за ним була побудована радянська економіка. Отже, для привласнення республіканським владним елітам державних підприємств, які розташовувалися на територіях республік, був потрібен політичний суверенітет від союзного центру. Такий суверенітет забезпечував монополію на владу в республіках, а отже, й монополію на привласнення державних підприємств, розташованих на території республік. Процес приватизації державних підприємств владними елітами став могутньою рушійною силою дезінтеграції Радянського Союзу.

Дезінтеграційний процес посилювався конфліктом інтересів другого рівня, спричиненим диспропорціями між попитом та пропозицією. Дефіцит товарів народного споживання і матеріальних ресурсів змушував союзний центр удаватися до дедалі

жорсткішої централізації. Відтак розподіл ресурсів цілком залежав від волі центру. Республіканська номенклатура, відповідаючи за ситуацію в республіках, з одного боку, перед населенням, з другого – перед союзними центром, була змушена весь час звертатися до останнього для покриття дефіциту ресурсів у своїх республіках. Така перерозподільна політика союзного центру не могла задовольняти ані бідні, ані заможні республіки.

Постійне намагання союзних республік отримати якомога більшу частку матеріального «пирога» в умовах його загального скорочення, призвело до зламу союзного центру, який займався розподіленням цього спільного «пирога». При цьому не випадково, що ініціаторами дезінтеграційних процесів і виходу зі складу Союзу стали саме заможні республіки, такі як Литва, Латвія, Естонія, Україна. Рішення республіканських владних еліт цих республік про набуття державного суверенітету були одностайно підтримані їхнім населенням на референдумах. В умовах дефіциту населення союзних республік теж було незадоволене перерозподільною політикою центру. Отже, *державний суверенітет республік був необхідною політичною умовою для привласнення республіканською владною номенклатурою державної власності.*

Сам процес привласнення проходив залежно від того, яка з політичних еліт опинилася при владі в республіці. Націонал-демократи намагалися створити якомога кращі умови для прискорення процесу приватизації із залученням широкого кола учасників і проведенням ліберальних ринкових реформ. При цьому вони отримували часом протилежний очікуваному результат, коли стихія ринку стрімко збільшувала кількість безробітних, призводила до зубожіння населення й посилення соціальної напруженості в суспільстві, створюючи тим самим соціальні умови для внутрішнього конфлікту.

«Прагматична» партноменклатура тримала процес приватизації державних підприємств під своїм контролем, а кількість його реальних учасників була обмеженою. Законодавча база і ринкові реформи були орієнтовані саме на номенклатурну

приватизацію. Такі умови проведення ринкових реформ не могли бути задовільними для становлення повноцінної ринкової економіки, а призводили до зростання «тіньової» економіки.

Консервативна партноменклатура, залишившись при владі в деяких суверенних республіках, була змушена проводити ринкові заходи в дуже обмежених локальних масштабах, у тих сферах господарства, котрі утримувати адміністративно-командними методами виявилось вже неможливо. Процесу приватизації як такого в цих республіках не було. Уся державна власність перебувала під приватним контролем керівника держави і його вузького оточення.

Загалом же аналіз загальних тенденцій виникнення конфліктів на пострадянському просторі показує, що за наявності конфліктогенних чинників для переростання цих конфліктів у стадію збройної ескалації в період розпаду СРСР не вистачало необхідних умов. З іншого боку, наслідки конфлікту республік із союзним центром не могли не позначитися на розвитку конфліктної ситуації в самих республіках.

У СРСР республіки, проти яких союзним центром застосовувалася військова сила, першими вийшли зі складу СРСР і не увійшли до складу СНД при його утворенні. Це, зокрема, Литва, Латвія, Грузія, Азербайджан. Ці країни доклали рішучих зусиль для повного виведення радянських, а згодом і російських військ зі своєї території. У республіках, де союзним центром застосовувалася військова сила, консервативна партноменклатура й комуністичні партії на довгі роки втратили будь-яку підтримку з боку населення й фактично зійшли з політичної сцени.

Ті республіки, конфлікт яких із союзним центром був розв'язаний мирним компромісним шляхом, такі як Україна, отримали в спадщину від останнього складніші й болючіші проблеми, які потім стали рушійними силами розвитку внутрішніх конфліктів.

Основними серед них були:

- спадщина політичного статусу автономій;
- етнічна дифузія та національні проблеми;

- конфлікт місцевих, регіональних і республіканських еліт;
- присутність російських військ на територіях колишніх республік.

Ці проблеми згодом стали основними вузлами розвитку російсько-українського конфлікту. Тоді, в 90-ті роки, ними були: суперечки за майно підприємств та об'єкти відомчого підпорядкування на території України; майно колишнього СРСР за кордоном, включно з його закордонними валютними рахунками; озброєння та майно радянської армії, розташоване на території України, включно з ракетно-ядерною зброєю; спадщина Кримської автономії, що переросла в кримський сепаратизм; проблема розподілу та перебудування Чорноморського флоту РФ на території України.

У політичній сфері такими вузловими точками розвитку російсько-українського конфлікту було питання статусу російської мови, яку Росія намагалася нав'язати Україні в ролі державної мови, щоб у такий спосіб обмежити державний суверенітет нашої держави і змусити Київ узаконити подвійне, тобто російське, громадянство. Останнє застосовувалося Кремлем як засіб повзучої експансії російської державності стосовно мешканців України. Ішлося про те, що другим, а, можливо, і першим громадянством в Україні має бути громадянство російське. Для прагматичної номенклатури, яку на найвищих щаблях державної влади в Україні представляв Л. Кравчук, прагматичний інтерес полягав у привласненні майна колишнього СРСР. Це стосувалось як окремих об'єктів, підприємств, так і майна Збройних Сил. Проте щодо цього предмету конфлікту між українською та російською владною номенклатурою був досягнутий компроміс, який полягав у передачі відомчих об'єктів у державну власність тієї країни, на території якої вони розташовані, з подальшою їх приватизацією. Питання розподілу закордонного майна та фінансових активів було розв'язане згодою України на нульовий варіант, коли український уряд відмовився як сплачувати борги СРСР, так і претендувати на його закордонне майно. Хоча питання розподілу закордонного майна

СРСР піднімалось українською стороною ще багато разів на переговорах з Росією.

Питання ядерного роззброєння України й передачі Росії ядерної зброї, розміщеної на українській території, виявилось найгострішою конфліктогенною проблемою перших років української незалежності. Проте цей конфлікт був розв'язаний під тиском Сполучених Штатів Америки, які були вкрай зацікавлені в ядерному роззброєнні України, вбачаючи перебування ядерної зброї на українській території загрозою для США і режиму ядерного нерозповсюдження.

Утім, як з'ясувалося, у результаті грубого порушення Росією безпеки та суверенітету України, гарантованої Будапештським меморандумом 1994 року, цей конфлікт був вирішений на користь Росії та США. Україна ратифікувала Договір СНО-1 про скорочення стратегічних наступальних озброєнь, зобов'язалася, згідно з Лісабонським протоколом, приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї в статусі неядерної держави. Цей статус зумовив повне ядерне роззброєння України.

Після розподілу спадщини колишнього Радянського Союзу, набуття Україною атрибутів державності й міжнародного визнання її незалежності почався процес формування моделі державної ідентичності як України, так і Росії. Цей процес запустив спіраль поглиблення протиріч між двома країнами, набираючи рис антагонізму. Дія цих економічних і політичних конфліктогенних чинників протягом 1992–1994 років призвела до формування системного предмету російсько-українського конфлікту – інституту політичної влади України.

Усвідомлення російською політичною елітою національних інтересів, пов'язаних із цим предметом воєнно-політичного конфлікту, завершилося до середини 1994 року. Від цього часу усвідомлений інтерес починає фіксуватися російськими аналітиками у відкритій пресі. Так, Т. Анікіна зазначає: «Існує об'єктивна зацікавленість Російської Федерації у відновленні єдиної держави під своєю егідою чи то в результаті розвитку

СНД, чи то шляхом укладання угод поза ним»⁴. Д. Малишева вказує: «...російська політика в ближньому зарубіжжі та її підходи до конфліктів, які там відбуваються, усе ще формуються під сильним впливом великодержавної ідеології з її апеляцією до “історичної вкоріненості” російської держави в “історично природних межах” царської Росії та СРСР, до “історичної відповідальності” Москви за долі народів колишньої радянської імперії»⁵.

Зазіхання Росії на державний суверенітет України та контроль за її внутрішньою та зовнішньою політикою спроможні породити найгострішу конфліктну ситуацію та призвести до масштабного воєнно-політичного конфлікту. Проте можливість реалізації такого сценарію та ймовірність переходу воєнно-політичного конфлікту у відкриту форму в 90-ті роки залежали від сукупності чинників, що виникають у процесі його розвитку.

Усвідомлення наслідків розпаду СРСР спричинило в російській еліті й російському суспільстві почуття втрати статусу «великої держави». Саме повернення цього статусу стало фундаментальною потребою Росії. При цьому відновлення розумілося як повернення до складу Росії колишніх територій Російської імперії та відновлення впливу колишнього СРСР у світі. Зближуючись із Заходом, російські ліберали в 1992–1994 роках розраховували на визнання Росії нормальною «євразійською великою державою» в обмін на її лояльність до демократії, партнерство і на основі «встановлених правил»⁶.

Російська владна еліта розраховувала, що Захід в обмін за таку лояльність визнає за Росією її «особливу відповідальність...

⁴ *Аникина Т.* Конфликты в СНГ: некоторые вопросы методологии исследования // *Мировая экономика и международные отношения.* – 1994. – № 8–9. – С. 66.

⁵ *Малишева Д.* Этнические конфликты на юге СНГ и национальная безопасность России // *Мировая экономика и международные отношения.* – 1994. – № 3. – С. 33.

⁶ *Шерр Дж.* Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: влияние России за рубежом / пер. с англ. – К. : Заповіт, 2013. – С. 44.

зумовлену історією... і статусом великої держави», зміцнення «доцентрових процесів у СНД на благо євразійської інтеграції і безпеки»⁷. Домагаючись визнання такого статусу, Росія закріплювала за собою право «особливої відповідальності» за підтриманням порядку і стабільності на пострадянському просторі шляхом повного контролю над ним, а отже, право обмежувати суверенітет сусідніх країн. Уже в 1994 році Державна дума Росії схвалила Стратегію відносин РФ із країнами СНД, у якій фактично узаконювала за собою це право. У лютому 1993 року президент РФ Борис Єльцин звернувся до ООН та провідних країн світу з вимогою надати Росії «особливі повноваження як гаранту миру і стабільності на території колишнього СРСР», хоча сама Росія в цей час провокувала й інспірувала локальні конфлікти на всьому пострадянському просторі, зокрема в Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії, Інгущетії, Чечні.

Прагнення ж Заходу розвивати прямі двосторонні стосунки з країнами Східної та Центральної Європи, включаючи країни колишнього пострадянського простору, наражалось на різку ревниву реакцію Росії. Уже в 1993 році міністр закордонних справ РФ А. Козирєв попередив, що Росія «не залишить регіони, які вона віками вважала сферою своїх інтересів»⁸. У Концепції зовнішньої політики Росії, прийнятій в 1993 році, зазначається, що країни колишнього Варшавського договору є сферою її особливих інтересів⁹.

Таким чином, російські ліберал-демократи були одноставні в тому, що Росія має залишитися «лідером стабільності і воєнної безпеки на всій території колишнього СРСР». Очевидно, що без повернення всієї цієї території під повний контроль Росії остання не може претендувати на місце великої держави

⁷ *Kozyrev A. Russia: A Chance for Survival // Foreign Affairs. – 1992. – June. – Vol. 71. – № 2. – P. 1, 11–13.*

⁸ Цит. за: *Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: влияние России за рубежом. – С. 50.*

⁹ Независная газета. – 1993. – 29 апреля.

в міжнародному співтоваристві. А. Козирев зазначав: «Входження в традиційне світове співтовариство не буде успішним і достатнім для нас, якщо ми не зможемо створити реального співтовариства колишніх радянських республік»¹⁰.

Говорячи про те, що СНД є тимчасовою організацією, призначеною для подальшого об'єднання навколо Росії, Б. Єльцин і російські ліберали враховували економічну залежність пострадянських країн від Росії; привілейоване становище в них росіян та перебування колишньої радянської номенклатури при владі в цих країнах. Відомий британський дослідник пострадянського простору Джеймс Шерр зазначає: «Ліберали дотримувалися єдиної точки зору з трьох пунктів. По-перше, інтеграція у формі СНД відповідала життєвим інтересам і сама по собі, і з погляду запобігання поширенню конфліктів на територію Росії. По-друге, інтеграція СНД і інтеграція із Заходом розглядалися як взаємопов'язані проекти, які від імені всіх мала очолити Росія. По-третє, головним двигуном реінтеграції мають бути внутрішні реформи в Росії»¹¹.

Таким чином, на переконання російських лібералів часів Б. Єльцина, відновлення Російської імперії мало відбуватися під гаслом «Разом у Європу». Ключове слово тут мало бути «разом», тобто об'єднання, яке розумілося як приєднання, повернення в Росію. Сама Росія мала повести колишні радянські республіки в Європу, після того як вони повернуться в Росію. Цю ідею Росія намагалася продати одночасно і демократичним силам у нових незалежних державах, і Заходу, переконуючи останній в об'єднавчій силі Росії, її здатності провести ліберальні ринкові реформи. Реінтеграція країн СНД у Росію під трендом євроінтеграції породжувала в Заході надії, що Росія демократизується і проект побудови «Великої Європи» стане реальним. Прикриваючись гаслами про ліберальну проєвропейську

¹⁰ Известия. – 1992. – 24 июля.

¹¹ Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: влияние России за рубежом. – С. 51.

політику, Росія тим часом задіяла всі можливі засоби впливу для стимулювання реінтеграційних процесів і встановлення монопольного домінування на пострадянському просторі.

Так, виступаючи перед керівним складом Федеральної служби контррозвідки, президент Б. Єльцин поставив перед цією службою завдання здійснювати розвідувальні операції на території сусідніх країн. Пізніше це завдання було внесене в закон «Про органи Федеральной службы безопасности». Голова служби зовнішньої розвідки РФ Є. Примаков стверджував, що служба застосовує всі можливі засоби, щоби «посилити доцентрові процеси» в колишньому СРСР. Він також вніс на розгляд Державної думи Стратегічний курс Російської Федерації у відносинах з країнами СНД, де було чітко зазначено: «Головною метою політики Росії щодо СНД є створення інтегрованого економічного і політичного об'єднання держав, здатного претендувати на гідне місце у світовому співтоваристві <...>. Домагатися від держав СНД виконання зобов'язання утримуватися від участі в союзах і блоках, спрямованих проти будь-якої із цих держав <...>. Заохочувати намір держав – учасниць ДКБ [Договору про колективну безпеку. – Г. П.] об'єднатися в оборонний союз на базі спільності інтересів і військово-політичних цілей. Послідовно вести роботу з упорядкування механізму виконання досягнутих у рамках СНД угод в оборонній області, збереженню на основі взаємної домовленості об'єктів військової інфраструктури, <...> переходити на принцип військового базування, чітко регламентуючи при цьому правове становище російських військових баз, а також статус військовослужбовців та членів їхніх сімей, які перебувають у цих державах»¹². Практичною реалізацією цих зазіхань у ті часи стала заява тоді ще Верховної ради РФ про повернення Севастополя Росії, майже одноголосно прийнята її депутатами 9 липня 1993 року.

¹² Стратегический курс России с государствами – участниками Содружества Независимых Государств // Независимость. – 1995. – 4 октября.

Ключовими конфліктогенними проблемами в російсько-українських відносинах у 90-ті роки стали: невизнання Росією державного статусу українсько-російського кордону, кримський сепаратизм і Чорноморський флот. Усі ці проблеми, які створювала Росія, були спрямовані на одне – знищення державного суверенітету України та порушення її територіальної цілісності. Уже тоді в російському суспільстві склалися стійкі переконання стосовно того, що українська незалежність є явищем тимчасовим, «помилкою історії», а тому в майбутньому «возз'єднання» неминуче.

Відмова від міжнародно-правового оформлення державного кордону з боку Росії ставила під сумнів суверенність Української держави і створювала умови для порушення її територіальної цілісності й недоторканності кордонів. Апологетикою такої реваншистської політики Росії почали займатися не лише російські політики, а й провідні російські вчені. Зокрема Федір Лук'янов, головний редактор наукового журналу «Росія в глобальній політиці», в одній зі своїх закордонних публікацій писав, що «жодна країна на території колишнього Радянського Союзу, разом з Росією, не може з упевненістю сказати, що її кордони історично виправдані, природні і, отже, є недоторканими. Багато з держав, що утворилися на місці колишнього Радянського Союзу, є слабкими, а деякі просто нежиттєздатні»¹³. Доведення нежиттєздатності України як держави було однією з основних цілей російського ідеологічного цеху впродовж усієї новітньої історії існування України та Росії як незалежних держав.

У 90-ті роки Росія дотримувалася концепції загального (спільного) кордону країн СНД, тобто державного кордону колишнього СРСР, охорона якого, на думку Кремля, мала здійснюватися спільно з російськими прикордонниками. За цією концепцією, кордон поділявся на «внутрішній» (адміністративний)

¹³ *Lukyanov F. Rethinking Security in Greater Europe / by Ivan Kraster, Mark Leonard and Andrew Wilson (eds.) // What Does Russia Think? – London European Council on Foreign Relations. – 2009. – P. 58.*

і «зовнішній», за яким зберігався міжнародний правовий статус і який мав перебувати під цілковитим контролем і «відповідальністю» Росії. Як зазначається в пункті 13 того ж таки Стратегічного курсу Російської Федерації у відносинах з країнами СНД, російське керівництво має «виходити з того, що національним інтересам Росії та спільним інтересам держав СНД відповідає надійна охорона кордонів по периметру СНД, яка є їх спільною справою і повинна здійснюватися спільними зусиллями». Виходячи із цього, ставляться такі завдання: «Завершити роботу з урегулювання комплексу прикордонних питань з державами СНД і створення договірно-правової бази перебування Прикордонних військ Російської Федерації в цих країнах. Вивчити можливість створення в подальшому регіональних об'єднань командувань прикордонних військ держав СНД, прагнути до створення єдиної системи охорони їх кордонів»¹⁴. У такий спосіб Росія намагалася позбавити держави СНД суверенного контролю на їхніми власними кордонами, тобто важливого атрибуту національного суверенітету, і в певний момент повернути собі цей пострадянський простір, маючи контроль над усім периметром колишнього радянського кордону.

Так Росія залишала за собою можливість територіальної експансії на пострадянські країни з виходом на колишній радянський кордон. Міжнародно-правове визнання українсько-російського державного кордону утруднювало реалізацію подібних планів. Така позиція Росії значно ускладнила проведення переговорів між Україною та Росією щодо делімітації та демаркації українсько-російського кордону, які відбувалися протягом останніх більш як двадцяти років і так і не були завершені. Скориставшись недолугою та безвідповідальною прикордонною політикою України, Росія у 2014 році грубо порушила державний кордон України в Криму й на Донбасі, здійснивши воєнну інтервенцію на українську територію.

¹⁴ Стратегический курс России с государствами – участниками Содружества Независимых Государств.

Як перший етап порушення територіальної цілісності й суверенітету України в 90-ті роки російські політики розглядали повернення під юрисдикцію Росії Криму та Чорноморського флоту, який дислокувався та території півострова. Питання правомірності належності Криму Україні одразу було взяте росіянами під сумнів. У російському суспільстві й за кордоном російське керівництво і засоби масової інформації поширювали тезу про незаконність передачі Криму Україні в часи перебування М. Хрущова на посаді генерального секретаря ЦК КПРС. Ця акція подавалась як «подарунок Хрущова» на честь 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. Хоча насправді рішення про передачу Кримського півострова до складу України було прийняте Верховною Радою РРФСР та Верховною Радою СРСР. Тож більш законним цей акт і уявити неможливо. В основі такого рішення лежали цілком конкретні економічні міркування, пов'язані з утриманням дотаційної Кримської області.

Причинами виникнення проблеми Криму та розподілу й перебування Чорноморського флоту як об'єктів російсько-українського конфлікту в 90-і роки були протиріччя, які склалися, з одного боку, з приводу розподілу спадщини колишнього СРСР (об'єкти на території півострова, а також сам Чорноморський флот з його озброєнням, майном і системою базування), а з другого – зазіхання на державний суверенітет і територіальну цілісність України та її інститути влади. Об'єкти ці були настільки значущими для обох сторін, що були здатні породити локальну війну, латентний етап якої розпочався з 1992 року і поєднував у собі зростання кримського сепаратизму та загострення воєнно-політичного протистояння між Україною та Росією з приводу Чорноморського флоту.

Пік кримського сепаратизму припадає на 1993–1994 роки. Проте в ті часи Україна досить успішно розв'язала цей внутрішній конфлікт на користь збереження своєї територіальної цілісності. Однак певні соціально-політичні протиріччя на півострові зберігалися досить тривалий час. Ці протиріччя були

різноманітними за рівнем розвитку, характером, силою свого впливу на громадське життя й ситуацію в регіоні. Проте вони були дуже тісно взаємозалежні між собою й у процесі свого розвитку «підживлювали» одне одного. Предметом цих протиріч були, з одного боку, політична влада в Криму, з другого – власність на державне майно на півострові. Тому структуру цих політичних протиріч у Криму складали декілька векторів конфронтації.

Перший вектор конфронтації утворювали в основному політичні сили, які володіли великими економічними можливостями. Це передусім стара партноменклатура, інтереси якої представляли кримські комуністи і клас підприємців та бізнесменів.

Другий вектор конфронтації зумовлювався боротьбою за повноту політичної влади в Криму між чотирма основними силами: кримськотатарським рухом, комуністами, проросійськими силами, бізнес-групами. Однак останнім часом поляризація та консолідація політичних сил у цьому конфлікті дедалі більше визначалися етнополітичним чинником. Кримські татари, зіштовхуючись із жорстким політичним пресингом з боку проросійських сил, дедалі більше схилялися до радикальних позицій як щодо офіційного Києва, з боку якого вони не знаходили активної підтримки, так і щодо легітимних органів політичної влади в Криму. Сили проросійської орієнтації намагалися відстояти статус-кво, тобто зберегти своє домінуюче становища в політичному й духовному житті півострова, контролювати економічні процеси в республіці, всю соціально-культурну сферу.

З проросійськими політичними силами були схильні блокуватися комуністи, оскільки вони мали близькі погляди на політичний устрій і державну владу в Криму. По суті, в Криму повторювалася тенденція, характерна для Російської Федерації, за якою відбувалося зрощування комуністів з російськими націонал-патріотами й перетворення їх на єдину націонал-комуністичну коаліцію. Кримські комуністи виступали за інтеграцію слов'янських республік колишнього СРСР у єдину державу на основі єдиних політичних, економічних і військових

структур, керованих з Москви. При цьому вони ретельно обходили питання про те, що це означатиме втрату Україною незалежності й державного суверенітету. Так, лідер російських комуністів Г. Зюганов, говорячи про необхідність реалізації вказаних цілей, зазначав: «Ми можемо отримати і Крим, і Севастополь тільки за однієї умови: якщо будемо об'єднуватися з Україною. Якщо хтось вважає, що можна заради цього і надалі загострювати відносини з Україною, то ці люди не бажають слов'янського братерства, об'єднання Росії, Білорусі й України».

Для того, щоб не допустити кримських татар до основних сфер громадського життя, проросійським силам була потрібна вся повнота політичної влади в Криму. Тому вони докладали великих зусиль, щоб нейтралізувати навіть ту незначну допомогу й підтримку, яку Київ надавав кримським татарам у їхньому облаштуванні. З іншого боку, проросійські сили прагнули дискредитувати кримськотатарський рух як в очах офіційного Києва, так і в очах усіх жителів Криму. Із цією метою вони розгорнули широку антитатарську пропаганду, залякуючи обивателів тим, що коли кількість кримських татар у Криму зросте й посилиться їхній вплив, то вони, користуючись підтримкою Туреччини, почнуть витискати й виганяти росіян із Криму, і врешті-решт приєднають Крим до Туреччини.

Попри сорокалітню тоді давнину передачі Криму до складу України, на цій території дуже слабо відчувалась етнічна присутність України в культурному й мовному плані. Більшість населення була пов'язана з Російською Федерацією на професійному та побутовому рівнях. В етнічному плані переважна частина (67%) російського населення Криму звикла відчувати себе «старшим братом», який керує та об'єднує всі інші нації й етноси. Завдяки такій ментальності кримчанам здебільшого важко було змиритися з фактом належності до середньорозвиненої Української держави. Навіть не зустрічаючи жодних утисків з боку України, багато кримчан у ментальному плані відчували дискомфорт і тяжіли до Росії через подвійний психологічний комплекс. З одного боку, вони не могли змиритися

зі своїм провінційним статусом у відносинах з офіційним Києвом, який уособлював офіційну владу «невідомої» їм до цього часу Української держави, з другого – відчували комплекс провінційності й меншовартості перед своїми співвітчизниками – корінними росіянами, котрі мешкали на території Російської Федерації.

Ситуація такої соціально-політичної невизначеності серед населення Криму дала підстави Росії підняти проблему неправомірності передачі півострова Україні, ув'язавши її з проблемою підпорядкування Чорноморського флоту, дислокованого на території України, Російській Федерації. Як згадує командувач ВМС України (1993–1996) віце-адмірал В. Безкоровайний, першим у такій ув'язці цю проблему на міждержавний рівень поставив голова російського парламентського комітету із закордонних справ і зовнішньоекономічних відносин В. Лукін. Комітет поширив проект резолюції, яка пропонувала парламенту оголосити рішення 1954 року про передачу Криму Україні недійсним. Парламент прийняв рішення перевірити конституційність передачі Криму, крім того, він запропонував українським колегам зробити те саме. У цьому контексті В. Лукін у листі спікеру російського парламенту Р. Хасбулатову рекомендував використати Крим як предмет торгу на переговорах про флот¹⁵. Він доводив, що після оголошення рішення 1954 року недійсним «перед українським керівництвом постане дилема: або воно погодиться передати флот і його бази Росії, або ж статус Криму як частини України опиниться під знаком запитання»¹⁶.

У військово-політичного керівництва Росії на початку 1992 року не було єдиної позиції стосовно майбутньої долі ЧФ, як і впевненості в «неправомірності» передачі Криму Україні.

¹⁵ *Безкоровайний В.* Масандрівський протокол. Джерела і наслідки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://fleet.sebastopol.ua/morskaya_derjava/2011_49/masandrivskij_protokoldzherela_i_naslidki_/.

¹⁶ Комсомольская правда. – 1992. – 22 января.

Разом з необхідністю збереження флоту в статусі «загального флоту Співдружності» висловлювалися різні пропозиції. Президент РФ Б. Єльцин намагався підпорядкувати його собі. Так, у січні 1992 року він видав указ про передачу під юрисдикцію Росії всіх Збройних Сил колишнього СРСР. Цей намір поділяв і голова Верховної ради РФ Р. Хасбулатова, який заявив, що всі чотири флоти колишнього Союзу належатимуть Росії. В. Лукін запропонував російському уряду націоналізувати Чорноморський флот під приводом підпорядкування його СНД і закликав український парламент прискорити переговори з питань ЧФ, уже наголошуючи на його неподільності як складової частини стратегічних сил СНД, через що він мав би відійти до Росії цілком. Маршал Є. Шапошников, який тоді був призначений на посаду міністра оборони СНД, віддав наказ усім військам, які дислокувалися на території України, 10–12 січня 1992 року прийняти присягу на вірність Росії.

В. Лукін, як зазначає адмірал В. Г. Безкоровайний, просто скористався некомпетентністю президента України Л. Кравчука у військово-морських питаннях, коли той, не розібравшись у сутності проблеми, «погодився з включенням ЧФ до складу стратегічних сил СНД. За радянською класифікацією, до цих сил відносились три компоненти стратегічних ядерних сил Збройних Сил СРСР: РВ СН, стратегічна авіація й стратегічні підводні човни. Перші два компоненти Україна мала, проте Чорноморський флот не мав жодного відношення до стратегічних сил, але сам факт “включення” флоту до складу стратегічних сил був перетворений у головний важіль РФ для тиску на Україну»¹⁷.

Намагаючись реалізувати такий «есендівський» план прикриття підпорядкування ЧФ Росії, 5 січня 1992 року Б. Єльцин підписав текст присяги на вірність Росії, а 8 січня він був опублікований. Перебуваючи в Поволжі, Б. Єльцин заявив: «Чорноморський флот був, є і буде російським. Ніхто в Росії його не

¹⁷ *Безкоровайний В.* Масандрівський протокол. Джерела і наслідки.

відбере, у тому числі і Кравчук». 10 січня цю заяву підтримав адмірал Чернавін, відмітивши водночас, що ЧФ є частиною стратегічних збройних сил, несе ядерну зброю та виконує стратегічне завдання. 28 січня Б. Єльцин відвідав кораблі ЧФ, які перебували на зовнішньому рейді Новоросійська, де, виступаючи перед командуванням флоту, висловився в дещо іншому дусі: «Позиція російського керівництва стосовно долі флоту не може бути байдужою. Російським його оголошувати ніхто не буде. З Україною мають відбутися переговори щодо розв'язання військових проблем, вона має право мати свій флот. Але ми проти розділу ЧФ, він має бути єдиним, забезпечувати безпеку кордонів СНД». Аналогічну позицію зайняла і Верховна рада Росії на спільному засіданні палат, де 6 лютого була прийнята постанова, у якій російський парламент доручав уряду «вжити всі необхідні заходи зі збереження ЧФ як єдиного цілого»¹⁸.

«Ситуація з початку 1992 р. на ЧФ хоч і змінювалась на користь Росії, але все ж перебувала під впливом України: значна частина офіцераства продовжувала приймати присягу на вірність народу України. Можливість саме присягання не тільки кораблів, а й з'єднань ЧФ у ці дні цілком була вірогідною, – пише віце-адмірал В. Безкоровайний. – Командувач Чорноморським флотом адмірал І. Касатонов, наполегливо виконуючи вказівки з Москви, рішуче і жорстко розправлявся з усіма, хто прийняв українську присягу. Керівництво України так і не змогло адекватно відреагувати щодо захисту своїх громадян. Залишаючи офіцерів у своїй державі незахищеними від фізичного і морального насильства, Л. Кравчук підірвав довіру до української влади, і число патріотично налаштованих офіцерів і мічманів стало зменшуватися»¹⁹. Тим часом уряд Росії наполегливо формував на флоті й у суспільстві регіону впевненість,

¹⁸ Проблема Чорноморського флоту в 1991–1995 роках. Визначення статусу флоту і боротьба за його незалежність між Україною і Росією [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studopedia.org/6-85892.html>.

¹⁹ *Безкоровайний В.* Масандрівський протокол. Джерела і наслідки.

що Росія їх не забула. Посилюючи тиск на особовий склад флоту й мешканців регіону, після сепаратистських виступів Рущького в Криму сам Б. Єльцин виступав з не менш провокаційною заявою: будь-яка спроба односторонньої зміни статусу ЧФ призведе до того, що Росія візьме його під власну юрисдикцію з передачею стратегічним силам СНД²⁰.

Українська сторона також заявила про свої права на Чорноморський флот. Українські військові розглядали як стратегічний підрозділ не весь флот, а лише ту його частину, яка мала ядерну зброю або вирішувала завдання «глобального стримування». Політики України заявляли, що Україна зробила свій внесок у будівництво Військово-морського флоту колишнього Союзу і має повне право вимагати свою частку цих сил (яка визначалася навіть як більша, ніж Чорноморський флот). Наполегливість України відстоювати свої права на флот привела до того, що в січні 1992 року на зустрічі голів держав СНД у Москві був підписаний протокол, у якому зазначалося, що «ВМФ колишнього СРСР входить до складу стратегічних сил Співдружності, за винятком частини сил ЧФ, які увійдуть до складу збройних сил України». Проте ці рішення не принесли в розв'язання проблеми нічого нового, оскільки сторони мали своє уявлення про те, який має бути розмір цієї «частини». Україна бачила її як велику (близько 80% флоту). Маршал Шапошников заявляв, що велика частина ЧФ повинна залишитися у СНД²¹.

У розвиток цієї конфліктної ситуації в низці частин і підрозділів флоту за участю Міністерства оборони України були створені організації Союзу офіцерів України, в яких об'єдналися прибічники переходу ЧФ під українську юрисдикцію. Завдяки їхній ініціативі під юрисдикцію України вдалося перевести особові відділи частин флоту, військову прокуратуру

²⁰ Российская газета. – 1992. – 8 апреля.

²¹ Проблема Чорноморського флоту в 1991–1995 роках. Визначення статусу флоту і боротьба за його незалежність між Україною і Росією [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studopedia.org/6-85892.html>.

і трибунал, розвідувальні структури флоту. Упродовж січня – березня 1992 року українську присягу прийняли деякі частини флоту, котрі дислокувалися переважно за межами Криму, а також на Кримській базі ЧФ у Донузлаві, зокрема батальйон морської піхоти.

Намагаючись зміцнити українські позиції в боротьбі за Чорноморський флот, Л. Кравчук 2 квітня 1992 року звернувся зі спеціальною заявою до моряків-чорноморців та службовців ЧФ. У ній Президент України піддав критиці позицію «керівництва ВМФ колишнього СРСР», яке «постійно намагається нав'язати нам свою позицію, своє бачення проблеми, не зважаючи на політику Української держави. При цьому, – вказував Л. Кравчук, – використовується і пряме залякування тих, хто прийняв присягу на вірність Україні»²².

5 квітня 1992 року Л. Кравчук підписав Указ «Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України», яким пропонувалося сформувати ВМС України на базі сил ЧФ, які дислокувалися на території держави. Відповідь Кремля не забарилася. Через два дні Б. Єльцин підписав указ «Про перехід під юрисдикцію РФ Чорноморського флоту». 9 квітня 1992 року планувалося підняти над кораблями російські військово-морські андріївські прапори. Сторони перебували на межі відкритого конфлікту, який погрожував виходом України із СНД і розпадом цієї організації. Жодна зі сторін не була зацікавлена в подібному розвитку подій. У цих умовах керівники двох держав відмовилися від здійснення будь-яких дій, які могли б ще більше ускладнити ситуацію.

8 квітня почалися переговори делегацій України (Василь Дурдинець) і Росії (Юрій Яров). Сторони створили спільну робочу групу, яка мала розробити принципи майбутньої угоди²³. У результаті 30 квітня 1992 року президенти Росії та України

²² Проблема Чорноморського флоту в 1991–1995 роках. Визначення статусу флоту і боротьба за його незалежність між Україною і Росією.

²³ Там само.

під час зустрічі в Одесі підписали угоду, якою було введено мораторій на односторонні дії. Але її виконанню завадили російські політики, які вимагали не лише повернення Росії Чорноморського флоту, а й разом з ним повернення Криму і Севастополя. У діяльність флоту втручалося командування СНД, яке фактично було російським. Тому 23 червня 1992 року президенти знову зустрілися в Дагомисі, щоб розглянути нерозв'язані проблеми. На цій зустрічі було підписано Угоду «Про принципи подальшого розвитку міждержавних відносин». У контексті цього документа сторони домовилися про створення окремих українського та російського флотів на базі ЧФ із перехідним періодом до 1995 року. До кінця цього періоду флотом мало керувати об'єднане командування СНД. Комплектування й фінансування флоту здійснювалося російською та українською сторонами в рівній пропорції. Однак у перехідний період російська сторона порушувала домовленості, перебравши на себе все керівництво флотом.

Після закінчення дагомиських переговорів боротьба за флот розгорілася з новою силою. Тепер це була вже не лише боротьба всередині офіцерського складу ЧФ, а й між командуваннями де-факто російського флоту і Військово-Морських Сил України. Тому вже через декілька днів після підписання дагомиських угод сталися нові інциденти, що стали причиною взаємних звинувачень сторін у порушенні домовленостей. На прес-конференції 1 липня 1992 року І. Касатонов звинуватив Міністерство оборони і Командування ВМС України в тому, що вони схиляють особовий склад частин і підрозділів до прийняття української присяги, чинячи при цьому тиск на військово-службовців²⁴.

Піком нового витка протистояння стало відведення з Донузлава в Севастополь малого протичовнового корабля МПК-116. Відповіддю на російську провокацію був самовільний відхід

²⁴ Проблема Чорноморського флоту в 1991–1995 роках. Визначення статусу флоту і боротьба за його незалежність між Україною і Росією.

21 липня 1992 року з Донузлава в Одесу під українським прапором сторожового корабля СКР-112. Своє рішення перебазуватися в Одесу екіпаж корабля пояснював «протестом» проти «нестерпних умов служби», які створювалися для українських моряків на флоті. Кораблі ЧФ у складі малого протичовнового корабля МПК-184, корабля на повітряній подушці МДК-184 та ракетного катера РК-260 організували переслідування бунтівного українського корабля. Намагаючись зупинити його, МДК-184 відкрив артилерійський вогонь по курсу сторожовика. У повітря для переслідування були підняті два гідроплани протичовнової авіації ЧФ Б-12. Проте на допомогу СКР-112 вилетів український винищувач Су-27. Так СКР-112 благополучно дістався Одеси²⁵. МЗС Росії направило МЗС України спеціальну ноту, де висловило «заклопотаність» у зв'язку з інцидентом і зажадало повернення корабля на базу ЧФ.

Інцидент із СКР-112 змусив Б. Єльцина і Л. Кравчука знову зустрітися для переговорів про долю ЧФ. Зустріч проходила 3 серпня 1992 року в Криму, в Мухалатці біля Ялти. До складу делегації України увійшли міністр закордонних справ А. Зленко, міністр оборони К. Морозов, заступник голови Верховної Ради України В. Дурдинець і голова Верховної Ради Криму М. Багров. У російську – заступник голови Верховної ради РФ Ю. Яров, голова комітету із СНД В. Машиць, міністр оборони РФ П. Грачов і міністр закордонних справ Росії А. Козирев.

У результаті переговорів було підписано так звану Ялтинську угоду, покликану уточнити й деталізувати попередні домовленості. Згідно з ними, було підтверджено, що флот підлягає розподілу між договірними сторонами, встановлювався трирічний перехідний період (до 1995 року), упродовж якого флот зберігався єдиним під об'єднаним командуванням, перших осіб якого призначали і звільняли особисто президенти Росії та України (ЧФ виводився таким чином зі складу стратегічних

²⁵ Савченко Н. А. Анатомия необъявленной войны. – К. : Українська перспектива, 1997. – С. 80.

сил СНД). Сторони домовилися про спільне базування флоту, а також про те, що призов матросів строкової служби на ЧФ здійснюватиметься Україною та Росією в рівній пропорції (50% на 50%). Було підтверджене рішення про те, що на перехідний період військовослужбовці двох країн повинні були приводитися до присяги тієї держави, громадянами якої вони є. Сторони брали відповідальність за рівне фінансування флоту. Крім домовленостей президентів, у Мухалатці міністри закордонних справ А. Зленко і А. Козирев підписали дві угоди: про розподіл зарубіжного майна і про безвізовий проїзд між країнами. На зустрічі були також вироблені основні принципи майбутнього широкомасштабного договору між Україною та Росією.

Угоди по ЧФ мали набути чинності 1 жовтня 1992 року. До початку перехідного періоду сторони не проявляли великої активності. Україна завершила процес перепідпорядкування собі військових училищ Севастополя, а також формування на базі організаційної групи ВМС України штабу ВМС України, їх фінансових та інших органів. Після підписання Дагомиської та Ялтинського угод у червні й серпні 1992 р. намітилося пом'якшення позиції України. Вона погодилася на створення об'єднаного командування та спільного фінансування флоту, а також рівний розподіл Чорноморського флоту й утворення на його базі двох національних флотів. Згідно з ялтинськими домовленостями, флот мав фінансуватися з розрахунку 50% на 50%. У першому кварталі 1993 року Україна виділила 10 млрд карбованців, Росія – 4 млрд рублів. В умовах стрімкого знецінення української грошової одиниці частка України в утриманні флоту неухильно скорочувалася. Оскільки флот фактично опинився під командуванням Міністерства оборони Росії, Україна відмовилася від його фінансування.

Паралельно російське військове командування почало розігрувати «кримську карту», активізуючи діяльність сепаратистських сил на півострові, щоб навічно закріпити там присутність «єдиного й неподільного» російського Чорноморського флоту. Як і Дагомиські угоди, Ялтинські домовленості про

відстрочення розподілу флоту не поклали край протистоянню. Залишалися «не прописаними» багато нюансів майбутнього розподілу, такі як доля берегової інфраструктури, сухопутних частин ЧФ, питання громадянства військовослужбовців флоту. Крім того, здійснення «двовладдя» приховувало в собі величезні складнощі, тим більше, що воно мало суто номінальний характер. Разом зі «спільно керованим» ЧФ уже існували структури ВМС України, які продовжували розвиватися. З іншого боку, попри рішення про рівноправну участь сторін в управлінні ЧФ, реальні важелі зберігалися під контролем Москви, а не Києва. Це показали вже події в Абхазії восени 1992 – навесні 1993 років. Якщо перші операції ЧФ у зоні грузинсько-абхазького конфлікту відбувалися із санкції обох президентів, то дуже скоро становище змінилося, і кораблі флоту почали використовуватися командуванням ВМФ Росії самостійно²⁶.

У свою чергу, Міністерство оборони України та командування Військово-Морських Сил України прагнули встановити контроль над «свою» частиною флоту, не чекаючи кінця перехідного періоду. У березні Міноборони України оголосило всі судна допоміжного флоту ЧФ власністю України, а наприкінці квітня 1993 року включило до складу ВМС України сторожовий корабель «Здатний» і танкер «Єлья», екіпажі яких прийняли українську присягу. Це було розцінено командуванням ЧФ як грубе порушення домовленостей.

У 1993 році, як зазначає адмірал В. Безкоровайний, протистояння військових моряків набуло нецивілізованих форм не лише в Криму, а й по всьому півдню України, і загрожувало збройним повстанням. Досить сказати, що в Севастополі для охорони об'єктів Чорноморського флоту, а слідом за ним і ВМС України, почали застосовувати бронетранспортери.

21 січня 1993 року група морських піхотинців Чорноморського флоту обстріляла зенітно-ракетний дивізіон Військово-

²⁶ Проблема Чорноморського флоту в 1991–1995 роках. Визначення статусу флоту і боротьба за його незалежність між Україною і Росією.

Морських Сил України. Командування ЧФ вибачилося за «помилку», але тільки завдяки щасливому збігу обставин усе закінчилося «без крові»²⁷. Водночас на офіцерських зборах ЧФ було прийняте звернення до президентів України та Росії зберегти єдиний Чорноморський флот з головною базою в Севастополі і терміново вивести з міста штаб ВМС України. У випадку невиконання цієї вимоги делегати зборів «залишали за собою право» вирішувати поставлені питання «власними засобами». Такими засобами виявилася ціла серія багатолюдних мітингів у Севастополі з проголошенням вимог офіцерських зборів. За оцінками їхніх організаторів і преси, такі мітинги збирали від однієї до десяти тисяч осіб (особливо великим був мітинг 17 січня 1993 року, в якому, за деякими даними, брали участь 12 тис. осіб). Мітинги проходили під гаслами: «Севастополь – Крим – Росія», «Севастополю – статус головної бази ЧФ». «У підготовці таких політичних спектаклів активну участь брало командування Чорноморського флоту, яке надавало спецмашину з гучномовцями, призначену для виконання бойових завдань»²⁸.

Вирішальну роль у боротьбі України та Росії за Чорноморський флот відіграв указ Б. Єльцина про підвищення грошового постачання військовослужбовцям ЧФ, який він підписав у квітні 1993 року. Це завдало серйозного удару по ВМС України, де грошове утримання залишалося тим самим (за деякими даними, заробітна плата офіцерів ЧФ становила тоді 31,25 дол. США в рублевому еквіваленті, тоді як заробітна плата українських військовослужбовців складала 12,5 дол. у купонах). Після цього Указу 18 травня 1993 року на кораблях дивізіону суден забезпечення Кримської військово-морської бази були підняті андріївські прапори ВМФ Росії. До 20 травня андріївські прапори були підняті вже на 86 вимпелах флоту, до 24 травня – на 115, а 1 червня 1993 року більше 200 кораблів ЧФ стояли

²⁷ *Безкоровайний В.* Масандрівський протокол. Джерела і наслідки.

²⁸ *Савченко Н. А.* Анатомия необъявленной войны. – К. : Українська перспектива, 1997. – С. 104.

на рейдах Севастополя під російськими військово-морськими прапорами. Підйом російських прапорів тривав увесь червень. Для України склалася справді загрозлива ситуація²⁹.

Щоб розрядити цю напружену ситуацію й надолужити втрачені Україною позиції, 18 червня 1993 року президенти України та Росії зустрілися в Москві (у Завидово), де вони підтвердили рішення про майбутній розподіл ЧФ за схемою «50 на 50» упродовж 1993–1995 років включно і підписали угоду про розподіл не лише кораблів, а й берегової інфраструктури. Тим самим було підтверджено те, що Росія зберігає за собою базу в Севастополі. Після візиту Л. Кравчука в Москву до Києва відправився російський прем'єр В. Черномірдин для обговорення питань, пов'язаних з постачаннями нафти в Україну. Росія погодилася надати Україні кредит обсягом 250 млрд крб, були підписані договори про митну співпрацю, розвиток нафтогазової промисловості та ін.

Виконання Україною та Російською Федерацією умов цієї Угоди мало сприяти виходу з воєнно-політичної кризи, що склалася на Чорноморському флоті та навколо нього. Проте прийняття 9 липня 1993 року Верховною радою РФ постанови «Про статус міста Севастополь», відкрито спрямованої на порушення територіальної цілісності й суверенітету України, поставило під сумнів можливість ратифікації Верховною Радою України угоди, підписаної в Завидово. 20 липня 1993 року Голова Ради Безпеки ООН виступив із заявою, в якій зазначалося, що згадана постанова Верховної ради Росії є несумісною з досягнутими українсько-російськими домовленостями, цілями і принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй і не має сили.

Наступна зустріч президентів з приводу проблеми флоту відбулася 3 серпня 1993 року в кримському містечку Масандра (Ялта). Згідно з Масандрівським протоколом, «весь Чорноморський флот з усією його інфраструктурою в Криму

²⁹ Проблема Чорноморського флоту в 1991–1995 роках. Визначення статусу флоту і боротьба за його незалежність між Україною і Росією.

використовується Росією і отримує російську символіку в тому сенсі, що російська сторона здійснюватиме відповідні розрахунки за ту половину Чорноморського флоту, включаючи інфраструктуру, яка в силу попередніх домовленостей мала би перейти до України»³⁰. Пізніше була досягнута домовленість про те, що Україні передається лише 18,3% кораблів і суден флоту, а за Росією залишаються 81,7%. Українську частину (31,7%) Росія викупує. У цей самий час Л. Кучма, котрий був тоді прем'єр-міністром, висловився за доцільність здачі Російської Федерації в оренду військово-морської бази в Севастополі.

Таким чином, Масандрівські документи зафіксували істотний відхід України від її початкової позиції. Цей «викуп» зв'язувався з постачаннями енергоносіїв Україні, проте ані про порядок, ані про терміни «викупу» не йшлося. Була досягнута тільки попередня угода, яка підлягала не лише уточненню, а й ратифікації двома парламентами. За твердженням віце-адмірала В. Безкоровайного, українській військовій делегації було лише повідомлено, що «проблема Чорноморського флоту буде розглядатися в одному пакеті з боргами України за газ. Про які борги йшлося, він не зміг довідатись, тому що ніхто про них нічого не знав»³¹. Пояснюючи таке непорозуміння, 6 вересня Л. Кравчук сказав, що українській стороні на переговорах фактично був поставлений ультиматум: або Україна знаходить шлях і починає погашення свого боргу, який налічував близько 2 млрд дол. США, або Росія урізає постачання нафти і газу, від яких залежить Україна³². Поряд із цією причиною, очевидно, істотний вплив на ситуацію почали чинити корпоративні інтереси кланово-олігархічних груп, які стрімко набирали сили в Україні, зрощуючись із російськими фінансово-промисловими групами.

³⁰ Протокол об урегулировании проблем Черноморского флота // Киевские ведомости. – 1995. – 9 сентября.

³¹ *Безкоровайний В.* Масандрівський протокол. Джерела і наслідки.

³² Проблема Чорноморського флоту в 1991–1995 роках. Визначення статусу флоту і боротьба за його незалежність між Україною і Росією.

Такі ультимативні вимоги з боку Росії, поряд із загостренням конфлікту, змусили й українську, й російську сторони шукати подальший дипломатично-правовий шлях вирішення цієї конфліктогенної воєнно-політичної кризи. З метою її розрядки 15 квітня 1994 року у Москві було підписано Угоду про поетапне врегулювання проблем Чорноморського флоту, згідно з якою сторони підтвердили чинність усіх попередніх домовленостей щодо ЧФ. Голови обох держав досягли домовленості, що ЧФ РФ та ВМС України базуватимуться окремо, Україна використовуватиме 15–20% плавзасобів ЧФ з тих 50%, які мали відійти до неї відповідно до попередніх домовленостей. Решту кораблів (30–35%) буде передано Росії на умовах, узгоджених сторонами, зокрема шляхом взаєморозрахунків.

21–22 квітня 1994 року відбулися переговори військових делегацій України та Росії з питань реалізації Угоди про поетапне врегулювання проблем Чорноморського флоту. Від самого початку переговорів стало зрозумілим, що російська делегація не була готова до остаточного узгодження основних питань реалізації Московської угоди від 15 квітня 1994 року. Позиція Росії з ключового проблемного питання базування флоту РФ протягом усіх переговорів залишалася практично незмінною. Тобто пропонувалося визначити для базування ВМФ РФ усі об'єкти ЧФ у Криму, для ВМС України – решту об'єктів ЧФ поза територією Криму. Пізніше росіяни погодилися визнати можливість базування ВМС України в Донузлаві, зокрема в Новоозерному, де вони і пропонували розмістити головну базу ВМС України.

На переговорах 13–14 жовтня 1994 року в Москві делегація Росії продовжувала вимагати для забезпечення життєздатності свого флоту 285 об'єктів у Севастополі та 133 об'єкти на території Криму, тобто приблизно 80% військово-морської інфраструктури в Криму, аргументуючи цю позицію тим, що насправді близько 80% кораблів та інших плавзасобів відходить Росії. Українська сторона підкреслювала, що це значно перевищує реальні потреби майбутнього російського флоту на Чорному морі,

наголошувала на тому, що Чорноморський флот Росії має користуватися такою кількістю об'єктів і тими об'єктами, які реально необхідні для конкретних плавзасобів, котрі відійдуть Росії.

18–19 квітня 1995 року в Москві відбулася чергова зустріч делегацій України та Росії з проблем Чорноморського флоту. Російська делегація визначила як неприйнятні такі елементи позиції України (формулювання російської сторони):

1. Надання ЧФ РФ можливості базуватися тільки в Севастополі (крім Севастополя не надається практично жодних пунктів базування).

2. База ЧФ РФ у Севастополі не визначається як «основна», що знижує статус цього флоту як оперативно-стратегічного об'єднання.

3. У Керчі та Феодосії передбачається надання ЧФ РФ можливості користуватися лише окремими причалами. Росія ж готова на те, щоб усі об'єкти в Керчі використовувалися Україною, а у Феодосії – Росією.

4. Вимога вивести з території України до 16 листопада 1995 року сухопутні частини ЧФ, що означатиме ліквідацію двох родів військ ВМС – невід'ємних частин флоту.

5. Розподіл авіації станом на 3 серпня 1992 року є дискримінаційним щодо РФ. Розподіл усіх сил ЧФ має відбуватися станом на 1 січня 1992 р.

9 червня 1995 року в Сочі відбулася робоча зустріч президентів України та Росії, під час якої була підписана Угода між Україною та Російською Федерацією щодо Чорноморського флоту, яка визначила механізм остаточного розподілу ЧФ. Графік розподілу мав реалізовуватись у два етапи. На першому етапі до 10 березня 1996 року Росія передала Україні всі бази й гарнізони ЧФ за винятком Феодосії, Севастополя, Качі та Гвардійського. Другий етап передбачав розподіл майна ЧФ у м. Севастополь. Умови першого етапу були виконані. Реалізація другого етапу була заблокована Держдумою Росії, яка в жовтні 1996 року ухвалила закон «Про заборону розподілу Чорноморського флоту». Депутати Держдуми внесли пропозицію створити

українсько-російську комісію, яка могла б розглядати питання «Про єдиний флот України й Росії на Чорному морі» й одночасно прийняти постанову «Про ембарго на поставку нафти й газу в Україну». При цьому посилювалися територіальні зазіхання з боку російських парламентаріїв і політиків не лише на місто Севастополь і Крим, а й на Харківську, Дніпропетровську й Луганську області України.

Реакція українського парламенту у відповідь на ці кроки не була такою однозначною й не відрізнялась одностайністю. Більше того, знайшлися значні сили у Верховній Раді України, які відкрито підтримали рішення Держдуми Російської Федерації щодо Чорноморському флоту й навіть пішли далі думських пропозицій. 15 листопада у Верховній Раді було поширено підготовлений І. Симоненком законопроект «Про виведення військових формувань РФ з території України», в якому пропонувалось установити термін їх перебування в Україні до 21 січня 2022 року, а також повністю вивести до 1 червня 1997 року із Севастополя «українські окупаційні військові частини», передбачивши «евакуацію робітників окупаційної адміністрації й членів їх сімей». Крім того, законопроект пропонував провести у Криму в першому півріччі 1997 року референдум щодо статусу півострова.

І хоча Верховна Рада України засудила представлений І. Симоненком законопроект, фракція комуністів підтримала закон Держдуми «Про заборону розподілу Чорноморського флоту» і склала групу українських парламентаріїв до українсько-російської комісії, покликаної розробити проекти законодавчих актів «Про єдиний флот України й Росії на Чорному морі». Виступаючи за збереження Чорноморського флоту, комуністи вбачали у ньому «неподільну територію колишнього СРСР, з котрої почнеться відновлення нового єдиного Союзу».

28–29 липня і 2–3 серпня 1995 року в Києві та Москві, відповідно, відбулися інтенсивні переговори з питань реалізації сочинських домовленостей президентів. Російська сторона рішуче відмовилася від застосування терміна «оренда» при

визначенні умов використання Чорноморським флотом РФ військово-морських об'єктів на території України. Разом з тим, Росія погодилася на те, щоб таке використання здійснювалося за оплату в рахунок списання боргів або за компенсацію в іншій формі. Українська делегація запропонувала визначити термін перебування ЧФ РФ на території України у 10 років, делегація Росії – 25 років. Детально це питання не обговорювалося. Делегація Росії наполягала на тому, що воно має вирішуватися президентами обох держав.

Наполегливі спроби делегації України включити відповідні положення про денонсацію до тексту проектів були відхилені російською стороною на підставі того, що можливість будь-коли за дуже короткий час (півроку) денонсувати угоду і таким чином залишити Росію практично без можливості мати свій ВМФ на Чорному морі, позбавляє таку угоду будь-якого політичного, військово-політичного і військово-технічного змісту. У випадку наполягання української сторони на включенні згаданих положень до текстів угод з проблеми ЧФ, делегація Росії погрожувала включенням аналогічних статей до проекту українсько-російського широкомасштабного політичного договору. За іронією долі, Росія сама в ініціативному порядку у 2014 році денонсувала цю Угоду «Про статус і перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України» після захоплення нею Криму, тоді як Україна так і не наважилася це зробити навіть після російської анексії півострова.

Лише з кінця 1995 року, коли мала завершити свою дію Угода про подвійне підпорядкування ЧФ, російська сторона пішла на реальні кроки з розподілу ЧФ. 25 листопада 1995 року відбулися переговори на рівні міністрів оборони України та РФ. Підписані розподільні відомості до першого етапу розподілу ЧФ були реалізовані до 1 червня 1996 року. На першому етапі Міністерство оборони України, державні органи влади та інші відомства прийняли 117 берегових об'єктів, 29 кораблів і суден та 62 літальні апарати згідно з Планом-графіком передачі окремих об'єктів, озброєння, техніки та майна ЧФ Збройним

Силам Російської Федерації та України, затвердженими міністрами оборони України та РФ 25 листопада 1995 р.

Після переговорів на рівні міністрів оборони України та РФ 29 березня 1996 року були підписані розподільні відомості до другого етапу розподілу ЧФ, які в основному стосувалися проблеми розподілу кораблів, котрі базувалися в Севастополі, та севастопольської інфраструктури. Вони не були реалізовані через порушення домовленостей російською стороною після прийняття Держдумою Росії постанов про припинення розподілу ЧФ і статус м. Севастополя. 19 травня 1997 року в Києві відбулися переговори між робочими групами експертів з підготовки документів до підписання президентами України та Росії широкомасштабної міждержавної Угоди під головуванням прем'єр-міністрів обох держав. За підсумкам роботи групи воєнних експертів з питання розподілу Чорноморського флоту було прийняте рішення узгодити протиріччя, які залишилися, на рівні командувачів ВМС України та ЧФ РФ.

28 травня 1997 року в Києві прем'єр-міністр України П. Лазаренко і голова уряду Російської Федерації В. Чорномирдін підписали міждержавні Угоди «Про статус і перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України»; «Про параметри поділу Чорноморського флоту» і міжурядову Угоду «Про взаєморозрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту і перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України». Сплата Росією оренди військової інфраструктури на території України щорічно мала становити 97 млн дол. США. Розрахунки мали здійснюватися за рахунок українського боргу Росії за енергоносії.

Згідно з Угодою, підписаною в Києві, Військово-Морським Силам України відійшла лише десята частина інфраструктури ЧФ у Севастополі й одна Стрілецька бухта, глибина в якій не дає змоги здійснювати постійне базування кораблів океанської зони. Крім українських кораблів, у цій бухті мала базуватися бригада кораблів охорони водного району та бригада аварійно-рятувальних суден ЧФ РФ. Загалом же інфраструктура

Чорноморського флоту була розподілена не у співвідношенні 50% на 50%, як було обумовлено раніше, а у співвідношенні 56% на 44%, з яких українській стороні належали 44%, а російській – 56%.

Але попри те, що за російською стороною залишилася більша частина об'єктів інфраструктури ЧФ, Україна досягла безумовного політичного успіху. Згідно зі статтею 2 Угоди між урядами України та РФ про взаєморозрахунки, пов'язані з розподілом Чорноморського флоту та перебуванням ЧФ РФ на території України, вся інфраструктура ЧФ є власністю України і передається російській стороні в оренду. До того ж завдяки підписаним угодам було завершено розподіл майна, військової техніки, кораблів і суден Чорноморського флоту, в результаті чого Україна отримала 30 бойових кораблів і катерів, один підводний човен, 6 кораблів спеціального призначення, 28 суден забезпечення, що дало змогу завершити створення повноцінних військово-морських сил.

Розв'язання проблеми Чорноморського флоту шляхом компромісу стало запорукою того, що Рада федерації РФ 17 лютого 1999 року схвалила федеральний закон «Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Російською Федерацією та Україною». Постанова приймалася відкритим поіменним голосуванням. За неї проголосували 106 членів Ради федерації, 25 були проти і 17 утрималися. Постанова набрала чинності після ратифікації трьох угод щодо Чорноморському флоту Верховної Радою України³³. У відповідь 24 березня 1999 року у 250 голосів (при 226 необхідних) депутати Верховної Ради України ухвалили Закон «Про ратифікацію Угоди між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, Угоди між Україною і Російською

³³ *Ермакова Л.* Совет Федерации одобрил закон о ратификации большого российско-украинского договора. МОСКВА. – Корр. ИТАР – ТАСС. – 17 февраля 1999.

Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту і Угоди між Урядом України і Урядом Російської Федерації про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України»³⁴.

Ратифікація цієї Угоди дала змогу ввести в правове поле перебування й діяльність Чорноморського флоту на території України та стабілізувати політичну ситуацію в Севастополі та в Криму загалом. Ратифікація Чорноморських угод дала можливість завершити юридичне оформлення розподілу флоту та перебування його російської частини на території України, надала фінансові переваги Україні, що давало підстави здійснити заліки сум орендної плати в рахунок зменшення державного боргу України перед Російською Федерацією. Як відомо, на момент підписання угод заборгованість України перед Росією становила 3 млрд 74 млн дол. США. Угодами ж визначалася реструктуризація державного боргу України перед Росією на період у двадцять років. На думку представників Міністерства фінансів України, це мало зменшити загальну вартість боргу на 30%³⁵. Утім, зберігалася низка гострих проблем, котрі так і не були розв'язані.

Так, загальні документи не містили чіткого визначення правового статусу нерухомості, не закріплювали юридичного права власності України на ті об'єкти, які їй передавалися. Це дало керівництву ЧФ можливість передавати окремі об'єкти в суборенду комерційним структурам, а також вивозити майно й устаткування. З іншого боку, не були визначені чіткі критерії ставки орендної плати. Коли розроблялись угоди, українською делегацією був запропонований розрахунок за найнижчими

³⁴ *Ивженко Т.* Убран еще один камень преткновения между Москвой и Киевом // Независимая газета. – 1999. – 26 марта.

³⁵ *Вольская М.* Парламент ратифікував так звані «Севастопольські угоди» // Радіо «СВОБОДА». – КИЇВ. – UNIA.R.

ставками орендної плати. У його основу була покладена середня ставка плати за землю поза межами населених пунктів, прийнята як в українському, так і в російському земельному законодавствах, що становило 22 тис. дол. США за 1 га на рік. Іншими словами, російській стороні був запропонований варіант розрахунку оренди, виходячи з її ж національного законодавства, що з урахуванням оренди землі та водної акваторії склало близько 420 млн дол. США. Але російська делегація на чолі з прем'єр-міністром РФ В. Чорномірдіним на переговорах у Києві відкинула такий підхід, певно, вважаючи цю суму занадто великою. До речі, ця сума є досить близькою до світових ставок орендної плати. Так, США, орендуючи у Філіппін військово-морську базу Субік-Бей, котра не має такої розвинутої міської інфраструктури, як Севастополь або Феодосія, сплачували за 1 га території по 25 тис. дол. США на рік. За подібною ставкою Росії довелося би платити щорічно 471 млн дол. США.

Але таку орендну плату, безумовно, Росія в ті часи просто не в змозі була сплачувати. Тому в основу розрахунків були покладені борги за енергоносії. Державний борг, у свою чергу, визначався не реальними, а штучними цінами за спожитий російський газ, які встановлювала РФ. А отже, штучні ціни породжували штучний борг. Це давало Росії можливість як завгодно маніпулювати українськими боргами, до чого підштовхувала, зокрема, неплатоспроможність російського військового відомства.

Це спричинило ситуацію, коли Україні запропонували взяти на себе утримання Чорноморського флоту РФ за рахунок власних боргів. Такі пропозиції неодноразово висувала російська сторона. Зокрема, ці фінансові питання оговорювались під час переговорів у Москві в березні 1999 року міністра оборони РФ маршала Ігоря Сергєєва з українською урядовою делегацією на чолі з першим віце-прем'єром України Володимиром Куратченком. У центрі уваги переговорів перебували проблеми взаєморозрахунків за функціонування Чорноморського флоту РФ і російських об'єктів системи попередження про ракетний

напад³⁶. Під час візиту до Києва в січні 2001 року міністр оборони РФ І. Сергєєв знову заявляв про намір Росії погасити заборгованість Чорноморського флоту РФ по виплатах комунальних послуг та інших платежів, а також сплатити за експлуатацію систем попередження про ракетний напад, розташованих у Севастополі й Мукачевому³⁷. Негативні наслідки від реалізації економічного блоку угод позначилися насамперед на Севастополі.

Інша проблема полягала в тому, що не була визначена позиція України у випадку, коли РФ вступить у воєнний конфлікт із третьою країною. Адже в такому разі, згідно з резолюцією 29-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, Україна може розглядатись як співучасник агресії та автоматично буде втягнута у війну, якщо кораблі ЧФ РФ, котрі базуються на її території, братимуть участь у бойових діях. Зокрема, така безпосередня загроза національній безпеці України склалась у результаті участі Чорноморського флоту РФ у воєнній агресії Росії проти Грузії під час російсько-грузинської війни 2008 року. Угод же, які передбачали би право України на заборону застосування сил ЧФ РФ з її території проти тієї чи іншої держави, не існує.

Угода про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України породила не лише серйозні політичні, а й юридичні колізії. Вони закладені в самій Конституції України, згідно зі статтею 17 якої на території України не допускається розташування іноземних військових баз, хоча пункт 14 перехідних положень Конституції України надає можливість використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань, на умовах оренди. По суті ж Угода закріпила саме розташування іноземної військової бази,

³⁶ Первый вице-премьер Украины и министр обороны РФ обсудили финансовые вопросы функционирования Черноморского Флота // Москва. – ИНТЕРФАКС. – 1999. – 3 марта.

³⁷ Россия погасит задолженность Черноморского флота Украине и заплатит за использование РЛС в Севастополе и Мукачево // Киев. – ИНТЕРФАКС. – 19 января. – 2001.

оскільки Севастополь вважається головною військово-морською базою Чорноморського флоту РФ.

Угода про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України не відповідала багатьом вимогам, які висувуються до міжнародного договору Законом України «Про порядок допуску та умови перебування підрозділів Збройних Сил інших держав на території України». Угода не містила головного – мети, на підставі якої може бути допущений та перебувати на території України саме Чорноморський флот РФ. Таке перебування не відповідало жодній із цілей, визначених Законом, які могли би бути підставою для перебування сил Чорноморського флоту РФ на території України.

В Угоді не передбачені й не визначені такі суттєві положення, як:

- порядок застосування сил Чорноморського флоту РФ під час їх перебування на території України, особливо в кризових ситуаціях;
- розміри і порядок внесення плати за оренду земельних ділянок, окремих об'єктів, а також плати за користування водами, використання повітряного простору України;
- порядок здійснення контролю за діяльністю військових формувань Російської Федерації на території України, включаючи можливість раптових перевірок;
- підстави для денонсації зазначеної Угоди;
- умови і порядок дострокового виведення сил Чорноморського флоту РФ із території України.

У результаті такої невизначеності між російською та українською сторонами постійно велися суперечки з перелічених питань, що унеможливлювало здійснення ефективного контролю за діяльністю сил Чорноморського флоту РФ на території України як з боку органів виконавчої влади, так і з боку Верховної Ради України.

Іншою проблемою, яка дедалі більше турбувала українську громадськість, були кінцеві терміни перебування сил Чорноморського флоту РФ на території України. Згідно з Угодою,

російське військове угруповання мало дислокуватися в Україні протягом двадцяти років. Безумовно, такий термін перебування російських військових угруповань на території України не видавався занадто великим порівняно з міжнародною практикою, а Росія не вперше в історії вдавалася до оренди військових баз. У 1848 році Китай передав Росії в оренду на 25 років південну частину Ляодунського півострова для будівництва військово-морської бази Порт-Артур. Після поразки Росії в російсько-японській війні це право на оренду було передане Японії. Після Другої світової війни Радянський Союз знову досяг домовленості з КНР про передачу Порт-Артура в оренду на тридцять років. База мала спільно використовуватись як Тихоокеанським флотом СРСР, так і Китайськими військово-морськими силами. Але, на відміну від цих прикладів, було зрозуміло, що, враховуючи стратегічне значення півострова, Росія здійснюватиме свою військову присутність в Криму до того часу, поки не відмовиться від прагнення зберігати свій домінуючий вплив на весь Чорноморський регіон. Реалізація цих воєнно-політичних інтересів спрямована на досягнення головної мети російської політики – закріпити право неподільного панування на геополітичному просторі колишнього СРСР.

Для Росії в контексті вказаних військово-політичних задач найважливішим є те, що Угоди щодо ЧФ закріплювали її військову присутність у Криму і давали можливість здійснювати контроль над Кримом та акваторією Чорного моря. А це, у свою чергу, давало змогу чинити домінуючий військово-політичний вплив на внутрішню й зовнішню політику України, утримуючи її в руслі російських стратегічних інтересів, створюючи безпосередню загрозу її територіальній цілісності і державному суверенітету.

Сприйняття Чорноморського флоту РФ як загрози національній безпеці України та її державному суверенітету й територіальній цілісності виявилось виправданим. У 2014 році силами Чорноморського флоту РФ, дислокованими на території

України, була здійснена воєнна окупація Криму та його анексія. Проте найвище державне керівництво України, включаючи її військовий істеблішмент, Міністерство оборони, Генеральний штаб та інші українські силові структури, сприймали перебування ЧФ РФ у Криму як чинник стабільності, як флот, який забезпечує воєнну безпеку та оборону України, хоча жодних подібних зобов'язань з боку Чорноморського флоту в Угоді про статус та умови перебування ЧФ РФ на території України не було. Завдяки такому абсурдному підходу В. Янукович у 2010 році в «Харківських угодах» пролонгував перебування Чорноморського флоту на території України до 2042 року, а Верховна Рада України переважною більшістю голосів ратифікувала ці угоди, тим самим створивши реальні передумови для російської воєнної агресії та воєнної окупації Криму, що і було скоєно силами Чорноморського флоту РФ в лютому 2014 року.

Разом з тим, свого часу воєнно-політичне керівництво України на чолі з Президентом Л. Кучмою розцінювало підписання Угоди «Про статус та умови перебування ЧФ РФ на території України» як компроміс з українського боку за згоду російської сторони підписати «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією». Безумовно, Договір відповідав фундаментальним і життєво важливим інтересам двох країн, оскільки в ньому вперше в історії в юридичній формі були зафіксовані відносини між Україною та Росією як суверенними й незалежними державами, які вибудовуються на принципах «обопільної поваги, суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили чи погрози силою, включаючи економічні та інші засоби тиску, права народів обирати свою долю, невтручання у внутрішні справи, дотримання прав людини і основних свобод, співробітництва між державами, сумлінне виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань, а також інших загальновизнаних норм міжнародного права» (ст. 3 Договору).

Важливим положенням Договору було зобов'язання країн дотримуватися таких відносин між собою, які сприяли би підвищенню стабільності та безпеки в Європі й у всьому світі. Стаття 4 Договору містила конкретні положення про створення та зміцнення системи колективної безпеки в Європі й підвищення ефективності регіональних механізмів безпеки. Щоб українсько-російські відносини були чинником стабільності та безпеки в Європі сторони зобов'язались усі спірні проблеми, які виникають між ними, врегульовувати виключно мирними засобами, а також співробітничати в запобіганні та врегулюванні конфліктів і ситуацій, котрі зачіпають їхні інтереси. Стаття 5 Договору визначала конкретні механізми такого співробітництва у сфері безпеки та інших сферах.

Проте, попри відповідність змістові й духу «Великого договору» національним інтересам обох країн та загальноприйнятим нормам відносин між державами, напередодні пролонгації Договору в Російській Федерації була розгорнута широка політична кампанія з намірами його дискредитації та припинення його чинності. Російські політики звинувачували Україну в невиконанні положень Договору та невідповідності його інтересам Росії³⁸. У заяві про російсько-українські відносини від 11 вересня 2008 року Міністерство закордонних справ Російської Федерації виклоло свої претензії до української сторони, прив'язавши їх до Договору, зокрема Україні закидалася підтримка Грузії в російсько-грузинській війні, «утиснення прав російськомовного населення», «загрози безпеці РФ» у зв'язку з намірами України вступити до НАТО та звернення до питання про строки перебування Чорноморського флоту РФ на території України³⁹. Очевидно, що сам Договір не міг піддаватися сумніву, оскільки його положення декларували еталон

³⁸ Галь Б. «Большой договор»: необязательное чтение [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dialogs.org.ua/ru/project/page14213.html>.

³⁹ Заявление МИД России о российско-украинских отношениях [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mid.ru/web/guest/maps/ua/-/asset_publisher/ktn0ZLTvbbS3/content/id/325730.

двосторонніх відносин між країнами, до якого вони мали прагнути. Питання в тому, які інтереси при цьому у своїх відносинах ці країни мали та яких пріоритетів дотримувалися. Оскільки інтереси України і Росії переважною мірою є суперечливими, а в більшості сфер – антагоністичними, тож і виникають претензії до тексту Договору чи до міри його виконання іншою стороною.

Навіть з поверхового аналізу «Великого договору» та півторадесятилітнього періоду його реалізації було видно, що Україна та Росія мають різне концептуальне бачення ролі цього Договору в розвитку обох держав та міждержавних двосторонніх стосунків. Для України було важливо закріпити свій державний суверенітет, територіальну цілісність і непорушність кордонів, а також розвивати добросусідські рівноправні стосунки з Росією. Тому з погляду українських інтересів найвагомшими в Договорі є статті 1–4, у яких російська сторона визнає суверенітет і територіальну цілісність України, а також гарантує незастосування сили чи погрози силою проти неї.

Виходячи із цих інтересів, пріоритетними для України, поміж «дружби», «співробітництва» та «партнерства», у стосунках з Російською Федерацією є саме відносини співробітництва на принципах добросусідства та рівноправності. «Великий договір» заклав саме таку юридично-правову базу для двостороннього співробітництва двох суверенних держав. Із сорока однієї статті «Великого договору» двадцять три присвячені різним галузям співробітництва, передусім торговельно-економічному, науковому, ракетно-космічному, військово-технічному, екологічному, туристичному, гуманітарно-культурному та ін.

Що стосується тлумачення «партнерства», то воно визначається в Договорі найвищим його рівнем – «стратегічним партнерством» як одним з принципів українсько-російських відносин. Проте, як показала практика двосторонніх відносин, цей принцип так і залишився лише намірами сторін. Причина тут полягає не в суб'єктивному небажанні однієї зі сторін дотримуватися цього принципу, а у відсутності об'єктивних умов

для досягнення такого рівня двосторонніх відносин. Насправді Україна і Росія перебувають в асиметричній стратегічній залежності одна від одної.

Росія ж бачила в цьому Договорі насамперед можливість повернення України «в лоно» своєї державності. Тому для Росії були й залишаються важливими ті підвалини, які дозволяють їй у майбутньому нівелювати українську державність, суверенітет України та не допустити відродження української нації. Тож ключовим символом сенсу українсько-російських відносин для російської сторони стало слово «дружба». Поняття «дружба» не має чіткого юридично-правового визначення, це категорія абстрактна. Саме тому внесення його в подібні договори дає можливість російській стороні вкладати різний сенс, тлумачити його з точки зору російської ментальності. У російській ментальності «дружба» усвідомлюється як «дружба проти когось». Вона має бути обов'язково «братерською», а якщо дружба «братерська», то суб'єктами цієї дружби є «молодший» і «старший» брати. Фактично «Великий договір», на думку російської сторони, мав сприяти реалізації російського бачення перспективи українсько-російських відносин, яке полягало в поверненні колишніх республік СРСР – нових незалежних держав знову в Росію. При цьому якою має бути сама Росія, росіяни не зовсім чітко тоді уявляли.

Якщо для України «Великий договір» вважався базою українсько-російських відносин навіки, то для Росії він розглядався як тимчасовий, як початковий етап реінтеграції. Для Росії цей Договір мав закласти передумови повернення України в Росію. Але спершу вона мала зафіксувати точку повернення, тобто визнати існуючу реальність – незалежність України. Не випадково, що при обговоренні цього Договору голова Белгородської обласної ради, депутат Державної думи А. Зеліков зазначав: «Так, Договір слабкий, у чомусь безпринципний, але треба ж із чогось починати»⁴⁰.

⁴⁰ Заявление МИД России о российско-украинских отношениях.

Загалом в основу «Великого договору» російською стороною була закладена реінтеграційна модель відносин між Україною та Росією. Політична концепція відносин Росії з країнами СНД, метою якої, як зазначалося, було поетапне повернення колишніх республік СРСР «у лоно» Росії, через створення більш інтегрованого об'єднання, передбачала юридично-правове оформлення відносин з ними шляхом підписання трьох типів угод. При цьому переслідувався диференційований підхід, виходячи з різних можливостей для такої реінтеграції. Всі ці типи угод були зорієнтовані на три різні за інтенсивністю процеси взаємодії⁴¹. Нижній рівень становили угоди й договори, підписані з Грузією та Азербайджаном в 1998 році. Вони не передбачали в досяжному майбутньому тісних форм політичної та економічної інтеграції. Тобто стосовно цих країн можливості для їх реінтеграції були мінімальними.

Верхній рівень складала низка правових актів, укладених між Росією та Білоруссю про створення спільної союзної держави. На прикладі цього проекту Росією втілювалася майбутня модель реінтеграції. За своїми об'єктивними можливостями Україна «не дотягувала» до включення в такий проект, проте Росія не могла залишити її поза межами реінтеграційного проекту. Саме тому Україна в реінтеграційних планах Москви зайняла проміжний рівень. Документом такого рівня і став «Великий договір».

Головне для російської сторони полягало в тому, що в Договорі була зафіксована «необхідність поетапного формування та розвитку спільного економічного простору», який мав би згодом привести до утворення спільного (російського) політичного, правового, оборонного, культурного, гуманітарного та інших просторів російської державності. Саме така перспектива стала для депутатів Державної думи РФ найпереконливішим аргументом для ратифікації «Великого договору» 25 грудня 1998 року. Неадекватне й довільне тлумачення російською стороною змісту

⁴¹ Заявление МИД России о российско-украинских отношениях.

статей Договору, які стосувалися сфери безпеки (ст. 6) та гуманітарних відносин, відкривало їй вікно можливостей (ст. 10–13) для реалізації таких планів.

Зокрема, стаття 6 зобов'язувала сторони утримуватися від участі або підтримки будь-яких дій, спрямованих проти іншої сторони, і не укладати з третіми сторонами будь-яких договорів, спрямованих проти другої сторони. Сторони зобов'язувалися також не допускати, щоб їхні території були використані на шкоду безпеці іншої сторони. У разі виникнення ситуації, як зазначається в статті 7, яка, на думку однієї зі сторін, створює загрозу миру або зачіпає інтереси її національної безпеки, суверенітету й територіальної цілісності, вона може звернутися до іншої сторони з пропозицією терміново провести відповідні консультації.

Ця стаття розглядалася російською стороною як механізм недопущення України до систем колективної безпеки та оборони, таких як Північноатлантичний альянс. Тож прагнення України до членства в НАТО розглядається російською стороною, як пряме порушення «Великого договору». Проте не береться до уваги, що Росія з НАТО були стратегічними партнерами і, згідно з підписаним ними Основоположним актом, вони в ті часи не вважали одне одного ймовірними противниками. Отже, НАТО не становила жодної воєнної загрози для національної безпеки Росії.

Інший закид Росії щодо порушення Україною статті 6 Договору полягав у тому, що вона постачала комплекси протиповітряної оборони, які захищали Грузію від бомбардування російською авіацією під час російсько-грузинського конфлікту в серпні 2008 року. Ці дії класифікувалися як такі, що суперечать зобов'язанням України утримуватися від підтримки дій, спрямованих проти Росії⁴². Але ж Росія в статті 3 Договору

⁴² Христенко В. Н. «Большой» Договор России и Украины – 10 лет дружбы, сотрудничества и партнерства? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://forum.versii.com/viewtopic.php?p=1933&sid=dc4b7bd95abb5eab3195235b9b0fdf65>.

зобов'язувалася дотримуватися загальноприйнятих норм міжнародного права, згідно з якими вона не мала вдаватися до агресії проти Грузії чи будь-якої іншої суверенної держави.

У гуманітарній сфері російська сторона звинувачувала Україну в порушенні статті 12 щодо забезпечення етнічних, культурних та релігійних прав національних меншин. При цьому малася на увазі навіть не російська національна меншина в Україні, а так звана проблема «національних прав російськомовного населення України»⁴³. На якій підставі «російськомовне населення України» вважається меншиною чи нацією, чи частиною російської нації – невідомо. Тут очевидна підміна термінів. Робиться це для того, щоб обмежити і звести нанівець вживання української мови і нав'язати українському суспільству російські ментально-культурні стереотипи, накинути на Україну один з атрибутів російської державності – надати російській мові державний статус. Використовуючи в такий спосіб статті 6 і 12 Договору, Росія намагалася бути «гарантом» – патроном України, її як зовнішніх, так і внутрішніх відносин.

Що ж до «насильницької українізації», яку закидає Росія Україні, то де ще у світі можна знайти таку країну, де 70% журналів і 63% газет, є російськомовними, тобто видаються мовою, іншою, ніж державна. Українською ж видаються тільки 19% і 35% журналів і газет відповідно, при тому що російською мовою в побуті розмовляють лише 28% населення країни, а частка росіян в Україні складає 17%, тоді як частка українців – 78%. Ще більш вражаючим є співвідношення у використанні української та російської мов у сфері електронної інформації України, де українські сайти становили 17%, а російськомовні – 83%⁴⁴. Водночас та сама стаття 12 «Великого договору» зобов'язує

⁴³ Галь Б. «Большой договор»: необязательное чтение.

⁴⁴ Надтока Г. Характер сучасних українсько-російських відносин та шляхи формування нової моделі співробітництва // Україна і Росія в політичному просторі «єдиної Європи»: Матеріали міжнародної конференції / НІПМБ. – К. : ПЦ «Фоліант», 2007. – С. 60.

сторони створювати рівні можливості та умови як для вивчення російської мови в Україні, так і для української мови в Російській Федерації. Чи забезпечила Росія хоча би такі умови для вивчення української мови, які є в Україні для вивчення російської?

Проте весь період дії Договору так і не допоміг Росії реалізувати заплановану реінтеграційну модель її відносин з Україною. І в цьому полягає ще одна причина того розпаду російських політиків і шквалу критики з боку російської сторони на адресу «Великого договору». Не випадково супротивники його пролонгації стверджували, що «Договір, виступаючи в ролі димової завіси суспільної свідомості, тільки поглиблює протиріччя між двома державами, які з кожним роком, на жаль, продовжують віддалятися одна від одної. Саме тому продовження цього Договору без його загальнонародного обговорення тільки ускладнює трагедію двох колись братніх народів, яких безвідповідальні політики спочатку розвели, а сьогодні намагаються замінити ним багатовікову дружбу подібними сурогатними договорами»⁴⁵. При укладенні Договору вони вважали, що «відкриваються нові можливості для подальшого розвитку братерської дружби і всебічного співробітництва між народами України і Росії – життя саме показало наївність подібних тверджень»⁴⁶. При цьому характерно, що автори подібних тверджень апелюють не до співробітництва між двома державами, а до «всебічного співробітництва між народами Росії та України».

Проте «Великий договір», попри таку критику з боку російських політиків, давав певні умови для реалізації Росією її реінтеграційної моделі у відносинах з Україною, хоча їх не можна було вважати достатніми. Причини провалу цієї моделі криються в тенденціях, які сформувались і стали домінуючими в українсько-російських відносинах за минулі десятиліття. Ці

⁴⁵ Христенко В. Н. «Большой» Договор России и Украины – 10 лет дружбы, сотрудничества и партнерства?

⁴⁶ Там само.

причини не мають однозначної спрямованості. Звичайно, «Великий договір» забезпечив на певний історичний проміжок мирне співіснування України та Росії як незалежних держав. Пояснення цього компромісу може бути в тому слабкому стані Росії, в якому вона перебувала на той час, коли її міць руйнувала корупція, засилля олігархату, дезінтеграційні процеси в багатьох регіонах, урешті-решт дві чеченські війни та інші внутрішні загрози.

Причини такого компромісу полягали не тільки в слабкості Росії та її фізичній неспроможності реалізувати силові сценарії повалення державного суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності кордонів України. Основною з них було досягнення консенсусу між українською та російською елітами з приводу корпоративних інтересів, обумовлених внутрішніми процесами розвитку обох країн

Ставши суверенною державою, Україна, тим не менше, не мала власної національної економіки. Їй у спадщину дісталася частина радянського народногосподарського комплексу. Це був дуже потужний сегмент економіки Радянського Союзу, але водночас він не був самодостатнім, а отже, не міг нормально функціонувати без тісної кооперації з іншими компонентами цього комплексу, які здебільшого розташовувалися в Росії. В Україні за замкненим технологічним циклом вироблялося лише близько 30% загального обсягу промислової продукції, а решта 70% залежали від кооперативних поставок з Росії⁴⁷. З одного боку, це слугувало потужним стимулом тісної економічної співпраці двох країн, з другого – ставило їх в обопільну залежність. Щоправда, залежність України від Росії була більшою.

Для України це була насамперед залежність в енергоносіях, для Росії – залежність у продовольчих товарах, комплектуючих вузлах для продукції машинобудування та високо-технологічної продукції. Залежність України в енергоносіях

⁴⁷ Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2003 / за ред. А. С. Гальчинського. – К. : НІСД, 2003. – С. 213.

від Росії зумовлювалася не лише обмаллю природного газу і нафти, а й енерговитратними радянськими технологіями промислового виробництва, передусім продукції важкої промисловості. Завдяки енерговитратній економіці Україна залишалася для Росії одним з важливих енергетичних ринків.

Запровадження ринкових механізмів, вихід України на світові ринки та зміна економічного середовища в Росії докорінно змінили обсяги товарообігу між двома країнами, і поставили Україну перед необхідністю проведення структурних змін у її економіці. Ці об'єктивні процеси призвели до падіння товарообігу між Україною та Російською Федерацією. Так, з 1998 по 2003 рік питома вага українського експорту до РФ упала з 23% до 17,3%. Частка імпорту з РФ до України за цей час скоротилась із 48,1% до 40,3%⁴⁸. Понад 60% у структурі цього імпорту становили енергоносії. Це свідчило про те, що із часом Росія перетворюється для України на великий сировинний придаток.

З іншого боку, на російський ринок Україна постачала 43,0% продукції машинобудування та сільського господарства, переважно живих тварин та продукти тваринного походження (77,5%). Але варто зазначити, що продукція машинобудування в основному була технологічно застарілою, і те, що вона сприймалася на невибагливому російському ринку, явище тимчасове. З посиленням конкуренції на російському ринку продукція українського машинобудування поступово витіснялася з нього. Тож стратегічно важливим завданням для економіки України було впровадження високих технологій, які створюються не в Росії, а на Заході. Ця потреба об'єктивно мала би сприяти інтеграції України в ЄС і світовий ринок. Але відсутність значного інноваційного прогресу в національній економіці штовхала Україну з її низькотехнологічною продукцією на нерозвинений російський ринок.

⁴⁸ Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2003. – С. 206.

Отже, об'єктивний розвиток ринкових економічних процесів в Україні мав би зміцнювати її економічну незалежність і посилювати європейський вектор української зовнішньої політики. Натомість низка об'єктивних чинників негативного плану насправді посилювала її російський вектор і послаблювали позиції України на європейському напрямі.

До таких негативних чинників слід віднести «тіньову» й політичну природу російського капіталу та «тіньовий» характер української та російської економіки, які вирішальною мірою впливають на формування несприятливого соціально-політичного середовища в Україні. Обсяг «тіньової» економіки в Україні, за деякими експертними оцінками, сягав 60% ВВП. Одна з причин зростання «тіньової» економіки полягала в збереженні адміністративно-командної системи управління економікою при незавершеній лібералізації. За таких умов в економіці залишалася значна частка державного сектора, який вимагав дотацій з бюджету. Завдяки розподілу бюджетних дотацій чиновники одержують можливість через систему «тіньових» фірм «прокручувати» державні гроші. Така тенденція, у свою чергу, вела до збільшення кількості збиткових підприємств. При такій системі основним суб'єктом ринкових відносин стає не підприємець чи приватний власник, а високопоставлений державний чиновник.

У країнах, де існує абсолютне домінування державної власності, її присвоєння не може відбуватися шляхом купівлі-продажу, оскільки ніхто не володіє необхідними фінансовими ресурсами. Процес присвоєння в такій ситуації можливий тільки завдяки використанню державної влади. Придбання державної власності і володіння нею досягається за рахунок власності на державну владу. Такий процес присвоєння державної власності державними чиновниками прийнято називати «номенклатурною приватизацією», а економічні відносини при такому характері присвоєння – «номенклатурним капіталізмом». Номенклатурний капіталізм дає можливість владній еліті одержувати надприбуток, особливо не переймаючись зростанням виробництва і продуктивності праці. Такий номенклатурний капіталізм веде

до неминучого повного краху суспільства, оскільки він непродуктивний за своєю природою. Його основними ознаками є корупція, збільшення питомої ваги «тіньової» економіки, криза платежів і падіння рентабельності підприємств.

Основним джерелом доходів владної еліти в умовах номенклатурного капіталізму є корупція. Корупція в Україні породжується, з одного боку, непослідовністю і незавершеністю ринкових економічних реформ, а з другого боку – збереженням адміністративної системи управління економікою. Формально економічна свобода існує, але немає жодних гарантій її захисту з боку закону і держави. У таких умовах підприємець потрапляє в цілковиту залежність від чиновника. Чиновник же привласнює собі права держави.

Не знаходячи захисту своїх інтересів у чиновника як представника держави, підприємець купує державні послуги в приватному порядку, а сплату податків розглядає, як подвійне оподаткування, від чого він, природно, прагне ухилитися. Ухилення від сплати податків стимулювалося також високим рівнем податкових відрахувань в Україні. При цьому підприємці не мали правового захисту перед податковою інспекцією. У результаті в країні формується стійка звичка ухилення від сплати податків і переходу підприємницької діяльності в «тінь».

В ефективній системі роботи правоохоронних органів не були зацікавлені передусім правлячі кола. Тому й самі законодавчі органи в більшості випадків ухвалювали закони, що відображали не потреби суспільства, а інтереси тих чи інших впливових груп, які мають можливість лобіювання потрібних їм рішень. При такій системі люди ігнорують закони, вважаючи їх для себе нелегітимними. Так відбувається тінізація економічного, політичного і соціального життя країни.

У контексті європейської інтеграції проблема тут полягала в тому, що з номенклатурним капіталізмом Україна не могла інтегруватися у світову економічну систему. Капіталістичний Захід для владної номенклатури був ні чим іншим, як місцем відмивання грошей, де можна конвертувати свої «тіньові»

надприбутки у тверду доларову валюту. Так поступово країни номенклатурного капіталізму перетворилися на автаркію під назвою Співдружність Незалежних Держав.

Неприйняття Заходу та європейських цінностей владною номенклатурою відбувалося не лише на рівні усвідомлення економічного інтересу, а й на політичному рівні. Присвоєння політичної влади кланово-олігархічними групами – це надзвичайно небезпечний для України процес, у якому місце політичних партій як комунікаційного зв'язку між владою та суспільством зайняли так звані (за висловом українського політолога М. Томенка) «політичні холдинги», котрі захищали у владі інтереси груп «тіньового» бізнесу. Інтереси кланово-олігархічних груп пов'язані насамперед з розподілом державних фінансових і матеріальних ресурсів, бюджетними засобами, з ліцензуванням – з усім тим, чого потребує «тіньова» економіка для свого нормального функціонування. Так «тіньова» економіка в Україні породила «тіньову» політику.

Наприкінці 1990-х і на початку 2000-х років кланово-олігархічні групи в Україні почали досить чітко структуруватися, переважно за регіональною та галузевою («енергетика», «нафтогазова», «сталеварна» тощо) ознаками. Функціонування цих галузей в Україні залежало передусім від кооперації з Росією. Виходячи із цього, як економічні, так і політичні інтереси цих груп пов'язані з Росією, а не із Заходом, що істотно звужувало економічні можливості інтеграції України в Європу. Провладна політична еліта в Україні на той час характеризувалася двома сутнісними рисами: *радянськістю* та *регіональністю*. Політична еліта в Україні була переважно радянською як за походженням, так і її суттю та складом. Як свідчать дослідження, 52% керівного складу місцевих органів влади та 46% центральних органів державної влади в Україні перебували на керівних посадах ще за радянських часів⁴⁹. Тобто в Україні при владі перебувала

⁴⁹ Роль еліт у трансформаційному суспільстві : зб. матеріалів «круглого столу». – К. : НІСД, 2003. – С. 95.

стара радянська еліта, політичній свідомості якої були притаманні старі радянські стереотипи: несприйняття національних цінностей, вороже ставлення до Заходу, антиамериканська спрямованість політичних поглядів, іманентна підпорядкованість Москві як керівному центру та ворожо-скептичне ставлення до національної держави та державного суверенітету України.

Хоча українську еліту на 80% складали етнічні українці, їм бракувало національної свідомості, оскільки така свідомість за радянських часів усіляко придушувалася. В основі політичної свідомості радянської еліти панував принцип пролетарського інтернаціоналізму, який ототожнювався з радянською експансією на міжнародній арені й формуванням такої наднаціональної російськомовної спільноти, як «радянський народ» у внутрішній політиці. Отже, така еліта була нездатна усвідомлювати, формулювати та відстоювати національні інтереси нової незалежної держави. Вона продовжувала відчувати себе частиною більшої і могутнішої держави, ніж Україна, столицею якої була й залишається Москва, – колишнього Радянського Союзу. Свої надії така еліта покладала не на Україну, а на державу, яка постане на терені СРСР, – чи то «Велику Росію», чи то «відновлений Радянський Союз», чи то СНД, чи то Союзу державу Росії та Білорусі, чи Слов'янський союз Білорусі, Росії та України, чи то Євразійський Союз. На переконання цієї еліти, Україна має бути частиною такої великої держави, яка б успішно протистояла Заходу. Не випадково, що вона природно не могла ідентифікувати себе ані з європейською цивілізацією, ані з українською нацією. Сама ж українська державність сприймалася цією елітою як щось тимчасове, перехідне, нежиттєздатне. Така еліта схильна була усвідомлювати передусім російські інтереси, а не загальнонаціональні інтереси власної держави.

Другою сутнісною ознакою української еліти був її регіональний характер. На 84% українська еліта сформована вихідцями з регіонів. Регіони України, як відомо, відрізняються своїми особливостями, що відбивалося на поглядах, переконаннях

та інтересах представників регіональних еліт. Така регіональна обумовленість вносить великі розбіжності в політичні, психологічні, культурні та геополітичні орієнтації української еліти, що не сприяє консолідації як самої еліти, так і українського суспільства.

За регіональною ознакою українську еліту можна умовно поділити на дві великі групи: еліту, репрезентовану західними й центральними регіонами України, та еліту східних і південно-східних регіонів України. Представники першої групи були вихідцями переважно із сільської місцевості, відзначалися наявністю національної свідомості, поділяли національні цінності, були носіями української мови, традиційної української культури, вірили в майбутнє Української держави та соборність України.

Що стосується представників української еліти, репрезентованої східними та південно-східними регіонами України, то їх переважно вирізняли брак національної свідомості, російськомовність, несприйняття українських національних цінностей, радянська ментальність. За своїми культурними і психологічними орієнтаціями вони були, радше, носіями російських провінційних традицій і тяжіли більшою мірою до соборності з Росією, ніж з Україною. Як правило, вони були вихідцями з промислових міст і містечок, представляли технічну інтелігенцію, мали здебільшого технічну освіту. Представники цієї частини української еліти більше були схильні підтримувати проросійські інтеграційні проекти, скептично ставлячись до соборності України та української державності, мали значні упередження й застереження щодо політики європейської та євроатлантичної інтеграції України.

Основна проблема цієї частини української еліти полягала в тому, що за відсутності національних підвалин вона виявилася неспроможною усвідомлювати національні інтереси країни, а сам процес побудови держави розглядала як певний технічний процес. За відсутності сталих традицій української державності політичній еліті, сформованій з представників

східних регіонів, надзвичайно важко було перейти з регіонального на загальнодержавний рівень, усвідомити загальнодержавні інтереси. Сформувавшись в умовах регіону, навіть перебуваючи в центральних органах державної влади, вони тривалий час продовжували бути носіями регіональних та приватно-корпоративних інтересів.

Еліта, яка сформувалася на регіональній основі та уявляє себе передусім носієм регіональних інтересів, досить легко реінкорпоровалась у коло інтересів сусідніх держав, оскільки загальнодержавні, загальнонаціональні інтереси для неї були вторинними порівняно з регіональними та приватними інтересами. У цьому плані Росія дуже вдало використовувала ці особливості й через регіональне чи транскордонне співробітництво реінкорпоровала в коло своїх інтересів регіональні еліти східних і південно-східних регіонів України та лобіювала свої інтереси через представників цих регіонів у центральних органах державної влади України.

Значну вагу в українській еліті в 90-ті роки мали вихідці з Росії та інших країн СНД. Хоча частка вихідців з Росії не перевищувала 12%, а з інших республік колишнього СРСР – 1,6%, вони становили найвагомішу частку у вищих органах державної влади, судової влади, фондах, профспілках, керівництві обласних адміністраціях, підприємствах, а також у бізнесі, порівняно з представниками елітних груп окремих регіонів України⁵⁰.

Та попри всі вади, регіональний принцип формування української еліти на тому етапі в певному сенсі міг бути продуктивним, оскільки він, по-перше, давав змогу на загальнодержавному рівні репрезентувати, реалізувати й гармонізувати інтереси регіонів у межах єдиної держави, тим самим сприяючи збереженню її цілісності та соборності; по-друге, через регіональні еліти було можливо впроваджувати в регіонах загальнонаціональні інтереси та цінності, що сприяло б консолідації суспільства. Утім, попри означені риси, вплив елітних груп

⁵⁰ Роль еліт у трансформаційному суспільстві. – С. 81, 84.

на зовнішню політику визначальною мірою залежав від їхнього місця в системі політичної влади.

Зі здобуттям незалежності в Україні при владі опинилася «прагматична» номенклатура. Але для перемоги в боротьбі з Москвою як колишнім союзним центром і консервативною партійною номенклатурою, їй був потрібен союзник в особі національно орієнтованої духовної еліти, яку в Україні уособлювали Спілка письменників та інші прошарки творчої інтелігенції, а також частина дисидентського руху. Реалізація вказаних інтересів зумовила потребу в підтриманні партнерських відносин між національно орієнтованою духовною елітою та «прагматичною» партноменклатурою, котра перебувала при владі на першому етапі становлення незалежності України, який тривав з 1991 по 1994 роки. Таке партнерство, а також інтереси владної номенклатури, зумовлювали відповідний зовнішньополітичний курс країни, спрямований на визнання та зміцнення державного суверенітету й незалежності України. Цей курс передбачав дистанціювання від Росії – «вихід з тіні великого сусіда» – та міжнародно-правове закріплення атрибутів державного суверенітету нашої держави, розвиток перспективних стосунків із Заходом і дотримання позаблокового статусу.

Але виходячи з інтересів владної партноменклатури, її партнерство з національно орієнтованою духовною елітою, котра сповідувала національно-демократичні гасла, не могло бути стійким. Головними і єдиними цінностями для владної номенклатури залишалися *влада* і *власність*. Володіння ними давало їй змогу утримуватися на вершині суспільної піраміди. Отримавши владу в Україні, партноменклатура прагнула отримати у своє розпорядження й державну власність. Для цього їй потрібно було залучити до цього процесу керівників державних підприємств. Компроміс між «господарниками» і партноменклатурою полягав у тому, щоб, з одного боку, використати партноменклатурні можливості й долучитися до корпоративної власності на державні підприємства, з другого – рекрутувати «червоних директорів» у владні структури.

Прихід «червоних директорів» до влади в Україні прийнято було називати «другою хвилею» формування владної еліти. Цей процес являв собою утворення симбіозу владної номенклатури та управлінської еліти. Уособленням такого союзу стало обрання Президентом України Л. Кучми – колишнього парторга і директора потужного ракетного заводу «Південмаш» у Дніпропетровську. Л. Кучма – яскравий представник регіональної еліти, якого репрезентували східні регіони України. З його обранням на посаду голови держави у владних структурах розпочалася зміна регіональних еліт. Якщо партноменклатура на першому етапі залучала до владних структур представників елітних груп столиці та західних і східних регіонів України, які виступали під національно-демократичними гаслами, то елітні групи, котрі прийшли до влади на чолі з Л. Кучмою, були байдужі до тих гасел, як і до національних цінностей. Не випадково у своїй першій інавгураційній промові Л. Кучма заявив, що національна ідея в Україні «не спрацювала».

Ця управлінська еліта дивилася на державотворення в Україні із суто функціонального погляду, як на виробничий технологічний процес. Слід зазначити, що завдяки такому технологічному підходу новій владній еліті вдалося досить успішно покінчити із сепаратизмом у Криму, зміцнити президентську вертикаль державної влади, підписати повномасштабний договір з Російською Федерацією, де визнавалася територіальна цілісність і державний суверенітет України, залагодити територіальні суперечки з Румунією.

В основу зовнішньої політики цієї управлінської еліти на чолі з Л. Кучмою в період його президентських каденцій був покладений *принцип балансування між Росією та Заходом*. Технологічно така схема являла собою використання співробітництва із Заходом як засобу противаги, або «торгівлі» з Росією, водночас сам Захід розглядався як джерело фінансової й технічної допомоги. Росія, як і раніше, залишалася основним стратегічним партнером в економічній, політичній і культурній сферах. Була запроваджена інтеграція одночасно у двох

протилежних напрямках: у євразійському (інтеграція з Росією) та європейському і євроатлантичному.

Очевидно, що рух одночасно у двох протилежних напрямках не міг бути продуктивним. Така двополюсна зовнішня політика видавалась як багатовекторна. Вона була проявом слабкості суто технологічного підходу в реалізації інтересів держави, характеризувалася відсутністю стратегічних ідеологічних і цивілізаційних орієнтирів, мінливістю, непослідовністю, невпевненістю і непередбачуваністю. Світоглядні орієнтири управлінської еліти, як і раніше, зосереджувалися на Москві та російських енергоресурсах, що знайшло відображення в заявах Президента Л. Кучми про те, що без Росії Україна не може існувати як самостійна держава.

Росія була надзвичайно близька й рідна цій управлінській владній еліті не лише в ментальному та світоглядному сенсі, а й за характером процесу привласнення державної власності. Як і в Росії, процес привласнення в Україні мав номенклатурний характер, коли брак фінансових ресурсів суб'єктів приватизації компенсувався адміністративним ресурсом. Тож очевидно, що номенклатурна приватизація передбачала одночасну приватизацію і державної власності, і державної влади. Подібний характер приватизації дав змогу владній еліті отримувати надприбутки, особливо не піклуючись про зростання виробництва і продуктивності праці.

Така форма привласнення державної власності давала владній еліті можливість прибутки від виробництва забирати собі, а збитки «вішати» на державу. Характер виробничих відносин, які склалися при такій формі привласнення, передбачає надексплуатацію робітників і цілковите виснаження виробничих фондів підприємств. У подібний спосіб він породжує олігархію, яка заради збереження свого панівного становища прагне дедалі більше привласнювати державну владу. Процес привласнення державної влади породжував олігархічні клани, які утворилися на базі виключно регіональних елітних груп переважно східних та південно-східних регіонів України, де

розташовані такі провідні промислові центри, як Дніпропетровськ, Харків, Донецьк, Луганськ, Запоріжжя, Миколаїв. Обслуговування владною елітою України інтересів цих угруповань у зовнішній політиці стало особливо помітним, починаючи з другого терміну президентства Л. Кучми.

Пошук та утвердження елітними групами і політичними силами свого місця в політичній системі країни здійснювалися шляхом формування політичних партій. Після заборони Комуністичної партії СРСР владна партноменклатурна еліта не мала власної політичної партії, хоча і називалася «партією влади». Створення відповідної партії відбулося лише з приходом до влади управлінської еліти за часів першої каденції президентства Л. Кучми. Першим прототипом такої провладної партії була Народно-демократична партія (НДП). Проте вона так і не стала впливовою політичною силою в Україні. Однією з причин, що завадили зміцненню позицій цієї партії, став прихід до влади кланово-олігархічних угруповань, які для обслуговування своїх політичних інтересів створили власні політичні партії. Так, інтереси донецького кланово-олігархічного угруповання покликана обслуговувати «Партія регіонів», дніпропетровського – «Трудова Україна», київського – переважно Соціал-демократична партія (об'єднана) (СДПУ(о)).

У політичному спектрі України всі ці партії належали до так званого центристського крила. Їхня соціальна база була надзвичайно обмежена. Ядром цих партій були самі члени кланово-олігархічного угруповання, креатура, яка отримала державні посади завдяки підтримці керівництва цього угруповання, а також частина населення регіону походження угруповання. Основним завданням центристських партій до Помаранчевої революції в Україні була консервація існуючої влади, політичного режиму та внутрішньополітичного стану в країні. Найбільшу соціальну підтримку серед них мала СДПУ(о), яка на парламентських виборах 2002 року отримала 6,2% голосів виборців. Тому в реалізації своїх інтересів і програм зазначені партії покладалися виключно на адміністративні й фінансові ресурси.

У програмах та настановах цих партій, які стосувалися зовнішньої політики, домінували проросійські орієнтації. У зовнішньополітичному контексті ці партії намагалися спиратися на можливості впливу Росії на ситуацію в Україні, проросійські сили в Україні та російськомовне населення. Пріоритетними в зовнішній політиці України стали їхні власні бізнес-інтереси та російські інтереси. Зовнішня політика України під проводом цих партій мала б слідувати в руслі російських інтересів та коригуватися відповідно до офіційних позицій керівництва Російської Федерації, а також сприяти посиленню впливу російського капіталу в Україні.

Що ж до європейського вектора зовнішньої політики України, то, згідно з настановами цих партій, він мав реалізовуватися за формулою «У Європу разом з Росією». Зокрема, в програмі «Партії регіонів України» прямо була зазначена теза про «спільне з РФ входження до сучасного європейського економічного та культурного простору»⁵¹. Хоча при цьому не зверталася увага на те, що Росія не має наміру інтегруватися ані до ЄС, ані до НАТО, а хоче бачити Україну у своєму Євразійському союзі, а не в Європі, і докладає великих зусиль для реалізації саме такого бачення.

Для реалізації зазначеної формули представники фракцій партії «Трудова Україна» А. Деркач і Д. Табачник свого часу в парламенті навіть створили міжфракційне депутатське об'єднання «В Європу разом з Росією», до якого увійшли 32 депутати. Іншими словами, виходило, що, за уявленнями представників цих партій, у міжнародному середовищі Україна не може виступати як самодостатній суб'єкт міжнародних відносин і процесів, а може просувати свої інтереси, зокрема в європейському просторі, лише як частина широкомасштабного російського геополітичного проекту, спрямованого на ствердження Росії в міжнародному співтоваристві як «Великої держави». Звичайно, ці центристські партії були палкими прихильниками

⁵¹ Чалий В. Питання зовнішньої політики в програмах політичних партій // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 2. – С. 15.

ратифікації та реалізації всіляких угод і договорів з РФ, спрямованих на реінтеграцію України в Російську Федерацію.

Такими прихильниками проросійського вектора зовнішньої політики України були передусім ліві сили, представлені в політичному спектрі Комуністичною партією України (КПУ), Прогресивною соціалістичною партією України (ПСПУ) та Соціалістичною партією України (СПУ). Партії лівого спрямування були утворені старою консервативною партноменклатурою, яка в результаті тимчасової заборони Комуністичної партії України була позбавлена влади в державі. Так, другий ешелон колишніх представників обкомів, міськкомів і райкомів у жовтні 1991 році створив Соціалістичну партію України. У квітні 1993 року було легалізовано Комуністичну партію України.

При цьому КПУ і Прогресивна соціалістична партія України залишалися на позиціях старої комуністичної ідеології. Їхні політичні гасла й настанови щодо зовнішньої політики України були сповнені пафосом відтворення Радянського Союзу, Союзу «братніх народів з Росією і Білорусією». Захід і надалі розглядався як ворожий табір світового імперіалізму, а США – як його головний форпост.

Правий спектр політичних сил в Україні в ті часи представляли націонал-демократи, які на початку 90-х років були об'єднані в Народний рух України. В 1993 році це політичне об'єднання трансформувалось у партію, а в 1999 році розкололося. Криза в цій партії стала не лише наслідком міжособистісних суперечок усередині керівництва Руху, а й результатом співпраці з владою елітою, що призвело до дискредитації цієї політичної сили в суспільстві, втрати нею своїх політичних орієнтирів.

Подібно до України, в Росії основний кістяк еліти складала колишня радянська номенклатура, хоча останніми роками вона почала поступово витіснятися новими елітними групами, не пов'язаними з партноменклатурним минулим. Але, на відміну від України, де номенклатура утримувала як центральні, так і регіональні органи влади, в Росії на початку 90-х років радянська номенклатура була вичищена Б. Єльциним

з федеральних органів центральної влади, але зуміла зберегти свої провідні позиції на регіональному рівні. Вихідці з радянської партноменклатури у структурах найвищого керівництва Російської Федерації в 1993 році складали 7,1%. За часів другого президентського терміну Б. Єльцина їхня кількість скоротилася до 3,6%. При В. Путіні у 2002 році вона складала 4,2%⁵². Проте на регіональному рівні в ранзі голів суб'єктів Федерації вихідці з радянської номенклатури в 1992 році досягли 78%, в 1997 році – 72%, у 2001 році – 65,9%. Серед них представники саме партноменклатури становили в 1992 році 37,9%, в 1997 році – 43%, у 2001 році – 41%⁵³.

Але, на відміну від вихідців з радянської номенклатури, які залишилися при владі в Україні, колишня радянська номенклатура в Росії досить швидко усвідомила себе російською національною елітою з притаманними їй великодержавними поглядами, оскільки в суспільній свідомості Росія залишалася правонаступницею СРСР та Російської імперії. Тож хоча ця номенклатура становила кістяк регіональної еліти, їй не був властивий регіоналізм. Вона мислила не регіональними інтересами, а загальнонаціональними, великодержавними категоріями. Імовірно, російська владна еліта зберегла стару радянську партійну традицію земляцтва – коли генеральний секретар КПРС Л. Брежнєв приводив у вищі органи партійного керівництва своїх земляків – дніпропетровців, М. Горбачов – ставропольців, Б. Єльцин – свердловчан, В. Путін – пітерців. Але всі вони не керувалися регіональними інтересами, перебуваючи у вищих органах державної влади. Політичні ж інтереси регіональних еліт в Росії, на відміну від України, в 90-ті роки були спрямовані на досягнення більшої самостійності від центру та свободи в контролі за місцевими економічними ресурсами, а не на захоплення загальнонаціональних ресурсів. Утім, ця тенденція була характерна тільки

⁵² Крыштановская О. В. Формирование региональной элиты: принципы и механизмы // Социс. – 2003. – № 11. – С. 24.

⁵³ Там само. – С. 5.

для першої половини 90-х років, коли точилася боротьба за владу всередині центральної еліти між її різними сегментами.

Починаючи з другої половини 1990-х років особливістю взаємодії федеральної та регіональних еліт у Росії стало відносне падіння значення дихотомії «центр – регіони» й підвищення ролі «вертикально інтегрованих» політико-фінансових кланів, які включали в себе гравців як федерального, так і регіонального рівнів⁵⁴. Ці вертикально інтегровані елітні фінансово-промислові групи (ФПГ) практично цілковито підпорядковували собі інтереси регіональних еліт Росії. Як зазначала в ті часи О. Гаман-Голутвіна, «регіональна еліта сучасної Росії є підпорядкованим елементом у системі відносин центр – регіони і неспроможна протистояти експансії московських ФПГ»⁵⁵.

Зазначені тенденції еволюції російських еліти відображались і на українсько-російських стосунках. Відносна самостійність регіональних еліт у Росії створювала певні можливості для досягнення українськими суб'єктами домовленостей про співпрацю на регіональному рівні, а отже, і зміцнення бази співіснування двох країн. Так, однією з перших в Україні запрацювала спільна українсько-російська нафтова компанія «Укртатнафта». Російську частину в ній представляв Татарстан.

Стара радянська номенклатура, яка збереглася в органах регіональної влади, а також у другому і третьому ешелонах федеральної влади на початку 90-х років, дивилася на Україну, як на колишню радянську союзну республіку. Особисті знайомства, започатковані спільною роботою в союзних відомствах і міністерствах, теж давали певні можливості вирішувати конкретні практичні питання двосторонніх відносин. Проте в другій половині 90-х років ці можливості практично вичерпалися.

Натомість від 2000-го року особливо відчутною стала експансія російських фінансово-промислових груп в Україні,

⁵⁴ Гаман-Голутвіна О. В. Региональные элиты России: персональный состав и тенденции эволюции // Полис. – 2004. – № 3. – С. 29.

⁵⁵ Там само. – С. 30.

які захопили й підпорядкували своїм інтересам цілі сегменти української владної еліти, як центральної, так і регіональної, що створило велику загрозу національній безпеці України. Московські ФПГ, власне, продовжили проекцію підпорядкування регіональних еліт за межами Росії, інкорпоруючи у свої інтереси національні еліти країни «близького зарубіжжя», передусім України, вибудовуючи, таким чином, єдину «вертикально-інтегровану» елітну структуру, політично й організаційно підпорядковану Москві, а точніше – Кремлю.

Досить важливим видається також аналіз горизонтального зрізу трансформації владних елітних груп у Росії та їхнього впливу на стан українсько-російських відносин у 90-ті роки. Прихід Б. Єльцина до влади в Росії в 1992 році приніс у російську політику демократичну хвилю, представлену «демократами – лібералами», котрі являли собою частину інтелектуальної еліти Росії. Іншу частину владної еліти епохи Б. Єльцина, що домінувала тоді в центральних органах влади, складала різночинна за своїм походженням еліта, яка рекрутувалася з різних екзотичних соціальних прошарків. Там були спортсмени, священники, лікарі, вчителі, екстрасенси, відставні офіцери, генерали та ін.

Б. Єльцин, з погляду демократично-ліберальної групи владної еліти, розглядався як «локомотив» демократичних та ринкових реформ у Росії. У перші два роки перебування при владі їй удалося запустити механізм ринкової економіки, сформувати частину інститутів демократичного політичного режиму в країні, на які, власне, спирався Б. Єльцин протягом першого терміну свого президентського правління. У зовнішній політиці в ті часи домінувала американоцентрична концепція міністра закордонних справ РФ А. Козирева, де основним завданням декларувалося входження Росії у світову економічну систему, приєднання до провідних міжнародних економічних та політичних організацій, заохочення іноземних західних інвестицій у російську економіку. Реалізуючи таку модель, Росія в травні 1992 року вступила у МВФ, у червні 1992 року –

у Світовий банк, у лютому 1996 року приєдналася до Ради Європи. У ті часи Росія всіляко намагалася сподобатися Заходу, відповідати американським планам залучення її до європейської спільноти шляхом демократизації російської влади та суспільства.

Стосовно України Росія розглядала себе як своєрідний європейський «локомотив», лідер в економічних та політичних реформах. Що стосувалося СНД, то Росія намагалася передусім підтримувати свою домінуючу роль у цій організації та монопольний вплив на пострадянські країни. Для цього вона всіляко закріплювала за собою сегменти військово-промислового комплексу, військової інфраструктури колишнього СРСР, намагалася зберегти свою військову присутність і підтримувати сепаратизм у нових незалежних державах. Усе це розглядалось як збереження передумов для майбутньої реінтеграції цих країн «у лоно» російської державності. Росія дивилася на Україну та Білорусь як на власні провінції. Суверенітет України розглядався представниками цієї владної еліти як несподіване й тимчасове явище⁵⁶.

Проте ця демократична хвиля недовго протрималася у владних ешелонах Російської Федерації. Лібералізація цін, запроваджена урядом Є. Гайдара, боляче вдарила по добробуту росіян. Російське суспільство виявилось байдужим до демократичних цінностей, а демократичні інститути не прижились у системі політичної влади Росії. Ринкові реформи, запровадженні лібералами, привели на політичну сцену Росії нову генерацію – олігархічну еліту.

Номенклатурна приватизація природних і виробничих ресурсів призвела до швидкого збагачення як федеральної, так і регіональної еліт. Паралельно відбувалось об'єднання представників політико-адміністративного та економічного капіталу.

⁵⁶ *Trenin D.* The end of Eurasia: Russia on the border between geopolitics and globalization. – Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C., 2002. – P. 156.

У тих регіонах, де політико-адміністративна бюрократія мала сильні позиції, визначені статусом республіки чи автономії, як, наприклад, Татарстан, Башкортостан, Бурятія, основною умовою входження в бізнес-еліту була належність до політичної еліти. Так через керівні посади в адміністративних органах влади політичне керівництво нарощувало свою присутність в економіці.

В економічно розвинених регіонах, які мали потужний економічний потенціал або багаті природні ресурси, навпаки, економічний капітал конвертувався в політичний вплив. Тут формування політичного істеблішменту відбувалося під патронатом великого бізнесу. Так, за підсумками виборів 1997–1998 років представники директорського корпусу, промислової та фінансової еліти отримали 80% депутатських мандатів у Пермській області, близько 70% – у Смоленській, близько 60% – у Пензенській, Тамбовській, Томській областях⁵⁷.

На федеральному рівні навколо «сім'ї» Б. Єльцина почали формуватися потужні політико-фінансові олігархічні конгломерати, які перебирали на себе дедалі більшу кількість функцій, зокрема щодо прийняття рішень у сфері зовнішньої політики, створюючи тим самим загрозу національній безпеці Росії. Узгодження інтересів між цими олігархічними конгломератами здійснювалося шляхом компромісних стратегій політичного торгу. Але в другій половині 90-х років характер таких стратегій був істотно модифікований. Якщо раніше слабкий центр в обмін на політичну лояльність надавав регіональним політичним елітам політичну автономію і статус політичного актора, то згодом головним суб'єктом політичного процесу ставала федеральна влада, яка в обмін на політичну лояльність гарантувала регіонам економічну підтримку⁵⁸. Що стосується федеральних

⁵⁷ Крыштановская О. В. Формирование региональной элиты: принципы и механизмы. – С. 11.

⁵⁸ Гаман-Голутвина О. В. Региональные элиты России: персональный состав и тенденции эволюции // Полис. – 2004. – № 3. – С. 27.

олігархічних конгломератів, то Б. Єльцин в обмін на їхню політичну лояльність «закривав очі» на їхню економічну діяльність. Так, збагачуючись у власних інтересах, федеральні олігархічні конгломерати могли підпорядковувати собі регіональні олігархічні групи, вибудовуючи вертикально інтегровані структури.

Отже, соціально-політичною основою досягнення консенсусу між українською та російською владними елітами були не лише їхні спільне історичне походження та подібні трансформаційні тренди в процесі їх перебування у владі, а й загальні тенденції формування політичних режимів в Україні та Росії впродовж 1997–2003 років. У цей період у результаті номенклатурної приватизації правляча номенклатурна еліта оформилась у так званий «*трансфер-клас*». Наявність такого правлячого класу стала характерною для всіх посткомуністичних країн. Андрій Рябов, посиляючись на дослідження представників польської посткомуністичної соціології, відносить до цієї групи класи, які вийшли з антикомуністичної революції, але при цьому бажають, щоб цей перехідний стан тривав якомога довше. Трансфер-класи представлені насамперед високоресурсними групами, пов'язаними з експлуатацією державної власності, перерозподілом власності та бюджетних потоків, з певними традиціями управління і владних відносин, притаманних радянській номенклатурній системі.

Основною економічною рисою політичних режимів, які встановлюються трансфер-класами, є спосіб привласнення влади і власності. Його сутністю є перерозподіл ресурсів і захоплення контролю над джерелами ренти. Джерелом такої ренти в одному випадку виступають адміністративний ресурс і державні послуги, в другому – земля та природні ресурси, в третьому – перше і друге. У державах з експортно-орієнтованою економікою (Росія, Казахстан), як зазначає А. Рябов, вирішальне значення має доступ до природної ренти. У країнах з біднішими сировинними ресурсами головним «призом є встановлення контролю над джерелами бюджетної та адміністративної

ренти»⁵⁹. «Постійна боротьба за переділ ресурсів призведе до хронічної слабкості й мінливості політичних і соціальних інститутів. Конкуруючі групи не зацікавлені в установленні правил і процедур – вони вважають за краще грати з правилами, ніж грати за правилами. У результаті інститут власності, покликаний відігравати провідну роль у забезпеченні правових основ ринкової економіки, здобуває умовний характер – як при феодализмі»⁶⁰.

В умовах пострадянського капіталізму корупція стає системним фактором такої системи відносин. «Приватизація адміністративного ресурсу чиновництвом за відсутності механізмів підзвітності і громадського контролю формує корупційне середовище. Державні послуги повсюдно стають об'єктом купівлі-продажу, а державна служба – інструментом стягування ренти й поборів з населення і бізнесу, а також створення сприятливого середовища для опікуваних чиновниками підприємницьких структур»⁶¹.

У класичному вигляді процес привласнення передбачає наявність розвинених ринкових відносин і демократичних свобод, які захищають право на власність. Але номенклатурна приватизація як предмет привласнення включала не лише державну власність, а й державну владу. Так виникла потреба в монополії на державну владу, що почало суперечити основним принципам демократії, оскільки ці принципи унеможливляють існування подібної монополії. Така логіка розвитку економічних процесів зумовила сповзання пострадянських країн, де під проводом трансфер-класів проводилася номенклатурна приватизація, в авторитаризм.

В Україні ця тенденція набрала сили з приходом до влади олігархічної еліти, яка підлаштувала демократичні норми під

⁵⁹ Рябов А. Промежуточные итоги и некоторые особенности постсоветских трансформаций [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://polit.ru/article/2010/08/12/riabov/>.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

свої потреби, сформувавши систему, котру можна назвати «олігархічною демократією». За подібної системи, як зазначає радник Представництва Фонду К. Аденауера в Україні Ігор Плашкін, «непідзвітність еліти суспільству та інформаційна деформація суспільства роблять таку еліту закритою від самого суспільства і перетворюють її на клан. Коли така еліта напрацьовує свої родинні, фінансові та інші зв'язки з великим бізнесом, то створюється модель держави, де ми і живемо і яка називається кланово-олігархічною. А управління такою країною зводиться до того, щоб утримувати баланс не між трьома гілками влади, а між цими кланово-олігархічними структурами»⁶². Власне, виконання цієї функції і стало одним з основних повноважень Президента України з приходом олігархічної еліти до влади в Україні. Основними рисами такої «олігархічної демократії» в Україні стали:

- утиски свободи засобів масової інформації з метою обмеження незаангажованої інформації про дії правлячої еліти;
- організація правлячою елітою штучної легітимації громадянами її політичних рішень;
- неприйняття правлячою елітою опозиції як політичного опонента, необхідного для конструктивного коригування власних дій;
- патронально-клієнтельний принцип кадрової політики⁶³.

Таким чином, «замість продуктивної національної буржуазії у нас функціонує сурогат компраторської, космополітичної. Основою цього протобуржуазного ембріона є два сегменти: комуністично-комсомольська номенклатура і кримінальні угруповання, що представляють нині симбіоз. А замість високоорганізованої системи високоліквідного національного приватного капіталу в Україні переважає кланово-номенклатурний,

⁶² Роль еліт у трансформаційному суспільстві : зб. матеріалів «круглого столу». – К. : НІСД, 2003. – С. 9.

⁶³ Жданов І., Якименко Ю. Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 9. – С. 6.

державно-монополістичний, уражений метастазами корупції і хабарництва»⁶⁴.

Логічним завершенням розвитку «олігархічної демократії» стало встановлення авторитарних режимів у країнах пострадянського простору. Так, в Україні після завершення розподілу державної власності й державної влади між трьома основними класово-олігархічними угрупованнями розгорнулася боротьба за монополію на владу і власність, що неминуче потребувало б встановлення авторитарних форм правління країною. Запит на таку авторитарну тенденцію був присутній не лише у трансфер-класу, а й у соціальному середовищі, в якому протягом радянської доби сформувався психотип поведінки людей, котрих називають «совками». Радянські стереотипи поведінки є досить сталими для всього пострадянського простору. Суспільство, яке мислить подібними стереотипами, є надзвичайно пасивним і патерналістським.

Керівник російського «Левада-Центру» Лев Гудков дуже чітко визначає риси поведінки «совка» – людини з радянським світоглядом. «Пристосувавшись, адаптувавшись, навчившись жити з репресивними державою і владою, ця людина лукава, вся її життєва стратегія націлена на виживання, дуже часто ціною обмеження власних запитів. Це людина, побудована із системи обмежень, і пристосовується до цих обмежень. Ця людина боїться всього нового, невідомого. Вона наділена багатьма фобіями, не вірить пропаганді, але й не має якихось уявлень про майбутнє. Вона орієнтується на владу як на якусь патерналістську силу, яка повинна забезпечити їй дуже скромне існування і гарантії на майбутнє, але при цьому вона ставитися до цієї влади з великою недовірою, бо не вірить у виконання її обіцянок. Ось ці риси сьогодні відтворюються»⁶⁵.

⁶⁴ Неоколоніальна залежність України від Росії: ознаки та небезпека [Електронний ресурс]. – Режим доступу : referatu.net.ua/referats/207/16571.

⁶⁵ Лев Гудков: Резервация «совка» – это индустриальная Россия и Восточная Украина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://glavcom.ua/articles/7509.html>.

Отже, соціум, який складається з таких пострадянських людей, не може бути опорою для впровадження економічних реформ і демократії в країні, рівною мірою як і європейської інтеграції, оскільки він не поділяє європейські демократичні цінності. Таке суспільство надзвичайно залежне від держави, агресивне й незадоволене своїм станом. Своє незадоволення воно реалізує в пошуці або внутрішнього, або зовнішнього ворога та «сильної влади». Саме тому таке суспільство становить соціальну базу авторитаризму. Як правило, такий соціум представлений на периферії або в індустріальних регіонах, які перебувають у стані стагнації. До таких регіонів Лев Гудков відносить індустріальну Росію, село, що не розвивається, та Східну Україну⁶⁶. За наявності такого «совкового» соціуму авторитарний сценарій розвитку України мала б закріпити перемога провладного кандидата Віктора Януковича на президентських виборах 2004 року. Проте Помаранчева революція завадила реалізації подібного сценарію.

Спорідненість політичних режимів і наявність споріднених трансфер-класів, які формувались у Росії та Україні в другій половині 90-х та на початку 2000-х років, давала можливість владним елітам легко знаходити порозуміння, обопільну підтримку, що саме по собі створило сприятливі умови для співпраці й кооперації. Російській стороні ця кооперація відкривала широку перспективу для інкорпорації української владної еліти в російські національні інтереси. Така ситуація спонукала Кремль до втілення стратегій поглинання України шляхом залучення її у великі реінтеграційні проекти на кшталт Єдиного економічного простору як перехідної форми до нової об'єднаної держави за прикладом Союзної держави Білорусь – Російська Федерація.

Окремої уваги заслуговує сценарій фрагментації України, відділення від неї східних і південно-східних регіонів

⁶⁶ Лев Гудков: Резервация «совка» – это индустриальная Россия и Восточная Украина.

і реінтеграція їх у Росію⁶⁷. Активним засобами реалізації такої політики стало розгортання масштабної кампанії на захист «співвітчизників» і російськомовного населення в Україні, намагання створити проросійські партії в Україні тощо. Утіленням такої політики стала так звана «доктрина Примакова», спрямована на відновлення статус-кво Росії як великої держави. У відносинах із Заходом це проявилось у запереченні процесу розширення НАТО, замороженні процесу подальшого скорочення ядерних озброєнь, співпраці з Іраком, намаганні створити антиамериканську геополітичну вісь «Москва – Пекін – Делі», спробі активізувати геополітичне суперництво на Балканах тощо. Пострадянський простір оголошувався зоною життєво важливих інтересів Росії. Для просування російських інтересів у країнах СНД була розроблена і прийнята указом президента РФ Б. Єльцина окрема стратегія, відома під назвою «Стратегічний курс Російської Федерації з державами – учасницями Співдружності Незалежних Держав», основним завданням якої стала реалізація курсу на реінтеграцію пострадянського простору загалом та неприйняття існування на ньому національних держав. При цьому незалежна Україна розглядалась як геополітичний суперник Росії на пострадянському просторі, регіональне лідерство України вважалося неприпустимим.

Проте в «доктрині Примакова» не був урахований обмежений ресурс РФ для реалізації подібної політики, що в результаті обернулося значними програшами: відступом Росії з Балкан, розширенням НАТО, рішенням Стамбульського саміту ОБСЄ про виведення російських військ із Молдови та Грузії, поділом з Україною Чорноморського флоту. Проблема втілення російської геополітики в 90-ті роки полягала в тому, що її єльцинська модель була сформована в умовах домінування дезінтеграційних тенденцій як на пострадянському просторі, так і в самій

⁶⁷ *Trenin D.* The end of Eurasia: Russia on the border between geopolitics and globalization. – P. 156.

Російській Федерації. Другою характерною рисою тих умов була глибока системна криза, яка охопила і російське суспільство, і російську державу. Вона фактично паралізувала економічну, фінансову, політичну, воєнну і духовну сфери суспільного життя. Третя обставина полягала в катастрофічному зменшенні ресурсів держави. Четвертою рисою, котра характеризувала умови того часу, було відчуття пригніченості й уразливості від вражаючих геополітичних втрат, що панувало в суспільній свідомості росіян. На міжнародній арені Росія в той час стрімко втрачала престиж великої держави та її вплив на міжнародну політику.

Перелічені ознаки свідчили про наявність ситуації, яку можна назвати геополітичним колапсом Росії. Тож і єльцинська геополітика являла собою певну модель виходу з геополітичного колапсу. Вона була спрямована на подолання перелічених ознак геополітичної слабкості Росії та на утримання її колишнього статус-кво «великої держави» на міжнародній арені. У реалізації цієї моделі Б. Єльцин намагався спиратися на залишки того геополітичного ресурсу, який залишився від Радянського Союзу. Це насамперед військова присутність і військові об'єкти в країнах СНД і далекому зарубіжжі, дипломатичний ресурс радянської дипломатичної школи та інституції у вигляді активів іноземних представництв, ядерна зброя, правонаступництво СРСР тощо.

Усі ці старі радянські інструменти впливу були підпорядковані одній зовнішньополітичній меті Б. Єльцина – утриманню великодержавного статусу Росії у світовій політиці. Що стосується політики Росії щодо Європи, то тут указана мета мала бути досягнута через намагання відновити рівноправні паритетні стосунки з провідними країнами ЄС Німеччиною, Францією, Великою Британією; не допустити заповнення вакууму впливу в Центральній Європі, який утворився після розпаду Організації Варшавського договору та СРСР, що проявилось у запереченні розширення НАТО; реінтегрувати пострадянський простір. Останнє завдання займало центральне місце в геополітичних планах єльцинської Росії. Воно мало критично важливе значення у двох аспектах: внутрішньому та зовнішньому.

Реінтеграція пострадянських країн дала б Росії змогу закріпити за собою статус одного з найбільших центрів сили багатопольярного світу. У «Стратегічному курсі Російської Федерації стосовно країн СНД», прийнятому в 1995 році, недвозначно вказано: «...зміцнення Росії як провідної сили формування нової системи міждержавних політичних і економічних відносин на території пострадянського простору» належить до основних завдань Росії. «При цьому у взаємодії з третіми сторонами і міжнародними організаціями досягати з їхнього боку розуміння того, що цей регіон передусім є зоною інтересів Росії»⁶⁸. Як зазначено в Концепції національної безпеки Російської Федерації, «загрози національній безпеці РФ у міжнародній сфері проявляються у спробах інших держав протидіяти Росії як одному із центрів впливу в багатопольяру світі, завадити реалізації її національних інтересів».

У внутрішньому вимірі реінтеграція деяких країн СНД, насамперед України і Білорусі, у спільну з Росією державу мала на меті зупинити дезінтеграційні тенденції в самій Російській Федерації. Цей намір мав певний геополітичний сенс. Адже, згідно з канонами геополітики, саме геополітичний успіх на міжнародній арені є ключовою умовою внутрішньої згуртованості. У цьому контексті Союз Росії та Білорусі, як зазначають деякі російські автори, схоже, створювався Кремлем з намірами «зміцнити престиж Російської Федерації, а відтак національну цілісність Росії і статус руських як панівної етнічної групи»⁶⁹.

Основний шлях реалізації головної геополітичної мети Росії вбачався Б. Єльцину у ствердженні великодержавного статусу Росії у зміцненні її позицій у таких міжнародних інститутах, як ООН, ОБСЄ, входження до «Великої сімки» і перетворення її на «вісімку», а також створення під російським проводом декоративних міжнародних інституцій на пострадянському

⁶⁸ Стратегический курс России с государствами – участниками Содружества Независимых Государств.

⁶⁹ *Евангелиста М.* Геополитика и будущее Российской Федерации // *Полис.* – 2002. – № 2. – С. 93.

просторі, якою стала СНД. Витоки цього пріоритету у шляхах втілення єльцинської моделі геополітики, очевидно, зумовлені тим, що Радянський Союз був розпущений саме інституційним шляхом. Тому і відтворення чи повернення колишніх радянських республік «у лоно» Росії, очевидно, видавалося найпростішим шляхом. Сама же стратегія реінтеграції пострадянських країн за часів Єльцина була багатоваріантною. В інституційному аспекті вона включала рух від СНД до більш інтегрованих об'єднань на кшталт Союзу Росії та Білорусі, які мають ознаки єдиної держави.

Утілення єльцинської моделі геополітики, спрямованої на подолання геополітичного колапсу Росії, з одного боку, та експансія російських фінансово-промислових груп на Україну – з другого, призвели до того, що українсько-російські відносини з кінця 90-х років почали формуватися за неоколоніальною моделлю. Вона поєднувала в собі вади неоколоніалізму та імперіалізму, коли Україна розглядалася російським суспільством та його політичним класом водночас і як російська колонія, і як російська периферія. Така імперсько-колоніальна модель узагалі не передбачала будь-якої модернізації – ані в колонії, ані в метрополії. Вона не могла надати необхідного інвестиційного потенціалу для модернізації в колонії, оскільки для утримання нормально функціонуючої авторитарної централізованої держави в країні такого великого масштабу, як сучасна Росія, не вистачало ресурсів.

Система вкладала колосальні сили й засоби в геополітичну і геоекономічну інфраструктуру, але при цьому діяла як тимчасовий власник підприємства, тобто прагнула витягти з нього максимальний прибуток тут і тепер і не замислювалася про майбутнє. У результаті більша частина радянської технологічної та соціальної інфраструктури не лише не вдосконалювалася, а й була доведена до останнього ступеня зношеності⁷⁰.

⁷⁰ *Петров Н.* Обилие слабого государства // Pro et Contra. – 2011. – Сентябрь – октябрь. – С. 61.

За таких умов формувалася суперзалежність України від Росії. Захопивши Україну економічно, скупивши її стратегічні підприємства, дислокувавши російський флот у Криму, контролюючи значну кількість російськомовних засобів масової інформації та православну церкву, Росія закладала підвалини для перетворення України на свій неоколоніальний придаток. Унаслідок цього ми будемо позбавлені можливості самостійно ухвалювати рішення у сфері як внутрішньої, так і зовнішньої політики⁷¹.

Таким чином, більш ніж за двадцять років Україна не змогла подолати основні проблеми і вирішити основні завдання постколоніального перехідного періоду. Брак у керівників держави політичної волі до проведення радикальних економічних реформ призвів до того, що в країні склалося сприятливе середовище для відтворення колоніальної залежності у формі неоколоніалізму⁷².

На цій підставі подолання неоколоніалізму можна було би вважати головним мотивом для прискорення трансформаційних процесів у напрямі формування соборної української нації, єдиної та сильної української держави та європейської інтеграції. Проте парадокс полягав у тому, що українці не вважали себе колонізованим народом. Більше того, велика частина соціуму, котра мешкала в східних та південно-східних регіонах України, тяжіла до «*русского мира*», ідентифікуючи себе не з європейським, а з російським чи євразійським цивілізаційним простором.

Таким чином, збіг інтересів владної еліти трансфер-класів України та Росії, поєднання історичних, соціальних, економічних та політичних чинників, а також загальних тенденцій розвитку відкрили в середньотерміновій історичній перспективі вікно можливостей для встановлення відносин співіснування

⁷¹ Неоколоніальна залежність України від Росії: ознаки та небезпека. – referatu.net.ua/referats/207/16571.

⁷² Там само.

двох країн. Проте вони не зняли основного антагоністичного протиріччя життєво важливих інтересів, що склалося між ними. Головною сутнісною ознакою цих відносин залишався їх асиметричний характер, коли Росія переважала Україну за всіма основними параметрами. Відносинам України з Російською Федерацією притаманні такі риси, як нерівноправність, дисбаланс, диспаритет.

Особливо чітко цей дисбаланс простежувався у сфері торговельно-економічних відносин. Частка Росії в торговельних зовнішньоекономічних відносинах України наприкінці 90-х років складала близько 30%, тоді як частка України у відповідному товарообігу Росії не перевищувала 6%. Диспаритет відносин двох країн характерний не лише для економічних, а й для зовнішньополітичних інтересів. Якщо для України пріоритетними у відносинах з Російською Федерацією є економічні інтереси, то Росія в системі цих двосторонніх відносин надає перевагу геополітичним та геостратегічним інтересам. Така асиметричність проявляється передусім у диспаритеті претензій цих держав на їхні місце й роль у системі міжнародних відносин.

Отже, саме геополітичні інтереси, пов'язані з прагненням Росії відтворити імперську форму російської державності й у такий спосіб посісти провідну позицію в ієрархії міжнародних відносин стали основною рушійною силою розвитку російсько-українського конфлікту вже у XXI столітті.

§ 2. Латентність російсько-українського конфлікту на початку ХХІ століття

Російський синдром імперіалізму
засвоюється з молоком матері.

Карл Маркс

На зламі тисячоліть Україна та Росія, попри тимчасовий консенсус, залишилися з тими самими антагонізмами у своїх відносинах, що й у минулі століття. Україні так і не вдалося досягти рівноправних і добросусідських відносин, задекларованих у Договорі про дружбу, партнерство та співробітництво між Україною та Російською Федерацією. Росія ж ніяк не могла відійти від геополітичного колапсу після розпаду СРСР, внутрішньої дезінтеграції та дефолту. Країну роз'їдали корупція та засилля олігархату, російське суспільство й держава перебували в глибокій системній кризі. Тож на початку ХХІ століття, як і раніше, перед Росією стояли три проблеми історичного розвитку: визначення своєї цивілізаційної ідентичності; самоідентифікація російської держави та її місця у світі; мобілізація ресурсного потенціалу, потрібного для втілення зазначених

геополітичних амбіцій. За словами одного з представників російської політичної думки Михайла Юр'єва, «необхідно відновити порушений воєнно-стратегічний баланс та колишній статус-кво, а головне – відновити звичні для нас уявлення про гідне місце нашої країни в загальному світоустрої, відмовлятися від якого (не кажучи вже про владу) наш народ не хоче і до перегляду якого абсолютно не готовий»⁷³.

Ключову роль у розв'язанні цих доленосних для Росії історичних проблем мала відігравати Україна. Велика історична значущість ролі України, відсутність альтернативи розв'язання цих визначальних для Росії проблем поза межами цієї ролі роблять українсько-російські відносини надзвичайно конфліктогенними. Розвиток російсько-українського конфлікту на початку ХХІ століття зумовлювався багатьма чинниками, основним серед яких була зміна системи міжнародних відносин, що відбулася під впливом глобальної фінансово-економічної кризи, регіональних трендів та змін у розстановці сил на міжнародній арені.

Серед внутрішніх чинників, які безпосередньо впливали на характер російсько-українського конфлікту, важливе значення мали економічні й політичні процеси, котрі відбувалися в Україні та Росії в цей період, зокрема: зміна політичних еліт і внутрішньополітичної ситуації в країні, трансформація політичних систем та політичних режимів, пошук ідеологічних концепцій для обґрунтування зовнішньополітичних завдань і відповідних стратегій їх реалізації. Поєднання цих чинників і зумовило еволюцію російсько-українського конфлікту, основною особливістю якого була його латентність.

Цей латентний період, відповідно до зазначених змін, можна поділити на три етапи, кожний з яких характеризує новий

⁷³ Юр'єв М. Естественным для русских вариантом государственного устройства является смесь идеократии и имперского патернализма // Российское государство: вчера, сегодня, завтра / под ред. И. М. Клямкина. – М. : Новое изд-во, 2007. – С. 168.

якісний стан російсько-українського конфлікту. Стан конфлікту на кожному з етапів зумовлений передусім станом міжнародної обстановки і домінуючими тенденціями глобальної трансформації міжнародних відносин, розстановкою сил на міжнародній арені та, відповідно, новими геополітичними претензіями Росії на підвищення свого статусу у світовій політиці, а також рівнем її спроможностей завойовувати цей статус.

Важливим міжнародним чинником у період першого етапу російсько-українського конфлікту на початку ХХІ століття була наявність однополярного світу, який утворився по факту зникнення СРСР як наддержави. Звичайно, політика іншої наддержави в так званий постбіполярний період була спрямована на закріплення цього однополярного світу в міжнародному праві, світовій фінансово-економічній системі, міжнародних організаціях, що передбачало здійснення глобального лідерства і домінування США у світі, а також їх глобальної відповідальності за міжнародну безпеку. В умовах однополярного світу існував різкий дисбаланс у силі між Заходом і Росією, що значно обмежувало можливості реалізації геополітичних амбіцій останньої з огляду на недостатність ресурсів. Відтак Росія не могла собі дозволити перейти до відкритої воєнної конфронтації як із Заходом, так і з Україною.

Таким чином, перший етап латентного стану російсько-українського конфлікту характеризувався завершенням єльцинського періоду російської історії та переглядом стратегії зовнішньої політики відповідно до умов однополярного світу з приходом до влади в Росії президента В. Путіна. Останній, ставши наступником Б. Єльцина, головним завданням своєї діяльності в зовнішній політиці теж вважав повернення великодержавного статусу Росії. Відоме його гасло: «Або Росія буде великою, або її взагалі не буде», має досить ґрунтовний геополітичний сенс, який знайшов своє втілення в путінській моделі геополітики. Ця модель була створена з урахуванням міжнародних реалій та внутрішнього стану Росії на початку ХХІ століття.

Аналізуючи міжнародну ситуацію, В. Путін виявив достатньо обнадійливі для відновлення великодержавного статусу Росії тренди, які мали забезпечити йому успіх. Першим з таких трендів стало підвищення світових цін на енергоресурси, що давало Росії неабиякі фінансові надходження в державний бюджет від продажу нафти й газу, другим – налагодження тісних корпоративних стосунків з німецьким бізнесом і політичним істеблїшментом цієї держави, що відкривало В. Путіну шлях до опосередкованого тіньового впливу на прийняття рішень у ЄС і НАТО.

Третьою подією, котрою скористався В. Путін у побудові своєї геополітичної стратегії, стали терористичні атаки на США 11 вересня 2001 року, які завдали перший удар по однополярному світу й могутності Сполучених Штатів. Джеймс Шерр зауважує із цього приводу: «Путін одразу зрозумів, що трагедія “9/11” змінила координати світової політики, і скористався випадком. На відміну від Заходу, який сприйняв ці зміни як поганий знак, він побачив у них шанс. Тепер уже Захід мав потребу в Росії»⁷⁴.

Отже, на відміну від єльцинської моделі, геополітична стратегія В. Путіна мала більш системний характер і враховувала нові геополітичні реалії. Вона ґрунтувалася на певних доктринальних положеннях.

По-перше, на відміну від Б. Єльцина, В. Путін обмежив претензії Росії на глобальний вплив. Він відмовився від атрибутів супердержави у вигляді закордонних військових баз поза межами СНД. Замість суперництва він запропонував США союзницькі відносини.

По-друге, відмовився від конфронтації з країнами Заходу за Центрально-Східну Європу, що проявилось у знятті заперечень на другу хвилю розширення НАТО.

⁷⁴ Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: влияние России за рубежом / пер. с англ. – К. : Заповіт, 2013. – С. 56.

По-третє, В. Путін прагнув максимально обмежити вплив Заходу на пострадянський простір, а також внутрішньополітичні процеси в самій Росії.

По-четверте, змінив пріоритети у співвідношенні між простором і ресурсами. Якщо Б. Єльцин намагався максимально закріпити російське домінування на пострадянському просторі та вплив на Центральну Європу, Балкани й інші регіони шляхом витрати обмежених внутрішніх ресурсів, то В. Путін, навпаки, обмежив простір російського впливу і збільшив внутрішні ресурси.

Відтепер інтеграційні процеси з країнами СНД та відносини з іншими зарубіжними державами й міжнародними організаціями скеровувалися передусім на зміцнення внутрішніх ресурсів Росії, зростання її економічної та військової могутності. Економічне зростання країни дало можливості В. Путіну змінити засоби реінтеграції країн СНД. Основними стають економічні засоби та економічна реінтеграція: створення єдиного митного, валютного просторів, утворення економічних організацій на кшталт ЄСП, ЕврАзЕС із винятковими для Росії правами. Економічна реінтеграція мала забезпечити реінтеграцію політичну, утворення політичного союзу, на який мала поширитися російська державність.

Основною складовою реінтеграції України стала російська економічна та культурна експансія, спрямована на закріплення російської культурної домінанти, встановлення повного контролю Росії над стратегічно важливими економічними об'єктами України, її транспортними комунікаціями, енергетичною системою, військовими об'єктами. До того ж економічна й культурна складові російської експансії на Україну не зачіпали американські геостратегічні інтереси на пострадянському просторі, що давало Росії змогу уникнути конфронтації зі США⁷⁵. Військова складова російської експансії залишалася

⁷⁵ *Rumer Eugene B. Collision Avoidance: U.S. – Russian Bilateral Relations and Former Soviet States // Strategic Forum. – 2004. – April. – № 207. – P. 5.*

важливою, але перевага серед силових засобів забезпечення російських зовнішньополітичних інтересів відводилася методам діяльності спецслужб.

Накопичення внутрішнього ресурсу, зростання економічного виробництва та доходів державного бюджету дало Путіну змогу говорити про «самодостатність Росії як світового актора», котра в умовах зростання економічної могутності більше не повинна підлаштовуватися під західні країни⁷⁶. У міжнародному плані принцип «самодостатності» передбачає свободу Росії щодо участі в різних міжнародних коаліціях залежно від кон'юнктури національних інтересів, але виключає будь-яку форму інтеграції Росії в багатосторонні інститути євроатлантичної безпеки.

Утіленням принципу «самодостатності» Росії на пострадянському просторі стало створення альтернативних ЄС інтеграційних структур, завдяки яким Росія мала би більш-менш успішно перебрати на себе зовнішньополітичну й економічну спрямованість України і відвернути її від Європи. Переорієнтація України з Європи на Росію мала відбутися на основі тісних економічних і культурних українсько-російських зв'язків, що дало б надію на відновлення відкритих кордонів і в решті-решт на політичний союз. Звичайно, це потребувало адаптації під Росію політичної системи й політичного режиму в Україні.

Принцип «самодостатності» у внутрішньоросійському контексті забезпечив В. Путіну широку свободу дій у внутрішній політиці. Очевидно, що сам цей принцип спирався на внутрішні чинники російської геополітики, а геополітичні й зовнішньополітичні інтереси Росії є віддзеркаленням внутрішньоросійських потреб, які відчувають як російське суспільство, так і російська держава. Основним внутрішнім геополітичним ресурсом Росії, на який намагався передусім спиратися В. Путін, є *форма правління* країною. На перший погляд, саме форма

⁷⁶ Caryl Ch., Meyer M. The Bush and Putin Encore // Newsweek. – 2002. – May 27. – P. 23.

правління дає змогу максимально мобілізувати ресурси в країні, концентрувати їх в одних руках. З усіх відомих форм правління В. Путін обрав ту, яка могла б забезпечити мобілізацію внутрішніх ресурсів шляхом максимальної концентрації політичної влади і централізації державного управління. Такою простою, прийнятною і традиційною формою правління в Росії було *самодержавство*.

Внутрішня політика В. Путіна в період першої його президентської каденції давала всі підстави говорити, що вона була покликана реставрувати й модернізувати російське самодержавство. Повернення до самодержавства стало помітним ще за часів президентства Б. Єльцина в результаті надмірної концентрації влади в президентській структурі виконавчої гілки влади. Але остаточно ця система була вибудована спадкоємцем Б. Єльцина В. Путіним, який перетворив інститут президентства на ядро політичної системи Росії.

Самодержавна форма правління давала голові держави такі повноваження, яких не має жоден президент у світі. Фактично вона поставила його над політичною системою. Його залежність від ланок політичної системи була мінімальна. При самодержавстві голова держави є надпартійним і надсистемним. Не випадково для російської політичної практики однією з основних проблем, яка постала у 2000-ні роки, було питання спадкоємності, типове саме для самодержавної форми правління. Але якщо в царській Росії легітимізація спадкоємності влади забезпечувалася належністю спадкоємця до правлячої династії чи родини, тобто за кровною ознакою, то в модернізованій моделі російського самодержавства легітимізація влади здійснюється шляхом всенародного волевиявлення на загальних виборах. Однак, як зазначає відомий російський політолог І. Клямкін, «це форма правління, що поєднує традиційне для Росії єдиноладдя з нетрадиційним способом легітимізації, інституційно є дуже хиткою, позаяк спроможність першої особи проводити ініціативну політику перебуває в повній залежності від такого

мінливого чинника, як настрої населення. Чи, говорячи простіше, як рейтинг довіри»⁷⁷.

У такій політичній системі президент у своїй діяльності має спиратися виключно на настрої в суспільстві, оскільки тільки від них він виявляється залежним. Отже, за такої форми правління, по-перше, ресурс влади в Росії визначається рейтингом довіри до президента-самодержця, по-друге, на легітимності президента тримається вся система державної влади, оскільки вона на нього спирається. Таким чином, зовнішня політика Росії уособлюється в діях і міркуваннях та переконаннях однієї особи – її президента. Така максимальна концентрація влади призводить до персоніфікації та монополізації прийняття державних рішень у сфері зовнішньої політики.

Якщо за часів Б. Єльцина можна було спостерігати декілька самостійних суб'єктів зовнішньої політики Росії стосовно України, як-от Кремль, Державна дума, МЗС Росії, Міністерство оборони Росії, «Газпром», окремі райони Росії та їх керівники і навіть мер Москви Ю. Лужков, то відтепер усі зовнішньополітичні рішення підпорядковані одній особі – В. Путіну. Отже, якщо в зовнішньополітичному вимірі нова Росія як держава уособлює імперію та експансіонізм, то у внутрішньому – самодержавство.

Потреба в концентрації влади та централізації управління в сучасній Росії виправдовується необхідністю проведення ліберальних реформ в економіці. Можливо, це справді є вагомим аргументом у виправданні таких дій? Адже в умовах проведення реформ «згори» (і це показала сучасна історія Росії путінської доби) відбувається зростання темпів економічного розвитку, мобілізація ресурсів та обмежене заохочення іноземних інвестицій в економіку країни. Але такий шлях реформ мало спроможний здійснити якісні та структурні перетворення в економіці країни. Адже ліквідація конкуренції в політиці

⁷⁷ *Клямкін І.* Політико-державна трансформація в Росії. Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – М., 2003. – С. 122–173.

рано чи пізно призведе до обмеження конкуренції в економіці, яка є рушійною силою розвитку країни в ринкових умовах.

Очевидно, що поряд з внутрішніми політичними потребами така концентрація влади й централізації її управління передбачають мобілізацію обмеженого внутрішнього геополітичного ресурсу для зовнішньої експансії. В умовах обмеженості внутрішніх ресурсів за збереження зовнішніх геополітичних зазіхань така концентрація влади і централізація управління видаються необхідними. І цілком закономірно, що втіленню подібних прагнень відповідав авторитарний політичний режим, який дає найбільші можливості для централізації управління й концентрації влади в одних руках.

Хоча цей режим російські політики та переважна більшість вчених-політологів сором'язливо називали «керованою демократією», що з погляду канонів політології є нонсенсом, який містить логічне протиріччя. Демократія не може бути «керованою», або «некерованою», адже в такому разі вона перетворюється або на автократію, або на охлократію.

Отже, якщо Б. Єльцин лише говорив про «відновлення російської державності», то В. Путін її «відновив». «У 1990-ті роки Росія була схожа не на державу, а, радше, на арену боротьби впливових груп інтересів за розкіш і владу, нерідко за рахунок країни. Путін повернув цей процес назад, але не шляхом раціоналізації економіки, а шляхом руйнування меж між державним і приватним сектором, а також перебудови взаємовідносин політики, бізнесу і злочинності на умовах держави»⁷⁸.

У такий спосіб В. Путін відбудовував політичний режим з усіма притаманними йому ознаками авторитаризму.

Перша ознака. *Фактична ліквідація розподілу гілок влади, яка проявилась у повному підпорядкуванні та підконтрольності Кремлю законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.* Через власну адміністрацію президент взяв під особистий

⁷⁸ Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: влияние России за рубежом. – С. 54.

контроль усі три вищі суди Російської Федерації – Конституційний суд, Верховний суд і Вищий арбітражний суд, – насамперед завдяки своєму монопольному повноваженню пропонувати парламенту кандидатів до складу цих судів. Тими самими засобами був забезпечений контроль президента над Генеральною прокуратурою РФ. Судді федеральних судів нижчого рівня теж почали призначатися безпосередньо президентом. Він же встановлював для них відповідні матеріальні блага і привілеї, як-от квартири, дачі, машини, санаторії, спеціалізоване медичне обслуговування⁷⁹.

Так у Росії фактично була відтворена радянська бюрократична модель державного управління, за якої одні органи мають монопольну владу щодо прийняття політичних рішень, а інші органи несуть за ці рішення цілковиту відповідальність. Що стосується підпорядкованості основного законодавчого органу Росії – Державної думи, то вона фактично перетворилась на формальний орган законодавчого оформлення рішень президента В. Путіна. У ній була сформована стійка пропрезидентська конституційна більшість, основою якої стала партія «Єдина Росія». Ця партія йшла на вибори під гаслом підтримки політики В. Путіна, що й забезпечило їй 306, або 68%, місць у Державній думі⁸⁰. «Єдина Росія» взяла під свій контроль усі парламентські комітети, звела пленарні засідання до суто формальної процедури і таким чином позбавила фракції меншості реальної можливості брати участь у законотворчому процесі. Було також максимально звужено Раду Думи й водночас значно посилено повноваження спікера⁸¹. Верхня палата російського парламенту, Рада Федерацій, яка до президентства В. Путіна була відносно незалежною, в результаті взагалі зникла

⁷⁹ *Клямкін І.* Політико-державна трансформація в Росії. Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – С. 131.

⁸⁰ Депутатские объединения Государственной Думы РФ. – www.duma.gov.ru.

⁸¹ A many – splendoured thing // *The Economist*. – 2003. – August 30. – P. 4.

з політичної системи Росії, перетворившись на місце перебування представників різних підприємницьких та інших угруповань, які взагалі не займаються політикою. Зрештою російський парламент був позбавлений самостійного впливу на українсько-російські відносини. Він затверджує і ратифікує майже в автоматичному режимі всі угоди й договори між Україною та Росією, схвалені В. Путіним і подані до Державної думи.

Друга ознака авторитаризму. *Позбавлення опозиції можливості впливати на політичні процеси в країні.* Що стосується комуністичної опозиції, то з нею Путін пішов на певний компроміс, відмовившись від антикомунізму. Проте комуністи теж знайшли спільну з В. Путіним ідеологічну платформу на ниві націонал-патріотизму й великодержавності. З іншого боку, і опозиція зрозуміла, що надзвичайно стійкі позиції В. Путіна як у суспільстві, так і у впливових групах інтересів позбавляють її надії на можливість проведення незалежної від президента лінії поведінки.

Третя ознака. *Виборчий процес із приходом до влади В. Путіна став ґрунтуватися на тотальному застосуванні адміністративного ресурсу.* Завдяки йому влада почала контролювати проведення виборів і має можливість коригувати їх результати. Причому адмінресурс спрямований не стільки на самі вибори, скільки на формування відповідних умов їх проведення. Це стосується передусім залучення посадових осіб та місцевих і центральних органів державної влади у виборчому процесі на боці провладного кандидата, адміністративний тиск на засоби масової інформації, ущемлення бізнесових інтересів кандидатів. Під особливий адміністративний тиск потрапили непідконтрольні Кремлю кандидати у федеральні та районні органи державної влади, котрих неправовими й незаконними засобами, хоча й з дотриманням формальних судових або інших процедур, знімали з реєстрації або вони були змушені самі відмовлятися від участі у виборчій кампанії.

Таким чином, адміністративний ресурс, а не гроші, як раніше, стали визначальним чинником виборчого процесу в Росії.

Це призвело до втрати виборів як чинника легітимації державної влади. Замість виборів В. Путін став сам призначати губернаторів і мерів міст.

Четверта ознака. *Політизація функцій інститутів державної влади, насамперед правоохоронних структур та силових відомств, і застосування їх як інструментів внутрішньополітичного процесу.* У такій ситуації право, суди, прокуратура, спецслужби, міліція перетворилися на інструменти політики. До практики використання цих державних органів саме в такій ролі належить фактично безконтрольне залучення Кремлем генеральної прокуратури для усунення політичних опонентів, вибіркове застосування судової процедури для недопущення на губернаторські чи інші високі державні посади недостатньо лояльних кандидатів. Такий спосіб здійснення влади російським політичним режимом кваліфікується як імітативно-правовий⁸². Тобто це такий режим, при якому апеляція до права здійснюється суто формально, для освячення фактично протиправних за змістом дій. Такі способи і правила гри зумовлюють непублічний стиль політичної поведінки російської державної влади. Важливі державні рішення готуються і приймаються шляхом «підкилимної дипломатії», закритих кулуарних домовленостей у вузькому колі оточення президента В. Путіна.

Такі риси путінського авторитарного режиму, безумовно, позначились і на зовнішньополітичних стосунках Росії з Україною. По-перше, Росія почала зухваліше втручатись у перебіг внутрішньополітичного процесу в Україні внутрішньоросійськими силовими засобами, нав'язуючи українському політику російські правила гри з метою висування й закріплення на керівних посадах у вищих органах державної влади в Україні політиків, так само лояльних до Кремля, як і російські губернатори. По-друге, основні рішення стосовно українсько-російських міждержавних проблем почали прийматися непублічно,

⁸² Ильин М. В. Этапы становления внутренней геополитики России и Украины // Полис. – 1998. – № 3. – С. 127.

з ігноруванням українських національних інтересів, шляхом кулуарних домовленостей у вузькому колі адміністрації президента В. Путіна.

П'ята ознака авторитаризму. *Повний державний контроль над засобами масової інформації.* Якщо за часів президентства Б. Єльцина основні телевізійні канали Росії відображали інтереси олігархічних угруповань, то відтепер вони перетворилися на добре відпрацьовані канали пропаганди для доведення до населення повідомлень про те, що в країні все чудово, а якщо і є певні проблеми, то президент про них знає і найближчим часом обов'язково їх розв'яже. При цьому критика президента фактично зникла, інформаційне поле для опозиції було мінімізоване⁸³. ЗМІ в Росії перестали бути інструментом політичної конкуренції та публічного контролю за владою. Позбавивши президента критики, вони стали важливим інструментом підтримання високого рейтингу довіри до В. Путіна, а відтак, і легітимності його персональної влади. Почали закриватися газети, котрі критикували владу, практично була запроваджена цензура. Найбільш «непокірливих» позбавили ліцензії, їхні редакційні приміщення закривалися під приводом «забезпечення протипожежної безпеки» чи «санітарної гігієни», відключалися теле- й радіотрансляції. Нерідко державні органи або взагалі не допускали журналістів до суспільно важливої інформації, або допускали до неї лише обрані офіційні ЗМІ, застосовуючи інститут акредитації. Правоохоронні органи перестали реагувати на випадки залякування журналістів чи насильства над ними⁸⁴.

Розуміння недемократичної природи російських ЗМІ дуже важливе в зовнішньополітичному контексті. Маючи повне домінування в інформаційному просторі України, з приходом до влади В. Путіна російські електронні ЗМІ та їхня продукція

⁸³ All That Quitters... // Newsweek. – 2002. – May 13. – P. 17.

⁸⁴ Клямкін І. Політико-державна трансформація в Росії. Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – С. 156.

почали інтенсивно вживляти в суспільну свідомість українського населення ті уявлення й ті кліше про Україну, її внутрішню та зовнішню політику, які формуються Кремлем. Масмедіа нав'язують суспільній думці в Україні російські зовнішньополітичні інтереси, правоту позиції російської сторони в питаннях двосторонніх українсько-російських відносин, а також формують ставлення до країн Заходу, вигідне насамперед Росії.

Але головне полягало в тому, що авторитарний режим Росії через її зовнішню політику почав активно експортуватися в країни – партнери по СНД. Інтеграція України з Росією передбачала передусім поширення авторитарного політичного режиму в Україну та стимулювання в ній авторитарних тенденцій і придушення демократичних процесів, що було наочно продемонстровано під час першого і другого турів президентських виборів в Україні 2004 року. Оскільки країни можуть реально інтегруватися лише зі спорідненими політичними режимами, тому будь-яке інтеграційне об'єднання з Росією рано чи пізно призвело б до встановлення авторитарного режиму в Україні. Невипадково країни з демократичними режимами інтегруються в ЄС і НАТО, а країни з авторитарними чи напів-авторитарними режимами – в ЄЕП та СНД.

Іншим генеральним напрямом збільшення внутрішнього ресурсу Росії стало запровадження В. Путіним нової системи відносин між федеральним Центром і регіонами (суб'єктами федерації). Зміну системи цих відносин необхідно розглядати одночасно у двох площинах.

По-перше, у площині обмеження прав суб'єктів Федерації. Особливо це стосується автономних республік та областей. Обмеження й нівелювання їхніх прав збільшує геополітичну однорідність і згуртованість адміністративних одиниць Російської Федерації, що певною мірою убезпечує її від поглиблення дезінтеграційних тенденцій. Адже, згідно з гіпотезою Р. Коллінза, Радянський Союз розвалився, зокрема, тому, що він складався з 15 союзних республік, які фактично були

автономними державами, оскільки мали локальні механізми управління⁸⁵.

Те саме стосується й Російської Федерації, яка має у своєму складі 21 автономну республіку, котрі управляються власною регіональною владою. Отже, щоб уникнути такого внутрішнього геополітичного колапсу, В. Путін забрав політичну владу в регіонів, передавши її у федеральний центр. Тим самим він перетворив Російську Федерацію на стабільнішу унітарну державу.

По-друге, концентруючи владу у своїх руках, В. Путін централізував управління численними й різновеликими адміністративними одиницями (89 суб'єктами) Росії. У процесі дезінтеграції Росії відбулася стихійна децентралізація влади. Втілення гасла Б. Єльцина щодо регіонів: «Беріть суверенітету стільки, скільки зможете», призвело до того, що політична влада змістилася від центру до суб'єктів настільки, що Російська Федерація фактично перетворилася на республікансько-регіональну конфедерацію. Причому, згідно з конституцією РФ (ст. 5), автономні республіки набули певних ознак статусу держави і право мати власні конституції. Ще суперечливіший статус мали автономні округи, котрі входять в автономні республіки. Таким чином, єльцинською конституцією була закладена досить суттєва адміністративна передумова ланцюгової багаторівневої дезінтеграції Росії.

Ситуація ускладнилася тим, що процес дезінтеграції РФ і децентралізації політичної влади наклався на процес становлення авторитарного політичного режиму. У результаті, як зазначає І. Клямкін, «сформувалась персоніфікована авторитарна модель політичної системи, заснована на особистій унії президента та його оточення – з одного боку, і олігархів та республікансько-регіональних “баронів” – з іншого. Держава при цьому виконувала насамперед функції “даху” для позаправового збагачення незначної меншості, а також нейтралізації

⁸⁵ *Collins R. Weberian Sociological Theory. – Cambridge, 1986. – P. 204.*

опозиції і маніпулювання населенням»⁸⁶. Так у Росії практично склалися 89 авторитарних і напівавторитарних політичних режимів.

Путінська політика «відновлення вертикалі влади» означала заміну цих регіональних режимів одним загальноросійським авторитарним режимом В. Путіна. Останнім реформаторським кроком у перетворенні Росії з федеральної на унітарну державу стало позбавлення росіян права вибирати керівників суб'єктів Федерації.

З погляду просування українських зовнішньополітичних інтересів така ситуація значно звузила поле можливостей впливу на російську політику. Втратився сенс реалізації інтересів через лідерів російських регіонів (передусім сусідніх), зацікавлених у співробітництві з Україною. За часів президентства Б. Єльцина такий регіональний рівень досить успішно використовував президент Білорусі О. Лукашенко для просування інтересів своєї республіки у відносинах з Російською Федерацією. Відтепер завдяки федеральній реформі В. Путіна регіональні лідери втратили свій вплив на прийняття зовнішньополітичних рішень Кремлем.

Під авторитарний режим була побудована й відповідна *партійна система* в Росії. В умовах відсутності структурованого суспільства та запровадження механізмів ринкової економіки політичні партії були позбавлені широкої соціальної бази. Вони змушені орієнтуватись або на лобювання політичних інтересів певних бізнес-груп у вищих представницьких органах державної влади, або на обслуговування інтересів самої влади. Відповідно, в такій ситуації ці псевдопартії не могли сприяти політичній структуризації суспільства і виступати посередником між громадянами, їхніми інтересами та державною владою. Замість того, щоб агрегувати і втілювати в життя суспільні інтереси, вони стали провідниками інтересів самої влади. Тобто

⁸⁶ Клямкін І. Політико-державна трансформація в Росії. Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – С. 134.

в авторитарному режимі вони виконують роль, обернену тій, яку вони покликані виконувати в умовах представницької демократії.

Ця роль політичних партій у Росії почала зводиться, по-перше, до забезпечення ухвалення рішень президента в Державній думі, по-друге, до зміцнення державної вертикалі влади на регіональному рівні, по-третє, до ролі демпфера незадоволення широких соціальних верств політикою президента. Чинний закон РФ «Про політичні партії» відображає прагнення федеральної влади унеможливити виникнення регіональних політичних партій. Після появи потужної примаковсько-лужковської партії «Вітчизна – вся Росія», яка виражала передусім регіональні інтереси та була надзвичайно впливовою в регіонах, Кремль відчув реальну загрозу інтересам федеральної влади. Ставши провідниками владних інтересів, політичні партії в Росії тепер більше залежать від президента, ніж від виборців. Більше того, їхній успіх у період виборів тепер залежить від авторитету президента й рівня підтримки ним тієї чи іншої партії, а не від того, якою мірою вони виражають інтереси широких соціальних верств⁸⁷.

Зміна ролі та функцій політичних партій у Росії призвела до падіння їх популярності та маргіналізації. Так, Компартія РФ, яка мала широку соціальну базу в часи Б. Єльцина, практично втратила свій вплив у країні. З лівими ідентифікують себе не більше 16% дорослого населення. Ще меншою підтримкою в Росії користуються праві сили, рівень підтримки яких не перевищує 13%, оскільки росіяни вважають їх відповідальними за негативні наслідки ринкових реформ і демократизації суспільства. Таким чином, модель партійної системи Росії була модифікована відповідно до потреб авторитарного режиму. Нова партійна система забезпечила стабільність існування такого режиму, обмежившись трьома-чотирма основними

⁸⁷ Please take your seats // The Economist. – 2003. – December 6. – P. 23–24.

партіями, які проводять у життя політику В. Путіна й піклуються передусім про його високий рейтинг довіри і популярності серед російського суспільства.

Для сучасного складу Державної думи Росії характерна практична відсутність чітко структурованого правого спектра. Зникнення з політичної сцени Росії впливових правих сил зумовлене низкою причин, одна з яких – невдале проведення ліберальних економічних реформ. Саме через це зійшли з політичної сцени такі партії та рухи, як «Демократична Росія» та «Демократичний вибір Росії», очолювані економістами-реформаторами. До інших найвагоміших причин безперспективності правих сил слід віднести надзвичайну слабкість середнього класу в Росії, інтереси якого мали б виражати партії правого політичного спектра. «Союз правих сил», котрий перебував у правому крилі політичного спектра, є, радше, союзником, ніж опонентом президента в більшості принципових питань, які є складовими його політики. Більш принципова партія Г. Явлінського «Яблуко» не без деякого «сприяння» Кремля втратила свій вплив⁸⁸. «Риторика нових правих стала поєднувати в собі жорсткі ліберальні пропозиції та патріотичні ідеї, що межують з націоналістичними»⁸⁹.

Але при цьому як ліві, так і праві на російській політичній арені почали відігравати другорядні ролі. Центральне місце в авторитарній системі В. Путіна посіли партії центристського спрямування, які формують стабільну конституційну провладну більшість у Державній Думі Росії. Прикладом такої партії в Росії була пропутінська партія «Єдинство», яка згодом трансформувалася в «Єдиную Росію». На виборах 2003 року вони отримали переконливу перемогу й нині становлять стабільну пропутінську більшість у російському парламенті.

Отже, за часів президентства В. Путіна відбулося значне звуження політичних акторів, які мають суттєвий вплив на

⁸⁸ Клямкін І. Політико-державна трансформація в Росії. Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – С. 153.

⁸⁹ Дикун Е. «Родина» станет правой // Московские новости. – 2004. – 28 мая – 3 июня. – С. 6.

прийняття та реалізацію державних рішень у сфері як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Таку роль фактично втратили праві та ліві політичні партії в Росії, монополія ж на неї залишилася за однією центристською партією – партією влади⁹⁰. В ідеологічному плані така партія відображає не тільки інтереси владної еліти, а й має певний відгук у свідомості широких верств населення, без чого авторитарний режим не може бути стабільним. В умовах ідеологічного вакууму, після остаточної дискредитації комуністичної ідеології, політичні партії в Росії повернулися до ідеології імперіалізму та великодержавності.

Практично всі соціологічні дослідження російської громадської думки вказували на глибоку вкоріненість у свідомості росіян авторитаризму і радянського синдрому «совковості». Ці риси притаманні практично всім верствам населення, включаючи і столичну інтелігенцію, яка раніше вважалася традиційним носієм демократичних цінностей⁹¹.

Сплеск у політичній свідомості росіян популярності гасел свободи, ринку та демократії в 90-х роках зумовлювався не тим, що вони справді поділяли ці цінності, а зневірою в комуністичній ідеї та ілюзіями про економічне й соціальне диво. На зміну ілюзіям прийшла соціальна апатія. У результаті ідея ліквідації соціальної нерівності почала ототожнюватися з ідеєю «все відняти й поділити» і надалі не допускати появи соціальних прошарків, яким можна було би позаздрити. Звідси впливає популярність ідеї зрівнялівки та боротьби з олігархами. Звідси ж – жага до реваншизму й великодержавності. Такі почуття значно посилили авторитарний синдром, причому головним чином за рахунок найагресивніших компонентів⁹².

⁹⁰ *Caryl Ch., Brown F.* Pulling for Putin // *Newsweek*. – 2004. – January 26. – P. 26.

⁹¹ *Having it both ways* // *The Economist*. – 2004. – May 22–28. – P. 13.

⁹² *Григорьев Л., Загорский А., Урнов М.* Второй срок правления В. Путина: дилеммы российской политики / отв. ред. А. В. Загорский. – М. : Права человека, 2004. – С. 51–52.

Що стосується сприйняття приватної власності, то й тут у політичній свідомості росіян переважають авторитарні тенденції. Більшість російських громадян віддає перевагу державній власності. Ідею концентрації влади в одних руках підтримують близько половини росіян, стільки ж вважають неприйнятною та неефективною публічну політику та відкриту конкуренцію в політиці⁹³.

Політична свідомість елітних груп у Росії в другій половині 1990-х та у 2000-ні роки також зазнала трансформації. Вакуум політичної ідеології, спричинений кризою комунізму, спочатку частково був заповнений ліберальними ідеями, які досить швидко були витіснені голим прагматизмом. На зміну прагматикам у владну еліту прийшли циніки. Політичні погляди цієї верстви владної еліти були далекими від розуміння політичної конкуренції та відкритої публічної політики.

Паралельно у владні кола приходили «державники», «силовики», шовіністи, націоналісти, технократи. Попри різні ідеологічні позиції їх об'єднувала ідея великодержавності. Їхнім політичним переконанням є впевненість у тому, що відсутність конкуренції, концентрація влади в одних руках є основною умовою ефективного управління. Через це в політичній свідомості владної еліти Росії домінує міфологема авторитарної модернізації: від правого «міфу про Піночета» до лівого міфу про «китайську модель» і національного специфічного міфу про «особливий православний шлях Росії»⁹⁴. Авторитаризм сутності цієї ідеології полягає в базовій ідеї про благословенність «єдиної та неподільної» верховної влади, тобто такої влади, всередині якої не може бути конкуренції, а також системи стримувань та противаг.

Насправді ця базова ідея має глибоку російську традицію. У всі часи, за винятком коротких періодів початку XVII і XX

⁹³ Григорьев Л., Загорский А., Урнов М. Второй срок правления В. Путина: дилеммы российской политики. – С. 52.

⁹⁴ Там само.

століть, а також кінця ХХ століття, верховна влада в Росії була безмежною. Вона сприймалась як уособлення всього суспільства, а не якоїсь окремої фракції, партії чи правлячої коаліції. Єдине, що могли собі дозволити групи інтересів, це сперечатися поміж собою за вплив на голову держави, монарха чи самодержця⁹⁵. При цьому носій верховної влади виступав у ролі «незалежного верховного арбітра», який визначав, думка кого з наближених матиме більшу вагу при прийнятті державних рішень.

Ідея соборності влади й авторитаризму базувалася на постулаті неподільності держави і суспільства. У такому разі, якщо влада і суспільство – єдине ціле, то відпадає потреба в розподілі гілок державної влади та запровадженні системи стримувань і противаг. Розумілося, що всі державні відомства й установи мали слугувати одній ідеї – втілювати благо суспільства й держави, котрі неподільні між собою. «Соборність» водночас передбачала патерналістське сприйняття держави, адже остання, за визначенням, могла керуватися лише «благими намірами»⁹⁶. Ця глибока російська політична традиція «конструктивності» авторитарного характеру політичної влади зумовлює збіжність політичних уявлень переважної більшості населення Росії та її владної еліти.

Отже, для російської духовної традиції в зовнішньополітичному контексті характерні такі риси, як авторитаризм і суперечливе ставлення до Заходу, що поєднує в собі одночасно і заздрість, і ненависть до нього. Яким чином ця російська духовна традиція відбивається у відносинах Росії та України?

По-перше, реалізація будь-яких інтеграційних проектів за участю Росії означає поширення недемократії та несвободи на українське суспільство й авторитаризму – на політичну систему України;

⁹⁵ Попов П. В. Трансформации политических институтов в России: кросс-темпоральный сравнительный анализ // Политические исследования. – 2002. – № 6. – С. 62.

⁹⁶ Там само. – С. 61.

по-друге, реалізуючи євроінтеграційний проект «У Європу разом з Росією», Україна може потрапити лише в Росію, віддалившись тим самим від Європи та Європейського Союзу;

по-третє, рівноправні стосунки з Росією можливі тільки тоді, коли Україна стане частиною Європи і сприйматиметься росіянами як така, адже вони самі хочуть бути європейцями.

Таким чином, установлення авторитарного режиму в Росії в період 2000–2003 років та його загальна підтримка дали В. Путіну можливість не лише консолідувати російське суспільство й еліту і концентрувати політичну владу, а й мобілізувати внутрішні ресурси для поновлення великодержавного статусу Росії на міжнародній арені. Щоби збалансувати ці геополітичні амбіції з наявними ресурсами В. Путіну довелося змінити парадигму стратегічних пріоритетів. Якщо раніше внутрішні ресурси витрачали на досягнення зовнішньополітичних цілей, відтепер, навпаки, зовнішня політика мала сприяти накопиченню внутрішніх ресурсів з тим, щоб потім зробити Росію «самодостатньою» в європейській та світовій політиці. Так, зі зміною стратегічних пріоритетів перед зовнішньою політикою Росії постали нові завдання й вимоги.

По-перше, потрібно було мінімізувати ресурсну витратність зовнішньої політики, зробити її більш економною, а також економізувати зовнішньополітичну діяльність російської держави. Відтепер основні завдання зовнішньої політики Росії спрямовані передусім на включення її в систему глобальних економічних процесів, сприяння надходженню в Росію іноземних інвестицій і високих технологій, на створення сприятливих зовнішньополітичних умов для економічної модернізації країни. Зовнішня політика стала орієнтованою більше на геоекономіку, ніж на політику.

По-друге, зменшити геополітичні амбіції та обмежити обсяг зовнішньополітичних завдань Росії. Ця вимога потребувала відмови від традиційної для Росії ролі у світовій геополітиці. Проте така відмова виявилася частковою. В. Путін просто обмежив простір геополітичного домінування Росії, але не відмовився

від нього в принципі. Так, Кремль декларативно відмовився від риторики «багатополярного світу», офіційної російської зовнішньополітичної ідеології 1996–2000 років, закрив російські військові бази Камрань у В'єтнамі та Лурд на Кубі.

Значні обмеження геополітичних претензій відбулися й на пострадянському просторі. В. Путін не заперечував проти розміщення американських військових баз у країнах Середньої Азії, надання повітряного простору військово-транспортній авіації країн НАТО для проведення воєнної операції в Афганістані. Проте він чітко окреслив межу сфери геополітичного контролю Росії в «близькому зарубіжжі», до якої увійшли Україна, Білорусь, Казахстан, а також Південний Кавказ.

По-третє, по можливості надалі уникати конфронтації зі Сполученими Штатами Америки та країнами Заходу, оскільки така конфронтація згубно впливала на процес внутрішніх перетворень і потребувала величезних витрат, яких Росія просто не витримала б. Ураховуючи тенденцію до монополярності, яка чітко означилася після падіння біполярного світу, В. Путін представив нове бачення Росії в цій переважно монополярній системі міжнародних відносин. Воно полягало у зближенні із Заходом і досягненні відносин стратегічного партнерства зі США.

Особливо сприятливим чинником для зближення Росії зі Сполученим Штатами стали терористичні атаки 11 вересня 2001 року й подальша війна з тероризмом. Ці події В. Путін використав надзвичайно вдало, щоб довести свою підтримку Дж. Бушу в його новій політиці. Така підтримка була засвідчена дипломатичним сприянням Росії американській війні в Афганістані, нейтральною позицією щодо воєнної кампанії США, розгорнутої проти Іраку.

Таким чином, В. Путіну вдалося вивести відносини Росії зі США на рівень стратегічного партнерства в галузі міжнародної безпеки принаймні у двох напрямках. Перший залишався традиційним для американсько-російських відносин – це підтримання стратегічного балансу ядерного стримування і нерозповсюдження ядерної зброї та ракетних технологій. В. Путін не пішов

на конфронтацію з приводу одностороннього виходу США з договору по ПРО. Більше того, був ратифікований договір СНО-2, підписаний і ратифікований договір «Про стратегічні наступальні потенціали». Відтепер цей напрям стратегічного партнерства в галузі безпеки був доповнений другим напрямом – спільною боротьбою з міжнародним тероризмом.

Відхід від політики конфронтації стосувався не лише двосторонніх відносин США та Росії, а й стосунків з європейськими країнами – членами НАТО. Знову актуалізувалася тема співробітництва в рамках «двадцятки», Росія дала мовчазну згоду на другу хвилю розширення НАТО, включаючи приєднання до Альянсу країн Балтії – частини пострадянського простору.

Звичайно, таке стратегічне партнерство Росії зі США мало асиметричний, обмежений характер. Асиметричність та обмеженість цих відносин проявлялась у тому, що для США таке партнерство базувалося виключно на середньотермінових геостратегічних інтересах, пов'язаних з підтриманням глобального американського домінування у світі. У реалізації цих інтересів Росія є одним із союзників по боротьбі з міжнародним тероризмом та у нерозповсюдженні ядерних озброєнь.

Тимчасовість чи, навпаки, довготривалість партнерства, побудованого на такій основі, визначалася зміною ландшафту загроз національним інтересам США в районах, розташованих поблизу Росії. Що стосується енергетичної чи економічної сфери, то США не мали підстав розглядати відносини з Росією на рівні стратегічного партнерства, оскільки частка США в російській торгівлі становить близько 5%, а частка Росії в американському товарообігу – 1%⁹⁷.

Асиметричний характер інтересів Росії у відносинах зі США та країнами Європи полягав у тому, що в обмін на відхід від конфронтації та переведення їх у площину партнерства В. Путін намагався вирішити три стратегічно важливі завдання:

⁹⁷ Warm and fuzzy // The Economist. – 2003. – September 27. – P. 31.

- припинити критику політики Кремля в Чечні з боку Заходу та домогтися визнання чеченського конфлікту внутрішньою проблемою Росії;
- досягти мовчазної згоди Заходу на побудову в Росії авторитарного політичного режиму, міжнародної легітимації цього режиму й максимальної його підтримки з боку Заходу;
- домогтися визнання Заходом України, Білорусі, Казахстану і Південного Кавказу сферами монопольного домінування Росії.

У зовнішньополітичній стратегії В. Путіна Україна мала повністю вкладатись у контекст означених вище принципів, вимог і завдань.

Перше. Україна розглядалась як доповнення, доважок того внутрішнього ресурсу, якого так не вистачає Росії для відновлення статусу великої регіональної держави і традиційної геополітичної ролі на Європейському континенті.

Друге. Обмеження геополітичного простору впливу Росії не стосувалось України. Україна залишалась ядром, ключовою ланкою всієї геополітичної конструкції Росії на пострадянському просторі. Вона розглядається одночасно і як плацдарм оборони від зовнішніх геополітичних впливів, і як плацдарм для розширення геополітичного та гео економічного домінування Росії.

Третє. Попри те, що Україна є критично важливою для Росії, Кремль у ті часи не був готовий іти з приводу неї на відкриту конфронтацію із Заходом. Партнерські відносини із Заходом і США для Росії були вагоміші, ніж Україна, оскільки визначали майбутню перспективу розвитку Російської Федерації⁹⁸. Свідченням цього стали міжнародні події під час Помаранчевої революції, коли амбіції Кремля стосовно України перетворилися на жорсткий спротив Заходу. У результаті під тиском США та Європи В. Путін був змушений пом'якшити свою позицію.

Крім того, Росія ставала дедалі більш залежною від Заходу і менш залежною від України. Підтвердженням цього

⁹⁸ Warm and fuzzy.

припущення можуть слугувати репліки В. Путіна про те, що «питання вступу до Альянсу – це право самої України», а також заява міністра закордонних справ РФ С. Лаврова про те, що Росія не заперечуватиме проти вступу України в ЄС і НАТО⁹⁹. Але це зовсім не означало, що Росія може відмовитися від України. Просто боротьба за Україну була переведена зі стану конфронтації в іншу площину – площину компромісів, секретних домовленостей і торгівлі зі США та ЄС. Геополітичний компроміс із Заходом призвів до усвідомлення російською елітою того факту, що суверенітет України, принаймні в короткотерміновій перспективі, залишатиметься реальністю, з якою потрібно працювати. Виходячи із цієї реальності, на їхній погляд, оптимальною та найбільш прийнятною для реалізації національних інтересів Росії видавалася модель «*обмеженого суверенітету*» України.

Така модель допускала існування суверенної України в короткий історичний проміжок часу, але її суверенність не повинна була виходити за межі російських національних інтересів, тим більше – перешкоджати їх реалізації. Тобто це такий суверенітет, який був би обмежений російськими інтересами. Ця модель неодноразово озвучувалась у тезах про те, що Україна є виключною сферою життєво важливих інтересів Росії. Обмеженість допускає певний ступінь самостійності України у її зовнішньополітичних відносинах, особливо з НАТО і ЄС. Але при цьому передбачалося, що така самостійність повинна бути вписана в контекст зовнішньополітичного курсу Росії. Це означає, що зовнішня політика України мала бути скоординована з російськими зовнішньополітичними відомствами, перебуваючи, так би мовити, в режимі ручного управління, основні важелі якого зосереджені в Кремлі.

Реалізація моделі «*обмеженого суверенітету*» потребувала створення цілої *системи контролю над зовнішньою та внутрішньою політикою України*. Основним механізмом здійснення

⁹⁹ Caryl Ch., Meyer M. The Bush and Putin Encore // Newsweek. – 2002. – May 27. – P. 22.

такого контролю вважалося створення різних інтеграційних об'єднань на кшталт ЄЄП, ОДКБ, Союзу Росії та Білорусі й формування через них єдиного економічного, валютного, політичного, правового, оборонного, інформаційного, мовного, соціально-культурного просторів російської держави. До інших механізмів контролю Кремля над зовнішньою та внутрішньою політикою України директор Інституту країн СНД Костянтин Затулін відносив: демократизацію України шляхом її децентралізації [очевидно, маючи на увазі дезінтеграцію. – Г. П.] та федералізацію; надання російській мові державного статусу; збереження маси віруючих у лоні православної церкви Московського патріархату, тобто наявності церковної єдності двох країн¹⁰⁰. При цьому існування зазначених механізмів К. Затулін розглядав як гарантію та умову «справжньої дружби», співробітництва і партнерства між Росією та Україною.

Шляхи реалізації моделі «обмеженого суверенітету» передбачали встановлення вертикальної та горизонтальної систем впливу на прийняття зовнішньополітичних рішень та управління внутрішньополітичними процесами в Україні. Це потребувало передусім визначення переліку найприйнятніших агентів впливу – своєрідних провайдерів російських інтересів в Україні. Як таких провайдерів російське керівництво розглядало політичні сили, бізнес-еліти, регіональні еліти, представників вищих органів державної влади та інших акторів, які, по-перше, мають вплив як у системі органів державної влади, так і в суспільстві; по-друге, поділяють російські інтеграційні проекти; по-третє, можуть поєднувати власні інтереси з російськими інтересами. Урешті-решт установлення системи впливу на зовнішню та внутрішню політику передбачало формування в Україні впливової проросійської партії чи іншої форми політичного руху, які дали б можливість під їхнім крилом легалізувати та організувати діяльність агентів впливу Кремля.

¹⁰⁰ Затулін К. Борьба за Украину: что делать? // Россия в глобальной политике. – Т. 1. – № 1. – 2005. – Январь-февраль. – С. 80.

В. Путін, ставши президентом Росії, намагався структурувати вплив Кремля на Україну. Стала помітною селекція провайдерів, які могли би створити вертикаль такого впливу. Головними компонентами вертикалі російського впливу на Україну стали: адміністрація Президента України, очолювана В. Медведчуком; уряд України; центристські фракції в парламенті, які уособлювали два з трьох найпотужніших в Україні кланово-олігархічних угруповань – київського та донецького. Таким чином, увага Кремля концентрувалася, з одного боку, на задіянні інституційних механізмів вищих органів державної влади України, з другого – на врахуванні бізнес-інтересів українських кланово-олігархічних угруповань.

Горизонтальні канали впливу вибудовувалися Кремлем через корпоративні зв'язки російських бізнес-еліт з українськими бізнес-партнерами та чиновниками у структурах державної влади в Україні. Намагання встановити горизонтальні канали впливу шляхом побудови політичних проектів, пов'язаних зі створенням проросійських політичних партій та рухів в Україні, зрештою, так і не мали успіху. Досить удалим каналом горизонтального впливу можна вважати релігійний проект, репрезентований Московським патріархатом та його православними організаціями в Україні¹⁰¹. Основними ж відомствами, відповідальними за втілення зазначеної моделі, стали відомства російських спецслужб, такі як Федеральна служба безпеки і Служба зовнішньої розвідки.

Однак Помаранчева революція 2004 року в Україні зруйнувала ці досить системні плани втілення реінтеграційної моделі російсько-українських відносин. Концептуально доктрина «обмеженого суверенітету» політики Російської Федерації стосовно України, ще залишалася на порядку денному, проте запроваджені механізми та шляхи її втілення вже не працювали. В Україні ствердився демократичний режим і саме він став

¹⁰¹ Charlemagne Patriarch Alexy, a powerful Russian // The Economist. – 2002. – April 27. – P. 35.

основною перепорою на шляху втілення цієї доктрини. Більше того, Росія розцінила Помаранчеву революцію в Україні та «Революцію троянд» у Грузії як шалений удар з боку Заходу по її геополітичній обороні та путінському авторитарному режиму. Не випадково, як зазначає відомий російський політолог Андрій Окара, «...мирна Помаранчева революція була сприйнята в Росії з екзистенціальним жахом – як загроза російському суверенітету, як українське передвістя того самого “російського бунту”, який, за Пушкіним, “безглуздий і нещадний”, як виклик політичному режиму Володимира Путіна і самим основам російської держави»¹⁰².

Побудова авторитарного режиму в Росії, економічне зростання, з одного боку, та «кольорові революції» в Грузії та Україні, з другого, зумовили потребу російського керівництва не лише у зміні зовнішньополітичної стратегії, а й у модернізації російської державності, що вплинуло на перебіг російсько-українського конфлікту і перевело його в новий якісний стан.

Цей *другий етап латентного розвитку* російсько-українського конфлікту також зумовлювався новими тенденціями в трансформації системи міжнародних відносин та розвитком внутрішньої ситуації в самій Росії, зокрема результатом утілення «самодостатності» російської зовнішньої політики. Реалізація такої моделі виявилася досить успішною як у політичному, так і в економічному сенсах. Захід закрив очі на проблему Чечні й побудову авторитарного режиму в Росії, втратив важелі впливу на проблеми з демократією в цій країні. Проте Росії не вдалося змусити Захід визнати пострадянський простір сферою монопольного російського домінування.

В економічному сенсі, реалізуючи путінську модель, Росія спромоглася досягти самодостатності в ресурсному забезпеченні

¹⁰² Окара А. Н. Украинские дискурсы и российская парадигма. Оптимальная модель отношений России и Украины как политологическая, культурологическая и социально-философская проблема // Полития. – 2007. – № 3. – С. 9.

своїєї зовнішньої політики. Завдяки астрономічному зростанню цін на нафту й газ валютні ресурси Росії на 2007 рік сягнули 450 млрд дол. США, що поставило її за цим показником на третє місце у світі після Китаю та Японії¹⁰³. Росія створила стабілізаційний фонд обсягом 145 млрд дол. США. Її економіка почала динамічно розвиватися, щорічний приріст ВВП становив 7,5%. Цей новий ресурсний потенціал В. Путін використав одночасно як для зміцнення російської державності, так і для імплементції нової зовнішньополітичної доктрини Росії, спрямованої на відновлення її великодержавного статусу.

Сутність реформування російської державності після 2004 року, як і в попередні роки, зводилася до віднайдення, відповідно до потреб часу, необхідного балансу між політичною владою та власністю. У період президентства Б. Єльцина цей рух відбувався від державної влади до власності, де влада розглядалась як засіб приватизації державної власності. Під час першого періоду правління В. Путіна (2000–2004) цей рух став зворотним: від приватної власності – до державної влади, тобто встановлення державного контролю над власністю. У другий період В. Путін вирішив *поєднати приватну власність із державною владою*, створити такий собі симбіоз влади і власності, об'єднавши їх в один політико-економічний інститут, який пізніше російські політологи назвали «*державою-корпорацією*».

Держава-корпорація являє собою такий політичний режим, при якому існує монополія як на політичну владу, так і на приватну власність, де бізнес підпорядкований політичним інтересам, де він може використовуватись одночасно і як політичний, і як економічний ресурс. Завдяки цьому влада в Росії може мобілізувати й концентрувати у своїх руках усі наявні матеріальні й економічні ресурси, а також застосовувати їх для реалізації як внутрішньополітичних, так і зовнішньополітичних інтересів. Таким чином, сам бізнес у Росії стає частиною

¹⁰³ *Aslund A. The Russian Economy Facing 2017. Alternative Futures For Russia to 2017 // CSIS Report. – 2007. – November. – P. 27.*

політики. Водночас державне управління в країні формується за правилами бізнесового менеджменту. Правила управління бізнесом стають частиною державного управління. Новий тип держави-корпорації, запроваджений у Росії, подібний до дволікого Януса, коли російська держава, одягнувши мантию бізнесу, може захоплювати через приватні корпорації цілі сегменти економіки інших держав на умовах приватного бізнесу і правил ринку та перетворювати їх на частину власності російської держави.

Водночас виявляється, що в основі державних інтересів та зовнішньої політики Росії лежать інтереси російського бізнесу, який одночасно є і приватним, і державним. Панівним класом у суспільстві стають не середній клас і не олігархи, а номенклатура. У такій державі чиновники є водночас і державними службовцями, і бізнесменами. Їхні бізнес-інтереси стали неподільними зі службовими державними інтересами. У такій ситуації корупція як така втрачає сенс, тому що вона стає системною, тобто частиною стилю державного управління.

Великою мірою така трансформація відносин влади і бізнесу зумовлювалася приходом у коридори влади нової генерації путінської еліти. Це сталося після того, як було покінчено з найбільшим російським олігархатом, а решту його поставлено під жорсткий політичний контроль. Відтак замість представників російського олігархату на політичну авансцену Росії вийшла бюрократична еліта. Цей вихід зумовлювався передусім централізацією влади в Росії та побудовою авторитарного політичного режиму. Причому ключові позиції в цій еліті мали належати *«силовикам»*. За час першого терміну президентства В. Путіна *«силовикам»* удалося значно потіснити економічну еліту й на початку другого президентського терміну посісти центральне місце в системі політичного істеблішменту Росії. З 1998 по 2002 роки частка військових у системі влади зросла у сім разів. У найвищому керівництві країни вона збільшилась у дванадцять разів. Так, якщо за часів М. Горбачова частка військових у найвищому керівництві країни становила 4%,

а в уряді – 6%, на початку єльцинської епохи в 1993 році вона зросла відповідно до 33% і 12%, то під кінець правління Б. Єльцина частка військових зросла до 46% і 21%. Під кінець першого терміну президентства В. Путіна у 2003 році вона становила 58% і 34,9%¹⁰⁴.

Посівши керівні посади у федеральних органах влади, військова еліта розпочала масовий перехід в економіку. Так, у міністерстві економіки військові зайняли чотири посади заступників міністрі, у міністерстві промисловості – двох заступників міністра, у міністерстві зв'язку – трьох заступників міністра. Другі після міністра особи із числа військових присутні також у міністерствах преси, закордонних справ, транспорту, юстиції, шляхів сполучення, у справах федерації, податкових та інших відомствах. Наймасовіший приплив у федеральні економічні відомства відбувається з органів безпеки (Федеральної служби безпеки та Служби зовнішньої розвідки) – 45,2%, з армійських структур – 38,7%, з міліції (Міністерства внутрішніх справ) – 16,1%¹⁰⁵.

Особливість призначення представників військової еліти в економічних структурах російської держави полягала в тому, що воно здійснювалося за рекомендацією Кремля, а не за поданням відповідного міністерства. При цьому, працюючи в цивільних відомствах, вони залишалися офіцерами діючого резерву. В економічних структурах держави вони виконували функцію політичного контролю за діяльністю державних чиновників, що, з одного боку, мало зміцнити лояльність бюрократії до президента, а з другого – зменшити рівень її корумпованості, пов'язаний з економічною діяльністю держави. Таким чином, офіцери діючого резерву є довіреними особами президента, своєрідними «комісарами» чи «сірими кардиналами», покликаними стати «оком Кремля» в економіці.

¹⁰⁴ Having it both ways // The Economist. – 2004. – May 22–28. – P. 7.

¹⁰⁵ Крыштановская О. В. Реформы Путина и элита // Общество и экономика. – 2003. – № 4–5. – С. 38.

Інша роль, яка відводиться Кремлем представниками військової еліти на економічному напрямі, полягала в посиленні впливу держави на приватний бізнес. Їхнє завдання – репрезентувати і захищати інтереси держави у приватному бізнесі¹⁰⁶. Для цього в Росії склалися необхідні умови. Протягом 90-х років, під час скорочення збройних сил РФ, велика кількість військових, звільнившись із армії, влилась у приватні бізнес-структури. Комерційні структури потребували послуг офіцерів, які мали тісні зв'язки з промисловістю і правоохоронними органами. Вони налагодили такі важливі функції приватних фірм, як безпека, економічна розвідка, інформаційно-аналітичне забезпечення. Особливим попитом користувалися генерали КДБ. У 90-ті роки кожна авторитетна російська приватна фірма мала у своєму штаті підрозділ, очолюваний генералом КДБ. Особливою популярністю «чекісти» користувались у російських банках і нафтових компаніях. Інша частина військових зайнялася створенням власних приватних фірм, які також спеціалізувались у питаннях безпеки, економічної розвідки, лобіювання, інформаційно-аналітичної діяльності, торгівлі озброєннями.

Таким чином, у бізнесі військові утворили певну критичну масу, яка досконало знала механізми «тіньової» економіки й водночас, зберігаючи корпоративність, виявилась найпослідовнішою та найвірнішою прихильницею президента.

Третім напрямом наступу військових на структури влади в Росії, який став особливо помітним після переобрання В. Путіна на другий президентський термін, був регіональний рівень. Очевидно, що тоді на порядку денному Кремля постало нове завдання. Якщо протягом 2000–2003 років з людей у погонах була сформована управлінська вертикаль, то відтепер на часі формування «управлінської горизонталі» – розміщення вищих офіцерів на других і третіх рівнях владних структур, а також у регіональних органах влади на всьому просторі Росії. На регіональному рівні військові мали не лише здійснювати

¹⁰⁶ Putin power // The Economist. – 2003. – October 11. – P. 13–14.

політичний контроль над місцевим елітами, а й складала основну групу підтримки президента Путіна в регіонах.

Якими шляхами відбувалося завоювання влади та зміцнення путінського авторитарного режиму на регіональному рівні?

По-перше, це створення інституту повноважних представників президента РФ у федеральних округах і федеральних інспекторів та призначення на ці посади вищих військових чинів. Так, серед головних федеральних інспекторів представники силових та правоохоронних структур становили левову частку – 34,5%, тоді як регіональні чиновники – 25%, а представники бізнесу й керівники підприємств – тільки 9,7%¹⁰⁷. Навіть федеральні округи територіально були утворені за аналогією з вісьмома військовими округами. Повноважні представники та федеральні інспектори були наділені величезними економічними та адміністративними повноваженнями. Вони втручались у вирішення будь-яких регіональних питань, що значно послабило безконтрольну владу губернаторів.

По-друге, висунення та обрання на посади губернаторів людей у погонах. Користуючись можливостями адмінресурсу, військові почали тіснити на цих посадах представників місцевих еліт. Так, лише протягом 2000 року губернаторами були обрані адмірал В. Єгоров, генерал В. Шаманов. У 2002 році губернаторами стали генерали ФСБ М. Зязіков та В. Маслов.

По-третє, переведення у фактичне підпорядкування повноважних представників керівників регіональних відділень ФСБ, МВС, податкових органів і прокуратури, які до цього перебували у великій залежності від губернаторів.

По-четверте, створення федеральними структурами в регіонах «координаційних рад» з питань безпеки, які, діючи від імені президента, акумулювали значні сили, вивівши тим самим з-під контролю губернаторів великі силові ресурси і послабивши владу місцевих чиновників.

¹⁰⁷ Крыштановская О. В. Реформы Путина и элита. – С. 11.

У результаті, як зазначає О. Криштановська, яка досліджувала еволюцію російської військової еліти в системі влади, «військові, розсіяні по повноважних представництвах, державних та комерційних організаціях, які осіли в парламенті й уряді, в партійних організаціях», утворили коаліцію Путіна¹⁰⁸. Ця коаліція склала не лише політичну, а й соціальну та ідеологічну базу його авторитарного режиму.

Військовим завжди був властивий дух корпоративності, братства, особливо братства представників спецслужб, які посіли центральне місце в структурі еліти силовиків. Мережі агентів впливу, специфічні канали обміну інформацією, методи маніпуляції людьми, роблять офіцерів КДБ/ФСБ, котрі працювали і працюють у цих органах, особливою кастою. Нова коаліція Путіна та його авторитарного режиму побудована на корпоративному дусі спецслужб. Завдяки своїм навичкам вони розгорнули широкомасштабну систему впливу на суспільство та запровадили досконалі механізми просування своїх кандидатів у законодавчі та представницькі органи влади, а також у бізнес-структури¹⁰⁹.

Ідеологічно більшість колишніх військових зберегла схильність до ортодоксальних комуністичних ідей та великодержавності. Їхня свідомість являє собою суміш слов'янофільської, патріотичної та комуністичної фразеології. Військові зберегли організацію, побудовану на дисципліні та підпорядкованості керівництву. Військова підготовка, дисциплінованість, під якою розуміється сліпе підкорення начальнику, звичка до колективних дій виявились у цій ситуації стратегічно необхідними якостями для побудови авторитарного режиму В. Путіна, котрий мав уособлювати у свідомості росіян «реалізованого Андропова», який теж вийшов з органів КДБ, але так і не встиг реалізувати надій радянських громадян, пов'язаних з наведенням порядку в країні.

¹⁰⁸ Криштановская О. В. Реформы Путина и элита. – С. 46.

¹⁰⁹ The Many Faces of Putin // Newsweek. – 2005. – February 28. – P. 29–30.

Таким чином, суспільними ознаками путінської владної еліти на час другого президентського терміну В. Путіна стали: скорочення частки «інтелектуалів», її «провінціалізація» та різке зростання кількості військових при владі. Такі риси свідчать про те, що В. Путіну потрібні дисципліновані виконавці, здатні втілювати його розпорядження, особливо не переймаючись питаннями стратегії та прогнозування наслідків путінської зовнішньої та внутрішньої політики. Саме цій еліті належить ключова роль у прийнятті державних рішень та їх реалізації у сфері як внутрішньої, так і зовнішньої політики Росії, в тому числі й щодо України.

Зрозуміло, що риси і стиль дій цієї еліти незабаром безпосередньо позначилися на українсько-російських відносинах. У світогляді цієї владної еліти Україна, як і раніше, сприймалася, радше, як російська провінція, яка тимчасово й випадково отримала незалежність, а її суверенітет є надзвичайно слабким і безперспективним. Виходячи з такого розуміння, як основну модель українсько-російських відносин ця еліта розглядала інтеграційний проект, кінцевою метою якого є повернення України «в лоно» російської державності й російського суспільства в далекотерміновій, а можливо, й середньотерміновій перспективі, шляхом розмивання її державного суверенітету та обмеження її незалежності. Ця еліта не бачить великих відмінностей між українським та російським суспільствами. Підставою для такого погляду вважається спільність історичного та етнічного коріння двох слов'янських народів, спільна релігія та належність у недалекому минулому до такої спільноти, як «радянський народ»¹¹⁰.

Етнічні й ментальні розбіжності, які існують між росіянами та українцями, мають нівелюватися шляхом адаптації українського суспільства до російського соціального й духовного ландшафту. Таким чином, основною системою координат,

¹¹⁰ *Trenin D.* The end of Eurasia: Russia on the border between geopolitics and globalization. – P. 80.

у якій перебуває Україна, з погляду цієї російської еліти, є внутрішньосистемні асиметричні зв'язки. Тож Україна, як їм видається, має бути переважно предметом внутрішньої, а не зовнішньої політики Росії. Отже, російська владна еліта має будувати відносини з Україною як відносини між центром і периферією, розглядаючи її як російську провінцію і, звісно, переносячи на українсько-російські відносини стереотипи своїх відносин з російськими регіонами.

Як у зовнішній, так і у внутрішній політиці цей правлячий політичний клас мав спиратися на відповідний політико-економічний базис, яким мала виступати держава-корпорація. На бюрократичну владну еліту покладалася функція управління цією державою-корпорацією, при якій вона одночасно була і менеджером, і її власником. Прообразом для побудови держави-корпорації В. Путін обрав «Газпром», який виступав водночас і «школою» для підготовки такого типу бюрократичної еліти. Як пише відомий журналіст В. Портніков: «По суті, Росія за путінських часів перетворилась із держави на корпорацію, а “Газпром” став державою. Державою, яка послідовно захищає свої інтереси саме так, як це роблять зазвичай країни, а не корпорації, використовуючи всю російську машину [державного управління. – Г. П.]. А російськими інтересами нерідко керують корпоративні міркування як, наприклад, потреби того ж “Газпрому”. Держава і корпорація помінялися ролями»¹¹¹.

За типом «Газпрому» В. Путін з 2004 по 2008 рік вибудував у провідних сегментах економіки Росії великі російські галузеві державні холдинги, замкнувши їх в одну корпорацію – єдину управлінську державну компанію. Так, на базі експортного посередника «Рособоронекспорт» були консолідовані майже всі активи військово-промислового комплексу, що призвело до появи в Росії величезного виробника зброї з монопольним експортним каналом та елементами диверсифікації виробництва.

¹¹¹ Портніков В. Почему Медведев? – К. : Саммит-Книга, 2008. – С. 39–40.

Ті підприємства, які чинять опір такій консолідації, залишаються без державних замовлень¹¹².

Найпотужніші підприємства авіаційної промисловості, такі як компанія «Сухой», «Авіаекспорт», «Іллюшин», «Туполев», консолідовані в «Об'єднану авіабудівну корпорацію». Протягом десяти років подібні корпорації були створені в суднобудуванні, автомобілебудуванні, двигунобудуванні, пороховій галузі. Був також прийнятий закон про утворення великої корпорації, яка мала об'єднувати підприємства атомної енергетики та атомного машинобудування.

Таким чином, через замикання великих російських галузевих холдингів у єдину державну корпорацію В. Путін створив паралельний центр державної влади в Росії. Оскільки тепер утворилися два центри влади: держава і корпорація, які існують як сіамські близнюки, то, очевидно, мали би бути і дві голови, які ними керують. Щоб такий гібрид, створений з держави-корпорації, працював успішно, потрібно, щоб ці дві голови діяли синхронно і щоб кожна з них могла брати на себе всі функції державного управління, наприклад, у випадку, коли одна з них перестане працювати. Таким чином, вони обидві можуть працювати синхронно, а можуть перебувати в такому режимі, коли одна з них головна, а інша – резервна. Подібний дуумвірат являє собою «сполучені посудини», «винищувач-спарку», коли обидва пілоти разом або по черзі можуть керувати польотом літака.

Така система дуумвірату забезпечила В. Путіну можливість залишитися при владі в Росії, навіть пішовши з посади президента РФ. Ставши прем'єр-міністром при подібній державній системі, він зберіг за собою всі необхідні важелі впливу на управління країною. Очевидно, що дуумвірат передбачив уведення в систему управління державою-корпорацією другої людини, подібної до В. Путіна, людини, яка не становила б

¹¹² *Храбрый О.* Синдром незаменимости // Эксперт. – 2007. – № 20. – С. 56.

йому конкуренції. Такою людиною став Д. Медведєв, котрий мав досвід управління такою корпорацією, як «Газпром». Зарекомендувавши себе менеджером корпорації, він тепер став одночасно і стажером, і першим пілотом російського державного літка при наявності досвідченого інструктора В. Путіна, який за необхідності в будь-який момент міг перебрати на себе штурвал і функції першого пілота.

Такий тип держави втрачає потребу в забезпеченні життєдіяльності суспільства, служіння йому, виконуючи тільки ті функції, які надаються самим суспільством. Ці функції зводилися загалом до встановлення правил взаємовідносин у суспільстві, забезпеченні його безпеки й добробуту. Зазвичай такі обмежені функції притаманні державам з демократичними режимами. Держава-корпорація, створена В. Путіним, поєднує в собі функції сакрального центру в житті нації, який втілює принципи і практики ідеократії з функціями постановки стратегічних завдань і цілей для країни та мобілізації народу на їх виконання. Такі функції, як правило, поєднує в собі імперія. Тобто витвір В. Путіна є ні чим іншим, як модернізованою імперією. А імперія, за визначенням, «є такою державою, в якій існують інші цілі, котрі виходять за межі елементарного підтримання власного існування та зростання матеріального добробуту підданих. Саме наявність таких цілей задає вектор розвитку, робить його усвідомленим»¹¹³. Цілковитим підтвердженням існування імперських цінностей російського суспільства є стабільно високі рейтинги підтримки В. Путіна та Д. Медведєва навіть в умовах глибокої фінансової та економічної кризи в Росії наприкінці 2008 року.

Іманентною властивістю такої держави-імперії є захоплення прилеглого геополітичного простору. «Мета імперії – зовсім

¹¹³ Юрьев М. Естественным для русских вариантом государственного устройства является смесь идеократии и имперского патернализма // Российское государство: вчера, сегодня, завтра / под общ. ред. И. М. Клямкина. – М. : Новое изд-во, 2007. – С. 170.

не пограбування і не використання ресурсів підконтрольних територій. Мета – облаштування приєднаних просторів відповідно до своїх уявлень про правильність життєвого устрою і державного порядку»¹¹⁴. Зовнішній вектор діяльності імперської держави-корпорації передбачає проведення агресивної експансіоністської зовнішньої політики.

Таким чином, обрання Д. Медведєва президентом Російської Федерації у 2008 році стало логічним завершенням побудови нової державної машини – модернізованої імперської держави-корпорації, агресивність зовнішньої політики якої чітко окреслилася протягом 2008 року, кульмінацією чого стала серпнева війна Росії з Грузією.

Усі ці внутрішні й зовнішні тенденції та події зумовили перехід російсько-українського конфлікту до *третього, завершального періоду* його латентного розвитку. Цей етап характеризується передусім поверненням Росії до імперської модернізованої моделі розвитку російської держави в умовах послаблення глобального домінування США та, відповідно, початком трансформації системи. По-перше, створення держави-корпорації дало можливість В. Путіну мобілізувати і сконцентрувати в зовнішньополітичній царині значні ресурси, достатні для початку геополітичної експансії. Нарощуванню цих ресурсів сприяло і зростання російської економіки та світових цін на енергоносії протягом 2000–2007 років.

По-друге, як не дивно, але саме на початку ХХІ століття перед Росією відкрилися сприятливі як зовнішні, так і внутрішні передумови для повернення до імперської моделі розвитку. Серед зовнішньополітичних передумов основною було послаблення глобального впливу США у світі й утворення геополітичного вакууму в стратегічно важливих для Росії регіонах. Така ситуація відкрила широкі перспективи для відновлення геополітичної експансії Росії, оскільки ця експансія зумовлювалася

¹¹⁴ Юрьев М. Естественным для русских вариантом государственного устройства является смесь идеократии и имперского патернализма.

насамперед геополітичними, а не торговельними інтересами, які були типовими для імперій Західної Європи XVII–XIX століть. Таким чином, геополітична експансія у вигляді поширення російської влади на певному просторі створювала сприятливе тло для зміцнення могутності Росії як держави-корпорації. Така держава може розвиватися лише шляхом експансії, оскільки будь-яка корпорація прагне до монополії як у сфері бізнесу, так і у сфері влади.

Природа російської держави саме і полягає в тому, що вона виникла і сформувалась у процесі експансії. Тож відродження її імперського типу є теж природним і розглядається як «відродження Росії». Таке «відродження» асоціюється з територіальним розширенням, оскільки «на відміну від Західної Європи, розбудова імперії [російської. – Г. П.] не настала після того, як виникла держава, а лише супроводжувала цей процес»¹¹⁵. Звідси, «для російської держави колонізація сусідніх територій і підпорядкування собі сусідніх народів завжди мали характер безперервного процесу. Можна навіть сказати, що цей процес вписаний у російську ДНК»¹¹⁶. Примат геополітичної експансії Росії над економічною доводить, що її рушійною силою є примус, а не капітал, у зв'язку із чим цей процес не супроводжується продуктивністю чи поширенням інновацій¹¹⁷.

Відповідно, рішення про реставрацію російської державності імперського типу у XXI столітті потребувало ідеологічного обґрунтування. Із цього приводу в Росії точилися палкі дискусії, які загалом зводилися до двох поглядів, ліберального та консервативного. Представники ліберальної точки зору пов'язують путінську стабілізацію зі становленням «у Росії бюрократичного “націонал-капіталізму”, який поєднує обмежені реформи з патріотизмом, традиційним за змістом і “застарілим

¹¹⁵ Ван Херпен М. Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. – С. 58.

¹¹⁶ Там само. – С. 42.

¹¹⁷ Там само. – С. 56.

за формою”». Під впливом цієї тенденції Росія стає державою-нацією¹¹⁸.

Протилежним є усталений консервативний погляд на майбутнє Росії як держави-імперії. Існують різні інтерпретації цієї концепції, починаючи від «православної імперії» до «ліберальної імперії» і закінчуючи «неоімперією». Проте незалежно від інтерпретацій, імперська сутність російської держави залишається незмінною. Зумовлена вона як внутрішньою, так і зовнішньою потребою розвитку Росії. В основі такого розвитку, як зазначають прихильники консервативного підходу, лежать поставлені державою національні цілі й цілком конкретні організаційні зусилля з їх реалізації. Повернення Росії до відтворення імперії зумовлене суто внутрішніми причинами¹¹⁹. Головна з них, як зазначає С. Марков, полягає в слабкій здатності російського народу до самоорганізації. Російська держава-імперія «завжди виступала в ролі суб'єкта організації, а народ очікував від неї організуючих управляючих імпульсів. Тому в Росії до цього часу такими слабкими залишаються громадянське суспільство і ринкові інститути – ці найважливіші елементи самоорганізації»¹²⁰. Цими причинами, до речі, обґрунтовуються неприйнятність демократичного режиму в Росії та потреба в авторитаризмі.

Усе, що перебуває за межами організуючої ролі імперії, перетворюється на хаос. Із цього погляду США, Китай, ЄС розглядаються прихильниками консервативного підходу як імперії. «І Росія – теж імперія, але така, що втратила частину своїх територій, більшість із яких деградувала і балансує на межі

¹¹⁸ *Тренин Д.* Интеграция и идентичность: Россия как новый Запад. – М. : Европа, 2006. – С. 362–364.

¹¹⁹ *Юрьев М.* Естественным для русских вариантом государственного устройства является смесь идеократии и имперского патернализма. – С. 172.

¹²⁰ *Марков С.* Европеизировать институты, сохранив русскую идентичность. Российское государство: вчера, сегодня, завтра. – С. 237.

хаосу, а деякі з них увійшли до складу інших імперій і тому вижили (країни Балтії)»¹²¹. Звідси випливає висновок, що для того щоб убезпечити себе і своїх сусідів від хаосу, імперія неодмінно має розширюватися. Країни пострадянського простору, якщо вони хочуть уникнути хаосу й деградації, мають приєднуватися до Росії, яка єдина може зорганізувати їхнє життя завдяки своїй імперській ролі.

Оскільки імперія покликана виконувати таку патерналістську організуючу роль в облаштуванні життєвого простору, то її розвиток обов'язково супроводжуватиметься розширенням простору контролю. Але для такого розширення потрібне певне ідеологічне обґрунтування. Тому, як зазначають прихильники консервативного підходу, будь-яка імперія завжди більшою чи меншою мірою використовує принципи і практику ідеократії¹²², тобто передбачає наявність державної ідеології. Такий консервативний підхід і було покладено в основу державної ідеології Росії, покликаній обґрунтовувати і виправдовувати реалізацію зазначених геополітичних проектів.

Одним з компонентів російської державної ідеології, адаптованих до сучасних особливостей розвитку Росії, стала доктрина «ліберальної імперії». Ліберальна імперія, яка, за уявленням Кремля, має відрізнятися від радянської тим, що до її складу увійдуть не союзні республіки, а території з виборними органами влади і широким самоуправлінням. Вони вже є, оскільки ліберальна імперія – це і є сучасна Росія. Залишилося збільшити її до розмірів Радянського Союзу. У якийсь момент російському політичному класу здавалося, що достатньо підтримати на президентських виборах 2004 року в Україні проросійського президента В. Януковича і проект «ліберальної імперії» буде

¹²¹ Марков С. Европеизировать институты, сохранив русскую идентичность. Российское государство: вчера, сегодня, завтра. – С. 244.

¹²² Юрьев М. Естественным для русских вариантом государственного устройства является смесь идеократии и имперского патернализма. – С. 170.

втілений¹²³. Проте, як зазначає український політолог Микола Дорожко, Помаранчева революція 2004 року сплутала всі карти¹²⁴.

Але із часом ці плани знову були поставлені на порядок денний політики Кремля в надії на те, що В. Януковичу все ж таки вдасться взяти реванш на президентських виборах 2010 року. У перспективі реалізація таких планів передбачала позбавлення України незалежності та державного суверенітету, знищення української державності і приєднання регіонів України до Росії. Але враховуючи різновекторну, цивілізаційну, ментальну та геополітичну спрямованість східної та західної частин України, не виключено, що встановлення протекторату може розглядатися лише як перехідний етап для подальшого розподілу України, ймовірно, на три частини, за моделлю, оприлюдненою, швидше за все, російською розвідкою в італійському геополітичному журналі *Limes*¹²⁵. Як зазначають провідні українські експерти, «йдеться про пряме вилучення Півдня і Сходу України до складу РФ, створення маріонеткового уряду на теренах Центральної України та відмежування від Західної як основного “порушника спокою”»¹²⁶.

Імперія, розширюючись, абсорбує у своє тіло різні нації та етноси, надаючи їм культурну автономію, але позбавляючи їх будь-яких форм самовизначення. При цьому імперська тенденція вступає у протиріччя з тенденцією розвитку Росії як держави-нації. Поєднання цих двох суперечливих тенденцій можливе лише за умови знищення не тільки державності інших націй і народів, а й позбавлення їх національної ідентичності

¹²³ Дорожко Н. Влияние российского фактора на евроинтеграционный выбор Украины // Украина и Россия на пути к демократии: особенность переходного периода / под ред. О. И. Соскина. – К., 2007. – С. 163.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Горбулін В. П., Литвиненко О. В. Українсько-російський розлом // Національна безпека: український вимір // Щоквартальний науковий збірник. – К. : ІПНБ, 2009. – Вип. 6 (25). – С. 9.

¹²⁶ Там само.

та інкорпорації їх у російський соціум. Такий різновид імперії-нації отримав назву «імперського націоналізму» (*imperial nationalism*), який зосереджує увагу на етнічному та релігійному критеріях ідентифікації.

Відповідно, акцентування на цих складових у поєднанні з процесом розширення тіла російської державності на прилеглий простір потребували, з одного боку, обґрунтування винятковості російської нації, її всесвітньої месіанської місії та протиставлення Заходу, з другого – національно-ментальної гомогенізації цього простору. Відображенням такої тенденції є вживання в російську державну ідеологію «антизахідного комплексу», який поєднується з елементами ксенофобії, шовінізму і расизму.

У контексті цих ідеологій незалежність України розглядається як випадкове і тимчасове явище, як «помилка історії», яку необхідно виправити. Українська держава розглядається як маріонетка США і форпост впливу Заходу, спрямованого проти Росії. Відтак, державний суверенітет України представляється як результат американської експансії на пострадянський простір, спрямованої на його фрагментацію та руйнування. Сама ж українська державність розглядається як така, що завдає страшного удару по державності Росії¹²⁷.

Отже, російський політичний клас та його ідеологи розглядають державність України та російську державність як взаємовиключні антагоністичні явища. За їхнім твердженням, це фундаментальне протиріччя з'явилося з того моменту, як тільки Україна здобула державну незалежність. Росія не може відчувати себе в безпеці, не усунувши це протиріччя. «Росія явно чи неявно намагається відновити цілісність імперії. Україна, у свою чергу, має намір відстояти свою самостійність. Оскільки сутність імперських відносин полягає в присвоєнні і концентрації ресурсів для відтворення країни, то у випадку їх

¹²⁷ Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М., 1997. – С. 379.

дефіциту взаємодія набуває політичної форми [форми конфлікту. – Г. П.]»¹²⁸. На підставі такого сприйняття в російському соціумі сформувалося вороже ставлення до України (так, за даними «Левада-Центру», 75% опитаних росіян вважають Україну найбільш недружньою країною¹²⁹), що в результаті вилилося, наприклад, у заяву президента Чечні Кадірова, яку він зробив в інтерв'ю лондонській газеті «Дейлі Телеграф»: «Україна і Грузія – таємна хвороба Росії... У нас є армія. Необхідно наступати і раз і назавжди покінчити із цією хворобою»¹³⁰.

Таким чином, подібне сприйняття України стало глибоко вкоріненим у суспільній свідомості росіян. За твердженням директора Московського центру Карнегі Д. Треніна, Кремль спромігся спрямувати «постімперську хвилю націоналізму в русло консервативного державницького патріотизму», а «антизахідний комплекс» дав змогу «успішно аргументувати необхідність відновлення елементів авторитарного режиму, посилення державного (тобто насправді бюрократичного) контролю над економікою, обмеження громадянських прав і політичних свобод»¹³¹.

Проте така ворожість спрямована проти української держави, але не проти українського народу, який вважається складовою, однією з гілок російського народу, таким, що є частиною російського соціуму. Звідси триває експлуатація тези про одвічне братерство й віковічну єдність двох народів, спільне

¹²⁸ *Коротец І.* Украина и Россия: постимперские отношения в ракурсе современных национально-государственных стереотипов // Украина и Россия на пути к демократии. – С. 159.

¹²⁹ *Дергачов О.* Російська гуманітарна стратегія для пострадянського простору // Зовнішні справи. – 2009. – Травень. – С. 6.

¹³⁰ Президент Чечни Кадыров: Украина и Грузия – это какая-то тайная болезнь России, которую надо «ликвидировать раз и навсегда» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/143092.html>.

¹³¹ *Тренин Д.* Интеграция и идентичность: Россия как новый Запад. – С. 366.

історичне коріння тощо. Але при цьому заперечується правомірність існування українців як самостійної нації, яка має історичне право на своє політичне самовизначення. Українці подаються як «російські люди, які говорять на одному з діалектів російської мови. Ніякої України не було і не буде. Є Галичина і частина Росії, штучно відрізана від усієї іншої Росії. Галичину необхідно відділити від України, яка при більш-менш чесній агітації перед референдумом неодмінно увійде до складу Росії. Скоріш за все на правах Південно-Західного Федерального округу. Для України якраз ця форма організації буде оптимальною»¹³².

Отже, згідно з таким концептом, Україна аж ніяк не є національною країною. Української ідентичності не існує. Це, власне, є галицький елемент – ворожий, чужорідний, занесений Заходом у російський соціум, котрий проживає на «ісконній» російській території, яка свого часу отримала назву «Україна». Таким чином, «Росія висуває претензії там, де раніше відмовлялася від претензій, вказує на спірні питання там, де раніше їх прагнули завуалювати, нарешті, бачить проблему катастрофічного розпаду єдиної держави там, де колись пропонувалось бачити так зване цивілізаційне розлучення. Інакше кажучи, Росія стає на шлях російської іреденти: ідеології повернення і возз'єднання тих територій історичної Росії, на які в неї є історичне і моральне право, та які є практичний сенс повертати»¹³³.

Недопущення національного відродження та української самоідентифікації населення України, відновлення національної історії та повернення до історичних коренів є одним з основних завдань зовнішньої політики Росії щодо України в гуманітарній та інформаційній сферах. Іншою метою Росії в цій сфері стало конструювання «*малоросійської*» моделі розвитку українського соціуму, яке відбувається шляхом дискредитації української державності, української культури, викривленням української

¹³² Вассерман А. Диалог атеиста // Октябрь. – 2007. – № 7.

¹³³ Дергачов О. Російська гуманітарна стратегія для пострадянського простору // Зовнішні справи. – 2009. – Травень. – С. 10.

історії, витісненням української мови з усіх сфер суспільного життя, формуванням у суспільній свідомості етнічних українців українофобії, ненависті та зневаги до всього українського, відмови від державного суверенітету. Натомість у суспільстві всіляко почало пропагуватися переформатування населення, котре мешкає на території України, у «малоросійський» соціум – гомогенну з російським суспільством спільноту на базі затвердження російської мови як єдиної, формування російської провінційної ментальності та російської соціокультурної ідентичності. Так забезпечується гомогенізація культурного й соціального просторів, що має сприяти розширенню й відновленню цілісності Росії на теренах України.

Інша особливість імперського націоналізму полягає в тому, що в ньому історичні та економічні цілі домінують над геостратегічними¹³⁴. Це означає, що російський експансіонізм як імперська складова російської державності покликаний обслуговувати і приватні, і національно-державні економічні інтереси Росії. Така модель російської держави дає додаткові можливості мобілізувати ресурси, потрібні як для власного збагачення, так і для реалізації масштабних геополітичних проектів. Як зазначалося вище, подібна модель отримала назву «державакорпорація». Реалізація такого складного комплексу інтересів, у яких поєднуються приватні й корпоративні інтереси бюрократії та бізнесу, економічного розвитку країни та відновлення цілісності імперії через розширення і зовнішню експансію, потребують величезних ресурсів. Україна в цьому сенсі розглядається як компенсаторний ресурсний резервуар для відновлення домінування в Європі та підтримання життєздатності, розвитку і розширення Російської держави – імперії.

За рахунок України можна компенсувати дефіцит трудових ресурсів, покращивши власну демографічну ситуацію, компенсувати відсутні сегменти промислового комплексу та

¹³⁴ *Bugajski J.* Russa's Pragmatic Reimperialization // Зовнішні справи. – 2009. – Лютий. – С. 44–45.

зменшити технологічну відсталість, а також надолужити недорозвиненість транспортної інфраструктури. Щорічно населення Росії зменшується на 700 тис. осіб. При цьому зростає смертність і скорочується тривалість життя, особливо чоловіків, середній вік яких становить 58 років. Якщо до цього додати величезну територію Росії, то через дефіцит кількості населення на певну площу вона може виявитися некерованою.

Друга проблема, яку Росія може значною мірою розв'язати за рахунок України – це транспортна. По-перше, Росія має недорозвинену транспортну інфраструктуру, не пристосовану до умов ринкової економіки. По-друге, ця інфраструктура є на 70% зношеною та застарілою, з низькою швидкістю пересування і дефіцитом пропускної спроможності. По-третє, велика частина інфраструктури, яка зв'язувала Росію з Європою та іншим світом, відійшла новим незалежним державам, зокрема Україні. Наша держава є також важливою ланкою в реалізації російської зовнішньої енергетичної експансії, використання російського потенціалу як важеля геополітичного впливу на міжнародній арені¹³⁵.

Перебирання ресурсного потенціалу України мало не лише економічну, а й політичну мету, котра полягала в позбавленні державного суверенітету України економічної основи. Економічні відносини Росії з Україною стали надзвичайно політизованими, оскільки передбачали пріоритет політичних інтересів над економічними. Це зумовлювалося також політичною природою російського бізнесу, який сам є частиною зовнішньої політики Росії. Як зазначив один з відомих представників російського бізнесу А. Кох, експансія російського капіталу в Україну «кінець-кінцем відірве її від орієнтації на Америку і НАТО й розверне її в бік Росії. І якщо ми цьому процесу допомагатимемо, то він в найближчі декілька років завершиться,

¹³⁵ Милов В. Узкие места российской экономики // Pro at Contra. – 2007. – № 4–5. – С. 136.

і ми отримаємо дружню, економічно пов'язану з Росією Україну»¹³⁶.

Усі ці концептуальні положення, які мають утілюватися в зовнішній політиці Росії, відображають внутрішні фундаментальні потреби її розвитку. Тож процес формування і розширення російської держави як імперії, в поєднанні з екстенсивною мобілізацією ресурсів через відсутність сучасних механізмів модернізації та архаїчним сировинним укладом її економіки, потребує перегляду місця Росії в системі міжнародних відносин та закріплення нового статусу відповідно до її нових претензій та амбіцій. Реалізація цієї важливої зовнішньополітичної мети була неможлива без урахування динамічних змін у міжнародному середовищі, які відбувалися протягом 2009 року.

Слід зазначити, що в цей час Росія продовжувала геополітичний наступ на Європу, в результаті якого їй удалося досягти своїх геополітичних інтересів, пов'язаних зі встановленням домінування на Європейському континенті. Цей сценарій можна назвати *«сценарієм європейського концерту»*. Таке явище було властиве європейській політиці у XVIII, XIX і першій половині XX століття, коли розвиток міжнародних відносин на Європейському континенті визначали п'ять великих держав, включаючи Росію. Решта європейських та неєвропейських держав розглядались як об'єкти політики цих провідних гравців. Спільність інтересів цих держав обумовлювалася зовнішніми загрозами європейській безпеці.

Проте всередині Європи відносини між провідними країнами будувалися на принципі підтримання балансу сил, відповідальність за підтримання якого покладалася на великі держави, котрі із цією метою укладали між собою різні тимчасові воєнно-політичні союзи. Завдяки своїй участі в підтриманні такого балансу Росія відігравала ключову роль у розв'язанні багатьох

¹³⁶ Цит. за: Кульчицький С. Геополитические уроки Тузлы // Зеркало недели. – 2004. – 17–23 января.

європейських проблем безпеки. До подібної ролі Росія прагне повернутися й сьогодні. В ініціативах Д. Медведєва, проголошених у 2009 році, можна знайти сюжети про багатополарність, багатосторонність, про механізм взаємодії Росія – НАТО – ЄС як ключовий елемент безпеки тощо¹³⁷.

Система безпеки побудована за принципами «європейського концерту», була би найприйнятнішою для геополітичних амбіцій Росії та перетворення її на справді впливову світову потугу. Основними умовами побудови такої системи для Росії є:

- 1) витіснення США з Європи;
- 2) ліквідація НАТО як воєнно-політичної організації;
- 3) розкол Європейського Союзу;
- 4) утворення геополітичної осі Париж – Москва – Берлін.

До побудови такої системи в Європі Росія приступила з приходом до влади В. Путіна. Послаблення американського домінування зусиллями Росії полягає в:

- підтримці таких країн Євросоюзу, як Німеччина і Франція, в їх опонуванні політиці США;
- нагнітанні широкомасштабної антиамериканської істерії як у самій Росії, так і за її межами;
- намірах згуртувати антиамериканський альянс із таких країн, як Китай та Іран, а також Індія;
- витісненні економічної, політичної та військової присутності США із Центральної Азії та всього пострадянського простору.

Найуспішнішими ударами Росії по інтересах США в цьому напрямі можна вважати перемогу Росії у війні з Грузією, жорсткі заходи стосовно тих країн СНД, які намагалися розвивати тісні зв'язки зі Сполученими Штатами Америки, рішення Киргизії під тиском Росії про закриття американської військової бази в Манасі, укладення Росією угоди з Таджикистаном

¹³⁷ Конструктивная повестка дня для европейской безопасности. 4 июня 2009 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kremlin.ru/articles/217262.shtml>.

про передачу під контроль міністерства оборони РФ військового аеродрому Гіссар разом зі станцією космічного стеження.

Витісняючи американську присутність із пострадянського простору і послаблюючи вплив Вашингтона на Європу, Росія розпочала вибудовувати зі США паритетні відносини на умовах силового балансу як рівна в силі геополітична потуга. Умовами такого паритету зі США В. Путін вважав відмову від розміщення елементів американської ПРО в Європі, відмову Україні в перспективі членства в НАТО, визнання помилкою підтримку США і ЄС «кольорових революцій» в Україні та Грузії¹³⁸.

Для України подібні російські вимоги означали відмову не лише від перспективи членства в НАТО, а й від рівня відносин стратегічного партнерства, які на той час існували між Україною та Сполученими Штатами Америки. Політика Росії у стосунках зі США спрямовувалася на ізоляцію України та переконання американської сторони відмовитися від підтримки суверенітету української держави та демократичного шляху її розвитку.

Другий напрям стратегічного наступу РФ на Захід був спрямований проти НАТО. Росії на Бухарестському саміті НАТО у квітні та саміті міністрів закордонних справ НАТО у грудні 2008 року за допомогою Німеччини та Франції вдалося заблокувати надання Плану дій щодо членства в Альянсі Україні та Грузії. Відновивши контроль над Кавказом у результаті російсько-грузинської війни та створивши військову базу в Таджикистані та військове угруповання ОДКБ у Центральній Азії, Росія поставила під загрозу закриття коридору тилової підтримки місії НАТО в Афганістані. Таким чином, вона отримала можливість безпосередньо тиснути на найбільшу больову точку Альянсу, ставлячи його на межу поразки у війні з талібами. Як заявив тодішній постійний представник Російської Федерації в НАТО Д. Рогозін, згідно з теперішньою офіційною позицією

¹³⁸ Путін радий, що Обамі не до України // ТСН.іа. – 2009. – 26 січня. – 12:37.

Москви, американська присутність в Афганістані лише ускладнює нестабільність у регіоні¹³⁹.

Третій напрям свого геостратегічного наступу Росія розгорнула стосовно Євросоюзу. Головною ударною силою Росії тут стали її зростаючі геополітичні амбіції, енергетичні ресурси та демонстрація воєнної сили, що проявилась у 2008 році в розв'язуванні війни проти Грузії та окупації частини цієї держави, а також намірах розмістити в Калінінградській області ракети, спрямовані проти країн Європи. Президент Росії Д. Медведєв неодноразово демонстрував Європі готовність повернутися до стосунків часів «холодної війни»¹⁴⁰. Проте конфронтація з Росією аж ніяк не відповідає інтересам провідних європейських держав, насамперед Німеччини, Франції та Італії. Не в інтересах цих країн була і воєнна конфронтація Росії зі Сполученими Штатами Америки, котра могла би зруйнувати весь ландшафт безпеки в Європі, на який спирається Європейський Союз. Тому повернення відносин до стану «холодної війни» ЄС боїться більше, ніж сама Росія.

З іншого боку, інтеграційна концепція, за якою Європейський Союз намагався інтегрувати Росію у «Велику Європу», остаточно зазнала краху. Відтак ЄС уже не вимагав від Росії демократичних цінностей і готовий був визнати за нею право визначати долю країн пострадянського простору. Стратегія Росії, спрямована на розкол Європейського Союзу, певною мірою досягла успіху. Росія в цій стратегії віддає перевагу двостороннім відносинам з провідними країнами ЄС – Італією, Німеччиною та Францією, ігноруючи інтереси інших держав ЄС. Російська політика стосовно країн Євросоюзу зумовила неузгодженість політики європейських країн щодо самої Росії.

¹³⁹ *Kucera I.* Kyrgyzstan shows US the door // *Guardian*. – 2009. – 5 February [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.guardian.co.uk/2009/Feb.10h. – 15:00.

¹⁴⁰ Дмитрий Медведев: Россию не пугает перспектива холодной войны // РБК. – 2008. – 27 августа. – 10:15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.e1.ru/news/print/news_id-292043.html.

Відсутність єдиної консолідованої позиції щодо Росії робить Європейський Союз слабким і неспроможним протистояти російському геополітичному наступові. Проявом такої неузгодженості і непевності стало формування двох принципово різних підходів. Відповідно до одного з них, якого дотримуються переважно країни Центрально-Східної Європи і нові члени ЄС, Росія є загрозою, котру необхідно м'яко стримувати. Тоді як старі члени ЄС – західноєвропейські країни – вбачають у Росії потенційного партнера, якого необхідно інтегрувати в європейську систему. У результаті таких контрверсійних підходів одні почали вибудовувати з РФ відносини стратегічного партнерства, інші намагаються відкрито протистояти її геополітичному наступу на Європу.

Проте для реалізації свого плану побудови системи європейської безпеки Росії бракувало відповідних ресурсів і міжнародного впливу. Війна, розв'язана Росією проти Грузії, вплив світової фінансової кризи, газовий конфлікт, у який були втягнуті країни ЄС, а також обрання Барака Обами новим президентом США до певної міри консолідували Європу та зблизили її з позицією Сполучених Штатів Америки. Такі зміни в позиції Заходу президент Д. Медведєв відчув ще на зустрічі в Євіані у 2008 році, під час якої французький президент Ніколя Саркозі зазначив, що будь-яка угода з безпеки «від Ванкувера до Владивостока» повинна ґрунтуватися передусім на НАТО, і закликав російського президента до тіснішої співпраці з уже існуючими інститутами й механізмами, такими як Рада Росії – НАТО, Європейська політика безпеки і оборони ЄС¹⁴¹. Якщо в першій версії ініціативи Д. Медведєва були спрямовані на виключення НАТО з нової системи європейської безпеки, то в новій версії, як він сам зазначив в інтерв'ю програмі «Вести» 15 травня 2009

¹⁴¹ Медведев и новая архитектура европейской безопасности : Комментарий руководителя российско-китайских программ Центра европейских реформ Бобо Ло. 03 сентября 2009, 08:53 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.polit.ru/institutes/2009/09/03/bezopasnost.html>.

року, «новий договір про безпеку в Європі, який передбачає укласти Росія, не повинен бути спрямований проти НАТО»¹⁴².

Отже, нова версія ініціатив Д. Медведєва відтепер фактично була спрямована на побудову регіональної біполярної системи безпеки в Європі. Але при цьому Росія знову зіткнулася з проблемою збалансованості геополітичних амбіцій та інтересів з наявними ресурсами. Асиметричність в останніх порівняно із Заходом залишалася вражаючою.

Формуванню регіональної біполярної системи в Європі сприяла тенденція трансформації міжнародних відносин у бік багатополарності. Поява нових центрів сили неодмінно мала призвести до загострення боротьби між ними за сфери впливу, а отже, і до виникнення нових та реанімації старих заморожених конфліктів. У результаті ця боротьба завершилася розподілом сфер впливу в Європі. При такому сценарії розвитку міжнародних процесів регіональна безпека зазнала б найбільшої руйнації. Загрози та виклики міжнародній безпеці в умовах багатополарного світу змістяться з глобального рівня на регіональний. Фактично той клімат безпеки в Європі, який сформувався в постбіполярний період після закінчення «холодної війни», почав зазнавати дуже суттєвої ерозії.

Воєнні або жорсткі загрози знову стали найактуальнішими для регіональної безпеки, що призводить до відновлення воєнного суперництва і гонки озброєнь на регіональному рівні. Отже, тенденція до багатополарності сприяє формуванню регіональної біполярної системи безпеки в Європі. Існування біполярної системи, безумовно, відповідало стратегічним інтересам Росії, оскільки така система дає їй змогу реставрувати себе в ролі великої держави й одного зі світових центрів сили.

Очевидно, що зовнішньополітичні ініціативи, які репрезентували нову модель російської неоімперської держави

¹⁴² Медведєв: Договор о безопасности в Европе не должен быть направлен против НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rosbalt.ru/2009/05/15/640726.html>.

на міжнародній арені, потребували обґрунтування її нового статусу «Великої Росії» в ієрархії міжнародних відносин та відповідного доктринального закріплення, яке і знайшло своє втілення в так званій «доктрині Д. Медведєва». Зовнішньополітичний сенс цієї доктрини можна звести до кількох тез. Сполучені Штати Америки втрачають свою доцентрову силу, а отже, і домінуючий вплив у світі. Починається стрімка дезінтеграція системи міжнародних відносин, світ трансформується від монополярного до багатополярного, в результаті чого утворяться чотири-п'ять світових держав, серед яких має бути й Росія зі своєю регіональною зоною впливу. Така ситуація відкриває перед Росією вікно можливостей піддати ревізії результати розпаду СРСР, переглянути наслідки «холодної війни» й відновити статус-кво світової держави. Сферою домінування Росії має стати вся Євразія, яка включатиме і Європу.

Досягнення цієї грандіозної мети має здійснюватися у два етапи, перший з яких передбачає реставрацію російської державності на пострадянському просторі, другий – перехід від глухої оборони до геополітичного контрнаступу на Європу. Глобальна фінансова криза сприятиме швидкому послабленню Заходу. Єдиний світовий ринок розпадеться на декілька регіональних, у кожному з яких почне формуватися власна фінансово-платіжна система. Однією зі світових резервних валют такої регіональної фінансово-платіжної системи має стати російський рубль¹⁴³.

Ця глобальна фінансово-економічна криза, на думку російських авторів концепту, призведе до глибинних змін існуючого світоустрою. *Ослаблений кризою Захід буде змушений піти з далекої периферії, повсюди скорочуючи свою присутність.* «Так відбудеться з Америкою. Усередині Америки та Євросоюзу відповідне послаблення, можливо, буде майже непомітним

¹⁴³ Рубль готов стать мировой резервной валютой, мир – нет // NEWSru.com : 3 октября 2008 г. 08:05 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.newsru.com/columnists/03oct2008/rubl_print.html.

неозброєним оком, а от де-небудь у Грузії воно одразу стане дуже помітним. І як тільки це почне відбуватися, як тільки російська влада вирішить, що Америка зі стовідсотковою ймовірністю жодним чином не зможе заступитися за Грузію, війна з Грузією негайно почне готуватися. І не лише з Грузією. І не буде жодного сумніву, жодних дебатів, оскільки все стримується тільки Америкою і ні ким іншим»¹⁴⁴. І ми побачили, що це передбачення повністю справдилося уже в серпні 2008 року.

Далі акценти нової російської зовнішньополітичної доктрини передбачали, що в умовах послаблення Заходу Росії може відійти вся Європа. Не буде «шансів для Європи зберегти свій суверенітет за відсутності американської допомоги. У теперішній Європі немає навіть волі до спротиву. Вона не здатна воювати ні з ким, ніколи, ні за яких обставин»¹⁴⁵. *За такого сценарію розвитку ситуації Росія має допомогти Німеччині та Франції виштовхнути США з Європи і перехопити лідерство й домінування на Європейському континенті. «Похід на Захід» відкриє можливості інтегрувати в російський простір не лише центрально-східну частину Європи, як це вдалося Радянському Союзу в результаті Другої світової війни, а й весь Європейський континент. Але спершу Росія має відвоювати в Заходу або підібрати, якщо той буде відступати, європейську частину пострадянського простру. Насамперед це стосувалося України.*

Отже, глобальний геополітичний контекст, а також новий тип російської держави-корпорації зумовили потребу запровадження нової моделі відносин з Україною, яку можна назвати *реставраційною моделлю*. Основною метою втілення цієї моделі було *облаштування України відповідно до російських світоглядних уявлень про «правильний» політичний, соціально-економічний та життєвий устрій, а також про державний порядок.*

¹⁴⁴ Юрьев М. Естественным для русских вариантом государственного устройства является смесь идеократии и имперского патернализма. – С. 176–177.

¹⁴⁵ Там само. – С. 174–175.

Причому ця мета розглядалася не лише в контексті побудови самої Росії як світової держави, а й як частина глобальнішого геополітичного проекту, пов'язаного з облаштуванням за російськими уявленнями нового світоустрою, так званого багатопольярного світу.

Реалізація цього нового глобального проекту базувалася на п'яти принципах, які Д. Медведєв виклав у своїй зовнішньополітичній доктрині:

- 1) Росія визнає примат принципів міжнародного права;
- 2) світ має бути багатопольярним;
- 3) Росія не хоче конфронтації із жодною з країн, Росія не збирається ізолюватися;
- 4) «безумовним пріоритетом є для нас захист життя й гідності наших громадян, де б вони не перебували. Ми будемо також захищати інтереси нашого підприємницького співробітництва за кордоном. І всім повинно бути зрозуміло, що якщо хтось робитиме агресивні вилазки, той отримуватиме на це відповідь»;
- 5) «у Росії, як і в інших країнах світу є регіони, в яких є привілейовані інтереси. У цих регіонах розташовані країни, з якими нас традиційно пов'язують дружні добросердечні відносини, історично особливі відносини. Ми дуже уважно працюватимемо в цих регіонах і розвиватимемо такі дружні стосунки із цими державами, з нашими близькими сусідами».

«От із цього я виходитиму при здійсненні нашої зовнішньої політики», – заявив президент Росії Д. Медведєв, виступаючи в резиденції «Бочаров ручей» у Сочі 31 серпня 2008 року після визнання незалежності Абхазії та Південної Осетії¹⁴⁶. Попри свою тривіальність, ці принципи мають досить глибокий і завуальований підтекст. Тлумачення їх кремлівськими теоретиками і самими творцями доктрини робить зрозумілою одіозність і багатоплановість цього зовнішньополітичного проекту.

¹⁴⁶ Бочаров ручей (Сочи). – 31 августа 2008 // РИА [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rian.ru/trend/Medvedev_statement_Russia_Osetia_Abkhazia_26.08.2008.

Так, *міжнародне право*, про яке йдеться у формулюванні першого принципу, є функцією чи проекцією від силового статус-кво основних політичних гравців. «По суті, російський президент говорить: попри те, що баланс сил змінився в бік однополярного світу, ми наполягатимемо на певній формі біполярності. А це дуже принципове питання. Адже це означає, що ми відмовляємося визнавати поразку Росії в “холодній війні”. Це було непорозуміння, говорить Медведев, це не була поразка, а лише певний тимчасовий відступ. А от зараз у Цхінвалі й Абхазії ми показали, що саме в нашій особі існує другий полюс, який рішуче кидає виклик новій, споруджуваній міжнародної моделі. Іншими словами, у першій тезі Дмитра Медведева закладений принцип геополітичної революції [реваншу. – Г. П.]. На правовому рівні російський президент просто захищає правовий статус-кво, але імпліцитно він закликає до геополітичної революції, до реставрації тією або іншою мірою зрівноважування американського полюсу чимсь іншим»¹⁴⁷. Тобто в цій тезі йдеться, по-перше, про ревізію результатів «холодної війни» і того світопорядку, який склався після її закінчення, а також міжнародного права, яке закріпило ту систему безпеки і ту систему міжнародних відносин, котра склалась у постбіполярний період. По-друге, після тимчасового відступу Росія переходить до геополітичного наступу на Захід, намагаючись здобути геополітичний реванш за цей відступ. Метою такого наступу («геополітичної революції») є реставрація колишнього впливу на Європейський континент – того впливу, який мав Радянський Союз, реставрація того другого полюсу в особі Росії, який має зрівноважувати американський полюс. По-третє, ставши самодостатньою, Росія у своїй зовнішній політиці стає вільною, суверенною, незалежною не лише від зовнішнього

¹⁴⁷ Выступление руководителя Центра консервативных исследований социологического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова Александра Дугина на круглом столе «Пять принципов российской внешней политики: многополярность как неизбежность» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sorokinfond.ru/index.php?id=462>.

тиску, а й від міжнародного права, яке забезпечувало міжнародну безпеку. І на цій підставі вона виправдовує своє визнання незалежності Південної Осетії та Абхазії, грубо нехтуючи принципом суверенітету й територіальної цілісності країн як застарілим, котрий уже не відповідає новим реаліям. Вона визнає те міжнародне право, яке буде прописане під її власні інтереси з урахуванням її сили, і того нового балансу сили, який складатиметься на її користь. Таке міжнародне право має ґрунтуватися на проекції сили Росії.

Принцип багатополярності означає, по-перше, наявність у Росії власної сфери впливу у світі, по-друге, він безпосередньо спрямований проти США. Росія кидає силовий виклик Сполученим Штатам Америки. Фактично, згідно із цим принципом, зовнішня політика Росії має бути контрсиловою політикою. Сила стає основою її зовнішньої політики. Перемога у війні над Грузією переконала російське керівництво в дієвості воєнної сили. «Якщо ми ввійшли в Південну Осетію й Абхазію, то, виходить, ми показуємо, що захищатимемо модель ялтинського миру й далі – силою, і це найголовніше, тому що все робиться силою. Сила – це основа права. Слово “багатополярність” – це для американського істеблішменту абсолютно неприйнятний революційний авангардний панк – політологічний термін. По суті справи, це заклик до Америки відмовитися від тих досягнень, яких вона протягом ХІХ–ХХ і із Заходом у ХХІ столітті домоглася. По суті, це поразенство й заклик до самоліквідації. Але в Америці це неприпустимо, особливо при тому значенні консерваторів різних моделей (від м’яких до твердих), які там є. Саме тому Дмитро Медведєв, який закликає до багатополярності, по суті, оголошує Америці війну. Так що якщо однополярність – це проект США, то багатополярність означає війну зі Сполученими Штатами Америки»¹⁴⁸.

¹⁴⁸ Выступление руководителя Центра консервативных исследований социологического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова Александра Дугина на круглом столе «Пять принципов российской внешней политики: многополярность как неизбежность».

Така зухвала впевненість ґрунтується на тому, що Сполучені Штати не чинитимуть опору російській військовій експансії на пострадянському просторі, поки країни цього простору не належать до НАТО, а в Росії є ядерна зброя. Євросоюз і Європа є занадто слабкими та боязливими, щоб перечити діям Росії. Достатньо їх налякати, і ЄС прийме будь-які умови Росії. Ненадання Україні та Грузії Плану дій щодо членства в НАТО на Бухарестському саміті (2008) та «маленька переможна війна» в Грузії тільки зміцнили таку впевненість.

Після Грузії воєнно-політична активність Кремля змістилась у бік Латинської Америки, поближче до берегів США. Під час візиту до цього регіону віце-прем'єра РФ І. Сечіна в середині вересня 2008 року розглядалися питання розвитку союзницьких відносин з Венесуелою та Кубою, що, з погляду Кремля, «стане гідною відповіддю на активізацію США на пострадянському просторі»¹⁴⁹. Після цього візиту були проведені військово-морські маневри за участю ВМС Росії, Венесуели та Куби.

У розвиток таких переконань у своєму посланні Державній думі Д. Медведєв 5 листопада 2008 року пообіцяв відмовитися від ліквідації трьох ракетних полків, розгорнути в Калінінградській області ракетні комплекси «Іскандер» і здійснювати радіоелектронне придушення американської ПРО, начебто у відповідь на наміри США розмістити елементи ПРО в Польщі та Чехії (хоча ракети «Іскандер» мають бути націлені на країни ЄС, а не на США). З іншого боку, на думку російських ідеологів, багатополярність має бути підтримана Європою, оскільки це відкриває шанси перед ЄС бути самостійним центром сили без опіки США. Росія цим принципом продемонструвала свою готовність допомогти, особливо таким країнам, як Німеччина і Франція, «звільнити» Європу від присутності США. Таким чином, ідеологічне наповнення російської зовнішньої політики у відносинах з європейськими країнами складається не лише з антиамериканізму, а містить також деідеологізацію Європи

¹⁴⁹ Ведомости. – 2008. – 18 сентября.

з одночасним нав'язуванням їй власної ідеології та прийняття нею авторитаризму в Росії. РФ поставила Європу перед дилемою: демократичні цінності чи стабільні відносини з Росією. Очевидно, ЄС обрав стабільні відносини. Саме вони мали стати підвалинами побудови нової системи колективної європейської безпеки без НАТО на основі нового балансу сили. У необхідності саме такої системи Д. Медведєв палко переконував канцлера ФРН А. Меркель під час свого візиту до Берліна влітку 2008 року¹⁵⁰.

Тим європейським країнам, які проводитимуть свою політику в руслі російських зовнішньополітичних інтересів, обіцялися всілякі преференції, як-от безперервне постачання російських енергоресурсів, відкриття російського ринку для їхніх товарів та інвестицій тощо. У Німеччині Д. Медведєв запропонував ініціювати створення міжнародних консорціумів-операторів транзитних трубопроводів за участю російських та європейських компаній, а також із так званих «транзитних країн». Російські інвестори мали прийти в Європу і грати за зрозумілими, а не дискримінаційними правилами. При цьому Росія була готова взяти модуль відносин з Німеччиною як типовий для решти європейських країн¹⁵¹, зокрема Франції, Італії, Греції, Болгарії, Угорщини.

В основі *третього принципу* лежить теза про те, що Росія не має наміру конфронтувати з тими країнами, які поступаються її інтересам, у тому числі зі США, якщо ті, для початку, відмовляться від підтримки суверенітету України та її прагнень набути членство в НАТО, а також визнають її частиною російської сфери впливу. Росія не блокуватиме шляхи підтримки місії НАТО в Афганістані і буде поміркованішою стосовно ядерної програми Ірану, якщо Сполучені Штати відмовляться від намірів розмістити елементи ПРО в Польщі та Чехії. «Іншими словами, те, що Росія не хоче конфронтації із жодною країною, це значить, що Росія нападатиме активно й вишикуватиме багатополярний

¹⁵⁰ Мухин А. Новый Медведев // Кремль.ORG. – 2008. – 10 июля.

¹⁵¹ Там само.

фронт, включаючи ті сили, які багатополлярно існують у Європі, у США, але найголовніше – в Азії, в арабському світі, а також в Африці, Латинській Америці й так далі. Наші військові бомбардувальники, які зараз перебувають у Латинській Америці, показують, як ми не збираємося ізолюватися. Тому що нам дуже важливо мати військові бази близько до Америки, зі здатністю нанести по Америці ядерний удар, так само, як існують американські військові об'єкти поблизу кордонів Російської Федерації. Саме тому ми не збираємося ізолюватися»¹⁵².

Четвертий принцип, як зазначають адепти медведєвської доктрини, Росія запозичила у США та Ізраїлю, країн, котрі втручаються у внутрішні справи інших держав, якщо там страждає безпека їхніх громадян. «Опція ж нашого президента Д. Медведєва в тому, щоб бути, як Америка. Тобто якщо Америка будує однополлярний світ, жодним чином не бентежачись, що хтось обурений цим, то Росія будуватиме багатополлярний світ, чого б це не коштувало. Америка привласнює собі право інтеграції, а оскільки заперечити його далі вже не можливо, ми також привласнюємо його. Вони говорять про втручання, і ми говоримо про втручання. І, за великим рахунком, попереджаємо всіх, що якщо, наприклад, на Україні або в Молдавії, або десь ще, наприклад, у країнах Прибалтики, місцеві влади наміряться наступити на інтереси російських громадян або російського населення взагалі, то Росія може залишати за собою право діяти за американсько-ізраїльським сценарієм. Тобто бути не разом з Америкою, а як Америка»¹⁵³.

Отже, згідно із цим принципом, Росія присвоює собі право втручатись у внутрішні справи України, включно із застосуванням військової сили чи воєнної інтервенції. Права російських

¹⁵² Выступление руководителя Центра консервативных исследований социологического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова Александра Дугина на круглом столе «Пять принципов российской внешней политики: многополярность как неизбежность».

¹⁵³ Там само.

громадян чи російського населення, під яким, очевидно, розуміється все російськомовне населення України, чи російські бізнес-інтереси є достатньою підставою для такої інтервенції.

П'ятий принцип, за тлумаченнями російських ідеологів, указує на *зону геополітичної відповідальності Росії*. «Коли президент говорить, що в дружніх їй регіонах є привілейовані інтереси, то, виходить, ця територія перебуває під російським контролем. І той, хто спробує це заперечити, кидає виклик уже не цій країні, а Росії з її ядерною зброєю. Саме це називається “зоною геополітичної відповідальності”. На відміну від США Росія не оголошує такою зоною весь світ, – ми чемна маленька версія Америки на рівні всього Євразійського континенту, але не всього світу. Відповідно, це означає: Росія є повноцінною геополітичною регіональною державою зі своїми стратегічними інтересами, що перебувають за кордонами її території»¹⁵⁴.

Утілення цих принципів потребувало ідеологічного наповнення, оскільки без нього неможливо створити жодного антиамериканського союзу з іншими країнами. Основою такої ідеології, як і в радянські часи, став *антиамериканізм*, адже це те спільне в ідеологічному плані, що Росія може знайти і в Європі, і в Латинській Америці, і в Азії, і особливо в мусульманському світі. Антиамериканізм особливо яскраво проявився в доповіді В. Путіна на лютневій Мюнхенській конференції (2007) з питань безпеки, в якій він виклав основи своєї нової зовнішньополітичної стратегії. Зокрема, вони містилися в таких тезах промови В. Путіна: «Однак що ж таке однополярний світ? Як би не прикрашали цей термін, він в остаточному підсумку означає на практиці тільки одне: це один центр влади, один центр сили, один центр ухвалення рішення. Це світ одного господаря, одного суверена. І це в остаточному підсумку згубно

¹⁵⁴ Выступление руководителя Центра консервативных исследований социологического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова Александра Дугина на круглом столе «Пять принципов российской внешней политики: многополярность как неизбежность».

не тільки для всіх, хто перебуває в рамках цієї системи, а й для самого суверена, тому що руйнує його зсередини... Більше того – окремі норми, так, по суті, чи не вся система права однієї держави, насамперед, звичайно, Сполучених Штатів, переступила свої національні межі в усіх сферах: і в економіці, і в політиці, і в гуманітарній сфері нав'язує іншим державам.... Думаю, мабуть, процес натовського розширення не має жодного стосунку до модернізації самого Альянсу або до забезпечення безпеки в Європі. Навпаки – це серйозно провокуючий чинник, що знижує рівень взаємної довіри»¹⁵⁵.

Отже, квінтесенцією нової зовнішньої політики В. Путіна можна назвати такі постулати. По-перше, однополярний світ вичерпав себе, має згубний характер, тому на зміну йому повинна прийти багатополярна система міжнародних відносин. По-друге, Сполучені Штати більше не мають права на світове лідерство. По-третє, США і НАТО втратили здатність гарантувати безпеку Європи й надалі виступають провокативним (дестабілізуючим) чинником у Європі.

За цими ідеологічними постулатами проглядається чіткий намір Росії:

- кинути виклик світовому лідерству США та очолити боротьбу з глобальним американським домінуванням;
- утвердити багатополярний світ, у якому Росія має відігравати провідну роль як «great power»;
- принизити й дискредитувати роль США і НАТО в підтриманні міжнародної безпеки;
- відвоювати в Заході втрачені сфери впливу.

Реалізація цих намірів дасть Росії змогу утвердити себе в ролі провідного архітектора нового світового порядку, обмежити геополітичний вплив Заходу, звузити сферу поширення європейської цивілізації та дискредитувати європейські демократичні

¹⁵⁵ Выступление Владимира Путина на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.polit.ru/dossie/2007/02/12/putinmunich.html>.

цінності, протиставивши їм власний цивілізаційний проект. Усе це врешті-решт призведе до значного розширення та посилення впливу Росії на світові міжнародні процеси. *Росія прагне бути не лише однією з найбільш економічно потужних країн, а й перетворитися на провідну геополітичну потугу у світі.*

На відміну від попередньої моделі, яка мала оборонний характер, нова модель зовнішньої політики В. Путіна відтепер базуватиметься на принципі *наступальності*. Стратегія її реалізації ґрунтується на таких принципах:

- гра на протиріччях, що намітились у відносинах США та ЄС, із метою послаблення обох сторін і посилення власних позицій у світі;
- використання енергетичного чинника як засобу поширення впливу та домінування в Європі;
- збільшення власної геополітичної ваги за рахунок реінтеграції пострадянського простору на власній цивілізаційній основі.

Гра на протиріччях між провідними європейськими країнами завжди була традиційним принципом російської зовнішньої політики. У такий спосіб, будучи слабкою, Росія посилювала власні позиції в Європі й чинила помітний вплив на європейські політичні процеси. В однополярному світі такий принцип не працює, оскільки відсутня співмірна сила, яку можна було би протиставити Сполученим Штатам Америки. Зате в багатопольному світі цей принцип виявляється продуктивним. ЄС за своєю сукупною економічною потугою може бути порівняним зі США. Тож, стимулюючи протиріччя між ними, можна домогтися ефекту, коли ці дві геополітичні сили послаблюватимуть одна одну, а відтак баланс сил у світі схилиться на користь Росії. У випадку, коли ці дві потуги базуються на спільних цивілізаційних цінностях, таке суперництво дає додаткові шанси для нав'язування і просування власної ідеології.

Енергетичний чинник є не лише потужним джерелом поповнення фінансових ресурсів та економічного зростання країни, а й основним інструментом зміцнення геополітичного

впливу Росії в Європі. Передбачалося, що залежність країн ЄС від російських енергоносіїв змушуватиме їх іти на політичні поступки Росії. Залежно від ступеня поступливості ЄС Росія може використовувати енергетичний чинник і як засіб тиску, і як засіб шантажу європейських країн. Як зазначається в офіційному «Огляді зовнішньої політики Російської Федерації», «у світовій політиці зросло значення енергетичного чинника, доступу до ресурсів загалом. Значно зміцнилося міжнародне становище Росії. Сильна, впевненіша в собі Росія стала важливою складовою позитивних змін у світі. У результаті поступово відновлюється рівновага, конкурентне середовище, втрачені із закінченням “холодної війни”. Предметом конкуренції, яка набуває цивілізаційного впливу, стають ціннісні орієнтації та моделі розвитку»¹⁵⁶.

Цивілізаційний чинник став третьою складовою нової зовнішньоекономічної стратегії Росії. Порівняно з попередньою моделлю зовнішньої політики, цей чинник як провідний вводиться вперше. Пояснюється це тим, що ХХІ століття буде століттям цивілізацій. У процесі розвитку світової системи міжнародних відносин та посилення інтеграційних процесів у цій системі країни починають об'єднуватися за спільними цінностями у великі цивілізаційні конгломерати. Отже, для того, щоб поширити свій вплив у багатополлярному світі, у ХХІ столітті недостатньо мати енергетичні ресурси. Для цього потрібно захопити певну цивілізаційну нішу. Росія врахувала цю тенденцію у своїй новій моделі зовнішньої політики. Як зазначалося в «Огляді зовнішньої політики Російської Федерації», «міф про однополлярний світ остаточно зруйнувався в Іраку. Сама модель виявилася непрацюючою, оскільки в її основі немає і не може бути моральної бази сучасної цивілізації»¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Обзор внешней политики Российской Федерации. – С. 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ln.mid.ru/brp_4.nsf/sps/3647DA97748A106BC32572AB002AC4DD.

¹⁵⁷ Там само.

Таким чином, російська зовнішня політика, згідно з її новою моделлю, повинна мати ідеологічне навантаження. Потреба в ідеологізації зовнішньої політики Росії зумовлюється відсутністю спільних ідей, які поділялися б країнами пострадянського простору і на базі яких можна було б реінтегрувати їх у єдине державне російське утворення. Така нова ідеологія на базі російського (євразійського) цивілізаційного проекту, на думку російських ідеологів, мала би допомогти вирішити це надскладне завдання. Утілення цього переконання мало сформувати глибоке усвідомлення і сприйняття суспільством того, що Росія є унікальною, самобутньою державою-цивілізацією з власним шляхом історичного розвитку¹⁵⁸. «Сенс проекту може полягати у формуванні цивілізаційних стандартів та єдиного соціокультурного простору, що природно потребує узгодженої політичної системи, єдиного історичного часу, координації соціальних інтересів і потреб». «Центром, новим осередком культури Співдружності як цивілізаційного соціокультурного простору прочитується Уральсько-Сибірський регіон, який краще за інших вистояв перед навалом чужинських культурних інтервенцій і зберіг традицію та коріння російської культури»¹⁵⁹.

На переконання російських ідеологів, така зрозуміла ідеологія, прийнята Росією, сприяла би «протисненню» схожих ідеологій у Білорусі, Україні і Казахстані та сприйняттю їх більшою частиною населення цих трьох республік¹⁶⁰. Більше того, така ідеологічна єдність пострадянського простору невідворотно повинна привести до фактичного об'єднання в середньотерміновій перспективі цих чотирьох держав в одну¹⁶¹.

¹⁵⁸ Кузнецов С. Идеология и задачи новой России. – Ч. 3 : Уникальность русской цивилизации как главнейшая определяющая идея новой идеологии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : km.ru. – 05.02.2006.

¹⁵⁹ Івашов Л. Г. Проблемы формирования постсоветского цивилизационного пространства // Проблемы развития и реформирования СНГ. – М. : Известия, 2007. – С. 14–15.

¹⁶⁰ Кузнецов С. Идеология и задачи новой России. – Ч. 1 : Важность идеологии для современного общества [Електронний ресурс]. – Режим доступу : km.ru. – 01.02.2006.

¹⁶¹ Там само.

Таким чином, ідеологія, інформаційні засоби та гуманітарна сфера стають основними інструментами нової моделі зовнішньої політики Російської Федерації.

Очевидно, що в центрі цієї моделі зовнішньої політики Росії перебуває Україна. Тому виконання завдань, які стоять перед зовнішньою політикою Росії, означало водночас створення необхідних зовнішньополітичних умов для реалізації реставраційної моделі українсько-російських відносин. Виходячи з перелічених базових геополітичних інтересів і стратегічної мети, Росія намагалася вирішити три групи завдань.

До першої групи слід віднести зовнішньополітичні завдання, серед яких дискредитація України як суверенної держави й самостійного суб'єкта міжнародних відносин; ізоляція її від міжнародних інтеграційних процесів; недопущення вступу України в ЄС, СОТ, НАТО. Виступаючи перед журналістами під час саміту «Великої вісімки» в червні 2007 року В. Путін охарактеризував Україну як недемократичну, нецивілізовану державу: «Була одна надія на хлопців з України, але й ті повністю себе дискредитували, там справа йде просто до суцільної тиранії. Повне порушення конституції, всіх законів і так далі»¹⁶². При цьому, даючи інтерв'ю американському тижневику *Time*, В. Путін звинуватив США в руйнуванні територіальної цілісності України: «Ви почали руйнувати Україну, її територіальну цілісність і підривати її суверенітет. Ось що зробили Сполучені Штати з Україною. Те саме відбувається і з Грузією». Виступаючи таким чином проти американського впливу, В. Путін не забув нагадати всьому світові, що, на його думку, Україна є країною росіян. «Із 45 млн населення там 17 млн етнічних росіян, між іншим тільки за офіційною статистикою. Там майже 100 відсотків людей вважають російську мову своєю рідною мовою». При цьому російський президент висловив упевненість, що якби провести референдум у колишніх союзних

¹⁶² Путін бачить суцільну тиранію в Україні // Українська правда. – 04.06.2007. – 8:35 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.Правда.com.ua.

республіках (включаючи Україну), то кількість прихильників їхнього суверенітету виявилась би в меншості¹⁶³.

Таке довільне поводження В. Путіна зі статистикою, очевидно, мало на меті зайвий раз переконати читачів тижневика *Time* у тому, що Україна таки справді належить до сфери виключно російських інтересів. Експертні опитування свідчили, що Російська Федерація мала найбільший вплив на прийняття рішень в Україні (так вважають 95,7% опитаних експертів), США за своєю впливовістю посіли друге місце (61,7%)¹⁶⁴. Тож на міжнародній арені Росія позиціонувала себе як «патрон» України, котра є сферою геостратегічної відповідальності Кремля. Водночас багатополлярність тлумачилася нею як війна за сферу впливу Росії та «звільнення» України та її сусідів від впливу Заходу.

Виходячи із цього, Росія продовжувала конфронтаційну політику з Україною, розглядаючи її, а також країни, котрі межують з ЄС і НАТО та Росією, своїм ворожим оточенням. Так, Польща, країни Балтії, Україна та Грузія розглядалися як маріонетки США, а звідси, у статусі суверенних держав вони були ворожими для Росії. Соціологічні опитування росіян у 2008 році показали, що перший рядок у рейтингу недружніх до Росії країн зайняли США – 33,3%, потім Грузія – 31%. Латвію визнавали ворожою 18%¹⁶⁵. 52,6% росіян погано ставилися до України, а 21% опитаних віднесли Україну до країн, з якими в Росії найбільш ворожі відносини. В Україні погано ставилися до Росії всього лише 8,9% опитаних¹⁶⁶.

¹⁶³ Putin Q&A: Full Transcript // *Time*. – 2007. – Desember 18. – P. 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.tinl.com/time/specials/2007/perona/eyear/article/.

¹⁶⁴ Очима експертів: зовнішня політика України у другому кварталі 2007 року // *Зовнішні справи*. – 2007. – Вересень. – С. 12.

¹⁶⁵ Магомедова М. Кто не с нами, тот против нас? Россияне назвали союзников и «врагов» нашей страны // *Новые Известия*. – 2008. – 18 июня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.newizv.ru.

¹⁶⁶ Более половины россиян плохо относятся к Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу : Correspondent.net. – 25.09.08.

Образ ворога, який інтенсивно ліпиться з України, був необхідний російському керівництву і для «внутрішнього вжитку» – мобілізації населення на боротьбу із зовнішніми викликами, відволікання від внутрішніх проблем і консолідації суспільства навколо російської влади, а також зміцнення авторитарного режиму в Росії. Відомий російський політолог Лілія Шевцова зазначає: «Війна Росії із Грузією у 2008 році стала останнім акордом у формуванні антизахідного вектора держави й одночасно завершальним штрихом у консолідації нової системи. <...> Серпневі події підтвердили одну просту істину: зовнішня політика в Росії стала інструментом здійснення внутрішньополітичного порядку денного. <...> Серпнева війна робить безглуздим обговорення питань, хто править Росією і які відносини всередині правлячого тандему Медведєв – Путін. Медведєв надяг путінський френч і став військовим президентом, і саме йому довелося закрити епоху в розвитку країни, почату Михайлом Горбачовим»¹⁶⁷.

Таким чином, конфронтація Росії з Грузією, Україною та країнами Балтії була покликана виправдовувати існування в Росії авторитарного режиму. Не випадково В. Путін був обраний президентом Росії на тлі другої чеченської війни, а Д. Медведєв затвердився як «сильний президент» Росії на тлі війни з Грузією. Отже, зовнішня політика Росії щодо України стала проекцією її внутрішньої політики і тих процесів, які відбуваються в Російській Федерації, що зумовило конфліктний характер українсько-російських відносин. Як пише Геннадій Надтока, «на двосторонньому рівні цей конфлікт є передусім етнонаціональним, оскільки базується на фактичному невизнанні Росією української національної ідентичності та її атрибутики й культурній теорії триєдиноросійства. Конфлікт інтересів є політичним у зв'язку з тлумаченням української державності як геополітичної псевдоморфози. Нарешті,

¹⁶⁷ Шевцова Л. Конец эпохи: Антитезис Горбачеву // Ведомости. – 2008. – 17 сентября.

конфлікт набуває цивілізаційних рис через розбіжність сповідування переважною більшістю громадян обох суспільств цінностей політико-правового характеру»¹⁶⁸.

Питання інтеграції України у світову економічну систему, зокрема через членство в СОТ, і дискусія з Росією із цього приводу мали довгу історію. Проте очевидним було те, що Росія мала обмежені можливості перешкоджати Україні в досягненні цієї мети. По-перше, Росія не була членом СОТ і не могла безпосередньо впливати на процес приєднання України до СОТ. По-друге, Росія сама змушена будувати свої торговельні відносини за правилами СОТ з більшістю країн світу. По-третє, економічна сфера відносин з Україною не була пріоритетною для Росії.

Ураховуючи цю реальність, Російська Федерація прямо не заперечувала намір України приєднатися до СОТ. Вона ставила питання лише про синхронізацію цього процесу, що дало б Москві можливість мати додаткові важелі стримування України від членства в цій міжнародній організації. Таке стримування дало б російській стороні змогу, з одного боку, отримати додатковий час для залучення України до ЄЕП і загальмувати процес її економічної інтеграції з ЄС. Зазначимо, що економічна інтеграція з ЄС починається із зони вільної торгівлі, установлення якої неможливе без членства України в СОТ. З другого боку, Росія побоювалася, що Україна, ставши членом СОТ, може використати важелі цієї організації для впливу на свою торговельну політику, що з наближенням України до ЄС постане питання введення візового режиму з Росією, укріплення українсько-російського кордону та посилення прикордонного режиму на ньому з метою боротьби з нелегальною міграцією.

Проте основні загрози інтересам Росії від членства України в ЄС лежать в економічній площині. Вони пов'язані передусім

¹⁶⁸ *Надтока Г.* Характер сучасних українсько-російських відносин та шляхи формування нової моделі співробітництва // Україна і Росія в політичному просторі «єдиної Європи». – С. 54–55.

з витісненням російського бізнесу з України та втратою Росією великого сегмента українського ринку. Лише дотримання Україною принципу ЄС щодо диверсифікації джерел постачання енергоносіїв призведе, за підрахунками російських експертів, до втрати Росією експортної виручки обсягом 3 млрд дол. США щорічно¹⁶⁹. Реалізуючи свій євроінтеграційний курс, Україна втрачатиме інтерес до СНД.

Росія також категорично виступала проти вступу України в НАТО. Вона неодноразово попереджала, що в разі реалізації подібного наміру перегляне українсько-російські відносини. Зокрема, заступник міністра закордонних справ РФ Григорій Карасін зазначав: «Приєднання до військово-політичного блоку НАТО, якщо це колись станеться, неминуче потребуватиме переформатування акцентів у забезпеченні безпеки Росії, у негативному плані торкнеться всього комплексу двосторонніх російсько-українських відносин»¹⁷⁰. Тези на захист такої позиції, які лунають з вуст не лише російських чиновників, а й самого президента В. Путіна, полягають у побоюванні, що на території України будуть розміщені натовські військові бази та об'єкти, спрямовані проти Росії, що Україні ніхто не загрожує, що сам український народ не хоче членства своєї держави в Організації Північноатлантичного договору. В. Путін так пояснював негативне ставлення Росії до членства України в НАТО: «Ми вважаємо, що це шкідливо, тому що НАТО – це військово-політичний блок. Це додатковий дратівливий елемент у відносинах з Росією»¹⁷¹. «Ми будемо змушені перенацілювати наші ракети на об'єкти, які ми вважаємо загрозою нашій національній

¹⁶⁹ Концепция взаимоотношений между Российской Федерацией и Украиной в парламентской сфере. – С. 35 // Гуляй-Поле. – 2006. – 13 березня.

¹⁷⁰ Росія негативно відноситься до НАТОвських перспектив України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rpl.net.ua/2007/10/12>.

¹⁷¹ Володимир Путін: криза в Україні загрожує «суцільною тиранією» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.newsru.ua/world/04jun2007/putinukraina_print.html.

безпеці. І я зобов'язаний сьогодні про це заявити прямо і відверто», – заявив В. Путін на підсумковій прес-конференції з приводу візиту Президента України В. Ющенко до Російської Федерації¹⁷².

Звичайно, жодної військової загрози для Росії з боку НАТО не існує. Навпаки, виконуючи свою місію в Афганістані, НАТО забезпечувала безпеку Росії на її південному фланзі від загроз, які надходять із цього регіону. Як зазначається в «Огляді зовнішньої політики Російської Федерації» за 2007 рік, «якщо афганська кампанія закінчиться невдало, а США і НАТО підуть, країни Центральної Азії та Росія залишаться на самоті з наслідками афганської проблеми, що ускладнюється передусім наркотерористичною загрозою, сплеском фундаменталістських настроїв та дестабілізацією регіону»¹⁷³.

Реальна ж причина побоювань вступу України в НАТО з боку Росії полягала в тому, що, на відміну від ситуації з ЄС, членство України в Північноатлантичному альянсі в той час було цілком реальною перспективою, яка назавжди виводила Україну зі сфери російського впливу і назавжди ж ховала мрію Росії повернути собі Україну. Росія ж, щоб не допустити цього, застосовувала всі можливі важелі, зокрема безпосередній діалог з НАТО і вплив на внутрішню ситуацію в Україні.

Безумовно, бажаним для Росії варіантом розв'язання цієї проблеми було би відтворення біполярної системи безпеки на регіональному рівні, основними складовими якої були б НАТО й ОДКБ з розподілом відповідних сфер впливу. Не випадково актуальним завданням зовнішньої політики Росії стало подальше зміцнення міжнародного авторитету ОДКБ, розвиток її контактів з іншими регіональними організаціями аналогічного профілю, включно з НАТО¹⁷⁴. Та чи потрібна така система НАТО? Очевидно, що ні.

¹⁷² «Взгляд»: Ющенко выбрал Путина // Подробности. – 2008. – 18 февраля. – 10:55.

¹⁷³ Обзор внешней политики Российской Федерации. – С. 21.

¹⁷⁴ Там само. – С. 19.

Друга група завдань Російської Федерації стосовно України була пов'язана з реалізацією власних реінтеграційних проєктів. Насамперед це стосувалося інституційної реінтеграції через залучення нашої держави до ЄЄП та використання формату СНД, а також секторальної реінтеграції. Остання передбачала захоплення ключових сегментів української економіки та культурно-інформаційного простору України.

Подібні реінтеграційні завдання зумовлювалися переконанням російської сторони в нежиттєздатності Української держави. «Низка держав на цілковитій підставі може бути віднесена до держав, що не відбулися і їхня історична перспектива непевна. Це Киргизія, Молдова, Таджикистан. Останні президентські вибори викликають сумнів стосовно історичної перспективи України. Вони, за визначенням, не можуть бути рівноправними учасниками політичної та економічної інтеграції, їхня доля – бути протекторатом якої-небудь великої держави»¹⁷⁵.

Інтеграційні об'єднання на кшталт ЄЄП та СНД у цьому сенсі мали закріпити за країнами пострадянського простору статус протекторатів Росії. Однак Україна зберігала свої позиції, декларуючи участь у ЄЄП лише намірами формувати зону вільної торгівлі. І це попри те, що правляча «антикризова коаліція» ставила перед собою завдання досягти повномасштабної участі України в ЄЄП як першочергову зовнішньополітичну мету. У проєкті програми уряду В. Януковича «основним зовнішньоекономічним пріоритетом названо розвиток взаємовідносин з пострадянським єдиним економічним простором»¹⁷⁶.

Щодо поглиблення співробітництва України в рамках СНД теж не відбулося політичного прогресу. Україна обмежила свою діяльність у цій організації участю в доопрацюванні конвенції про правовий статус трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей держав – учасниць СНД та Протоколу про внесення змін та

¹⁷⁵ Шмелев В. А. Кризис СНГ или наших представлений об СНГ // Проблемы развития и реформирования СНГ. – С. 18.

¹⁷⁶ Азаров оправдывается за русский язык и ЕЭП // Першоджерело. – 31.08.2006. – 10:32.

доповнень до Угоди про гарантії прав громадян держав-учасниць СНД у сфері пенсійного забезпечення від 13 березня 1992 року. 16 березня 2007 року прийнято відповідні закони про їх ратифікацію.

Економічна стратегія Росії у відносинах з Україною мала яскраво виражений геополітичний і гео економічний контекст. Вона мала кілька стратегічних цілей, зокрема:

- силовими методами стимулювати процес залучення України в російські реінтеграційні проекти;
- по можливості витіснити українських виробників з російського ринку;
- отримати під контроль газотранспортну систему України та інші стратегічно важливі сегменти української економіки шляхом стимулювання експансії російських корпорацій і приватних компаній, політично лояльних до Кремля;
- здійснювати регіональну реінтеграцію шляхом отримання контролю над політичною та економічною ситуацією в східних і південних регіонах України.

У другій половині 2000-х років провідну роль у реалізації зазначених цілей Росія відводила інвестиційній експансії великих російських бізнес-груп, передусім у такі ключові стратегічні галузі економіки України, як кольорова металургія, нафтохімія, телекомунікації, машинобудування, електроенергетика та газовий комплекс.

У машинобудуванні російські компанії скуповували українські заводи і системоутворюючі промислові комплекси, які мали стратегічне значення і працювали на принципах вузлової кооперації. Найбільшим проривом у цьому напрямі стало придбання Брянським машинобудівним заводом Росії Луганського тепловозобудівного заводу за мінімальною стартовою ціною 295,5 млн дол. США при оціночній прогнозованій ціні від 400 млн до 2 млрд дол.¹⁷⁷ При цьому провідні українські

¹⁷⁷ *Путілов Г.* Конфлікт вокруг продажи «Лугансктепловоза» может из экономической плоскости перейти в политическую // *Ugmk.* – 18 апреля 2007. – Бизнес.

підприємства до конкурсу в торгах навіть не були допущені. Подібна участь спіткала і Харківський тракторний завод, який перейшов під контроль російської групи «ГАЗ» Олега Дерипаски.

Ці приклади свідчили про використання Росією двох шляхів здійснення економічної експансії та захоплення найважливіших сегментів економіки. Перший з них полягав у кооптації уряду України та її найвищих державних чиновників у російські бізнес-інтереси і забезпеченні в такий спосіб режиму найбільшого сприяння та преференційного національного режиму для російських інвестицій. Другий шлях – це перекупка в українських бізнес-груп контрольних пакетів акцій провідних українських підприємств.

Ці два шляхи були невід’ємними складовими державної політики Росії, яка «мала сприяти зовнішньоторговельній експансії перспективних галузей російської економіки». Це стосувалося насамперед високотехнологічного сектора: авіабудування, транспортного й енергетичного машинобудування, оборонно-промислового комплексу. Іншим стратегічним напрямом економічної експансії Росії було здійснення регіональної реінтеграції східних регіонів України через механізм прикордонного співробітництва.

Третя група завдань полягала у формуванні єдиного гуманітарного (російського) простору, який відповідав фундаментальним інтересам Росії, пов’язаним з її цивілізаційним розвитком. Стосовно України основною стратегічною метою в цьому цивілізаційному контексті було недопущення самоідентифікації української нації та її розвитку, а також переформатування моделі розвитку української держави в «малоросійську» модель – протекторат Росії, який був би придатнішим для гомогенізації російського цивілізаційного простору.

Основними завданнями в реалізації Росією своєї стратегічної мети в гуманітарній сфері щодо України було:

- надання російській мові в Україні державного статусу;

- захоплення інформаційного та культурного просторів України й забезпечення домінування в них російських інформаційних і культурних продуктів;
- недопущення відродження історичної пам'яті української нації та дискредитація її національних символів;
- реінтеграція східних і південних районів України в російський інформаційний і культурний простори та створення на їхній базі альтернативної українському суспільству «малоросійської» спільноти;
- укріплення в Україні маріонеткового проросійського уряду та інкорпорація політичної еліти України в російські інтереси;
- створення в Україні експертного пулу політологів та інформаційних центрів, які були би спроможні просувати в українському суспільстві ідеї державної ідеології та політики Росії.

На реалізацію цих цілей була спрямована ціла низка заходів, зокрема активізація діяльності в Криму та Східній Україні таких проросійських радикальних молодіжних рухів, як «Прорив» та Євразійський союз молоді, візити таких російських діячів, як Дугін, Леонтьєв і Затулін, з метою організації антиукраїнської пропаганди. Одним із заходів такої пропаганди стало видання М. Леонтьєвим тижневика «Der Spiegel Профіль», засновником якого стало ТОВ «Глосси Паблішинг Украина». Серед подібних заходів – мітинги проросійських сил у Криму, учасники яких вимагали від Верховної Ради АРК прийняти декларацію про «возз'єднання» Криму з Росією, оголосити півострів під її юрисдикцією та скинути з будівель органів влади державну символіку України¹⁷⁸.

Інша низка заходів, спрямованих на вирішення цих завдань, полягала у спробі закріплення символів російської державності в південних містах України. Зокрема це стосувалося

¹⁷⁸ В Симферполе пророссийские силы опять потребовали отдать Крым России // УНИАН 31:01 – 16:53.

встановлення пам'ятника російській імператриці Катерині II в Одесі та намірів місцевої влади спорудити подібні пам'ятники в Сімферополі та Севастополі, а також недопущення встановлення пам'ятників національним діячам України доби національно-визвольних змагань у східних і центральних регіонах держави. Прикладом таких дій стала заборона місцевої влади на встановлення пам'ятника Петлюрі в Полтаві.

Росія всіляко намагалася також опиратися спробам української влади реалізувати державний статус української мови та порушити домінування російської кіноіндустрії в Україні. Зокрема, міністерство закордонних справ РФ офіційно висловило стурбованість із приводу рішення Конституційного Суду України про необхідність дублювання або субтитрування українською мовою фільмів іноземного виробництва¹⁷⁹.

Росія категорично відмовилася визнати Голодомор 1932–1933 років проявом геноциду українського народу. Російське керівництво виступало з різкими заявами з приводу спроб української влади реабілітувати воїнів ОУН-УПА та відновити історичну справедливість щодо ролі окремих історичних постатей і подій. Більше того, президент Росії В. Путін розцінив такі кроки як недружні до його держави. «Мова йде перш за все про своєрідне тлумачення українською стороною подій нашої спільної історії, героїзацію військових злочинців, які співробітничали з нацистами, розв'язаної в цілому ряді регіонів України “війні” з історичними пам'ятниками та захороненнями радянських воїнів-визволителів, посиленні дискредитації російської мови, діяльності, спрямованої на розкол Української православної церкви. Ці недружні кроки вже затьмають атмосферу відносин між нашими державами», зазначив він у своєму посланні Президенту України В. Ющенку¹⁸⁰.

¹⁷⁹ России не понравилось решение КС об украинском дублировании фильмов // Обзор. – 10.01.2008. – 09:30.

¹⁸⁰ Путину не нравится, что украинская история не соответствует стандартам КГБ-ФСБ // Обзор. – 18.12.2007. – 17:56.

Завдяки відсутності державної цензури та комерційному характеру українських видань, радіостанцій і телеканалів, Росія досить легко перебрала під свій контроль інформаційний простір України й насатила його інформаційною продукцією відповідної ідеологічної спрямованості. З одного боку, українські канали й радіостанції користувалися переважно російською інформаційною, кінопродукцією та продукцією російського шоу-бізнесу. З другого боку, Росія мала змогу на комерційних умовах розміщувати замовні матеріали на українських телеканалах та інших ЗМІ, а також через підставні офшорні фірми отримувати їх у власність і в такий спосіб впливати на їхню редакційну політику. Домінування Росії в інформаційному і культурному просторі України відкрило перед нею широкі можливості у впровадженні власної державної ідеології в суспільну свідомість українських громадян. Особливо широко ці можливості відкрилися перед Росією у східних і південно-східних регіонах України.

В умовах трансформації ментальності великої частини населення цих регіонів з радянської в російську провінційну ментальність, російська державна ідеологія знайшла тут сприятливе підґрунтя. Адже, згідно з концепцією нової російської ідеології, «кордони російського народу і як етносу, і як нації є дуже рухливими. У ті епохи, коли гідність росіянина зростає, збільшується кількість бажаючих прийняти цю гідність (не лише заради користі, а й цілком віддано), в епохи падіння цієї гідності, в епоху самоневпевненості, національне поле стискається, як висушена шкіра»¹⁸¹. А тому перші кроки з реставрації національного міфу Росії стосувалися відновлення «російського» як «гідного», і через цю встановлену «гідність» визначити кордони і сенс російського народу. Це потягнуло за собою реставрацію національного самодержавства, «тобто встановлення цілеспрямованості влади як російської, що оберігає

¹⁸¹ Холмогоров Е. Реставрация будущего / Проект Института национальной стратегии // Агентство политических новостей. – 2005. – 15 марта.

суверенітет Росії»¹⁸². «Тому, коли будуються проекти імперського відродження, необхідно починати з експансії – економічної, культурної, популяційної»¹⁸³. «Якщо погодитися з тим, що сприйняття ідеології нової Росії відбувається росіянами через те, що вони складають близько 80% населення, то і росіяни (вони ж “українці і білоруси”) напевно приймуть таку ідеологію, адже їхній світогляд нічим не відрізняється від світогляду росіян на “материковій” Росії»¹⁸⁴.

Сприйняття подібної ідеології українським народом позбавило б його перспективи розвитку як нації, дало би змогу інкорпорувати його в російський соціум і зруйнувати українську державність. Трансформація України як суверенної держави в «малоросійську» модель забезпечує досягнення цих стратегічних цілей. Тож цілком закономірно, що на цій останній фазі латентного етапу російсько-український конфлікт проявився у формі ідеологічної війни, яка завжди передуює стадії його відкритої ескалації із застосуванням воєнної сили. Вістря конфронтації перемістилося в ідеологічну сферу саме тому, що виник конфлікт цінностей, які є стрижнем суспільної та національної свідомості. Причиною такої війни стало намагання Росії знищити українську національну свідомість і національну пам'ять, тобто знищити українське суспільство як націю, перетворивши його на «малоросійський» соціум. Такі дії трактуються не інакше, як ідеологічне насильство над українським народом. Застосування масового насильства є однією з ознак війни. Функціонально перетікання конфлікту в ідеологічну війну формує в соціумі конфліктну свідомість, яка знімає моральні перепони на застосування фізичного насильства на стадії відкритої ескалації конфлікту.

¹⁸² Холмогоров Е. Реставрация будущего / Проект Института национальной стратегии.

¹⁸³ Там само.

¹⁸⁴ Кузнецов С. Идеология и задачи новой России. – Ч. 1 : Важность идеологии для современного общества.

Безумовно, таке ідеологічне насильство породило спротив в українському суспільстві. Це й призвело до конфронтації, яка вже не могла утримуватись у латентному стані й виплеснулася на поверхню у формі ідеологічної війни. Таким чином, рушійною силою процесу, який згенерував цю війну, стала проблема відродження української нації та української ідентичності. Ідеологічна війна за своєю сутністю є зіткненням двох протилежних культурно-ідеологічних концепцій: української національної ідеї та доктрини *«русского мира»*, в основі якої лежить російська ідея.

В основу української національної ідеї покладені три базові цінності: українська соборність, українська державність та українська особність. Російська ідея теж базується на тріаді, але іншого сутнісного плану: православ'ї, самодержавстві, народності. На вершині цієї тріади, як відомо, перебуває самодержавство, якому підпорядковані два інші елементи цієї піраміди. Зрозуміло, що складові російської ідеї входять у суперечність з базовими концептами української ідеї. Адже реалізація трьох складових російської ідеї не передбачає існування української державності, і тим більше виключає соборність України, оскільки сама Україна має стати частиною Росії. «Для російської політичної культури характерне субординаційне “вертикальне” сприйняття України»¹⁸⁵. «На переконання багатьох російських політичних експертів, сучасна Україна – це випадкове механічне об'єднання різних за своєю історією, ментальністю, етнічністю та ідентичністю регіонів, яке відбулося виключно завдяки російським правителям – Леніну, Сталіну, Хрущову і Єльцину»¹⁸⁶.

Категорія «народність» передбачає колективізм і безпосереднє підпорядкування владі вищого правителя, а отже,

¹⁸⁵ Окара А. Н. Украинские дискурсы и российская парадигма. Оптимальная модель отношений России и Украины как политологическая, культурологическая и социально-философская проблема // Полития. – 2007. – № 3. – С. 18.

¹⁸⁶ Там само. – С. 11.

виключає «осібність» – індивідуалізм і свободу. У рамках російської ідеї російська держава мислиться, як «останній бастіон істинної віри», як «катехон», що «рятує людство від торжества зла»¹⁸⁷. На відміну від Росії, де верховний правитель має бути на вершині всієї державної піраміди, для українців – голова держави є лише одним із представників правлячої еліти. Українська держава за своєю сутністю є демократичною, на відміну від російської – авторитарної. Вона сприймається, як регулятор і захисник суспільних відносин.

Російська ідея втілена в життя В. Путіним (хоча дуумвірат входить у суперечність із самодержавством, яке передбачає наявність одного верховного правителя). Отже, російська ідея в її класичному тлумаченні не може бути ідеологією реставраційного проекту. Тому саме доктрина «*русского мира*», поряд з євразійським цивілізаційним проектом, має стати ідеологічною основою зовнішньої політики Росії. Філософська основа доктрини «*русского мира*» запозичена у німецького філософа М. Гайдеггера, який свого часу створив концепцію гітлерівського «*німецького світу*». В абстрактному вигляді вона зводиться до трьох тез:

- сприйняття спільного політичного формату об'єднання в рамках загальнонаціонального ідеалу (в гітлерівському варіанті це був прусський соціалізм);
- мова (російська, німецька) як засіб внутрішніх зв'язків простору («*русского мира*», «*німецького світу*»);
- національний капітал, який виникає шляхом збирання середовища німців (етнічних руських) і асоційованих німців (російськомовних) – людей, які володіють архаїчними діалектами німецької (російської) мови, є громадянами інших країн, але по суті усвідомлюють свою німецькість (російськість) саме у форматі «спільної долі» «*німецького світу*», «*русского мира*».

Для М. Гайдеггера цей нацистський проект був абсолютно інноваційним. Він «виводив Веймарську Німеччину (яка

¹⁸⁷ Окара А. Н. Украинские дискурсы и российская парадигма. – С. 16.

сприймалася значною частиною її населення [подібно до сучасної Росії – РФ. – *М. Шевченко*], у найкращому разі, як якийсь історичний казус) у простір “німецького світу”, у якому формувався і загальний капітал, і загальні ресурси, і загальна доля»¹⁸⁸.

Очевидно, що така філософія є найкращим обґрунтуванням експансіоністського характеру зовнішньої політики Росії. «Спільна доля» має стати тим ідеологічним клеєм, який дасть змогу повернути Україну й у євразійський цивілізаційний простір, й у російську державу через захоплення російським капіталом української економіки та через російську мову й інкорпорацію українського політичного класу в частину російського політикуму. І головне – перевтілення українського, принаймні російськомовного, населення на частину російського соціуму. «Мова йде про можливість формування для “*русского мира*” простору загальної долі – у рамках якого всі складові російського світу будуть готові й здатні взяти на себе відповідальність як за свою окрему частину цієї долі, так і за весь простір у цілому»¹⁸⁹.

Щодо окремої частини цього «*русского мира*» під назвою Україна – доктрина «*русского мира*» ставить перед зовнішньою політикою Росії досить чіткі завдання, головним з яких є *зосередження*, що зводиться до чотирьох основних положень.

1. «Офіційно проголошується концепція простору Історичної Росії, тобто природного ареалу *русского мира* (нинішня РФ плюс російські етнічні анклав – Таврія, Новоросія, Нарвська область, Латгалія, Південний Сибір, Підкарпатська Русь, а також території компліментарних етносів – білорусів, східних українців, закарпатських русинів та ін.).

2. Росія вступає на шлях російської іреденти: ідеології повернення й возз’єднання тих територій історичної Росії, на які в неї є історичне й моральне право і які є практичний сенс

¹⁸⁸ *Шевченко М.* Русский мир. Контуры общей судьбы // Русский Архипелаг. – www.archipelag.ru.

¹⁸⁹ Там само.

повертати. ... Для Росії це стосується насамперед Білорусії, України й Казахстану... Як ми вже відзначали вище, необхідно визнати права Росії на цілу низку територій, як, наприклад, у випадку з Україною мінімальними могли би бути претензії на Донбас і Таврію (Крим).

3. Необхідно переглянути деякі з базових принципів, на яких була заснована Біловезька система й унаслідок яких сучасна Росія опинилась у тій невідповідній геополітичній ситуації, у котрій вона зараз перебуває. На даному етапі для Росії важлива не стільки зміна реального статусу всіх територій ближнього зарубіжжя, скільки зміна їх ідеологічного й соціально-психологічного статусу з “незалежного” і “пострадянського” на тимчасово “*постросійський*”.

4. Абсолютна більшість республік, що відділилися, до ХХ століття ніколи не мали своєї історичної національної державності. Ця державність була штучно для них створена в рамках радянської національної політики. Перегляд другого “біловезького принципу” повинен полягати у визнанні державності більшості республік, що відділилися, “дочірньою” стосовно російської державності. Ці політичні утворення повинні розглядатися як створені в рамках Росії – СРСР із метою зручності адміністративного керування і, відповідно, які можуть існувати лише на підставі визнання їх з боку Росії»¹⁹⁰.

Як видно із цих чотирьох положень доктрини «*русского мира*», існування нових незалежних держав, включно з Україною, ніяк не вписується в конструкцію російської держави-корпорації. Приведення у відповідність нових реалій до конструкції держави-корпорації могло бути здійснене лише шляхом поглинання Росією влади і власності в Україні. Отже, стратегічним завданням зовнішньої політики Росії в українсько-російських відносинах є перебирання власності і реставрація російської політичної влади в Україні – перебирання власності

¹⁹⁰ Русская доктрина. Сергиевский проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rusdoctrina.ru/index.php?subject=1>.

заради встановлення своєї політичної влади і реставрація влади заради отримання української власності. У цьому – сутність інтересів російської держави-корпорації стосовно України. Реалізація цих інтересів передбачала «вмонтування» українського політичного класу й місцевої еліти у вертикаль російської політичної влади як у внутрішньому, так і в зовнішньому вимірах. Але спершу для такої інкорпорації була потрібна ідеологічна денаціоналізація цих еліт, так само як і денаціоналізація української економіки. Ідеологія денаціоналізації пострадянської еліти є важливою передумовою для нав'язування чи посвячення у власну ідеологію, в ролі якої пропонується доктрина *«русского мира»*.

Оскільки правлячий клас залежний від свого електорату, то Росія «змушена» проводити русифікацію суспільної свідомості населення України шляхом інформаційно-ідеологічної війни. Проте мета зовнішньої політики Росії не обмежувалася реставрацією *«русского мира»* лише в Україні, котра, як і інші країни СНД, розглядалися, як плацдарм для глобальної експансії Росії.

Як зазначається в доктрині *«русского мира»*: «Навіть за умови самостійної й амбіційної зовнішньої політики замкнутість Росії на проблемах СНД не привела б до корисних результатів. Ближнє зарубіжжя Росії почне влаштовуватися відповідно до наших інтересів, тільки коли будуть визначені стратегічні зовнішньополітичні цілі й коли за активної участі Росії сформується нова, адекватна сучасним умовам міжнародна ієрархія.

Ключами до розв'язання проблеми російського прирубіжжя можуть стати дві політичні лінії, більш очевидна й менш очевидна: 1) потрібно визнати так звані невизнані держави і включити їх у коло сателітів Росії (Абхазія, Південна Осетія), 2) потрібно укласти повномасштабні стратегічні союзи з безпеки й господарської кооперації з Індією, Китаєм та Іраном і зробити цей союз відкритим для інших учасників (у тому числі й неєвразійських). Така “альтерглобалізація” – створення свого роду “більших скріп” у Євразії навколо й через Росію –

виявиться сама по собі поверненням місії Росії. Але важливо ще й те, що така стратегія стане не просто тлом проблеми СНД, а її радикальним розв'язанням. СНД як “вороже прирубіжжя” швидко розчиниться, від нього незабаром не залишиться й сліду за однієї неодмінної умови: якщо запрацює геополітика великих скріп. Росія повинна стати мозком і хребтом нової коаліції (Китаю, Індії, Ірану, Сирії), зайнявши в ній по суті ключові позиції. Це буде “північна цивілізація воїнів, учених і розвідників” – необхідна й невідворотна (у випадку якого-небудь збитку Росії) ланка нової світової системи безпеки»¹⁹¹.

Російські ідеологи пов'язують необхідність реалізації доктрини «*русского мира*» з дефіцитом глобального впливу Росії, а також ресурсів, які є в її розпорядженні, насамперед людських і технологічних. «Дефіцит працездатного населення зростатиме з кожним роком, і в підсумку контроль над великими російськими територіями може бути незворотно втрачений»¹⁹².

За допомогою яких засобів Росія намагається побудувати цей «*русский мир*»? По-перше, це поширення російськомовного середовища шляхом надання російській мові державного статусу і витіснення української мови з усіх сфер політичного, економічного, побутового і культурного життя України.

По-друге, запровадження російського громадянства на підставі російськомовності населення України. «Ввести поняття “мовного громадянства”: кожний, хто розмовляє російською мовою і бажає отримати громадянство РФ, має його отримати»¹⁹³. Далі застосовується четвертий принцип доктрини Д. Медведєва про захист російських громадян.

¹⁹¹ Русская доктрина. Сергиевский проект.

¹⁹² Столяров А. Русский Мир // Русский Архипелаг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history00-03/stolyarov-russmir/.

¹⁹³ Градировский С., Переслечин С. Русский мир: механизмы самоосуществления // Русский Архипелаг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/histori2003/machinery.

По-третє, на підставі російськомовності та російського громадянства формування на *територіях «русского мира»* нації «*русский мир*» за аналогією зі спільнотою «*радянський народ*»¹⁹⁴.

По-четверте, закріплення провідної ролі православ'я в політичному і духовному житті країн, які належать до «*русского мира*». «Активізація місіонерської діяльності Російської православної церкви (РПЦ) на пострадянському просторі приведе до зміцнення позицій Росії, а у випадку скоординованих дій Церкви й конструктивних патріотичних сил – і до перелому суспільно-політичної ситуації в низці держав СНД у бік тяжіння до Росії. Православ'я може й повинне стати потужним консолідуючим фактором для російського й російськомовного населення цих країн, серйозним і довгостроковим фактором російської присутності»¹⁹⁵.

По-п'яте, формування еліти «*русского мира*». Ідеться про інкорпорацію національних еліт у російську еліту й російські національні інтереси.

Що стосується кордонів «*русского мира*», то вони, на думку його ідеологів, «пройдуть там, де житимуть його громадяни. Культури, тим більше світові, взагалі не мають чітко визначених кордонів. Процеси глобалізації стирають різницю між зовнішнім і внутрішнім соціально-економічним станом, і поняття про державу як про сукупність конкретно-обмежених територій поступово, уже в нашу епоху, зміниться уявленням про неї як про сукупність громадян цієї держави. Реальністю нині стає співіснування світових суперетносів, і Росія з огляду на специфіку, викликану особливостями історичного розвитку, має всі шанси виявитися в авангарді історії»¹⁹⁶.

¹⁹⁴ Шевченко М. Русский мир – контур общей судьбы // Русский Архипелаг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/histori2004/shevchenko-kontur/.

¹⁹⁵ Русская доктрина. Сергиевский проект .

¹⁹⁶ Столяров А. Русский Мир // Русский Архипелаг.

Намагання Кремля досягти таких цілей у побудові «*русско-го мира*» в Україні, звичайно ж, суперечило її національним інтересам, що й викликало спротив з боку державних органів, який здійснювався дипломатичними засобами. Це призвело до ще більшого загострення відкритого ідеологічного конфлікту, який можна означити як «інформаційно-дипломатичну війну». *Головною метою цієї війни є намагання Росії гомогенізувати ментальний простір України на базі російської ідентичності.* Реалізація цієї мети здійснювалася Росією за кількома напрямками:

- закріплення і посилення русифікації України;
- витіснення української мови з усіх сфер суспільного життя, включно з використанням у державних органах влади і державній атрибутиці, та заміна її на російську мову;
- повна русифікація інформаційного й культурного просторів та освітньої сфери;
- надання російській мові статусу державної;
- формування «малоросійської» ідентичності українського суспільства;
- недопущення відродження історичної пам'яті та культивування радянської та російської спадщини, де Україна трактується як невід'ємна складова російської держави;
- насадження в суспільній свідомості населення України російської державної ідеології та російських політичних стереотипів мислення, в результаті чого воно стає захисником національних інтересів Росії, а не інтересів власної держави;
- закріплення в суспільній свідомості уявлень про діячів України, які боролися за її незалежність, як про військових або кримінальних злочинців чи «фашистів».

Що стосується *методів* реалізації цілей війни Росії в гуманітарній сфері, то вони охоплювали цілий комплекс підходів, способів і прийомів використання «м'якої сили».

По-перше, *це нав'язування Україні державного статусу російської мови.* Цей підхід Росія намагається реалізувати, використовуючи офіційні та неофіційні канали впливу.

На офіційному рівні російська сторона апелювала до «Угоди про гуманітарне співробітництво держав – учасниць СНД», двосторонніх документів, підписаних з Україною в культурній і гуманітарній сферах, «Великого Договору», міжнародних документів, зокрема Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, а також використовувала для цього дипломатичні канали. Так, офіційні представники Росії 9 липня 2009 року звинуватили Україну в «дерусифікації, форсованому переведенні освітнього та інформаційного простору і судово-адміністративної сфери країни повністю на українську мову». Хоча цілком зрозуміло, що незалежна держава має користуватися своєю державною мовою на власній території. Подібні заяви сприймалися, як намагання штучно створити напруженість між двома народами, протиставляючи українців і росіян, які проживають на території нашої держави¹⁹⁷.

Неофіційними провайдерами впровадження державного статусу російської мови в Україні були Партія регіонів, партії лівого спрямування та інші проросійські політичні партії та рухи, які мали своє представництво у Верховній Раді та представницьких органах місцевої влади в державі. До неофіційних каналів такого впливу належали й російські освітньо-культурні центри в Україні та проросійські громадські організації.

По-друге, *спекуляція на гуманітарному праві так званого «російськомовного населення»*. Цей термін був вигаданий спеціально для української ситуації, оскільки його не існує ані в міжнародному гуманітарному праві, ані в міжнародній юридичній практиці. Російська сторона вдалася до таких софістичних прийомів, виходячи з того, що культурні права етнічних росіян в Україні дуже добре захищені. Більше того, вони захищені набагато краще, ніж права інших національних меншин

¹⁹⁷ Дедалі частіше з боку офіційних посадовців Російської Федерації лунають заяви щодо утиску прав так званого «російськомовного населення» в Україні. 9 липня 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/850.htm>.

в Україні й навіть самих українців, тож апелювати їх до порушення немає жодних підстав. До того ж етнічні росіяни склали близько 17% населення, тоді як російську мову вживали близько 90%, а російськомовними вважалися близько 40% населення України. Як зазначив офіційний представник МЗС України, «спекулятивно зловживаючи терміном “російськомовне населення”, офіційна Москва дозволяє собі вказувати, яким чином ситуацію із забезпеченням прав російської меншини в Україні має оцінювати Верховний комісар ОБСЄ К. Воллебек. Такі дії є неприхованим тиском на представників міжнародних організацій, що неприпустимо». «Такі постійні “помилки” російського керівництва в оцінці етнічної ситуації в Україні є спробою дезінформувати громадську світову думку і заявити про нібито особливе право Росії втручатися у внутрішні справи України»¹⁹⁸.

На підтвердження подібних намірів заступник міністра закордонних справ Росії Г. Карасін на засіданні круглого столу «Російськомовна Україна: можливості і проблеми консолідації», що відбувся у Москві 29 квітня 2009 року під егідою Інституту країн СНД, знову констатував, що «і офіційний, і суспільний сегменти політики Росії на офіційному напрямі спрямовані на вирішення суперечливих питань шляхом переговорів, послідовний захист інтересів проживаючих на Україні російськомовних громадян»¹⁹⁹. Для захисту російськомовного населення Росія активно просувала своїх представників в українські й міжнародні правозахисні організації, намагаючись нав'язати їм викривлене уявлення про стан захищеності їхніх прав в Україні.

¹⁹⁸ Дедалі частіше з боку офіційних посадовців Російської Федерації лунають заяви щодо утиску прав так званого «російськомовного населення» в Україні. 9 липня 2009 року.

¹⁹⁹ О встрече статс-секретаря – заместителя Министра иностранных дел России Г. Б. Карасина с участниками заседания круглого стола «Русскоязычная Украина: возможности и проблемы консолидации» 28 апреля 2009 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mid.ru>.

По-третє, після невдалих спроб Москви створити в Україні російську політичну партію чи рух вона вдалася до *гуртування російських співвітчизників, котрі мешкали в Україні, в широку суспільну організацію*, яку представляли Загальноукраїнська російська асоціація російських співвітчизників, Координаційна рада російських співвітчизників, Російська община Криму, «Реєстрове козацтво», «Севастополь – Крим – Росія», Євразійський союз молоді, «Кримський прорив». Усі ці організації тісно співробітничали з православною церквою Московського патріархату в Україні, мали безпосередню підтримку з боку Росії. Ними опікувався спеціально створений при владних структурах Росії Фонд «Русский мир», який є досить впливовим інструментом зовнішньої політики РФ. Його стратегічна мета – зробити російських співвітчизників патріотами в просуванні російських інтересів та російської зовнішньої політики в країнах проживання. «Русский мир» буде непотрібним і неефективним без інтеграції в нього громадян України, тому більшість організацій такого спрямування створювали безпосередню загрозу для України²⁰⁰.

Особливу активність у формуванні організацій російських співвітчизників в Україні проявляла Московська дума на чолі з мером Москви Ю. Лужковим. 23 вересня 2009 року вона ухвалила рішення про підтримку російських співвітчизників за кордоном, завдяки якому дістала можливість формувати бюджетні витрати для вирішення завдань співвітчизників. «Ми енергійно підтримали створення всеукраїнської громадської організації “Російськомовна Україна”», – сказав Ю. Лужков. За його словами, це перший випадок, коли на передній план цього руху виходять правозахисні аспекти всього російськомовного населення України загалом²⁰¹.

²⁰⁰ The Humanitarian Dimension of Russian Foreign Policy Toward Georgia, Moldova, Ukraine and the Baltic States. – Riga, 2009. – P. 253.

²⁰¹ Лужкову не подобається, як українська влада ставиться до його країни [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-349696.html>.

Проте спроби створити значний суспільний проросійський рух в Україні силами російських співвітчизників не мали успіху. Тільки 1% серед 14 млн російськомовного населення України брали участь у діяльності подібних організацій²⁰². Причиною цього, очевидно, було усвідомлення, що подібні організації створювались як провайдери російського впливу – «п'ята колона», а не як такі, що покликані опікуватися культурним розвитком російської меншини в Україні. Для такого сприйняття були суттєві підстави. Організації «російських співвітчизників» активно пропагували національні інтереси і зовнішньополітичні позиції Росії. Зокрема, вони досить активно виступали проти членства України в НАТО, за довічну присутність Чорноморського флоту РФ у Криму, повернення України в Росію, обстоювали ідею належності Криму до Росії. «Русский мир» розглядає «російських співвітчизників» як основний інструмент формування «малоросійської» ідентичності в Україні. Таким чином, для російського уряду «російські співвітчизники» залишаються серйозним інструментом впливу на Україну²⁰³.

По-четверте, *сприяння отриманню російського громадянства населенням України та офіційному закріпленню права на подвійне громадянство в українському законодавстві*. За оцінками владних структур Росії, в Україні проживають 97 тис. російських громадян, з них у консульствах РФ в Україні зареєстровані 75 тис. осіб²⁰⁴. Проте переважна більшість громадян України не мали бажання обирати російське громадянство чи змінювати українське громадянство. Винятком із цієї тенденції був лише Крим, де 48% опитаних мешканців були би згодні змінити українське громадянство на громадянство іншої країни, 80% з яких мали на увазі російське. При цьому 68,3% кримчан вважали, що українське громадянство надає їм набагато більше переваг, ніж російське²⁰⁵.

²⁰² The Humanitarian Dimension of Russian Foreign Policy Toward Georgia, Moldova, Ukraine and the Baltic States. – P. 256.

²⁰³ Ibid. – P. 302.

²⁰⁴ Ibid. – P. 265.

²⁰⁵ Ibid. – P. 267.

Після російсько-грузинської війни, де наявність російських громадян у Південній Осетії виявилася достатньою підставою для її розв'язання, українські владні структури доклали певних зусиль, щоб нейтралізувати чинник російського громадянства в Криму як загрозу національній безпеці України. Проте російські консульські службами запровадили практику спрощеного надання російського громадянства власникам картки росіянина.

По-п'яте, засоби масової інформації використовуються як найпотужніший вплив на суспільну свідомість населення України. У Стратегії національної безпеки Російської Федерації, прийнятій у 2008 році, телебачення, кіностудії, радіо та інші засоби масової інформації розглядалися як важливі складові національної безпеки. Основне завдання цих медійних інструментів впливу на Україну полягало в захопленні її національного інформаційного простору, формуванні суспільної думки, орієнтованої на підтримку позиції та інтересів Росії, а також відтворення в цьому соціумі «малоросійської» ідентичності.

Поширення подібного впливу на Україну здійснювалося через трансляції та поширення російських засобів інформації, а також передачі інформаційно-ідеологічних та інформаційно-культурних програм та інших продуктів для трансляції й тиражування українськими засобами інформації. Найбільший вплив здійснювався через телебачення, радіо, мережу Інтернет і друковані засоби масової інформації.

Телебачення виступає основним засобом формування суспільної думки. Проте цікавість української аудиторії до заідеологізованих російських телеканалів суттєво зменшилася. Кількість українських глядачів, котрі дивилися російське телебачення, не перевищувала 7% телевізійного медійного простору в Україні²⁰⁶. Таку низьку ефективність російська влада і бізнес спробували компенсувати трансляцією російських інформаційних продуктів на українських телеканалах, зокрема

²⁰⁶ The Humanitarian Dimension of Russian Foreign Policy Toward Georgia, Moldova, Ukraine and the Baltic States. – P. 293.

таких як «Інтер», ТРК «Україна», ТВІ, які володіли близько 30% телевізійного медійного простору України. Національна рада з телебачення і радіомовлення дала дозвіл на трансляцію 45 іноземних програм, 37 з яких були російськомовними²⁰⁷.

Натомість російські радіостанції користувалися значно вищою популярністю в українській аудиторії. Найбільшу слухацьку аудиторію в Україні мали «Наше Радіо» – 27,7% слухачів, LUXFM – 20,6%, «Русское радио» – 15,3%, HitFM – 15,2%, «Мелодия» – 9,5%²⁰⁸. Зважаючи на їхню популярність, методи здійснення інформаційного впливу, запроваджені на телебаченні, поширюються й на радіомовлення. Зокрема, з травня 2009 року радіостанція «Голос Росии» почала впроваджувати свою програму на українській радіостанції «Ера-FM», окуповавши в такий спосіб частину українського медійного радіоринку. Ще майстерніше таку практику російські радіостанції застосовували на місцевих українських радіостанціях, особливо у східних та південних регіонах України, а також у Криму.

Інший важливий засіб «м'якої сили», який широко використовувався в сучасній гуманітарній політиці Росії, – фільми російських кіностудій, які домінували в українському телебаченні та кінопрокаті. Переважна більшість із них випускалася на державне замовлення з метою формування позитивного іміджу Росії та негативного іміджу Заходу, пропагування культу російських спецслужб, силових структур та інших атрибутів російської державності.

Справжнім «театром воєнних дій» в інформаційно-ідеологічній війні став Інтернет. Російські сайти відзначаються особливою агресивністю й упередженістю своїх інформаційних продуктів щодо України, спрямованих на роздмухування

²⁰⁷ Рейтинг. Частка аудиторії 18+ (MediaBusinessUa report) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mediabusiness.com.ua/component/optiom.com_rating/Itemid,55/lang.uk/.

²⁰⁸ На украинском радиорынке произошли перемены [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.reklamaster.com/spec_projects/show/efforts/sub/media_efforts/id/586/index.html.

українофобії та інших завдань, які переслідуються в інформаційно-психологічних операціях.

По-шосте, *російська поп-культура була важливим компонентом культурної експансії Росії в Україну*, посідаючи панівне становище в українському культурному середовищі порівняно з україномовною та західною культурною продукцією. Крім бізнесових інтересів, російська поп-культура виконувала важливі політичні функції, підтримуючи та поширюючи в українському суспільстві російську культурну ментальність, а також російські ідеологічно-культурні цінності, і зміцнюючи таким чином його «малоросійську» ідентичність.

По-сьоме, *використання російської історичної спадщини як важливого інструмента закріплення «малоросійської» та спільної цивілізаційної ідентичності*. МЗС Росії рішуче виступало проти трактування української історії, яке розходилося з офіційно прийнятою в Росії позицією. Тим самим російська сторона заперечувала право України на власну історію, на відродження власної пам'яті. Історія ж України, на її переконання, мала розглядатися лише в рідчизні російської політичної історії. Для закріплення саме такого сприйняття історії представники російської влади займалися, з одного боку, дискредитацією тих українських національних символів і українських діячів, які боролися за незалежність України, з другого – пропагували історичні дати й пам'ятки, присвячені російській та радянській історії, а також ті, які символізують єдність двох «братніх народів». Знаковою подією в цьому сенсі у 2009 році стало святкування 300-річчя Полтавської битви, яке, безумовно, було позитивно сприйняте як українською, так і російською сторонами.

По-восьме, *активне залучення в політичних цілях Української православної церкви Московського патріарху (УПЦ МП)*, якій відводиться центральна роль у формуванні спільної цивілізаційної ідентичності, гомогенізації російського ментального простору в Україні. УПЦ МП уособлює найпотужніший символ російської присутності в Україні, який асоціює себе з першою основою візантійської гілки європейської цивілізації. Вона

претендує на провідну роль у духовному житті політичної еліти та населення України. Саме тому вона вважається ключовим компонентом «м'якої сили», яка застосовується Росією щодо України в гуманітарній сфері.

Іншим чинником впливовості Московського патріарху на ситуацію є його домінуюче положення серед інших релігійних конфесій в Україні. Вона має тут 44 єпархії та 11444 приходи, тоді як Українська православна церква Київського патріархату – тільки 4093 приходи²⁰⁹. Знаковою подією в цьому контексті стали візити предстоятеля РПЦ МП Кирила. Хоч він і намагався під час перебування в Україні всіляко відмежуватися від політичного контексту своїх візитів, проте цей контекст постійно виринав у його промовах та бесідах. Крім того, на візит Кирила в Україну своє найвище благословення дав «національний лідер» В. Путін. Час для візиту московського патріарха був обраний дуже вдало. «Україна у своєму розвитку як самостійної держави, як історико-політичного міфу, багато в чому альтернативного Москві, зупинилася перед черговим Рубіконом. Упущені перспективи, що відкрилися було перед країною після “помаранчевої” революції, соціально-політична апатія, економічна криза, що особливо боляче вдарила по країні, не багаті ресурсами, – все це змушує всерйоз говорити про швидкий і радикальний розворот України до Москви»²¹⁰.

Таким чином, відносини в гуманітарній сфері Росія використовувала для одностороннього впливу на Україну з наданням переваги своїм інтересам засобами «м'якої сили», дотримуючись при цьому подвійних стандартів. Російська зовнішня політика в гуманітарній сфері характеризувалася наступальністю, агресивністю, чіткою координованістю дій і комплексністю застосування засобів реалізації поставлених завдань.

²⁰⁹ The Humanitarian Dimension of Russian Foreign Policy Toward Georgia, Moldova, Ukraine and the Baltic States. – P. 278–279.

²¹⁰ Дорошенко К. Немирный дух. Визит Кирилла в Украину как точка отсчета президентской кампании в стране [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=72096&topic=661>.

Основним завданням Росії в інформаційно-дипломатичній війні в цей період була дискредитація керівництва України, передусім її Президента В. Ющенка як уособлення «помаранчевої влади» та дискредитація ідеалів Помаранчевої революції в очах власних громадян та міжнародного співтовариства. Росіянам та українському суспільству нав'язувалася думка про хибність демократичного вибору та євроінтеграційних прагнень, а сам В. Ющенко подавався як американська маріонетка.

У зв'язку із цим російська сторона практично виключила зі свого використання такий державний механізм двосторонніх відносин, як політичний діалог між головами держав. Натомість цей цивілізований механізм відносин був замінений на мову політичних ультиматумів, квінтесенцією чого стало послання президента РФ Д. Медведєва до Президента України В. Ющенка, в якому в стислому вигляді в ультимативній формі був викладений перелік вимог і погроз із приводу напрямів зовнішньої та внутрішньої політики керівництва України, що не відповідали інтересам Росії. Причому зовнішньополітичний і внутрішньополітичний курс України одразу був кваліфікований як антиросійський. Примітно, що всі звинувачення були персоніфіковані на адресу Президента України В. Ющенка і при цьому підкреслювалися прихильність і любов до українського народу. «Для Росії українці споконвіку були і залишаються не просто сусідами, а братнім народом, до якого ми завжди матимемо найліпші почуття», – зазначалося в посланні. Очевидно, що в такому підході використаний традиційний дискурс російського політичного мислення про «добрий народ» і «поганого царя», якого, до речі, цей народ обрав.

Очевидно, що подібні прийоми були використані в посланні для дискредитації української влади в очах українського суспільства й означали спробу схилити його на бік Росії. Звідси й натяк: Росія припинить політичний діалог з найвищим політичним керівництвом України, допоки «братній український народ» не вибере собі нового «царя», який подобатиметься Росії та слухатиметься російського керівництва. Що ж до змісту

послання російського президента, то воно мало переважно ідеологічне наповнення і стосувалося загалом гуманітарної сфери та внутрішньої політики України. Зокрема, йшлося про ті самі цілі та інтереси, які намагалася досягти Росія в українсько-російських відносинах, застосовуючи засоби «м'якої сили».

Претензії до зовнішньої політики України стосувалися також її намірів вступити до НАТО і спроб привести діяльність Чорноморського флоту РФ у відповідність до укладеної двосторонньої угоди. Висловлювалося обурення позицією та діями України, спрямованими на підтримку державного суверенітету Грузії під час російсько-грузинської війни. У своєму зверненні президент Росії опосередковано підтвердив зазіханням на газотранспортну систему України. «Складається враження, що в Києві послідовно домагаються розриву наявних економічних зв'язків з Росією, насамперед у галузі енергетики». «У результаті під загрозу поставлене стабільне використання нашими країнами фактично єдиної газотранспортної системи, що забезпечує енергетичну безпеку Росії, України, багатьох європейських держав», – ідеться у зверненні²¹¹. Д. Медведєв заявив також про порушення майнових прав російських інвесторів в Україні, підкресливши, що «все це істотно підриває колись міцний економічний фундамент двостороннього партнерства»²¹².

Цілком очевидно, що метою цих закидів була чергова спроба позбавити Україну свого погляду на власну історію, власні національні інтереси та пріоритети зовнішньої політики. Загалом вимоги і погрози президента РФ Д. Медведєва являли собою не лише відверте втручання у внутрішні справи України, а й зазіхання на фундаментальні засади формування української державності та ідентичності української нації, до яких, зокрема, належать мова, культура, історія, національна етика та ін.

²¹¹ Медведєв пригадав Ющенку Грузію, НАТО і прийом Кирила [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-330569.html>.

²¹² Там само.

Зазіхання на фундаментальні інтереси України спонукало Росію вибудовувати двосторонні українсько-російські відносини за принципом реваншу. На це вказували навіть російські експерти, зокрема директор Російського інституту енергетичної політики Володимир Мілов констатував: «На жаль, політика Росії щодо України досі не заснована на повному фактичному визнанні українського державного суверенітету. Наші керівники приховано вважають Україну “територією свого впливу”»²¹³. Він переконаний, що основною метою російської зовнішньої політики останніми роками стало не вибудовування рівноправних відносин на принципах стратегічного партнерства, а спроба в той чи інший спосіб установити контроль над тим, що відбувається в Україні.

Для посилення свого впливу на Україну Росія застосувала не лише весь арсенал засобів «м'якої сили», а й удалася до демонстрації воєнної сили, проявом чого стало прийняття поправок до закону «Про оборону Росії», котрі фактично легітимізували застосування збройних сил Росії проти сусідніх держав, на території яких є російські воєнні об'єкти або російські громадяни, які опиняються під загрозою²¹⁴. Легітимізація права застосування звичайних збройних сил за межами Росії доповнювалася розширенням спектра завдань з використанням ядерної зброї як у глобальних, так і в локальних конфліктах, а також закріпленням права завдавати ядерні удари навіть по без'ядерних країнах, що суперечить принципам Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. На таке не наважувався навіть Радянський Союз у найнапруженіші періоди «холодної війни».

Таким чином, російська зовнішня політика стосовно України наприкінці 2000-х років характеризувалася відвертою

²¹³ Російський опозиціонер: Москва буде відносини з Києвом за принципом реваншу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2009/03/7/3788691/>.

²¹⁴ Медведєв хоче отримати право використовувати війська за межами Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-350941.html>.

конфронтаційністю, наступальністю й агресивністю та будувалася на принципі реваншу. В її основі було неприховане зазіхання на фундаментальні інтереси України, пов'язані з розвитком української державності й формуванням української національної ідентичності. Для цього застосовувався цілий комплекс заходів як «м'якої», так і «жорсткої сили» в усіх сферах двосторонніх відносин. Епіцентром конфронтації відносин Росії та України стали гуманітарна й енергетична сфери, що не могло не викликати стурбованість станом національної безпеки України з боку міжнародного співтовариства.

В енергетичній сфері основним інструментом проведення внутрішньої та зовнішньої політики Росії був обраний «Газпром», після того як ця компанія перейшла в безпосереднє підпорядкування Кремля. Першу спробу використання цієї грізної енергетичної зброї як засобу російської геополітики В. Путін здійснив на початку 2009 року, коли 1 січня «Газпром» припинив постачання газу для потреб України, а 7 січня 2009 року Росія взагалі припинила постачання газу в газотранспортну систему. 8 січня українська делегація в Брюсселі домовилася про створення моніторингової групи експертів. 19–20 січня 2009 року між НАК «Нафтогаз України» і «Газпромом» були підписані контракти на поставку газу в Україну у 2009–2019 роках і на транзит російського газу через територію України на той самий період, а згодом ще додаткові угоди про 11 млрд м³ газу в українських підземних сховищах. Україна одержала знижку 20% від середньоевропейської ціни на газ, яка в першому кварталі 2009 року становила 450 дол. за 1 тис. м³. Українська сторона, у свою чергу, зберігала ставку транзиту у 2009 році на рівні 2008 року – 1,7 дол. за 1 тис. м³ на 100 км. Ціна мала щокварталу змінюватися за формулою.

Основними досягненнями підписаних контрактів стали: встановлення формули ціни газу для України; позбавлення присутності посередника – «РосУкрЕнерго»; обумовлення обсягу імпорту російського газу «Нафтогазом» для потреб

України; мінімально гарантований обсяг транзиту газу через територію України; довгостроковість (на 10 років) угод, що давало Україні змогу планувати роботу своєї газотранспортної системи²¹⁵. До суттєвих недоліків угоди експерти відносили встановлення штрафних санкцій за недобір передбачених обсягів газу та несвоєчасну сплату за спожитий газ. «У контракті передбачений спеціальний механізм: якщо будуть збої в платежах, ми зіштовхнемося з неплатежами, то автоматично ми переходимо на механізм стовідсоткової передоплати. Україна повинна буде платити за місяць уперед», – сказав О. Міллер²¹⁶.

Отже, «газова війна» чітко засвідчила реальну межу можливостей двосторонніх економічних відносин. Стан конфронтації, у якому опинилися дві країни в політико-економічній сфері, показав занадто велику ціну перемоги, котру змушена платити Росія в цій війні. Цю перемогу для Росії можна вважати «пірровою». Водночас і українська сторона мала винести принаймні декілька серйозних уроків. По-перше, за економічну незалежність треба багато платити, але залежність призводить до ще більших втрат. По-друге, дешевий російський газ буває лише в геополітичній пастці. Формула «дешевий російський газ в обмін на політичні поступки чи тіньові схеми» призводить до втрати незалежності й державної власності, економічного потенціалу та міжнародного авторитету країни. «Газова війна» показала, що економічні засоби тиску на Україну в енергетичній сфері є занадто витратними. У результаті цієї війни «Газпром» втратив понад 2 млрд дол. США²¹⁷.

²¹⁵ Газпром передбачив механізм переведення України на передоплату [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-295979.html>.

²¹⁶ «Газпром» будет требовать с Украины 100% предоплаты, если будут сбои в платежах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ПРАВДА.com.ua. – 20.01.2009.

²¹⁷ Внаслідок «газової війни» збитки Росії можуть скласти близько \$4 млрд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-298922.html>.

Надалі Кремль був змушений відмовитися від відкритої конфронтації з Україною в енергетичній сфері. Росія віддала перевагу реалізації своїх інтересів засобами інформаційно-дипломатичної війни, продовжуючи в кожному кварталі «попереджувати» міжнародне співтовариство про неспроможність України розрахуватися за спожитий російський газ. «Газова війна» показала також неспроможність Росії нав'язати Україні реставраційну модель в енергетичній сфері, яка передбачала передачу української газотранспортної системи в управління і власність «Газпрому». Росії не вдалося втілити й реінтеграційний проект, який мав бути реалізований у так званому консорціумі зі спільного управління газотранспортною системою України.

Таким чином, «газова війна» показала, що оптимальною формою відносин України та Росії в економічній та енергетичній сферах є відносини співробітництва. Для відновлення відносин за реставраційною моделлю Росія не має достатнього ресурсу, щоб подолати Україну. Реінтеграційна модель не видається привабливою вже і для самої України і розходиться з її національними інтересами. Утім, це зовсім не означало, що українсько-російське співробітництво буде стабільним. Як і в попередні роки, чи не найбільшим конфліктогенним чинником в економічній сфері залишалася проблема постачання енергоносіїв та ціни на них. В обмін на розв'язання цієї проблеми російська сторона запропонувала передати їй у керування частину газотранспортної системи України. Проте передача цієї системи в іноземну власність заборонялась українським законодавством.

Напружені стосунки Росії з Україною зберігалися й у військово-політичній сфері. Давався взнаки цілий комплекс проблем, які так і залишилися неврегульованими угодою про статус та умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України. До цього блоку проблем належали: інвентаризація земельних ділянок, об'єктів і державного майна України, переданого в користування ЧФ РФ; навігаційно-гідрографічне забезпечення безпеки мореплавства в Чорному й Азовському морях; військово-політичні питання; правові аспекти

функціонування військових формувань ЧФ РФ на території України; екологічна безпека та питання довкілля.

Намагання української сторони розв'язати ці проблеми на- штовхнулися на жорсткий спротив Російської Федерації. Протягом усього часу базування Чорноморського флоту Росії на території України його командування систематично допускало грубі порушення двосторонніх домовленостей і законодавства України, про що українська сторона постійно інформувала російську сторону²¹⁸. Серед інших болючих проблем перебування ЧФ РФ, які потребували термінового розв'язання, були: невиконання рішень українських судів про повернення Україні об'єктів навігаційно-гідрографічного забезпечення безпеки мореплавства в Чорному й Азовському морях, забруднення кораблями ЧФ акваторії Севастопольської бухти, спроба заміни кораблів ЧФ без дозволу української влади, питання інвентаризації об'єктів, орендованих ЧФ, та суборенди.

Попри наявність гострих конфліктогенних проблем Україна продовжувала втілювати модель відносин з Росією, побудовану на пріоритеті європейської та євроатлантичної інтеграції. Для нашої держави втілення такої моделі давало можливість перейти від патерналістських зв'язків і стратегічної залежності до рівноправного, взаємовигідного, прагматичного партнерства. Реалізація моделі прагматичного партнерства з Росією мала дати Україні змогу «швидше і ефективніше ствердити гарантії суверенітету, територіальної цілісності, забезпечити умови стабільного економічного розвитку і втілення європейської та євроатлантичної інтеграції»²¹⁹. Проте для втілення такої моделі

²¹⁸ Ющенко відповів Медведеву: буду відвертим, я дуже розчарований [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-330947.html>.

²¹⁹ Україна у 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2009. – С. 563.

зовнішньої політики, яка справді найбільше відповідала національним інтересам України, були потрібні відповідні умови та ресурси, яких у цей період їй явно бракувало.

Серед зовнішніх негативних трендів найбільш помітним було послаблення ролі США у світі, а отже, і важливості стратегічного партнерства України зі Сполученими Штатами Америки. Саме США всі ці роки були найвпливовішим зовнішньополітичним гарантом суверенітету України. Така негативна трансформація дуже суттєво вплинула на пониження рівня відносин США та України. Валютна система США вже не витримувала запитів глобальної американської зовнішньої політики. У цій ситуації вони змушені були скорочувати кількість напрямів своїх стратегічних пріоритетів. Під таке скорочення потрапила й Україна. США більше не вважали Україну зоною своїх стратегічних пріоритетів. Більше того, новий господар Білого дому Б. Обама в результаті «перезавантаження» відносин з Росією був схильний до компромісу з російським керівництвом стосовно не лише України, а й усієї Східної Європи.

Пріоритетами зовнішньої політики США відтепер стали Ірак, Афганістан і ядерна проблема Ірану, у розв'язанні яких американська адміністрація намагалася покладатися на Росію. Сама ж Росія більше не сприймалася американським суспільством як загроза, відтак послабилась увага США до втручання Росії у справи сусідів і намагання поставити їх під власний контроль. Наслідки Помаранчевої революції та керівництво України не виправдали сподівань адміністрації США. На зміну надії прийшло страшенне розчарування «помаранчевими» лідерами України. Це призвело до відсторонення США від того, що відбувалося в Україні, та втрати нашою державою підтримки стосовно набуття членства в НАТО, а також її інтересів у відносинах з Росією.

З іншого боку, зросла кількість скептиків і противників надання Україні перспективи членства в НАТО та ЄС. Україною стали дедалі менше цікавитися не лише в євроструктурах, а й її західні сусіди, такі як Угорщина, Чехія, Польща. Для

Польщі стало занадто важко виконувати роль поодинокого промотора інтересів України в Європі на тлі загострення власних відносин з Росією. Наявність в Україні демократичного ладу перестала бути такою великою цінністю для Німеччини, Франції, Італії та інших європейських країн порівняно з минулими роками. Натомість взяли гору егоїстичні інтереси щодо співпраці в енергетичній і газовій сферах з Росією. Україна стала тією країною, стосовно якої інтереси ЄС взяли гору над цінностями, які це об'єднання завжди сповідувало. Відтак Україна втратила зовнішньополітичну підтримку своїх демократичних, європейських і євроатлантичних прагнень з боку США та Європи і залишилась на одинці зі зростаючим тиском з боку Росії. Попри погіршення зовнішньополітичних умов, найбільше обмеження полягало в тому, що така модель прагматичного партнерства України суперечила стратегічним інтересам самого партнера – Росії. За таких умов оптимальною була б не модель відносин прагматичного партнерства, а *модель мирного співіснування*.

Серед внутрішніх обмежень слід виокремити руйнівну силу фінансово-економічної кризи. У 2009 році, порівняно з попереднім 2008 роком, промислове виробництво впало на 26,4%, а ВВП – на 13%²²⁰. Значно виріс зовнішній борг. Країна стала цілковито залежною від іноземної фінансової допомоги. Фактично зовнішня політика України опинилася без мінімально необхідного фінансового ресурсу. Практично відсутнім був і внутрішньополітичний ресурс. Його вичерпала системна політична криза, в основі якої лежав перманентний конфлікт між президентом та урядом, з одного боку, та опозицією й урядом, з другого. При цьому президент, уряд та опозиція часом відстоювали діаметрально протилежні позиції щодо тих чи інших напрямів зовнішньої політики. Саме зовнішньополітичне

²²⁰ Kurier: Предвыборная борьба по-украински [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://podrobnosti.ua/outeropinion/2010/02/08/664345.html>.

відомство України тривалий час було позбавлене керівництва. До цих негативних тенденцій додалася зростаюча корупція та розбалансованість у діяльності органів державної влади. У Верховній Раді України серед депутатів відтворилося потужне проросійське лобі, яке намагалося паралізувати й дискредитувати діяльність Міністерства закордонних справ України, особливо на російському напрямі.

Оскільки найбільший вплив на внутрішні процеси в Україні продовжувала чинити Росія порівняно із суттєвим падінням впливу США, ЄС і НАТО, то політичні сили в боротьбі за президентську посаду почали орієнтуватися виключно на Росію, використовуючи її підтримку як ресурс у передвиборчому процесі та підвищенні власних рейтингів в очах суспільства і своїх виборців. За цих умов Міністерству закордонних справ та Президентові було досить важко говорити про національні інтереси України у відносинах з Росією.

Усе це визначало зовнішньополітичну лінію поведінки України щодо Росії. Українське зовнішньополітичне керівництво, вибудовуючи таку модель прагматичного партнерства з Росією, намагалося спиратися на принципи оборонної стратегії. В умовах активної наступальної політики Російської Федерації це видавалося цілком логічним і природним, адже Україна намагалася відстояти власні національні інтереси, а не нав'язувати їх російській стороні. При цьому було важливо переконати російську сторону в праві мати з нею рівноправні стосунки. Проте, спираючись на принципи оборонної стратегії, українська сторона намагалася захистити свої національні інтереси, вдаючись до симетричних заходів у відповідь на відповідні дії Росії. Звичайно, що в умовах асиметричності відносин між Україною та Росією такі симетричні дії не могли дати належного ефекту.

Зокрема, одним з найгостріших питань виявилася реакція української влади на розвідувальну та підривну діяльність російських спецслужб, а також окремих російських дипломатів в Україні, яка завдавала значної шкоди інтересам національної безпеки країни. Українські державні органи неодноразово

привертали увагу російської сторони до того, що окремі представники посольства РФ в Україні, а також генерального консульства РФ в Одесі займаються діяльністю, несумісною з їхнім дипломатичним статусом. «При цьому наголошувалось, що в розпорядженні української сторони є документально підтвердженні факти про їхні дії, які завдають шкоди національним інтересам нашої держави»²²¹.

Російська ж сторона розцінила такі дії України як недружні і прийняла рішення завершити місію генерального консула України в Санкт-Петербурзі й одного з радників посольства України в Москві²²². У результаті дзеркальної реакції українська сторона була змушена призупинити рішення щодо висилки російського консула, на що російська сторона з урахуванням принципу взаємності теж призупинила своє рішення щодо консула України в Санкт-Петербурзі.

Вітаючи принцип рівноправності, Україна намагалася спиратись на інституційні механізми розвитку двосторонніх відносин, проте вони виявилися недієвими. Робота українсько-російської міждержавної комісії «Ющенко – Медведєв» була заблокована російською стороною. Тоді українська сторона спробувала запровадити допоміжний інституційний механізм, яким стала Міжвідомча стратегічна група з українсько-російських відносин. На групу покладалася розробка стратегії вирішення актуальних питань українсько-російських відносин, генеральних директив делегаціям України на переговори з ЄС²²³. Проте ця група так і не показала своєї ефективності.

²²¹ Коментар прес-служби МЗС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/32999.htm>.

²²² Росія висилає двох українських дипломатів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-328788.html>.

²²³ Про міжвідомчу стратегічну групу з українсько-російських відносин: Указ Президента України № 1127/2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/8671.html>.

З іншого боку, брак ресурсів для втілення Росією грандіозних геополітичних проектів змушував її схилитися до економічного співробітництва з Україною. У сфері економічних відносин Росію цікавила передусім транспортна інфраструктура, кваліфіковані трудові ресурси, сфера інновацій і високотехнологічного виробництва. Узгодженню механізмів реалізації цих інтересів був підпорядкований порядок денний засідань Комітету з питань економічного співробітництва українсько-російської міждержавної комісії. Значною подією в розвитку двосторонньої кооперації з високотехнологічного виробництва стало підписання угоди про відновлення співпраці в рамках проекту АН-70 та підписання на авіасалоні МАКС-2009, що проходив у Росії 18–23 серпня 2009 року, контракту на закупівлю російськими авіаперевізниками пасажирського літака АН-148, який випускатимуть у Воронежі (Росія) з використанням 40% українських комплектуючих. Та попри, здавалось би, вагомі й цікаві для обох сторін пропозиції, домовленості й запевнення, вони так і не були реалізовані.

Таким чином, спроби України наприкінці 2000-х років відновити промислову кооперацію у високотехнологічних галузях виробництва з Росією дали підстави зробити деякі загальні висновки. По-перше, з'ясувалося, що сфера збіжності інтересів України та Росії навіть у високотехнологічних галузях є досить вузькою й не дає можливості сподіватися на її поглиблення у майбутньому. По-друге, підписані контракти свідчили, що ця кооперація являє собою закріплення українського виробництва як сегмента російського промислового комплексу, як виробника комплектуючих, і не більше. Тобто Україні відведена другорядна роль у реалізації навіть тих проектів, які розроблялися самими українськими підприємствами і конструкторськими бюро. Основне виробництво літаків мало здійснюватися в Росії, а не в Україні. По-третє, Росія була зацікавлена не в спільній розробці нових проектів літаків і космічної техніки, а в передачі їй усіх інтелектуальних прав власності на літаки українських розробників на безкомпенсаційній (безкоштовній) основі.

Знаковою подією в зовнішній політиці України кінця 2000-х років стало призначення П. Порошенка міністром закордонних справ. Посівши цю посаду, новий міністр, очевидно, мав розуміти, що терміни для розв'язання надзвичайно складних проблем, які накопичилися в українсько-російських відносинах, був досить обмеженими. Основним його завданням і передумовою для розв'язання цих проблем було відновлення довіри між зовнішньополітичними відомствами України та Росії. Слід зазначити, що із цим завданням П. Порошенко впорався досить успішно. У розвантаженні українсько-російських відносин від зазначених вище проблем він обрав політику «малих кроків», яка будувалася на таких принципах:

- деполітизація відносин;
- неспротив злу насильством;
- виключення з політичного діалогу всіх чутливих чи провокаційних для Росії питань;
- обґрунтування потреб та інтересів України з погляду комерційного інтересу;
- концентрація зусиль на вирішенні технічних питань, що мають практичне значення;
- відкладення складних проблем, котрі мають стратегічне значення для України, на середньотермінову чи довготермінову перспективу;
- увага до питань, вирішення яких дає швидкий результат і позитивний ефект.

Дотримуючись такої тактики, П. Порошенку в досить стислі терміни вдалося досягти відновлення діалогу з конкретних практичних питань щодо функціонування ЧФ РФ на території України та процесу делімітації кордону в Керченській протоці і акваторії Азовського моря, а також відновлення механізму двосторонніх політичних консультацій з питань європейської безпеки й НАТО. Ці досягнення української сторони створили потрібні передумови для розв'язання ключових проблем в українсько-російських відносинах, проте не розв'язали самих проблем. Діалог на рівні президентів двох країн так і не

відбувся, а консультації з питань кордонів та перебування Чорноморського флоту РФ на території України тільки засвідчили непоступливість позицій російської сторони, яка в односторонньому порядку нав'язувала свої інтереси з позиції сили, ігноруючи інтереси української сторони.

Щодо суб'єктивних оцінок діяльності П. Порошенка на посаді міністра закордонних справ, то експерти відзначали його намагання поєднувати в собі політика-бізнесмена й дипломата. Як зауважив заступник голови Комітету Верховної Ради України в закордонних справах Л. Кожара, сам міністр практично не сходив з екранів, розповідаючи про досягнення, хоча відсутність дипломатичного досвіду заважає його повноцінній роботі: «Порошенко наполегливий, але він не розуміє, що таке МЗС. Він розуміє, як себе піарити, але дипломатії йому потрібно вчитися»²²⁴.

Таким чином, протягом другого періоду латентного етапу розвитку російсько-українського конфлікту домінуючою залишалася конфронтаційна тенденція. Про це свідчили такі ключові події, як «газова війна», ідеологічно-дипломатична війна, звернення президента РФ Д. Медведєва до Президента України В. Ющенка. Намагання України змістити акценти двосторонніх відносин у площину економічного співробітництва не мали особливого успіху. Підпорядкованість економічних інтересів геополітиці призводила до того, що економічні відносини використовувалися Росією як важелі впливу на Україну задля досягнення своїх геополітичних і геоekonomічних інтересів.

²²⁴ Цит. за: *Скорик М. Янукович ищет главного по связям* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lb.com.ua/analitic/politics/2010/02/12/25907_yanukovich_ishchet_glavnogo_svyazyam.html.

§ 3. Перехід до відкритої конфронтації в умовах становлення багатополярного світу

Держава використовує силу, якщо в результаті оцінювання перспектив досягнення успіху з'ясує, що бажані цілі привабливіші, ніж спокій мирного життя.

Карл Вольц

Перше десятиліття ХХІ століття завершилося для Росії значними здобутками, які відкривали широкі можливості для втілення її грандіозних геополітичних проєктів, пов'язаних з відновленням статусу світової держави та побудови на терені пострадянського простру модернізованої імперської держави-цивілізації. Такі великі перспективи зумовлювалися послабленням Заходу, спричиненим глобальною фінансово-економічною кризою, «перезавантаженням» відносин зі США, що означало передачу під контроль Росії всього пострадянського простору, та перемогою на президентських виборах в Україні В. Януковича, на якого Кремль робив ставку як на свою політичну маріонетку ще з 2003 року.

Таким чином, як у Кремля, так і у В. Януковича були всі підстави покінчити з конфронтаційними тенденціями в українсько-російських відносинах, породженими антагонізмом національних інтересів України та Росії. Проте антагонізм цей

удалося зняти лише на досить короткий проміжок часу, і то завдяки кардинальній ревізії системи національних інтересів України на російському напрямі, зміні зовнішньополітичного курсу країни та її стратегічних пріоритетів, а також зміні системи політичної влади в Україні. Ціною «нормалізації» відносин з Росією стало перетворення України в геополітичному сенсі з «буферної зони» на зону російського домінування, поступова втрата своєї зовнішньополітичної суб'єктності в українсько-російських відносинах, втрата регіонального лідерства та погіршення міжнародного іміджу, а також поглиблення асиметричної залежності.

Росія ж завдяки нормалізації відносин змогла надзвичайно успішно реалізувати весь комплекс своїх національних інтересів у стосунках з Україною, а також зміцнити своє геополітичне становище та посилити вплив на Європу. Фактично початок другого десятиліття ХХІ століття виявився надзвичайно успішним для Росії, оскільки завдяки поверненню України у сферу російського домінування Кремлю вдалося значно потіснити позиції ЄС і США у Східній Європі та послабити їхню присутність у цьому регіоні. Україна в цьому відновленні великодержавного статусу Росії відіграла ключову роль.

Знаковою подією нового періоду російсько-українських відносин, що припадає на початок другого десятиліття ХХІ століття, стало обрання президентом Росії на третій термін В. Путіна, котрий отримав 63% голосів російських виборців. Ця подія мала надзвичайно драматичний вплив на подальший перебіг російсько-українських відносин, не залишивши жодної надії на відновлення рівноправних стосунків між двома країнами. Більше того, вона поставила під реальну загрозу саме існування України як незалежної й суверенної держави. Очевидно, що 2012 рік, рік чергового обрання президентом Росії В. Путіна, став також історичним вододілом пострадянського періоду.

Початок нової історичної епохи ознаменувався президентською програмою В. Путіна, яку він виклав у своїй промові 1 березня 2012 року на дачі в Ново-Огарьовому перед

керівниками іноземних видань. Зокрема, він наголосив, що пострадянська історія вже пройдена. Це означає, що радянська промислова інфраструктура більше не може слугувати економічним базисом для подальшого розвитку Росії, а політична система, державні інститути вже не можуть бути ефективними для реалізації інтересів влади і потреб суспільства.

У Росії накопичилися критичні проблеми – тотальна корупція, різке скорочення кількості та якості трудових ресурсів, зростання міжнаціональної напруженості, деградація регіонів, які загрожують самому існуванню Росії як держави. Закінчення пострадянського періоду поставило перед керівництвом Росії таку фундаментальну проблему, як пошук нової моделі російської держави, її місця й ролі у світових глобальних процесах та новій системі міжнародних відносин, оскільки існуюча російська держава у формі Російської Федерації та її периферійне місце в системі світового порядку ніяк не задовольняло ані російське суспільство, ані російську еліту, ані самого президента В. Путіна.

Перед В. Путіним і Росією на наступне десятиліття постала низка важливих завдань: по-перше, провести економічну модернізацію країни; по-друге, консолідувати російське суспільство навколо влади; по-третє, зберегти легітимність влади В. Путіна і створеного ним політичного режиму та забезпечити його адекватність зовнішнім і внутрішнім викликам; по-четверте, сформуванню такої моделі російської держави, яка відповідала б як внутрішнім потребам історичного розвитку Росії, так і її зовнішньополітичним амбіціям та умовам нового світового устрою ХХІ століття; по-п'яте, віднайти ресурси, потрібні для вирішення цих доленосних завдань розвитку Росії.

Бачення В. Путіним шляхів та засобів вирішення цих завдань, судячи з його президентської програми, вкладалося в кілька тез. Для нього новий світовий порядок ввижається повним небезпеки і загроз, і Росія, щоб вижити, має терміново нарощувати силу й могутність. Сила Росії для В. Путіна уявляється в одночасному нарощуванні воєнних та енергетичних

ресурсів країни, ядерному стримуванню та модернізації військово-промислового комплексу ціною вкладення в нього 600 млрд євро протягом десяти років. «Путін переконаний, що жорстка позиція суверенної держави, що не підтримує Захід, допоможе укріпити його власну владу. Зовнішня політика В. Путіна – це гіпербола могутності, спрямованої проти інших, яка може будуватися лише на образі ворога»²²⁵. З такою зовнішньою політикою Росії Україна матиме справу протягом третьої президентської каденції В. Путіна.

Було очевидно, що головним зовнішньополітичним інтересом, на реалізацію якого будуть спрямовані основні зусилля В. Путіна, стане відновлення статус-кво Росії як одного зі світових центрів впливу, котрий визначав би чи принаймні міг брати участь в управлінні глобальними процесами світового розвитку.

Тенденція розвитку системи міжнародних відносин у бік багатополярності створює Росії досить сприятливі умови для розширення власного геополітичного простору та повернення під свій цілковитий контроль тих країн, які раніше входили до складу Російської імперії чи Радянського Союзу. Досягнення цієї мети передбачає вирішення двох стратегічних завдань: по-перше, від'єднання країн Нової Східної Європи від європейських інтеграційних проектів та нейтралізація впливу на них з боку Заходу; по-друге, реінтеграцію цього втраченого під час розпаду СРСР простору в Росію шляхом створення реінтеграційних проектів, підпорядкованих виключно російським інтересам.

Реалізації цих завдань Росії відповідає і досить сприятлива міжнародна геополітична ситуація. Ефект «перезавантаження» відносин зі США був дуже позитивним для Росії. Результатом його стала відмова Вашингтона від розширення НАТО на Схід, спрямованого на інтеграцію пострадянських країн

²²⁵ *Кауфман С.* Россия и мир по версии Владимира Путина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.inopressa.ru/article/07mar2012/lemonde/putin_mir.html.

у євроатлантичну спільноту, неофіційне визнання пострадянського простору сферою впливу Росії та виключення України, Молдови та Грузії зі сфери стратегічних інтересів Сполучених Штатів Америки. Більше того, в контексті цього тренду Україна не лише втратила рівень відносин стратегічного партнерства зі США, а й почала розглядатись адміністрацією Б. Обама як одна з найбільш проблемних країн на пострадянському просторі.

Геополітичний відступ США з пострадянського простору означав не лише його здачу Росії, а й передачу ініціативи в побудові відносин з країнами пострадянського простору Європейському Союзові. Утім, ЄС виявився неспроможним утілювати цю ініціативу. Проблеми з єврозоною та політичні негаразди в самому Євросоюзі призвели до кризи євроінтеграції, що відкинуло відносини з Україною, Білоруссю, Молдовою та Грузією у сферу периферійних інтересів ЄС. Це, у свою чергу, призвело до маргіналізації програми «Східного партнерства», спрямованої на євроінтеграцію пострадянських країн Нової Східної Європи. Крім того, більшість країн Європейського Союзу була розчарована політикою країн цього регіону, які не мали чітких планів зближення із Заходом і палкого бажання їх створювати чи реалізовувати.

До України та Білорусі країни-лідери ЄС ставляться з великим скептицизмом через політичний регрес та вдавані економічні реформи. Оцінюючи такі деструктивні тенденції, керівництво Кремля мало великий сумнів у спроможності ЄС чинити опір геополітичній експансії Росії на пострадянському просторі та в Центральній-Східній Європі. Така ситуація лише посилювала геополітичні амбіції Росії в реалізації її реваншистських планів щодо своїх сусідів на пострадянському просторі, насамперед стосовно України.

Однак, попри сприятливість зовнішніх чинників, нерозв'язаною для Кремля проблемою залишався спосіб організації цього пострадянського простору під російські інтереси і те, в якій формі цей простір може бути реінтегрований в Росію. Іншими

словами, питання зводилося до пошуку такої форми російської держави, яка дала би змогу абсорбувати цей простір та включити його у склад «Великої Росії». Для В. Путіна очевидно, що без поглинання цього простору Росія не здатна досягти геополітичної критичної ваги, яка уможливила би її вплив на світові процеси. З іншого боку, така нова форма російської держави мала відповідати внутрішнім потребам історичного розвитку країни: консолідувати російське суспільство навколо влади та мобілізувати його на реалізацію цього грандіозного геополітичного проекту. При цьому реінтеграція пострадянського простору в Росію не повинна призвести до дезінтеграції її ядра, власне Російської Федерації.

Розв'язання цієї проблеми потребувало відповідного концептуального обґрунтування, яке могло би слугувати певною об'єднавчою ідеологією для країн пострадянського простору, а також давати чітке уявлення про план реалізації геополітичного проекту «Великої Росії». Першим варіантом такої концепції була вже сформована доктрина «*русского мира*», яка активно втілювалася Росією на пострадянському просторі протягом останніх п'яти років. У її основі була спроба поєднання російської ідеї та російської цивілізації. Такий симбіоз мав би сприяти пошуку та визначенню спільних маркерів ідентифікації, належності до російської держави і російського народу передусім того населення, яке проживало в межах Російської Федерації, України, Білорусі, Молдови й Казахстану.

Та попри успішність втілення доктрини «*русского мира*» в Україні та Білорусі, стали очевидними її концептуальні та політичні вади. До маркерів спільної російської ідентичності доктрина «*русского мира*» відносить: православ'я, російську мову, російське культурне середовище (культурна ідентичність), спільну історичну пам'ять та спільні погляди на суспільний розвиток. Російська ж ідея до таких ідеологічних маркерів ідентичності відносить православ'я, самодержавність і народність. Спільність між цими двома концептами полягає лише в тому, що вони виокремлюють православ'я як один з головних

критеріїв російської ідентичності. Проте інші ідеологічні маркери російської ідеї та «*русского мира*» мають різний сенс. Ідея самодержавності, яка сприймається як російським суспільством, так і владою в Росії, не сприймається в Україні та Білорусі. З іншого боку, критерії ідентичності «*русского мира*» є досить розмитими для національної ідентифікації самих росіян як етносу.

Отже, перед В. Путіним постала проблема гомогенізації соціуму на макрорівні в рамках проекту держави «Велика Росія» і на рівні відновлення російського соціуму як нації. Загострення цієї проблеми не в останню чергу зумовлювалося, з одного боку, зростанням національної свідомості росіян як панівного етносу, з другого – зростанням у російському соціумі частки неросійських етносів та представників неправославних релігійних конфесій, що призводить до розмивання й нівелювання російської ідентичності.

Загострення цієї проблеми спонукало В. Путіна опублікувати 23 січня 2012 року в «Независимой газете» свою програмну статтю «Росія та національне питання». Ця стаття стала новим дороговказом для російської еліти й суспільства щодо того, як вийти з глухого кута невизначеності майбутньої моделі російської держави. Стара модель у формі Російської Федерації як частини СРСР уже не відповідала як сучасним реаліям, так і геополітичним амбіціям Росії. Намагання ж повернутися до моделі Російської імперії наражалося на великі складнощі, оскільки модель, яка існувала у XVII–XIX століттях, виглядала анархізмом у XXI столітті й не відповідала як сучасним міжнародним тенденціям, так і внутрішньоросійським процесам, пов'язаним зі зростанням національної самосвідомості. Не випадково, що деякі російські експерти оцінили цю статтю як спробу Путіна пройти між «Сціллою націоналізму і Харибдою імперіалізму»²²⁶.

²²⁶ Малинова О. Символическое единство нации? // Pro et Contra. – 2012. – Май – июнь. – С. 88.

Стаття В. Путіна починається з ключової тези, до якої зводиться весь сенс цієї публікації: «Самовизначення російського народу – це поліетнічна цивілізація, яка скріплена російським культурним ядром»²²⁷. Як стверджує В. Путін, «за провалом мультикультурного проекту, історично побудованого виключно на основі етнічної ідентичності, стоїть криза самої моделі “національної держави”». Більше того, він глибоко переконаний, що «спроби пропагувати ідеї побудови російської “національної”» моноетнічної держави суперечать усій тисячолітній історії, «це найкоротший шлях до знищення російського народу і російської державності»²²⁸.

Отже, російська державність, за твердженням В. Путіна, не тотожна з російською національною державою. Суб'єктом конституювання російської державності виявляється не російська нація як етнос, а російський народ, до якого включаються не лише етнічні росіяни, а й українці та білоруси, а також русифіковані національні меншини всередині Російської Федерації. Звідси випливає висновок про те, що легітимізація політичної спільноти на основі нації не підходить для Росії, а тому В. Путін пропонує інший цивілізаційний масштаб. Для нього російський народ є не нацією, а цивілізаційною спільнотою. Ця спільнота вирізняється від інших цивілізацій «єдиним культурним кодом». Проте в даному разі цей «єдиний культурний код» зводиться виключно до російської культурної традиції. «Стрижень, що скріплює тканину цієї унікальної цивілізації – російський народ, російська культура»²²⁹. «Така цивілізаційна ідентичність, – пише В. Путін, – заснована на збереженні російської культурної домінанти, носіями якої виступають не лише етнічні росіяни, а й усі носії такої ідентичності, незалежно від національності»²³⁰. Отже, українці теж можуть належати до

²²⁷ *Путин В.* Россия и национальный вопрос // Независимая газета. – 2012. – 23 января.

²²⁸ Там само.

²²⁹ Там само.

²³⁰ Там само.

цієї цивілізаційної спільноти за умови, що вони вважають себе «*руськими*».

Далі від цивілізаційної спільноти, в яку включається й українське суспільство, яке живе в російському культурному середовищі, В. Путін переходить до російської державності. Саме російська, а не українська чи інша державність має бути основою цієї цивілізаційної спільноти. Для обґрунтування цієї тези В. Путін тлумачить Росію як «історичну державу» і на цій підставі всі проблеми російського суспільства напрямую пов'язує «з руйнацією СРСР, а по суті, історично Великої Росії, яка склалась у своїй основі ще у XVIII столітті, з подальшою неминучою деградацією державних, соціальних та економічних інститутів, з велетенським розривом у розвитку на пострадянському просторі»²³¹. Звідси логічно випливає висновок: щоб покінчити із цими проблемами, потрібно відродити Росію як «історичну державу» на теренах усього пострадянського простору.

У такий спосіб В. Путін намагається розв'язати антиномію «національної ідеї (насамперед як національного принципу легітимної влади) та імперської ідеї (як легітимації влади через глобальну місію вкупі з масштабом і різноманітністю простору), яка тривалий час визначала зміст російської історичної свідомості і залишилася для неї нерозв'язаною»²³². У цьому контексті втілення доктрини «*русского мира*» має створити умови для делегітимації української нації та переплавлення її в «*русский народ*» як цивілізаційну спільноту, що приведе до втрати української державності шляхом її демонтажу, і замінити державністю російською. Така модернізація доктрини «*русского мира*» В. Путіним у третю його президентську каденцію полягала в доповненні її цивілізаційним компонентом.

²³¹ Путин В. Россия и национальный вопрос.

²³² Ремизов М. Русский национализм и российская геополитика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.apn.ru/publications/article26892.htm>.

Окресливши новий цивілізаційний проект «Великої Росії», у підсумку своєї статті В. Путін формулює історичне завдання: «Ми будемо зміцнювати нашу “історичну державу”, яка дісталася нам від наших предків. Державу-цивілізації, яка здатна вирішувати завдання інтеграції різних етносів і конфесій»²³³. Як виявилось, тези В. Путіна знайшли великий відгук у російському суспільстві, оскільки відповідали підсвідомому бажанню російських громадян жити в імперській країні, значною мірою завдяки якому він зі значною перевагою переміг на чергових президентських виборів.

Таким чином, проект «Великої Росії» як держави-цивілізації покликаний також розв'язувати внутрішні проблеми, пов'язані зі збереженням чинного авторитарного політичного режиму в Росії. Річ у тім, що початок 2010-х років виявив досить чіткі ознаки кризи політичного режиму В. Путіна. Власне, ця криза була пов'язана не стільки з падінням підтримки В. Путіна, скільки зі зростанням у російському суспільстві недовіри й незадоволення тією політичною системою, яку він створив і зміцнював протягом 2000-х років. Але вже наприкінці 2000-х років склалася тенденція до зниження ваги цінностей контрреформаторського порядку денного, таких як «централізація», «ієрархія», «порядок». На межі 2000–2010-х років, навпаки, кількість тих, хто характеризував ситуацію в Росії як «наступ диктатури», зросла на 7% (з 12 % до 19%). Частка ж позитивних думок про демократію залишалася на рівні середини 2000-х і склала 35%, тоді як частка негативних оцінок диктатури зросла з 20% до 30%²³⁴.

Незадоволення путінським режимом стосувалося передусім його низької ефективності й меншою мірою – цінностей чи ідеології. Низька оцінка якості цього режиму проявляється в зростанні корупції та бюрократії. Якщо на початку 2000-х

²³³ *Путин В.* Россия и национальный вопрос.

²³⁴ Див.: *Рогов К.* Политические циклы постсоветского транзита // Pro et Contra. – 2012. – Июль – октябрь. – С. 20–21.

років близько 60% опитаних вважали, що корупція з приходом В. Путіна залишилася на тому рівні, що й у минулому, близько 15% – що її стало більше, 20% – що менше, то наприкінці 2000-х років так стали вважати 50% опитаних²³⁵.

Таке зниження підтримки режиму суспільством та погіршення його якості створювало умови для переходу до нового етапу, коли на тлі розчарувань у старому путінському режимі відбувалося формування нового реформаторського порядку денного, яке неминуче мало потягти за собою розкол еліт. Щоб зберегти свій режим, В. Путіну потрібно було не допустити консолідації опозиції, унеможливити розпад «нав'язаного консенсусу» та зберегти консолідованість еліт, а для цього в умовах зниження суспільної підтримки він мав посилювати рівень авторитарності. Водночас намагання загострити репресивний характер авторитарного режиму призвело до збільшення популізму.

Демократична консолідація, за твердженням експертів, у проміжку поточного десятилітнього циклу в Росії також неможлива. Її унеможливлюють, по-перше, наявність значних рентних доходів від сировинного експорту нафти на тлі незавершеності реструктуризації промисловості, що формує стимули до масштабного перерозподілу та гіпертрофованої ролі держави в економіці²³⁶. По-друге, в регіонах з низьким рівнем доходів зберігаються патерналістські настрої, а відтак існуватиме зацікавленість у збереженні авторитарного режиму. Таким чином, попри явну ерозію путінського режиму запит на авторитаризм у російському суспільстві збережеться. По-третє, збереження авторитаризму зумовлюється також потребами та інтересами правлячих кланово-елітних груп у Росії. Спільною метою всіх цих груп є конвертація влади у власність через новий етап приватизації, використання бюджетних ресурсів та преференцій, передача прихованої власності своїм спадкоємцям, а також її легітимізація в Росії та за кордоном²³⁷. Виходячи із цих інтересів,

²³⁵ *Рогов К.* Политические циклы постсоветского транзита. – С. 21.

²³⁶ Там само. – С. 28.

правляча еліта Росії загалом зацікавлена в тому, щоб забезпечити стійкість і стабільність свого становища впродовж тривалого часу.

Відповідно до інтересів груп владних еліт трансформувався і політичний режим у Росії та його державні інститути. Путінська «вертикаль» політичної влади виявилася вкрай неефективною, а державні холдинги-корпорації неконкурентоздатними, оскільки були орієнтованими переважно на державне фінансування й державні замовлення. Отже, створення держави-корпорації та консолідація в ній майже всіх активів російської економіки призвели до утворення номенклатурних кланів і розподілу між ними цілих галузей економіки. В умовах функціонування такої схеми основним завданням В. Путіна став перерозподіл власності й консолідованих державних активів на користь номенклатури, об'єднаної в номенклатурні клани. У такий спосіб ці номенклатурні клани отримали можливість перебирати у свою власність цілі галузі російської економіки. Проте, отримавши цілковитий контроль над російською економікою, ці клани зіткнулися з проблемою легалізації привласнених державних активів як усередині Росії, так і на Заході.

Незавершеність легалізації, по-перше, ускладнює передачу цих активів своїм нащадкам; по-друге, гальмує залучення іноземних інвестицій у розвиток російської економіки і головне – *позбавляє номенклатурні клани сенсу вкладати власні капітали в розвиток і модернізацію привласнених ними галузей економіки та промислового виробництва*. Це означає, що за такої держави-корпорації неможливо реструктурувати і модернізувати російську економіку. Більше того, незавершеність легалізації породжує спокусу перерозподілу привласнених консолідованих активів на користь нових політичних гравців, яка загострює боротьбу всередині елітних груп за контроль над

²³⁷ Минченко Е. Большое правительство Владимира Путина, или Политбюро-2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://telegrafist.org/2013/02/16/40839/>.

галузовими активами та вплив на президента. Система держави-корпорації в цій ситуації періодично створює стимули для перерозподілу благ і власності на користь того чи іншого номенклатурного клану.

З приходом В. Путіна на третій президентський термін епіцентр конкуренції змістився в три великі проекти: нову приватизацію, перерозподіл власності в Москві та навколо неї, розвиток Сибіру і Далекого Сходу в різних організаційних формах. Основні лінії протиріч із поверненням В. Путіна в Кремль проявилися передусім у конкуренції за контроль над фінансовим блоком між А. Сердюковим, І. Шуваловим та колишньою кудрінською командою, за контроль над паливно-енергетичним комплексом – між секретарем профільної президентської комісії І. Сечіним та профільним віце-прем'єром А. Дворковичем²³⁸.

Функція В. Путіна в боротьбі цих конкуруючих кланів зводилася до ролі арбітра, яку він здійснював методом створенням «стримувань і противаг» усередині правлячої еліти. Сам же процес реалізації влади В. Путіним націлений на підтримання міжкланового балансу. Таким чином, «Російська влада зовсім не є, – як стверджує президент комунікаційного холдингу «Minchenko consultitg» Євген Мінченко, – жорсткою вертикальною структурною, що управляється єдиною людиною..., російська влада – це конгломерат кланів і груп, які конкурують один з одним за ресурси. І роль В. Путіна в цій системі залишається незмінною – це роль арбітра і модератора»²³⁹. Ключовим ресурсом В. Путіна в цій схемі є його особисті довірливі стосунки з основними елітними гравцями в країні та за її межами і високий рейтинг довіри серед населення.

Безумовно, така схема владарювання спрямована на інерційний варіант розвитку політичного режиму в Росії. Номенклатурні клани мають надію, що в наступне десятиліття міжнародна стабільність збережеться і що в Росії також вдасться

²³⁸ *Мінченко Е.* Большое правительство Владимира Путина, или Политбюро-2.

²³⁹ Там само.

зберегти соціальну стабільність. Проте реальність такого сценарію залежатиме, знову ж таки, від власних ресурсів В. Путіна, означених вище.

Як показали події перших років третьої президентської каденції В. Путіна, для виходу з політичної кризи він мав або проводити реформи, або робити ще жорсткішим авторитарний політичний режим. Звичайно, правляча еліта Росії зацікавлена в збереженні режиму, а не в проведенні реформ. Для збереження консенсусу В. Путін вирішив не проводити реформи і продовжувати популістську політику. Отже, в нього залишався єдиний шлях збереження влади і свого політичного режиму – посилення авторитаризму. Але, посилюючи репресії, В. Путін дедалі більше ставав заручником силових структур, що спонукало його до вирішення зовнішньополітичних завдань Росії воєнно-силовими засобами і до розв'язання війни проти України.

З іншого боку, намагаючись зупинити падіння своєї популярності серед населення, В. Путін змушений застосовувати репресивні заходи до корумпованої еліти, що призведе до порушення ним «нав'язаного консенсусу» еліт і своєї ролі модератора. Отже, у такий спосіб він підриває лояльність до себе з боку елітних кланів. Так, політична система, створена В. Путіним, втрачатиме свою стійкість і може бути зруйнована або в результаті порушення «нав'язаного консенсусу» в умовах світового падіння цін на енергоресурси та інших потрясінь, або внаслідок падіння його популярності серед населення в Росії. Єдиний вихід із цієї ситуації В. Путін побачив у розв'язанні війни із Заходом та «закручуванні гайок» усередині Росії. Проте такий метод правління країною робить перспективи економічного розвитку Росії невідомими, коли широкі соціальні зміни відбуватимуться повільно, а сам В. Путін дедалі більше втрачатиме зв'язок з реальністю. Така картина може нагадувати часи «пізнього» Л. Брежнєва²⁴⁰.

²⁴⁰ Хейл Г. Динамика правящего режима в России // Pro et Contra. – 2012. – Июль – октябрь. – С. 50.

Урешті-решт доля режиму буде вирішена. Але постає питання: який політичний режим у Росії встановиться після падіння «путінізму»? Відомий російський політолог Лілія Шевцова, аналізуючи ключові тенденції, передбачає, що система персоналістської влади має можливості втілитися в новому єдиновладді. «У Росії зберігається ґрунт для його відтворення у двох варіантах – у вигляді мілітаристського й фундаменталістського режиму, готового до масових репресій і закриття країни; і у вигляді повернення до плюралістичного й відкритого для світу олігархічного режиму, який опирається на лідера. Але й останній режим з метою свого виживання знову, як і Єльцин у 1999 році, звернеться до “путінізму” для захисту»²⁴¹. Далі вона зазначає, що створеною В. Путіним репресивною базою, найімовірніше, скористається мілітаристський режим. У міру свого вичерпання кожне нове самовладдя намагається захищати себе дедалі жорсткішими засобами, намагаючись придушити невдоволення, що зростатиме²⁴². Подібний реакційний сценарій передбачає і Є. Мінченко.

Третя проблема, яка постала перед В. Путіним під час його третього президентського терміну, пов'язана з демографічною кризою та деградацією трудових ресурсів. Розв'язати цю проблему уряд Російської Федерації в досяжній перспективі може лише за рахунок мігрантів.

Отже, виходячи з президентської програми В. Путіна, він вирішив упоратися зі всіма проблемами спершу за рахунок реінтеграції пострадянського простору й відновлення «історичної держави», спираючись на активи радянської спадщини. Адже власних ресурсів на реалізацію грандіозного проекту «Великої Росії» та підтримання існуючого путінського режиму у Кремля просто не вистачить, особливо враховуючи ризик

²⁴¹ *Шевцова Л.* Политические итоги 2012 года: последний этап упадка режима [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.forbes.ru/sobytiya-column/231428-politicheskie-itogi-2012-goda-poslednii-etap-upadka-rezhima>.

²⁴² Там само.

падіння світових цін на нафту й газ та можливі потрясіння всередині Російської Федерації. Не випадково в указі президента РФ від 7 травня 2012 року «Про заходи з реалізації зовнішньополітичного курсу Російської Федерації» зазначалося: «...у відносинах з державами-учасниками Співдружності незалежних держав: розглядати розвиток взаємодії та інтеграційних процесів на просторі СНД як ключовий напрям зовнішньої політики Російської Федерації»²⁴³.

Звичайно, Україна, друга за своїм потенціалом серед колишніх республік СРСР, становила для Росії критичний ресурс у відновленні «Великої Росії». Саме тому прихід до влади в Україні проросійського Президента В. Януковича вважався важливою геополітичною перемогою Росії над Заходом. Так, провідне американське видання *Stratfor* опублікувало в ті часи великий експертний матеріал про фактичну стратегічну перемогу Росії в Україні, коли Кремль повернув собі позиції «в стратегічно важливій для себе країні і не дав Заходу завоювати там плацдарм»²⁴⁴. У матеріалі зазначається, що Росія за кілька останніх років відновила свій вплив на більшій частині території колишнього СРСР. Це стало можливим унаслідок воєнної перемоги Росії над Грузією. Але остаточного закріплення сфери свого геополітичного домінування в Європі Росії вдалося досягти тільки після повернення у 2010 році в цю сферу України. Як зазначає часопис, фактично «одразу ж після геополітичного розвороту України щодо Заходу за Януковича Росія справді розпочала своє геополітичне відродження»²⁴⁵. По-перше, вона закріпила за собою статус впливового центру саме в Європі –

²⁴³ Указ Президента Российской Федерации от 07 мая 2012 года № 605 «О мерах по реализации внешнеполитического курса Российской Федерации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rs.gov.ru/node/32549>.

²⁴⁴ Ukraine's Place in Russia's Evolving Foreign Policy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.stratfor.com/sites/all/themes/zen/stratfor_plain/images/logo_stratfor.gif?2.

²⁴⁵ Ibid.

геополітичного полюсу. По-друге, Росія задекларувала сферою своєї геостратегічної відповідальності той регіон Східної Європи, який не належить ані НАТО, ані ЄС. І радикальних заперечень з боку цих провідних організацій на таку претензію вона не отримала. По-третє, Росії вдалося значною мірою нівелювати дисбаланс у силі із Заходом і перевести відносини з ним з асиметричних у симетрично-асиметричні, тобто досягти певного паритету в стосунках. Символічною подією в наближенні стосунків між Заходом і Росією до симетричного типу стало підписання «Празького» договору про СНО між США і РФ у квітні 2010 року. Слід зазначити, що тенденція до зміни балансу сили на користь Росії стала можливою не стільки за рахунок посилення самої Росії, скільки внаслідок послаблення Заходу.

З іншого боку, авторитарний режим дав російському керівництву, на відміну від консенсусної демократії Заходу, змогу швидко мобілізувати потрібні для зовнішньополітичних цілей ресурси, консолідувати суспільство та досягти певного паритету інтересів із Заходом, принаймні щодо Східної Європи. Проте повернення Росією сфери свого геополітичного домінування ще не означало остаточної капітуляції Заходу перед Росією. За передбаченням С. Гантінгтона, у ХХІ столітті протистояння чи гостра конфронтація між Заходом і Сходом матиме цивілізаційних вимір. Це означає, що, не вигравши цивілізаційну війну в Заході, Росія може втратити відвойовані в нього геостратегічні позиції, перше місце серед яких посідає Україна. Саме тому до завдань російської зовнішньої політики входило не лише нав'язування українському соціуму російської мови як державної та гомогенізація російського культурного середовища в Україні, а й нав'язування населенню України російської ідентичності для включення його в російський цивілізаційний простір та заперечення існування української національної ідентичності.

Проте лінгвістична та етнічна ідентичність або схожість, на переконання прихильників *«русского мира»*, «далеко не єдині критерії, за яким можна розглядати Росію, Україну і Білорусь як єдиний цивілізаційний простір. Але якщо брати до уваги

також світогляд і побут (тобто мислення, культуру спілкування й людські взаємини тощо), то Україна і Білорусь – це та сама Росія»²⁴⁶. Таким чином, *цивілізаційна війна в Україні перетворилася на війну національних ідентичностей*. На цьому тлі, відповідно до завдань творення «*русского мира*», зовнішня політика Росії щодо України мала відверто *антиукраїнський характер*. Утілення Росією цього цивілізаційного проекту для України означало фактичне відчуження її від сучасної європейської цивілізації, втрату української ідентичності, яка визначає українську націю як європейську, належну до великої сім'ї європейських народів.

Усе це також означало втрату й української державності та демократичного ладу в країні, оскільки в такому проекті Україна не може бути ані самостійною державою, ані імперією. Вона може бути тільки частиною іншої імперії. Реалізація цієї мети створювала сприятливе підґрунтя для конструювання на терені України другої імперської компоненти цивілізаційного проекту, пов'язаного з російською державністю.

Реалізація головної зовнішньополітичної мети Російської Федерації щодо України за часів президентства В. Януковича набула повномасштабного характеру й утілювалася досить успішно. Основною складовою такого успіху стали комплексна і скоординована діяльність провідних структур російської державної влади, неурядових організацій, Московського патріархату, активізація в Україні проросійських політичних сил та рухів, а також прихід до влади Партії регіонів на чолі з В. Януковичем за наявності «малоросійського» сегмента в українському соціумі.

Важливою опорою, на яку небезпідставно розраховувала Росія в реалізації своєї імперської моделі та облаштуванні «*русского мира*» в Україні, є спадщина імперського колоніального

²⁴⁶ Русское цивилизационное пространство как регион («Российский союз» А. Солженицына) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://allarhitekt.3dn.ru/news/2027-08-25-40>.

та пострадянського минулого в суспільній свідомості українського соціуму. На підставі цієї спадщини українські політологи та культурологи були схильні ділити цей соціум на три окремі національно-культурні спільноти: «українці», «креоли» та «советські люди» – кожна зі своїми традиціями та історичною пам'яттю, символами й міфами, громадянською та правовою культурою. «Спільною для перших двох була історична територія – Україна, але вона сприймалася по-різному: крізь призму самодостатнього чи імперсько-советського бачення, через принципово відмінні історичні міфи й соціокультурні традиції»²⁴⁷. «Советські люди» – це скалки недоформованої за радянських часів спільноти під назвою «радянський народ». Для них Україна є суцільною абстракцією, тому що їхній світогляд пов'язаний з Радянським Союзом і його ідеологією та історією. Вони до цього часу залишаються прихильниками відтворення союзу з Росією та противниками незалежності й державного суверенітету України та орієнтації її на європейські цінності. Під «креолами», за визначенням відомого культуролога Миколи Рябчука, прийнято розуміти нащадків вихідців з метрополії, які змішалися з корінним місцевим етносом – «тубільцями». Для позначення цього феномена, властивого українській ситуації, він вводить поняття *«украинцы»* чи *«креоли-украинцы»*, або «малороси»²⁴⁸.

У сучасній Україні «креолів-украинцев» і «советських людей» об'єднують російська мова та спільні ментально-культурні орієнтації на метрополію чи то у формі СРСР, чи то у вигляді сучасної Росії, зневажливо-поблажливе ставлення до українців, їхньої мови та національно-культурних цінностей. З іншого боку, самі українці страждали досить низьким рівнем національної самосвідомості, який, власне, теж є наслідком колоніальної

²⁴⁷ Грабовський С. Україна між «там» і «тут»: креольська альтернатива [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pravda.com.ua/articles/2011/01/12/5773660/view_print/.

²⁴⁸ Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження. – К. : К.І.С., 2011. – С. 244–245.

національної політики російської метрополії. У її результаті «серед нашого народу наступила національна деморалізація, національна байдужість і отупіння, протрація і просто “непомнящість” свого родства»²⁴⁹.

Саме тому, на переконання В. Базилевського, «українська історія – історія часткових перемог. Але всі вони неодмінно завершувалися поразками»²⁵⁰. Відповідь на цей парадокс відомий український публіцист знаходить у Данте: «...головна передумова для створення нової держави – колективна національна воля». Наявність в українському соціумі потужного «малоросійського» та слабкого українського сегментів не лише створювала надзвичайно сприятливі умови для російського впливу, а й переважною мірою визначала саму траєкторію історичного розвитку України, її внутрішню політику та зовнішньополітичний курс щодо Росії.

Пояснення феномена умовного об'єднання «креолів» і «советських людей» в одну спільноту в Україні можливе з погляду постімперського та постколоніального дискурсів. Поєднання цих дискурсів пояснює особливе становище України як російської колонії в складі Російської імперії. Українці, як стверджує М. Рябчук, спираючись на концепцію німецького історика Андреаса Каппелера, не дискримінувались як індивіди за етнічною чи расовою ознакою, як це спостерігалось у британських, французьких чи іспанських колоніях. Проте, безумовно, вони дискримінувались як група, що претендує на певні колективні – мовно-культурні – права²⁵¹.

Каппелерова концепція дає змогу збагнути важливі нюанси в імперському ставленні до українців, зокрема парадоксальне

²⁴⁹ *Ломацький М.* Національна свідомість. – Лондон : Українська молодь, 1955. – С. 51.

²⁵⁰ *Базилевський В.* Холодний душ історії. – К. : Ярославів Вал, 2008. – С. 654.

²⁵¹ *Kappeler A.* Mazepintsy, Malorossy, Khokhly: Ukrainians in the Ethnic Hierarchy of the Russian Empire // Kappeler A. et al., eds. Culture, Nation, and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945). – Edmonton ; Toronto, 2003. – P. 162–181.

поєднання в цьому ставленні трьох, здавалося б, несумісних позицій: «братерської» прихильності до лояльних «малоросів», які інтегруються в імперську цивілізацію, зневаги до «хохлів» як до селянського бидла і глибокої ненависті до «мазепинців», котрі не приймають нав'язаних їм імперією «хохляцько-малоросійських» ролей²⁵². «Толерантність із боку імперії була, так би мовити, своєрідною платою їм за лояльність: їх толеровано як неосвічених хохлів чи освічених малоросів лише тією мірою, якою вони самі були згодні визнавати себе хохлами чи малоросами. Натомість ті, хто такого визначення не приймав і наполягав на своїй окремішності, потрапляв до числа “мазепинців” (чи, у новітніших термінах, “западенців”, “бандерівців”, “рухівців”, “щирих” і “національно-озабочених”), словом – до патологічного різновиду хохлів, заражених якимсь небезпечним вірусом явно імпортного походження»²⁵³.

Отже, об'єднання «малоросів» і «советських людей» у сучасній Україні відбувалося на базі спільного несприйняття всього українського як меншовартісного, відсталого, маргінального, властивого «тубільцям». Психологічно представники цієї «креольської» соціальної групи живуть почуттями зверхності, властивой колонізаторам. Для них український проект розвитку України як національної держави видається абсолютно неприйнятним. Патріотизм для них, на відміну від загальноприйнятого, має зовсім інше сутнісне навантаження. Бути патріотом для них зовсім не означає любити Україну та українську націю. Ці почуття мають для них, радше, негативну оцінку й асоціюються з поняттям націоналізму, який ототожнюється ними з фашизмом.

У цьому сенсі таке розуміння у суспільній свідомості вкладається у ланцюг спотворених символів: «націоналіст» – «нацик» – «нацист» – «фашист». Тому для позначення позитивного забарвлення таких почуттів слово «українське» підмінялося

²⁵² Асиметрія міжнародних відносин / за ред. Г. М. Перепелиці, О. М. Субтельного. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2005. – С. 119.

²⁵³ Там само.

словом «вітчизняне». У «креольській малоросійській» свідомості існують дві вітчизни: «мала» і «велика». У випадку з українськими «креолами» «мала вітчизна» асоціюється з укоріненістю на конкретній території, місцевості чи регіоні України: «Донбас», «Харків», «Крим», «Одеса» тощо. «Велика вітчизна», безумовно, пов'язується з Росією – «центром розвитку», «прогресом», «вищим», «якіснішим», «добробутом», «безпекою», «престижем», «взірцем», «прикладом».

Що стосується суспільної свідомості «советських людей» (у народі – «совків»), то вітчизною вони вважають Радянський Союз, а Україна для них така само його частина, як і Камчатка, Кавказ, Сибір чи Урал, і не більше. Незалежна Україна асоціюється в їхній свідомості з ворогом їхньої вітчизни, розглядається як провокація Заходу, «маріонетка світового імперіалізму». Прихильники такої України асоціюються з образом ворога і позначаються іменами колишніх ворогів народу, такими кліше, як «бандерівці» – «бандерлоги».

Таким чином, ці дві соціальні групи об'єднувало, з одного боку, вороже, агресивне ставлення до української нації, її національної ідентичності, України як незалежної національної держави, а з другого – спільні орієнтації на Москву як на центр, столицю, форпост у протистоянні із Заходом, захисницю, як на центр цивілізації.

Проте ці дві соціальні групи мали різні погляди на минуле й майбутнє Росії як імперського проекту. Якщо «советські люди» не сприймають цього проекту, то «креоли», навпаки, позитивно ставляться до нього. Цивілізаційна й мовно-культурна орієнтація на Росію як на імперський центр аргументується більшою престижністю російської мови, культури, історії, науки як великого надбання світової цивілізації. Тому ця спільнота бачить розвиток України в рамках російських імперських модернізаційних проектів.

Як показували соціологічні дослідження, понад 60% населення Сходу і Півдня України підтримували пролонгацію перебування Чорноморського флоту РФ на території України,

тоді як 47% на Сході і 35% на Півдні виступали проти іноземної військової присутності²⁵⁴. Така роздвоєність у суспільній свідомості населення України пояснювалася тим, що жителі Сходу і Півдня не сприймали присутність ЧФ РФ на території України як іноземну.

Водночас 53% населення Сходу, 40% – Півдня та 8% – Заходу найкращою моделлю гарантування безпеки України вважали приєднання до Організації Договору про колективну безпеку²⁵⁵, тоді як НАТО вважали найкращою моделлю підтримання національної безпеки тільки 8,2% мешканців Півдня, 2,8% – Сходу і 34% – Заходу. Проти вступу України до НАТО виступали 75% жителів Півдня, 78% – Сходу і тільки 24% – Заходу²⁵⁶. У тому, що основним пріоритетом зовнішньої політики України має бути російський напрям, були переконані майже 70% мешканців Сходу, 60% – Півдня і тільки 11% – Заходу²⁵⁷.

З іншого боку, орієнтація на Росію як на імперський центр цивілізаційного розвитку неминуче поставить Україну в становище периферії, а українську «малоросійську» спільноту – в ранг провінційної. Це сформувало систему психологічних комплексів у суспільній свідомості цієї соціальної спільноти. З одного боку, вона живе відчуттям зверхності і зневаги до всього українського: української культури, мови, історії, української нації, її героїв і традицій, з другого – відчуває свою меншовартість, вторинність, неповноцінність поряд з «великою імперською російською нацією».

Таким чином, «креольська» спільнота в Україні буде змушена або жити з відчуттям своєї імперської маргінальності й провінційності, або скласти конкуренцію великій російській культурі, витворюючи в Україні «другу Росію». Проте для

²⁵⁴ Зовнішня політика і політика безпеки України: громадська думка // Міжнародна конференція «Україна в системі європейської безпеки: виклики і перспективи». – К., 2010. – С. 15–16.

²⁵⁵ Там само. – С. 16.

²⁵⁶ Там само. – С. 20.

²⁵⁷ Там само. – С. 16.

цього вона має знищити або витіснити з України українців, які становлять переважну більшість її населення. На цій підставі Схід і Південь України, де мешкає більшість російськомовного населення, не можна назвати «російською Україною», оскільки за етнічним походженням воно є українським. Проекту розвитку цієї частини України, побудованого на постколоніальній, постімперській і неукраїнській складовій, більшою мірою підходить назва «Малоросія».

Цей проект мав досить сталі історичні традиції, пов'язані з перебуванням Лівобережжя України у складі Російської імперії, а потім – Радянського Союзу. Для більшості соціуму, що мешкає в цій частині України, характерні: російськомовність і несприйняття української культурної традиції; російська провінційна ментальність; байдуже, інколи вороже ставлення до державності України та тяжіння до соборності з Росією; укоріненість російської православної традиції, яка поєднується зі сталими традиціями робітничого класу та «пролетарського інтернаціоналізму». Прихильники *«русского мира»* вважають за необхідне визнати права Росії на цілу низку територій України, мінімальними серед яких могли би бути претензії на Донбас і Крим. Не випадково В. Путін у 2014 році розпочав воєнну агресію проти України саме з територій Криму і Донбасу, будучи абсолютно впевненим у цілковитій підтримці місцевим населенням російської воєнної інтервенції. Відмінності й ресурси такого соціуму цілком здатні забезпечити йому існування у формі *автономії під повним воєнним і політичним контролем Росії під назвою «Новоросія» чи «Донецька» («ДНР») і «Луганська» («ЛНР») «народні республіки» з авторитарним політичним режимом, які можна вважати сегментом «русского мира».*

Таким чином, із часів здобуття Україною незалежності на її теренах реалізовувалися два альтернативні проекти розвитку держави: «Україна» і «Малоросія». У перші два десятиліття домінував проект «Україна». Але основною вадою цього періоду було те, що державотворчий процес не був підкріплений будівництвом нації. Як пояснює М. Рябчук, «незавершеність

націєтворчих процесів на переважній частині України має принаймні два негативні наслідки. З одного боку, вона підживлює в росіян імперські міфи та реваншистські прагнення, навіюючи їм враження аморфності України, її, сказати б, безхребетності та піддатливості на будь-які імперські маніпуляції, включно з прямою експансією. З іншого боку, згадана незавершеність підживлює в самих українцях комплекс неповноцінності, формує в них відчуття перебування в «оточеній фортеці»²⁵⁸.

Народ, котрий не об'єднався в націю, не здатен вибороти собі незалежність і збудувати суверенну державу. На цю історичну проблему багатьох народів указував В. Липинський, звертаючи увагу на якість демократії в посткомуністичних суспільствах, зокрема на «демократичний хаос в колоніях, яким свобода дісталась не завдяки їхнім внутрішнім зусиллям, а завдяки безсиллю метрополії»²⁵⁹. Під цю саму тенденцію підпадала й Україна. Отримавши незалежність, посткомуністична еліта одразу відкинула завдання націєтворення як непотрібне й недоцільне. Л. Кучма заявив тоді, що «національна ідея не спрацювала». Натомість ця еліта вхопилася за побудову державних інститутів як механізмів власної влади і привласнення загальнонаціональних ресурсів.

Зрештою Майдан, який відкрив шлях до Європи і ствердження української нації, до завершення національного будівництва, побудови України за українським проектом, також не справдився. Як вирок, читаємо слова Володимира Базилевського: «Після Майдану – низка кричущих помилок влади, її безпорадність і топтання на місці. Не мине й року, як лідери Майдану поб'ють горшки, і морок української історії озветься черговим розколом і хаосом, ним пробудженим»²⁶⁰.

Ідея розбудови держави за українською версією вкотре була дискредитована. У чому ж причина і хто ж винен у цій

²⁵⁸ Асиметрія міжнародних відносин. – С. 136–137.

²⁵⁹ Цит. за: Базилевський В. Холодний душ історії. – С. 560.

²⁶⁰ Там само. – С. 643.

історичній поразці? Очевидно, що причина та сама, вона криється в незавершеності національного будівництва, яке продукує недолугу еліту. І в цьому сенсі має рацію скульптор з Горлівки Петро Антип, який, аналізуючи причини поразки «помаранчевої доби» констатує: «Із претензією на статус української еліти, як це часто траплялося і за часів Мазепи, і в 1918 році через постійні сварки і непомірні амбіції – вони [сьогоднішня українська опозиція. – Г. П.] просто здають українську державність».

Жорсткий, але справедливий вирок П. Антип виносить і экс-президенту Віктору Ющенку: «Він не лише не виправдав сподівань українців, а ще й нахабно в цей час займався “дерибаном” країни, повністю “реанімував” і “благословив” проросійські сили на довге життя в українському політикумі»²⁶¹. У такий спосіб, як не дивно, українська еліта розчистила поле і створила необхідні передумови для розбудови України за «малоросійським» проектом на базі протилежної українській радянсько-російської ідентичності. Гасло, проголошене В. Януковичем: «Будуємо нову Україну», як показали подальші події, очевидно, і передбачало перебудову України в «Малоросію».

Побудова «малоросійської» моделі нової країни за російським взірцем під проводом Президента В. Януковича потребувала передусім накреслення її дизайну, тобто певної стратегії її внутрішньої та зовнішньої політики, яка відповідала б як внутрішнім, так і зовнішнім реаліям.

Внутрішні передумови для такої політики полягали в намірах нової влади будувати «нову країну» та об'єднувати Схід і Захід України на базі радянсько-російської ідентичності, що врешті-решт призвело б до утворення другої російської держави на теренах України під умовною назвою «Малоросія». На особливості формування цих передумов, знову-таки, звертає увагу М. Рябчук. Українці формувалися від ХІХ століття зусиллями

²⁶¹ *Антип П.* Чи є місце Україні в розбудові «Нової країни?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/01/12/5776556/>.

інтелігенції як типовий східноєвропейський народ – на основі автохтонного, переважно селянського, населення. «Креоли-українці» виникли як певна імперська група без жодного наміру стати окремим народом і навіть без видимого бажання називатись «українцями». Ця група формувалася на основі колонізаторів-колоністів, котрі з кінця XVIII століття осідали переважно в містах, та з асимільованих автохтонів, які, урбанізуючись, переймали мову й культуру колонізаторів, включно з їхнім зневажливим поглядом на тих аборигенів, які ще не встигли асимілюватися, та відвертою ненавистю до тих, котрі асимілюватися принципово не хотіли.

«Компроміс креолів-“українцев” з аборигенами-українцями був потрібен великою мірою саме для легітимізації новоздобутої ролі – як на міжнародній арені, так і на внутрішній, та для маскування переважно креольського характеру нової держави і панівного становища в ній креольських еліт, особливо в найголовнішій для них галузі – економічній. Звідси – певні поступки та концесії для аборигенів, зокрема в малоприбутковій гуманітарній сфері», зазначає М. Рябчук²⁶².

Уособленням панівного становища цієї «креольської», чи «малоросійської», еліти став насамперед великий донецький капітал, інтереси якого зосереджені переважно у видобувній та обробній галузях, а також у важкій енерговитратній промисловості, металургії та металопрокаті. Статки Партії регіонів, у якій сконцентровані представники цієї фінансово-промислової групи, складають близько двох десятків мільярдів доларів²⁶³. Зайнявши найвищу політичну посаду в державі, В. Янукович не міг не враховувати економічні інтереси тієї політичної сили, яка привела його до влади. Тож за його президентського правління саме представники донецької бізнес-еліти перебирали під свій монопольний контроль всю економіку України.

²⁶² Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження. – С. 224–225.

²⁶³ Як за рік утричі збільшити статки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://surma.moy.su/publ/1-1-0-2936>.

Саме ця частина великого олігархічного капіталу за В. Януковича мала найбільші преференції всередині країни і найбільше сприяння в зовнішньополітичній та зовнішньоекономічній сферах. Зовнішньополітичний вектор у такій ситуації почав визначатися не національними інтересами країни, а дешевими енергоресурсами для енерговитратних сегментів важкої промисловості та невибагливими зовнішніми ринками. Якраз ці два чинники і визначають пріоритетність *російського вектора* для зовнішньої політики В. Януковича.

Донецьким олігархам були потрібні насамперед дешеві енергоресурси і значний ринок збуту металопродукції без обмежень і тарифів. Саме цими інтересами зумовлювався намір В. Януковича передати в управління російському «Газпрому» через консорціум українську газотранспортну систему та пролонгація терміну перебування Чорноморського флоту Росії після 2017 року в обмін за знижки на вартість російського газу. Цими ж міркуваннями зумовлювався намір приєднатися до Митного союзу з Росією, Казахстаном і Білоруссю та бажання долучитися до будівництва трубопроводів в обхід України на кшталт «Північного потоку». В. Янукович тим самим розраховував, що для будівництва цих трубопроводів Росія купуватиме труби, що виготовляються заводами Р. Ахметова.

Проте, спираючись на ці інтереси донецької олігархічно-промислової групи і будучи Президентом України, В. Янукович наражався на дуже значні ризики для власної влади. Практика агресивного гноблення малого й середнього бізнесу, закріплена в новому Податковому кодексі, з одночасним паразитуванням олігархії на державних дотаціях і приховуванням податків в офшорах, цілком вірогідно загрожувала соціальним вибухом та економічним крахом України, що означало б і крах політичної влади В. Януковича, який кінець-кінцем і стався на початку 2014 року. Тож перед В. Януковичем, як і перед В. Путіним, у цій ситуації було два шляхи: перший – провести радикальні економічні реформи, другий – зберегти статус-кво, заморозивши ситуацію на період власного правління. Країна очікувала

від В. Януковича реформ, і він намагається враховувати ці очікування. Але болючі й непопулярні реформи не сприяли би стабільності та збереженню його політичної влади. Тому уряд М. Азарова – В. Януковича піддався спокусі провести *модернізацію країни на авторитарній політичній основі*.

Утіленню такої моделі сприяла криза виборної демократії та владних інститутів в Україні. Майже за двадцятирічний термін Україна так і не спромоглася наблизитися до побудови конституційної демократії. Суперечливі рішення, які приймав Конституційний суд України, ігнорування основ Конституції при підписанні міждержавних угод, на кшталт «Харківських», були яскравим свідченням відсутності конституційної демократії в країні. Тому за гучними деклараціями про економічні реформи В. Янукович швидкими темпами реформував політичну систему країни, намагаючись зробити з неї чітку вертикаль своєї особистої влади. В економічній сфері, попри заявлені амбітні національні проекти про структурні зміни в економіці, В. Янукович намагався зберегти існуючу ситуацію, підтримуючи її зовнішніми запозиченнями, дешевими російськими енергоресурсами та поєднуючи з популістськими заходами²⁶⁴. Така трансформація політичного режиму остаточно закріпила кланово-олігархічну систему в країні та монополізацію влади великим бізнесом Сходу України. Проте така політика, як і особиста влада В. Януковича, підтримувалися лише східними та південно-східними регіонами України, які складали не більше 46% чисельності населення України. Останні президентські вибори чітко вказували на таку ситуацію. Експерти звертали увагу, що «Янукович став президентом держави з апріорі статусом неукраїнського глави держави»²⁶⁵.

²⁶⁴ Передвиборча програма кандидата на пост президента України Януковича В. Ф. «Україна для людей» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.yanukovych.com.ua/news-10697.html>.

²⁶⁵ *Проценко О.* Хресна дорога Нашої України: або як націоналізувати Януковича // Українська правда. – 2010. – 22 лютого.

Щоб розширити поле власної влади і підтримки своєї зовнішньої та внутрішньої політики, В. Янукович у своїй гуманітарній політиці взяв курс на переформування Центральної та Західної України в «малоросійський» соціум. Прогнозуючи можливість такого сценарію розвитку України, М. Рябчук свого часу зазначав: «У принципі, альтернативним йому [українському. – Г.П.] міг би стати проект “неосоветський”, консервативний, як у Білорусі, – коли б українська ідентичність в Україні була істотно слабшою, менш виробленою. Також, гіпотетично, альтернативою міг би стати так званий “креольський” проект, спрямований на маргіналізацію українських “тубільців” і творення модерної, європейської України з російським мовно-культурним ядром. Проте для цього треба було б вирішити відразу дві проблеми. По-перше, як і у випадку з неосоветським проектом, треба було б подолати опір українських “тубільців-націоналістів” – “меншинних”, як і в Білорусі, а проте істотно численніших і мобілізованіших. А по-друге, треба було б забезпечити свій європейський проект цілою системою символічних кодів і наративів, цілковито відсутніх, однак, у традиційній, засадничо антиєвропейській, російській спадщині гіпотетичних “креольських” дизайнерів цього проекту»²⁶⁶. Через брак таких власних символів В. Янукович спирався на старі радянські тоталітарні символи та запозичував імперські російські наративи.

Таким чином, з приходом до влади В. Януковича «відбулось утвердження за креолами не тільки фактичного, а й символічного домінування та, відповідно, всебічна маргіналізація аборигенів»²⁶⁷. «Натомість креолізація (русифікація-советізація) України обіцяє мовно-культурну і всяку іншу гомогенізацію

²⁶⁶ Асиметрія міжнародних відносини. – С. 141. Вимушене зізнання одного із симпатиків такого проекту: «Найбільша проблема Східної України та, зокрема, її інтелектуальної еліти полягає в нестачі символічних ресурсів для конструювання альтернативної версії національної ідентичності» (Журженко Т. Міф про дві України // Сучасність. – 2003. – № 4).

²⁶⁷ Рябчук М. Постколоніальний синдром. – С. 226.

краю, вкрай бажану для кожного уряду, особливо авторитарного. А головне, вона руйнує ідентичність аборигенів і тим самим ослаблює електоральну базу політичних опонентів, зорієнтованих на Європу та ліберальну демократію західного зразка»²⁶⁸. *Така маргіналізація українців та «креолізація» (русифікація-советізація) України мала не лише внутрішній, а й зовнішньополітичний підтекст, пов'язаний з інтересами Росії.*

По-перше, вона сприяла побудові «русского мира» і закріпленню України в російському цивілізаційному просторі. Для росіян-імперців саме існування якоїсь окремої української національної ідентичності, а тим більше держави, є історичним непорозумінням, викликом їхній власній імперській ідентичності, збудованій на міфічній ідеї тяглості від «руського» (у їхній уяві – «російського») Києва та ще міфічнішої українсько-російської («малорусько-великоруської») «єдності» і «неподільності». Шукати з українцями компромісу означало б визнати їхню інакшість, їхню культурну окремішність та політичну суверенність. На практиці це означало б відмову від власної імперської ідентичності і творення цілком іншої ідентичності – російсько-національної, обмеженої історично-географічними рамками сьогоденної Росії. До такої «капітуляції» російська імперська свідомість поки що не готова, вона натомість вимагає «капітуляції» від українців – визнання ними своєї підрядності, вторинності, провінційності щодо росіян, себто – прийняття регіонально-«малоросійської» ідентичності як єдино компативільної з ідентичністю російсько-імперською – на відміну від несумісної з нею ідентичності українсько-національної»²⁶⁹.

По-друге, маргіналізація українців та «креолізація» України виступали основною передумовою для зняття антагоністичного протиріччя, яке виникло між Росією та Україною із часів здобуття нашою державою незалежності й державного

²⁶⁸ Рябчук М. Постколоніальний синдром.

²⁶⁹ Асиметрія міжнародних відносини. – С. 145.

суверенітету, без чого була неможлива нормалізація українсько-російських відносин. Гіпотетично існують принаймні три можливості зняти це протиріччя: перша – за рахунок послаблення Росії, друга – за рахунок посилення України й досягнення певного паритету інтересів, третя – за рахунок капітуляції або здачі Україною своїх національних інтересів на угоду Росії. Про нормалізацію українсько-російських стосунків у перший спосіб не йдеться, принаймні в середньотерміновій перспективі. Другу можливість намагалася реалізувати минула «помаранчева» влада шляхом приєднання до НАТО та ЄС, зміцненням стратегічного партнерства зі США й досягненням регіонального лідерства в Балтійсько-Чорноморському регіоні. Проте робила це вона вкрай незграбно і бездарно, тому успішно провалила його, остаточно дискредитувавши цей шлях.

Нова влада в Україні обрала третю можливість. Але оскільки антагонізм українсько-російських відносин мав системний характер, цей спосіб потребував здачі національних інтересів не лише у формі політичних поступок чи зміни зовнішньополітичного курсу. Він потребував докорінної зміни політичної системи країни, духовних основ суспільства, зміни вектора історичного розвитку України відповідно до російського проекту. Не економічна чи енергетична залежність від російських енергоносіїв, а саме *маргіналізація українців та «креолізація» України стала найвагомішою передумовою для такого історичного розвороту України в бік Росії.*

По-третє, «креолізація» (русифікація-совєтизація) була необхідною умовою побудови спорідненого з російським авторитарного політичного режиму в Україні. Після перемоги В. Януковича політичні експерти у своїх прогнозах майбутньої зовнішньої політики України намагалися знайти аналоги, прийнятні для нової української ситуації. Наявність олігархічного класу, демократичних свобод, вільної преси, обмеженість повноважень Президента, розколотість суспільства та інші відмінні чинники схилили В. Януковича до копіювання путінської «керованої демократії». У переважній більшості своїх політичних реформацій,

точніше, їх відсутності, він брав приклад з Кремля. Насамперед В. Янукович намагався вибудувати чітку й жорстку вертикаль особистої влади. У Верховній Раді в неконституційний спосіб була створена пропрезидентська більшість, яка, як і уряд, була повністю підпорядкована волі Президента. Провладні сили успішно розправилися з опозицією, роблячи її політичними аутсайдерами. Як і В. Путін, В. Янукович розгорнув наступ на нелояльні до нього телеканали. У результаті керівництво центральних телеканалів різко змінило інформаційну політику, представляючи владу в позитивнішому світлі.

Як В. Путін призначав вихідців із Санкт-Петербурга і представників спецслужб на ключові посади у владній вертикалі, так і В. Янукович спирався виключно на вихідців з донецького регіону, розставляючи їх на всі щаблі державної влади в усіх без винятку регіонах України. Як і В. Путін, В. Янукович усупереч Конституції перекроїв конституційне поле країни. Зокрема, пропрезидентська команда скасувала конституційну реформу і фактично перетворила країну на президентську республіку. Як і В. Путін, перехід до авторитарних методів управління та ліквідацію громадянських свобод В. Янукович виправдовував необхідністю проведення економічних реформ, діючи за принципом «економічне процвітання замість демократії».

Безумовно, *побудова авторитарного режиму в Україні відповідала стратегічним інтересам Росії*. По-перше, вона знімала «загрозу» поширення демократії на пострадянський простір загалом, і на Росію безпосередньо. По-друге, робила політичні режими в Росії та Україні спорідненими, що виключало можливе входження нашої держави в об'єднану Європу і відкривало широкі перспективи для повернення «в лоно» російської державності. Проросійський авторитарний режим в Україні, де всі чиновники сприймають російські інтереси як свої власні, збільшував керованість нею з боку Кремля. Тому російське політичне керівництво всіляко сприяло зміцненню авторитаризму в Україні. У свою чергу, В. Янукович вважав російський чинник основним зовнішньополітичним ресурсом для зміцнення своєї влади в країні.

Проте, на відміну від В. Януковича, у В. Путіна було кілька суттєвих переваг, які дали йому змогу зробити авторитарний режим життєздатним. Насамперед це – відсторонення олігархів від влади й особистий контроль над економічними ресурсами країни, а також консолідованість суспільства навколо «російської ідеї». В. Янукович, на відміну від В. Путіна, залишався менеджером в олігархів, тож на початку своєї президентської каденції не міг контролювати економічні ресурси країни, без яких авторитарний режим не може бути життєздатним. Як об'єднуючу ідею провладна команда на чолі з В. Януковичем розглядала не ту, яка мала б об'єднувати українців, а ту, яка мала об'єднати Україну з Росією. Не випадково тому, що доктрина «*русского мира*» була запозичена як неофіційна ідеологія влади В. Януковича в Україні і досить наполегливо втілювалася в життя правлячою командою. А Партія регіонів разом з Московським патріархатом взяли на себе роль головного будівничого «*русского мира*» в Україні. Такий рух у «*русский мир*» був зайвим свідченням інтелектуальної нездатності сучасної «креольсько-малоросійської» еліти в Україні вибудувати власну постімперську модель держави.

Отже, виходячи з описаного контексту, для реалізації «малоросійського» проекту в Україні необхідно було зламати опір численніших і мобілізованіших українців. Відповідно до цього завдання, гуманітарна політика спрямовувалася на нищення ціннісних підвалин української нації: мови, віри, національної пам'яті. В інформаційному й культурному просторах України почали домінувати російські культурні й інформаційні проекти, продукція російського шоу-бізнесу як сучасніша, якісніша та модерновіша. Натомість українська культура подавалася як «не формат», культура маргіналів і провінціалів. Водночас створенню в Україні радянсько-російського культурного продукту надавалася усіляка підтримка. Така політика цілком відповідала стратегічним інтересам Росії.

Якою мірою В. Янукович та його провладна команда змогли зреалізувати інтереси російської зовнішньої політики

в Україні в гуманітарній сфері? Не маючи конституційної більшості в парламенті, правляча коаліція прийняла закон «Про мови в Україні», який фактично надав російській мові функції державної. Згідно з ним російська мова вважалася регіональною мовою, а тому вводилась в офіційне судочинство, діловодство, рекламу, кінематограф, в освітню та наукову сфери, витісняючи з них державну українську мову²⁷⁰. Паспорти громадян України також передбачалося друкувати російською мовою. В освітніх закладах була скасована обов'язковість викладання предметів українською мовою²⁷¹. У середніх школах обсяг годин з української мови та літератури скоротився на третину.

Представники правлячої коаліції виступали за введення в Україні подвійного (українсько-російського) громадянства. В. Янукович та його провладна команда вперше за історію незалежності України відмовилися від ідеї створення української помісної церкви й визнали єдиною канонічною церквою в Україні православну церкву Московського патріархату. Тепер московський патріарх вимагав скасування реєстрації Української православної церкви Київського патріархату, передачі йому у власність Печерської лаври, майна та багатьох земельних ділянок на території України, а також перейменування вулиць, які носять імена постатей, котрі мають негативну оцінку в історії російської православної церкви.

На догоду Росії В. Янукович в Європарламенті публічно заперечив, що Голодомор в Україні був геноцидом. Правлячою коаліцією були підготовлені зміни до закону про Голодомор, якими вилучалися положення про те, що Голодомор був геноцидом українського народу. На недопущення відродження історичної пам'яті української нації та дискредитацію її національних символів були спрямовані такі заходи владної коаліції, як вилучення з підручників згадки про Помаранчеву революцію та

²⁷⁰ Что новый статус русского изменит в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.liga.net/articles/NA100308.html>.

²⁷¹ Там само.

героїв національно-визвольного руху, які боролися за незалежність України і ствердження української державності. Міністерство освіти України зажадало внести зміни в підручник історії для п'ятого класу, які стосувалися передусім політики Росії в Україні. За вказівкою влади з підручників забирали згадки про УПА та героїв Крут і суспільно-політичні події в Україні початку ХХІ століття²⁷². Під приводом боротьби з тероризмом переслідувалися молодіжні патріотичні організації. Очевидно, що за такою культурно-освітньою політикою ховалися наміри відродити в українському суспільстві радянсько-російську ідентичність.

Відповідно до таких внутрішніх трансформацій постало питання про розробку зовнішньополітичного курсу, який відповідав би цим суперечливим внутрішнім і зовнішнім реаліям і забезпечував комплекс економічних інтересів країни, репрезентованих переважно панівним політичним класом. В основу такого курсу була покладена концепція «подвійної асиметричної інтеграції», яка передбачала одностороннє входження в структури потужнішого суб'єкта відносин, наближення до нього не в цілому, а окремими сегментами та за окремими стандартами і вимогами.

До якої системи повинна інтегруватися Україна в результаті реалізації зазначеної концепції? В Законі України «Про засади зовнішньої і внутрішньої політики» чітко зазначалося, що «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі є однією із засад зовнішньої політики України». Проте в Коаліційній угоді Партії регіонів про створення коаліції «Стабільність і реформи» зовнішньополітичні акценти розставлені дещо по-іншому: «...поглиблене економічне співробітництво з Європейським Союзом та економічна інтеграція на пострадянському просторі на засадах національних інтересів

²⁷² По указанию властей из учебников убирают УПА и героев Крут [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://focus.ua/politics/140222>.

України та принципах СОТ»²⁷³. Таким чином, передбачалася *подвійна асиметрична інтеграція* України одночасно як у ЄС, так і в СНД (тобто в російський простір).

Які трансформаційні процеси в Україні чи завдання внутрішньої політики мала забезпечити ця подвійна асиметрична інтеграція? *Перше – побудову «нової країни» на базі радянсько-російської ідентичності.* Ця ідентичність уявлялася для В. Януковича такою самою опорою його влади в побудові «нової країни», як і імперське мислення росіян для В. Путіна та Д. Медведєва.

Безумовно, при такому генеральному плані державного будівництва *основний вектор інтеграції, а відповідно, і зовнішньополітичний курс були спрямовані на Росію, а не на Європу.* Передбачаючи можливість такої зміни зовнішньополітичного курсу України ще в 1995 році у своїй книзі «Україна на порозі ХХ століття», Д. Видрін та Д. Табачник писали: «Якщо певна критична маса росіян потрапить до вищих ешелонів влади, зовнішньополітичний курс України суттєво зміниться і переорієнтується із Заходу на Схід»²⁷⁴.

Приклади подібної переорієнтації, коли «креоли» приходили у вищі ешелони влади Україна вже знала. Вони призводили до неминучої втрати української державності. Так, за часів УНР, як констатує М. Ломацький, «дуже багато тодішніх за походженням українців, з українськими історичними прізвищами, хоч і займали чільні місця в уряді України, були справжніми російськими патріотами та вели виразний курс на відбудову неподільної Росії, і ставились явно вороже до всяких самостійницьких ідей»²⁷⁵. Подібна ситуація спостерігалась і в уряді, парламенті та інших органах центральної та місцевої влади в Україні за часів президенства В. Януковича. Як і у випадку

²⁷³ Коаліційна угода Партії регіонів + Проект регламенту коаліції // Українська правда. – 2010. – 24 лютого.

²⁷⁴ Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект. – К. : Либідь, 1995. – С. 88.

²⁷⁵ Ломацький М. Національна свідомість. – С. 50.

УНР, таке «зближення» з Росією мало призвести до поглинання, «аншлюсу» України останньою.

Очевидно, що й наслідки від цих тенденцій, якщо їх не переломити, будуть аналогічними. Але, разом з тим, така однобічна інтеграція в Росію несла в собі ризики втрати політичним класом не лише державного суверенітету – зараз він їм не потрібен, а й необхідних для них «політичної автономії» та «економічної самостійності». У пригоді тут міг стати Захід, а саме збереження протилежного – європейського – вектора інтеграції. *Логіка збереження європейського вектора, знову-таки, була підпорядкована інтеграції в Росію та побудові на теренах України «другої російської» держави. Якщо Росія ідентифікувала себе як «не Захід», то «нова країна» позиціонувала б себе як «російська частина Заходу».*

Другий трансформаційний процес – модернізація «нової країни» на основі авторитаризму. Соціально-політичну базу авторитаризму в Україні складав «корпоративізм» великого бізнесу та бюрократії, не зацікавлених у розвитку вільної ринкової економіки. «Ці дві суспільні групи настільки зрослись, що можуть вільно переходити одна в одну: олігархи ставати бюрократами, і навпаки. Попри те, що українська політика виглядає безвідповідальною і хаотичною, досить стабільним у ній залишається представництво інтересів олігархів (незалежно від кольору влади), та захищеність державних посад бюрократів. Фактично, всі реформи виходять із “корпоративної” етики цього інституту, а отже, марно припускати, що вони можуть бути позбавлені його інтересів. Корпоративізм у своєму мережевому вигляді монополізує український ринок, і продовження будь-яких реформ у напрямі ринку тільки зміцнить його силу»²⁷⁶.

Отже, постає запитання: на основі якої моделі може будуватися політична асиметрична інтеграція України з Росією?

²⁷⁶ Андрусів В. Цивілізаційна модернізація: неможливість реформ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/01/26/5837698/>.

Якщо Росія будує свої відносини з Україною за неоімперською та неоколоніальною моделлю, то, очевидно, саме в її рамках відбуватиметься така інтеграція. Коли ж інтеграція розвивається за такою моделлю, то в її основі лежить обмін суверенітету на економічні преференції. Якщо йдеться про модернізацію, то такими преференціями виступають технології та інвестиції.

Таким чином, в отриманні інвестицій для проведення модернізації в рамках відносин «периферія – імперський центр» та «колонія – метрополія» Україна може розраховувати на Росію, відповідно, як на імперський центр і метрополію. Отже, асиметрична інтеграція в Росію за неоколоніальною імперською моделлю відносин передбачає позбавлення України, в тому числі і її олігархів, економічної та ресурсної бази. Тому саме подвійна асиметрична інтеграція має компенсувати вади однобічної асиметричної інтеграції в Росію. *Курс на євроінтеграцію в зовнішній політиці України мав забезпечити надходження західних технологій та інвестицій – з одного боку, а з другого – унеможливити ізоляцію країни з боку Заходу.*

Таким чином, подвійна асиметрична інтеграція ставила перед зовнішньою політикою України цілий комплекс завдань:

- 1) міжнародну легітимізацію нового політичного режиму в Україні;
- 2) недопущення міжнародної ізоляції України з боку Заходу;
- 3) залучення в Україну іноземних інвестицій і новітніх технологій;
- 4) просування економічних інтересів України на російському, європейському та інших світових ринках;
- 5) зовнішньополітичне забезпечення модернізації країни на базі авторитарної моделі розвитку країни;
- 6) недопущення цивілізаційного розколу країни.

Подвійна асиметрична інтеграція в Європу і Росію була покликана нівелювати різновекторні геополітичні орієнтації Заходу і Сходу України. Втілення цієї концепції у відносинах з Росією набуло досить специфічних рис, які можна розглядати як певні керівні принципи.

Заміна принципу захисту національних інтересів прагматичним підходом. Міністр закордонних справ К. Грищенко дав таке тлумачення прагматичному підходу в зовнішній політиці України: «Якщо вдуматись, то прагматизм – це не в останню чергу стратегія і тактика поведінки, орієнтовані на результат, при чому не у віддаленому майбутньому, а в досяжному часі»²⁷⁷. Таким чином, прагматизм зводить зовнішню політику як процес прогнозування, стратегічного планування, прийняття та реалізації зовнішньополітичних рішень до певної поведінки, зорієнтованої не на стратегічну перспективу, а на конкретний короткотерміновий найближчий результат.

Якщо принцип захисту національних інтересів розглядає державний суверенітет і незалежність, національну безпеку країни, добробут та економічне процвітання як фундаментальні, передбачає їх незмінність, пріоритетність і першочерговість їх реалізації всіма доступними силами й засобами, то прагматизм відкидає такий підхід. Це означає, що економічні інтереси можуть задовольнятись за рахунок національної безпеки і державного суверенітету, тобто не виключає політики поступок у сфері національної безпеки, *обміну суверенітету на економічні преференції*, що можна вважати другим принципом реалізації подвійної асиметричної інтеграції.

Принцип деідеологізації зовнішньої політики України, без якого неможлива реалізація подвійної асиметричної інтеграції одночасно в демократичну Європу й авторитарну Росію.

Денаціоналізація зовнішньої політики України, з одного боку, була покликана гармонізувати стратегічні інтереси України і Росії та нівелювати асиметрію їх пріоритетів, а з другого – забезпечити побудову « нової країни » на базі радянсько-російської ідентичності. Це передбачало здачу всієї гуманітарної сфери українсько-російських відносин на поталу Росії та відмову від захисту українських національних цінностей,

²⁷⁷ Грищенко К. Україна та загальноєвропейський чинник // Дзеркало тижня. – 2011. – № 1. – 14 січня.

інтересів української нації та української ідентичності у відносинах з північним сусідом. З порядку денного української зовнішньої політики було зняте питання про визнання Голодомору геноцидом українського народу. Більше того, у виступах високопосадовців на міжнародному рівні почала захищатися протилежна позиція, спрямована на підтримку офіційної позиції Кремля на ці події.

Проте дотримання цих принципів призвело до породження ще однієї тенденції – *втрати зовнішньополітичної суб'єктності України в українсько-російських відносинах*. Утілення подвійної асиметричної інтеграції поставило Україну перед великою проблемою: *намагання рухатись одночасно у два різні боки не лише не компенсувало негативні наслідки руху в той чи інший бік, а й нівелювало переваги кожного з них, у кращому разі зводячи продуктивність таких рухів до нуля, в гіршому – загрожуючи поглинанням потужнішим суб'єктом такої асиметрії*. Прикладом тут може бути намір нової влади України одночасно вступити в Митний союз із Росією та ЄСП і створити поглиблену зону вільної торгівлі з ЄС²⁷⁸.

Реалізація подвійної асиметричної інтеграції з Росією, очевидно, була неможлива без гармонізації стратегічних інтересів обох держав. Тому для В. Януковича важливо було зняти асиметричність інтересів та антагонізми у двосторонніх відносинах, породжені становленням державного суверенітету й незалежністю України. Асиметричність інтересів полягала в тому, що для Росії у відносинах з Україною пріоритетними є інтереси в зовнішньополітичній та гуманітарній сферах, а для В. Януковича як представника великого донецького капіталу пріоритетом у відносинах з Росією були передусім економічні інтереси цього олігархічного угруповання.

Таким чином, відновлення «дружніх та взаємовигідних» відносин з Російською Федерацією було вирішено здійснювати

²⁷⁸ Янукович хоче записати Україну у Митний Союз з РФ, Білоруссю і Казахстаном?[Електронний ресурс]. – Режим доступу : – <http://www.unian.net/ukr/news/news-408372.html>.

за формулою *«політичні поступки, пов'язані із суверенітетом України, в обмін на економічні преференції з боку Росії»*. Прагматизм такої політики полягав у тому, що всі політичні вимоги, які висувалися Росією, включаючи й суверенітет України, зводилися до питання ціни, яку російська сторона мала платити за такі політичні поступки.

Сенс цієї формули можна збагнути, розглядаючи українсько-російські відносини з погляду неоімперського та неокolonіального дискурсів, поєднання яких указує на те, що постімперська еліта в Україні готова визнати країну частиною російської імперії задля отримання з Росії величезних ресурсів для цієї «малоросійської» периферії. Проте імперсько-неокolonіальна модель російсько-українських відносин давала можливість Кремлю в обмін на визнання України частиною російської імперії не давати, а навпаки, забирати її ресурси. Цей підхід покладений в основу стратегії російської економічної експансії стосовно східних індустріальних регіонів України, розроблений, за твердженням часопису «Коментарі», віце-прем'єром Росії І. Сечініним та його командою. Її мета полягала у «встановленні контролю над експортоорієнтованими галузями української промисловості, що як таке спричинить величезне зростання соціального впливу Росії в цих регіонах зокрема і в Україні в цілому»²⁷⁹.

Які ж економічні преференції в обмін на політичні поступки отримала українська сторона? Якщо не враховувати ратифікацію Росією Угоди про демаркацію українсько-російського державного кордону, досить опосередковано пов'язану з «Харківськими угодами», то українська сторона в обмін на 25-річну пролонгацію перебування Чорноморського флоту отримала 30-відсоткову знижку ціни на постачання газу в Україну для підприємств металургійної та хімічної промисловості на дев'ять наступних років. Крім того, уряд РФ мав ухвалити рішення про зняття обмежень на продаж труб українського виробництва на російському ринку обсягом 260 тисяч тонн.

²⁷⁹ *Поліщук О.* Путін призначив наглядча за Малоросією.

Варто зазначити, що переважна більшість підприємств зазначених галузей промисловості перебуває у власності українських олігархів. Але при цьому, по-перше, в угоді не була зазначена формула встановлення ціни (тобто вона залишається незмінною – 450 дол. США за 1 тис. м³), на базі якої надавалася відповідна знижка; по-друге, фактично ця знижка є ні чим іншим, як експортним митом, яке знімається при поставках природного газу з території Російської Федерації в Україну і регулюється урядом Росії, тобто залежить виключно від доброї волі та внутрішнього рішення уряду РФ. У результаті паливно-енергетичний комплекс, важка промисловість та експорто-орієнтовані галузі України потрапляли в пряму залежність від погляду В. Путіна на те, чи дотримується українська влада й українські олігархи певних правил гри, чи ні. У разі чого він міг не просто скасувати нульову ставку мита на експорт газу в Україну і забрати назад 30-відсоткову знижку, а й підняти мито, скажімо, на 50–100%²⁸⁰. У 2014 році ця Угода була денонсована Державною думою Росії в односторонньому порядку.

Ідучи на такі сумнівні економічні поступки, Росія висунула додаткові політичні вимоги, які були задоволені українською стороною, зокрема відновлення роботи представництва ФСБ Росії на Чорноморському флоті, який дислокувався на території Криму, та дозвіл на заміну корабельного складу ЧФ новими кораблями. Головнокомандуючий військово-морським флотом РФ Володимир Висоцький заявив: «Усього до 2020 року для Чорноморського флоту планувалось побудувати 15 фрегатів і дизельних підводних човнів»²⁸¹. Москва домоглася також від В. Януковича припинення всілякого військового співробітництва

²⁸⁰ Чому Росія розірве «харківські угоди» до 2017 року? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/04/23/4960656/>.

²⁸¹ У РФ одним махом планують вирішити всі проблеми ЧФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://glavred.info/archive/2010/06/29/110327-6.html>.

з Грузією²⁸². На догоду Росії Україна відмовилася від регіонального лідерства, розбудови ГУАМ та Балтійсько-Чорноморського співробітництва. У результаті таких масштабних політичних поступок можна говорити про повну геополітичну перемогу Росії над Україною.

Проте входження України в російський цивілізаційний простір за активного сприяння владної команди В. Януковича ще не вирішувало всього комплексу завдань Росії стосовно України. Вибудовуючи відносини з нею по ієрархії «імперський центр – російська периферія», Кремль мав би вкладати в цю периферію суттєві ресурси, на що й розраховувала місцева «малоросійська» еліта. Проте В. Путін не мав жодного наміру ділитися російськими ресурсами із цією провінційною елітою. Більше того, він сам розраховував отримати контроль над економічними ресурсами України. Саме тому Кремль і запровадив неоколоніальну модель відносин з Україною, яка кінець-кінцем дала б можливість отримати над нею цілковитий економічний, а відтак, і політичний контроль.

Але така модель позбавляла «малоросійську» еліту будь-якої мотивації до реінтеграції в Росію, оскільки в такій ситуації вона втрачала можливість не лише мати ренту на частку російських ресурсів, а й ренту на національні українські ресурси, якою вона володіла за часи незалежності України. Реставрація відносин з Росією як з імперським центром і як з метрополією загрожувала також втратою ренти на політичну владу, оскільки в підпорядкування Москви в такому разі переходили такі важливі джерела отримання прибутків, як митниця, тарифна і податкова політика, бюджет, а в перспективі – і вся валютно-фінансова система. Для В. Путіна стало зрозуміло, що ці пострадянські еліти з легкістю віддадуть йому свій інформаційний простір, навіть атрибути державного суверенітету, але не

²⁸² Москва хочет, чтобы Янукович вернул ФСБ в Крым и прекратил военное сотрудничество с Грузией [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/150050.html>.

погодяться віддати ренту на національні ресурси і владу. Напередодні третьої президентської каденції перед ним постало також завдання поширити вертикаль влади Кремля на пострадянські країни, оминаючи спротив місцевих еліт.

Очевидно, що вирішити це завдання можна, якщо поширення такої вертикалі не виглядатиме відверто загрозливим для місцевих пострадянських еліт. Один з таких шляхів – утворення інтеграційних об'єднань. Для того, щоб до них приєдналися добровільно, потрібно обставити умови приєднання красивими «фішками», які роблять участь у них привабливою. Вирішення цього надважливого завдання В. Путін бачив у створенні «Євразійського союзу», основні привабливі риси якого він виклав у своїй статті «Новий інтеграційний проект для Євразії – майбутнє, яке народжується сьогодні», опублікованій у газеті «Известия» 3 жовтня 2011 року²⁸³. За основу утворення цього об'єднання було взято солженіцинський проект створення «Російського Союзу» на основі російської ідентичності. Звичайно, формування російської ідентичності в рамках *«русского мира»* займе тривалий час, і не факт, що всі українці чи казахи одразу захочуть змінити свою національну ідентичність на російську.

Загалом у функціональному сенсі проект Євразійського союзу був спрямований на досягнення кількох стратегічних мікро- та мегацілей цілей. Він був покликаний не лише консолідувати російське суспільство навколо ідеї відродження «Великої Росії», а й передусім стати вдалою формою для відновлення імперської моделі російської держави, яка би втілювала собою спадкоємність історичного розвитку російської імперії. Цей євразійський проект Марсель Х. Ван Херпен у своїй книзі «Війни Путіна» характеризує так: «Це не тільки найкраще організована із всіх сучасних спроб інтеграція, але також спосіб

²⁸³ *Путин В.* Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня. // Известия. – 2011. – 3 октября [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.izvestia.ru/news/502761#ixzz1rpsPGTyL>.

зберегти всі попередні структури через їх поглинання... Можемо сподіватись, що Євразійський Союз буде поступово переймати чергові функції структур, що існують, таких як Союзна держава Росії і Білорусі, Євразійська економічна спільнота, Митний Союз чи ОДКБ»²⁸⁴. У такий мирний і добровільний спосіб, подібно до СРСР, і мала бути відтворена повноцінна російська імперія у ХХІ столітті – завдання, яке здавалося В. Путіну цілком реальним і доконаним. Не випадково вже з 2011 року представники російської політичної еліти почали говорити про «Євразійський союз» як про «Велику країну».

Проект Євразійського союзу мав забезпечити також необхідну умову для розвитку модернізованої імперії, без якої її існування було б неможливе, – її експансію. Експансію, яка супроводжується зниженням національної свідомості та обмеженням автономії підкорених народів. Ще у 2009 році у своєму зверненні на форумі Російського географічного товариства В. Путін сказав: «Коли говоримо про велич, про велику країну, про велику державу – це для нас очевидно, що розмір не має значення»²⁸⁵. Таким чином, макроціль проекту Євразійського союзу полягала в тому, щоб забезпечити геополітичний вплив на весь Європейський континент. Ідеологи цього проекту Ігор Панарін та Олександр Дугін вважали, що Євразійський союз не повинен обмежуватися кордонами СРСР, а тому він має бути відкритим для приєднання Маньчжурії, Тибету, Монголії та православних регіонів Балкан. Але центральною ланкою цих надбань мала бути Україна, незалежність якої вважалася російською політичною елітою аномальною. «Війна за інтеграцію пострадянського простору, – на переконання О. Дугіна, – це війна за Київ»²⁸⁶.

²⁸⁴ Ван Херпен М. Х. Війна Путіна. Чечня. Грузія. Україна: незасвоєні уроки минулого. – С. 130.

²⁸⁵ Цит. за: Ван Херпен М. Х. Війна Путіна. Чечня. Грузія. Україна: незасвоєні уроки минулого. – С. 127.

²⁸⁶ Цит. за: Laruelle M. Russia Eurasianism: An Ideology of Empire. – Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2008. – P. 117.

Така «інтеграція», згідно з ідеологією Євразійського союзу, має здійснюватися шляхом дезінтеграції сусідніх країн, анексії їхніх територій або утворення на цих територіях квазідержав, підпорядкованих російській владі. Інший шлях експансії російської державності у форматі Євразійського союзу має реалізовуватися під гаслом розширення «*русского мира*». Зокрема, віце-прем'єр уряду Росії Д. Рогозін сказав, що цей проект було створено з наміром об'єднати «не стільки території, скільки людей і громадян в ім'я одного державного організму»²⁸⁷.

Не менш важливе функціональне завдання, яке покладається на Євразійський союз, пов'язане з воєнною компонентою. Шляхом поглинання функцій ОДКБ у рамках Євразійського союзу можна буде застосовувати військову силу до його учасників приблизно так, як це було в часи існування Варшавського договору.

Але головна функція, заради здійснення якої створювався проект Євразійського союзу, – це повернення України в Росію. Її реалізація вже робить цей проект виправданим. Як зазначив Д. Медведєв, основна проблема створення Євразійського союзу полягає в тому, що до нього не приєдналися інші ключові країни, насамперед Україна²⁸⁸. Думка про неповноцінність, безперспективність і вразливість Митного союзу як економічної основи Євразійського союзу без участі в ньому України була поширеною також серед російських та українських експертів і політиків²⁸⁹. Саме тому приєднання України до Митного і Євразійського союзів стало головною зовнішньополітичною метою Росії в українсько-російських відносинах упродовж наступних років.

²⁸⁷ Цит. за: Ван Херпен М. Х. Війни Путіна. Чечня. Грузія. Україна: незасвоєні уроки минулого. – С. 128.

²⁸⁸ В Москве решили строить ЕврАзЭС по образу Евросоюза // Известия. – 2012. – 19 марта. – 20:30 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.izvestia.ru/news/518989>.

²⁸⁹ Лазаренко А. Таможенный союз: «Принуждение к членству» или поиск компромисса? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://for-ua.com/authornews/2011/09/30/083538.html>.

Цієї мети Кремль планував досягти шляхом реалізації двох сценаріїв: *заохочення* і *жорсткого тиску*. Сценарій *заохочення* був побудований на таких тезах: переконання Києва в безперспективності його євроінтеграційного курсу, преференціях від вступу в Митний союз та втратах і ризиках у разі неприєднання до нього. Аргументи на користь безперспективності європейської інтеграції посилювалися з невідписанням Угоди про асоціацію наприкінці 2011 року та її невизначеною перспективою у 2012 році, збільшенням політичного тиску Заходу на чинну владу в Україні у зв'язку з ув'язненням лідерів опозиції та відходом від демократичних цінностей, відкладенням парафування Угоди про зону вільної торгівлі з ЄС.

Що стосується преференцій, які може отримати Україна, то В. Путін зазначив, що виграш України від вступу до Митного союзу може сягнути до 9 млрд дол. США на рік переважно за рахунок знижки ціни на російський газ. Проте, як зазначає професор Київської школи економіки Олександр Шепотило, членство України в Митному союзі дасть швидкий, але разовий економічний ефект. Крім того, в цих преференціях не враховане можливе погіршення торгівлі з іншими країнами, а також не відображений той факт, що знижка на газ позбавляє українську економіку стимулів для модернізації²⁹⁰. Саме із цих міркувань Кремль жорстко ув'язував можливість знижки ціни на газ зі вступом України до Митного союзу. У «Газпромі» натякнули, що в такому разі ціна на російський газ може бути знижена майже вдвічі: до 150–160 доларів за тисячу кубометрів²⁹¹. Так, заступник голови правління ВАТ «Газпром» Валерій Голубєв на форумі «ПЕК Росії в ХХІ столітті» 7 квітня 2011 року заявив:

²⁹⁰ Таможенный союз сулит Украине быстрый, но разовый экономический эффект. 11 апреля 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://horoshienovosti.com.ua/?id=11&text=28684&page=801>.

²⁹¹ СМІ: Путин едет в Киев менять геополитический курс Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.odnako.org/news/show_10073/.

«Україна при рівні споживання в 40 млрд куб. м газу могла б виграти 8 млрд дол. на рік»²⁹².

Стосовно даних Кремлем обіцянок український загаль розділився на два табори: *євроінтеграторів* і *прихильників євразійської інтеграції*. Останні являли собою потужне російське лобі в уряді, Верховній Раді та інших вищих органах державної влади в Україні. Євроінтегратори аргументували несумісність членства України в Митному союзі з її членством у СОТ і перспективою створення поглибленої зони вільної торгівлі з ЄС та членства в Європейському Союзі. Очевидно, вихід із СОТ або зміна умов членства потребували би перепідписання угод зі всіма 153 членами цієї організації, що було нереально. У будь-якому разі, країни СОТ пред'явили б Україні величезні штрафні санкції. Представники профільних українських інститутів, які проводили підрахунки, називали суми від 4 млрд до 6 млрд дол. США²⁹³.

Проте у відповідь на цей контраргумент України російська сторона запропонувала Києву відмовитися від членства в СОТ і запевнила, що компенсує всі витрати, «а потім Київ і Москва разом, на вигідних умовах, про які домовиться Росія, вступлять в цю торговельну організацію»²⁹⁴. Лобісти ж реінтеграції України в російські інтеграційні об'єднання вхопилися за ці обіцянки і розраховували отримати відповідні фінансові та економічні преференції від Росії.

Розуміючи, що Київ мало вірить кремлівським обіцянкам, В. Путін перейшов до погроз і застережень про негативні наслідки для України, якщо вона не вступить у Митний союз і приєднається до зони вільної торгівлі з ЄС. Причому якщо

²⁹² «Газпром»: вступивши в ТЗ, Україна щорічно могла б економити на газі 8 млрд. дол. 07.04.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://economics.unian.net/ukr/detail/84036>.

²⁹³ Москва вже майже прямо пропонує Києву відмовитися від членства у СОТ? 09.04.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.dt.ua/ECONOMICS/moskva_vzhe_mayzhe_pryamo_propoune_kievu_vidmovitisya_vid_chlenstva_v_sot-79178.html.

²⁹⁴ Там само.

на початку діалогу російське керівництво стверджувало, а про-російське лобі в Україні повторювало тезу, що вступ України до Митного союзу можливий з однозначним приєднанням до ЄС, то з наближенням до підписання Угоди про асоціацію з ЄС Кремль, слідом за Європейським Союзом, почав говорити про неможливість одночасної інтеграції України і в Митний союз, і в зону вільної торгівлі з ЄС.

У відповідь на ці залякування керівництво України мало вибирати рішення із трьох імовірних варіантів: відмовитися від будь-якого діалогу щодо членства в Митному союзі й рішуче заявити про свій остаточний вибір на користь ЄС; погодитися на членство в Митному і Євразійському союзах; не приймати остаточного рішення взагалі, дотримуючись так званої стратегічної рівноваги між Росією та ЄС із тим, щоб змусити Кремль піти на певний компроміс. Із трьох можливих варіантів офіційний Київ вибрав останній, позначивши його формулою відносин з Митним союзом як «3+1».

Проте така формула участі в Митному союзі, на відміну від СНД, апріорі була неможлива, оскільки він є складовою Євразійського союзу, в якому національні суверенітети передаються в наднаціональні органи, опосередковано підпорядковані Росії. Тому остання одразу відкинула можливість відносин з Україною за формулою «3+1». Після цього *Росія перейшла до відкритого тиску на Україну* та запровадження дискримінаційних заходів з метою обмеження доступу української продукції на ринок країн Митного союзу. Українсько-російські відносини поступово набували ознак торговельної війни. Російські, казахстанські та білоруські сільськогосподарські відомства тимчасово заборонили більш ніж тридцяти українським компаніям експорт молочної та м'ясної продукції на територію своїх країн. РФ збільшила мита на імпорт української карамелі до 294 євро за тонну²⁹⁵.

²⁹⁵ Таможенный союз: «Принуждение к членству» или поиск компромисса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politika.org.ua/?p=2489>.

Україна також постала перед необхідністю захищати свою єдину квоту на поставку труб у РФ. Скоротилася й щорічна експортна квота України на поставки цукру в Росію з 300 тис. до 100 тис. тонн²⁹⁶.

Таким чином, Україна на собі фізично відчула принцип «добровільного приєднання» до Митного союзу, про який так полюбляли говорити В. Путін і Д. Медведєв на різних прес-конференціях. Та попри жорсткий тиск, Росії так і не вдалося досягти своєї головної зовнішньополітичної мети – змусити Україну вступити в Митний союз із подальшою участю в розбудові Євразійського союзу. Разом з тим, не можна стверджувати, що силова політика Росії щодо України не дала потрібних їй результатів. *Були створені як зовнішні, так і внутрішні передумови для зміни євроінтеграційного вектора України на реінтеграцію в російські об'єднання.* За словами віце-прем'єра С. Тігіпка та спікера українського парламенту В. Литвина, якщо ЄС висуватиме якісь «надмірні вимоги», Україна може обрати «економічно вигідний вступ до Митного союзу»²⁹⁷.

У результаті російськоцентричної політики Президента України В. Януковича буквально за два роки Росія змогла реалізувати свої стратегічні інтереси в Україні такою мірою, якою вона не змогла зробити цього за попередні дев'ятнадцять років. Головним здобутком Росії в українсько-російських стосунках стало повернення України в російський цивілізаційний простір і сферу російського геополітичного домінування. Як наслідок, Україна відмовилася від перспективи членства в НАТО як прямого шляху до входження в європейський цивілізаційний простір. Натомість Росії вдалося створити передумови конструювання в Україні «*русского мира*» через втілення «*малоросійської*» моделі розвитку українського соціуму. Росія змогла значно

²⁹⁶ Таможенный союз: «Принуждение к членству» или поиск компромисса.

²⁹⁷ Торговельно-демографічний донор? // Український тиждень. – 2011. – № 52. – 22 грудня.

просунутись у вирішенні таких завдань у гуманітарній сфері, як недопущення національного відродження в Україні, нищення української національної пам'яті, дискредитація української державності, української культури, викривлення української історії, витіснення української мови із суспільного життя і де-факто покладання на російську мову функцій державної замість української де-юре.

Інший стратегічний успіх Росії на українському напрямі – пролонгація перебування Чорноморського флоту РФ до 2042 року. Підписання «Харківських угод» було яскравим свідченням торгу національною безпекою та суверенітетом країни в обмін на економічні преференції для олігархів. Як зазначав екс-президент України Л. Кравчук, «Росія використала своє економічне становище на всі 100%, щоб домогтися від України вигідного геостратегічного рішення. Тим самим РФ сказала нам: ви були й залишитеся у сфері наших інтересів. Наявність Чорноморського флоту в Криму до 2042 року означає, що зовнішня політика нашої країни в доступному для огляду майбутньому не зможе формуватися без врахування побажань Кремля, які тепер для нас стають більш вагомими, ніж наші власні пріоритети». На його думку, «уклавши з Києвом такий договір, Москва вбиває відразу декількох зайців. Підсилює військова присутність у басейні Чорного моря – раз, втягує в реалізацію своїх стратегічних інтересів нашу країну – два, заявляє своїм громадянам, що Крим і Україна в цілому будуть під російським контролем, – три»²⁹⁸. До того ж «Харківська угода» про пролонгацію перебування Чорноморського флоту була підписана всупереч Конституції та національному законодавству України.

²⁹⁸ Кравчук про газовий вентиль, харківський пакт і трьох убитих зайців [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-374520.html>.

Проте «Харківські угоди» задовольняли лише проміжну тактичну ціль великої путінської геополітичної стратегії з відбудови «Великої Росії». Ключовим питанням, від якого залежала реальність усієї цієї геополітичної конструкції модернізованої російської імперії, як і протягом минулих століть, залишалась Україна. Не випадково в російській еліті й суспільстві існує глибоке переконання, що українська незалежність – щось тимчасове, тому «возз'єднання» неминуче в майбутньому. «Возз'єднання» в даному контексті тлумачиться як поглинання. Логіка такої одержимості росіян Україною полягає в тому, що вони розглядали українців як один з росіянами народ, тобто не вважають українців іншим народом, відмовляють їм у праві бути українцями й тим більше – окремою нацією. Поняття «один народ» у російській суспільній свідомості – це один російський народ, а українського народу, який претендує на свою окремішність, не існує. Як стверджує В. Путін, «ми не просто близькі сусіди, ми фактично, як я уже багато разів говорив, один народ. Київ – мати міст руських. Стародавня Русь – це наш спільний витік, ми все одно не зможемо один без одного»²⁹⁹. Логічний висновок із цього судження такий: хоча цієї єдності сьогодні немає, але вона незабаром буде відновлена.

Це означає, що імперіалістичні амбіції Путіна максималістичні. Його стратегічна мета в Україні не обмежується створенням заморожених конфліктів у Східній Україні, і це не створення Новоросії (зони, яка охоплює Східну Україну та узбережжя Чорного моря): його найглибші амбіції – «возз'єднання Росії та України шляхом поглинання сусідньої країни»³⁰⁰. Таким чином, Україні відводилася ключова роль у реконструкції імперської моделі російської держави. Проте якщо в перші два роки президенства В. Януковича українсько-російські відносини

²⁹⁹ Обращение Президента Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kremlin.ru/events/president/news/20603>.

³⁰⁰ Ван Херпен М. Х. Війни Путіна. Чечня. Грузія. Україна: незасвоєні уроки минулого. – С. 31.

можна розглядати як результат «гри з нульовою сумою», в якій Росія отримала блискучу перемогу за рахунок капітуляції української сторони, то в подальшому характерною рисою цих відносин став тренд переходу від завищених очікувань до обопільних розчарувань.

Уряд М. Азарова, який два роки тому, підлаштовуючи свої прохання під інтереси Росії, вірив у можливість досягти рівноправних домовленостей з Росією в газовому питанні, промисловій кооперації та розвитку торговельно-економічних відносин, відтепер мав усі підстави розчаруватися в правильності такої стратегії. Намагання досягти компромісу з Росією на основі запропонованого Москвою сценарію в умовах антагонізму стратегічних інтересів двох країн не давало жодних шансів на успіх. Відсутність же власних сценаріїв вирішення проблемних питань в українсько-російських відносинах тільки посилювало розчарування урядом М. Азарова не лише в очах українського суспільства, а й Президента В. Януковича.

Москва теж була розчарована позицією української сторони, оскільки поступливість українських можновладців спонукала її до посилення своїх амбіцій і підвищення планки вимог. Тепер Росію вже не цікавила відмова України від перспективи членства в НАТО, сприяння посиленню русифікації українського суспільства, відмова чинної влади від національної пам'яті та відродження національної культури чи корупційні схеми в розрахунках за російський газ. Відтепер Москва вела мову про остаточну відмову України від перспективи інтеграції в ЄС, здачі всієї інфраструктури газотранспортної системи включно з підземними сховищами та розподільчими мережами і, звичайно, вона була розчарована ваганнями офіційного Києва погодитися на такі «вигідні» для України умови.

Українські ж олігархічно-промислові групи були розчаровані відсутністю можливості отримувати дешевий російський газ і мати преференційні умови для свого бізнесу на російському ринку. В. Путін був розчарований недостатньою проросійськістю Президента України В. Януковича, що значно

ускладнювало особисті стосунки двох президентів. Відповідно до обіцяного у 2010 році, В. Путін мав список вимог до України, які, на його думку, В. Янукович так і не виконав³⁰¹. «Загалом Януковича у Москві вважають зрадником, – зазначає *The Christian Science Monitor*, – там сподівались, що він буде грати на “московську руку” для нас в Україні, але він цього не зробив. Кремль не любить Януковича, але продовжить з ним працювати, бо в Україні немає кращої альтернативи»³⁰².

Таким чином, дії як об’єктивних, так і суб’єктивних чинників призвели до погіршення відносин між Україною та Росією, стан яких експерти й журналісти оцінили як «холодний мир»³⁰³. Цей мир час від часу порушувався торговельними війнами, ускладненням політичного діалогу та відмовами від запланованих і незапланованих зустрічей та візитів на вищому політичному рівні.

Така атмосфера не сприяла поліпшенню двосторонніх відносин. Рівень їхньої результативності на той час можна оцінити як нульовий, причому з обох сторін. Попри постійні офіційні заяви щодо «конструктивного» характеру українсько-російських відносин, їх конструктивізм не виглядав переконливим. Якщо виходити з тих стратегічних завдань, які поставив В. Путін щодо України, то протягом року вони так і не були вирішені. Головним серед них було залучення України до Митного союзу. Незважаючи на те, що вже з 1 січня 2012 року Митний союз запрацював на повну силу, та безпрецедентний політичний, психологічний та економічний тиск, українському

³⁰¹ Росія має список вимог до України, які Янукович так і не виконав [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://m.ukrainian.voanews.com/a/919144.html>.

³⁰² Цит. за: Світові ЗМІ про Україну: рецесія, зрадник Янукович та наближення до «російської керованої демократії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Politics/63329>.

³⁰³ Україна – Росія: експерти прогнозують стабільно прохолодні відносини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dw.de/a-15951301-1>.

керівництву вдалося утриматися від приєднання до нього України. Друге стратегічне завдання В. Путіна стосувалося встановлення повного контролю Росії над газотранспортною системою України. Це бажання було таким сильним, що він, коментуючи купівлю білоруської системи, привітав усіх з тим, що «Газпром» купує 100% української газотранспортної системи³⁰⁴. Та попри нелегкі переговори щодо передачі української ГТС у підпорядкування Росії, вирішення цього питання зайшло в глухий кут. Через відсутність поступок з боку України Росія перейшла до погроз, мовляв, інакше українська ГТС перестане існувати як технічний об'єкт у результаті будівництва обхідних газогонів «Північний потік» та «Південний потік».

В умовах такого «холодний миру» з Росією офіційний Київ продовжував намагатися втілювати політику балансування між основними зовнішньополітичними гравцями. Мета цього балансування обумовлювалася передусім внутрішніми інтересами владної еліти в Україні. Після обрання В. Януковича на посаду Президента України у 2010 році провідні позиції в розподілі влади та економічних ресурсів посіли представники донецького олігархічного клану. Проте цей провладний клас зіткнувся з тими самими проблемами, що й інші політичні лідери в Україні, – вичерпаність старої радянської ресурсної бази, яка була розподілена між олігархами. В економічному плані це призвело, з одного боку, до зростання конкуренції за залишки економічного радянського ресурсу між олігархічними групами, а з другого – до монополізації владного політичного ресурсу. Поеднання тенденції посилення авторитаризму та збільшення дефіциту економічних ресурсів призвело до посилення тиску на середній і малий бізнес та запровадження політичних репресій. Зменшення ресурсного потенціалу зумовило загострення боротьби між олігархічними групами та основними сегментами панівного класу, результатом якої став перерозподіл

³⁰⁴ Росія має список вимог до України, які Янукович так і не виконав.

економічних активів олігархів на користь «сім'ї» В. Януковича – вузького оточення Президента, пов'язаного з його родичами, та домінування кримінального сегмента в структурі панівного класу в Україні. Такі зміни призвели до трансформації авторитарного режиму в *клептократичний*.

Установлення клептократичного режиму В. Януковичем почалося з моменту його приходу до президентської влади в Україні у 2010 році, проте найбільшого розмаху воно досягло після трьох років перебування його на цій посаді. Основними складовими побудови такого режиму стали «контрреформи» з демонтажу демократичної системи в країні. Інкорпорувавши в Конституційний суд своїх лобістів, через його відповідне рішення В. Янукович у неконституційний спосіб відновив дію Конституції 1996 року, узурпувавши тим самим політичну владу в країні. Наступним кроком стала маніпуляція з виборчим законодавством, введення змішаної системи виборів та підкуп мажоритарних депутатів шляхом запровадження тотальної корупції та адміністративного ресурсу. Парламентські вибори 2012 року характеризувалися масовим підкупом виборців, тотальним застосуванням адміністративного, силового та кримінального ресурсів. Центральна виборча комісія стала цілком підконтрольною Адміністрації Президента В. Януковича.

Черговим етапом абсолютизації персональної влади В. Януковича стало нівелювання законодавчої влади та маргіналізація парламентської опозиції. Серед заходів, запроваджених В. Януковичем для знищення українського парламентаризму: позбавлення непідконтрольних депутатів депутатських повноважень, блокування роботи парламенту та переведення його за допомогою парламентської більшості провладної Партії регіонів у пряме підпорядкування Адміністрації Президента В. Януковича. Дискредитація парламенту відбувалася також через грубе порушення регламенту та законів України при прийнятті рішень.

Завдяки судовій реформі А. Портнова була знищена незалежність судової гілки влади, а сама судова система

перетворилася на каральний і репресивний орган, який утратив свою легітимність. Таким чином, В. Янукович установив персональну абсолютну владу в країні шляхом перепідпорядкування всіх інститутів державної влади та виведення їхньої діяльності за межі законодавчого поля країни та Конституції України.

Іншим важливим напрямом установлення клептократичного режиму В. Януковича стало знищення політичної опозиції та масова фальсифікація парламентських виборів, що яскраво проявилось у 2013 році під час довиборів до Верховної Ради України у п'яти округах, де вибори до парламенту у 2012 році були визнані недійсними. Ці довибори ознаменувалися масовим підкупом виборців, зняттям з виборів кандидатів та відкриттям на них кримінальних справ провладними силами, тотальним застосуванням адміністративного ресурсу, втручанням у виборчий процес правоохоронних органів, фальсифікацією протоколів в окружних комісіях, неправосудними рішеннями, які виносилися судами. У результаті відбулося тотальне спотворення волевиявлення громадян.

Важливою тенденцією в процесі встановлення клептократичного режиму В. Януковича стала тотальна криміналізація правоохоронних органів та прихід у вищі державні органи відвертого криміналу. Криміналітет став необхідною ланкою державного управління та найнадійнішим ресурсом політичної влади в країні. Особливість криміналізації органів державної влади полягала, по-перше, у призначенні при органах центральної та місцевої влади «смотрящих», які наглядали за державними чиновниками, взаємодіяли з місцевими кримінальними угрупованнями, а більшою мірою встановлювали над ними безпосередній контроль, обкладали фінансовими поборами місцевий бюджет і державні підприємства, спрямовуючи всі фінансові потоки, як легальні, так і «тіньові», на особисте збагачення В. Януковича та керівників його провладної партії.

Паралельно велася цілеспрямована робота з криміналізації правоохоронних органів та судової системи. Суди, прокуратура, міліція залучалися до рейдерських операцій із захоплення

приватних і державних підприємств. Судові органи у своїх постановках виносили рішення на захист злочинців та криміналітету, покриваючи резонансні злочини, вчиненні проти громадян України. Злочини, які вчинялися представниками правоохоронних органів, як правило, «прикривались» у прокуратурі та виправдовувались у судах. Злочини, здійснені криміналітетом, «вішались» на невинних людей без жодної доказової бази, резонансним прикладом чого стали суди над сином і батьком Павлюченками. Прокуратура та міліція замість дотримання законності почали самі вдаватися до кримінальних дій стосовно громадян України. У такий спосіб відбувалося безпосереднє зрощення правоохоронних органів з криміналітетом. Суди почали використовуватись як інструмент особистого збагачення, а посади в правоохоронних органах розглядались як можливість незаконного й непідконтрольного збагачення шляхом пограбування середнього та малого бізнесу, а також простих громадян. Урешті-решт, як показали події Євромайдану, *криміналітет став останньою опорою клептократичного режиму В. Януковича*, який спільно з криміналізованими судами, міліцією та прокуратурою чинив убивства та масові репресії проти цивільного населення України.

Поряд із криміналізацією органів державної влади відбувалася криміналізація суспільства шляхом вживлення в суспільну свідомість кримінальних норм поведінки, демонстрації чинною владою безкарності скоєних її представниками злочинів та грубого порушення законодавства і норм моралі. Аморальна поведінка дедалі більше сприймалася суспільством як норма, а моральні, гуманні вчинки зневажались. Кримінальний світогляд швидко заповнював той вакуум у суспільній думці, який утворювався в результаті нищення української національної пам'яті, національних традицій, культури та усталених норм поведінки – усього того, що називається українською національною свідомістю. Криміналізація суспільної свідомості стала вагомим складником у формуванні «*русского мира*» – перетворенні українців на «малоросійський» соціум. Таке

перетворення, власне, являло собою *утворення кримінального «малоросійського» соціуму з кримінальною радянсько-російською ідентичністю*.

Іншою важливою опорою клептократичного режиму В. Януковича була створена ним вертикально інтегрована *система корупція*, яка мала тотальний характер. Корупція при клептократичному режимі являла собою надзвичайно важливий механізм державного управління, оскільки була покладена в основу кадрової політики. Цей корупційно-кримінальний механізм управління був відпрацьований В. Януковичем у Донецькій області, де він обіймав посаду місцевого губернатора. У результаті впровадження такої кадрової політики утворилася «донецька регіональна еліта», переважну частину якої складав відвертий криміналітет і ті правоохоронні органи, включно з прокурорами, суддями та іншими представниками правоохоронних органів і структур місцевої влади, які були інкорпоровані в це кримінальне угруповання. З приходом В. Януковича до президентської влади в Україні у 2010 році представники «регіональної донецької еліти» були розставлені на всі ключові посади вищої та середньої ланки в усіх без винятку органах державної влади по всій території України. Обійнявши такі посади, вони сконцентрували свої зусилля на викачуванні місцевих ресурсів заради особистого збагачення та збагачення «сім'ї» В. Януковича. Таким чином, їхня діяльність на державних посадах і кар'єрне зростання залежали від двох критеріїв: здатності «добувати» гроші та «заносити» їх «нагору».

З місцевими жителями таких чиновників нічого не пов'язувало, оскільки вони призначалися на посади лише на певний період. Їхні родини та маєтки, як правило, розташовувались у Донецьку, Києві або за кордоном. У цьому сенсі вони являли собою «донецько-колоніальну» кримінальну адміністрацію. Тож перед місцевими мешканцями вони не мали жодної моральної або ж адміністративної відповідальності.

За три роки президентського правління В. Януковича корумпованими та криміналізованими стали не лише органи

місцевої влади та правоохоронні органи, а й уряд України. Основними складовими криміналізації та корупції урядових структур було розкрадання державного бюджету та переведення його на власні рахунки в офшорні зони з метою забезпечення розкішного існування в разі відсторонення їх від влади або втечі з країни. Іншою рисою клептократичного уряду Азарова-Януковича була його *компрадори́зація* – збагачення за рахунок маніпуляції тендерами та державними закупівлями, які передаються підставним «тіньовим» фірмам, з приводу чого було проведено багато журналістських розслідувань. Третій напрям криміналізації уряду Азарова – Януковича був пов'язаний з розкраданням іноземних інвестицій. Така тенденція значно погіршувала інвестиційний клімат у країні, посилювала відплив іноземних інвестицій, послаблювала внутрішній ринок, валютно-фінансову систему і зовнішньоторговельну спроможність країни.

Отже, головною метою клептократичного режиму В. Януковича стало власне збагачення, включаючи його родину та найближче оточення старшого сина Олександра Януковича. Так, за період президентського правління В. Януковича з 2010 по 2014 рік статки його родини сягнули 12 млрд дол. США³⁰⁵. За останніми оперативними даними, В. Януковичем та його найближчим оточенням лише до Росії з України було вивезено 32 млрд дол. США³⁰⁶. Фактично, у сфері власного збагачення В. Янукович побив світовий рекорд, випередивши всіх відомих світових клептократів, включно з президентом Індонезії Сухарто. У результаті серед владної клептократичної еліти став досить потужно виділятися сегмент «сім'ї» В. Януковича, яка

³⁰⁵ Статки Януковича оцінили у \$12 млрд, резерви України – \$15 млрд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?statki_yanukovicha_otsinili_u_12_mlrld_rezervi_ukrayini_15_mlrld&objectId=1303424.

³⁰⁶ Янукович вивіз до Росії понад \$ 32 млрд і фінансує масові вбивства та сепаратизм – ГПУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/politika/yanukovich-viviz-do-rosiyi-ponad-32-mlrd-i-finance-suyem-masovi-vbivstva-ta-separatizm-gpu-347455.html>.

поставила питання про перерозподіл активів провладної Партії регіонів на свою користь. Це призвело, з одного боку, до перерозподілу владних повноважень у країні на користь сімейного оточення і витіснення з вищих органів державної влади лобістів олігархату, з другого – до зменшення активів та економічних ресурсів олігархів і передачі цих активів «сім'ї». Звуження ресурсного поля призвело до зменшення кількості олігархів і втрати ними значної частини бізнес-імперій (таких магнатів, як Ярославський, Хорошковський, Коломойський, Живаго, Пінчук, Тарута).

Виокремлення «сім'ї» в один з найпотужніших економічних сегментів зумовило монополізацію нею політичної влади в країні та посилення репресій, що означало кінець «олігархічної демократії» в Україні. При такому режимі країна катастрофічно зубожіла, посилилося падіння промислового виробництва, почала насуватися нова хвиля економічної кризи, золотовалютні резерви країни впали з 37 до 15 млрд дол. США. Таке різке падіння рівня життя і загострення соціальних протиріч виявило гостру потребу в посиленні репресій та пошуку додаткових фінансових ресурсів і зовнішніх політичних гарантій для збереження клептократичного режиму В. Януковича, оскільки внутрішні фінансово-економічні ресурси та джерела їх поповнення на середину 2013 року були практично вичерпаними, а падіння підтримки з боку суспільства до 16% ставило під сумнів його ймовірність бути обраним на другий президентський термін.

Отже, саме ці економічні та політичні інтереси клептократичного режиму В. Януковича зумовили зовнішньополітичні цілі України у відносинах із Заходом та Росією. Ці цілі набували дедалі більш амбівалентного характеру, оскільки компліментарна політика офіційного Києва в бік Заходу дратувала Кремль. Захід же міг запліщувати очі на авторитарний режим В. Януковича лише за умови, що Україна не зближуватиметься з Росією, не долучиться до її інтеграційних проєктів. А саме це зближення і було головною метою Кремля у відносинах з Україною.

На заграванні із Заходом, декларуючи курс на євроінтеграцію, В. Янукович міг будувати свою зовнішню політику лише в перший період свого правління, коли він мав досить значну підтримку своєї влади та наявні в країні фінансові та економічні ресурси. І такий розрахунок давав свої плоди. В обмін на здачу збагаченого урану В. Янукович отримав поблажливе ставлення до свого клептократичного режиму з боку адміністрації президента США Б. Обами. Тривала співпраця з Міжнародним валютним фондом, який надав уряду М. Азарова додатково ще 8 млрд дол. США кредиту. Проте ігнорування цим урядом вимог МВФ змусило останній припинити своє фінансування України.

Далі В. Янукович вирішив «продати» Європейському Союзу Угоду про асоціацію. Маніпуляції з підписанням Угоди та ігнорування відповідних вимог ЄС переслідували лише одну мету у відносинах з Євросоюзом – отримати значні фінансові ресурси для підтримання клептократичного режиму в Україні, які дали б В. Януковичу змогу продовжити своє перебування у президентській владі після 2015 року. Причому ця зовнішньополітична мета полягала в тому, щоб спершу отримати гроші мінімум у 160 млрд євро без будь-яких зобов'язань, а вже потім розмірковувати, підписувати чи не підписувати Угоду про асоціацію з ЄС. Водночас із наближенням дати підписання Угоди на Вільнюському саміті «Східного партнерства» фінансові ресурси України танули на очах під економічним та енергетичним тиском Росії із ціною на російський газ 450 дол. за 1 тис. м³. З іншого боку, ризик від зближення з ЄС не гарантував В. Януковичу збереження клептократичного режиму, оскільки Угода про асоціацію зобов'язувала його проводити демократичні реформи, а подібні політичні зобов'язання були для нього неприйнятними.

У відносинах з Росією зовнішньополітичні інтереси клептократичного режиму В. Януковича були більш сумісними. Насамперед це стосувалось їх *політичної складової*. Авторитарний характер режиму В. Януковича був подібний до путінського політичного режиму. Звичайно ж, у цьому контексті В. Янукович

міг цілком розраховувати на підтримку Кремля. Прикладом цього може бути «сімейний суверенітет» Олександра Лукашенка, який тримається на підтримці Росії. Відтак цей зовнішньополітичний інтерес В. Януковича міцно тримав Україну у сфері її проросійських орієнтирів. Інший зовнішньополітичний інтерес клептократичного режиму В. Януковича, який орієнтував його на Росію, – *ідеологічний*. Він полягав у перебудові України в «малоросійський» проект, у якому немає місця українській національній ідентичності та українському соціуму як нації. Саме це є стратегічним інтересом Росії. Як видно, в цій гуманітарній сфері зовнішньополітичні інтереси режиму В. Януковича та Росії повністю збігалися.

Третя група інтересів мала *економічний характер*. Вона стосувалася намагання уряду України та олігархічних груп реанімувати застарілу радянську промислову базу, якою вони володіли, за допомогою Росії, російських інвестицій і технологій, і в такий спосіб продовжити її експлуатацію заради власних прибутків. Проте цей їхній інтерес суперечив російським економічним інтересам. Адже українські підприємства цікавлять російський капітал лише в частині ланок, яких бракувало для побудови замкнутих циклів виробництва промислової продукції. Переважна частина цих українських підприємств низькорентабельна через високу енергоємність. Саме тому їхні проблеми при подальшому їх старінні не могла б розв'язати навіть Росія. У цій ситуації важка промисловість Донбасу та Південного Сходу приречена постачати свою продукцію на невибагливий російський ринок. Важливим інтересом В. Януковича були гарантії збереження й недоторканності його власних авуарів. Але в обмін на такі гарантії В. Путін зажадав здачі державного суверенітету України. Відтак, обмін державного суверенітету на підтримку Кремля виявився основним джерелом виживання політичної влади В. Януковича та його «сім'ї».

За цих умов, під впливом загострення внутрішніх проблем, нарощування конфронтації із Законом та геополітичної боротьби за європейський геополітичний простір авторитарний

режим у Росії також зазнав суттєвих трансформацій у бік більш репресивної та радикальної форми – фашизму. До ознак установалення профашистської форми авторитарного режиму в Росії варто віднести: посилення ролі державного апарату в регулюванні економіки та ідеології шляхом побудови путінської вертикалі державного управління; корпоратизацію держави через створення вузької замкнутої бюрократичної системи, скріпленої досить сильними корумпованими зв'язками. У суспільному та політичному житті досягло свого абсолюту застосування насильницьких методів, придушення інакодумства, свободи слова та преси. Їх замінила державна пропаганда, побудована за канонами нацистської пропаганди Й. Геббельса. Для державної політики В. Путіна кінця 2013 року стало характерним неприйняття принципів економічного й політичного лібералізму, популізм, спрямований на широку підтримку маргінальних малозабезпечених прошарків суспільства, культивування антизахідних поглядів, російського шовінізму, традиціоналізму та етатизму.

Особливою рисою фашизації авторитарного режиму В. Путіна стало зрощення й культивування *мілітаризму* та *корпоративізму*. Ключову роль в управлінні країною почали відігравати представники силових структур і військово-промислового комплексу. З іншого боку, відбулося посилення корпоративних зв'язків між ними, коли їхні службові державні інтереси стали неподільними з їхніми бізнес-інтересами. Створення таких закритих корпоративних зв'язків призвело до консолідації всіх активів російської економіки в руках вузького кола номенклатурних кланів та мілітаризації всіх сфер суспільного життя.

Заступивши на чергову президентську каденцію, В. Путін затвердив безпрецедентну Програму розвитку Збройних Сил РФ та військово-промислового комплексу на наступні десять років, на реалізацію якої планується виділити 750 млрд дол.³⁰⁷

³⁰⁷ Бугрій М. Проти кого озброюється Росія. Москва зможе ще більше лякати своїх сусідів і Захід // Тиждень. – 2013. – 28 березня.

На тлі мілітаристської ідеології, антиукраїнської та антизахідної великодержавної пропаганди суспільна підтримка політики В. Путіна сягнула з 30% до 75%. На підставі такої популярності протягом п'ятнадцяти років фактичного правління В. Путіна в Росії поступово став формуватися вождизм, який почали називати «*путінізмом*»³⁰⁸. Путінізм містить класичні риси вождизму, зокрема його характеризують ірраціональне сприйняття політичних відносин носіями суспільної свідомості, використання традиціоналізму, імперських та великодержавних стереотипів, харизматизація вождя. Путінізм, як і класичний вождизм, виник на тлі авторитарного режиму та авторитарної свідомості росіян, яка являє собою одну з найбільш архаїчних форм свідомості, побудованої на стереотипній структурі ціннісних орієнтацій суспільства, на особистому та колективному рівнях, близьких до підсвідомої поведінки.

Такий стан суспільної свідомості дав можливість В. Путіну досягти майже одностайної підтримки своїх реваншистських планів, центральне місце в яких посідає Україна. Включення України в російські імперські та геополітичні проекти дає додатковий ресурс для збереження подібної моделі розвитку Росії. Як зазначає відомий російський політолог Л. Шевцова: «Державність стає найважливішим ресурсом російської влади. А тому стає зрозумілим, наскільки важлива роль України у відтворенні нашого самодержавства. Україна для Кремля зовсім не міжнародний суб'єкт. Україна – чинник внутрішньої стійкості Росії»³⁰⁹. У зовнішньополітичному контексті, в умовах глобалізації, цивілізаційних розломів та формування багатопольярного світу основним життєво важливим інтересом Росії

³⁰⁸ Путинизм как тип власти – скрытые механизмы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.golos-ameriki.ru/content/russia-putin-experts/1474759.html>.

³⁰⁹ Шевцова Л. Майдан – вызов для Украины, России и Запада [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/2013/Shevtsova_Liliya_Majdan_vyzov.htm.

є досягнення статусу світової держави, одного з головних центрів глобального впливу. Проте для такого статусу в Росії не вистачає критичної геополітичної маси, наростити яку вона може лише завдяки приєднанню України до так званого російського цивілізаційного простору. Висунувши такий цивілізаційний геополітичний проект, Росія кинула виклик Заходу, нав'язуючи Європі власні авторитарні цінності. «Боротьба Кремля за Україну, – зазначає Л. Шевцова, – показала, що російська влада не збирається обмежуватися лише риторикою, вона володіє повним ресурсом для просування витягнутої із комори державності»³¹⁰. Таке намагання завоювати український геополітичний плацдарм дасть Росії можливість переглянути баланс інтересів у Європі, що склався після закінчення «холодної війни», і нівелювати асиметрію в розстановці сил на Європейському континенті.

Спостерігаючи за загостренням геополітичного суперництва між Євросоюзом і Росією за Східну Європу, центральне місце в якій займала Україна, В. Янукович розраховував отримати із цього суперництва максимальний зиск. За цих умов він намагався грати на протиріччях між двома геополітичними гравцями, використовуючи їх як противагу один одному. У відносинах з ЄС та Заходом загалом він розумів, наскільки геополітично значущою для них є Україна. Цю геополітичну вагу він намагався «продати» Заходу, розраховуючи на те, що той надасть йому будь-яку фінансову допомогу та політичну підтримку, аби тільки Україна не поверталась у Росію.

Що ж до Росії, то В. Янукович, як свого часу і Л. Кучма, розглядав євроінтеграцію не як самоціль чи стратегічну мету, а як засіб торгу з В. Путіним. Цими ж міркуваннями й зумовлювалася зовнішня політика В. Януковича, яку можна назвати політикою шантажу Заходу і торгу з Росією. У 2013 році вона стала продовженням політики балансування між Сходом і Заходом, в умовах, коли можливості такого балансування були практично вичерпані. У жодному разі про інтеграцію як таку чи

³¹⁰ Шевцова Л. Майдан – вызов для Украины, России и Запада.

то у європейському, чи то в російському напрямках, не йшлося. Така політика *рівнонаближеності* мала низку цілей. По-перше, уникнути негативних наслідків від тиску як з боку Заходу, так і з боку Росії. По-друге, отримати необхідний економічний та фінансовий ресурс для підтримання економіки країни та влади, оскільки радянська економічна база була практично повністю вичерпана й розграбована, а додаткові кредити вже ніхто з інвесторів не давав. По-третє, зберегти клептократичний режим в Україні не лише економічно, а й політично, тобто отримати зовнішні гарантії на продовження персональної влади В. Януковича в Україні після 2015 року. По-четверте, забезпечити збагачення власної «сім'ї», зробивши її найбагатшою в Україні та за її межами. По-п'яте, забезпечити функціонування основних сегментів старої радянської економіки, приватизованої олігархами, що дало би змогу утримувати на мінімальному рівні соціальну сферу та задовольняти інтереси панівних бізнес-еліт.

Для реалізації зазначених цілей була обрана *оборонна стратегія*, побудована на принципах балансування, торгу, шантажу, ігнорування та альтернативності. Оборонний характер цієї стратегії полягав у тому, що В. Янукович не висував жодних стратегічних ініціатив та випереджувальних кроків. Він очікував таких ініціатив або вимог від західного чи східного партнера, а потім виставляв ціну за поступки на такі вимоги або, навпаки, ухилявся чи ігнорував вимоги, якщо вони не давали йому жодного зиску.

При цьому В. Янукович ураховував характер тиску як з боку ЄС, так і з боку Росії. Якщо європейці обмежувалися політичним тиском, то Росія вдавалася до жорстких системних засобів. У цьому сенсі на протидію тиску з боку ЄС застосовувався принцип ігнорування. Так, спершу В. Янукович пристав на політичні вимоги, які ЄС висунув до України як умови підписання Угоди про асоціацію, потім почав ігнорувати їх. І ця стратегія спрацювала. Кількість вимог, які озвучив Ш. Фюле – комісар ЄС з питань розширення та європейського сусідства – зменшилася з дев'ятнадцяти до одинадцяти, а потім,

у вересні – жовтні 2013 року, – взагалі до трьох, коли фактично ці вимоги вже стосувалися «збереження обличчя» Євросоюзу. Дочекавшись такої величезної поступливості з боку Європейського Союзу, В. Янукович попросив надати йому 160 млрд євро як попередню компенсацію та умову для підписання Угоди про асоціацію з боку України.

У відносинах з Росією ситуація виглядала значно загрозливішою, тому принципи ігнорування в такій ситуації не працювали. Виходячи із цього, В. Янукович у реалізації своєї стратегії покладався на принципи *торгу, балансування та альтернативності*. Така стратегія зумовлювалася не лише сильнішим і загрозливішим тиском В. Путіна, а й більшою персональною залежністю В. Януковича та України загалом від Росії. Безперечно, Росія більшою мірою могла задовольнити політичні інтереси В. Януковича й надати політичну та економічну підтримку його клептократичному режиму, ніж Європейський Союз, від якого, навпаки, надходила небезпека руйнації цього режиму, як і персональної влади В. Януковича, в процесі втілення норм Угоди про асоціацію. Звісно, що жодних гарантій Євросоюз такому режиму дати не міг.

Тож розуміючи, на які ризики наражає В. Янукович Україну в разі приєднання її до Митного союзу, він водночас не відкидав можливості такого приєднання, розглядаючи це російське інтеграційне об'єднання як «запасний майданчик» у разі потреби відмовитися від євроінтеграційного курсу. Принцип *альтернативності* також використовувався В. Януковичем як засіб зменшення чи усунення тиску з боку Росії. У цьому сенсі, навпаки, ЄС розглядався як альтернативна сторона, у якій можна попросити захисту від Росії. Альтернативність проявлялася також у пошуку стратегічних відносин з Китаєм та отримання від нього кредитів. В економічній сфері принцип альтернативності застосовувався в організації реверсного постачання європейського газу зі Словаччини, укладанні контракту на видобуток сланцевого газу з американськими компаніями та намаганнях побудувати морський термінал для скрапленого газу.

Загалом же ця зовнішньополітична стратегія втілювалася залежно від обставин, які динамічно змінювалися протягом 2013 року. Уже під час зустрічі в Чернівцях 13–14 січня 2013 року С. Лавров жорстко попередив свого українського колегу, що Київ не повинен надалі займати вичікувальну позицію, роблячи «паузи» у взаєминах з Росією до проведення саміту ЄС, і посилатися на час, потрібний для вивчення умов перебування країн у складі Митного союзу. Адже в разі продовження зближення нашої держави з ЄС Росія змусить Митний союз запровадити «загороджувальні» заходи на шляху української продукції до країн об'єднання. У відповідь В. Янукович наполягав на економічних аспектах співробітництва, звертаючи увагу на те, що товарообіг між двома країнами скоротився на 5 млрд дол. США та згортаються спільні проекти в літакобудуванні. На це В. Путін жорстко попередив, що коли Україна обере західний вектор, то серед перших кроків буде жорсткий контроль та обмеження кількості українських заробітчан у Росії, будуть також переглянуті умови співпраці в енергетичній сфері, літакобудуванні та інших галузях економіки. На черговій зустрічі президентів В. Янукович запевнив, що Україна приєднається до Митного союзу в статусі спостерігача, якого в цій організації взагалі не було передбачено.

Згодом стало очевидно, що В. Путін пристав на такі пропозиції В. Януковича, і вже 31 травня 2013 року на саміті СНД у Мінську Радою голів держав – членів Митного союзу був підписаний Меморандум про участь України в роботі Митного союзу в статусі спостерігача. Результатом цих домовленостей стало зменшення тиску з боку Росії, що дало В. Януковичу можливість інтенсифікувати переговори щодо підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Цьому сприяло також зменшення кількості політичних вимог до офіційного Києва з боку ЄС.

Таким чином, у середині липня 2013 року різко зросла ймовірність підписання Угоди між Україною та ЄС на Вільнюському саміті «Східного партнерства» в листопаді 2013 року, що не на жарт розлютило В. Путіна. Під час візиту до України

на святкування чергової річниці Хрещення Русі В. Путін після 15-хвилинної розмови з В. Януковичем демонстративно відбув для участі в конференції, організованої лідером проросійського руху «Український вибір» В. Медведчуком. Паралельно з охолодженням дипломатичних стосунків Росією була розгорнута широкомасштабна інформаційна й торговельна війна з Україною. Основний напрям наступу Росії в цій війні був спрямований у сфери критичної залежності України від РФ. Насамперед це стосувалось енергетики, трудової міграції, харчової промисловості, машинобудування. Серед наступальних заходів були такі: Росія припинила співпрацю з Україною в рамках спільних проектів у літакобудуванні, таких як Ан-124, «Руслан» і Ан-70, що зробило б їх реалізацію практично неможливою; опинилися під загрозою поставки ядерного палива для українських АЕС, добудова двох реакторів Хмельницької АЕС та будівництво в Кіровоградській області заводу з виробництва ядерного палива; припинена передплата на поставки турбін для Камської та Новосибірської ГЕС Харківським заводом «Турбоатом», у результаті чого відповідний контракт було зірвано.

Були також накладені обмеження на експорт у Росію продукції інших українських олігархів. У результаті таких дискримінаційних заходів товарообіг між Україною та РФ за дев'ять місяців 2013 року скоротився на 25%. Унаслідок системного тиску на Україну офіційний Київ переглянув наміри підписувати Угоду про асоціацію з ЄС. Уряд М. Азарова погодився на м'який варіант білорусько-російської економічної інтеграції. В цьому контексті 15 жовтня 2013 року в Росії відбулося десяте засідання Комітету з питань економічного співробітництва Українсько-російської міждержавної комісії, під час якого були розглянуті перспективи українсько-російського співробітництва в торговельно-економічній, космічній, авіаційній, паливно-енергетичній, промисловій, транспортній та інвестиційній галузях за умови відмови України від підписання Угоди про асоціації з ЄС.

27 жовтня 2013 року Президент В. Янукович провів 5-годинні закриті переговори з В. Путіним у Сочі, на яких обговорювалися преференції, котрі Україна має отримати від Росії за відмову від підписання Угоди про асоціацію з ЄС³¹¹. А вже 9 листопада 2013 року, перебуваючи в Москві, В. Янукович домовився з президентом Росії В. Путіним, що в обмін на відмову України підписати Угоду про асоціацію з ЄС із подальшою перспективою приєднання до Митного союзу Росія надасть знижку ціни на російський газ, а також видасть Києву пільговий кредит на 15 млрд дол. США на фінансування бюджетних витрат та обслуговування державного боргу переважно перед російським «Газпромом»³¹². Радник президента Росії С. Глазьев після цієї утаємниченої зустрічі заявив про можливе розширення співробітництва з Україною в атомній енергетиці, авіа- й ракетобудуванні, спільне виробництво Ан-124, Ан-140, Ан-70, а також надання технологій для створення замкнутих ядерних циклів³¹³.

26 листопада 2013 року Прем'єр-міністр України М. Азаров після чергової зустрічі з російським прем'єром Д. Медведевим під час прес-конференції з іноземними журналістами заявив про намір відкласти підписання Угоди про асоціацію з ЄС на вимогу Росії³¹⁴. Очевидно, що відмовою України, а перед тим Вірменії, від Угоди про асоціацію В. Путін завдав нищівного удару по Вільнюському саміту «Східного партнерства», поховавши

³¹¹ «Батьківщина» вимагає від Януковича та його адміністрації інформації про тему переговорів із Путіним у Сочі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.interfax.com.ua/news/political/173226.html>.

³¹² Стало известно, чем Москва оплатит Киеву за отказ от Евроинтеграции [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.eizvestia.com/news_economy/full/stalo-izvestno-chem-moskva-otplatit-kievu-za-otkaz-ot-evrointegracii.

³¹³ Там само.

³¹⁴ Азаров: Відкласти підписання Угоди з ЄС про асоціацію вимагала Росія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ua/ukr/news/politics/otlozhit-podpisanie-sa-s-es-trebovala-rossiya---azarov-26112013154100>.

на невизначений час реалізацію цього європейського проекту для пострадянських країн Східної Європи. Таким чином, Східна політика ЄС зазнала краху. *Перемогою на Вільнюському саміті В. Путін створив усі необхідні умови для поглинання цього регіону, який раніше вважався буферною зоною, і створив стратегічний плацдарм для подальшого наступу на всю Європу.* Метою цього наступу був перегляд результатів «холодної війни» в Європі та відновлення геополітичного домінування Росії на континенті. У глобальному ж контексті це давало змогу Росії зруйнувати весь світовий порядок, що склався після закінчення «холодної війни», і відновити статус Росії як світової держави, здатної управляти глобальними процесами.

Європейський Союз, навпаки, в результаті своєї геополітичної поразки втратив здатність впливати на країни «Східного партнерства», та й сама ця програма була, схоже, остаточно зруйнована. У результаті Євросоюзу та НАТО не вдалося створити пояс стабільності і безпеки на своїх східних кордонах. Навпаки, на цих кордонах з'явилася Росія зі своєю непередбачуваною та реваншистською політикою, яка почала ультимативно нав'язувати свої вимоги й цінності Європейському Союзу. В. Путін відвоював у Європи частину цивілізаційного простору і створив усі передумови для повернення його у російський простір. Своєю перемогою у Вільнюсі В. Путін створив необхідні умови для приєднання України до Росії та досягнення в такий спосіб критичної маси світової держави. Урешті-решт, своєю перемогою В. Путін відсунув демократію подалі у Європу і розширив поле для збереження та зміцнення авторитарних клептократичних режимів на пострадянському просторі.

Відмова В. Януковича від підписання Угоди про асоціацію з ЄС надала певні дивіденди і його клептократичному режиму. По-перше, він уникнув ризиків утратити владу в процесі реалізації політичних вимог Угоди про асоціацію з ЄС. По-друге, він міг розраховувати на гарантії щодо збереження його клептократичного режиму та особистої влади в Україні з боку В. Путіна на кшталт гарантій, які той дав О. Лукашенкові та

Н. Назарбаєву. По-третє, йому вдалося отримати знижку на російським газ із 400 дол. до 268 дол. за 1 тис. м³, а також 15 млрд дол. США кредиту до 2015 року для підтримання клептократичного режиму без будь-яких зобов'язань та додаткових умов проводити реформи. По-четверте, Росія пообіцяла відновити промислову кооперацію, що оживило примарну надію підтримати економіку та соціальну сферу, особливо в промислових регіонах України, де мешкав базовий електорат В. Януковича.

У цьому контексті сторони повернулися до вже напрацьованих під час десятого засідання Комітету з питань економічного співробітництва Українсько-російської міждержавної комісії 15 жовтня 2013 року пунктів. Попередньо питання преференцій для України було обговорене під час зустрічі В. Януковича з В. Путіним 6 грудня в Сочі. У цих преференціях були враховані бізнес-інтереси «сім'ї» В. Януковича. Хоча при цьому В. Путін на прес-конференції 19 грудня зазначив, що ці «бонуси» не пов'язані з переговорами України та ЄС³¹⁵. Очевидно, що вони були спрямовані передусім на підтримання авторитарно-клептократичного режиму В. Януковича та утримання України у сфері російського впливу. Цими словами В. Путін нагадав також, що ці «бонуси» є передплатою В. Януковичу за майбутнє членство України в Митному союзі.

Проте, як показав час, як для В. Януковича, так і для В. Путіна ця перемога виявилася *пiрровою*. Як зазначив Стівен Пайфер, старший науковий співробітник Центру Сполучених Штатів та Європи в Інституті Брукінгса: «Путін, може, й виграв у геополітичній кампанії за Україну, але то була тільки одна битва, а не війна»³¹⁶. Для В. Януковича, звісно, преференції В. Путіна являли собою певну «подушку безпеки», проте лише на короткотермінову перспективу – до 2015 року. При цьому гіпотетично постало запитання: де В. Янукович може взяти

³¹⁵ Курс на Схід? Прогнози західних експертів щодо України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Society/97792>.

³¹⁶ Там само.

кредити на президентські вибори у 2015 році, коли ані МВФ, ані Китай, ані тим більше Захід таких кредитів не мають наміру надавати. Адже цих грошей явно недостатньо, оскільки у 2013 та 2014 роках необхідно покрити дефіцит державного бюджету обсягом 12 млрд дол. США. До того ж переказ кредитів мав здійснюватися поквартально, як і знижка на газ. Вірогідно, що після першого кварталу 2014 року, якщо Україна до того часу не стане членом Митного союзу, В. Путін знову міг переглянути ціну на газ. А така ймовірність у грудні 2013 року, коли розпочався Євромайдан, була дуже високою. До того ж сам Євромайдан являв найбільшу загрозу не лише для наступної президентської каденції В. Януковича, а й для збереження його влади в Україні взагалі. Тож найімовірніше, В. Янукович розраховував витратити ці кредити на придушення протестного руху в Києві та західних регіонах України. Розуміння такої загрозової ситуації теж спонукало В. Путіна надати цей короткостроковий кредит до 2015 року. З іншого боку, відмовившись від підписання Угоди про асоціацію заради російських 15 млрд дол. В. Янукович поставив себе в цілковиту міждержавну ізоляцію й утратив поле маневру у відносинах з Кремлем, потрапивши в повну залежність від нього.

Для В. Путіна, який пожинав лаври переможця Вільнюського саміту і мав Україну майже в Митному союзі, цю жадану перемогу раптом звів нанівець Український Євромайдан. Уже за місяць після Вільнюського саміту В. Путіну стало зрозуміло, що його перемога виявилась пірровою, оскільки В. Янукович під тиском Майдану почав утрачати владу, а відтак не міг бути гарантом приєднання України до Митного та Євразійського союзів, незважаючи ні на знижки на газ, ні на 15 млрд дол. кредиту. Євромайдан став головною загрозою як для В. Януковича, так і для В. Путіна. Для першого це була загроза втратити монопольну владу в Україні, для другого – загроза повної втрати України, а отже, примарних мрій і надзусиль у побудові нової конструкції російської імперії як світової держави-цивілізації.

Для В. Путіна Майдан зруйнував можливість переглянути результати «холодної війни», переформатувати світовий порядок під російські інтереси та відновити геополітичне домінування в Європі. Він став страшенною загрозою його власному авторитарному режиму та подібних йому режимам на всьому пострадянському просторі. Євромайдан розглядався Кремлем як виклик усій політичній системі великого євразійського простору, котрий може обвалити всю ту геополітичну конструкцію, яка старанно будувалася Росією протягом двадцяти років після розпаду СРСР.

Власне, це і стало однією з основних причин розв'язання Росією війни проти України, а відтак, переходу російсько-українського конфлікту з латентного стану у стан відкритої воєнної ескалації.

Розділ III

Російсько-українська війна

§ 1. Стратегічні цілі й інтереси Росії та України у війні

Росія завжди втікала від своїх проблем
за межі своїх кордонів.

*Андрій Коваль,
український історик
і громадський діяч*

Війна з Росією, на яку в Україні майже ніхто не очікував, хоча про її неминучість і закономірність свідчила вся історія українсько-російських відносин, у 2014 році стала реальністю. Навіть ті високі посадовці, які за функціональними обов'язками мали передбачати подібне, з державних трибун говорили: «Війни з Росією не буде тому, що цього не може бути ніколи». Чого варта заява міністра оборони адмірала Ігоря Тенюха з трибуни Верховної Ради про те, що вони не знали, що Росія може напасти на Україну, і тому не передбачали такого сценарію під час оцінювання воєнно-політичної обстановки. І це відбувалося в той час, коли Росія вже вела війну проти України. Це вказувало на відсутність воєнно-політичного керівництва в країні загалом, оскільки його високопосадовці засвідчили свою безпорадність та сліпоту. Проте на офіційному рівні факт війни між Росією та Україною не визнається ні російською, ні українською сторонами навіть за два роки після її початку.

Таке невизнання створює величезну політичну, безпекову і світоглядну проблему. Не називаючи речі своїми іменами, ми не можемо зрозуміти, як поводити себе в подібній ситуації: як уберегтися, як перемогти, як подолати це надзвичайно небезпечне явище. Тому ця проблема потребує ґрунтовного методологічного роз'яснення, без якого неможливо дати оцінку цьому явищу і розробити адекватний план дій, зрозуміти, які цілі ми маємо ставити перед собою і чого домагатися, – і це при тому, що ми навіть боїмося подумати про таке поняття, як «перемога» у війні, без цілепокладання якої війну, зазвичай, і програють.

Невизнання війни війною створює також певну гносеологічну проблему, навколо якої дискусія точиться понад століття. Вона стосується політичної сутності війни, тобто війни як стану суспільства, стану двосторонніх міждержавних відносин. Формулу сутності війни, як відомо, найбільш влучно вивів Карл фон Клаузевіц у своїй книзі «Про війну»: «Війна є продовженням політики іншими [насильницькими. – Г.П.] засобами». Вістря критики цієї формули сфокусоване на тому, що війна може бути спрямована не на досягнення політичних цілей, а на співвідношення політики і насильства у війні.

Першу критику формули Клаузевіца здійснив Еріх Людендорф через те, що той надавав занадто великого значення політиці, тоді як вона має бути повністю підпорядкована стратегії. При цьому Людендорф посилався на цитату Клаузевіца: «Політичний вимір є ціллю війни, війна – це тільки засіб, ніколи не можна мислити засобами без мети». З точки зору Людендорфа, «війна є вищим виразом *“волі нації до життя”*, і тому політика повинна бути підпорядкована інтересам війни»¹.

Особливо активною ця наукова дискусія була в період розрядки міжнародної обстановки в 1980-ті роки, коли вважалося, що ядерна війна не може бути політикою, оскільки в ній насильство – застосування зброї масового знищення – набуває

¹ Цит. за: *Лиддел-Гарт Б.* Стратегия непрямых действий / пер. с англ. – М. : АСТ, 2014. – С. 301.

таких руйнівних масштабів, що жодною політичною ціллю цього виправдати не можна. Нова хвиля дискусій у теперішній час пов'язана з тим, що насильство втратило масовість застосування в політиці, при цьому змінилися його форми й засоби. Відтак, за визначенням Джозефа Ная, почали говорити про «жорстку», «м'яку», «нормативну», «структурну» сили та інші її різновиди. Засоби насильства у війні модифікувалися, тому в обіг увійшло таке поняття, як «гібридна віна», «проху war» тощо.

Проте в контексті російсько-української війни невизнання такої політики війною зумовлюється політичними мотивами. З одного боку, це робиться задля того, щоб замаскувати застосування насильства, з другого – щоб замаскувати нездатність керівництва країни відповідати на виклики війни. Проте попри ці спростування війна була й залишається політикою (крайньою формою її прояву), оскільки війна є не лише найвищою формою конфлікту, а й найвищим станом напруженості двосторонніх відносин суб'єктів політики та способом її подолання.

Що стосується перманентного російсько-українського конфлікту, який триває протягом декількох століть, то він не раз набував форми війни. Достатньо згадати війну Московії з Українською козацькою державою, війну більшовицької Росії – проти Української Народної Республіки в період громадянської війни 1917–1920 років. Тому й нинішня війна, яку розв'язала сучасна Росія проти незалежної України, не є випадковою. Питання лише в передумовах, які сприяють перетіканню російсько-українського конфлікту в розряд війни.

Такий різновид передумов, як конфліктні чинники, котрі існують у російсько-українських відносинах, був уже достатньо описаний в попередніх розділах. Тут же доцільно з'ясувати, що стало безпосередніми причинами та умовами виникнення війни Росії з Україною. Адже причинами є явища, які безпосередньо зумовлюють, породжують інші явища. Точніше, причиною виступають не самі явища, а зміни, котрі відбуваються в явищах, безпосередньо пов'язаних з конфліктами. Як уже зазначалося, однією з безпосередніх причин російсько-української війни

став провал реінтеграційних проектів В. Путіна з утягування в них України й у такий спосіб позбавлення її державного суверенітету. Другою кардинальною зміною ситуації в російсько-українських відносинах став Євромайдан і втеча Президента Віктора Януковича з України в Росію, що позбавило В. Путіна останньої надії утримати Україну під контролем і зберегти про-російський маріонетковий режим, який готувався до здачі Росії державного суверенітету нашої держави.

До об'єктивних причин глобального масштабу належить зміна міжнародної ситуації. Це зумовлюється насамперед зміною балансу сил у Європі не стільки за рахунок посилення Росії, як за рахунок послаблення Заходу. Передусім це проявилось в припиненні розширення НАТО та ЄС на Схід, коли бачення такого розширення зникло, а розчарування новими членами зросло².

Зміни відбулися й у Європейському Союзі. Британський дипломат Роберт Купер із цього приводу зауважив, що «тривалий стан миру в Європі призвів до того, що ми втратили захисні механізми: як фізичні, так і психологічні. Це одна з найбільших небезпек, котрі приносить постмодернізм»³. З упевненістю можна стверджувати, що Європа сама себе роззброїла, незважаючи на очевидні ознаки того, що Росія, спадкоємиця Радянського Союзу, стає вкрай націоналістичною та реваншистською⁴.

Так, досить сталою виявилася тенденція, яка проявилася в пом'якшених висловлюваннях деяких європейських політиків щодо «розуміння причин» російської агресії, розуміння, яке подекуди заходило так далеко, що неможливо було приховати його проросійськості. Тому дедалі частіше з європейських установ звучать заклики підкоритися всім вимогам Росії

² Лукас Е. Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії і Заходу. — К. : Темпора, 2009. — С. 240.

³ Cooper R. The New liberal imperialism // Observer. — 2002. — April 7.

⁴ Ван Херпен М. Х. Війна Путіна. Чечня. Грузія. Україна: незасвоєні уроки минулого. — С. 7.

та дистанціюватися від позиції, яку зайняли Сполучені Штати Америки. Навіть виник «комплекс провини» перед Росією – мовляв, її велич незаконно принизили. І це ні що інше як психологічна капітуляція Європи перед Росією. Подібна зміна психологічного сприйняття Європою Росії дала всі підстави В. Путіну не рахуватися з ЄС як зі слабкою та вразливою організацією.

Не кращим чином вів себе і президент Сполучених Штатів Америки Барак Обама. «Імпровізація» – це дуже м'яка оцінка адміністрації Б. Обама, який від самого початку обрав погану тактику щодо Росії. Замість того, щоб зайняти тверду позицію ще після російського вторгнення в Грузію та розчленування цієї країни, Б. Обама вирішив провести «перезавантаження», що було чітким сигналом для Росії: Америка не запроваджуватиме жодних санкцій щодо неї. Ніщо б не принесло Кремлю більшого задоволення⁵.

Урешті-решт, існувало також питання «червоної лінії» – умови, яку Б. Обама висунув Сирії у справі використання хімічної зброї. Коли стало остаточно зрозуміло, що «червона лінія» зовсім не була «червоною лінією», довіра до Обама була остаточно підірвана. Особливо через те, що саме В. Путін, завзятий оборонець режиму-вбивці, «допоміг» президенту США виробити хисткий компроміс і таким чином втекти з незручної та проблематичної ситуації, у якій той опинився⁶. «Це все створює образ керівника, який уникає необхідних конфронтацій, який відмовляється брати до уваги незгоду противників і який, радше, готовий піти на компроміс, ніж наполягати на своєму, який цілковито не йме віри у власні переконання. Чужі – починаючи від Володимира Путіна і закінчуючи талібами – мусять зрештою дійти таких самих висновків»⁷.

⁵ Ван Херпен М. Х. Війна Путіна. Чечня. Грузія. Україна: незасвоєні уроки минулого. – С. 7.

⁶ Там само.

⁷ An underperforming president / Column by Lexington // The Economist. – 2011. – September 6.

Така суб'єктивна непевна поведінка лідерів Заходу демонструвала відсутність у них політичної волі до адекватної реакції на порушення Росією існуючого світового порядку і посилювала переконаність В. Путіна в їхній психологічній слабкості. В. Путін просто перестав їх поважати і рахуватися з їхньою позицією. Він був переконаний, що США поступляться Україною заради збереження стратегічного партнерства з Росією і що Росія більш потрібна США, ніж навпаки.

Проекція сприйняття США як знесилоного гіганта екстраполювалась і на НАТО. Після російсько-грузинської війни Росія була абсолютно впевнена, що НАТО не наважиться втрутитись у російсько-українську війну й захистити Україну. І така уявна проекція справдилася. НАТО, як і в ситуації російської агресії 2008 року проти Грузії, обмежилася тимчасовим припиненням діяльності Ради «Росія – НАТО» і політико-дипломатичними заявами про неприпустимість порушення територіальної цілісності Грузії. Розв'язуючи війну проти України, В. Путін був упевнений, що НАТО побоїться вступати у відкритий воєнний конфлікт із Росією. Тому для того, щоб нейтралізувати й дискредитувати НАТО, Росія обмежилася відкритими воєнними провокаціями проти країн – членів НАТО, вдавшись до методів залякування, серед яких – і застосування тактичної ядерної зброї проти сил НАТО.

Що стосується Європейського Союзу, то Росія не вважає його гідним суперником. Кремль має тверде переконання, що Європі не вистачить готовності заплатити необхідну ціну для захисту своїх принципів і цінностей. Тому, розв'язавши війну проти України, Росія цілком здатна примусити Європу визнати, що «безпеки без участі Росії не може бути»⁸. За останнє десятиліття Росія розробила і впровадила достатньо ефективну стратегію розколу Європейського Союзу. Серед заходів цієї стратегії: незаконні дії Росії в країнах ЄС із монополізації

⁸The Russian Challenge : Chatham House Report. – London : RIIA, 2015. – P. X.

європейського ринку, кооптація європейських еліт у російські інтереси, провокування право- та ліворадикальних політичних рухів, накладання торговельних ембарго, тимчасове припинення постачання енергоресурсів, широке використання підривного потенціалу російських спецслужб та російської діаспори, різні форми кібератак і інкорпорація ділових і політичних еліт. Усе це дало Росії можливість значно знівелювати той баланс сили, який склався в її відносинах із Заходом за результатами «холодної війни».

Така зміна балансу неодмінно мала пробудити геополітичні амбіції Росії, що призведе до загострення її відносин із Заходом. Переходу цього загострення в нову фазу з високою ймовірністю сприятимуть ті чи інші події на пострадянському просторі. «Тому що очевидно, – як пише Михайло Юр'єв у своїй книзі «Третя імперія. Росія, яка має бути», – як головне національне завдання вже найближчим часом російською владою буде усвідомлене й озвучене завдання повернення в тому чи іншому вигляді втрачених нами в 1991 році власних територій. Це буде прийнято і суспільством: всі зараз зрозуміли, хоча для цього нам треба було втратити півкраїни, що багатовікова домінанта Росії зі збільшення своєї території на Захід і на Південь – НЕ великодержавні “понти”, а життєва необхідність. Очевидно і те, що Захід ніколи добром на це не погодиться, – але не все ж життя будувати свою стратегію на угоду Заходу: сьогодні не ельцинський час, а завтра він буде іншим і поготів»⁹.

Усвідомивши цю слабкість і геополітичний параліч Заходу, Росія наважилася розв'язати війну проти України, порушивши тим самим регіональний та глобальний баланс. Отже, розв'язуючи цю війну, В. Путін не очікував жодної реакції (і тим більше протидії) з боку Заходу, вважаючи його повністю нейтралізованим. Для посилення ефекту паралічу Заходу В. Путін зміцнював власний міжнародний імідж та імідж Росії

⁹ Юрьев М. Третья империя. Россия, которая должна быть // FB2 document info. – 15.02.2008 – С. 308.

в достатньо символічний спосіб – проведенням Зимових Олімпійських ігор перед початком війни. Щоправда, слід сказати, що В. Путін не є автором такої «прелюдії». Сценарій цього спектаклю він запозичив у А. Гітлера, який свого часу, за три роки до розв'язання Другої світової війни, проводив Олімпійські ігри в Мюнхені для демонстрації могутності Третього рейху. До того ж, цей сценарій В. Путін відрепетирував на Олімпійських іграх у Китаї перед початком російсько-грузинської війни 2008 року.

Достатньо сприятливі умови для розв'язання російської воєнної агресії склалися також в Україні. Принаймні три об'єктивні умови сприяли цьому. По-перше, Україна опинилась у становищі «буферної зони», будучи затисненою між двома потужними геополітичними центрами – Росією та Заходом. Згідно із законами Р. Коллінза, (центрові) держави, які опиняються в такому проміжному становищі, мають тенденцію до фрагментації під тиском конкуруючих геополітичних потуг, що борються за контроль над цим геополітичним простором. У процесі такої боротьби конкуруючі сили знищують буферні зони, захоплюючи та інкорпорує в себе територію центрових держав. Знищивши буферні зони, ці центри сили (окраїнні держави), кінець-кінцем, вступають у конфлікт, у результаті якого один з них отримує перемогу, або виникає патова ситуація. В останньому випадку це призводить до обопільного виснаження таких держав і послаблення їхнього впливу на залежні від них країни¹⁰.

Опинившись у такій геополітичній ситуації, Україна стикнулася з реальною загрозою втратити свій державний суверенітет і територіальну цілісність, оскільки 2013 рік став кульмінаційною стадією боротьби між Заходом і Росією за Східну Європу, центрове становище в якій займає Україна. Від битви за Україну залежатиме кінцевий результат цієї боротьби,

¹⁰ *Collins R. Weberian Sociological Theory. – New York: Cambridge University Press, 1986. – P. 187–191.*

оскільки від приєднання нашої держави до європейського чи російського геополітичного простору залежатиме подальше розширення сфери геополітичного домінування чи то на Захід, чи то на Схід. Приєднавши Україну, Росія може із цієї стратегічної позиції розширювати свій подальший геополітичний поступ на Центральну Європу і нав'язувати власну нормативну силу Західній Європі. Таким чином, перед Росією В. Путіна відкривається історичний шанс зробити геополітичний «кидок у Європу», як це зробив Радянський Союз у 1944–1945 роках, змінити баланс сили у відносинах із Заходом та переструктурувати весь геополітичний простір Європи на свою користь, переглянути результати «холодної війни» і знову ствердити себе в ролі домінуючого геополітичного центру в Європі та Євразії.

По-друге, позаблоковий статус, якого набула Україна за своєю власною ініціативою, зміцнював упевненість Росії в тому, що ніхто не надасть їй колективної воєнної допомоги з метою відсічі російської воєнної агресії.

По-третє, наявність потужної «п'ятої колони», агентів впливу в кулуарах вітчизняних державних установ разом з тотальною корупцією серед чиновників вселили у В. Путіна впевненість у тому, що він здобуде швидко, легку й безкровну перемогу у війні з Україною.

Безпосередньою причиною, яка підштовхнула В. Путіна прискорити воєнне вторгнення в Україну, стала остаточна перемога Євромайдану. Коли 21 лютого 2014 року стала зрозумілою безперспективність спроб В. Януковича утримати владу навіть на короткий термін шляхом підписання угоди з політичною опозицією, В. Путін почав коригувати свої плани. Після цього сталася втеча з України до Росії президента В. Януковича, яку мало хто міг передбачити. В Україні виникло безвладдя, країна опинилася без найвищого державного керівництва і, що найнебезпечніше, без воєнно-політичного управління під проводом Верховного головнокомандувача, якого теж не було. Така різка зміна ситуації створила достатньо сприятливі умови для скоєння воєнної агресії проти України, чим і скористався

В. Путін. Приводом до початку агресії було звернення В. Януковича, вже з території Росії, до президента В. Путіна про введення російських військ в Україну¹¹. Так почалася нова російсько-українська війна.

Очевидно, що війна як продовження політики підпорядкована тим політичним цілям, яких неможливо було досягти мирними засобами. Цілі ж ці, як правило, мають стратегічний характер. Цілі Кремля в цій війні виходили далеко за межі російсько-українських відносин, оскільки переслідували реалізацію фундаментальних інтересів Росії, пов'язаних з поверненням їй статусу світової держави в ієрархії міжнародних відносин та майбутнім існуванням (чи виживанням) російської держави.

Таким чином, цілі Росії в цій війні мають комплексний характер. Головною стратегічною метою російсько-української війни, як і в минулому для Росії, є повне знищення української державності та ліквідація державного суверенітету України. У такий спосіб Росія вкотре намагається розв'язати одвічне антагоністичне протиріччя російсько-українських відносин – протиріччя ідентичностей.

У регіональному та глобальному контекстах досягнення цієї стратегічної мети означає встановлення контролю над буферною зоною (центровою державою), який надає Росії континентальну стратегічну перевагу в протистоянні із Заходом. Завоювання українського геополітичного плацдарму в такий реваншистський спосіб, у свою чергу, дає Росії можливість реалізувати наступну мету – переглянути баланс інтересів у Європі, що склався після закінчення «холодної війни», та нівелювати асиметрію в розстановці сил на Європейському континенті. Звичайно, за економічним, демографічним та військовим потенціалом Захід і надалі значно переважатиме Росію. Співвідношення в економічних потенціалах між ЄС та РФ

¹¹ Янукович попросив Путіна ввести війська в Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukr.lb.ua/news/2014/03/03/258044_yanukovich_poprosil_putina_vvesti.html.

визначається в пропорції 10:1, а між Заходом та РФ – 20:1, за населенням – 5:1. Проте приєднання України до Росії дасть останній змогу суттєво нівелювати цей дисбаланс і посилити свій вплив на Європу.

Іншими словами, В. Путін поставив перед Європою і США питання про перегляд результатів «холодної війни», оскільки той світовий порядок, який постав після її закінчення, відводив Росії місце середньої регіональної держави в системі міжнародних відносин, що аж ніяк не задовольняє сучасну російську політичну еліту. Оскільки ані політико-дипломатичним шляхом, ані шляхом економічної конкуренції Росія не здатна змінити своє положення в існуючій системі міжнародних відносин і досягти статусу світової держави, то В. Путін вирішив зруйнувати цей світовий порядок шляхом розв'язання війни. Таким чином, метою цієї війни на глобальному рівні є руйнація існуючого світового порядку шляхом дискредитації таких міжнародних організацій, як ООН, НАТО, ЄС та ОБСЄ. Реалізуючи цю мету, Росія грубо порушила Статут ООН та понад 300 документів і конвенцій міжнародного права, які закріплювали цей світовий порядок. На тлі світового хаосу, котрий утвориться після руйнації системи міжнародного права, Росія прагне вибудувати новий світовий порядок на власний розсуд.

Що ж стосується Європи, то Росія своєю агресією проти України поставила за мету зруйнувати існуючу архітектуру безпеки в Європі включно з нормами Гельсінкського заключного акта. У такий спосіб Росія намагається повернути Європу до Ялтинської біполярної системи, домінуюче становище в якій вона розраховує мати.

Отже, російська воєнна агресія має багатоплановий характер. Кінцева мета війни, яку розв'язала Росія, також є багаторівневою.

На *внутрішньодержавному рівні* – створення імперського типу моделі розвитку російської держави та закріплення авторитарного профашистського режиму шляхом проведення політики експансії та гегемонізму.

На *міждержавному рівні* – знищення України як держави, українців як нації, як альтернативи російській державній авторитарній системі, захоплення території України як плацдарму для геополітичного наступу на Центрально-Східну Європу.

На *регіональному рівні* – зміна балансу сил на користь Росії та перегляд результатів «холодної війни» з подальшим відновленням Ялтинсько-Потсдамської системи в Європі. Із цією метою Росія прагне зруйнувати існуючу архітектуру безпеки в Європі на базі НАТО, ЄС, ОБСЄ.

На *глобальному рівні* – переструктуризація глобальної системи міжнародних відносин шляхом руйнації світового порядку, що склався після закінчення «холодної війни», та побудова на цих руїнах нової системи, в якій Росія посяде місце «світової держави» як основної домінантної сили, здатної управляти глобальними світовими процесами. Ідеться про допущення Росії до глобального управління світом.

Для України, яка виявилася жертвою російської агресії, головними цілями в російсько-українській війні мали би бути зупинення та відсіч цій агресії та відновлення територіальної цілісності України. Згідно з офіційною позицією, закріпленою в Стратегії національної безпеки України, стан війни з Росією взагалі не визнається. Визнаються лише окремі її прояви, такі як торговельно-економічна війна, інформаційно-психологічна війна, агресивні дії Росії з виснаження української економіки і підризу соціально-політичної стабільності¹². У новій Воєнній доктрині, затвердженій Указом Президента України від 24 вересня 2015 року, також відсутнє визнання факту війни з Росією. Правда, немає також твердження, що ця російсько-українська війна чи російська агресія є тероризмом. Відбиття ж збройної агресії Російської Федерації проти України розглядається як одна із цілей воєнної, а не оборонної політики.

¹² Стратегія національної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.

Оскільки в цих документах відсутня констатація існування російсько-української війни, а визнається лише воєнно-політична криза у східних регіонах України, то, відповідно, жодних цілей України в цій війні не задекларовано, тобто російсько-українські відносини перебувають у стані миру. Згідно з таким уявленням, офіційна влада в Україні ставить перед собою такі політичні цілі у відносинах з Росією, які є типовими для мирного часу, і намагається їх реалізувати мирними дипломатичними засобами.

Відповідно, Стратегія національної безпеки України одним з основних напрямів державної політики національної безпеки України, а не оборонної політики (актуальної для стану війни), визначає: «...відновлення територіальної цілісності України та цілісності демократичних інститутів на всій її території, реінтеграцію тимчасово окупованих територій після їх звільнення»¹³. Основним же завданням у сфері обороноздатності держави, згідно зі Стратегією національної безпеки, є не відсіч збройній агресії, а *підготовка* держави до її відсічі¹⁴.

У Воєнній доктрині України, хоч і присутнє визначення локальної та регіональної війни, проте війна з Росією класифікується як «збройний конфлікт на Сході України»¹⁵ без посилення на те, що це конфлікт із Росією. Тобто його можна трактувати як внутрішній конфлікт. Збройна агресія та порушення територіальної цілісності України розглядаються як «актуальна воєнна загроза для України», а не об'єктивна реальність.

Головною ж метою воєнної політики України є «створення умов для відновлення територіальної цілісності держави, її суверенітету і недоторканності в межах державного кордону України»¹⁶. Відповідно, і завданнями воєнної політики України

¹³ Стратегія національної безпеки України.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Воєнна доктрина України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>.

¹⁶ Там само.

в необмежений час і в середньостроковій перспективі є «локалізація і нейтралізація в найкоротший строк воєнно-політичної кризи у східних регіонах України, запобігання її переростанню у масштабну збройну агресію»¹⁷.

Очевидно, що така розмитість і неадекватність цілей України у війні з Росією, окрім багатьох об'єктивних та суб'єктивних причини, є відображенням особливостей форми цієї війни, на-в'язаної нам Росією.

¹⁷Воєнна доктрина України.

§ 2. Гібридна війна як основна форма російсько-українського конфлікту

Війна є продовженням політики, тільки
іншими засобами.

Карл фон Клаузевіц

Ретельно розробляючи концепцію війни проти України, генеральний штаб збройних сил Російської Федерації на чолі з генералом Валерієм Герасимовим разом з російськими політологами та ідеологами врахував усі основні чинники, які дали Росії з її обмеженими ресурсами змогу досягти багаторівневого комплексу цілей цієї війни.

Ця нова концепція отримала назву «гібридної війни», хоча науковий загаль у своїх жвавих дискусіях щодо її «новітності» та «гібридності» розділився на два протилежні табори. Одні стверджують, що, власне, нічого нового в цій війні немає, оскільки парамілітарні формування залучалися до війни ще із стародавніх часів, а до стратегії й тактики непрямих дій закликав ще китайський полководець Сунь Цзи. Інші говорять про нову якість цієї форми війни.

Серед цих дискусивних проблем найважливішим у контексті дослідження російсько-українського конфлікту залишається запитання: чому в цьому конфлікті з Україною Росія

обрала саме гібридну форму війни? Звичайно, відповідь на це запитання не може бути простою. Вона неможлива без визначення сутнісних ознак цієї війни, особливостей і параметрів її перебігу чи розвитку.

Сутнісні ознаки гібридної війни містяться в її визначенні, дефініціях. Із цього погляду ми маємо декілька авторських визначень, які, власне, розкривають сутність концепції «гібридної війни». Зокрема, колектив авторів Національного інституту стратегічних досліджень під керівництвом його директора В. Горбуліна розглядає термін «гібридність» у пропагандистсько-ідеологічному та аналітико-інтерпретаційному розуміннях. У першому значенні, як зазначають автори, «гібридність» використовується для виправдання страху перед повномасштабною війною та небажання чи неготовності сторін вступити у відкритий конфлікт¹⁸. Натомість у концептуальному значенні (аналітично-інтерпретаційному) *гібридну війну* доцільно тлумачити як стадію конфліктної ескалації, на якій дипломатичні домовленості цілком можливі, а повномасштабної війни можна запобігти¹⁹. Таким чином, стверджують автори, є підстави розглядати гібридну війну як переддень війни повномасштабної – стадію ескалації конфлікту²⁰.

Отже, виходячи із цього визначення, автори стверджують, що гібридність є лише стадією ескалації звичайної війни, а не її новою формою. Стадією, яка передує повномасштабній війні, на якій ще можна досягти компромісу дипломатичними засобами. З такого висновку очевидно, що критерії, які характеризують лише певну стадію розвитку конфлікту та можливість дипломатичних домовленостей у цей період, не можуть бути достатніми для визначення «гібридної війни чи її гібридності в цілому», адже в будь-якому конфлікті стадії ескалації

¹⁸ Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна / В. П. Горбулін, О. С. Власюк, С. В. Кононенко. – С. 51.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – С. 52.

передую його латентна фаза, котра й містить ті можливості й ознаки, які автори вважають гібридними. Найбільші політико-дипломатичні можливості існують не лише на стадії, яка передую ескалації, а й на стадії деескалації конфлікту. Саме тому критерій політико-дипломатичних можливостей для визначення гібридності не може бути достатньо прийнятним.

Іншим критерієм, на який спираються автори у спробі дати концептуальне визначення гібридної війни, – масштабність цілей і ресурсів, які задіюються сторонами у війні. Автори демонструють це, протиставляючи концепцію гібридної війни концепції тотальної війни. Проте за цим критерієм війни, як відомо, поділяються на тотальні та обмежені, а не гібридні²¹. Таким чином, цей критерій не може бути правомірним для визначення гібридної війни.

Кандидат політичних наук Євген Магда у своїй книзі «Гібридна війна» пише, що «гібридну війну можна в загальних рисах визначити як сукупність заздалегідь підготовлених та оперативно реалізованих дій військового, дипломатичного, економічного, інформаційного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей»²². Він дає також визначення гібридної агресії: «Гібридна агресія – це комплекс різноманітних дій супротивника регульованої величини і комбінованого характеру, що застосовуються за заданим алгоритмом, де військові засоби не є домінуючими»²³. Як справедливо зазначає автор, визначення як гібридної війни, так і гібридної агресії приведені лише в загальних рисах, а тому страждає занадто великою абстрактністю і не відбиває специфічної сутності цих категорій, тих рис, які дають можливість відрізнити і розрізнити їх від інших явищ, тобто їхніх відмінностей. Для прикладу: сутнісною ознакою агресії є напад, який передбачає першість

²¹ Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна / В. П. Горбулін, О. С. Власюк, С. В. Кононенко. – С. 51.

²² Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. – Х. : Віват, 2015. – С. 27.

²³ Там само.

застосування озброєної сили якоюсь із держав. Ознака першості застосування сили, зброї, насилля є обов'язковою ознакою агресії. Як бачимо у визначенні Є. Магдою поняття «агресії», а тим більше «гібридної агресії», таких ознак немає.

Розробники дослідницького проекту «Антарес» обґрунтовують такі дії як особливий тип агресії, називаючи його «гібресією». «Агресія гібридного типу (скорочено – гібресія) – це комплекс різнорідних впливів на противника регульованої величини і комбінованого характеру, що застосовуються по варіативному алгоритму, де військові засоби не є домінуючими, їх застосування ретельно маскується й заперечується, а сам акт агресії генерує невизначеності, що утруднюють його ідентифікацію»²⁴. Головною рисою такого типу агресії є першість не зовнішнього, а внутрішнього вторгнення. «Гібридна війна починається не з акту відкритого збройного вторгнення, а діями агресора зсередины країни-жертви, спрямованими на його внутрішнє саморуйнування. Зовнішні впливи мають місце як допоміжні»²⁵.

Для обґрунтування правомірності трактування такого типу агресії вони наводять такі її особливості: «...на відміну від лінійної війни, перша особливість гібридної війни – це ретельне маскування військового компонента на початковому етапі, що не дає противнику змоги встановити факт початку агресії проти нього. Приклад – окупація Криму. Тому атакуюча сторона перебуває в кращому становищі, оскільки вона сконцентрувала свої потенціали для відповідних ударів, а противник продовжує перебувати в неконцентрованому стані. Друга найважливіша особливість – це те, що військовий успіх забезпечується мінімальним застосуванням збройних сил. Це створює ілюзію у противника і третіх сторін – потенційних союзників

²⁴ Гибрессия Путина. Невоенные аспекты войн нового поколения // Фрагменты исследования Центра глобалистики «Стратегия XXI» в рамках проекта «Антарес». – К. : Центр глобалистики «Стратегия XXI», 2016. – С. 16.

²⁵ Там само.

противника, що має місце війна низької інтенсивності, яка не загрожує незалученим у конфлікт сторонам. Третя особливість – агресор, мінімально використовуючи військовий компонент на початковому етапі, максимально працює зсередини противника, поглиблюючи “тріщини” і створюючи “розломи” в його інформаційному, політичному, економічному та соціальному середовищах і не даючи йому можливості відмобілізувати свої потенціали для оборони й удару. Четверта особливість полягає в тому, що агресор створює спеціальну схему “розумного енергоменеджменту впливів”, за якою потенціал противника починає працювати на досягнення цілей агресора і його власне ослаблення. Яскраві приклади – спроби примусу України фінансувати окуповані Росією території на сході Донбасу, входування російських державних банків у фінансовий сектор з метою інжекції грошових ресурсів. П’ята особливість – створення ілюзії для третіх сторін про незалученість агресора у “внутрішній конфлікт”, ініціювання ним власної миротворчості, схиляння третіх сторін до дистанціювання від конфлікту, що не дасть можливості стороні, котра обороняється, посилити свій потенціал відсічі агресору. Приклад – категорична відмова західних країн надати оборонні системи озброєнь Україні та розглядати пропозицію України про миротворчу місію ЄС»²⁶.

В основі ж російської версії гібридної війни, як справедливо стверджують автори дослідження, – «агресія, маскована під захист від уявного нападу. У разі гібридної війни проти України агресор – Росія – представляє себе як жертву політики Заходу, змушену захищатися від його експансії на пострадянському просторі, який ідентифікується як сфера виключних інтересів агресора, а Україна – як інструмент Заходу, який продукує і впроваджує “кольорові революції”»²⁷.

Спираючись на перелічені ознаки, автори цього проекту доходять висновку, що «глибинною сутністю гібридної війни є

²⁶ Гибрессия Путина. Невоенные аспекты войн нового поколения. – С. 14–15.

²⁷ Там само. – С. 15.

багатовимірною спрямованою полідеструкцією, тобто руйнування однією державою іншої комплексним комбінованим застосуванням сил і засобів військового і невійськового характеру в різних вимірах (політичному, економічному, військовому, гуманітарному тощо), але направлено концентрованих на цілі знищення противника не тільки і не стільки на полі бою, скільки шляхом підризу його життєвих потенціалів насамперед зсередини при певних діях іззовні»²⁸.

Однак проблема тут полягає у значній складності визначення параметрів гібридної війни, однією з основних ознак якої є розмитість цих параметрів. Дослідник феномена війни Марсель Х. Ван Харпен дає таку характеристику цій ознаці гібридної війни: «Існуючі розмежувальні лінії стають все розмитішими: не тільки між солдатами і цивільними особами, а й між арміями та найманими воєнізованими бригадами, між бойовими частинами і силами з підтримки миру, між бойовими діями і наданням гуманітарної допомоги»²⁹. У цій характеристиці вказується на розмитість чітких ознак учасників і їхніх функцій, заходів і засобів ведення війни з притаманною їм універсальністю застосування. Такий принцип ведення гібридної війни Ф. Хоффман називає *модальністю*.

Український дослідник гібридної війни керівник дослідницького проекту «Антарес» М. Гончар також указує на ключову роль фактора *невизначеності* в гібридній війні, коли для противника і третіх сторін важко визначити і класифікувати те, що відбувається, оскільки ставка в цій війні зроблена не на базовий для класичного варіанта ведення війни компонент, а на стимулювання та розкриття внутрішнього конфліктогенного потенціалу країни-жертви³⁰.

²⁸ Гибрессия Путина. Невоенные аспекты войн нового поколения. – С. 16.

²⁹ Ван Харпен М. Х. Війна Путіна. Чечня. Грузія. Україна: незасвоєні уроки минулого. – С. 34.

³⁰ Гибрессия Путина. Невоенные аспекты войн нового поколения. – С. 12–13.

Гібридність цих елементів гібридної війни найяскравіше описав польський політолог Лукаш Вуйчик, характеризуючи гібридність «зелених чоловічків»: «“Зелені чоловічки” на Сході України – це своєрідний гібрид, щось середнє між солдатами і терористами: не відомо, хто вони і хто ними командує. А якщо немає командирів, немає з ким вести перемовини про капітуляцію, немає з ким обговорювати умови перемир’я. Якщо почнеться стрілянина, невідомо, хто буде за це відповідати і в кого цілитися. Непросто із цими людьми і місцевим жителям, оскільки не ясно, де вони ще можуть з’явитися»³¹. Із цією гібридністю «зелених чоловічків» – російського спецназу безпосередньо зіткнулись українські військові частини, будучи блокованими ними та цивільним населенням Криму.

У результаті українські військові виявилися дезорієнтованими та деморалізованими, що врешті-решт призвело до їх капітуляції перед російськими військами без будь-якого збройного спротиву, і в результаті ці «зелені чоловічки» разом з російськими сухопутними підрозділами та морською піхотою Чорноморського флоту РФ без жодного пострілу захопили Кримський півострів, роззброїли і фактично взяли в полон 11-тисячне угруповання українських військ і Військово-Морських Сил України в Криму. Та сама тенденція була характерна і для першої фази російської воєнної інтервенції на сході України.

Розмитими є також початок і кінець гібридної війни, оскільки вона не має чітких ознак початку, переходу відносин зі стану миру в стан війни, вододіл між миром і війною стирається. Більше того, ці стани можуть переходити один в одний. Подібні переходи, перетікання, трансформацію цих станів тепер прийнято позначать такими поняттями, як «гібридна війна» і «гібридний мир». Саме тому гібридний мир не можна

³¹ *Wujczyk Ł.* Ukraina wojna hybrydowa. Wojna typu zgaduj-zgadula // *Polityka*. – 2014. – Мaja 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1579805,1,ukrainska-wojna-hybrydowa.read>.

визначити як стан відсутності війни, оскільки в ньому присутні певні елементи війни. Це мир в умовах постійної небезпеки і перманентної загрози застосування зброї та насильства. Водночас гібридна війна охоплює і активні бойові дії, і перемир'я, і переговори, і миротворчі заходи на різних стадіях ескалації конфлікту. «У цьому новому вигляді війни, – зазначає Марсель Х. Ван Харпен, – розмитою стала і розмежувальна лінія між миром і війною. Тут немає оголошення війни, військові дії сліднують одразу за “мирними переговорами” і “остаточним перемир'ям”, у ході якого гібридна війна, хоч і з меншою інтенсивністю, але все ж триває»³². Це з неймовірною точністю підтверджується перебігом бойових дій на Донбасі протягом 2014–2015 років і так званим «перемир'ям» відповідно до Мінських угод.

З іншого боку, країна-агресор у такий спосіб може заперечувати сам факт війни, що, власне, і робить Росія, утім, як і Україна теж, але вже як жертва агресії. Тож Росія уникає міжнародної відповідальності за порушення миру й територіальної цілісності України, а та не може задіяти силу міжнародного права проти Росії як агресора. У такій ситуації міжнародне співтовариство виявляється дезорієнтованим, байдужим і пасивним у протидії державі-агресору. Цим, до речі, до певної міри, пояснюється пасивна реакція провідних країн світу (США, Німеччини, Великої Британії, Китаю, а також таких організацій, як ЄС і НАТО) на розв'язану Росією гібридну війну проти України.

Як зазначають ті самі автори дослідницького проекту «Антарес»: «Пропагандивно це маскується агресором під громадянський конфлікт у країні, яка стала об'єктом агресії. Стратегічна мета інформаційно-пропагандистського супроводу – генерування невизначеностей. Це дає змогу ввести в оману громадську думку – нав'язувати вигідні інтерпретації того, що відбувається, як продовження глибокого внутрішнього конфлікту

³² Ван Харпен М. Х. Війна Путіна. Чечня. Грузія. Україна: незасвоєні уроки минулого. – С. 34.

(громадянської війни). Зовнішній світ, та й багато громадян у країні-жертві, які перебувають під впливом ворожої пропаганди, сприймають саме таку інтерпретацію»³³.

Відсутність чіткої дати початку гібридної війни позбавляє країну можливості своєчасно мобілізуватися й належним чином підготуватися до цієї війни, щоб дати гідну відсіч російському агресору. Так, дискусивним до цього часу залишається дата початку війни Росії проти України. Одні вважають такою датою момент захоплення «зеленими чоловічками» Верховної Ради Криму 23 лютого 2014 року. Мають рацію й ті, хто визначає початок війни 20 лютого, – датою, вказаною в указі президента РФ В. Путіна про нагородження російських військових за окупацію Криму, треті – 1 березня – день прийняття рішення Ради Федерації Росії про введення російських військ в Україну. Не без підстав Є. Магда вважає також важливим елементом гібридної війни Росії проти України події на Євромайдані, що стали «своєрідною розвідкою боєм, яку проводили не “зелені чоловічки”, а представники українських правоохоронних органів, але які вже перебували під зовнішнім керівництвом»³⁴.

До опосередкованих ознак початку гібридної війни Росії проти України її дослідники відносять, зокрема: широкомасштабні навчання російських військ перед початком безпосереднього вторгнення в Україну; роздачу російських паспортів цивільному населенню, яке мешкає на території їх імовірного вторгнення та окупації; звинувачення в порушенні прав російськомовного населення та геноциді етнічних росіян, які проживають на цій території, як приводу для розв’язання війни та воєнної інтервенції, як це було в Криму і на Донбасі.

Участь української сторони в російсько-українському конфлікті зовсім не виглядала, як війна, тим більше, гібридна. Її, радше, можна було би кваліфікувати як *«гібридний мир»*.

³³ Гибрессия Путина. Невоенные аспекты войн нового поколения. – С. 16.

³⁴ Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. – С. 28.

Що стосується наукового визначення цього поняття, то воно перебуває на стадії формулювання.

Загальноприйняте розуміння миру розглядається як відсутність війни або як стан відносин між державами в період між війнами. Гібридність миру в цьому разі полягає в тому, що насправді війна існує, але офіційно не визнається ні Україною, ні Росією. Інша ознака гібридності миру зумовлена гібридним характером самої війни, коли момент закінчення війни й настання миру не має чіткої фіксації. Немає чіткої межі між ними, як і межі між станом мирного і воєнного часу. У такому разі особливість гібридного миру, запровадженого Україною, проявляється в тому, що війна та бойові дії ведуться в умовах мирного часу, коли влада й суспільство керуються законодавчими актами і нормами, які регламентують їхню діяльність і взаємовідносини в мирний час.

Гібридний мир не передбачає укладення мирних договорів між воюючими країнами, які би зафіксували момент остаточного закінчення війни, її результати для обох сторін, закріплювали б новий баланс сил та інтересів і, головне, принципи і зобов'язання щодо підтримання миру між воюючими сторонами. Прикладом укладення такого гібридного миру можна вважати «Мінські угоди – 2», які й угодами не можна назвати, адже їхня назва: «Комплекс заходів щодо виконання Мінських угод». Що стосується міжнародного права, то в цій сфері Україна також суворо дотримується принципів міжнародного права включно до відмови застосування сили у своїй зовнішній політиці, не денонсувавши базових договорів та угод, основними з яких є Договір про дружбу, партнерство та співробітництво між Російською Федерацією і Україною та Угода про статус та умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України. Юридично Україна зберегла відносини стратегічного партнерства з Росією, не зважаючи на те, що остання розв'язала проти неї воєнну агресію, захопила частину української території та продовжує вести війну.

З початком війни для воюючих сторін утрачають силу всі двосторонні політичні, економічні, гуманітарні та інші договори, укладені в мирний час. Україна ж продовжує керуватись усією договірною-правовою базою, укладеною з Росією протягом усього періоду існування мирних відносин між двома країнами від часів утвердження української незалежності, тоді як Росія, навпаки, не вважає себе зобов'язаною їх дотримуватися.

Водночас обидві сторони (як Україна, так і Росія) відмовляються покладатися на міжнародне право, що регулює відносини між воюючими державами та правові наслідки війни, якими є Гаазькі конвенції та декларації 1899 та 1907 років, котрі визначають загальні принципи та конкретні норми міжнародного права, які стосуються війни, а також Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року та ін.

Гібридний мир можна трактувати як стан «невідчутної війни», коли суспільство психологічно та фізично не відчуває цього стану, а продовжує жити мирним життям, не помічаючи втрат і тяжких наслідків, або коли одна частина суспільства на території країни перебуває у стані війни (у зоні бойових дій), а інша – у стані миру, де триває мирне життя й відсутня загроза життєдіяльності людей. Як зазначає відомий прозаїк і публіцист Михайло Слабошпицький, «рожеві окуляри миру треба змінювати на те, що дозволить значно реальніше бачити події у новому контексті дня. Власне, ще й сьогодні чимало громадян в Україні живуть, діють, говорять і думають без жодної поправки на війну – вона анітрохи не присутня у їхніх відчуттях»³⁵. Такий мир можна вважати неповним, неповноцінним, коли в мирний час здійснюється часткова мобілізація, мета якої чітко не визначена, або збирається військовий податок та вводяться цивільно-військові адміністрації, коли війни офіційно немає, але запроваджуються окремі елементи воєнного стану в умовах мирного часу.

³⁵ Слабошпицький М. Велика війна 2014... : Україна: виклики, події, матеріали. – К. : Ярославів вал, 2015. – С. 38.

Гібридний мир по-українськи – це коли в одних сферах за-проваджуються воєнні заходи, а в інших – розвивається мирне співробітництво з Росією. Так, у сфері зовнішніх відносин Україна продовжує підтримувати дипломатичні та консульські відносини, розвивати політичний діалог з агресором. Міністерство закордонних справ, реалізуючи зовнішню політику, продовжує застосовувати інструменти мирного часу, обмежуючись заявами, консультаціями, деклараціями, нотами, робочими візитами і переговорами з російською стороною. Україна навіть не спромоглася відізвати свого посла з Москви та розірвати дипломатичні стосунки з Росією.

У торговельно-економічній сфері, попри російську воєнну агресію, анексію Криму та економічні санкції, введені Заходом проти Росії, Україна продовжує розвивати торговельно-економічні відносини з Російською Федерацією. Більше того, Верховна Рада України прийняла Закон «Про створення вільної економічної зони “Крим” та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України», що значно розширило можливість економічної співпраці українського бізнесу з окупованою територією. Російським банкам та російському бізнесу в Україні Національний банк та український уряд надавали і надають значні преференції та пільгові умови. Попри війну триває тісна кооперація російських та українських бізнес-груп. Обмежувальні заходи у сфері торговельно-економічних і гуманітарних відносин мали спорадичний, точковий характер, вони запроваджувалися з великим запізненням у відповідь на торговельну, економічну та інформаційну війну, розв’язану Росією. Хоча, як правило, з початком війни між воюючими державами припиняються торговельно-економічні та фінансові відносини, забороняються обладки з фізичними та юридичними особами агресора, коли може бути конфіскована вся державна власність ворожої країни, яка перебуває на території супротивної сторони, за винятком дипломатичних та консульських установ. Власне, саме так, згідно з правилами війни, й учинила російська влада в Криму

з українським державним майном та підприємствами, про що офіційно оголосив «прем'єр-міністр» Криму Сергій Аксьонов. Українська ж влада навіть не спромоглася направити обґрунтування до міжнародного суду про відшкодування збитків, завданих українській державі російською воєнною агресією. Це є досить красномовною ознакою гібридного миру України у відповідь на російську гібридну війну.

Іншою яскравою рисою гібридного миру можна вважати також відмову від реалізації плану оборони країни та переведення економіки країни на воєнні рейки. Система заходів з оборони країни так і не була введена в дію, починаючи з вертикалі воєнно-політичного керівництва і закінчуючи виконанням мобілізаційних планів органами державної влади. Виконувалися лише окремі заходи та задіявалися окремі елементи цієї системи, котрі самі по собі не мали належного ефекту.

Організована збройна боротьба як цілеспрямована система дій з відсічі агресії та оборони України також була відсутня. Зовнішня політика України у відносинах з Росією під час цієї гібридної війни також спрямована на досягнення гібридного миру, оскільки вона виключає застосування силових засобів і чітко дотримується принципів міжнародного права: непорушності кордонів, поваги до державного суверенітету Росії, непорушності зобов'язань перед Росією (попри те, що остання є агресором), невтручання в її внутрішні справи та принципу мирного розв'язання спорів. Саме тому пріоритетом України в розв'язанні російсько-українського конфлікту, виходячи з принципів гібридного миру, стали *політико-дипломатичні засоби та апеляція до міжнародних організацій*. Основним аргументом на користь вибору таких засобів у протидії російській воєнній агресії було гасло Президента П. Порошенка: «*Конфлікт з Росією воєнного рішення не має*».

Орієнтація України на встановлення гібридного миру як головну мету війни з Росією одразу дезорієнтувала думку міжнародної спільноти стосовно того, що саме Росія розв'язала цю війну. Війна почала сприйматися як мир, як внутрішній

конфлікт в Україні, до якого Росія не має безпосереднього стосунку, оскільки між цими країнами існують мирні відносини. Цей конфлікт, на думку більшої частини міжнародної спільноти, нав'язувану російською пропагандою, зумовлювався нелегітимною зміною влади в Україні, а тому Росія не є агресором, тобто ініціатором і першопричиною цієї війни.

Друга причина неефективності зовнішньої політики України в цей період полягала в тому, що тимчасовий уряд України покладався виключно на реакцію міжнародної спільноти щодо засудження агресора та на звернення до таких міжнародних організацій, як ООН, НАТО та ОБСЄ, а також на гарантії Будапештського меморандуму, надані Україні в обмін на її ядерне роззброєння, які насправді такими гарантіями не були. Хибність подібної зовнішньої політики була закладена у Воєнній доктрині України та інших нормативно-правових документах, згідно з якими пріоритет в обороні держави від зовнішньої воєнної агресії віддавався політико-дипломатичним засобом, тоді як збройним силам відводилася другорядна роль. Унаслідок цього, попри моральну перевагу, зовнішньополітична позиція Україна видавалася занадто слабкою та не мала жодного впливу на агресора, оскільки не була підкріплена реальною воєнною силою та конкретними кроками з організації оборони країни. Уряд України не мав ані конкретного плану, ані стратегії реалізації поставлених зовнішньополітичних завдань. Його дії виявилися низькопродуктивними, некомпетентними, нерішучими, запізнілими та неефективними, а часом і контрпродуктивними і злочинними.

Формат гібридного миру у війні з Росією був ні чим іншим, як латентною капітуляцією українського керівництва, в якій воно вбачало свій порятунок і можливість утриматися при владі. Отже, гібридний мир є зворотною стороною гібридної війни, її доповненням. Спільними їх рисами є *латентність і внутрішня та міжнародна легітимація*. **Гібридний мир є ні чим іншим як латентною капітуляцією.** Така форма, подана під гаслом «вести себе, як голуби миру», легалізує цю капітуляцію.

Гібридний мир легалізує гібридну війну, створює сприятливі умови для досягнення її цілей, робить її продуктивною.

Головна мета будь-якої війни, зокрема й гібридної, передбачає капітуляцію противника. Гібридний мир забезпечує таку капітуляцію і легітимізує гібридну війну. Адже слово «мир» є антонімом «війні». Якщо ми декларуємо «мир» у відносинах з Росією, значить, війни немає. Росія не агресор, її дії в Україні є легітимними, вона не порушує міжнародних норм і міжнародного права. Це означає, що Росія не є порушником міжнародної безпеки і, таким чином, вона уникає міжнародної ізоляції. Гібридність миру посилює латентність гібридної війни, оскільки в разі подібної латентної капітуляції України Росія не має потреби застосовувати великі військові з'єднання, створювати фронти і вдаватися до широкомасштабних бойових дій. Тож можна легко заперечувати наявність російських військ та бойові дії, які вони ведуть проти України на її території.

Україна не може нічого довести міжнародному співтовариству, оскільки вона перебуває у стані «миру» з Росією. Гібридний мир дає можливість владній еліті в Україні приховати свою зневагу і зневіру у власній армії та власному народі, адже нікому з учасників того засідання РНБО навіть на думку не спало покластися на українську націю, яка є суб'єктом історії. У тій ситуації їм було легше капітулювати перед В. Путіним, ніж звернутися до народу. Такий стан є також одним з проявів гібридної війни, коли не лише населення починає вороже ставитися до своєї влади, а й влада втрачає віру і «переходить в опозицію» до свого власного народу. Саме на такі ефекти й розраховував В. Путін, розв'язуючи гібридну війну проти України.

Гібридний мир закріплює також внутрішню легітимність гібридної війни, оскільки переводить її дискурс із зовнішньої, міжнародної проблематики у внутрішню, даючи підстави трактувати цю війну як внутрішньоукраїнський конфлікт – *«українську кризу»*. Відповідно, це дає можливість В. Путіну застосовувати ширший арсенал невійськових засобів, перебрати на себе роль «миротворця» та «захисника інтересів

російськомовного населення» і територіальної цілісності України від «зазіхання» на її державний суверенітет з боку США та Заходу. Цей рефрен чітко простежується в його виступі 18 березня 2014 року за результатами референдуму в Криму³⁶.

Власне, проведення референдумів на окупованих територіях є також одним із засобів внутрішньої легітимізації як гібридної війни, так і гібридного миру, оскільки вони «узаконують» цілі та результати війни і проводяться з метою закріплення миру шляхом капітуляції противника, роблячи цю капітуляцію законною та виправданою як в очах українського суспільства, так і в міжнародному середовищі, не кажучи вже про росіян, які розцінюють це як «історичну перемогу» над Заходом та українськими «бандерівцями».

Важливою відмінністю гібридної війни від інших форм конфлікту є своєрідність її результатів, які виражаються в таких категоріях, як «перемога» чи «поразка». Зокрема, на цю особливість звертають увагу автори книги «Україна – Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна»: «У “гібридній” війні можна зазнати поразки, яка на цій стадії ескалації конфлікту також буде “гібридною”, тобто не такою жорстокою і тотальною, як поразка в повномасштабній війні (більше навіть ітиметься про відступ, ніж поразку)»³⁷.

Подібне сприйняття поразки є досить небезпечним, оскільки воно може призвести до латентної капітуляції в результаті декількох воєнних поразок. Тим більше, що існування каналу перманентних переговорів у будь-який момент дає змогу і дипломатично, і юридично закріпити таку капітуляцію. Зокрема, поразки українських військ під Іловайськом і Дебальцевим

³⁶ Обращение Президента Российской Федерации. Владимир Путин выступил в Кремле перед депутатами Государственной Думы, членами Совета Федерации, руководителями регионов России и представителями гражданского общества [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kremlin.ru/events/president/news/20603>.

³⁷ Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна / В. П. Горбулін, О. С. Власюк, С. В. Кононенко. – С. 52.

на східному фронті непомітно наблизили Україну до капітуляції в цій війні з Росією, що деякою мірою вже закріплено в угоді «Мінськ-2». Саме через таку «підступність» поразки, конфліктуючі сторони ретельно зважують «ціну» перемоги (оцінюють ставки): здійснюють дипломатичний тиск, більше бояться зазнати поразки, ніж прагнуть до перемоги.

Така стратегія поведінки конфліктуючих сторін прирікає гібридну війну на довготривалість. У зв'язку із цим актуальною стає проблема визначення стадій, періодів та фаз розвитку гібридної війни. Хоча згадані автори розглядають гібридну війну як стадію, що передуює повномасштабній неприхованій війні або поверненню до «холодної війни» – попередньої стадії конфлікту. У цьому сенсі вони вказують на властивість «гібридної війни накладатись на інші стадії розвитку конфлікту», «зокрема коли одна зі сторін конфлікту, зазвичай агресор, уже розпочавши повномасштабну війну, намагається видати її за гібридну»³⁸. Це зумовлено бажанням деморалізувати й дезорієнтувати об'єкт нападу та ввести в оману світову спільноту.

Значною мірою такий воєнно-політичний блеф дає можливість агресору значно легше просуватися до цілей війни, що, власне, і робив В. Путін демонстративними діями сил бойової авіації та кораблів ВМС збройних сил Російської Федерації проти країн НАТО у 2015 році, а також ударами російської бойової авіації по позиціях опозиції в Сирії. З іншого боку, таке ведення війни дає можливість офіційній владі України не визнавати реальність війни, розглядаючи її як антитерористичну операцію (АТО).

Водночас це дезорієнтує конфліктуючі сторони у своїх діях і робить перебіг гібридної війни досить *хаотичним*. Більше того, така властивість відкриває можливість навіть заперечувати свою участь у війні, визнаючи себе, замість агресора, миротворцем чи посередником, що досить активно використовує

³⁸ Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна / В. П. Горбулін, О. С. Власюк, С. В. Кононенко. – С. 53–54.

Росія, уникаючи міжнародної відповідальності за скоєний міжнародний злочин. Отже, «невід’ємною характерною особливістю цього нового виду війни є можливість заперечувати участь у ній солдат, спецназу або спецслужб країни-агресора. Ця можливість заперечувати підтримується в “інформаційній війні”, супроводжуваний бойовими діями», стверджує М. Х. Ван Херпен³⁹. Аналізуючи перебіг російсько-грузинської війни 2008 року, що до певної міри була репетицією у відпрацюванні Росією моделі «холодної війни», Ван Херпен поділяє її на три фази: «холодну війну», явні ворожі дії та війну повним ходом⁴⁰.

Таким чином, окреслений аналіз підходів до визначення особливостей гібридної війни дає можливість з’ясувати її загальну та специфічну сутність як різновиду конфлікту і специфічної форми війни. *Загальна сутність гібридної війни полягає в тому, що вона є проявом асиметричного конфлікту. У найширшому значенні асиметричні конфлікти, як зазначає кандидат політичних наук М. Капітоненко, є наслідком взаємодії «акторів з приводу матеріальних або нематеріальних цінностей, при якій їм притаманні різні за характером цілі та засоби їх досягнення»*⁴¹. Іншими критеріями, якими послуговується автор при формулюванні цього визначення, є відмінності між акторами, їхньою силою та ресурсами. Згідно із ними, асиметричний конфлікт визначається як момент використання «сили» одного проти «слабкості» іншого⁴².

З погляду стратегічного аналізу, асиметричними є ті конфлікти, в яких застосовуються асиметричні стратегії, що являють собою систему положень і настанов, а також рішень, які базуються на врахуванні дисбалансу в силі та ресурсах, нерівнозначності

³⁹ Ван Херпен М. Х. Війна Путіна. Чечня. Грузія. Україна: незасвоєні уроки минулого. – С. 34.

⁴⁰ Там само. – С. 36.

⁴¹ Капітоненко М. Г. Асиметрія конфліктів в системі міжнародних відносин // Асиметрія міжнародних відносин / за ред. Г. М. Перепелиці, О. М. Субтельного. – К. : ВД «Стилос», 2005. – С. 445.

⁴² Там само. – С. 443.

інтересів і цілей, неадекватності дій, нетиповості методів і механізмів досягнення кінцевої мети⁴³. Сенс асиметричних стратегій полягає передусім у неадекватності відповіді чи реакції на певні дії опонента.

Оскільки ключову роль у конфлікті відіграють його суб'єкти – актори, то очевидно, що самі відмінності між ними є особливим критерієм для визначення асиметричного конфлікту. Якщо йдеться про міжнародний конфлікт, яким є російсько-українська війна, то основним критерієм для визначення його асиметричного характеру є різне положення України та Росії в ієрархії системи міжнародних відносин. У такому разі конфлікт між суб'єктами різного рівня ієрархії вважатиметься асиметричним. Якщо йдеться про внутрішній конфлікт як конфлікт між Україною та «ДНР»/«ЛНР», яким його намагається подати Росія, то таким критерієм можна вважати різне положення акторів у системі політичної влади України чи інші статусні відмінності, зокрема належність до державних або недержавних структур тощо.

Структурний аналіз асиметричних конфліктів указує на суттєву відмінність не лише суб'єктів, а й об'єктів таких конфліктів. Якщо типовими об'єктами міжнародних конфліктів є сфери впливу в регіоні чи на певній території або державний суверенітет інших держав та їхні ресурси, то в асиметричних конфліктах об'єкти втрачають свою цілісність. Вони розподіляються на окремі сегменти, які, у свою чергу, стають предметом зазіхання з боку суб'єктів конфлікту. В асиметричних конфліктах сторони відходять від традиційних об'єктів і переносять свої претензії в іншу сферу. Саме тому об'єктами протистояння в таких конфліктах стають віртуальні цінності, такі як розум, суспільна свідомість, поведінка населення ворожої країни, інформаційні ресурси тощо.

⁴³ Асиметрія міжнародних народних відносин / за ред. Г. М. Перепелиці, О. М. Субтельного. – К. : ВД «Стилос», 2005. – С. 473.

«Сила» в традиційних конфліктах завжди асоціюється з військовою могутністю. В асиметричному конфлікті вона також є необхідною, але недостатньою і неповною характеристикою. По-перше, не «сила» як така є ознакою асиметричного конфлікту, а «дисбаланс у силі» виступає основною рисою його асиметричності. По-друге, поряд з воєнною силою ключову роль в асиметричному конфлікті відіграють інші різновиди сили: «м'яка» сила, «розумна», «структурна» та «нормативна» сила.

Завдяки поєднанню її різновидів сила в асиметричному конфлікті набуває властивостей структурної переваги, здатності перетікати чи перевтілюватися з одного виду в інший. Виходячи з такої властивості, американські військові аналітики характеризують асиметричні війни, як «безформні й мінливі концепції». Їх надзвичайно важко аналізувати, оскільки вони нагадують собою пісок у діжці. Ви берете цю речовину з діжки, щоб зрозуміти її сутність і структуру, а вона розтікається поміж вашими пальцями. Ви бачите, що ця речовина (сутність) постійно змінює свою форму, навіть протягом того часу, коли пісок перебуває у ваших руках. Урешті-решт з'ясовується, що лише зернина піску має значення для аналітика в цьому контексті як первинна константа (*constanta*), а не їх поєднання в єдине ціле, яке й утворює «асиметрію»⁴⁴.

Невід'ємним критерієм у визначенні асиметричних конфліктів є відмінність у засобах, які в них застосовуються. Основною ознакою таких засобів є їх нетиповість і нетрадиційність порівняно з традиційними, якими зазвичай є військова техніка і зброя. У сучасних міжнародних асиметричних конфліктах такими нетиповими засобами також може бути зброя, яка базується на значних технологічних перевагах, що суттєво знижує кількість людських втрат. Технологічні переваги та колосальні

⁴⁴ *Eavbakis S., Kiras J., Kolet K.* Understanding «Asymmetric» Threats to the United States // *Comparative Strategy an international journal*. – 2002. – Vol. 21. – No 4. – P. 242.

економічні ресурси США дають їм змогу впроваджувати у військову сферу новітні наукові розробки, створювати високоінтелектуальну зброю та зброю направленої дії, що значно зменшує ризики для життя американських військовослужбовців і громадян та збільшує потенціал домінуючої американської сили. Для цього контингенти сухопутних військ, які мають розгортатися для виконання відповідних завдань у районі ймовірних загроз, замінюються ударами авіації та крилатих ракет.

Проте глобалізація та розвиток технічного прогресу розширюють спектр асиметричних засобів не лише для сильних, а й для слабких країн. Технології швидко збільшують руйнівну могутність озброєнь, підвищують їхню мобільність, мінімізують їхні габарити. Ці високі військові технології завдяки торгівлі стають доступними навіть для слабких та середньорозвинених країн. Це дає змогу третім країнам у короткі терміни стрімко нарощувати свій бойовий потенціал, що призводить до дестабілізації ситуації у відповідних регіонах світу.

До асиметричних засобів належать засоби та способи партизанської війни, ведення війни в горах і містах, тобто нетрадиційні методи війни. Ландшафт місцевості, наявність залізобетонних забудов у містах розглядаються як природні захисні чинники, які нівелюють перевагу противника в силі. Так, за даними американських військових аналітиків, для вирішення завдань наступальних дій у місті потрібен наряд сил, у дев'ять разів більший ніж на відкритій місцевості⁴⁵. До класичних асиметричних засобів належить також тероризм. *Тероризм* як засіб застосовується в умовах різкого дисбалансу у співвідношенні сил та радикальності цілей, які переслідує слабша сторона.

Таким чином, особливість асиметричних засобів полягає у їхній здатності мати *психологічний ефект на сильнішого противника*, вражати його не стільки фізично, скільки

⁴⁵ General Accounting Office. Military Capabilities: Focused Attention Needed to Prepare U.S. Forces for Combat in Urban Areas. – Washington D.C. : General Accounting Office, February 2000. – P. 6–7.

психологічно. У цьому контексті і балістичні та крилаті ракети, і радіологічна, хімічна та інші різновиди зброї масового знищення можна розглядати як зброю психологічну. Проте означені вище засоби здатні чинити опосередкований ефект. Безпосередній психологічний ефект мають засоби психологічної війни. Вони базуються на орієнтації та дезорієнтації керівництва країни, військового керівництва та особового складу збройних сил, цивільних громадян країни-противника з метою впливу на їхню волю і свідомість, а також зміцнення морально-психологічної стабільності власного суспільства.

Заходи психологічного впливу поділяються на *фізичні* та *інтелектуальні*. Фізичні заходи полягають у втручанні в інформаційні мережі, перехопленні інформації, отриманні доступу до інформації противника. Інтелектуальні заходи спрямовані на створення віртуальної системи управління поведінкою вірогідного противника, стимулювання рішень, які приймаються урядами країн, у потрібному напрямі. Психологічний тиск на вищих державних чиновників може бути успішнішим, ніж військове втручання, як це було в Лівані, Сомалі та В'єтнамі. У багатьох випадках загроза силою виявлялась ефективнішою як психологічний засіб впливу на політичні результати⁴⁶. До інших асиметричних засобів належать засоби інформаційної війни. Отже, *сучасний асиметричний конфлікт можна розглядати як зіткнення інтересів різностатусних акторів, реалізацію нерівнозначних цілей, яких на міжнародній арені досягають за допомогою неадекватних дій, нетипових і нетрадиційних засобів насильства*.

Актуалізація асиметричних конфліктів відбувається під впливом змін у системі міжнародних відносин. Такими передумовами виникнення сучасних міжнародних асиметричних конфліктів стала *зміна полярності* системи міжнародних відносин від однополярного до багатополярного світу. Ця

⁴⁶ Leech J. Asymmetries of conflict: war without death. – London : Frank Cass Publishers, 2002. – P. 98.

трансформація призводить до зміни балансу сили між ключовими її акторами й утворення цілої низки дисбалансів, що створює необхідну передумову для появи асиметричних міжнародних конфліктів. Отже, асиметричний конфлікт породжується динамікою зміни міжнародної системи, яка призводить до порушення її стабільності. У такій ситуації порушуються механізми саморегуляції системи. У цьому сенсі асиметричні конфлікти є вищою стадією розвитку міжнародної кризи, а також шляхом її подолання, оскільки в результаті таких конфліктів система міжнародних відносин переходить у новий якісний стан.

Асиметричні конфлікти виникають в умовах втрати системою міжнародних відносин своєї *гомогенності*. Послаблення гомогенності порушує паритетність відносин, їх структурованість, що призводить до втрати балансу сил та інтересів між провідними міжнародними акторами, притаманного раніше існуючій гомогенній системі. Першою формою асиметричного конфлікту в умовах таких глобальних геополітичних трансформацій на початку ХХІ століття стала *«мережева війна»*. Її основною передумовою було поширення глобальних телекомунікацій та комп'ютерних мереж, що, у свою чергу, призвело до утворення соціальних мереж і формування в них нових соціальних структур, які отримали назву *«мережевого суспільства»*. Таким чином, війна стала мережевим явищем, а військові дії – різновидом мережевих процесів.

Концепція мережевої війни вперше була розроблена у США і спрямовувалася на поширення американського впливу у світі та збереження однополярного світу. Можливо, вона стала асиметричною відповіддю на тероризм, який на початку ХХІ століття перетворився на глобальну загрозу. Установлення цілковитого контролю і підтримання свого впливу на світові процеси є головним завданням ведення мережевої війни.

Мережева війна являє собою конфлікт соціетального рівня, який розвивається за допомогою інформаційних мереж та Інтернет-комунікацій. Поява такого роду конфліктів стала можливою з утворенням мережної форми соціальної організації суспільства.

Інформація є ключовим ресурсом мережі. Отже, для володіння перевагою в мережевій війні потрібно отримати доступ до інформації та установити контроль над мережевими каналами.

Основною відмінністю мережевої війни як війни шостого покоління є те, що коло осіб, котрі мають доступ до мережі Інтернет, значно розширюється і боротьба ведеться вже не між державами, а між глобальними структурами, які можуть мати як свою інституціоналізацію, так і займатися підривною діяльністю. Центральним завданням ведення всіх мережеских війн є проведення «операції базових ефектів» (Effects-based operations – ЕВО), які визначаються як «сукупність дій, спрямованих на формування моделі поведінки»⁴⁷. Спочатку обирається об'єкт агресії, потім він покривається мережею – «омережується», «прошивається» заданою для кожної конкретної операції «прошивкою» – і лише після цього починається власне «війна». Хоча звичних бойових дій можна й не помітити⁴⁸. Така «прошивка» українського інформаційного простору була зроблена Росією шляхом проведення стратегічної наступальної інформаційної операції проти України протягом 2013 року.

Операція базових ефектів означає попереднє встановлення повного й абсолютного контролю над усіма учасниками актуальних або можливих бойових дій і тотальне маніпулювання ними в усіх ситуаціях – і тоді, коли війна ведеться, і тоді, коли вона назріває, і тоді, коли панує мир. У цьому вся *суть «мережевої війни»* – вона не має початку й кінця, вона ведеться постійно, її мета – *забезпечити тих, хто її веде, здатністю всебічного керування всіма діючими силами людства*⁴⁹.

⁴⁷ Цит. за: *Smith Edward A., Jr. Effects-based Operations. Applying Network-centric Warfare in Peace, Crisis and War.* – Washington, DC : DoD CCRP, 2002.

⁴⁸ *Коровин В.* Сетевые войны: в сторону широких масс [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://evrazia.org/article/2273>.

⁴⁹ *Мямлин К.* Сетецентричные войны. Новая (сетевая) теория войны [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://communitarian.ru/publikacii/setevye_voyny_i_tekhnologii/setetsentrichnyevoyynovaya_setevayateoriya_voyny/.

Головне завдання мережевої війни – зламати волю до опору, переконати, що опір марний, недоцільний і, врешті-решт, шкідливий. Зміст мережевої війни саме й полягає у формуванні суспільної думки, суспільних процесів таким чином, щоб вони або не чинили спротив трансформаціям, що відбуваються, або навіть були спільником у цих трансформаціях. Мережева війна ведеться на більш тонких рівнях, з використанням інформаційних технологій, дипломатичних мереж, неурядових організацій, з підключенням журналістів, ЗМІ, блогерів і т. ін. Це – багаторівнева стратегія, результатом якої стає досить конкретна військова перемога, виражена у відторгненні територій⁵⁰.

Проте в умовах переструктуризації системи міжнародних відносин у бік багатополярності мережева війна стає основною формою геополітичного протиборства і переміщується у сферу збройної боротьби. У цій сфері мережева війна отримала назву «мережецентрична війна». *Мережецентрична війна* – основа військової концепції, яка передбачає посилення бойової могутності угруповання об'єднаних сил за рахунок утворення інформаційно-комутаційної мережі, котра поєднує джерела інформації (розвідки), органи управління й засоби ураження (придушення), що забезпечує доведення до учасників операцій достовірної та повної інформації про обстановку в реальному часі.

Концепція передбачає чотири основні фази ведення бойових дій:

- досягнення інформаційної переваги за допомогою випереджального знищення (виведення з ладу, придушення) системи розвідувально-інформаційного забезпечення противника (засобів і систем розвідки, мережеутворюючих вузлів, центрів обробки інформації та керування);
- завоювання переваги (панування) у повітрі шляхом придушення (знищення) системи протиповітряної оборони противника;

⁵⁰ Коровин В. Сетевые войны: в сторону широких масс.

- поступове знищення залишених без керування та інформації засобів ураження супротивника, передусім ракетних комплексів, авіації, артилерії, бронетехніки;
- остаточне придушення або знищення вогнищ опору супротивника.

Успішне здійснення кожної з фаз операції ґрунтується на значно меншій тривалості бойового циклу «виявлення – впізнання – цілепоказання – ураження» порівняно з противником, що передбачає досить точні й повні відомості про конфронтуюче угруповання⁵¹.

В умовах переструктуризації глобального світового порядку формується структурна асиметрія, пов'язана зі зміною статусів міжнародних акторів в ієрархії системи міжнародних відносин, яку прийнято називати «*статусною асиметрією*». У конфліктах, що характеризуються статусною асиметрією, змінюються суб'єктно-об'єктні відносини. По-перше, суб'єктом цих конфліктів стають як державні, так і недержавні актори; по-друге, реальним об'єктом конфлікту є зміна структури відносин між суб'єктами; по-третє, реалізація інтересів у цих конфліктах досягається як військовими, так і невійськовими засобами за допомогою як «жорсткої», так і «м'якої» сили.

Така зміна характеру асиметричного конфлікту за наявності мережевого суспільства трансформувало його у форму гібридної війни. Гібридну війну в цьому сенсі можна вважати вдосконаленою та просунутою формою мережевої та мережецентричної війни. У цьому, власне, і полягає гібридність, специфічна сутність гібридної війни, що уособлює собою структурну асиметрію.

Уперше елементи ведення новітніх гібридних війн проявилися у другому десятилітті ХХІ століття під час так званої

⁵¹ Сетецентрическая война [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B0.

«арабської весни», черговою ланкою якої стала війна в Сирії. Проте у своїй завершеній формі цю війну розпочала Росія, розв'язавши воєнну агресію проти України. Передумовами появи гібридних війн стали насамперед *геополітичні зрушення*, пов'язані зі створенням багатопольної системи міжнародних відносин та міжцивілізаційним структуруванням нового світового порядку. За цих умов виникають дисбаланси між ключовими гравцями, які можуть бути легко подолані методами ведення гібридних війн. Адже в гібридній війні баланс у силі втрачає своє значення через перенесення збройного протистояння з поля бою в інформаційну, соціальну та когнітивну сфери. Причому якщо соціальні та інформаційні сфери пов'язані з певною фізичною інфраструктурою, то когнітивна сфера є найменш матеріальною, тому що існує у свідомості людини. Через це такі війни, за твердженням доктора Девіса Альбертса, складаються із трьох основних типів дій. По-перше, це вдосконалення традиційного бою. По-друге, це еволюція того, що називають нетрадиційними місіями, тобто досить різноманітного набору дій, включаючи гуманітарну допомогу, спеціальні операції та конфлікти малої інтенсивності, миротворчі операції та акції, спрямовані на запобігання поширенню зброї. І по-третє, зародження унікальної для інформаційної епохи форми війни⁵².

З іншого боку, гібридна війна передбачає широку комбінацію різнотипових акторів, до яких не можна застосувати свою перевагу у військовому потенціалі. Національні держави або об'єднання національних держав не є єдино можливими гравцями в таких конфліктах. Недержавні актори (включаючи політичні, етнічні й релігійні групи, організовану злочинність, міжнародні та транснаціональні організації та навіть окремих осіб, оснащених інформаційними технологіями) здатні організовувати інформаційні атаки та будувати інформаційні стратегії для досягнення бажаних цілей⁵³.

⁵² Цит. за: Савин Л. Бесконтактные и сетевые войны [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mssian.kiev.ua/print.php7ioM1607771>.

⁵³ Там само.

Отже, другою безумовною передумовою виникнення гібридних війн є *поява глобального інформаційного простору*, утворення глобальних соціальних мереж та мережевого суспільства. Таким чином, сучасний історичний розвиток знаменує собою перехід від індустріальної до інформаційної ери, коли основним способом життєдіяльності людства стає виробництво інформаційних продуктів. Отже, і головним видом зброї, поряд з фізичною, конвенційною чи ядерною зброєю, стає інформаційна зброя.

Теорія гібридної війни являє собою модель військової стратегії в умовах постмодерну. Як моделі нової економіки побудовані на високих технологіях та інформаційних ресурсах доводять свою перевагу над традиційними економічними моделями промислово-індустріальної епохи, так і гібридні війни претендують на якісну перевагу над існуючими воєнно-стратегічними концепціями індустріальної епохи.

Формування великих міжцивілізаційних об'єднань в умовах ХХІ століття робить їх основними суб'єктами міжцивілізаційних конфліктів, про що свого часу писав С. Гантінгтон. Основними об'єктами таких конфліктів стають цінності, які мають нематеріальний вимір. Отже, третьою передумовою появи гібридних війн є *цивілізаційна структуризація* світового порядку, оскільки основним об'єктом у такій формі асиметричних конфліктів є *цивілізаційні цінності*.

Гібридна війна стала також наслідком усвідомлення людством величезної руйнівної сили сучасних озброєнь та фатальних для людства і природи наслідків ядерних війн. Вона дає можливість уникнути таких катастрофічних наслідків порівняно з ядерними чи широкомасштабними конвенційними війнами і водночас зберегти її політичну сутність як «продовження політики іншими засобами», згідно з формулою Клаузевіца. Гібридна війна як нова форма мережевої чи мережецентричної війни може поєднувати в собі майже всі форми асиметричних конфліктів, починаючи від тероризму чи воєнної окупації та закінчуючи класичними видами ведення війни.

Гібридна війна є якісно новою формою війни, яка буде типовою в умовах ХХІ століття. При цьому її політична сутність залишиться незмінною, оскільки вона породжується політичними причинами та її метою є розв'язання геополітичних протиріч із приводу влади чи геополітичного домінування в регіоні чи світі або маніпулювання ключовими тенденціями у світовій політиці. Таким чином, гібридні війни стають явищем міжнародних відносин, формою міжнародного конфлікту, який виникає в результаті зіткнення інтересів різноспрямованих геополітичних центрів сили з метою розв'язання протиріч, що складаються в боротьбі за перерозподіл сфер впливу та їх ролі й місця в ієрархічній системі міжнародних відносин.

На *оперативно-стратегічному рівні* гібридні війни можна інтерпретувати як відсутність порядку на території конфлікту поряд з гнучкістю його основних акторів. Франк Хофманн, один з авторів концепції гібридних війн, характеризує їх як «повний арсенал різних видів бойових дій, включаючи конвенціональні можливості, іррегулярну тактику і формування; терористичні акти, безладне насильство і кримінальні безлади»⁵⁴. Гібридні війни можуть вестися як державою, так і різними недержавними акторами. Натан Фрейер із Центру стратегічних і міжнародних досліджень, який також є одним з авторів терміна «гібридна війна», вважає, що в майбутньому США зіткнуться із чотирма видами загроз: традиційною війною, іррегулярною, катастрофічним тероризмом і підривною діяльністю. За версією Н. Фрейера, гібридна загроза – це та, коли будь-який актор використовуватиме дві або більше форм зазначених конфліктів.

Згідно з Ф. Хоффманом, гібридна війна поєднує в собі п'ять елементів:

- *модальність* проти структури: чи повинно визначення фокусуватися на методах ведення бою противника, чи його

⁵⁴ Hoffman F. G. Future Threats and Strategic Thinking // Infinity Journal. – 2011. – No 4. – P. 17.

структурі (комбінації держав, недержавних акторів, іноземних бойовиків)?

- *одночасність*: чи використовують сили одночасно чотири різні режими конфлікту, чи демонструють здатність використовувати всі чотири під час кампанії?

- *злиття*: чи повинні сили з'єднувати різні підрозділи, регулярних та нерегулярних формувань на арені бойових дій, чи мають вони змішувати різні режими конфлікту? Наскільки повинна вводитися координація і на якому рівні війни?

- *комплексність*: чи потрібно актору змішувати всі чотири режими, чи трьох із чотирьох достатньо, щоб зробити його гібридним?

- *злочинність*: чи є злочином навмисний вибір режиму конфлікту, чи це просто джерело доходу або підтримка бандформувань?⁵⁵ Держава, яка вдається до гібридної війни, укладає угоду з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок з якими формально повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, які сама держава робити не може, тому що будь-яка держава зобов'язана дотримуватися Женевської та Гаазької конвенцій про закони сухопутної війни, домовленостей з іншими країнами. Усю брудну роботу можна перекласти на плечі недержавних формувань⁵⁶.

Отже, розв'язавши гібридну війну проти Заходу в глобальному масштабі, Росія поставила за мету зруйнувати існуючий світовий порядок і досягти в міжнародному середовищі стану світового хаосу, генеруючи який вона може чинити свій вплив на глобальні процеси. Для Європи це означає руйнацію існуючої архітектури європейської безпеки, дискредитацію

⁵⁵ Hoffman F. G. Hybrid vs. compound war // Armed Forces Journal. – 2009. – Oct. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://armedforcejournal.com/2009/10/4198658>.

⁵⁶ Гибридная война Путина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://Kne.com.ua/9-glavnyj-razdel/1235-gibridnaya-vojna-putina.html>.

таких її основних структур, як НАТО, ЄС та ОБСЄ, а також Гельсінкського процесу щодо непорушності кордонів та державного суверенітету, включно з ООН і статутом цієї організації.

Вибір саме такої форми війни полягає в тому, що вона надає Росії значні переваги порівняно з класичними формами війни попередніх століть. По-перше, для досягнення багаторівневого комплексу цілей війни для В. Путіна було конче важливим збалансувати ці цілі з ресурсами, засобами та формами ведення війни. Безперечно, в умовах різкого дисбалансу потенціалів Заходу і Росії він не міг наважитися на розв'язання не те що глобального, а навіть регіонального симетричного конфлікту із Заходом. Адже для досягнення глобальних цілей потрібні глобальні ресурси, яких Росія не має. В умовах гібридної війни це не обов'язково, оскільки така війна не потребує великих економічних і воєнних витрат. У гібридній війні перевага в силовому балансі й диспаритет не мають вирішального значення, оскільки вона являє собою форму асиметричного конфлікту. Таким чином, саме шляхом гібридної війни Росія може компенсувати свою економічну й технічну відсталість і нівелювати значну перевагу Заходу в економічному та воєнному потенціалах.

Тією самою логікою В. Путін керувався, приймаючи рішення про розв'язання війни проти України. Для повалення державного суверенітету України та знищення її як держави в цій війні необхідно повністю знищити її збройні сили, придушити будь-який збройний опір та окупувати всю або переважну частину її території. Для вирішення таких воєнно-політичних завдань потрібно задіяти як мінімум 500-тисячне військо, підтримане угрупованнями чисельністю 400–500 бойових літаків, 600–800 танків, багатьма артилерійськими з'єднаннями та відповідним тиловим забезпеченням фронтового рівня. Для ведення такого регіонального конфлікту середнього рівня інтенсивності необхідно було відкривати декілька фронтів на різних напрямках, що потребувало проведення загальної мобілізації та введення воєнного стану на всій території Росії або на її європейській частині. Проведення воєнної кампанії в масштабах

такого рівня конфлікту могло тривати від одного до декількох років. Звісно, що на такі витрати й ризики В. Путін наважитися не міг, тому він удався до асиметричного локального конфлікту низького рівня інтенсивності у формі гібридної війни.

По-друге, гібридна війна не обмежена міжнародними конвенціями та правилами ведення війни згідно з міжнародним правом. У ній немає чітко означеного початку й кінця війни. Для гібридної війни не властиві воєнні фронти, численні армії та масштабні воєнні операції, оскільки вона ведеться переважно у віртуальній сфері, а об'єктом цієї війни є суспільна свідомість, розум. Такі гібридні війни спрямовані на створення хаосу на території противника, суспільного хаосу серед його населення, управлінського хаосу в системі державного й військового управління. У цій ситуації застосування воєнної сили зводиться до необхідного мінімуму, оскільки дає агресору змогу використовувати цивільне населення та збройні сили країни-жертви на шкоду її власному уряду. За регулярними військами залишається тільки завдання захоплення території, встановлення окупаційної влади та придушення локального спротиву. Ведення таких гібридних війн планується починати та завершувати на території противника серед його населення.

Важливою особливістю гібридної війни є те, що вона розв'язується без офіційного оголошення війни. До її специфічних рис належать приховування країною-агресором своєї участі в конфлікті; широке використання нерегулярних збройних формувань (у тому числі під прикриттям мирного населення); нехтування агресором міжнародних норм ведення бойових дій і чинних угод та укладених домовленостей; взаємні заходи політичного й економічного тиску (за формального збереження зв'язків між двома країнами); широка пропаганда і контрпропаганда із застосуванням «брудних» інформаційних технологій; протистояння у кібернетичному просторі⁵⁷.

⁵⁷ Стратегія і тактика гібридних війн в контексті військової агресії Росії проти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bintel.com.ua/uk/analytics/gibrid-war/>.

Особливо важливим елементом гібридної війни є інформаційно-психологічний вплив на суспільну свідомість, що дає можливість забезпечити добровільне підкорення населення країни агресору та підтримка ним агресивного курсу ворожої країни. Глобальний характер такої війни зумовлюється тим, що вона ведеться в глобальному інформаційному просторі і дає змогу здійснити політичний вплив на всю світову спільноту, як на противників, так і на прихильників агресора, а також на нейтральне середовище та світову суспільну думку загалом.

В умовах інформаційного суспільства інформаційно-психологічний вплив вважається найефективнішим інструментом внутрішньої та зовнішньої політики, який надає унікальні за своєю вражаючою силою можливості для прихованого управління поведінкою противника та світовими процесами, маніпуляції ними у власних інтересах. Такий інформаційно-психологічний вплив розглядається російськими науковцями як війна, тому що в ній застосовується насильство з метою примусу та підкорення⁵⁸. Особливість застосування насильства в такій війні полягає в тому, що воно здійснюється шляхом впливу інформації на психіку людини. Отже, *такий вплив фактично є насильством над свідомістю людей.*

Іншою ознакою інформаційно-психологічного впливу як способу ведення війни вважається застосування в ньому інформаційної зброї, яка вбиває раціональну поведінку людей, що, власне, є процесом їх зомбування. Саме на цьому насильницькому характері дій у процесі інформаційної війни акцентують увагу російські вчені, розглядаючи його як необхідну та обов'язкову ознаку війни в період відсутності відкритого збройного конфлікту. На цій підставі вони вважають інформаційну війну явищем зовнішньо мирного періоду міждержавного

⁵⁸ Маноїло А. В. Информационно-психологическая война: факторы, определяющие формат современного вооруженного конфликта. Киев: Материалы V Международной научно-практической конференции «Информационные технологии и безопасность». – 2005. – Вып. 8. – С. 73–80.

конфлікту, котре дає можливість вирішувати зовнішньополітичні завдання у сфері геополітичного протиборства, і розглядають її як особливий вид відносин між державами, при якому для розв'язання існуючих геополітичних протиріч застосовуються методи, засоби й технології силового впливу на інформаційну сферу цих держав⁵⁹. У війнах нового покоління, на переконання російських ідеологів гібридної війни, домінуватимуть методи інформаційно-психологічного впливу з метою досягнення переваги в силах і засобах контролю, морального і психологічного пригнічення персоналу збройних сил та цивільного населення противника.

Таким чином, інформаційно-психологічний вплив розглядається як частина системи політичних відносин – це сукупність усіх політичних конфліктів, у яких перевага надається різним видам інформаційно-психологічного насильства, яке втілюється в спеціальній організаційній формі таємних операцій з обов'язковим застосуванням інформаційної зброї. Проте інформаційна зброя в геополітичному протиборстві доповнюється іншими видами і формами застосування зброї⁶⁰. Пріоритет у застосуванні інформаційної зброї надається переважно в латентній фазі розвитку воєнно-політичного конфлікту, тобто в період відсутності відкритого збройного протистояння.

Під час збройного протистояння інформаційна зброя застосовується в комплексі зі звичайною зброєю. Причому типовими стає застосування звичайної зброї для підсилення інформаційно-психологічного впливу на цивільне населення. Так, сепаратисти Донбасу досить часто обстрілюють з гармат житлові будинки Донецька та інших містечок з метою провокування в місцевого населення відчуття ненависті до українських

⁵⁹ Стрельцов А. А. Обеспечение информационной безопасности России. Теоретические и методологические основы. – М. : МЦНМО, 2002; Принципы, касающиеся международной информационной безопасности. Проект. – МИД РФ, 2000.

⁶⁰ Манойло А. В. Информационно-психологическая война: факторы, определяющие формат современного вооруженного конфликта. – С. 76.

військових та України загалом. Адже найбільшого ефекту й результативності у веденні війни можна досягти тільки за дотримання принципу комплексного застосування сил та засобів.

Виходячи із цього принципу в гібридній війні інформаційно-психологічний вплив поєднується із засобами та елементами різних форм воєнно-політичного конфлікту: торговельної, партизанської, диверсійної, громадянської війни, воєнної окупації, тероризму із залученням як державних, так і недержавних акторів. Так, *гібридна війна Росії проти України поєднує в собі інформаційну, торговельну, «газову» війну, воєнну агресію, воєнну окупацію, тероризм, партизанську, диверсійну та громадянську війну.*

Поєднання цих різноманітних форм конфлікту дає можливість необмежено розтягувати гібридну війну в часі: починаючи від певного дискретного періоду проведення воєнної операції до *перманентної війни* як природного стану життя. Основна мета таких дій полягає в скороченні розгортання грубої військової сили до необхідного мінімуму, що дає військовому й цивільному населенню противника змогу підтримати нападника на шкоду своїм власним уряду і країні. Цікаво зазначити, поняття перманентної війни означає і наявність постійного ворога. Згідно з російською інтерпретацією, в нинішній геополітичній структурі ворогом визначається західна цивілізація, її цінності, культура, політична система, ідеологія.

Водночас запровадження, а тим більше успішне завершення гібридної війни можливе лише за наявності певних обов'язкових *внутрішніх та зовнішніх передумов*. Основною умовою отримання перемоги в будь-якій війні є перевага в співвідношенні сил. Проте в асиметричному конфлікті у формі гібридної війни баланс сили має дещо інші параметри і структуру. Наявність дисбалансу на користь країни-агресора в гібридній війні вимірюється згуртованістю його суспільства навколо цілей війни, перевагою не лише у військовій, а й в економічній та інформаційній сферах, з одного боку, та слабкістю влади країни противника, розколотістю його суспільства, дезінтеграцією

економіки та недієздатністю й деморалізацією його силових структур – з другого.

Зовнішніми передумовами для розв'язання гібридної війни Росії проти України стали:

- зміна геополітичної невизначеності на геополітичне суперництво в регіоні Східної Європи;
- посилення міжцивілізаційного розколу в цьому регіоні;
- посилення російського впливу в Європі та зміна балансу сили в Чорноморському регіоні на користь Росії;
- центрове (буферне) геополітичне положення України;
- неефективність структур і механізмів європейської безпеки.

Необхідними внутрішніми умовами для проведення Росією гібридних війн на території сусідніх держав є:

- наявність російської військової присутності;
- створення розгалуженої агентурної (шпигунсько-диверсійної) мережі та її глибоке проникнення в державні структури і недержавні організації;
- наявність проросійських радикальних рухів;
- наявність компактного проживання великої групи етнічних росіян (30–50%);
- російськомовне населення;
- російські громадяни;
- спільна з Росією історія;
- проблема визначення ідентичності (радянської, православної, російської, невизначеної).

Усі ці умови були наявні в Криму, де 58% мешканців становили етнічні росіяни та майже 100% – російськомовне населення, і на Донбасі, де майже 34% мешканців були етнічними росіянами.

Важливою особливістю гібридної війни є невизначеність або підміна *суб'єктності* сторін конфлікту, коли воююча сторона може маскувати свою роль у конфлікті, видаючи себе за нейтральну сторону або посередника, водночас створюючи фіктивних суб'єктів цього конфлікту. Так, під час воєнної окупації

Криму Росія видавала за основного суб'єкта так звану «самооборону Криму», яка виступала за «самовизначення» півострова, й лише на завершальному етапі окупації Російська Федерація визнала свою суб'єктність у цьому процесі.

Під час бойових дій на Донбасі Росія видає себе за посередника й нейтральну сторону, виставляючи замість себе воюючою стороною фіктивні суб'єкти – так звані «ДНР» та «ЛНР», а також російських найманців, які під виглядом «народних ополченців» воюють за незалежність «Новоросії» – вигаданої нею неіснуючої держави. У такий спосіб Росія намагається інтерпретувати гібридну війну як внутрішній конфлікт в Україні, що точиться між «ополченцями Донбасу» і «київською хунтою», до якого Росія, нібито, не має жодного стосунку. Тут ми спостерігаємо не лише підміну суб'єктів, а й підміну сенсів, коли реальні суб'єкти підміняються віртуальними сенсами на кшталт «Новоросія», «київська хунта» тощо.

Ще однією важливою особливістю гібридної війни є *маніпуляція* цілями і завданнями на кожному з етапів її проведення, коли не існує чітко визначеної мети й термінів її досягнення на кожному з етапів воєнної кампанії. Замість цього визначається «дерево цілей», які реалізуються в різних комбінаціях, залежно від перебігу самого конфлікту. Домінантними в такій ситуації є не кінцеве, головне, а проміжні завдання. На підставі й залежно від їх виконання (принаймні часткового) формуються нові цілі.

Свої специфічні риси має також і сам перебіг гібридної війни, який можна поділити на фази, етапи гібридної війни та етапи проведення воєнної кампанії в гібридній війні. Російські експерти С. Чекінов та С. Богданов виокремлюють вісім фаз проведення гібридної війни⁶¹.

Перша фаза: *невійськова асиметрична війна* (включає інформаційні, моральні, психологічні, ідеологічні, дипломатичні

⁶¹ Чекинов С. Г., Богданов С. А. О характере и содержании войны нового поколения // Военная мысль. – 2013. – № 10. – С. 15–22.

та економічні заходи як частину плану зі створення сприятливих політичних, економічних та військових передумов).

Друга фаза: *спеціальні операції*, щоб ввести в оману політичних і військових керівників. Вона охоплює проведення узгоджених заходів, які здійснюються дипломатичними каналами, ЗМІ, на рівні урядів і військових відомств, з їх дезінформації, що дає змогу створювати й надавати неправдиві дані, накази, розпорядження та інструкції.

Третя фаза: *залякування, введення в оману і підкуп* урядовців і військових офіцерів з метою змусити їх відмовитися від виконання своїх службових обов'язків.

Четверта фаза: *пропаганда* з метою дестабілізації та збільшення невдоволення населення за допомогою російських груп бойовиків, ескалації підривної діяльності.

П'ята фаза: *створення забороненої для польотів зони над країною*, котра піддається нападу, запровадження блокади, широке використання приватних військових компаній у тісній співпраці з озброєними опозиційними блоками.

Шоста фаза: *початок військових дій*, яким безпосередньо передуює масштабна розвідка і підривна діяльність. На цій фазі задіюються всі види, форми й методи застосування сили, у тому числі: сили спеціальних операцій, радіо-, радіотехнічна, електронна та дипломатична розвідки, секретна розвідувальна служба, промислове шпигунство.

Сьома фаза: *поєднання цільових інформаційних операцій, операцій радіоелектронної боротьби, аерокосмічної розвідки, безперервного військово-повітряного наступу*, із застосуванням високоточної зброї, запущеної з різних платформ (далекобійної артилерії та зброї на нових фізичних принципах дії, в тому числі мікрохвильової, променевої та нелетальної біологічної зброї).

Восьма фаза: *знищення точок опору* тих, хто вижив серед ворожих підрозділів під час спеціальних операцій, що проводяться розвідувальними підрозділами, щоб визначити, які ворожі підрозділи вижили, і передавати їх координати, щоб

потім атакувати їх ракетними й артилерійськими підрозділами; знищення армійських підрозділів; застосування ефективної сучасної зброї; десантування з повітря, щоб оточити осередки опору; зачистка території сухопутними військами.

Іншими словами, російські військові поставили ідею гібридної війни в самий центр свого оперативного планування й використовують усі можливі важелі для досягнення цієї мети: вмілі внутрішні комунікації, операції з дезінформації, психологічні операції та добре побудовані зовнішні комунікації.

Українські експерти гібридну війну поділяють на три основні етапи: підготовчий, активний і завершальний⁶².

На *підготовчому етапі* (який може тривати кілька років) керівництвом країни-агресора за активного залучення спецслужб уживаються заходи з формування ідеологічних, політичних та військових передумов майбутньої агресії. Ці заходи охоплюють:

- зміцнення системи державної влади в Росії, включно з посиленням контролю над усіма сферами її життєдіяльності;
- ідеологічну обробку власного населення задля об'єднання довкола ідей російського імперіалізму та великодержавного шовінізму, захисту так званих «національних цінностей та інтересів», боротьби із «зовнішнім ворогом» в умовах «обложеної фортеці» тощо, а також максимальне послаблення опозиції в усіх її проявах;
- захоплення інформаційного простору України (країни-супротивника) та використання його у своїх інтересах для формування в суспільстві відповідного настрою;
- руйнація державної влади країни – об'єкта агресії, зокрема підкуп впливових урядовців, політичних діячів та керівництва силових структур; просування агентів впливу на посади в державних органах влади; розпалювання протистояння між різними політичними силами й установлення контролю

⁶² Стратегія і тактика гібридних війн в контексті військової агресії Росії проти України.

над ними (передусім із числа ідеологічно близьких і корумпованих партій та рухів);

- внесення розколу серед населення країни-супротивника шляхом стимулювання внутрішніх суперечностей політичного, міжнаціонального та міжрелігійного характеру (зокрема в рамках створення й підтримки різних партій, рухів та організацій відповідного, в тому числі екстремістського спрямування);

- усебічне послаблення країни – об'єкта агресії, підрив довіри населення до влади, а також поширення протестних і сепаратистських настроїв у суспільстві через провокування соціально-економічних та інших проблем (у тому числі шляхом застосування елементів торговельно-економічних та енергетичних війн);

- дискредитація зовнішньої та внутрішньої політики країни-супротивника, нав'язування її керівництву й населенню певних ідей та цивілізаційних цінностей шляхом проведення активної інформаційної кампанії із застосуванням спеціальних методів «зомбування» суспільства із широким залученням як державних, так і неурядових організацій.

На *активному етапі* (як правило, триває до року) проводиться *прихована агресія проти обраної країни з метою безпосередньої реалізації поставлених цілей*. Для цього передбачаються такі кроки:

- у країні – об'єкті агресії створюються незаконні збройні формування з представників місцевих антиурядових сил, до них залучаються співробітники спецслужб, найманці та бойовики;

- у країні провокується внутрішній конфлікт на політичному, соціально-економічному, конфесійному та міжнаціональному підґрунтях, а також стимулюються процеси його переростання в масові виступи населення, акції громадянської непокорі, безлад і сутички демонстрантів з правоохоронними органами;

- призначаються лідери акцій протесту із числа представників опозиційних політичних сил загальнодержавного або місцевого рівнів, під керівництвом яких створюються альтернативні «органи влади»;

- учасники акцій протесту захоплюють (у тому числі за участю незаконних збройних формувань і спецслужб країни-агресора) урядові будівлі та важливі об'єкти транспортної та промислової інфраструктури, а також блокують діяльність силових структур (включно з використанням мирних жителів у вигляді «живих щитів»);

- на територію країни – об'єкта агресії вводяться регулярні збройні сили агресора під виглядом місцевих збройних формувань («загонів самооборони», «ополченців» тощо) з метою «допомогти» опозиції та сепаратистам захопити владу в державі або в її окремих регіонах. При цьому можлива прихована участь регулярних збройних сил країни-агресора в бойових діях на боці супротивників чинного уряду країни – об'єкта агресії;

- проводяться масштабні інформаційні кампанії з підтримки антидержавних сил у країні – об'єкті агресії, а також із дискредитації дій її керівництва щодо забезпечення конституційного ладу в державі.

На *завершальному етапі* (тривалість необмежена) *агресором проводиться робота з метою закріплення своїх позицій у країні – об'єкті агресії:*

- надається всебічна підтримка новій (колишній опозиційній) владі в країні – об'єкті агресії або сепаратистським режимам у її окремих регіонах (включно зі створенням органів влади та силових структур сепаратистів);

- надається допомога у проведенні «референдумів» про спрямованість зовнішнього та внутрішнього курсу країни – об'єкта агресії на користь агресора, статус її регіонів тощо, а також у проведенні «виборів» центральних та місцевих (у тому числі сепаратистських) органів влади;

- легалізуються самопроголошені державні утворення в країні – об'єкті агресії, зтягаються процеси врегулювання ситуації на її території під виглядом посередницької участі в мирних переговорах. При цьому країна-агресор жодним чином не визнає себе стороною конфлікту;

- створюються умови для забезпечення військової присутності агресора в країні – об'єкті агресії на довготривалій/ постійній основі (у вигляді «миротворчих сил» або збройних формувань сепаратистів), а також для реалізації інших, у тому числі економічних інтересів.

Починаючи від другої половини 90-х років минулого століття елементи й технології концепції гібридних війн застосовувалися Росією в Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії та Нагірному Карабасі, а також США, НАТО і ЄС – у Косові, Іраку, Лівії та Сирії. Від початку 2000-х років аналогічний сценарій активно використовується Російською Федерацією і щодо України (у рамках установаження російського контролю над пострадянським простором під гаслом побудови «*русского мира*»)⁶³.

Етапи гібридної війни Росії проти України зумовлювалися проміжними та кінцевими цілями цієї війни. *Кінцева мета Росії в цій війні – знищення України як національної держави та українців як нації. Проміжні цілі – федералізація або децентралізація Української держави, приведення до влади маріонеткового підконтрольного Росії керівництва, ізоляція країни від Заходу, недопущення її інтеграції в європейські та євроатлантичні структури, що кінець-кінцем передбачає повне й остаточне позбавлення України її державного суверенітету й територіальної цілісності.*

Відповідно до цих цілей, гібридну війну планувалося провести в три етапи. На початковому етапі Росією було проведено дві стратегічні операції: стратегічна інформаційна операція та спеціальна диверсійна операція стратегічного характеру.

Стратегічна наступальна інформаційна операція Росії спрямована на зміну політичного курсу України з європейського на проросійський та ліквідацію її державного суверенітету. Вона характеризувалася масованим політичним та інформаційним впливом на українське та російське суспільства, а також політичну еліту України.

⁶³ Стратегія і тактика гібридних війн в контексті військової агресії Росії проти України.

В основу контентної (змістовної) частини стратегічної інформаційної операції Росії була покладена доктрина *«русского мира»*, яка втілювалася в Україні силами правлячої Партії регіонів досить успішно, оскільки лягала на сприятливий ґрунт радянсько-російської свідомості мешканців східних та південно-східних регіонів України. Доктрина *«русского мира»* покликана реалізувати дві ключові потреби сучасного історичного розвитку Росії: з одного боку, вона слугує обґрунтуванням зовнішньої експансії та втручання у внутрішні справи сусідніх держав, передовсім України, з другого – реставрації Росії як імперії, об'єднанню та мобілізації росіян навколо історичної місії з перетворення країни на «православну цивілізацію», яка має об'єднати всіх православних у протистоянні із Заходом.

Однією з основних рис у втіленні цієї доктрини став акцент на формуванні в особі українців образу ворога. У засобах масової інформації на них досить інтенсивно почали навішуватися такі жахалки-кліше, як «бендери», «фашисти», а з України в російському інформаційному просторі старанно ліпився образ «ворожої держави». Очевидно, що така спецпропаганда спрямована як на мешканців Східної та Південно-Східної України, так і на саме російське суспільство. У *зовнішньому сенсі* вона покликана поглибити ментальний розкол в українському суспільстві і спричинити соціальний конфлікт між російськомовними та україномовними громадянами України, на підставі чого мають бути висунуті претензії про порушення прав російськомовного населення. Така фабула мала створити привід для воєнної окупації України та анексії частини її території, як це було втілено щодо Абхазії та Південної Осетії під час російсько-грузинської війни 2008 року.

У *внутрішньому вимірі* така спецпропаганда спрямовувалася на підготовку російського суспільства до воєнної агресії проти України. Створення ситуації соціального психозу потрібне для підтримки війни та посилення довіри російського суспільства до В. Путіна, котрий в очах росіян апріорі виглядає героєм, оскільки наважився знищити ворогів Росії. Описуючи

пересічного росіянина з таким психотипом, Юрій Макаров, посиляючись на одного із сучасних російських публіцистів, зазначає: «Він абсолютно переконаний, що ми живемо в ситуації американської всесвітньої змови, і йому чомусь така позиція видається дуже духовною. Він весь час захищає духовність. Йому здається, що Росія перебуває в кільці ворогів. Це цілком класична симптоматика добре розвиненої, зрілої параної, коли останнім оплотом правди, честі, духовності залишається Росія»⁶⁴.

Кульмінаційним етапом запровадження масованої *стратегічної інформаційної операції Росії*, спрямованої на зміну політичного курсу України з європейського на проросійський та повалення її державного суверенітету, стали 2013–2014 роки. Для проведення цієї операції в попередні роки була створена ціла система забезпечення інформаційної безпеки РФ, яка складається з державних і недержавних компонентів. Керівництво цією системою здійснюється безпосередньо президентом Росії В. Путіним. Її діяльність має досить закритий характер. Організаційно, як зазначає експерт з інформаційних війн С. Галушко, вона має «мережеву архітектуру», де кожний центр мережі працює автономно в інтересах досягнення спільної мережі інформаційного впливу⁶⁵. Стосовно України діяльність цієї системи має відверто агресивний, наступальний характер. Центральне місце в організації такої діяльності відводиться Федеральній службі безпеки (ФСБ) РФ і Службі зовнішньої розвідки (СЗР) РФ, які діють у координації з міністерством закордонних справ Росії.

Для реалізації інформаційного впливу на Україну та міжнародне середовище Росія задіяла величезні ресурси як на внутрішньому російському, регіональному, так і на глобальному

⁶⁴ Макаров Ю. Експансивна безправність. Чому потрібно позбутися російської культурної матриці // Тиждень. – 2013. – № 14 (282). – 4 квітня.

⁶⁵ Галушко С. А. Информационные операции против Украины: взгляд изнутри [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ak-inzt.net/wars/589-article10652>.

рівнях, включаючи застосування потенціалу таких світових інформаційних агентств, як CNN, BBC та «Альджазіра».

Перший етап стратегічної інформаційної операції Росії проти України здійснювався у м'якій латентній формі і був характерний для першого півріччя 2013 року та попередніх років до того моменту, поки Росія не вважала, що підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС має високий ступінь імовірності. У цей період основний фокус інформаційного впливу спрямовувався на російськомовне населення, так званий «малоросійський» соціум, який ментально тяжіє чи має симпатії до Росії. Потужний інформаційний вплив російських спецслужб всіляко підтримувався Партією регіонів, яка намагалася використати його для перебудови України на «Малоросію».

Невипадково основним напрямом реалізації стратегічної інформаційної операції є культурний вплив. ФСБ має цілий перелік функцій у сфері культури, серед яких розробка й реалізація заходів культурного характеру, спрямованих на пропаганду російської державності та російського патріотизму й шовінізму з метою консолідації та активізації в Україні суспільних сил, формування широкої суспільної думки з підтримки зовнішньої політики Кремля. Важливим ресурсом реалізації стратегічної інформаційної операції є продукція російської масової культури, її виробництво та експорт в Україну. Тиражування російської поп-культури здійснювалося через усі українські телеканали, радіостанції, засоби масової інформації. Вона заповнила всі сфери суспільного життя українців від великих концертних залів, ресторанів, кафе до дискотек, танцювальних майданчиків, маршруток та інших транспортних засобів.

Російська поп-культура є важливим механізмом впливу та культурної експансії Росії на Україну. Російська поп-культура домінує в українському культурному середовищі порівняно з україномовною та західною культурною продукцією. Крім бізнесових інтересів, російська поп-культура реалізує важливі

політичні функції. Вона дає можливість підтримувати та поширювати російську культурну ментальність, а також російські ідеологічно-культурні цінності в українському суспільстві, таким чином зміцнюючи його «малоросійську» ідентичність.

Для втілення основних цілей стратегічної інформаційної операції активно залучається фінансовий та медійний ресурс фонду «Русский мир», який культивує сприйняття російської мови як рідної для всіх українців, на підставі чого формується суспільна думка про необхідність надання їй статусу державної мови в Україні. Таким чином, зберігається сприятливе російськомовне середовище для вживання в суспільну свідомість ідеологічних кліше, спрямованих на знищення української ідентичності та насадження переконань про спільність багатовікової історії, єдність українського та російського народів, культурну та політичну взаємозалежність України та Росії.

У глобальних масштабах для реалізації стратегічної наступальної інформаційної операції використовується Інтернет. Таким чином, можна говорити про масштабну русифікацію Інтернет-сайтів в Україні, популяризацію контенту російських мережевих ресурсів, у тому числі й українською мовою. Активно використовується також феномен блогосфери як ефективної дискусійної «трибуни» в публічній дипломатії на неурядовому рівні. Останнім часом Інтернет став справжнім театром воєнних дій в інформаційно-ідеологічній війні. Російські сайти відзначаються особливою агресивністю й упередженістю своїх інформаційних продуктів стосовно України, спрямованих на роздмухування українофобії та інших завдань інформаційно-психологічної операції.

На регіональному рівні для інформаційного впливу активно застосовувався національний медійний ресурс як Російської Федерації, так і України. Головне завдання медійних інструментів впливу на Україну полягало в захопленні її національного інформаційного простору, формуванні суспільної думки, орієнтованої на підтримання позиції та інтересів Росії, а також відтворення в цьому соціумі «малоросійської» ідентичності.

Поширення подібного впливу на Україну здійснюється через трансляції та розповсюдження російських засобів інформації, а також передачі інформаційно-ідеологічних та інформаційно-культурних програм та інших продуктів. Найбільший вплив здійснюється через телебачення, радіо, мережу Інтернет і друковані засоби масової інформації.

Телебачення сьогодні виступає основним засобом формування суспільної думки. Проте цікавість української аудиторії до заідеологізованих російських телеканалів останнім часом суттєво зменшилася. Кількість українських глядачів, котрі дивляться російське телебачення, не перевищує 7% телевізійного медійного простору в Україні. Таку низьку ефективність російська влада і бізнес намагаються компенсувати трансляцією російських інформаційних продуктів на українських телеканалах, таких як «Інтер», СТБ, ТРК «Україна», які володіють близько 30% телевізійного медійного простору України. Національна рада з телебачення і радіомовлення дала дозвіл на трансляцію 45 іноземних програм, 37 з яких були російськомовними⁶⁶.

Російське медійне наповнення передбачало:

- досягнення персональних домовленостей з власниками українських телеканалів, як мінімум, про нейтралітет у доступі до ефіру провайдерів прихильників російських інтересів;
- досягнення особистих домовленостей з телеведучими профільних каналів про запрошення російських та проросійськи налаштованих експертів і прихильників політики Росії на відповідні ток-шоу, теле- та радіопрограми;
- створення журналістського пулу прихильників приєднання України до Росії та просування його учасників у медіа-просторі;
- розробку серії проросійських програм для регіонального телебачення.

⁶⁶ Рейтинг. Частка аудиторії 18+ (MediaBusinessUa report) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mediabusiness.com.ua/component/optiom.com_rating/Itemid,55/lang.uk/. – Last Accessed on May 15, 2009.

При цьому вказувалося на необхідність розгортання ефективної пропагандистської кампанії з метою роз'яснення переваг участі України в Митному союзі та усунення поширених побоювань суспільної свідомості щодо інтеграції з Росією. Особлива увага приділялася створенню в Україні експертного пулу політологів та інформаційних центрів, спроможних проводити в українському суспільстві ідеї державної ідеології та політики Росії. Робота з просування в ефір російсько-орієнтованих експертів і журналістів підкріплювалася предметним і послідовним тиском на власників основних телеканалів в Україні та відповідними вказівками російським каналам, доступним по супутниковому телебаченню на території нашої держави. Ця робота охоплювала:

- моніторинг змісту телепередач за критерієм ставлення до Росії та приєднання до Митного союзу;
- пред'явлення на основі результатів моніторингу відповідних вимог до телемагнатів;
- застосування економічних та юридичних санкцій до тих, хто відмовлявся їх виконувати.

Ще майстерніше таку практику російські радіостанції застосовували на місцевих українських радіостанціях, особливо у східних та південних регіонах України, а також у Криму.

Інший важливий засіб «м'якої сили», який застосовувався при здійсненні стратегічної інформаційної операції проти України, – фільми російських кіностудій. Переважна більшість із них випускається на державне замовлення з метою формування позитивного іміджу Росії та негативного іміджу Заходу й України, пропагування культу російських спецслужб, силових структур та інших атрибутів російської державності.

В Україні ФСБ Росії розгорнула широку мережу агентури, в яку інкорпоровала значну частину прихильників Комуністичної партії України, Партії регіонів України та ультраправих і ультралівих проросійських організацій. Крім фонду «Русский мир», до реалізації стратегічної наступальної інформаційної операції активно залучалися інші громадські організації

та політтехнологічні центри, зокрема Автономна некомерційна організація «Центр – Кремлівська стратегія». У своїй підривній інформаційно-пропагандистській діяльності ця організація спирається на значні фінансові кошти, адмінресурс, у тому числі українських бізнесових та політичних еліт. Російськими спецслужбами активно залучалися також такі громадські організації проросійського спрямування, як Міжнародна академія козацтва, Національна рада козаків України, Всеукраїнський союз радянських офіцерів, Кримський козацький союз «Возрождение», Єкатеринославське козацтво, Об'єднана рада Українського закордонного козацтва, Координаційна рада російських організацій «Руське віче», Слобожанське козацтво. Активно співпрацювали з організацією «Центр – Кремлівська стратегія» в інформаційному полі України Український союз промисловців і підприємців України і Торговельно-промислова палата України, Всеукраїнське об'єднання офіцерів – загальновійськовий союз України.

Поряд з іншими проросійськими організаціями, центральна роль у формуванні спільної цивілізаційної ідентичності, гомогенізації російського ментального простору в Україні та реалізації стратегічної інформаційної наступальної операції відводиться Українській православній церкві Московського патріархату. УПЦ МП уособлює найпотужніший символ російської присутності в Україні, який асоціює себе з першоосновою візантійської гілки європейської цивілізації. Вона претендує на провідну роль у духовному житті політичної еліти та населення України. Саме тому вона вважається ключовим компонентом «м'якої» сили, що застосовується Росією в інформаційних операціях проти України. Для цього були задіяні канали УПЦ МП та Союзу православних громадян України, за допомогою яких впроваджувався план дій щодо сприяння прихильникам процесу приєднання України до російських інтеграційних об'єднань та нейтралізації впливу противників такого приєднання. Іншим чинником впливовості Московського патріархату на ситуацію є його домінуюче становище серед інших

релігійних конфесій в Україні. Нині УПЦ МП має в Україні 44 єпархії та 11444 приходи, тоді як Українська православна церква Київського патріархату – тільки 4093 приходи⁶⁷.

На першому етапі основний фокус стратегічної інформаційної операції Росії був спрямований на Президента В. Януковича з тим, щоб вивести його зі стану психологічної рівноваги, сформувати в нього невпевненість у правильності прийнятих рішень і врешті-решт змусити його відмовитися від підписання Угоди про асоціацію з ЄС та пристати на умови В. Путіна щодо зміни зовнішньополітичного курсу країни з проєвропейського на про-російський. З наближенням моменту підписання Угоди про асоціацію у Вільнюсі в листопаді 2013 року психологічний тиск на В. Януковича з боку Кремля значно посилювався. Каналами такого тиску були систематичні зустрічі та постійні телефонні розмови В. Януковича з В. Путіним. Зрештою, під впливом цього тиску психологічний стан В. Януковича був зломлений, у результаті чого він утратив здатність приймати адекватні самостійні рішення і потрапив під цілковитий психологічний вплив президента Росії В. Путіна. Таким чином, В. Путін досяг зовнішнього управління персонально над В. Януковичем, а відтак і над Україною загалом через монополізацію державної влади в руках українського високопосадовця. Цей параліч влади В. Януковича значно полегшив В. Путіну можливість здійснювати зовнішнє управління Україною.

Проте в грудні 2013 року, коли повстав Євромайдан як незалежний суб'єкт політичної дії в Україні, В. Путін був змушений перейти до жорсткого *дезінтеграційного сценарію* реалізації стратегічної наступальної операції проти нашої держави. До висновку про необхідність запровадження дезінтеграційного сценарію повалення українського державного суверенітету й територіальної цілісності країни В. Путіна привели наявність упровадженої в Росії путінської моделі фашизму і милітаризму,

⁶⁷ The Humanitarian Dimension of Russian Foreign Policy Toward Georgia, Moldova, Ukraine and the Baltic States. – Riga, 2009 – P. 278–279.

на яку він міг спиратися, з одного боку, та відчуття втраченої перемоги над Україною та поява Євромайдану, котрий продемонстрував народження української нації й унеможливив реалізацію інтеграційного сценарію приєднання України до Росії – з другого.

Ідея запровадження дезінтеграційного сценарію шляхом воєнного вторгнення та окупації України виникла ще влітку 2013 року, коли в Кремлі усвідомили реальність підписання Києвом Угоди про асоціацію з ЄС, а економічний тиск на українську економіку перестав давати очікуваний ефект. Саме із цим переосмисленням ситуації було пов'язане повернення Владислава Суркова у Кремль і призначення його на посаду помічника президента РФ. Основними мотивами такого призначення було те, що В. Сурков володів усією мережею російської агентури серед українського політикуму ще під час президентський виборів 2004 року. Особливо це стосувалося чиновників вищої та середньої ланки центральних органів та органів місцевої влади східних і південно-східних регіонів України і таких політичних партій, як КПУ та Партія регіонів України. Зокрема, у 2004 році В. Сурков проводив регулярні зустрічі російських чиновників з экс-керівником адміністрації Президента України Віктором Медведчуком. Він також курував від адміністрації Кремля тему президентських виборів в Україні.

Інше пояснення того, чому В. Путін поставив на український напрям своєї політики саме В. Суркова, полягало в тому, що останній відзначився своїм умінням працювати із суспільною думкою та формувати громадські організації провладного спрямування. Очевидно, що саме таке завдання йому поставив В. Путін у реалізації дезінтеграційної стратегії щодо України. Під це завдання В. Сурков сформував свою команду, до якої, зокрема, увійшли экс-співробітник адміністрації президента РФ Микита Іванов та экс-керівник путінського молодіжного руху «Наші» Василь Якеменко. Обидва вони, перебуваючи в адміністрації президента РФ з 2005 року, курували взаємодію з провладними молодіжними організаціями «Наші», «Росія

молода», «Всеросійська альтерглобалістична ліга» та футбольними фанатськими рухами.

Оскільки основною метою впровадження дезінтеграційної стратегії В. Путіна щодо України є повна руйнація української державності та приєднання території України до Росії, то в завдання команди В. Суркова входили формування як в українському, так і в російському суспільствах громадської думки про правомірність і необхідність приєднання Криму, східних і південно-східних регіонів України до Росії, інкорпорація місцевих еліт цих регіонів у російські інтереси шляхом підкупу, вербовки, залякування, переконання та надання різних преференцій. У цьому контексті, як зазначає Гліб Павловський, В. Сурков має «використовувати плюралізм української політики, щоб вибудовувати відносини з різними групами»⁶⁸.

Інше важливе завдання В. Суркова полягало у формуванні антиукраїнських настроїв у регіонах Східної та Південної України і Криму та організації там радикальних проросійських організацій і рухів, покликаних мобілізувати широкі протестні настрої та рухи з вимогами організації референдумів про федералізацію України та приєднання її східної та південно-східної частини до Росії. У завдання проросійських рухів і протестів мала входити дестабілізація ситуації в означених регіонах, повалення державних органів влади, обрання так званих «народних» мерів, які мали звернутися до Росії по воєнну допомогу, що передбачало воєнну окупацію цих «бунтарських» регіонів України російськими військами.

Як зазначив директор фонду «Петербургская политика» М. Виноградов, «реалізувати ці завдання Сурков буде шляхом точкових переговорів з українськими політиками, які підтримують проросійський курс»⁶⁹. І справді, протягом листопада-грудня 2013 року В. Сурков здійснив низку поїздок Центральною,

⁶⁸ Цит. за: *Винокурова Е.* Чем Владислав Сурков займеться в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://forbes.ua/nation/1358330-chem-vladislav-surkov-zajmetsya-v-ukraine>.

⁶⁹ Там само.

Східною Україною та Кримом, де проводив інтенсивні зустрічі з адміністраціями, місцевими елітами та представниками громадських організацій Харкова, Донецька, Запоріжжя, Луганська, Дніпропетровська, Миколаєва, Херсона, Одеси та Криму. Особливо активна підривна робота командою В. Суркова проводилась у Криму та Севастополі. У цей час під виглядом соціально-гуманітарних зв'язків та регіонального співробітництва велись активні переговори з головою Верховної Ради Криму В. Константиновим, представником партії «Русское единство» С. Аксьоновим, адміністрацією Севастополя та «народним мером» О. Чалим. В. Константинов досить інтенсивно навідував Москву, де мав зустрічі в Державній думі та адміністрації президента В. Путіна з вищим політичним керівництвом Росії. Так почалася реалізація дезінтеграційної стратегії з ліквідації державного суверенітету України та приєднання частин її території до Росії.

Остаточною метою запровадження масованої стратегічної інформаційної операції Росії, спрямованої на зміну політичного курсу України з європейського на проросійський та знищення її державного суверенітету, було досягнення суспільної підтримки таких дій Росії як усередині самого російського суспільства, так і серед переважної більшості населення України та її владної еліти. Для цього на кінцевому її етапі Росія запровадила жорсткі технології інформаційної війни. Як зазначає відомий український експерт у галузі інформаційних операцій доктор політичних наук О. Литвиненко, «жорсткі технології застосовуються тільки у виключних випадках, оскільки після певної критичної точки дії реципієнта жорсткої пропаганди передбачити важко, а інколи практично неможливо»⁷⁰. Таким виключним випадком стала нова революція в Україні – Євромайдан, що змусило В. Путіна розпочати підготовку до відкритої воєнної агресії проти України. Базовими правилами

⁷⁰ Литвиненко О. В. Спеціальні інформаційні операції : монографія. – К. : НІСД, 1999. – С. 110.

жорстких сценаріїв, як зазначає О. Литвиненко, вважаються такі:

1) необхідно впливати на емоції, а не на раціональне мислення;

2) психологічний тиск має бути постійним – спецпропаганда повинна впливати на реципієнта весь час;

3) застосування сугестивних технологій, які є дуже ефективними, оскільки дають можливість прямо і безпосередньо впливати на підсвідомість людини;

4) орієнтація пропагандистської кампанії на чітко визначену цільову аудиторію⁷¹.

На подібних принципах «жорсткого втлумачення» була побудована пропагандистська стратегія Й. Геббельса в нацистській Німеччині. Не випадково саме ці принципи були запозичені російською машиною спецпропаганди для проведення жорсткого дезінтеграційного сценарію стратегічної наступальної операції проти України. Її метою є дезінтеграція України, створення в країні стану хаосу й нестабільності, результатом чого має стати поява потужного проросійського руху з подальшою анексією Криму, східної та південно-східної частини України та приєднання її до Росії.

Не дивно, що основною цільовою аудиторією запровадження жорсткого сценарію стратегічних інформаційних операцій Росії проти України було обране *російськомовне населення*, так званий «малоросійський» соціум, який ментально тяжіє до Росії. «Малоросійська» спільнота страждає цілим набором психологічних комплексів, адже орієнтація на Росію як на імперський центр цивілізаційного розвитку ставить Україну в становище периферії, а українську «малоросійську» спільноту – у ранг провінційної, що формує в суспільній свідомості цієї соціальної спільноти систему поглядів та почуттів, при якій, з одного боку, вона живе відчуттям зверхності та зневаги до всього українського (культури, мови, історії, української нації,

⁷¹ Литвиненко О. В. Спеціальні інформаційні операції. – С. 110.

її героїв і традицій), з другого – вона відчуває свою меншовартість, вторинність, неповноцінність поряд з «великою імперською російською нацією».

Основний фокус при здійсненні стратегічної інформаційної операції був спрямований на формування в російськомовному «малоросійському» соціумі Криму, східної та південно-східної України негативних емоцій щодо Євромайдану та україномовних українців. Результатом запровадження такої операції мало бути формування в цієї категорії реципієнтів відчуття ненависті та агресії до української національної ідентичності, української мови, культури, до всіх українців. Це відчуття формувалося шляхом створення на рівні підсвідомості системи таких стереотипів: «на майдані зібралися терористи та бендери» = «бендери – нацисти» = «бендери – українці» = «українці – нацисти», які хочуть знищити все російськомовне населення України.

Важливим напрямом здійснення стратегічної наступальної інформаційної операції Росії проти України є використання російської історичної спадщини як важливого інструмента закріплення «малоросійської» та спільної цивілізаційної ідентичності. Міністерство закордонних справ Росії рішуче виступає проти трактування української історії, яке розходиться з офіційно прийнятою в Росії позицією. Тим самим російська сторона заперечує право України на власну історію, на відродження власної національної пам'яті. Історія ж України, на її переконання, має розглядатися лише в річищі російської політичної історії. Для закріплення саме такого сприйняття історії в цій сфері російська влада намагається, з одного боку, дискредитувати ті українські національні символи й українських діячів, які боролися за незалежність держави, з другого – пропагувати історичні дати і пам'ятки, присвячені російській та радянській історії, котрі символізують «єдність» двох «братніх» народів. Таким чином, наявність в українському соціумі потужного «малоросійського» та слабого українського сегментів не лише створювала надзвичайно сприятливі умови

для російського інформаційного впливу, а й переважною мірою визначала саму траєкторію історичного розвитку України, її внутрішню політику та зовнішньополітичний курс щодо Росії.

Серед реципієнтів інформаційного впливу була виокремлена особлива цільова аудиторія – жителі Севастополя, яким властива локальна «ментальність обложеної фортеці», пов'язана з героїчною обороною Севастополя у війнах останніх 250 років. Під впливом цього чинника мешканцям міста властиве фантомне відчуття загрози зовнішньої агресії, нападу на місто й, відповідно, потреба в постійній обороні Севастополя від віртуальних ворогів. Під впливом такого історичного чинника в процесі інформаційної операції був легко відтворений образ ворога в особі «бендер», які начебто хочуть захопити місто й чинити репресії та насилля над його мешканцями. Така інформаційна технологія досить швидко відтворила в містян надзвичайно високу агресивність і ненависть до Євромайдану та України й жагу до повернення в Росію, яка єдина спроможна їх урятувати.

Таким чином, у своїй інформаційній операції Росія використовує для одностороннього впливу на Україну весь арсенал засобів «м'якої» сили, дотримуючись при цьому подвійних стандартів у гуманітарній сфері. Загалом же стратегічна інформаційна операція Росії характеризувалася наступальністю, агресивністю, чіткою координованістю дій і комплексністю застосування засобів реалізації поставлених завдань.

Утілення Росією завдань стратегічної інформаційної операції проти України означало фактичне відчуження її від сучасної європейської цивілізації, побудованої на демократичних цінностях, відмову від приєднання до НАТО і ЄС як інституційних основ цієї європейської цивілізації, втрату української ідентичності, яка визначає українську націю як європейську, належну до великої сім'ї європейських народів. Усе це означало також утрату й української державності та демократичного ладу в країні, оскільки в такому проекті Україна не може бути ані самостійною державою, ані імперією. Вона може бути лише частиною російської імперії. Реалізація цієї мети створить

сприятливе підґрунтя для конструювання на теренах України другої імперської компоненти цього цивілізаційного проекту, пов'язаного з російською державністю.

Таким чином, основною метою стратегічної інформаційної операції є *досягнення так званої «керованої нестабільності» як сприятливої та необхідної умови для анексії частини території України та знищення державного суверенітету й конституційного ладу в країні шляхом розв'язання широко-масштабної воєнної агресії*. Проте «керована нестабільність» сама по собі не є самоціллю. Вона має підготувати й забезпечити успішний початок і завершення воєнної агресії та знищення державного суверенітету країни та її незалежності. Протягом грудня 2013 року у східних та південно-східних регіонах України включно з Кримом було сформовано потужну «п'яту коло-ну», яка охоплювала значні групи населення, котрі організували протести з вимогами проведення референдумів у цих регіонах та федералізації країни з подальшим використанням федерального статусу для від'єднання цих регіонів від України та приєднання їх до Росії. Причому провокування таких протестів здійснювалося не лише російськими спецслужбами, а й Комуністичної партією України та Партією регіонів, які розглядали такі інспіровані рухи «п'ятої колони» як власний мобілізаційний ресурс для організації «антимайданів» та збереження своїх владних позицій у країні.

Маючи таку «прошивку» українського інформаційного простору і ресурс «п'ятої колони» в органах української влади, політичне керівництво Росії запровадило проти України *спеціальну диверсійну операцію стратегічного характеру*, яка здійснюється силами російських спецслужб, насамперед Головного розвідувального управління міністерства оборони, Федеральної служби безпеки та Служби зовнішньої розвідки Російської Федерації. Метою цієї спецоперації є підривна діяльність із руйнування державних структур України, встановлення повного контролю й зовнішнього управління над сектором безпеки

та оборони й нейтралізації їх дієздатності за функціональним призначенням.

Під час цієї спецоперації була проведена велика робота з формування в Україні мережі проросійських громадських, ділових, експертних, інформаційних і політичних структур, метою діяльності яких є приєднання українських територій до Росії. Кадровою основою цієї суспільно-політичної конструкції мали бути регіональні лідери південної та східної України, парафіяни Української православної церкви Московського патріархату, актив дружніх до Росії громадських організацій, зацікавлених у приєднанні України до Митного та Євразійського союзів, ділових кіл, а також проросійськи налаштовані члени Партії регіонів та КПУ. Ключову роль у консолідації цих сил мав відігравати громадський рух «Український вибір»⁷².

Таким чином, *спираючись на зазначений соціум, керівництво Росії сформувало в Україні мережу російського впливу з метою створення досить потужної суспільно-політичної сили для забезпечення приєднання України до Росії. Приєднання мало стати стрижнем, який мобілізує відповідний суспільний вибір як сучасний аналог історичного руху Богдана Хмельницького за «возз'єднання» з Росією*⁷³. Першочерговими завданнями такої суспільно-політичної сили були й залишаються, по-перше, нейтралізація політичного та ослаблення медійного впливу євроінтеграторів, по-друге, створення умов для приєднання України до Росії як в інтеграційних, так і в дезінтеграційних форматах до 2015 року.

Попри важливість контролю над інформаційно-гуманітарною сферою України та її відповідного ідеологічного наповнення, *основним завданням цієї стратегічної спецоперації Росії було створення комплексної вертикально інтегрованої системи безпосереднього впливу на прийняття політичних рішень,*

⁷² О комплексе мер по вовлечению Украины в евразийский интеграционный процесс // Дзеркало тижня. – 2013. – 16 серпня.

⁷³ Там само.

політичну владу та внутрішньополітичну ситуацію в Україні. Така система полягала в концентрованому й усебічному впливі на центри прийняття рішень з опорою на проросійські та прагматичні сили в уряді, парламенті, ділових колах, науковому та журналістському співтовариствах при активізації прихильників і нейтралізації противників участі України в Митному та Євразійському союзах та інших російських інтеграційних об'єднаннях. Створювані в результаті цього впливу ланки закріплювалися в постійно діючій мережі з одночасним формуванням політичної сили.

Відповідна комплексна програма дій, що охоплювала урядові, ділові, парламентські, наукові, культурні, духовні, регіональні й «тіньові» канали, здійснювалася силами українських громадян, щоб не давати приводів представляти таку діяльність як «руку Москви». Ця система політичного впливу включала цілий комплекс механізмів тиску на Президента, уряд, Верховну Раду та бізнес України, зокрема:

1. *Механізми впливу на прийняття необхідних Росії політичних рішень на найвищому рівні державної влади України* поєднує в собі дискредитацію, силовий тиск та переконання. Останнє підкріплювалось усебічним тиском з метою створення відчуття неминучості приєднання України до Росії заради виживання нинішньої владної еліти. Цей тиск мав іти одночасно від бізнесу, духовенства, громадськості, засобів масової інформації, експертного співтовариства, а також особисто на Президента України В. Януковича – від його найближчого оточення, включаючи родину.

2. *Механізм впливу на уряд України.* Велика увага в ньому приділялася чиновникам Міністерства закордонних справ, СБУ, Міноборони, Мінфіну, Мінекономіки. Вельми важливим завданням цієї спецоперації була персональна дискредитація проукраїнськи та проєвропейськи налаштованих чиновників, які відстоювали державні інтереси, з метою їх витіснення з керівних посад при оновленні уряду України після виборів. Одночасно рекомендувалось усебічно сприяти посиленню позицій

українських чиновників, котрі поділяли цілі приєднання України до Росії.

Особливе значення відводилося роботі з керівництвом Кабміну України, яке, як зазначається в доповіді «Про комплекс заходів із залучення України в євразійський інтеграційний процес», займає суперечливу позицію, коливаючись у своїх діях і висловлюваннях залежно від тиску з різних боків. Проведення роботи в цьому напрямі припускало здійснення моніторингу позиції українських посадовців, здійснення обережного тиску на українське керівництво з метою нейтралізації противників і просування прихильників інтеграції з Росією⁷⁴.

Значна увага в реалізації спецоперації приділялася кардинальному розширенню сфери взаємодії українських чиновників з Росією та інкорпорації їх у російські політичні структури та бізнес-інтереси. Роботу з найвпливовішими та найперспективнішими з них передбачалося вести за індивідуальними планами, які надавали їм певні гарантії з російського боку.

3. Механізм впливу у Верховній Раді України. З урахуванням значення українського парламенту цей механізм полягав у формуванні мережі прихильників приєднання України до російських реінтеграційних проектів серед депутатів, включаючи представників усіх партій. Виходячи з того, що українські парламентарі дотримувалися гнучкої позиції, орієнтуючись на своїх спонсорів і лідерів, а більшість Верховної Ради, включаючи фракцію Партії регіонів, і всі комітети висловлювалися за євроінтеграцію, для зміни їхніх орієнтирів цей механізм передбачав налагодження персональної роботи з парламентарями, до якої рекомендувалося залучити бізнесменів, котрі їх спонсорували, журналістів, об'єднання виборців, авторитетних осіб. Одночасно передбачалося формування міжфракційної депутатської групи, яка мала лобіювати російські інтеграційні проекти й інтереси.

⁷⁴ О комплексе мер по вовлечению Украины в евразийский интеграционный процесс.

4. *Механізм впливу на губернаторів і мерів великих міст України* враховував ту обставину, що позиція цих посадовців великих міст могла вплинути на зміст виборчої кампанії та прийняття рішень Президентом України В. Януковичем. Із цією метою для вербовки керівників регіонального рівня рекомендувалося використовувати заходи з міжрегіонального співробітництва, включаючи зустрічі в рамках прикордонного співробітництва.

5. *Механізм впливу на український бізнес* застосовувався насамперед до підприємців та інших громадян, котрі працювали в агропромисловому, машинобудівному, хіміко-металургійному комплексах, продукція яких зорієнтована на експорт у Росію. Робота в цьому напрямі велась як безпосередньо з керівниками та власниками великих підприємств, так і по лінії підприємницьких об'єднань, включаючи спеціально створену для лобювання ідеї приєднання Асоціацію «Постачальники Митного союзу». Спільно з «Українським вибором» вона організувала проведення серії тематичних конференцій, круглих столів, семінарів із залученням структур Євразійської економічної комісії (ЄЕК), представників російських профільних міністерств і відомств, відповідальних за регулювання доступу до ринків країн – членів Митного союзу («Россельхознадзора», «Роспотребнадзора», «Рособоронзаказа», Федеральної митної служби, Міністерства промисловості і торгівлі та економічного розвитку РФ, профільних департаментів ЄЕК), для впливу на бізнес-спільноту України з метою консолідації сил на підтримку приєднання до російських реінтеграційних об'єднань. На цих заходах були прийняті звернення до керівництва України та політичних партій. До їх організації залучалися бізнес-структури, які використовували кредитні ресурси російських державних банків в Україні (ВЕБ, ВТБ, «Сбербанк» РФ), а також були залежні від російських державних корпорацій («Газпрома», Об'єднаної авіабудівної корпорації, Об'єднаної суднобудівної корпорації, «Росатома» тощо).

Особливе значення надавалося формуванню позиції українських олігархів, які мали прямий потужний вплив на В. Януковича і керівництво всіх впливових політичних партій. З ними планувалося вести індивідуальну роботу з підключенням російських бізнес-партнерів і державних регуляторів, котрі відповідали за контроль за їхніми сферами діяльності на ринках Митного союзу. Наявна інформація про вплив великого російського бізнесу на українську економіку та політику дає підстави визначити відповідні контури впливу: вони охоплюють практично всі життєво важливі для української економіки галузі й зачіпають інтереси всіх українських олігархів.

При роботі з бізнес-структурами російська сторона була готова йти назустріч українським партнерам у прийнятті рішень з потрібних питань в обмін на пряму підтримку процесу приєднання України до Росії та, навпаки, вдавалася до санкцій щодо підприємств, власники або керівники яких підтримували політичні сили, котрі були противниками приєднання або відкрито агітували за євроінтеграцію. Особливе значення, на думку російської сторони, мала позиція олігархів, пов'язаних з Партією регіонів (Ахметова, Фірташа, Ключова, Колеснікова, Продивуса), Комуністичною партією (Косюка, Григоришина), іншими партіями (Жванії, Васадзе, Хмельницького, Ярославського), а також близьких до В. Януковича олігархів, які займали високі державні посади (А. Ключова, Іванющенка, Присяжнюка).

6. Механізм впливу на сектор безпеки та оборони України. Формування й удосконалення цього механізму належали до ключових і пріоритетних завдань спеціальної операції російських спецслужб. З приходом В. Януковича до президентської влади були значно розширені можливості російських спецслужб для проникнення в такі силові структури, як СБУ, Служба зовнішньої розвідки, Міністерство оборони та Міністерство внутрішніх справ України. По-перше, на керівні посади в цих органах ставились особи, безпосередньо пов'язані з Росією родинними стосунками, російським громадянством, власними бізнесовими інтересами й тісними зв'язками з представниками

російських спецслужб. Російські спецслужби відбирали таких людей і складали їм протекцію в адміністрації В. Януковича з метою призначення їх на керівні посади в силових структурах. При цьому враховувалося їхнє етнічне походження. Пріоритет надавався етнічним росіянам, тоді як українців В. Янукович намагався усувати із цих керівних посад. Показовими є приклади призначення на посади міністрів оборони за часів В. Януковича, починаючи від М. Єжеля, який неодноразово звинувачувався в корупції та розкраданні військового майна і який підписав дві угоди про перебування Чорноморського флоту РФ на території України, до Д. Соломатіна, котрий мав родинні зв'язки з найвищими урядовцями РФ, та П. Лебедева, який відмовився прийняти українську присягу і втік до Росії після перемоги Євромайдану. У результаті такої діяльності російсько-орієнтованих міністрів проводилися необґрунтовані скорочення бойового складу військ і сил, дислокованих у східних та південних регіонах України й у Криму, нищилася військова інфраструктура, розкрадалися та продавалися військове майно і бойова техніка, процвітала корупція, свідомо руйнувалася боєздатність підрозділів і з'єднань Збройних Сил України. Було втрачене адміністративне та оперативне управління Збройними Силами, майже цілковито припинена бойова підготовка, зруйнована мобілізаційна система.

По-друге, голова СБУ В. Хорошковський і директор ФСБ РФ О. Бортников 19 травня 2010 року підписали угоду про повернення співробітників ФСБ до Криму. Цим самим фактично була легалізована діяльність російських спецслужб в Україні. На підставі цієї угоди департамент контррозвідки Служби безпеки України припинив стежити за співробітниками російських спецслужб⁷⁵. Згодом і сама українська контррозвідка була практично нейтралізована, потрапивши під вплив представників ФСБ.

⁷⁵ Україна перестала боятися российских спецслужб // Известия. – 2010. – 31 мая.

Спочатку В. Хорошковським, а потім останнім очільником СБУ О. Якименком вся Служба безпеки України (як центральний апарат, так і регіональні управління східних та південно-східних регіонів України) фактично була віддана під повний контроль ФСБ. Як зазначив виконувач обов'язків генерального прокурора України О. Махніцький, «протягом останніх чотирьох років колишня влада в Україні здавала національні інтереси, вона діяла виключно на наповнення власної скарбниці, особистих кишень і діяла в інтересах іноземної держави. В Службі безпеки України працювали не тільки громадяни іноземних держав, там також працювали представники ФСБ та інших спецслужб Росії»⁷⁶. За прикладом центрального апарату, під контроль ФСБ, ГРУ, Міноборони РФ були взяті обласні управління СБУ в східних та південно-східних регіонах шляхом вербовки та підкупу керівного складу управлінь і його середньої ланки. Не випадково регіональне управління СБУ по Криму з початком окупації півострова російськими військовими майже в повному складі перейшло на бік окупантів⁷⁷.

Прикриттям для такого глибокого проникнення російських спецслужб у сектор безпеки України було широке співробітництво з українськими силовими структурами в галузі боротьби з тероризмом, міжнародною організованою злочинністю та наркобізнесом. Інша передумова для такої руйнації – неретформованість СБУ, котра попри свою чвертьстолітню історію досі розглядалася деким, як один зі структурних підрозділів ФСБ, зважаючи на давні зв'язки багатьох співробітників, у тому числі й вищої ланки, з російськими колегами по спільній службі в радянському КДБ. Тож не дивно, що, на переконання

⁷⁶ Україна була переповнена агентами ФСБ, – Махніцький [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://espreso.tv/new/2014/03/03/ukrayina_bula_pererovnena_ahentamy_fsb___makhnickyy.

⁷⁷ «СБУшники Аксьонова» теж вирішили відокремитись [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/03/11/7018438/>.

багатьох, з огляду на подібну історію, коли чільна структура базувалась у Москві, ФСБ розглядала СБУ як один зі своїх підрозділів.

Поряд із СБУ практично зруйнована була Служба зовнішньої розвідки України. У відкритому листі колишніх і нинішніх працівників цієї Служби на ім'я Президента В. Януковича повідомлялося про численні факти підривної діяльності кількох керівних осіб зазначеної організації, здійснюваної ними на користь спецслужб Російської Федерації. «У листі в якості агентів, завербованих службою зовнішньої розвідки РФ, були вказані кілька посадових осіб Служби зовнішньої розвідки України, зокрема заступники голови СЗР генерал-лейтенант Сергій Степанченко, генерал-лейтенант Михайло Лисенко та генерал-майор Геннадій Волков, начальник інспекторського управління СЗР України генерал-майор Віктор Стасік». У листі йшлося також про те, що вказані посадові особи причетні до здійснення значного скорочення агентурних позицій СЗР України у світі. Діяльність цих осіб призвела, зокрема, до витіснення України з ринку озброєнь у Латинській Америці, закриття розвідувальних точок, розташованих у Західній та Центральній Європі, звільнень із СЗР кваліфікованих працівників, розшифрування агентури СЗР із числа іноземців, створення бюрократичних перепон та цькування найбільш ефективних працівників СЗР, намагання ліквідувати Інститут підготовки кадрів СЗР, а також до витоку на користь спецслужб Росії інформації, яку отримують підрозділи технічної розвідки СЗР. Крім того, згідно з листом, діяльність зазначених осіб спрямовувалася на інспіроване спецслужбами Росії погіршення стосунків між Україною та Республікою Польща, а також на недопущення зближення між Україною та Європейським Союзом, включаючи при цьому фізичне знищення українських державних діячів спецслужбами Росії⁷⁸.

⁷⁸ Павло Кириленко вимагає негайно перевірити факти підривної діяльності агентури російських спецслужб у Службі зовнішньої розвідки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/041856/>.

Таким чином, силами російських спецслужб проти України була розв'язана *широкомасштабна розвідувальна операція*, здійснювана агентурними та радіоелектронними засобами. Основним методом агентурної роботи ГРУ і ФСБ стало вживляння своєї агентури до лав Збройних Сил, СБУ, СЗР, МВС України, у центральні та місцеві органи влади на території України, особливо в її східних і південних регіонах та в Криму. При цьому офіцерам, генералам, адміралам і державним чиновникам, які погоджувалися працювати проти України на користь Росії, були обіцяні грошові та матеріальні винагороди й пільги.

В окремий напрям діяльності російських спецслужб була виділена робота зі спецпідрозділами МВС України, такими як «Беркут», «Омега» та спецпідрозділи внутрішніх військ. Підставу для встановлення «опіки» над цими підрозділами російські спецслужби отримали завдяки двосторонній співпраці у сфері боротьби з тероризмом. Російські колеги, поряд із тренуваннями, проводили інтенсивну ідеологічну роботу в цих підрозділах із застосуванням методів спецпропаганди з формування ненависті до української ідентичності, української мови і, врешті-решт, до української державності. У результаті такої шовіністичної пропаганди в певній частини бійців склалися стійкі українофобські стереотипи про українців як «нацистів», а самі українські спецпідрозділи до певної міри перетворилися на ударну військову «п'яту колону» Росії⁷⁹. Та найбільшу концентрацію своїх зусиль російські спецслужби спрямували на територію Криму, оскільки в перспективі планувалася його повна анексія з подальшим включенням до складу Росії.

Для підготовки до анексії Криму протягом 2013 року Міністерство оборони РФ здійснило ротацію своїх військових у Криму та укомплектувало військові частини офіцерами і солдатами неукраїнської національності й тими, хто не мав родичів

⁷⁹ Эксперты России считают операцию заготовкой ФСБ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vesti.ua/krym/40672-jeksperty-po-rossii-schitajut-operaciju-krym-zagotovkoj-fsb>.

в Україні. Так, від 2012 року і до початку 2014 року частка етнічних українців або тих, хто мав родичів в Україні, скоротилася від 16% до 2% серед офіцерів вищого командного складу ЧФ РФ⁸⁰.

Таким чином, Крим став першим майданчиком для реалізації сценарію анексії частини території України та приєднання її до Росії. Для реалізації цього сценарію воєнно-політичним керівництвом Російської Федерації під проводом В. Путіна була підготовлена спеціальна диверсійна операція під кодовою назвою «Російська весна». Вона являла собою комплекс спланованих та організованих дій в Україні, які мали втілюватися місцевими російськими агентами впливу та проросійськими сепаратистами, метою котрих була дестабілізація політичної ситуації в Україні, провокування міжрегіональних конфліктів та посилення сепаратистських настроїв у Криму, східній та південній частинах України.

Ця диверсійна операція мала здійснюватися на завершальному етапі стратегічної наступальної інформаційної операції та спеціальної диверсійної операції стратегічного характеру і завершитися прямою воєнною агресією з подальшою окупацією території України. Диверсійна операція передбачала насичення цих регіонів України великою кількістю диверсійних груп, які мали організовувати багатолюдні мітинги з прийняттям резолюцій про проведення референдумів щодо федералізації з подальшим приєднанням зазначених територій до Росії. До завдань диверсійних груп входили організація провокацій, громадських зіткнень, хаосу, захоплення державних установ, органів державної влади з підняттям на них державного прапора Росії та поваленням місцевої влади. Метою такої діяльності було досягнення так званої «керованої нестабільності» як сприятливої та необхідної умови для анексії частини території

⁸⁰ Россия готовилась к войне с Украиной на протяжении двух лет – мониторинг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rus.newsru.ua/ukraine/12mar2014/dvagoda.html>.

України, приєднання її до Росії та знищення державного суверенітету і конституційного ладу в країні шляхом розв'язання широкомасштабної воєнної агресії.

Другий, активний сценарій, до якого, власне, і вдалася Росія, полягав у розв'язанні відкритої воєнної агресії проти України. План реалізації воєнної кампанії мав здійснюватись у три етапи. Перший етап полягав у воєнній окупації Криму, другий – у захопленні східних та південних регіонів України, заключний третій етап – захоплення Києва та центральних областей України. При реалізації такого крайнього варіанта воєнно-політичне керівництво Росії враховувало його високу ціну й тяжкі втрати – як матеріальні, так і міжнародні. Проте цей варіант міг дати російському керівництву найбільші переваги – повернути собі контроль над основним «історичним центром російської державності та духовності». З іншого боку, реалізація такого варіанта відкривала неабиякі можливості об'єднати та консолідувати російське суспільство навколо правлячого авторитарного режиму В. Путіна.

План цієї воєнної операції отримав назву «Механічний апельсин». Він був розроблений з урахуванням досвіду російсько-грузинської війни 2008 року та внутрішньополітичної обстановки в Україні. Згідно з планом, передбачалося, що після втрати Криму, східної та південно-східної частини України, залишки Збройних Сил України відступатимуть до Києва, намагаючись організувати позиційну оборону на підступах до української столиці. У такому випадку розгорнуться кровопролитні бої за Київ.

У цій ситуації метою сухопутних з'єднань та повітряних армій, за планами російського військового командування, буде відрізати Київ від комунікацій, котрі зв'язують місто із західними областями, щоб не допустити його наповнення танконебезпечною живою силою в особі західноукраїнського ополчення та затягування міських боїв. Швидка мобілізація добровольців із числа російської молоді півдня та сходу України могла би бути ефективною. З'явившись у районі столиці, такі формування навели би «порядок» набагато швидше за російську армію, якій

залишалось би підтримувати високо вмотивовану піхоту своєю високоточною зброєю.

Як додатковий захід можна припустити атаки з повітря на транспортні вузли й райони концентрації ворога на захід від Києва із застосуванням касетних боєприпасів, боєприпасів об'ємного вибуху та білого фосфору. Не слід залишати без діла й артилеристів: з передмість Києва реактивні системи залпового вогню здатні контролювати територію в радіусі 90 км. Орієнтуючись на дані розвідки безпілотних літальних апаратів, вони спроможні без допомоги авіації зірвати підхід українських підкріплень до міста. У міру «очищення» столиці від залишків опору Москва перейде до заключного етапу гібридної війни проти України, протягом якого зможе зосередитися на дипломатичному фронті, де й очікуються головні «бої». Вони будуть нелегкими, однак у підсумку міжнародне становище Москви тільки зміцнилося б, оскільки тим, хто має сумнів, стало б зрозуміло, що з Росією краще дружити, ніж ворогувати.

Другий, менш амбітний сценарій реалізації гібридної війни проти України з метою її дезінтеграції полягав у федералізації або конфедералізації України з отриманням формальної можливості для від'єднання від неї та приєднання до Росії прилеглих українських територій. Мета такого сценарію, як зазначає, А. Ілларіонов, – установлення цілковитого контролю над східною та південно-східною Україною⁸¹. Такий варіант кремлівське керівництво вважало оптимальним, оскільки він не передбачав великих втрат порівняно з першим і водночас унеможливив би існування України як самостійної держави в майбутньому. Адже в цьому регіоні розміщені основні промислові центри України, такі як Донбас, Миколаїв, Одеса, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Харків, тісно інтегровані з російською промисловістю, особливо у сфері військово-промислового комплексу, ракетобудування, машинобудування й авіабудування.

⁸¹ Кремль рассматривает 4 сценария в Украине, – Илларионов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://focus.ua/politics/296318/>.

На думку російських керманичів, етнічна самоідентифікація частини населення тут поки остаточно не визначена, однак практично все населення без винятку ставиться до Росії позитивно. Закріплення Росією цієї території за собою на кшталт Придністров'я або навіть шляхом безпосереднього входження до складу Росії може мати для неї низку важливих плюсів. По-перше, це дружнє культурно й генетично російське населення, яке проживає на історичних «російських» територіях. Із цим населенням виключені проблеми культурної або релігійної несумісності, які можна собі уявити у випадку приєднання, наприклад, Абхазії. Це населення не має іншої стійкої ідентифікації, крім російської, й у разі «возз'єднання» з Росією буде повністю розчинене.

По-друге – високий освітній рівень населення південно-східної України, його здатність і бажання вбудовуватися у створювані Росією кластери нової економіки. Крім того, трудові ресурси південного сходу України традиційно мають підвищену мобільність, оскільки населення саме значною мірою складається з мігрантів з різних областей Росії. Підключення в тій чи іншій формі до російського цивілізаційного проекту ще 15–20 мільйонів етнічних росіян дасть змогу зміцнити ядро російської цивілізації. Це взагалі істотно підкріпило би претензії «*русского мира*» на свою самодостатність, оскільки одним з основних контраргументів щодо його цивілізаційного рівня є обмеженість демографічних ресурсів. Об'єднання цих ресурсів в один кулак, хоча б і не в одній державі, але в братньому союзі, значно зміцнило б і статус самої Росії.

Утім, порівняно з обмеженішим сценарієм дезінтеграції України, передбачалося, що опір українців у цих регіонах буде запеклішим. Адже «українська Україна» в цьому випадку втратить приблизно половину території та населення, дві третини промисловості, вихід до моря. Якщо тепер, на переконання росіян, київські еліти тішать себе ілюзіями того, що в майбутньому Україна може претендувати на роль одного з найбільших європейських гравців, то в разі втрати російськомовних областей ці

амбіції вже не матимуть жодної, навіть найфантастичнішої підстави.

На цій території розквартировані чималі сили української армії, загальна чисельність сухопутних військ якої налічує до 80 тис. осіб. Російським частинам і формуванням російськомовної міліції в цьому випадку можуть протистояти три танкові бригади, одна з яких розташована під Харковом, а інші можуть бути висунуті з районів Чернігова та Кривого Рогу. З огляду на страх перед наступом на Київ, українська армія, швидше за все, не зможе виставити для відбиття російського наступу більше п'яти механізованих бригад. Та ж доля чекає й на аеромобільні частини України: вони будуть підтягнуті до столиці, замість того, щоб брати участь у бойових діях. Ідеться про такі частини: 25-ту окрему Дніпропетровську повітрянодесантну бригаду, 95-ту окрему аеромобільну бригаду (Житомир), 80-й окремий аеромобільний полк (Львів). 79-та окрема аеромобільна бригада (Миколаїв), найімовірніше, не встигне відступити і буде оточена в місці своєї дислокації. Три полки армійської авіації України не зможуть чинити серйозного опору діям 16-ї повітряної армії військово-повітряних сил РФ (Кубинка), а також доданих для посилення ударного угруповання окремих винищувальних авіапунктів 5-ї (Урал) та 6-ї (Североморськ) армій ВПС і ППО.

Окремий танковий батальйон морської піхоти Чорноморського флоту, на думку розробників воєнної операції, розумно було би переправити з Новоросійська на одеський плацдарм для розвитку успіху сил піхотних десантів. Однак неможливо, на думку російського військового командування, обмежити подібну операцію висадкою повітряного й морського десантів. Якщо українські танкові й механізовані частини з якихось (невідомих) причин чинитимуть опір, операція може невинновато затягтися. Тому російський генштаб вважав, що було б логічно, якби дії десантів на першому етапі були підтримані ударом важких сухопутних з'єднань, включно до танкової дивізії на приморському напрямку з виходом до гирла Дніпра. А після форсування річки частиною наявних сил – з відсіканням

української 79-ї окремої аеромобільної бригади від сухопутного угруповання української армії, розташованої північніше – у районі Кривого Рогу та Білої Церкви. Кінцевою метою руху моторизованих і танкових частин є вихід до кордонів Придністровської республіки з Первомайська.

Запорукою швидкості й малих втрат тут слугуватиме ефективна розвідка, яку, за бажання, неважко організувати, з огляду на дружній характер місцевого населення. Зокрема, занадто активне перекидання частин Збройних Сил України на південь, якби таке почалося, створило б загрозу форсуванню Дніпра, і в такому разі ставав би вкрай рекомендованим повітряний удар по злітних смугах аеродромів Херсона, Одеси й Миколаєва. Для знищення української протиповітряної оборони в такому випадку довелося б залучати літаки тактичної авіації Чорноморського флоту з протирадіолокаційними ракетами.

Північніше, у районі Харкова й Дніпропетровська, дії десанту, за задумом російської воєнної операції, логічно було би підтримати частинами Центрального (Московського) військового округу. Тут головним завданням є швидке охоплення міст і оточення розрізнених частин української армії, які, будучи сформованими в основному з російськомовних військовослужбовців, найімовірніше, не чинитимуть серйозного опору, якщо втратять сухопутний зв'язок із центром. Узагалі, головні бої із частинами, які збережуть вірність Києву, очікуються в районі Одеси та Миколаєва, оскільки для українців найціннішим надбанням є вихід до Чорного моря⁸².

Третій сценарій, за припущенням А. Іларіонова, полягав у модифікації другого сценарію, у випадку, якщо Росія не матиме можливостей реалізувати другий сценарій повною мірою через обставини, до яких можна віднести: консолідованість мешканців Дніпропетровської та Запорізької областей навколо

⁸² Джадан И. Операция «Механический апельсин» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.russ.ru/layout/set/print//pole/Operaciya-Mehanicheskij-apel-sin>.

соборності України, жорстка відсіч силами частин Збройних Сил України російському наступу, зовнішній тиск, народний спротив російській військовій окупації тощо. У такій ситуації російські війська можуть просунутися лише на частину територій Харківської, Донецької, Херсонської, Миколаївської та, можливо, Одеської областей. Ця територія вкладається в контури так званого «ПіСУАРу» – «Південно-Східної Української Автономної Республіки», інспірованої проросійськими силами на чолі з Партією регіонів у Сєвєродонецьку у 2004 році. У цих областях мешкає базовий електорат Партії регіонів, який вона мобілізувала, експлуатуючи антиукраїнські та проросійські настрої.

У разі найнесприятливішого для Росії перебігу воєнної кампанії вона могла обмежитись анексією Криму. Цей початковий сценарій воєнної кампанії уявлявся Кремлю найлегшим та найуспішнішим для реалізації. Його основною метою була військова окупація та анексія півострова. Адже Крим – єдиний регіон України, понад 50% мешканців якого складають етнічні росіяни. Тому Росія ніколи й не приховувала своїх територіальних претензій на Крим і Севастополь, а сама Україна вважалась у російському суспільстві «державою, яка не відбулася». Виходячи з таких міркувань, сценарій дезінтеграції України, на переконання Кремля, мав починатися саме з анексії Криму як початку «збирання руських земель».

Сценарій воєнної окупації Криму не передбачав прямої атаки на українські частини в Криму, якщо тільки вони не чинитимуть опору. Унаслідок невпевненості й коливань київського керівництва серйозний опір військовій окупації виключався. Київ також не кидатиме на «звільнення» півострова війська, оголюючи інші напрямки. Адже, за оцінками Кремля, в Криму київська влада ніколи не користувалася навіть найменшою підтримкою. У цьому випадку конфлікт із силової стадії швидко перейде в стадію політичної боротьби в міжнародних інститутах. Далі – зовсім передбачувана позитивна реакція російської більшості кримської автономії, а також швидка

переорієнтація місцевих еліт на Москву при абсолютній упевненості в тому, що Київ ніяк не зможе протидіяти цьому⁸³.

Таким чином, першочерговість захоплення Криму зумовлювалася наступальністю воєнної кампанії проти України, коли успіх першого етапу ставав би запорукою подальшого успіху залежно від здатності Києва та місцевого населення чинити збройний спротив воєнній агресії Росії. Залежно від такого спротиву захоплена територія Східної, Південної та Центральної України мала або одразу приєднуватися до Росії, або оголошуватися її протекторатом, або застосовувалося б і те, й інше після виконання вимоги федералізувати або конфедералізувати Україну. На основі такого задуму для кожного етапу воєнної кампанії були розроблені окремі плани воєнних операцій та форми приєднання території України до Росії: від федералізації та конфедералізації до сепаратизації та до анексії й безпосереднього приєднання відторгнених українських територій до Росії. Для Криму – це безумовне пряме приєднання до Росії (перший етап); для південних і східних регіонів України – сепаратизація з можливістю безпосереднього приєднання до Росії (другий етап); знищення державного суверенітету України з перетворенням її на конфедерацію з подальшим розділенням на три федеральні округи Росії (третій етап).

Виходячи з такої логіки, ліквідація державного суверенітету України має здійснюватися поступово, починаючи від першого до третього етапів, залежно від воєнних та політичних ресурсів, воєнно-політичної обстановки та міжнародної ситуації. Проте кожен із цих етапів передбачає послідовне досягнення кінцевої мети воєнної кампанії – повне й остаточне знищення української державності та приєднання території України до російської держави в тій чи іншій формі.

На різних етапах воєнної агресії, реалізуючи різні дезінтеграційні сценарії, Росія запроваджувала різні комбінації елементів гібридної війни. На першому етапі, метою якого була

⁸³ Джадан І. Операція «Механический апельсин».

окупація Криму, композиція акторів гібридної війни складалася з підрозділів російського спецназу («зелених чоловічків»), парамілітарних збройних загонів, скомпонованих із груп бойовиків, набраних з місцевого населення, російських найманців, російського «козацтва», агресивно налаштованих до України мешканців Криму переважно російської національності та кримінальних елементів. На заключному етапі воєнної окупації Криму були задіяні сили Чорноморського флоту РФ та регулярні частини російських збройних сил, перекинуті з материкової частини Російської Федерації.

Основними складовими гібридної війни на цьому етапі були: запровадження інформаційної та диверсійної операцій на території Криму, в результаті яких у більшості місцевого населення півострова були сформовані агресивні антиукраїнські стереотипи ворожого сприйняття всього українського як «нацистсько-бандерівського», яке загрожує мешканцям Криму воєнною агресією та фізичним насильством. У результаті успішно проведеної диверсійної операції були сформовані відповідні керівні та владні структури, котрі мали сприяти окупаційному режиму в установленні російської державної влади на півострові та організації блокування частиною місцевого населення українських військових частин і захоплення українських органів державної влади. При виконанні тих чи інших завдань воєнної окупації відбувалося комплексне застосування змішаних підрозділів регулярних і нерегулярних збройних формувань та підтримувалася чітка координація їхніх дій.

При реалізації другого етапу воєнної кампанії Росії на Донбасі конфігурація ведення гібридної війни суттєво відрізнялася від кримського варіанта її втілення. За наявності головних компонентів: інформаційної та диверсійної операції, донбаський варіант ведення гібридної війни включав елементи громадянської, диверсійної війни та збройний терор. Основна ж композиція гібридної війни на Донбасі полягала в *інсценуванні внутрішнього конфлікту* в Україні між центром та сепаратистськими регіонами. Для цього на Донбасі існувало відповідне підґрунтя.

Радянсько-російська ментальність мешканців Донбасу – це культура промислових підприємств на українському тлі, приправлена криміналом та (в останні два десятиліття) бідністю. Що глибшим було проникнення радянської культури на Донбасі, то сильнішими стали продукти її розпаду – корупційні структури та сприйнятливість до сурогатних ідеологій. А в простих донеччан збереження старого світогляду при розпаді старого світу породжувало відчай. Їхні емоції вдало спрямували на тих, хто підходив на роль руйнівників картини світу, – «помаранчевих» та «бандерівців»⁸⁴. Тому ключовим елементом донбаського сценарію гібридної війни стала генерація сепаратизму та створення таких фантомних утворень, як «Донецька народна республіка» («ДНР») і «Луганська народна республіка» («ЛНР»), під назвою «Новоросія», які в першому акті цього дійства мали репрезентувати себе як незалежні державні утворення.

Основними акторами в цей період виступали агресивно налаштовані екзальтовані групи місцевого населення, у завданнях яких входило також захоплення органів державної влади та українських військових частин, дислокованих на цій території. Ключову роль, як і в кримському варіанті, відігравав російський спецназ та співробітники ФСБ Росії. Новим елементом у цьому варіанті гібридної війни стало широке застосування місцевих бандформувань, сепаратистських сил, озброєних сучасною російською зброєю та важкою військовою технікою, чеченських збройних загонів, найманців з Кавказу, частин регулярних російських військ. Відмінністю донбаського варіанта гібридної війни є використання збройного терору, висока інтенсивність бойових дій, їх маневрений характер та широко-масштабне застосування важких видів озброєнь з великою потужністю вогневого ураження.

Очевидно, що подальший етап російської агресії з метою захопленню південних регіонів України, імовірно, полягатиме

⁸⁴ Демченко О. Голоси, які чує Донбас [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/05/23/7026210/>.

в проведенні гібридної війни шляхом застосування класичної тактики наступальних дій регулярних російських військ у поєднанні з парамілітарними загонами, сформованими з мешканців Донбасу і російських найманців. Ця наступальна тактика доповнюватиметься елементами позиційної оборони та широким застосуванням диверсійно-розвідувальних груп у проведенні масштабних диверсійних операцій у глибині території України. Імовірність такої компоновки гібридної війни зумовлена тим, що завдяки Євромайдану пробудження українсько-національної свідомості охопило не лише центр, а й південь України, про що свідчать соціологічні опитування⁸⁵. Вони вказують на втрату значення «південного сходу» як ареалу російськомовного населення, який протиставлявся іншій частині України. Фактично ця зона звузилася до двох східних областей: Донецької та Луганської, де, навпаки, відбулася національна консолідація та радикалізація настроїв етнічних росіян, що спричинило потужний сепаратистський рух, до якого приєдналася частина українців, котрі втратили свою національну ідентичність.

Зараз Росія намагається реалізувати другий етап «гібридної війни» проти України. Із цією метою вона посилює тиск на Україну, зокрема, збільшуючи кількість своїх військ на окупованих територіях та на українському кордоні. Росія заперечує свою участь у конфлікті та одночасно проводить масштабну інформаційну кампанію антиукраїнської спрямованості. Водночас активна протидія України зазначеним заходам Російської Федерації, в тому числі із застосуванням військової сили, не дала можливості повною мірою реалізувати «кримський сценарій» на Сході України. Фактично, гібридна війна Росії проти України перетворилася на збройний конфлікт між двома країнами з безпосереднім залученням військ обох сторін. При

⁸⁵ Вєдернікова І., Мостова Ю., Рахманін С. Південний Схід: гілка дерева нашого [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/pivdenniy-shid-gilka-dereva-nashogo-.html>.

цьому, попри спроби російської сторони приховати участь своїх збройних сил у конфлікті, цей факт був визнаний переважною більшістю світової спільноти, що привело до посилення санкцій США та ЄС щодо Росії.

Виходячи із зазначеного, слід мати на увазі, що Росія намагатиметься реалізувати свої плани як у формі продовження гібридної війни («повзучого» поширення нестабільності на інші українські регіони), так і відкритої агресії з масштабним застосуванням військової сили⁸⁶.

⁸⁶ Стратегія і тактика гібридних війн у контексті військової агресії Росії проти України.

§ 3. Стратегія і тактика сторін у гібридній війні

Краще не вміти програвати, ніж не вміти
вигравати.

*Андрій Коваль,
український історик
і громадський діяч*

Очевидно, що успіх у цій війні залежить не стільки від співвідношення сил між конфліктуючими сторонами, насамперед у воєнній могутності та оборонних ресурсах, скільки від правильно обраної стратегії її ведення. У загальному вигляді стратегія являє собою генеральну лінію, найкоротший шлях до досягнення головної мети. З іншого боку, стратегія – це оптимальне збалансування цілей з ресурсами. Отже, мета стратегії полягає у створенні найсприятливіших умов для досягнення цілей війни, щоб її результати для воюючої сторони були якнайкращими. Таким чином, стратегія вважається найбільш досконалою, якщо вона забезпечить досягнення мети без серйозних бойових дій. Іншими словами, як пише Безил Ліддел-Гарт у своїй книзі «Стратегія непрямих дій», метою стратегії є порушення стійкості противника, результатом чого може стати

розпад армії противника чи буде забезпечений її розгром у бойовиську⁸⁷.

Для В. Путіна обрання такої стратегії було надзвичайно важливою справою, адже багаторівневий характер цілей гібридної війни вимагав великих ресурсів для її реалізації, яких Росії бракувало. Тож В. Путін не міг дозволити собі спиратися на стратегії тотальної війни. Звичайно, Росії цілком вистачало оборонних ресурсів для ведення такої війни з Україною при її повній мобілізації, проте їх не могло бути у випадку війни з НАТО чи США. Отже, багатоступеневий і багатоплановий характер політичних цілей війни вимагав від нього обрання асиметричних чи симетрично-асиметричних стратегій. В. Путін міг би обрати класичну симетричну стратегію війни з Україною, але для цього йому довелося би проводити мобілізацію в країні, можливо, вводити воєнний стан і воювати не тільки на одному фронті.

Такі об'єктивні обмеження зумовили вибір Росією асиметричної стратегії ведення війни. Ця стратегія передбачає застосування таких методів і засобів, які були б несподіваними для противника й урівноважували б чи перевершували за наслідками застосування його перевагу у співвідношенні сил. У гібридній війні з Україною Росія обрала поєднання двох асиметричних стратегій: стратегії контрольованої ескалації та стратегії контрольованого хаосу.

Стратегія контрольованої ескалації базується на суворому підрахунку втрат і надбань як своїх, так і противника. При цьому сторони зважують рівень претензій зі своїми можливостями і з можливими реакціями противника. Така стратегія є раціональною і поєднує ескалацію боротьби з компромісами, переговорами, угодами.

Ескалація боротьби має на меті створити для противника загрозливу перспективу загострення конфлікту до такого рівня, на якому він повинен визначити, чи є сенс іти на подальше

⁸⁷ Лиддел-Гарт Б. Стратегия непрямых действий. – С. 460–461.

протиборство чи немає з огляду на політичну та воєнну «ціну» мети. Водночас сторона, яка дотримується такої стратегії, сама повинна бути впевнена, що максимальні досягнення неможливі. Тому, щоб не втратити все, треба йти на взаємні поступки, стримуючи власні претензії, дозволити супротивнику хоча б частково реалізувати свої наміри. Найважливіша вимога до такої стратегії полягає в тому, щоб не допустити неконтрольованої ескалації конфлікту⁸⁸.

Відповідність цієї стратегії формі гібридної війни полягає в тому, що вона враховує гнучкість зміни цілей залежно від ситуації та умов, допускає їх мінливість і багаторівневність. Вона спрямована також на раціональне використання ресурсів, досягнення мети з їх мінімальною витратою. Саме тому вона передбачає наявність постійної дипломатичної комунікації з противником чи відповідних переговорних форматів на кшталт мінських переговорів чи «нормандського формату», щоб мати можливість «дотискувати» противника до капітуляції після кожного чергового дозованого застосування воєнної сили.

Стратегія керованого хаосу чи не найбільше відповідає природі гібридної війни та її цілям. Адже полем її застосування є ментальна сфера, суспільна свідомість, національна й культурна ідентичність. Першочерговим завданням цієї стратегії є дискредитація держави, нав'язування уявлень про її нежиттєздатність чи неправомірність її існування, а потім – знищення цінностей нації, її національної ідентичності. На підтвердження цього інспіруються конфліктні ситуації, які переростають у внутрішні конфлікти, локальні війни, захоплення органів влади тощо. Адже основний сенс застосування стратегії керованого хаосу полягає в тому, що вона спрямована на стимулювання та використання внутрішнього конфліктогенного потенціалу країни – жертви агресії.

⁸⁸ *Brooks L. Escalation and Naval Strategy // United States Naval Institute Proceedings. – 1984. – Vol. 110. – No 8. – P. 33–35.*

Носіями та генераторами такої конфліктної поведінки найчастіше є емісари спецслужб, диверсійні групи, які формують «п'яту колону» в країні – жертві агресії чи зовнішньополітичної експансії. Завдання «п'ятої колони», згідно зі стратегією керованого хаосу, – взяти під контроль постійнодіючі інформаційно-комунікаційні канали та місцеві органи влади, через які й силами яких проводяться стратегічна інформаційна операція та диверсійна наступальна операція. Такі операції здійснюються під гаслами захисту російських громадян, російськомовних, боротьби із Заходом, тощо. «Таким чином, формується хаос на певній території, в умовах якого розмивається національний суверенітет, стає незрозумілим, хто є керівником держави. Коли у світовій політиці домінує теорія керованого хаосу, немає стабільності в державі, незрозуміло, легітимна влада чи ні, – у цих умовах лідери національних держав стають більш залежними від міжнародних груп та їх ідеологів, а самі держави – більш уразливими та схильними до потрясінь, інспірованих ззовні»⁸⁹.

Ставка в цій стратегії робиться не на нарощування бойового потенціалу, а на створення й нарощування «внутрішнього конфліктогенного потенціалу в країні-жертві різноманітними методами, які не сприймаються її політикумом як прояв агресивності і приготування до захоплення»⁹⁰. Утілення стратегії керованого хаосу почалося ще на першому етапі воєнної окупації Криму Росією, коли серед населення півострова була створена ситуація психозу з приводу нібито наміру «бандерівців» і «Правого сектора» захопити Крим і Севастополь і влаштувати геноцид росіян. Така фабула була застосована як підстава для вторгнення російських військ у Крим для захисту цивільного

⁸⁹ Рябінін Є. Концепція керованого хаосу в контексті побудови сучасного світового порядку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/koncepcija-kerovanogo-khaosu-v-konteksti-pobudovi-suchas/>.

⁹⁰ Гибрессия Путина. Невоенные аспекты войн нового поколения. – С. 12.

населення і повернення півострова до складу «історичної батьківщини» – Росії, у якої він був нібито «незаконно відібраний» М. Хрущовим і «подарований» Україні. «П'ятою колоною» виступали різні емісари, які приїхали в Крим перед початком агресії під виглядом туристів, російські козаки, байкери, кримінальні елементи. Вони оселялись на приватних квартирах, у готелях, гуртожитках і казармах військових частин Чорноморського флоту РФ та навчальних закладів Криму. Керували формуванням цієї «п'ятої колони» офіцери Головного розвідувального управління збройних сил Росії та інших російських спецслужб, які діяли на території півострова цілком легально при байдужості, а то і сприянні української контррозвідки.

Напередодні вторгнення цими самими російськими спецслужбами були організовані так звані «загони самооборони», які разом із численними групами заангажованих кримчан, особливо молодшого і старшого віку, блокували українські військові частини і захоплювали адміністративні будівлі місцевих органів влади, а в разі небажання їх керівництва перейти на бік Росії – встановлювали власний «псевдоуряд». Подібний інформаційний супровід російського воєнного вторгнення в Крим впливав також на українських військовослужбовців, паралізуючи їхню здатність чинити збройний спротив російському спецназу, який ховався за спину збурених російською інформаційною пропагандою кримчан, котрі блокували українські військові частини. Характеризуючи цей сенсовий інформаційний феномен, професор Георгій Почепцов, спеціаліст у галузі інформаційних війн зазначає: «Якщо зазвичай медіа підтримують воєнні дії, то тут навпаки: військові завершують ті дії, які забезпечила їм медійна складова. Сенсова війна спочатку перемагає розум і тільки потім території. Коли Україна відключила теленовини, це не означало, що вона зупинила дію квазірадянської моделі світу. Україна призупинила (і то частково) інформаційний потік, але віртуальний потік у вигляді телесеріалів або концертів поп-зірок ніколи не переривався. І це мало важливий ефект, оскільки українські

солдати не могли стріляти в Криму в російських, розглядаючи їх як своїх»⁹¹.

Щоб успішно провести таку сенсову війну, зазначає Г. Почепцов, треба було створити максимум невизначеності, що змушує людей не відходити ні від телевізорів, ні від комп'ютерів. Наприклад, 72% офісних працівників не могли в ці дні працювати через новини. 90% офісних співробітників відчули вплив останніх подій на свою роботу, оскільки всім стало складніше працювати. Росія засвоїла, що роль телебачення все ще залишається важливішою, ніж роль Інтернету⁹².

Суттєвим аспектом сенсової війни є момент, коли «запалюються» смисли-образи. Росія знайшла спосіб «возз'єднання», котре трансливалося як радість на вулицях Севастополя і Криму загалом. Образ «сили» з боку Росії зупиняв українських військових на початку цієї квазі-війни. Для впливу на населення Росії застосувалися образи «фашистів-неонацистів-бандерівців», які викликають у населення чіткі негативні асоціації⁹³. Одночасно здійснюється завищення свого позитивного образу аж до сакралізації: «Крым наш», «город русских моряков», і легітимація захоплення адмінбудівель, яке пояснюється словами «це ж наше, народне, а ми – народ». Далі – цілком передбачувана поведінка більшої частини мешканців Криму та українських військових, дислокованих на півострові, яка полягала в переході на бік російського агресора при абсолютній упевненості в безкарності такої поведінки з боку України. Таким чином, інформаційна та віртуальна складові є первинними в гібридній війні. Військова складова виходить на перший план тільки в кінці, до цього вона перебуває в тіні.

⁹¹ Почепцов Г. Некоторые особенности смысловой войны России против Украины // Виклики і ризики. Безпековий огляд ЦДАКР. – 2014. – № 4. – 16 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cacds.org.ua/ru/bulletin/319>.

⁹² Там само.

⁹³ Там само.

Створення ситуації інформаційного хаосу на півострові та дезорієнтація його населення забезпечили надзвичайно успішне і безкровне вторгнення російських військ на територію Криму та його анексію. Уже 25 лютого 2014 року голова комітету Держдуми РФ зі справ СНД, євразійської інтеграції та зв'язків зі співвітчизниками Леонід Слуцький (ЛДПР) заявив у Сімферополі, що Держдума може розглянути питання про приєднання Криму до Росії. Хоча тоді ж голова Ради Федерації Валентина Матвієнко запевнила, що Росія не ставить під сумнів те, що Крим – українська територія, але розуміє настрої частини населення півострова, яка хоче приєднання Криму до Росії. Політик наголосила, що офіційна Москва не підбурює до таких закликів. Та вже в ніч на четвер, 27 лютого, близько четвертої ранку озброєний загін російського спецназу, одягненого в зелену камуфляжну форму без розпізнавальних знаків, захопив будівлі Ради Міністрів і Верховної Ради Криму та вивісив там російські прапори. У Сімферополі по тривозі були підняті бійці внутрішніх військ МВС України в автономії, а також весь склад міліції. Та попри це наказу з Києва про застосування зброї та розблокування державних будівель вони так і не отримали.

Наступного дня начальнику генштабу РФ було доручено з 28 лютого до 3 березня провести «оперативно-тактичне навчання з 6-ю і 20-ю арміями Західного військового округу, 2-ю армією Центрального військового округу, командуванням ВДВ». Крім того, відбулися двосторонні тактичні навчання зі з'єднаннями і військовими частинами Північного і Балтійського флотів РФ. Частина сил авіації 1-го командування ВПС і ППО була перебазована на оперативні аеродроми, зокрема з дозаправкою в повітрі. 28 лютого 2014 року український повітряний кордон перетнули більше десяти військових гелікоптерів Російської Федерації, а військовослужбовці Чорноморського флоту Росії заблокували морську охорону прикордонних військ України.

З настанням воєнно-політичної кризи 1 березня на прохання російської сторони відбулася телефонна розмова голови

Верховної Ради України Олександра Турчинова з головою Державної думи Федеральних зборів Російської Федерації Сергієм Наришкіним, під час якої російський посадовець заявив про готовність здійснення військової агресії Російської Федерації стосовно України в разі, якщо буде застосовано силу «проти мирних громадян України, які проживають на території Криму та Сходу». У зв'язку із цим українська сторона офіційно заявила: «Ми робимо все для захисту всіх українських громадян, які сьогодні вже де-факто стали об'єктом агресії з боку російських військових та провокаторів, які підтримуються російською стороною». «Ми не вдавалися і не плануємо вдаватися до застосування сили проти громадян, хоча сьогодні російська сторона всіляко провокує розгортання силового сценарію задля повної дестабілізації ситуації в Україні»⁹⁴, – сказав О. Турчинов.

За його словами, будь-яке застосування зброї та сили проти громадян «ми вважаємо спеціально підготовленими провокаціями з тим, аби обґрунтувати військову агресію проти України з боку Російської Федерації». Та попри запевнення української сторони вже ввечері 6 березня 2014 року близько 100 озброєних російських спецпризначенців узяли під свій контроль пункт пропуску «Крим», силоміць вивівши за його межі представників усіх контрольних служб. За кілька хвилин після цього через кордон проїхало шість військових автомобілів з приблизно двома сотнями осіб у камуфльованій уніформі чорного кольору без знаків розпізнавання. Так почалася російська воєнна окупація Криму.

При виконанні тих чи інших завдань воєнної окупації відбувалося комплексне застосування змішаних підрозділів регулярних і нерегулярних збройних формувань та підтримувалася чітка координація їхніх дій. Основу російських регулярних військ становили підрозділи сил спеціальних операцій

⁹⁴Олександр Турчинов: Російська Сторона всіляко провокує розгортання силового сценарію задля повної дестабілізації ситуації в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uagolos.com/oleksandr-turchynov-rosijska-storona-vsilyako-provokuje-rozhortannja-sylovoho-scenariju-zadlja-povnoji-destabilizaciji-sytuaciji-v-ukrajini/>.

збройних сил Російської Федерації, створені указом президента РФ у січні 2014 року та диверсійні сили Чорноморського флоту РФ. Тож першими в Крим уже 25 лютого 2014 року прибули підрозділи окремої бригади спецназу ГРУ РФ з міста Тольятті, які розмістилися в одному з ялтинських санаторіїв. До їхніх завдань входило захоплення урядових будівель Автономної Республіки Крим та сімферопольського аеропорту. Хоча очевидно, що першочерговим завданням цього підрозділу «зелених чоловічків», як пізніше зазначив В. Путін, було забезпечення «вільного волевиявлення» кримчан на референдумі.

Відповідно до жанру гібридної війни, основним сценарієм російського воєнного вторгнення на півострів була організація «мирного» політичного перевороту в АР Крим. Голова Верховної Ради Криму Володимир Константинов, діючи в тісній взаємодії з російськими спецслужбами, отримав від них завдання провести засідання кримського парламенту «для винесення ключових рішень: насамперед замінити голову Ради міністрів Криму – замість Могильова призначити Аксьонова, а далі ухвалити проведення референдуму на території Криму»⁹⁵, на якому мало бути поставлене питання про вихід автономії зі складу України і приєднання до Росії.

Проте 13-тисячний мітинг кримських татар і проукраїнських сил унеможливив прийняття Верховною Радою Криму 26 лютого 2014 року такого радикального рішення. В. Путін зрозумів, що політичний переворот у Криму провалився і «мирного волевиявлення» не вийшло. Відповідно, «зеленим чоловічкам» з ялтинського санаторію була дана команда захопити Верховну Раду Криму, що вони і зробили 27 лютого 2014 року.

Російські спецпідрозділи діяли в тісній координації з українськими правоохоронними підрозділами та військовими частинами, командири яких були завербовані російськими спецслужбами. Серед них, зокрема, були бійці розформованого

⁹⁵ *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – К. : Брайт Стар Паблішинг, 2015. – С. 65.

севастопольського спецпідрозділу «Беркут», який брав активну участь у розстрілі київського Євромайдану і до яких примкнули бійці інших територіальних підрозділів. Вони першими заблокували два в'їзди в Крим – пост «Чонгар» та проїзд через місто Армянськ. В'їхати в автономію іншим сухопутним шляхом було неможливо. Залишалося тільки море. Потім севастопольський «Беркут» заблокував в'їзд до Севастополя начебто з метою «захисту» міста від «Правого сектора» та «бандерівців».

Третьою компонентою сил Російської Федерації були озброєні парамілітарні загони кримської «самооборони», до яких входили російські козаки, частина місцевої кримської міліції, що перейшла на бік російського спецназу, загони російських байкерів «Нічні вовки», підрозділи чеченського МВС РФ та кримський злочинний світ, одним з яскравих представників якого був сам самопроголошений, а потім «призначений» російською владою прем'єр Криму Сергій Аксьонов. До завдань цих загонів кримської «самооборони» входили: організація провокацій, залякування цивільного населення, тортури і катування прихильників збереження Криму в складі України, захоплення адміністративних будівель, переслідування незалежних журналістів, блокування і захоплення військових частин Збройних Сил України, правоохоронних органів, тиск на незалежні ЗМІ, викрадення журналістів, створення атмосфери страху та психозу на півострові. Російські байкери патрулювали дороги, охороняли будівлі, зайняті російським спецназом, переслідували громадських активістів.

Четвертим компонентом російських сил, активно задіяних в анексії Криму, були проросійські рухи та організації, серед яких: «Русское единство», «Русский блок», «Русская община Крыма», Народный фронт «Севастополь – Крым – Россия», «Республиканская община Евпатории», Кримське відділення фронту «Прорыв», які займалися організацією мітингів на підтримку приєднання Криму до Росії, підбором «тітушок», заангажованих людей молодого та старшого віку переважно жіночої статі для організації незаконного блокування українських

військових частин на півострові. До цієї мережі сил російської гібридної війни були включені студенти, молодь Криму, кримські та севастопольські таксисти, які вистежували громадських активістів, репортерів, журналістів, приїжджих із Києва і передавали інформацію диспетчеру, який уже повідомляв про це російську ФСБ.

Дії російського спецназу із захоплення органів української влади в Криму та блокування українських частин забезпечувалися відповідним інформаційним супроводом кримських ЗМІ. Так, газета «Кримська правда» у своїх лютневих і березневих номерах активно просувала дві ключові тези: необхідність створення та озброєння «народних дружин» і введення надзвичайного стану в Криму та відділення його від материкової України («перекопати Перекопський перешийок»). До того ж телеефір Криму був заповнений трансляцією репортажів російських каналів, які здійснювали психологічний вплив за допомогою брудних маніпуляційних технологій про «фашистську хунту», котра прийшла до влади в Києві, про необхідність боротьби з «бандерівцями» та «Правим сектором», які прямують до Криму з метою кривавої розправи над російськомовними мешканцями, а російські окупаційні війська представлялись як їхні захисники. Такий жорсткий вплив на суспільну свідомість кримчан створював ілюзію нелегітимності та фашистського характеру тимчасової влади України і законності анексії Криму російськими військами.

Крім інформаційного тиску в період воєнної окупації Криму російські спецслужби, передусім офіцери ФСБ та ГРУ, широко використовували підкуп українських чиновників та військовослужбовців і роздавали брехливі обіцянки про підвищення по службі та заробітної платні за умови їх переходу на бік Росії. Офіцери ФСБ проводили постійні бесіди з українськими військовослужбовцями про перехід у збройні сили Росії або саботування виконання своїх обов'язків, військової присяги і наказів українського військового командування. За таке ухиляння видавалася значна грошова нагорода. Подібні матеріальні

й нематеріальні заохочення мали вражаючий ефект на українські військові частини і правоохоронні та судові органи Криму. Масовий підкуп українських урядовців та військовослужбовців, а також підривні дії російських спецслужб зі зниження ефективності управління сектором безпеки та оборони в Криму почали активно запроваджуватися ще з 2004 року, але ознак тотальності вони набули в лютому-березні 2014 року.

Відсутність збройного спротиву українських військових частин російським окупантам у Криму зумовлювалася не лише психологічною нездатністю українських вояків стріляти в російських військовослужбовців, яких вони сприймали як «братів-союзників», а не як ворогів, та образом «могутності» Росії, а й іншими чинниками. Серед них – передусім зрада командирів військових частин. Так, напередодні російської окупації Криму начальник Генштабу Збройних Сил України Юрій Ільїн «самоусунувся» і, зрештою, опинився в Севастополі, а слідом за ним там опинився і міністр оборони України Павло Лебедев. Зрадили своїй Батьківщині «міністр внутрішніх справ Криму» Сергій Абісов та «начальник Служби безпеки Криму» Петро Зима⁹⁶. Як зазначає керівник Центру військово-політичних досліджень Дмитро Тимчук, «усе керівництво ВМС чомусь різко “захворіло” й опинилося в госпіталях. Війська були деморалізовані – якраз в першу чергу в Криму та в східних регіонах України, де населення не підтримувало Майдан»⁹⁷.

Але, на переконання генерал-лейтенанта Миколи Балана, тодішнього начальника управління Кримського територіального командування Внутрішніх військ МВС України, головним фактором, який дав можливість окупувати півострів, окрім зради та безсилля армії, була підтримка дій російських військових одурманеними російською пропагандою місцевими

⁹⁶ *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 21.

⁹⁷ Цит. за: *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 56.

жителями. Саме це стало прикриттям для воєнної агресії. Вагомою причиною демотивації та деморалізації українських військових частин у Криму було також те, що вони були укомплектовані здебільшого місцевими контрактниками, які також перебували під впливом російської пропаганди, а служба для них була лише заробітком.

За цих умов російське військове командування швидко нарощувало чисельність російських військ на півострові, доставляючи їх військово-транспортними літаками Іл-76 на авіабазу «Гвардійське» та великими десантними кораблями Чорноморського та Балтійського флотів, довівши їх загальну чисельність на півострові до 22 тис. осіб. Десантним контингентом у російських операціях з окупації Криму керував генерал-майор повітрянодесантних військ РФ Олександр Шушукін. Після швидкого кількісного нарощування передові підрозділи російського спецназу, окремі бригади спецназу ГРУ, путінського полку спецназу, механізованого батальйону «Схід» 18-ї окремої мотострілецької бригади, яка дислокується в Чечні, Ульяновської 31-ї окремої десантно-штурмової бригади повітрянодесантних військ, 22-ї бригади спецпризначення та 810-ї бригади морської піхоти ЧФ РФ від блокади перейшли до штурму та захоплення українських військових частин. Уже 1 березня вони захопили український прикордонний загін у Балаклаві, Кіровський військовий аеродром, 727-му окремому радіолокаційну роту тактичної групи «Крим».

Основні ж зусилля російського спецназу були зосереджені проти найбільш боєздатних українських частин – насамперед підрозділів морської піхоти ВМС України, розташованих у Феодосії та Керчі, а також 36-ї бригади берегової оборони ВМС України в селищі Перевальному. 2 березня російський спецназ захопив аеродром у Джанкої, заблокував штаб ВМС України, військовий аеродром Бельбек, 1-й батальйон морської піхоти в Керчі, управління Кримського територіального командування Внутрішніх військ МВС України. По всій території Криму в українські військові частини прибули емісари та військові чини Росії

з пропозиціями до офіцерів середньої та старшої ланки перейти на бік Росії, прийняти російське громадянство й отримати російські паспорти. Українські ж військові очікували на наказ Верховного Головнокомандувача з Києва про початок бойових дій. Проте такого наказу так і не надійшло. Ось як згадує події 2 березня 2014 року полковник Юлій Мамчур: «Реальна підтримка була потрібна в перші дні, коли 100% особового складу були готові застосувати зброю. А потім, коли приїхали представники ФСБ і почались розмови з особовим складом, уже було пізно. На когось через сім'ї впливали. Дуже великі ресурси були задіяні»⁹⁸.

Після захоплення та роззброєння наземної інфраструктури і берегових частин Збройних Сил України та військових частин МВС і СБУ України російська воєнна окупація перейшла в другу фазу, яка полягала в захопленні кораблів і суден Військово-Морських Сил України. 6 березня 2014 року корабель і судна ЧФ РФ блокували Стрілецьку бухту, де стояли кораблі ВМС України. Того самого дня на вході в озеро Донузлав на фарватері Чорноморським флотом були затоплені списаний великий протичовновий корабель «Очаков» та рятувальне буксирне судно «Шахтар». Таким чином були заблоковані кораблі Південної військово-морської бази ВМС України. Після цього почалося захоплення українських кораблів та суден російським спецназом. Так Україна втратила майже весь корабельний склад ВМС України, залишившись без власного флоту.

Паралельно із захопленням українських військових частин та кораблів російські війська почали займати місця постійної дислокації та облаштовувати власні позиції, особливо в північній частині Криму, з метою, з одного боку, не допустити в Крим українські війська у випадку їхньої спроби деблокувати заблоковані українські військові частини, а з другого – створити військовий плацдарм для подальшого наступу на материкову частину України. Так, у район Перекопу російські військові перекинули

⁹⁸ Цит. за: *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 135.

22 артилерійські установки, а також реактивні системи залпового вогню «Град». 8 березня 2014 року російські війська з Криму вторглися в Херсонську область, захопивши на перешийку Чонгар приватні об'єкти, а також газорозподільну станцію.

Головними політичними завданнями Кремля в період воєнної окупації Криму та роззброєння українських військових частин було недопущення проявів незадоволення та спротиву з боку місцевого населення, установлення органів російської влади на півострові та нейтралізація негативної міжнародної реакції на анексію Криму й легітимізація його приєднання до Росії. Для реалізації цих політичних завдань російською військовою владою і спецслужбами були відключені українські телеканали, чинився спротив діяльності українських та іноземних журналістів, їх переслідували, викрадали, били. Інформаційний вакуум, у якому опинився Крим у результаті цих дій, був миттєво заповнений російськими телеканалами, які безальтернативно насаджували кремлівський погляд у свідомості кримчан.

Самопроголошений «прем'єр» С. Аксьонов дав доручення кримським мерам вести активну агітаційну роботу серед населення за проведення загальнокримського референдуму. Для встановлення російської влади в Криму та проведення референдуму Аксьонов рекрутував у загони «самооборони» близько 11 тис. бойовиків, яких активно формували і тренували російські спецслужби. Кістяк бойовиків становили місцеві «козачки» та колишні рекетири, бандити з кримського угруповання «Сейлем». Пізніше до лав «аксьоновців» долучилися люди з вишколом радянської армії – «афганці» та колишні бійці спецпідрозділів. Вони отримували зброю, захоплену на складах українських військових частин. Зброя з українським маркуванням була потрібна росіянам і для організації провокацій та подальшого звинувачення українських військових⁹⁹.

⁹⁹ *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 195.

Боячись, що міжнародна спільнота визнає російське вторгнення в Крим збройною агресією, що потягне за собою жорсткі міжнародні санкції, Росія всіляко приховувала наявність та дії російських військ на території Криму. Для цього російські військові носили одяг без жодних ознак належності до збройних сил РФ, натомість ходили в балаклавах, щоб не показувати обличчя. Російським військовим було жорстко заборонено говорити, що вони є військовослужбовцями збройних сил Росії. Делегація ОБСЄ та ООН, яка прибула до Севастополя, була заблокована «кримською самообороною». Російське керівництво категорично заперечувало наявність російських військ на території Криму. Так, міністр оборони РФ Сергій Шойгу заявив, що люди у військовій формі на території АР Крим до російської армії жодного стосунку не мають.

Посилення міжнародної уваги до Криму у зв'язку з російським воєнним вторгненням потребувало якомога скорішої легітимізації російських військ та російської влади на півострові. Саме тому було вирішено прискорити проведення референдуму про приєднання Криму до Росії. Цьому заважали залишки українських військ на території півострова, тому В. Путін вирішив дати розпорядження «очистити» Крим від українських військових до 16 березня – дня проведення референдуму¹⁰⁰.

Уже 7 березня 2014 року спікер Ради Федерації РФ Валентина Матвієнко заявила, що підтримує приєднання Криму: «Я хочу відповідально заявити від імені верхньої палати, яка представляє інтереси всіх регіонів РФ: у разі, якщо народ Криму на референдумі виявить свою волю і ухвалить рішення про входження до складу Росії, ми як верхня палата російського парламенту, безперечно, таке рішення підтримаємо»¹⁰¹.

¹⁰⁰ Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. – С. 13.

¹⁰¹ Рада Федерації РФ проголосує за приєднання Криму до Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/politika/rada-federaciyi-progholosuye-za-priyednannya-krimu-do-rosiyi-338550.html>.

У відповідь спікер Верховної Ради Криму пообіцяв приєднати до Росії не тільки Крим, а й усю Україну, щоб з Росією «возз'єднався не тільки Крим, але возз'єдналася вся Україна». Щоб надати більшої легітимності входженню Криму до складу Росії, Верховна Рада Криму 11 березня 2014 року прийняла «Декларацію про незалежність АРК та м. Севастополь»¹⁰², де власне про Україну не було жодної згадки, а Крим уже розглядався як незалежна держава, яка може укласти міжнародні договори, на підставі чого вважає, що вона має повне право на укладення міжнародного договору з Російською Федерацією про входження до її складу як повноправний міжнародний суб'єкт. У референдумі 16 березня, за повідомленням «РИА Новости», взяли участь 96,77% кримчан, з них 93% проголосували за приєднання Криму до Росії. У Севастополі за таке рішення проголосували 123% виборців.

У результаті постає запитання: як українська влада та воєнно-політичне керівництво держави відреагували на воєнну агресію Росії проти України? Яку стратегію вони обрали для захисту від агресії та оборони країни в цій російсько-українській війні? І чи мали вони стратегію взагалі? Для відповіді на ці доленосні для країни запитання необхідно з'ясувати ті об'єктивні та суб'єктивні умови, в яких ухвалювалися чи, на жаль, не ухвалювалися відповідні стратегічні рішення.

Об'єктивні умови для втрати Україною Криму були закладені задовго до 2014 року. Вони, власне, становили основу того компромісу між українським та російським пострадянськими трансфер-класами, на підставі яких були укладені Угода про статус та умови перебування Чорноморського флоту на території України та Договір про дружбу, партнерство та співробітництво між Російською Федерацією та Україною. Фігурально

¹⁰² Верховна Рада Криму на закритому засіданні прийняла «декларацію про незалежність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/verhovna-rada-krimu-na-zakritomu-zasidanni-priynyala-deklaraciyu-pro-nezalezhnist-139354_.html.

цей компроміс укладався у формулу: *«Крим залишається російським, але під українською юрисдикцією»*. Відтоді Крим став фактично зоною найбільшого сприяння і пріоритетності в приватизації природних економічних ресурсів, промислових об'єктів і санаторіїв для російського бізнесу, який укладав свої прибутки з Криму в антиукраїнську політику і підривно діяльність проти української присутності на півострові. Для російських політиків це був оазис для самопіару та популізму на гаслах шовінізму, великодержавності і ксенофобії.

Українські чиновники від фактично *неукраїнської влади*, включно з представниками Президента України в Криму та Севастополі, опікувалися, радше, російськими національними інтересами, зокрема поширенням російської культури, російськими школами та російськими вишами, пільгами та соціальним забезпеченням військовослужбовців Чорноморського флоту РФ, ніж школами українськими. Вони відчували себе як на окупованій території та безперешкодно займалися антиукраїнською пропагандою та вкладали величезні кошти з державного бюджету у формування й утримання проросійських організацій під виглядом культурно-гуманітарного співробітництва, зневажливо ставлячись до загнаного в глухий кут українства.

Таким чином, Росія реально і безпосередньо здійснювала непряме управління владою в Криму за весь час незалежності України. Урешті-решт це призвело до того, що з початком російської воєнної інтервенції в Крим Київ не міг ані політично, ані тим більше ментально покладатися на структури державної та місцевої влади на півострові. Присутності української влади там не відчувалося від самого початку, а призначені з Києва керівники державних адміністрацій не відчували себе такими, зіткнувшись із проросійськими настроями місцевого чиновництва та еліти. Ще до початку російської воєнної інтервенції вони або переходили на бік Росії, або завбачливо складали із себе повноваження, як це зробив голова міської державної адміністрації Севастополя Володимир Яцуба, який ще 24 лютого 2014

року заявив, що «немає керівників, які його призначали», подав у відставку і вийшов з Партії регіонів¹⁰³.

Завдяки такому колабораціонізму владної еліти Криму, переважно інкорпорованої в російські інтереси, російський бізнес та російські політичні структури, жодних проблем, пов'язаних з виконанням Угоди про статус та умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України, так і не було розв'язано. Кримське питання розглядалося кланово-олігархічними групами України як «розмінна монета» в отриманні від Росії вигідних економічних преференцій. Ці проблеми, зокрема дотримання силами Чорноморського флоту РФ українського законодавства та юрисдикції, використання повітряного простору України, умов передачі в оренду та суборенду об'єктів інфраструктури, контролю за діяльністю ЧФ РФ на території України, порядок застосування сил ЧФ, дислокованих на території України, у кризових ситуаціях у період війни, комплекси берегової навігаційної системи, стали «мінами уповільненої дії», які вибухнули з початком російської воєнної інтервенції наприкінці лютого 2014 року.

Більше того, українська влада сама створила такі «міни», котрі становили безпосередню воєнну загрозу національній безпеці України. Так, українські уряди фінансували соціальні пільги для військовослужбовців Чорноморського флоту, брали участь у соціальних програмах з будівництва житла для них. Усупереч міжнародній практиці, український уряд дозволяв російським військовослужбовцям ЧФ залишатися на постійне проживання в Севастополі та Криму після звільнення їх у запас і забезпечував усіма соціальними пільгами як пенсіонерів. У результаті переважна більшість із них поповнила проросійські організації та рухи і влилися в загони «кримської самооборони» під час російської воєнної інтервенції. Окреме питання стосується ініціатив українських урядів щодо будівництва

¹⁰³ *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 50.

шляхопроводу через Керченську протоку, які неодноразово висувалися українською стороною під час засідань міжурядової українсько-російської комісії.

Усі ці антиукраїнські акції щиро оплачувалися Москвою. Протягом 1990-х та 2000-х років від уряду Росії та так званого уряду Москви, очолюваного Ю. Лужковим, надходили багатомільйонні суми на проведення підривної роботи проти України. Уряд Москви виділяв на такі «просвітницькі» заходи близько 20 млн дол. США щорічно, що визначило лояльність багатьох проросійських діячів Криму. До того ж, через потурання української влади – і за Л. Кучми, і за В. Ющенка, і особливо за В. Януковича – понад 120 тисяч кримчан отримали російське громадянство. Такий потужний інформаційний, політичний та бізнесовий вплив на кримчан з боку Росії сформував у їхній свідомості відчуття окремого етносу, спорідненого з російським і чужорідного українському.

Колабораціонізм владної еліти в Україні, як кримської, так і центральної, з російськими структурами зумовлювався насамперед спільними бізнес-інтересами. *Тісним бізнес-зв'язкам не завадила навіть російська агресія проти України.* Крим був для них місцем спільного «дерібану» і спільного «тіньового» бізнесу. Очевидно, що цей спільний бізнес-інтерес став чи не основним чинником «здачі Криму», коли постмайданна влада відмовилася від збройного захисту територіальної цілісності країни та боротьби за Крим з намірами зберегти свій бізнес на півострові навіть в умовах російської воєнної окупації. Підтвердженням таких мотивів є прийняття Верховною Радою України Закону «Про створення вільної економічної зони “Крим” та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» – і це в умовах, коли влітку 2014 року під Іловайськом відбувалися запеклі кровопролитні бої з російськими агресорами. Як стало зрозуміло пізніше, скористалися цією «вільною зоною» бізнес-структури, наближені до уряду А. Яценюка і Президента П. Порошенка. Щоправда, тоді, під час російської воєнної інтервенції в Крим, уся

виконавча влада перейшла в руки блоку Ю. Тимошенко – БЮТ, оскільки виконувачем обов'язків Президента України був призначений О. Турчинов, прем'єром – А. Яценюк, виконувачем обов'язків голови Адміністрації Президента – С. Пашинський. Під час першого засідання РНБО, яке відбулося у Верховній Раді України 28 лютого 2014 року, лідери парламентських фракцій на чолі з Юлією Тимошенко були категорично проти введення воєнного стану в країні, мотивуючи це тим, що його введення «спричинить паніку серед наших мешканців і спровокує Путіна на подальше захоплення території України»¹⁰⁴. У стані переляку й повного морального паралічу з нею була солідарна більшість учасників того сумнозвісного й доленосного засідання РНБО, про що свідчать їхні пропозиції: «Кинути зараз ненавчених пацанів на Крим неможливо, тому що там озброєні найсучаснішою зброєю кадрові військові російської армії і їх на порядок більше. Це авантюра. Їх там розстріляють і розтопчуть танками. Це буде привід для введення військ в континентальну Україну. А у нас вже не буде навіть ким Київ захищати» (Віктор Гвоздь, голова Служби зовнішньої розвідки); «Я проти військового конфлікту – ми сьогодні до нього не готові. Потрібно робити все, щоб не допустити кровопролиття і втягування нас в пастку, як це було в Грузії» (Степан Кубів, голова Національного банку); «Запровадження воєнного стану – оголошення війни Російській Федерації. Відразу буде заява Росії “про захист громадян Росії і російськомовного населення, яке має етнічні зв'язки з Росією”. Це сценарій, який написали росіяни. І ми ліземо в цей сценарій!» (Арсеній Яценюк, Прем'єр-міністр)¹⁰⁵.

Попри патологічний страх перед В. Путіним, було зрозуміло, що учасники засідання та лідери фракцій понад усе боялися

¹⁰⁴ Как Украина теряла Крым. Главные месседжи участников исторического заседания СНБО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gigamir.net/news/pub2440961>.

¹⁰⁵ Там само.

втратити бізнес тих класово-олігархічних груп, інтереси яких вони представляли у Верховній Раді України, бо свої надприбутки вони отримували завдяки зв'язкам з російським «тіньовим» бізнесом і доступу до невибагливого російського ринку. Тому запровадження воєнного стану вони боялися більше, ніж самого В. Путіна, адже такий стан передбачав не лише мобілізацію цивільного населення, а й мобілізацію економічних і фінансових ресурсів країни, лєвова частка яких перебувала в приватній власності українських олігархів.

З іншого боку, створення передумов для здачі Криму Росії почалося з приходом В. Януковича до влади у 2010 році. Як зазначає Андрій Парубій (на той час – секретар РНБО): «Немає жодних сумнівів – ця підготовка почалася ще тоді, коли були ратифіковані Харківські угоди 27 квітня 2010 року. Путін потім у своєму інтерв'ю прямо говорив, що без нових військових частин він не зміг би цього зробити... <...> Підготовка нових військових частин, ротація, робота із командирами, уведення в СБУ величезної кількості ФСБ-шників. Цей план, по суті, готувався роками»¹⁰⁶.

Саме в часи В. Януковича російські спецслужби взяли під безпосередню опіку українські військові частини і правоохоронні органи та перевербували майже всі структури СБУ в Криму. Це стало можливим завдяки тому, що В. Янукович заборонив СБУ займатися контррозвідувальною діяльністю проти розвідслужб Росії. Фактично В. Янукович наклав вето на припинення протиправної діяльності російських спецслужб на території України, чим суттєво ускладнив забезпечення національної безпеки, надто Криму¹⁰⁷.

Ніколи б у Криму не сталися ці трагічні події, якби правоохоронні структури, передусім Служба безпеки, Головне управління розвідки, Міністерство оборони, виконували свої

¹⁰⁶ Цит. за: *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 160.

¹⁰⁷ Там само. – С. 35.

конституційні обов'язки. Проте таке ставлення силових структур до присяги і своїх функціональних обов'язків зумовлювалося політикою Президента В. Януковича, який розставив на ключових посадах у секторі безпеки та оборони або офіцерів, завербованих ФСБ, або самих співробітників російських спецслужб, або громадян Росії, які безпосередньо на легальних підставах втілювали плани Кремля: вивели з ладу систему оперативно-стратегічного управління, дезорганізували систему воєнно-політичного керівництва, привели в небоєздатність оперативні сили та засоби СБУ, ЗСУ, МВС, забезпечили відсутність спротиву підрозділів цих відомств в АР Крим під час анексії, що дало змогу реалізувати окупацію без збройного опору й додало «легітимності» цьому незаконному акту¹⁰⁸.

Зі свого боку, В. Янукович, проводячи таку політику здачі суверенітету України, міг розгледіти, і напевно розгледів, у зовнішньому російському воєнному вторгненні певну неофіційну гарантію його перебування при владі не лише в період першої президентської каденції, а й переобрання та утримання при владі на російських багнетах на час другого президентського терміну. Кремль, очевидно, також планував розпочати воєнну інтервенцію в Україну у 2015 році. Приводом для вторгнення могло бути загострення політичної кризи в Україні, спровокованої президентськими виборами, на яких у В. Януковича було мало шансів бути переобраним.

Підтвердженням існування подібних планів стали події лютого 2014 року. Тоді мета В. Путіна полягала в тому, щоб утримати В. Януковича при владі. Згадуючи ті часи, О. Турчинов стверджує: «Провокувався воєнний конфлікт, у результаті якого мала б пролитися кров і загинули б люди. Робилось все, щоб дестабілізувати ситуацію в Києві. Зокрема, проплачені Москвою провокатори підбурювали людей захопити парламент – центр легітимної влади в країні. Тоді, скориставшись цим

¹⁰⁸ Стратегія повернення Криму. – Луцьк : МКФ «Християнське життя», 2014. – С. 10.

хаосом, керівництво увело б війська на територію континентальної України під приводом захисту співвітчизників. Рада Федерації офіційно дала Путіну на це право. Апофеозом цього плану мало стати повернення Януковича на штиках російських військових до Києва. Ми знали про ці плани і робили все можливе, щоб зупинити росіян і зберегти країну»¹⁰⁹. «Так, у них був варіант отримати всю країну у випадку, якби зберігся повністю контрольований режим Януковича, але він упав. Революція Гідності перемогла, і вони перейшли в наступ. Це виявився дійсно найбільш зручний момент для агресії. <...> Але при цьому вони ставили собі завдання не просто захопити Крим, завдання було повалити нову владу та реанімувати маріонетковий режим Януковича»¹¹⁰.

Тож безпосередні заходи зі здачі Криму В. Януковичем почалися ще влітку 2013 року, а прискорилися вони після його зустрічі з В. Путіним у Сочі восени 2013 року. Після тієї зустрічі В. Янукович відмовився підписувати Угоду про асоціацію з ЄС, за що президент Росії підписав угоду про надання кредиту на 15 млрд дол. США для підтримки його режиму. Очевидно, що за такий щедрий подарунок В. Янукович мав розраховуватися задачею не лише Криму, а й державного суверенітету України загалом, увівши її в Митний та Євразійський союзи. Саме в цей час почалося масове вербування українських військовослужбовців та керівного складу Збройних Сил з метою зради присязі та переходу в збройні сили РФ, хоча на той момент, окрім ЧФ РФ, інших російських контингентів на півострові ще не було. У момент же вторгнення таке вербування переросло в агресивну агітацію. Проти українських військових частин спеціально виставлялися їхні колеги – російські офіцери, яких українські військовослужбовці роками знали

¹⁰⁹ Цит. за: *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 208.

¹¹⁰ Цит. за: *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 57–58.

зі спільних навчань і парадів, з розрахунку, що українські офіцери не відкриватимуть по них вогонь на ураження.

Значною воєнно-політичною помилкою керівництва України було рішення про спільне базування Чорноморського флоту РФ та ВМС України в Севастополі. Це призвело до зрощення неформальних зв'язків російських військовослужбовців з українськими спочатку на комерційній основі, а згодом і до зради присязі Україні переважною більшістю українських моряків і переходу їх у російський Чорноморський флот. Хоча при цьому не всіх українських офіцерів російським емісарам удалося переквербувати, що стало однією з причин, чому операція з окупації Криму затягнулася на два тижні.

Ситуація ускладнювалася також тим, що російські спецслужби, завербувавши офіцерів штабів, вибудували тотальну мережу інформаторів по всій верхівці управління Збройними Силами України, починаючи зі штабів частин і закінчуючи центральним апаратом Генерального штабу і Міністерства оборони України. Завдяки такій мережі перед самою анексією була проведена спеціальна перевірка українських військових частин, дислокованих на території Криму, з метою отримання повної розвідувальної інформації про їх реальний стан. Це була нібито звичайна штатна перевірка, вони мали право це робити – був наказ із Києва. Їм потрібно було перевірити стан військових баз. Скільки особового складу, скільки одиниць зброї, який її технічний стан... До речі, ті люди, які проводили перевірку, пізніше стали працювати на Росію¹¹¹. Про масштаби глибокого проникнення ГРУ генштабу збройних сил РФ та інших розвідувальних структур Росії в органи управління Збройними Силами України, СБУ та інших структур сектора безпеки України згадує й Андрій Парубій: «Я пам'ятаю, ми у вищому колі АТЦ

¹¹¹ *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 226–227.

[антитерористичного центру – Г. П.] щось прийняли, а за кілька хвилин про це вже дізнавалися бойовики»¹¹².

Таким чином, українські війська на території Криму у своїй основній масі були деморалізовані й дезорієнтовані. В умовах, коли все було просякнуте зрадою та постійним силовим і психологічним тиском, невизначеністю Києва, вони ставали дедалі більше морально готовими до капітуляції. До нового керівництва України у військовослужбовців українських військових частин і правоохоронних структур зберігалася недовіра, оскільки, перебуваючи в інформаційному вакуумі та під впливом тотальної російської пропаганди, вони сприймали новий уряд України як «хунту», й тому панувало відчуття його тимчасовості. Це уявлення в той час передавалося від російських окупантів та самого керівництва Росії. Як згадує Олександр Турчинов, «росіяни вважали, що нова влада не протримається і тижня під тиском тих проблем, з якими ми зіткнулися: відсутність фінансів, системи управління, дієвої оборони»¹¹³.

Фактично виник вакуум влади, що особливо було відчутно в Криму. Знову ж таки, згадуючи ту ситуацію, О. Турчинов констатує: «Отже, що ми мали на той момент: армії немає, силових структур немає, міліція розбіглась, хто залишивсь, боїться виходити на вулицю, де догорають шини. Держустанови не працюють, у їхніх приміщеннях знаходяться озброєні люди»¹¹⁴. Уряд і виконувач обов'язків Президента України в той час самі перебували в інформаційному вакуумі, коли Служба безпеки України, майже весь сектор безпеки працювали на ворога, особливо в Криму, коли вся інформація блокувалася російськими спецслужбами. З іншого боку, російською пропагандою поширювалися численні заяви про перехід

¹¹² Цит. за: *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 289.

¹¹³ Цит. за: *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 55.

¹¹⁴ Цит. за: *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 57.

військових на бік Росії та прийняття ними російського громадянства або про добровільну здачу військових частин і складів зброї інших військових об'єктів російським військовим.

Очевидно, що в цій ситуації вплив *суб'єктивних чинників* на прийняття стратегічних рішень українським керівництвом зростав багаторазово. Перший із цих чинників полягав у *неадекватній оцінці ситуації*, що склалася з початком російської воєнної агресії в Криму й у російсько-українських відносинах загалом. Серед тимчасового керівництва України на чолі з виконувачем обов'язків Президента О. Турчиновим не було єдиної позиції в оцінці цієї ситуації. Взагалі ця позиція зводилася до чотирьох суперечливих точок зору. *Перша* з них інтерпретувала ситуацію як грубе порушення Угоди про статус та умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України, спровоковане широкомасштабними навчаннями Південного воєнного округу РФ, яке можна залагодити дипломатичними каналами. Така віра в можливість порозумітися з Росією надихала тимчасовий уряд певним ентузіазмом. Тим більше, що Кремль після тривалої мовчанки запевнював українське керівництво в тому, що Росія не має наміру порушувати територіальну цілісність України і не перекидатиме свої війська в Крим. Так, у телефонній розмові прем'єр РФ Д. Медведєв запевнив прем'єра України А. Яценюка, що Росія не приймає і не прийме рішення про введення військ у Крим.

Інші (*друга точка зору*) розцінювали цю ситуацію як внутрішньокримський конфлікт, прямо не пов'язаний з Росією. Вони вважали, що захоплення Верховної Ради Криму 27 лютого 2014 року є терористичним актом проросійських сил у Криму. Міністерство оборони України в особі міністра адмірала Ігоря Тенюха, замість того, щоб надати оцінку агресії, взагалі усунулося від виконання свого конституційного призначення із захисту державного суверенітету й територіальної цілісності країни. На сумнозвісному засіданні РНБО він переконував учасників: «Є прохання, щоб не було прямого військового

конфлікту. Ми не готові до повномасштабної війни»¹¹⁵. Виступаючи у Верховній Раді України, І. Тенюх переконував депутатів у відсутності будь-якої агресії з боку російських збройних сил: «Де-юре відкритої агресії немає. Росія не визнає присутність своїх військ в Криму, називаючи їх загонами самооборони. Тому будь-які активні дії української армії щодо стабілізації ситуації в Криму можуть бути представлені міжнародному співтовариству як застосування сили проти власного населення»¹¹⁶. Це було ні чим іншим, як актом моральної капітуляції міністра оборони перед російською агресією. До речі, таку поведінку й оцінку міністра підтримала значна частина депутатів, зокрема керівник фракції БЮТ Сергій Соболев, який закликав депутатів схвалити діяльність міністра оборони й надалі надавати йому всіляку допомогу та продовжити його перебування на цій посаді, хоча з виступу міністра оборони І. Тенюха було цілком видно його психологічну неготовність і нездатність приймати відповідні рішення в критичних ситуаціях, а відтак Міністерство оборони перебувало в стані цілковитого паралічу. Підтримка ж позиції І. Тенюха частиною депутатів і членів уряду та РНБО свідчила про їхнє переконання в неприпустимості війни з Росією, зумовлене страхом, панікою та вірою в неможливість війни зі «старшим братом».

Тільки достатньо обмежене коло з оточення виконувача обов'язків Президента України, як і сам О. Турчинов, дотримувалося *третьої точки зору*, розуміючи й усвідомлюючи факт війни з Росією, оскільки визначення воєнної агресії, прийняте 29-ю сесією Генеральної асамблеї ООН, чітко визначає її як «вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка військова окупація, який би

¹¹⁵ Как Украина теряла Крым. Главные месседжи участников исторического заседания СНБО.

¹¹⁶ В. о. Міністра оборони: Збройні Сили України не мають юридичного права розпочати воєнні дії в Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2014/3/11/106822.htm>.

тимчасовий характер вона не носила, що є наслідком такого вторгнення чи нападу, або будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або її частини»¹¹⁷. Як згадував пізніше О. Турчинов, «вторгнення в Крим – це була не імпровізація, а ретельно спланована операція»¹¹⁸. «Синхронно з атакою на Крим Росія почала перекидати війська до наших кордонів. Причому це були штурмові угруповання, готові в будь-яку мить перейти межу. Почалась концентрація російських військ уздовж усього кордону, це був реальний план повалення нової влади»¹¹⁹.

Якщо було таке розуміння, то чому не були прийняті рішення відповідно до законодавства, яке регламентує діяльність державних органів з оборони країни та відсічі воєнній агресії? Як свідчить стенограма вже згадуваного засідання РНБО, вислухавши всіх його учасників та їхні негативні судження щодо відсічі російській агресії та розуміючи передбачуваний негативний результат колективного прийняття рішення, О. Турчинов поставив його на голосування, зазначивши: «Я не можу не поставити на голосування РНБО рішення про введення в країні воєнного стану. Хто за? Зрозуміло. За – один Турчинов. Рішення не прийнято»¹²⁰.

Таким чином, рішення про введення воєнного стану не було прийняте, як того вимагали Конституція України та Закон України «Про оборону України», що й стало головною причиною здачі Криму і потягнуло за собою подальші неправові рішення, що призвели до втрати територіальної цілісності країни та порушення її державного суверенітету. Можна назвати це

¹¹⁷ Бойко І. І. Визначення агресії в міжнародному праві // Вісник Академії адвокатури України. – 2010. – № 1 (17). – С. 178.

¹¹⁸ Цит. за: Березовець Т. Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 57.

¹¹⁹ Цит. за: Березовець Т. Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 86.

¹²⁰ Как Украина теряла Крым. Главные меседжи участников исторического заседания СНБО.

колективною безвідповідальністю, яка межує з тяжким державним злочином. Проте юридичну відповідальність, згідно з Конституцією України, несе Президент України або виконувач його обов'язків, який, згідно зі статтею 106 Конституції України, «приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України». Стаття 4 Закону України «Про оборону України» ще чіткіше й однозначніше формулює обов'язки Президента: «У разі збройної агресії проти України або загрози нападу на Україну Президент України приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію, введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях, застосування Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, подає його Верховній Раді України на схвалення чи затвердження, а також вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни»¹²¹.

Замість відповідного рішення, якого вимагала стаття 4 Закону України «Про оборону України», О. Турчинов дав протокольне доручення в разі захоплення наших частин та у випадку загрози життям наших військовослужбовців, використовувати зброю, відповідно до військових статутів¹²². При цьому воєнно-політичне керівництво відсилало військовослужбовців та командирів військових частин до статуту караульної служби, який регламентує їхню діяльність в умовах мирного часу і жодного стосунку до умов воєнної агресії не має. У Криму командири українських частин чекали на рішення виконувача обов'язків Президента України про введення воєнного стану та відсіч агресії, на підставі якого вони мали й могли разом з іншими військовими формуваннями розпочати воєнні дії за планами

¹²¹ Закон України «Про оборону України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.customs.com.ua/php/document.php?ISN=15779>.

¹²² *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 111.

оборони країни. Але такого рішення вони так і не дочекалися. Замість цього вони почули з Києва лише заклики міністра оборони І. Тенюха: «Ви там тримайтеся, тримайтеся...» і запевнення секретаря РНБО Андрія Парубія та заступника міністра оборони Л. Полякова, що «ситуація перебуває під контролем». А. Парубій зробив публічну заяву про початок мобілізації, хоча де-юре жоден документ не оголошував воєнного стану, згідно з яким вона мала запроваджуватися. Згідно з рішенням РНБО, йшлося лише про початок навчальних зборів військовозобов'язаних¹²³.

Таким чином, хаотичні, запізнілі й безсистемні рішення та заходи із зупинення російської агресії почали прийматися поза межами правового поля та законодавчої бази України, що говорило про розбалансованість системи воєнно-політичного керівництва країни. Хоча персональна відповідальність за воєнно-політичне управління обороною країни лежала на виконувачі обов'язків Президента О. Турчинові як Верховному Головнокомандувачу Збройних Сил України, він не зміг одноосібно взяти на себе відповідальність за прийняття таких доленосних стратегічних рішень, а керувався принципом колегіальності, виходячи з досвіду своєї багаторічної партійної діяльності. Очевидно, на нього вплинула вимога його багаторічного партійного боса – Юлії Тимошенко, яка, перебуваючи на тому першому засіданні РНБО 28 лютого 2014 року, рішуче заявила: «Жоден танк не повинен виїхати з казарми, жоден солдат не повинен підняти зброю, тому що це буде означати програш. Ніякого воєнного стану і активізації наших військ! Ми повинні стати наймирнішою нацією на планеті, просто вести себе, як голуби миру»¹²⁴.

Отже, *другий суб'єктивний чинник* полягав у боязні визнати війну з Росією та бажанні в будь-який спосіб уникнути або не допустити такого воєнного зіткнення, що врешті-решт зумовило слабкість політичної волі в прийнятті стратегічних рішень

¹²³ Березовець Т. Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 161.

¹²⁴ Как Украина теряла Крым. Главные месседжи участников исторического заседания СНБО.

в умовах війни. Звідси – пояснення того, що причиною відмови від збройного спротиву було намагання «не провокувати» Росію, щоб Україну не визнали «агресором» чи не звинуватили в надмірному застосуванні сили проти власного населення, «чи небезпека спровокувати Путіна на широкомасштабне вторгнення на материкову частину України». Проте така позиція українського керівництва одразу дала підстави Кремлю трактувати цю війну як «внутрішній конфлікт» в Україні, до якого Росія не має безпосереднього стосунку.

Третім суб'єктивним чинником, який впливав на цю позицію воєнно-політичного керівництва країни, було наполягання США та Європи жодним чином не робити «різких рухів», не йти на відкритий конфлікт з Росією, щоб не спровокувати третю світову війну. Як зазначає А. Парубій, «був величезний тиск Європи. Щоб, не дай боже, не було жодного пострілу, аби не спровокувати якихось гострих дій»¹²⁵. Не маючи власних сил, українське керівництво в той час розраховувало виключно на міжнародну підтримку.

Четвертий суб'єктивний чинник, який безпосередньо вплинув на вибір стратегії нового керівництва України на чолі з виконувачем обов'язків Президента О. Турчиновим, була зрада не лише на низових щаблях військового управління, а й у вищих ешелонах його владної команди. Найрезонанснішою подією в цьому контексті стала зрада новопризначеного командуючого ВМС України Дениса Березовського, котрий був креатурою виконувача обов'язків міністра оборони Ігоря Тенюха. Цей вищий офіцер зрадив народу України та присягнув на вірність «мешканцям АР Криму та міста Севастополь»¹²⁶. Як зазначають його

¹²⁵ Цит. за: Березовець Т. Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 129.

¹²⁶ Екс-голова ВМС України Березовський склав присягу на вірність «мешканцям АР Крим та міста Севастополя» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/891973-eks-golova-vms-ukrajini-berezovskiy-sklav-prisyagu-na-virnist-meshkanttsyam-ar-krim-ta-mista-sevastopolya.html>.

співслужбовці, «Ігор Тенюх завжди тягнув Д. Березовського, своєю чергою І. Тенюха тягнув М. Єжель, він же надавав допомогу Денисові Березовському»¹²⁷. Це стало ланцюговою реакцією деморалізації офіцерів ВМС України, серед яких більшість урешті-решт перейшла на бік агресора. Військовий експерт Дмитро Тимчук зазначає: «Я знаю, що з початком анексії Криму через штаб ВМС ЗС України йшли цілком адекватні команди – про виведення кораблів із Севастопольської бухти й Донузлава, про перекриття Керченської переправи... Чому ці команди так і не були виконані і усе раптом пішло за “російським сценарієм” – доведеться розбиратись компетентним органам»¹²⁸.

Навпаки, замість команди вийти в море, навіть тим українським кораблям, які перебували в морі або на рейді, надійшла команда «повернутися в базу». Усе керівництво ВМС чомусь несподівано «захворіло» та опинилось у госпіталях. Як результат дій цих чинників, із 18-тисячного угруповання українських військ понад 8 тисяч зрадили військовій присязі та перейшли на бік Росії в Криму¹²⁹. Тільки зі складу ВМС України понад 6 тис. військовослужбовців прийняли російське громадянство, що становило близько 60% особового складу флоту¹³⁰.

До цих суб'єктивних чинників додалася *некомпетентність нової владної команди* в системі державного управління, особливо воєнно-політичного керівництва та його оперативно-стратегічної ланки, а також безпорадність у прийнятті стратегічних рішень. Одним з таких епізодів є заходи з розблокування

¹²⁷ Див.: Березовець Т. Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 147.

¹²⁸ Цит. за: Березовець Т. Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 157.

¹²⁹ Понад 8 тис. військових зрадили присязі і перейшли на бік РФ у Криму, – Матіос [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zik.ua/news/2016/01/26/ponad_8_tys_viyskovykh_zradyly_prysyazi_i_pereyshly_na_bik_rf_u_krymu_matios_666262.

¹³⁰ Там само.

захопленої російським спецназом Верховної Ради Криму. Дізнавшись про захоплення кримського парламенту, командувач внутрішніх військ у Криму генерал-лейтенант Микола Белан зібрав нараду: «Почали рахувати, якщо йти на штурм – хто це може зробити? “Альфа”, “Беркут” і спецназ Внутрішніх військ. Я порахував своїх – було десь 60–80 чоловік. “Альфи” було понад 100 чоловік, і близько 200 – “Беркута”. “Беркут” відмовився, сказавши, що вони не готові. Не те, що відмовилися, – просто сказали, що не готові йти, і сиділи в себе на базі. “Альфа” відмовилася, їхній командир сказав, що вони не підуть на штурм. Із резервів могли хіба що Збройні Сили України, але внутрішній конфлікт – то не їхнє завдання. Запропонували прикордонникам повністю перекрити Керченську переправу, що вони сумлінно не зробили»¹³¹.

Далі, призначений у той час представник Президента України в Криму Сергій Куніцин, переказуючи ситуацію із захопленням Верховної Ради Криму російським спецназом, пригадує: «У них було завдання – захопити і триматися до приїзду основних сил. У Криму, щоби ви розуміли, був “Беркут” – 400 осіб, “Альфа” – 160 осіб, 600 чоловік Внутрішніх військ. Тобто 1200 чоловік – десятикратна перевага перед російськими найманцями. Якби із цими командирами були правильно вибудовані стосунки, усе було б по-іншому. Кримський “Беркут” закрився на своїй базі, вони боялися, що їх люструють, “Альфа” – так само. Якби їм дали якісь гарантії, поставили завдання – вибийте загарбників, і матимете амністію, вони б це зробили. А в силу того, що не було кому їм про це сказати, плюс тиждень ми програли, уже не можна було нічого змінити»¹³².

Дізнавшись про захоплення, О. Турчинов дав команду підняти Внутрішні війська. Ті виконали команду, оточили

¹³¹ Цит. за: *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 74.

¹³² Цит. за: *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 112.

Верховну Раду Криму для підготовки до штурму. Далі, як розповідає О. Турчинов: «Оточення протрималось декілька годин. Місцеве проросійськи налаштоване населення оточило Внутрішні війська, які стояли в оточенні, і ті без спротиву просто розійшлись»¹³³. Аналізуючи цю ситуацію, багато військових експертів не могли зрозуміти позицію воєнно-політичного керівництва України на початковому етапі розвитку кризової ситуації в Криму «не провокувати», «утримуватись від активних дій» і т. ін. Зокрема, адмірал Ігор Кабаненко дає таку оцінку цій позиції: «Навіть, коли було відомо, що ЧФ РФ переведено в повну бойову готовність, що йде нарощування російських військ у Криму, чомусь за наказом із Києва було знижено до повсякденного рівня бойову готовність ВМС України – керівництво, штаби й особовий склад було відпущено додому. Кораблі, незважаючи на рекомендації, не були виведені з баз і були заблоковані силами ЧФ РФ. Наказу про активну протидію російській активності в Криму не було віддано через низку чинників. По-перше, керівництво в Києві було не готове стати *risk takers*, тобто взяти на себе ризики, ініціативу та діяти на нейтралізацію конфлікту й стримання його розгортання. <...> При адекватних діях з боку України можливо було стримати розвиток конфлікту в Криму, нейтралізувати його на початковій стадії. На жаль, цього не трапилося – у 2014-му сили (війська) знаходилися в ППД [постійній повсякденній діяльності. – Г. П.] і не були розгорнуті у визначені райони. Ініціатива була просто дарована російським військам і “політичним туристам”, наслідки були відомі. По-друге, надмірна централізація вертикалі системи військового управління в умовах відсутності оперативних директив і чітких правил застосування сили (*rules of engagement*) виключала ефективні дії на місцях»¹³⁴.

¹³³ Цит. за: Березовець Т. Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 76.

¹³⁴ Цит. за: Березовець Т. Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 292–293.

Загалом така позиція тимчасового воєнно-політичного керівництва України вкладалась у «стратегію страуса», яка характеризувалася непослідовністю, спорадичністю, спонтанністю, запізнілістю, поступливістю, пасивністю, вичікувальністю, некомпетентністю та відсутністю політичної волі при прийнятті стратегічних рішень. Ця стратегія означає відмову від боротьби, від своїх претензій. Її основою є або усвідомлення стороною недостатності ресурсів, або переоцінка значущості своїх цілей, коли засоби, потрібні для боротьби, не виправдовуються розміром виграшу чи відсутні зовсім, або розрахунок робиться на майбутнє настання сприятливішої для боротьби ситуації.

Основними принципами такої стратегії стали:

- невизнання стану війни з Росією;
- відмова від активного спротиву російській агресії;
- непровокативність щодо російської сторони;
- відмова від застосування законодавчої бази воєнного часу та введення в дію планів оборони країни;
- пріоритетність тактики вичікування;
- апеляція до міжнародного права і міжнародних організацій про захист від російської воєнної агресії;
- компромісність;
- пріоритетність та орієнтація виключно на політико-дипломатичні засоби розв'язання російсько-українського конфлікту у формі гібридної війни.

Це – вимушена стратегія. Як правило, вона застосовується в разі поразки або значної переваги противника в силі. За чисельністю українське 18-тисячне військове угруповання в Криму значно переважало російське. Адже російське командування навіть на середину березня 2014 року змогло перекинути не більше 6–8 тис. осіб, не кажучи вже про початковий період.

Попри це сукупність означених об'єктивних та суб'єктивних передумов змусила тоді воєнно-політичне керівництво України вдатися до «стратегії страуса». Саме заклики *«не проковувати»*, *«не вдаватися до активних дій»* є основними принципами цієї стратегії. Шкода лише, що вона виявилася

для воєнно-політичного керівництва України не тимчасовою, а базовою та перманентною, якої воно дотримується досі.

Разом з тим постає запитання: чи можлива була альтернатива «стратегії страуса» в російсько-українській війні для української сторони? Тобто чи була можливість зупинити російські війська й дати відсіч російській воєнній агресії в Криму? Відповідаючи на подібне запитання, колишній головнокомандувач Збройними Силами України генерал-полковник Володимир Замана, який, разом з обмеженим колом військових експертів, представляв *альтернативну четверту точку зору* в оцінюванні ситуації, заявив, що на засіданні РНБО, де керівництво країни прийняло рішення не починати відповідних активних дій, він зауважив, що в Генштабі вже є план уведення чотирьох батальйонів повітрянодесантних військ (ПДВ) у Крим, але тоді воєнно-політичне керівництво країни його пропозиції не підтримало. Аналізуючи ту складну ситуацію, В. Замана констатує: «З одного боку, повна неготовність, некомпетентність, недосвідченість, відсутність політичної волі, прохання “європейських товаришів” не вв’язуватись в конфлікт. З другого боку – доповідь керівників Міноборони і Генштабу, які не володіли ситуацією всередині армії, всьому вчилися на ходу. У своїх доповідях владі вони не те щоб брехали, просто неадекватно оцінювали реальний стан української армії, де все було не так погано, як нам здається. <...> Ми всі так пишались, що українські військові в Криму стійко витримували облогу російськими військами, а якби Київ проявив ініціативу, взяв відповідальність на себе, показав, що йому небайдужий Крим, – наші військові відстояли би півострів»¹³⁵.

¹³⁵ Екс-начальник Генштаба Замана: Янукович не отдавал приказ стрелять по Майдану. Зачистить его приказали Лебедев, Якименко и Пшонка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gordonua.com/publications/Eks-nachalnik-Genshtaba-Zamana-YAnukovich-ne-otdaval-prikaz-strelyat-po-Maydanu-Zachistit-ego-prikazali-Lebedev-YAkimenko-i-Pshonka-33981.html>.

Отже, *перший етап російської гібридної війни* полягав у проведенні воєнної кампанії із захоплення Криму, яка виявилася надзвичайно успішною для Росії. Успіху було досягнуто завдяки ефективному впровадженню *стратегії керованого хаосу*, що базувалася на принципах комплексності, послідовності й наступальності. Процес реалізації цієї стратегії складався з декількох фаз. Завдання *першої* з них полягало в дискредитації органів державної влади України в Криму, вербовці та підкупі державних чиновників в органах цієї влади і формуванні в Криму «п'ятої колони», потужних проросійських сил, здатних зруйнувати систему державного управління і перебрати на себе владні повноваження до початку та в момент воєнної інтервенції Росії на півострів. Вирішення цього завдання було покладене на російські спецслужби, проросійські політичні сили та широку розгалужену мережу завербованих чиновників і політиків в органах місцевої та центральної влади України в Криму.

Друге завдання *першої фази* стратегії керованого хаосу – не допустити інтеграції населення Криму в українське культурне середовище шляхом установаження повної монополії російської мови в усіх сферах суспільного життя кримчан різноманітними обмеженнями і заборонами на україномовні книжки, україномовну літературу, ЗМІ, газети і журнали та українські освітні заклади, насамперед середні школи. Протягом усього часу незалежності України Крим був виключений з українського інформаційного та культурного простору. Натомість цей простір був заповнений російськими інформаційними та культурними продуктами. Усі ці роки Росія вела інтенсивний культурний та інформаційний наступ на мешканців Криму. У процесі вирішення цих завдань у суспільній думці кримчан були сформовані стійкі стереотипи про «*неправомірність*» передачі Криму Україні, про чужорідність і хибну природу українства, про Росію як справжню батьківщину та необхідність повернення Криму до складу Росії як шлях у світле та заможне майбутнє.

Так Росія фактично встановила непряме зовнішнє управління соціальними, культурними і духовними процесами в Криму. Одночасно був створений локальний «образ ворога» в особі кримських татар і генерувався локальний міжетнічний конфлікт, який відволікав увагу Києва та місцевих кримських органів влади від масштабної підривної діяльності російських спецслужб проти державного суверенітету і територіальної цілісності України на півострові.

У *другій фазі* гібридної війни на території Криму, яка в часи президентства В. Януковича особливо інтенсивно проводилася після підписання Харківських угод, полягала в повній нейтралізації українських правоохоронних органів і структур сектора безпеки: СБУ, ЗСУ, МВС, Внутрішніх військ. Це завдання вирішувалося масовою вербовкою співробітників цих структур та наповнення їх офіцерами російських спецслужб. Була практично повністю знищена й перевербована українська контррозвідка в Криму.

Третя фаза передувала безпосередньому воєнному вторгненню. Її основний зміст становили: повна блокада, нейтралізація та руйнація системи державного управління в Криму, порушення каналів зв'язку та управління, блокування органів державної влади, широке запровадження методів інформаційної та психологічної війни. Така скоординована система дій являла собою *інформаційний наступ*, кінцевим результатом якого стало утворення ситуації хаосу на півострові, тривоги і страху. У процесі цього інформаційного наступу були взяті під безпосередній контроль російських інформаційно-пропагандистських військ майже всі місцеві засоби масової інформації поряд з відключенням та блокуванням українського телебачення, радіо, Інтернету. Крим наводнили російські журналісти, тоді як українські зазнавали переслідування і тортур. У цей час був запроваджений жорсткий інформаційно-психологічний вплив на місцеве населення, військовослужбовців Збройних Сил України, представників правоохоронних органів з метою їх деморалізації шляхом створення в їхній свідомості стійких образів

«хунти», «фашистів» та «бендер» в особі Майдану та «нової влади» України, які становили уявну загрозу для життя кримчан, з одного боку, та образу «рятівників», «захисників» в особі російських військових – з другого.

У цей час було організоване перекидання в Крим великої кількості співробітників ФСБ, ГРУ та інших силових структур РФ. Під їхнім керівництвом почалося перекидання російських «туристів-найманців», маргінальних груп, пов'язаних із чеченськими бойовиками й російськими націоналістичними та профашистськими організаціями на кшталт російських байкерів «нічних вовків» та російських козаків, для організації мітингів, блокування державних установ і військових частин у Криму та їх захоплення. Разом із частиною радикально та антиукраїнськи налаштованого місцевого цивільного населення та кримськими кримінальними елементами вони були організовані в загони «кримської самооборони». Кримські засоби масової інформації почали друкувати матеріали сепаратистського змісту про необхідність проведення референдуму та права на самовизначення «кримського народу».

Заключним заходом третьої фази окупації стало проведення масштабного оперативно-тактичного навчання Південного військового округу РФ за участю 6-ї та 20-ї армій Західного військового округу, 2-ї армії Центрального військового округу, командування військово-десантних військ, у якому взяли участь понад 150 тис. військовослужбовців, 90 літаків, понад 120 вертольотів, до 800 танків. Під виглядом навчань були проведені злагоджування та розгортання сил вторгнення в Крим під керівництвом командуючого військами Південного військового округу РФ генерал-полковника Олександра Галкіна.

Четверта активна фаза характеризувалася процесом воєнного вторгнення на територію Криму підрозділів частин спецназу ГРУ ЗСР, частин спецназу сил спеціальних операцій РФ, першим завданням яких було захоплення урядових будівель Верховної Ради Криму, уряду Криму, будівель органів місцевої влади, аеропортів, залізничних вокзалів, вузлів зв'язку

та інших важливих об'єктів цивільної інфраструктури. Друге завдання, яке також було вирішене в тісній взаємодії з «кримською самообороною» та ФСБ, – це приведення до владних структур Криму маріонеткового уряду, якому мала бути тимчасово передана влада для оперативного управління життєдіяльністю Криму та його охорона. У цей час почалося перепідпорядкування всіх систем життєзабезпечення, правоохоронних органів, СБУ російській військовій окупаційній адміністрації.

П'ята фаза полягала в закритті й установленні цілковитого контролю над повітряним простором Криму російськими збройними силами.

Шоста фаза полягала у блокуванні українських військових частин, які одразу не перейшли на бік Росії, їх облозі та підготовці до їх захоплення. Заходи ці здійснювалися в тісній взаємодії із цивільним населенням, російськими козаками, загонами «кримської самооборони» та криміналітетом. У завдання цих цивільно-мілітарних груп входили переслідування та захоплення українських державних службовців, які не погоджувалися співпрацювати з окупаційною владою, українських журналістів, іноземних представників, їх допити і тортури, а також накази про побиття протестувальників і розгін мітингів та інших масових акцій, спрямованих проти російської воєнної окупації Криму.

Процес воєнного вторгнення Росії в Крим забезпечувався інформаційним та дипломатичним супроводом. *Інформаційний супровід* полягав у масованій та агресивній агітації про перехід українських державних службовців, військовослужбовців, представників правоохоронних органів на бік Росії, прийняття російського громадянства. При цьому створювалася атмосфера ейфорії з приводу начебто одностайної підтримки кримчанами повернення Криму в Росію під гаслом «Крымнаш». Одночасно блокувалася будь-яка інформація, котра подавалася українськими та міжнародними засобами масової інформації. Зберігалася монополія російських телеканалів та ЗМІ з переможними репортажами про повернення Криму в Росію.

У процесі інформаційного супроводу російського воєнного вторгнення в Крим російською пропагандою активно використовувався цілий арсенал пропагандистських технологій і прийомів. Найпоширенішим з них було залучення медіаторів, якими, відповідно до ситуації для різних соціальних прошарків і груп, ставали неформальні лідери, політичні діячі, представники Російської православної церкви, науки, мистецтва, спорту, військові, – що формувало відчуття одностайності позицій усього населення Криму. Систематично використовувався «ефект потрібності» у візитах до Криму та зустрічах з місцевими мешканцями авторитетних російських діячів культури, спорту, відомих політиків.

Російські ЗМІ намагалися миттєво реагувати на події. Завдяки ефекту першості вони давали свою інтерпретацію подій, що створювало ілюзію достовірності і правдивості, мало потужний емоційний вплив. При цьому бажане демонструвалося як доконаний факт. Такого роду маніпулювання здійснювалося під виглядом новин або результатів соціологічних досліджень, що знижувало критичність сприйняття¹³⁶.

Що стосується інформаційно-психологічного тиску на військовослужбовців військових частин України, то тут запроваджувалася спеціальна технологія. Представники військового командування змушували їх переходити не на бік Росії, а на сторону «кримської» маріонеткової влади та присягати їй на вірність і в подальшому продовжувати військову службу в «збройних силах Криму». Інформаційно Росією для внутрішньої та міжнародної легітимізації розігрувався сценарій реалізації права «кримського народу» на самовизначення та обґрунтування на цій підставі власної незалежної держави «Крим» як перехідної форми в легалізації анексії кримського півострова. А потім на підставі такої легалізації держава «Крим» мала підписати міжнародний договір з Російською

¹³⁶ Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, О. М. Ляшенко. – К. : НІСД, 2015. – С. 16.

Федерацією про включення її до складу Росії. Технологію інформаційно-психологічного тиску на українські військові частини під час їх облоги російськими військовими керівник кримського медіа-центру Міноборони України Володимир Селезньов описує так: «Це був різноступеневий тиск. “Зелені чоловічки”, представники командування Чорноморського флоту РФ вдавалися до шантажу, до підкупу. Щоразу, коли представники командування ЧФ приїжджали до військових частин, вони пропонували кілька варіантів для українських військовослужбовців. Перший – це перехід на бік окупантів із відповідними фінансовими преференціями й рівнем матеріального забезпечення. Загальновідомий факт, що цей рівень у російських військовослужбовців набагато вищий від українського. Другий варіант – скласти зброю і покинути територію Криму. І третій варіант – це штурм. Вони вдавалися до різних варіантів тиску. Зокрема, використовували методи шантажу за допомогою родин»¹³⁷.

Дипломатичний супровід російської воєнної інтервенції в Крим базувався на кількох стратегемах і технологіях. По-перше, це представлення ситуації в Криму як внутрішнього конфлікту в Україні, спровокованого насильницьким усуненням Президента В. Януковича та незаконністю нового керівництва держави. По-друге, заперечення втручання Росії в ситуацію в Криму. По-третє, замовчування фактів дій російських військових та заперечення їхньої присутності на півострові. По-четверте, відмова від консультацій, переговорів з Україною та іншими провідними країнами щодо російського воєнного вторгнення в Крим. По-п'яте, декларативні та цинічні заяви про дотримання Росією міжнародного права, державного суверенітету й територіальної цілісності України. По-шосте, апеляція до права «кримського народу» на самовизначення та необхідності захисту прав російськомовних жителів у Криму. Дипломатичні

¹³⁷ Цит. за: *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 164.

зусилля та зовнішні комунікації Росії були спрямовані на те, щоб блокувати негативні оцінки, судження, рішення країн та міжнародних організацій, особливо таких, як ООН, ОБСЄ, Рада Європи, із засудження воєнної окупації та анексії Криму, а радше – не допустити запровадження санкцій та інших блокуючих заходів і режимів проти Росії та домогтися від країн СНД та інших російських сателітів визнання Криму територією Росії.

Після того як Росія повністю встановила свою владу в Криму і роззброїла українські військові частини, розпочалася заключна *сьома фаза* гібридної війни на території Криму – *референдум*. Основна мета цієї фази полягала в легітимізації російської воєнної окупації та анексії Криму шляхом якомога ширшого «волевиявлення» кримчан на референдумі, який сам по собі був незаконним. Головне завдання російських військ у цей час зводилося до охорони комунікацій виборчих діляниць, їх безпосередня участь у голосуванні, навіть при тому, що вони не були мешканцями Криму, та завезення для участі в голосуванні російських громадян з території Росії. Завдяки таким «гастролерам» і «помічникам» у Севастополі, наприклад, участь у референдумі взяли 123% жителів міста, які мають право голосу.

Інформаційний супровід проведення референдуму був спрямований на демонстрацію масовості на виборчих ділянках, активності та одностайності в голосуванні за приєднання Криму до Росії. Іншим завданням російської пропаганди було блокування альтернативних каналів подачі інформації, які висвітлювали голосування в певному негативному, хоча й реальному світлі. Журналістів, які робили такі репортажі, загони «кримської самооборони» масово викрадали, били та піддавали тортурам. При цьому, як свідчить корінний севастополець Дмитро Білоцерківець, вони застосовували такі прийоми: «Брали малу дівчинку, яка стукала у двері, а потім представники “самооборони” вдирались всередину, лупцювали, громили квартиру. А найголовніше – вони це робили не просто так, це знімали й активно на місцевих каналах крутили. Завдання

було одне: показати місцевому населенню, що спротив неможливий»¹³⁸.

Отже, під час *першого етапу російської воєнної кампанії* захоплення Криму відбулося навіть без прямого застосування російських збройних сил та без бойових дій, без жодних втрат. Військові були задіяні тільки для захоплення державних установ, блокування і роззброєння українських військових частин та об'єктів інфраструктури, а також придушення будь-яких намірів спротиву та гіпотетично можливого зовнішнього вторгнення. Основну роль у цій окупації відігравали цивільні, спеціально підготовлені сили та нерегулярні формування, зведені, подібно до нацистських штурмовиків, у штурмові загони «кримської самооборони», сформовані як з місцевих жителів та криміналітету, так і з громадян Росії за участю російських козаків, чеченців та інших парамілітарних організацій.

Основними формами дій Росії під час воєнної окупації Криму були заходи інформаційно-психологічної війни та війни «сприйняття» із застосуванням масованого інформаційно-психологічного впливу, спрямованого на досягнення переваги в силах і засобах морального та психологічного пригнічення українських військових, персоналу правоохоронних та інших державних структур, а також цивільного населення Криму. Завдяки цим комплексним заходам Росії вдалося не лише не зазнати жодних втрат, а й до мінімуму скоротити розгортання військової сили, спрямовуючи українських військових та цивільне населення Криму проти власного уряду й української держави, схиливши їх до масової зради. Фактична здача Криму Росії вищим воєнно-політичним керівництвом України на чолі з виконувачем обов'язків Президента О. Турчиновим призвела до капітуляції угруповання українських військ на території півострова та переходу більшої його частини на бік агресора.

¹³⁸ Цит. за: *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 238.

Це, у свою чергу, надихнуло російське керівництво на реалізацію наступного етапу воєнної агресії.

Таким чином, завдяки успішності такої стратегії модель проведення гібридної війни під час першого етапу воєнної кампанії – захоплення Криму – була взята за основу для наступних етапів воєнної кампанії у гібридній війні Росії проти України.

На жаль, нове тимчасове українське керівництво змогло протиставити російській стратегії гібридної війни лише згадувану «стратегію страуса», котра стала результатом паралічу волі цього керівництва в умовах повного розвалу системи державної влади перед викликом російської воєнної агресії проти України, якої воно не очікувало й не було до неї готове.

Участь української сторони в російсько-українському конфлікті зовсім не виглядала як війна, тим більше гібридна. Її, радше, можна було би кваліфікувати як гібридний мир.

Очевидно, що основна надія тимчасового уряду України в досягненні гібридного миру з Росією після окупації нею Криму була пов'язана з тим, що, по-перше, В. Путінудовольниться Кримом і не піде далі на територію материкової України, і таким чином вдасться уникнути широкомасштабної війни; по-друге, задоволення прохання Заходу не чинити збройного спротиву російській агресії, щоб не ескалувати конфлікт, буде запорукою того, що той заступиться за Україну й зупинить агресора, згідно із заявами Б. Обама та ЄС, що материкова частина України є «червоною лінією» для В. Путіна; по-третє, Кремль не наважиться конфронтувати із Заходом через Україну.

Проте такі сподівання виявилися марними. Вони сприймалися, радше, як втеча від прийняття складних і відповідальних рішень стосовно відсічі російській воєнній агресії, яку мав би організувати цей тимчасовий уряд. Йому було легше відкласти це рішення, ніж прийняти його. Яскравим свідченням такого стану українського керівництва був виступ виконувача обов'язків генпрокурора України Олега Махніцького на засідання РНБО 28 лютого 2014 року під час розгляду питання про введення воєнного стану в країні, в якому він заявив: «Відповідно

до закону про правовий режим воєнного часу, у таких випадках в принципі є причини вводити воєнний стан – наприклад в АРК. Інше питання – коли це робити? Може, не зараз? Може, в майбутньому?»¹³⁹.

З іншого боку, в постмайданному українському уряді панувала тривога з приводу того, що така широкомасштабна агресія Росії проти України може статися будь-якої хвилини. Найбільше занепокоєння викликала велика ймовірність танкового удару по Києву із Чернігівського напрямку, де на кордоні вже були розгорнуті російські війська. Як зазначає Сергій Пашинський, «22–23 лютого російські війська вийшли на лінію кордону із Чернігівською областю. Журналісти “5 каналу” це зняли, але ми попросили не давати це в ефір. Для розуміння: танкові колони тоді дійшли б до Києва за три години. А в нас були 500 самооборонівців Майдану з дерев’яними щитами»¹⁴⁰.

Очевидно, що в Раді національної безпеки і оборони України знали про плани широкомасштабного вторгнення і з тривогою очікували на його початок. Тодішній секретар РНБО Андрій Парубій згадує: «Точно знаю, що на початковому етапі Збройні Сили Росії знаходилися впродовж усього українсько-російського кордону. Тоді найбільшою небезпекою для нас був можливий танковий удар із Чернігова на Київ. Війська стояли й на межі Донецької, Луганської, Харківської та Сумської областей. Коли Турчинов був у Білорусі, Лукашенко показував йому карту можливого захоплення. І там були не тільки 8 південно-східних областей, але й зачіпалася Полтавська та Київ. Вертикальний удар на Київ був для нас найбільш небезпечним ударом. І це був один із планів Путіна. І в мене були всі підстави стверджувати, що це був дуже можливий сценарій»¹⁴¹.

¹³⁹ Как Украина теряла Крым. Главные месседжи участников исторического заседания СНБО.

¹⁴⁰ Цит. за: *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 38.

¹⁴¹ Цит. за: *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 178.

З початком *другого етапу російської воєнної кампанії* Росія розгорнула угруповання військ уздовж українського кордону для вторгнення в Україну з кількох напрямків: південного (Крим); південно-східного (ростовського); північно-східного (воронізького); північного (білгородського); південно-західного (придністровського), сконцентрувавши угруповання загальною чисельністю понад 80 тис. військових, 270 танків, 380 артилерійських систем, 180 бойових машин, 90 гелікоптерів, 140 бойових літаків, 19 бойових кораблів. До повної бойової готовності було приведено також 15 тис. військовослужбовців, 90 літаків, 120 вертольотів до 880 танків¹⁴².

Українське керівництво розцінювало концентрацію цих сил на кордоні, як безпосередню підготовку до широкомасштабного вторгнення в Україну з південного та східного напрямків. Тоді виконувач обов'язків Президента так описував ці події: «Коли ситуація в Києві стабілізувалась, вони ввели корективи до свого плану. Крим розглядався ними як плацдарм. Плацдарм для повноцінного вторгнення зі сходу і півдня із захопленням Донецької, Луганської, Харківської, Одеської, Дніпропетровської, Херсонської і Миколаївської областей. Коли їх план прямого вторгнення було зірвано, вони запустили план “Б” – масштабної дестабілізації в цих регіонах та розпочали війну на Донбасі»¹⁴³.

Наскільки адекватною була така оцінка і яку реакцію вона викликала в українського керівництва? По-перше, вона зміцнила його впевненість у правильності обраного гібридного миру і дотриманні «стратегії страуса», яким, як вважалося, потрібно слідувати й надалі як єдиній можливості уникнути поразки у війні. Квінтесенцією цієї позиції стали вже згадувані слова Ю. Тимошенко на засіданні РНБО 28 лютого 2014 року: «Ми

¹⁴² *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 58.

¹⁴³ Цит. за: *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 180.

повинні сьогодні вмовляти все міжнародне співтовариство встати на захист України. Це наша єдина надія. Жоден танк не повинен виїхати з казарми, жоден солдат не повинен піднести зброю, тому що це буде означати програш. Ніякого воєнного стану і активізації наших військ! Ми повинні стати самою мирною нацією на планеті, просто вести себе як голуби миру»¹⁴⁴. По-друге, українське керівництво було skute почуттям жаху перед можливим широкомасштабним вторгненням російських військ на материкову частину України.

Після захоплення Криму В. Путін і не збирався здійснювати широкомасштабне воєнне вторгнення на материкову частину України, тому що гібридна війна була для нього набагато продуктивнішою та вигіднішою. Тому план «Б», про який згадує О. Турчинов, був запроваджений не тому, що «план прямого вторгнення було зірвано» (на той час його нікому було зривати), а тому що В. Путін повірив в успішність широкомасштабної блискавичної гібридної війни, яка такого прямого вторгнення не передбачала. Війська, розгорнуті на кордоні з Україною, виконували *завдання першої фази гібридної війни* – політико-психологічну функцію залякування, демонстрації готовності розпочати таке вторгнення, що мало спровокувати паніку, управлінський хаос, деморалізувати як владну еліту, так і українське суспільство загалом, паралізувати опір російській воєнній окупації. Пряме застосування цих військ, згідно з логікою гібридної війни, здійснюється лише на заключній фазі для придушення залишків опору й установа маріонеткового військового режиму, а також для наступальних дій для придушення оборони противника.

Другою фазою гібридної війни після інформаційно-психологічного наступу є фаза дестабілізації ситуації задля досягнення хаосу в регіоні, який підлягає захопленню, окупації або розглядається як театр воєнних дій. До таких дій на Сході та Півдні

¹⁴⁴ Как Украина теряла Крым. Главные месседжи участников исторического заседания СНБО.

України Росія вдалася одразу після воєнного вторгнення в Крим. Власне, вона являла собою реалізацію другого етапу російської воєнної кампанії в гібридній війні Росії проти України і, як уже згадувалося, отримала назву «*Русская весна*».

Першим напрямом її реалізації був Південь України, звідки мала розпочатися воєнна експансія Росії на материкову Україну як логічний крок у розвитку успіху після захоплення Криму, який уже розглядався як воєнний плацдарм для окупації південних та південно-східних регіонів України. Тому не випадково першими пунктами такої дестабілізації стали Херсон, Миколаїв, Одеса, Запоріжжя й Харків. Основною метою цієї спецоперації була дестабілізація ситуації в регіонах на півдні України та в Харківській області й формування в південно-східній Україні квазідержавного утворення під назвою «*Новоросія*». Власне, цей проект був першочерговим у планах воєнного вторгнення Росії в Україну. Його можна вважати різим сепаратистського плану Партії регіонів, котрий та намагалася втілити ще у 2004 році, скликаючи з'їзд керівників місцевої влади східних та південно-східних регіонів України в Северодонецьку під час Помаранчевої революції з метою від'єднання цих регіонів від України і створення «Південно-Східної Української Автономної Республіки» («ПіСУАР») з вимогою федералізувати Україну. Столицею цього «ПіСУАРу» мав бути Харків.

Для реанімації цього проекту 22 лютого 2014 року, одразу після втечі В. Януковича, керівники Партії регіонів разом з великою делегацією російських кураторів мала провести з'їзд депутатів усіх рівнів південно-східних областей України, міста Севастополя й Автономної Республіки Крим. Організація з'їзду була покладена на новостворений Всеукраїнський громадянський союз «Український фронт» на чолі з губернатором Харківської області Михайлом Добкіним. З'їзд планувався заздалегідь і, очевидно, був узгоджений з планами Кремля. На цьому з'їзді В. Янукович мав оголосити про незаконність «перевороту в Києві», проголосити себе лідером «народного ополчення»

й закликати до федералізації¹⁴⁵. Безумовно, «народне ополчення», як показали події, мало формуватися з російських «добровольців», які вже в той час почали під виглядом туристів з'являтися в Харкові, підкріплені «зеленими чоловічками» та частинами російського спецназу, оскільки відстань від російського кордону до Харкова не перевищує 30 км.

Таким чином, Харків був найзручнішим для миттєвого воєнного вторгнення, перетворення його на воєнний плацдарм для швидкого просування російських військ углиб України як на південь, так і в напрямку Києва. Такий план видавався найлегшим, оскільки був спрямований не лише на здійснення воєнного вторгнення Росії та окупацію Східної, Південно-Східної та Центральної України включно з Києвом, а й на повернення на посаду В. Януковича вже в ролі маріонеткового президента за допомогою російських багнетів.

Крім цього, А. Парубій зазначає: «Треба розуміти, що міліція в Донецьку і Луганську була повністю контрольована Януковичем, фінансово стимульована, тому очікувати від них підтримки України не доводилося. Я взагалі думаю, що Янукович міг би скористатись заготовкою про запрошення російських військ до України ще раніше. І якби він не з Ростова до Путіна звернувся про введення військ, а з Києва, на Майдані було б криваве місиво»¹⁴⁶. Проте таким планам не судилося здійснитися. На заваді стали «фани» «Металіста», «Дніпра», полтавської «Ворскли», які зібралися навколо палацу, де проходив з'їзд, і блокували його. Гостей з'їзду доводилося виводити манівцями. Соня Кошкіна пише у своїй книзі «Майдан. Нерозказана історія»: «Останнім відходив сам Добкін. Фанати вже прорвали міліцейське оточення й кинулись в атаку. У свої машини губернатор із почетом застрибували буквально на ходу»¹⁴⁷. Таким

¹⁴⁵ Кошкіна С. Майдан. Нерозказана історія. – К. : Брайт Стар Паблішинг, 2015. – С. 306.

¹⁴⁶ Цит. за: Березовець Т. Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 289–290.

¹⁴⁷ Кошкіна С. Майдан. Нерозказана історія. – С. 317.

чином, з'їзд закінчився втечею Добкіна та мера Харкова Кернеса до Росії. Але, очевидно, керманичі Кремля змусили їх повернутися й виконувати план розчленування України та формування на захоплених територіях квазіутворення під назвою «Новоросія».

Операція «*Русская весна*» мала підготувати всі умови для проголошення «Новоросії». Головне завдання цієї операції полягало у створенні ситуації хаосу, соціальних бунтів, масових демонстрацій, погромів державних установ та їх захоплення, диверсій, які мали спричинити масове невдоволення, що дало б змогу обирати на мітингах неформальних лідерів і самопроголошених «мерів» для захоплення органів місцевої влади й установа контролю над цими органами з боку «зелених чоловічків» та загонів «самооборони», сформованих з російських «туристів-добровольців» і місцевих бойовиків. Далі все мало відбуватися за сценарієм, відпрацьованим у Криму.

«*Русская весна*» мала проходити в декілька етапів. *Перший етап* починався з масованої інформаційно-пропагандистської кампанії в соціальних мережах Інтернету зі створенням інформаційно-координаційних орієнтирів і закликами відмовитися від Криму та вступу до ЄС, не довіряти українській «хунті», створювати «народну міліцію» та загони «самооборони». На *другому етапі* мали створюватися штурмові загони «самооборони» для організації погромів, залякування, тероризування місцевого населення та захоплення органів державної влади. Саме ці загони на другому етапі мали стати носіями хаосу й невдоволення та насильства. Вони мали виконувати також функцію прикриття появи «зелених чоловічків».

Третій етап «*Русской весны*» полягав в організації масових акцій, демонстрацій, мітингів, прийнятті на них резолюцій про недовіру до місцевих органів державної влади та обрання «народних мерів» і «народної влади», вимог проведення місцевих референдумів сепаратистського спрямування. Завершальною фазою «*Русской весны*» було захоплення органів державної влади загонами «самооборони» та «зеленими чоловічками»,

проголошення себе «народною владою» та звернення до Росії про включення регіону до її складу або про воєнну допомогу на кшталт «Путін, прийди!» чи «Путін, допоможи – ми разом з Росією!».

«Русская весна» мала забезпечити виконання *двох сценаріїв* другого етапу воєнної кампанії російської гібридної війни. Аналітики видання *Stratfor* дають загальну характеристику таким сценаріям. *Перший «Приморський сценарій»* був покликаний вирішити два стратегічні завдання в гібридній війні Росії проти України: по-перше, забезпечити життєдіяльність Криму й уникнути його ізолюваності як стратегічного бастиону. По-друге, відрізати Україну від моря, а також від важливих стратегічних транспортних комунікацій, у результаті чого Україна як міжнародно-політичний суб'єкт перестала б існувати, а відтак не змогла б забезпечити свою життєдіяльність. Передбачалося, що в разі реалізації такого сценарію російські збройні сили мали захопити широку територію вздовж усього узбережжя Чорного моря з Херсонською, Миколаївською, Запорізькою та Одеською областями. По-третє, захопивши ці області, Росія отримала б можливість приєднати Придністров'я і з'єднати його з Кримом та Росією в такий спосіб, щоб вивести невизнану територію з територіально-адміністративної ізоляції. При цьому для реалізації подібного сценарію, за розрахунками аналітиків *Stratfor*, Росії довелося би подвоїти своє угруповання в Криму. Сили наступу повинні налічувати від 40 до 60 тис. осіб, котрі мали би просунутися на 645 км, щоб захопити територію площею 103 тис. км² за 23–28 днів. У такому разі сили оборони становили б 80–112 тис. військовослужбовців. Завдання ускладнило би спорудження мостів через широкі річки. Крім того, населення регіону налічує близько 6 млн осіб, тому сили для придушення можливого повстанського руху мали б налічувати від 13 до 120 тис. осіб. Цей сценарій, як зауважують американські військові експерти, мав великий недолік: наявність великих позицій, відкритих для атак противника. Широку лінію

фронту на відносно плоскій місцевості дуже важко утримати й, імовірно, взагалі важко обороняти в разі узгодженого наступу сучасних збройних сил. Шляхи постачання також були б дуже розтягнуті й залежали б від наведення мостів через Дніпро¹⁴⁸.

Другий, «Східноукраїнський сценарій», передбачав створення «Новоросії», куди мали бути включені Донецька, Луганська, Харківська, Запорізька та Дніпропетровська області, тобто вся Східна Україна. Цей варіант, на переконання фахівців *Stratfor*, видавався найдоцільнішим з погляду закріплення на захоплених територіях та їх захисту, адже Дніпро є природною лінією оборони, яку досить важко форсувати. Крім того, реалізація цього сценарію позбавляла б Україну промислової та сировинної бази, що давало б можливість остаточно підірвати її економічний потенціал, після чого вона не змогла б існувати як самостійна держава.

Саме тому, на думку фахівців видання, такий сценарій другого етапу російської воєнної кампанії в гібридній війні був би оптимальним для Росії, якби вона захотіла вдатися до воєнних дій і приготувала оборонні позиції для того, щоб закріпитися на суші. «Однак подібна операція потребуватиме значних військових приготувань. Сили, необхідні для захоплення цієї території (близько 222 тисяч квадратних кілометрів) і придушення опору, повинні налічувати від 91 до 135 тисяч військовослужбовців, і їм належить просунутися на 402 кілометри. Так як Дніпро може посилити оборонні спроможності, сили оборони можуть бути приблизно такого самого розміру, що й сили наступу. Проте, з огляду на населення регіону обсягом 13 мільйонів осіб, може знадобитися підкріплення в кількості від 28 до 260 тисяч солдатів. Москва налічує близько 280 тисяч військовослужбовців у наземних військах. Отже, початкове просування може

¹⁴⁸ Gaming a Russian Offensive // Analysis. MARCH 9, 2015 | 09:23 GMT [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.stratfor.com/sites/default/files/styles/stratfor_large__s_/public/main/images/russia-series1.jpg?itok=ubVCpKHG.

затримати значну частину російських військ, а активний повстанський рух здатен позбавити Росію можливості окупувати регіон, навіть якщо вона задіє всі наземні сили на території України. Плюс подібної операції полягає в тому, що, попри необхідність захоплення великої території, на її виконання піде тільки 11–14 днів, тому що Росія може використовувати для наступу безліч маршрутів. З іншого боку, для здійснення цього плану буде потрібна настільки масштабна мобілізація й передислокація російських збройних сил, що наміри Москви стануть очевидними й одразу викличуть тривогу в Європі і США»¹⁴⁹.

Нарешті, *третій сценарій* являв собою захоплення всього макрорегіону Південно-Східної України, що відповідало б кінцевій стратегічній меті другого етапу воєнної кампанії російської гібридної війни проти України, в результаті чого передбачалося створення повноформатної «Новоросії», куди мали увійти південний (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька та Дніпропетровська області) та східний (Донецька, Луганська та Харківська області) регіони України.

Терміни «Новоросія», «Новоросійський край» уживалися як «дублери» офіційних назв Новоросійської губернії (створеної 1764 року й відновленої в ширшій конфігурації 1796 року) та Новоросійського й Бессарабського генерал-губернаторства (створеного на початку XIX ст.). Після ліквідації останнього в 1872 році назва перестала відповідати якій-небудь конкретній адміністративно-територіальній одиниці. На початку XX століття ця назва поширювалась інколи, крім Херсонської, Катеринославської й Таврійської губерній, ще на Бессарабську, Ставропольську губернії, Кубанську область і Область Війська Донського, а протягом XX ст. вийшла з ужитку¹⁵⁰. В основі

¹⁴⁹ Gaming a Russian Offensive.

¹⁵⁰ Хмарський В. М. Новоросійський край, Новоросія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Novorosia.

спільноти, котра населяла ці території, були етнічні українці, яких, утім, Російська імперія такими не вважала й намагалася формувати місцеву історичну спільноту на базі російсько-імперської ідентичності.

У зверненні В. Путіна до співвітчизників 17 квітня 2014 року він, говорячи про українську державність, заявив: «Східна Україна – це Новоросія. Вона корінням пов'язана з Росією. У 20-ті роки ХХ століття територію радянський уряд невідомо навіщо включив до складу України»¹⁵¹. Цією програмною тезою В. Путін подав співвітчизникам три суттєві меседжі. По-перше, Східна Україна є «ісконно руська земля», яка ніколи не належала Україні як державі; по-друге, вона була незаконно передана Україні; по-третє, відповідно, як і Крим, вона має бути повернена до складу Росії. Ці меседжі В. Путіна чітко зрозуміли й у Донецьку, й у Луганську та інших містах Східної України. Загалом цю тезу було інтерпретовано як заклик до іредентизму, після чого російська пропаганда почала активно «розтлумачувати» мешканцям східних і південних регіонів України, що вони, за прикладом Криму, можуть легко «повернутися в Росію», отримати великі пенсії, російське громадянство й «російське життя» як тільки вийдуть на акції протесту й на референдумі проголосують за приєднання своїх областей до Росії. Тим часом у Кремлі вже почали писати «Конституцію» та «Основи державного ладу Новоросії» як конфедеративної республіки («Другої Росії») з правом приєднання до Російської Федерації на правах її суб'єкта.

Таким чином, третій сценарій другого етапу воєнної кампанії являв собою поєднання першого і другого сценаріїв, які мали реалізовуватися одночасно з послідовним проходженням тих фаз, які вже були блискуче відпрацьовані на першому її етапі під час захоплення Криму. Але, на відміну від Криму, така

¹⁵¹ Восточная Украина – это Новороссия. О чем рассказал Путин в эфире [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.liga.net/articles/politics/1396315-vostochnaya_ukraina_eto_novorossiya_o_chem_rasskazal_putin_v_efire.htm.

кампанія потребувала набагато більших воєнних приготувань. Відповідно, вона апріорі не могла проходити так блискавично, як це було здійснено російським військовим командуванням у Криму. Сили, потрібні для захоплення цього величезного макрорегіону площею понад 325 тис. км², де мешкали близько 19 млн осіб, та придушення спротиву мають налічувати угруповання чисельністю від 380 до 400 тис. солдатів. Подібної кількості розгорнутих військ у В. Путіна станом на весну 2014 року не було. Застосування такої великої кількості військ, включно з бойовою авіацією, виходило за рамки формату гібридної війни й потребувало проведення загальної мобілізації в Росії.

Отже, в реалізації цього сценарію В. Путін розраховував на аналогічність тим умовам, які були в Криму, коли російські війська чисельністю до 30 тис. осіб та легким озброєнням спромоглися захопити весь півострів. Власне, в цьому й полягала його *стратегічна помилка*. Тож, аналогічно кримському сценарію, другий етап воєнної кампанії Росія розпочала з формування інформаційно-комунікаційних орієнтирів у соціальних мережах, масового завезення «туристів» з Росії та організації мітингів під керівництвом агентів і співробітників ГРУ та ФСБ РФ в обласних центрах Східної та Південної України.

Про орієнтацію на першочергове захоплення саме південного регіону, а не Донбасу свідчить те, що перший подібний мітинг відбувся 2 березня 2014 року не в Донецьку, а в Херсоні. Близько 400 його учасників із прапорами Росії пройшли вулицями міста, скандуючи: «Проти насилля і фашизму», «Единая Русь – Россия, Украина, Беларусь». У мережі з'явилося відео, де місцеві мешканці розповідали, що цих «активістів» мітингу завезли з Криму та з Росії: «...напів-зеки, 8 автобусів з Росії їх привезли»¹⁵². Місцева влада та органи правопорядку міста на цю акцію жодним чином не відреагували. У цей час у Миколаєві

¹⁵² Жители крупных городов Украины вышли на митинги против агрессии Кремля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/03/2/7017078/>.

кілька тисяч осіб вийшли на мітинг з вимогою відокремити Миколаївщину, Херсонщину та Одесу від України, створивши нове федеральне утворення. У перших числах березня натовп із проросійських активістів та російських «туристів» під російськими гаслами атакував приміщення Харківської обласної адміністрації та захопив його. У Донецьку під обласною адміністрацією зібрався подібний мітинг чисельністю понад 5 тис. осіб, котрі намагалися прорватися до будівлі. Їм удалося зірвати на щоглі споруди український прапор і повісити російський «триколор». Мітингарі «ухвалили резолюцію» про проведення референдуму щодо федералізації регіону та «вибрали» «народного губернатора» – Павла Губарева – члена неонацистської проросійської організації. Під тиском мітингарів депутати Донецької міської ради ініціювали проведення референдуму щодо федералізації регіону.

Протягом першої декади березня Росія продовжувала масово завозити автобусами провокаторів – людей, які брали участь у проросійських мітингах і підбурювали українське суспільство, намагаючись дестабілізувати ситуацію в східних і південно-східних регіонах України. Український кордон для цих провокаторів залишався відкритим. 9 березня 2014 року в Луганську учасники проросійського мітингу захопили будівлю обласної державної адміністрації та змусили її голову Михайла Болотських написати заяву про відставку. Так розпочалася реалізація в цих регіонах операції «*Русская весна*», кінцевою метою якої було створення тут такої ситуації хаосу, котра дала б Росії підставу для вторгнення російських військ на територію України. Для цього протягом березня 2014 року Росія масово перекидала через кордон диверсійні групи, очолювані співробітниками ГРУ і ФСБ РФ.

Одночасно МЗС Росії розповсюдило заяву про те, що «Росія залишає за собою право захищати співвітчизників в Україні». Важливим заходом з дипломатичного прикриття цієї операції стало налагодження телефонного діалогу міністра оборони РФ С. Шойгу з очільником Пентагону та його запевнення в тому,

що збройні сили РФ не збираються здійснювати інтервенцію в східні регіони України. У відповідь США зробили заяву, що їхні збройні сили не мають наміру брати участь у бойових діях на території України. Завдяки цим американським запевненням Росія отримала карт-бланш на початок наступної фази воєнної кампанії – воєнного вторгнення в Україну силами російського спецназу, одягненого у форму «зелених чоловічків», будучи впевненою в тому, що США не втрутяться в ситуацію і не стануть на заваді диверсійним діям.

У свою чергу, щоб приспати пильність української влади, міністр закордонних справ Росії С. Лавров запевнив свого колегу українського міністра А. Децицю, що «Росія не має наміру використовувати військову силу в східних та південних областях України». Українську владу це цілком задовольнило і вона продовжувала слідувати логіці «гібридного миру» та «стратегії страуса», не реагуючи належним чином на повзучу російську інтервенцію. Більше того, вона почала наполегливо переконувати саму себе й українське суспільство в неприпустимості застосування сили проти підривної діяльності проросійських сепаратистів та російських спецслужб. Так, з вуст українських очільників звучали запевнення в бік Росії та Заходу, що Україна не намагатиметься силою зупинити російську окупацію в Криму, щоб не підставити під удар свої східні регіони. Прем'єр-міністр А. Яценюк запевняв: «Ми переконані, що Росія не вдасться до військової інтервенції на території України, бо така інтервенція буде початком війни і закінчення будь-яких стосунків з РФ»¹⁵³.

Заспокоївши себе «гібридним миром», тимчасове керівництво України на чолі з виконувачем обов'язків Президента О. Турчиновим і прем'єром А. Яценюком досить мляво реагувало на мітинги на Донбасі та в Харкові, виключаючи можливість будь-якого силового сценарію в протидії сепаратистськи налаштованим протестувальникам і російським диверсійно-розвідувальним групам у захопленні військових частин та органів

¹⁵³ Цит. за: Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО. – С. 8.

місцевої влади на Сході України, пам'ятаючи свій досвід ненасильницького спротиву Євромайдану. Бездіяльність і неадекватність дій органів центральної влади призвели до того, що після насичення міст Донецька, Луганська й Харкова диверсійними групами, останні перейшли до *другої фази гібридної війни* – захоплення будівель органів державної влади та дислокованих на цій місцевості військових частин. Так, у Донецьку проросійські активісти, керовані представниками російських спецслужб, захопили приміщення обласної держадміністрації та встановили на її будівлі російський «триколон». Міліція була цілковито деморалізована й під час штурму поводитися пасивно, практично не перешкоджаючи нападникам. 6 квітня 2014 року проросійськими активістами під керівництвом російських спецслужб вже була захоплена будівля донецького СБУ. Цього самого дня в Луганську сепаратисти взяли штурмом Управління СБУ.

У Харкові близькі до керівників області й міста М. Добкіна і Г. Кернеса члени організації «Оплот» улаштували напади на проукраїнських активістів Автомайдану. Захоплених змушували стояти на «колінах ганьби». Користуючись відстороненістю міліції, заколотники захопили Харківську обласну державну адміністрацію, також установивши на її будівлі прапор Росії. 12 квітня 2014 року диверсійні групи 45-го полку спецназу ГРУ ЗС РФ, одягнені у форму «зелених чоловічків», захопили райвідділок міліції в місті Слов'янську Донецької області. Згодом вони виставили блокпости на в'їзді до міста. Був також захоплений міський відділ СБУ. Після цього російські бойовики захопили телевежу, вимкнули українське мовлення і перемкнули трансляцію на російське телебачення. Того самого дня були здійснені збройні напади на відділки міліції в Горлівці, Краматорську, Красному Лимані та Єнакієвому. У результаті в цих відділках була захоплена зброя. Над міською радою Краматорська був піднятий прапор так званої «Донецької народної республіки». Водночас в Одесі міську раду атакували близько тисячі прихильників «референдуму».

Таким чином, вторгнення Росії в Східну Україну здійснювалося за кримським сценарієм шляхом хвилі захоплення міст і містечок, початковим пунктом яких був Слов'янськ як важлива стратегічна позиція для поширення захоплення влади як у напрямку Харкова, так і в напрямку Донецька й Луганська, котрі захоплювалися диверсійними групами та загонами бойовиків, які вільно просувалися через українські прикордонні пункти та східні ділянки українсько-російського кордону. Отже, в першій половині квітня саме *другий «Східноукраїнський сценарій»* воєнної кампанії Росії виявився для неї найбільш успішним, проте лише в межах Луганської та Донецької областей, де протягом лічених днів вона активно розвинула цей успіх.

Чому, власне, донецький і луганський напрямки реалізації другого етапу воєнної кампанії Росії на материковій Україні виявилися найуспішнішими? Що дало «зеленим чоловічкам» змогу виконувати завдання із захоплення органів влади в містах і містечках, маючи у своєму розпорядженні тільки легке стрілецьке озброєння? І які обставини сприяли тому, що Південь України виявився непідготовленим до такої «тихої окупації»? До певної міри відповідь на ці запитання дав тодішній секретар Ради національної безпеки і оборони України Андрій Парубій: «Фактично всі перші місяці Путін діяв, міняючи тактичні плани на кожному етапі. Мінялися плани залежно від того, наскільки Україна могла чинити опір. Певного часу реалізувався сценарій “Русская весна” щодо захоплення вісьмох областей України. Іноді ці плани навіть не були секретними – вони їх обговорювали на своїх сторінках. Цьому плану перешкодили не тільки дії влади, а й саме суспільство. Ви пам'ятаєте, у всіх містах створювалися загони самооборони. Часто вони відігравали ключову роль у недопущенні провокацій сепаратистами»¹⁵⁴.

Визначальну роль у розвитку ситуації в Східній і Південній Україні відіграла низка чинників: по-перше, рівень лояльності

¹⁵⁴ Цит. за: *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 178.

місцевої влади й силовиків у цих регіонах до нової постмайданної влади; по-друге, співвідношення проросійських та проукраїнських настроїв серед місцевого населення й рівень його активності у спротиві російській окупації; по-третє, здатність центральної влади України до випереджувальних дій включно із застосуванням силових засобів.

Група «Інформаційний спротив» провела дослідження лояльності місцевих органів влади й силовиків до центральної влади протягом квітня 2014 року. З'ясувалося, що найменшу лояльність до центральної влади мало населення й місцеві органи влади Донбасу – електоральні території Партії регіонів. Вони вважали нову владу, яка «повалила» Президента В. Януковича в насильницький спосіб, нелегітимною. Тому слоган російської пропаганди: «У Києві владу взяла хунта» – дуже добре лягав на суспільну свідомість мешканців Донецчини. Тим більше, на місцях залишалася стара влада, призначена В. Януковичем. Рівень її лояльності не перевищував 30%. Тож ці 30% не могли самотужки, за відсутності реальної допомоги з боку Києва, впоратися із ситуацією та протистояти російській гібридній навалі, адже решта 70% – це були саботажники, зрадники, які виявилися готовими співпрацювати із сепаратистами¹⁵⁵. Таким чином, найвищим рівень загрози екстремізму виявився в Донецькій області – 8 балів, Луганській – 6 балів, Харківській – 5 балів¹⁵⁶.

На Півдні лояльність і рівень патріотизму місцевого населення і влади виявилися значно вищими, а відповідно, рівень загрози екстремізму перебував у межах: у Запорізькій області – 3 бали, Дніпропетровській – 1 бал, Миколаївській – 3 бали,

¹⁵⁵ Тымчук Д. Текстовая распечатка моего выступления на американском телеканале RTN WMNB от 15 апреля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zmiya.com.ua/facebook-news-rating/1471711293043322/1484182195129565/read>.

¹⁵⁶ Тымчук Д. Обещанный отчет: Юго-Восток: угрозы и перспективы (отчет секции «Альфа» группы «ИС») [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.facebook.com/dmitry.tymchuk/posts/486969048098422>.

Херсонській – 3 бали. Винятком була лише Одеса, де рівень екстремізму сягав 5 балів, що співставно з Харківською областю. При рівні екстремізму до 3 балів ситуація була напруженою, але місцеві проросійські сили без втручання та безпосередньої участі сепаратистів із Донбасу та Криму, а також російських диверсантів прогнозовано не змогли б «розхитати» ситуацію. У Дніпропетровській області при спробах дестабілізувати ситуацію місцева влада разом з населенням і правоохоронцями не дала цього здійснити. В Одесі, хоча значна частка мешканців була схильна підтримувати проросійські акції, але потенціал екстремістських сил був надзвичайно низьким¹⁵⁷.

Це пояснює, чому В. Путін відмовився від першого, «Приморського сценарію» другого етапу воєнної кампанії на Півдні, адже «Кримський сценарій» тут не проходив. Операція «*Русская весна*» на Півдні України зазнала цілковитого фіаско. Як з'ясувалося, Південно-Східна Україна, на яку В. Путін намагався накинути квазідержавність «Новоросії» чи «Малоросії», як єдина соціально-культурна та окрема від України російська історична спільнота не існує. Під впливом Євромайдану «Південний Схід» утратив своє значення як ареал російськомовного населення, котрий має бути включений у «*русский мир*». Євромайдан згенерував потужний процес пробудження української ідентичності населення Півдня України, єднання соборної української нації, що різко відділяло і зрештою відділило цей регіон від Донбасу.

Переважна більшість мешканців Півдня України ідентифікували себе як українців. Росіянами вважали себе лише 9% у Дніпропетровській області, 12% – росіянами і «росіяно-українцями» («малоросами-креолами») в Херсонській області, хоча орієнтованих на російську культуру українців у цій області було 17%, у північно-східній частині Харківської області –

¹⁵⁷ Юго-Восток: угрозы и перспективы (отчет секции «Альфа» группы «ИС») [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.liveinternet.ru/users/ridna_zemle/post322281532/.

18%. Зате на Донбасі як росіян себе ідентифікував 31% мешканців, «малоросів» – 12%, що загалом складало 43%.

Подібна ідентифікація зумовлює два наступні запитання: чи утискала Україна російськомовне населення і чи була потреба Росії втручатися для його захисту? Лише 11% мешканців у Херсонській, 12% у Запорізькій, 9% у Миколаївській і 12% у Дніпропетровській областях вважали, що права російськомовного населення утискуються, тоді як 80% у Дніпропетровській, 82% у Запорізькій, 86% у Херсонській, 87,6% у Миколаївській, 42% в Одеській і 71% у Харківській областях так не вважали¹⁵⁸. Зате в «утисках» російської мови були переконані майже 40% (проти 57%) у Донецькій області, майже 30% (проти 61%) у Луганській області та 25% (проти 72%) у Харківській області.

На запитання: чи потрібне втручання Росії для захисту російськомовного населення, відповіли «ні» 66% («так» – 21%) у Дніпропетровській, 53% («так» – 19%) у Запорізькій, 72% («так» – 14%) у Миколаївській, 61% («так» – 23%) у Херсонській областях. Водночас «потребу в захисті російськомовних» з боку Росії відчули: 47% («ні» – 33%) у Донецькій, 44% («ні» – 32%) у Луганській, 30% («ні» – 52%) в Одеській, 36,6% («ні» – 53%) у Харківській областях. Ці показники можуть слугувати певною схемою кореляції лояльності населення Півдня і Сходу до воєнного вторгнення Росії в Україну під приводом захисту російськомовного населення, про що неодноразово заявляв Кремль. На цій самій підставі 48,8% опитаних у Донецькій, 41% у Луганській, 41% у Харківській областях вважали, що Росія законно втручається у внутрішні справи України¹⁵⁹.

Це водночас є показником впливу російської інформаційної війни на суспільну думку в цих регіонах України. Стає

¹⁵⁸ Вєдєрнікова І., Мостова Ю., Рахманін С. Південний Схід: гілка дерева нашого [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/pivdenniy-shid-gilka-dereva-nashogo_.html.

¹⁵⁹ Там само.

зрозумілим, що вона мала суттєво менший вплив на Півдні України, ніж на Донбасі та в Харкові. Досить слабку підтримку як на Півдні, так і на Сході України мала також ідея федералізації України, на чому, власне, наполягав В. Путін, розглядаючи її як ціль та умову припинення війни проти України. Так, ідею федералізації України як на Півдні, так і на Сході підтримали не більше 11% населення. Зокрема, кількість її прихильників у Дніпропетровській області складала 5,9%, у Запорізькій – 5%, Миколаївській – 5%, Херсонській – 4,7%, в Одеській – 6%, тоді як у Харківській – 13%, Донецькій – 19%, Луганській – 21%¹⁶⁰.

Слабкою виявилася й підтримка населенням прагнення відокремити їхній регіон від України і приєднати до Росії. Загалом таке прагнення підтримували лише 7% населення Сходу і Півдня України й не більше 8% частково підтримували¹⁶¹. Таким чином, максимальний рівень підтримки сепаратизму не перевищував 15% у двох регіонах, тоді як його противників були 70%. Знову ж таки, значно вищою підтримка сепаратизму була на Донбасі: у Донецькій області 27% підтримували і 53% були проти, а в Луганській 30% були «за» і 52% – «проти». У Харківській та Одеській областях сепаратизм також не мав суттєвої підтримки: до 15% були «за» і 67% – «проти» в Харківській та, відповідно, 7% «за» і 79% «проти» – в Одеській. В інших південних областях підтримка сепаратизму і приєднання до Росії не перевищували 3%¹⁶².

Ще меншим виявилось бажання вийти на мітинги на підтримку приєднання регіону до Росії. Таке бажання в Херсонській області виявили 2% (91% – ні), Одеській – 6% (88% – ні), Миколаївській – 7% (89% – ні), Запорізькій – 4% (84% – ні), Дніпропетровській – 5% (90% – ні). Певною активністю в підтримці приєднання регіону до Росії виділилися Харківська

¹⁶⁰ Ведернікова І., Мостова Ю., Рахманін С. Південний Схід: гілка дерева нашого.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² Там само.

область – 15% (76% – ні), Донецька – 25% (65% – ні) та Луганська – 25% (60% – ні)¹⁶³. Таким чином, операція «*Русская весна*» мала успіх лише в Донецькій та Луганській областях, та й той не перевищував 25%. Частково можна говорити про вплив цієї операції в Харківській області. В інших областях вона повністю провалилась і не мала суттєвого впливу на суспільну думку та настрої мешканців. Це означало цілковитий крах ідеї «реконструкції» Східної та Південної України в «Малоросію» чи «Новоросію», до складу якої В. Путін включив ці регіони, оскільки подібну ідею підтримували тільки 15% населення, переважно на Донбасі, тоді як більшість (майже 70% громадян України, котрі мешкають на Південному Сході) вважала це поганою ідеєю¹⁶⁴.

Важливим показником прийнятності й ефективності впливу методів гібридної війни на Півдні та Сході України є сприйняття загрози вторгнення й російської воєнної агресії населенням цих регіонів. Воно також виявилось різним на Донбасі й на Півдні України. Лише 17% населення Донецької та 21% Луганської області були згодні з тим, що саме Росія є організатором сепаратистських мітингів і захоплення адміністративних будівель на Сході України, тоді як 60% і, відповідно, 52% не були згодні з такою думкою. У Харківській області тільки 35% мешканців вважали причетною до захоплень і мітингів Росію, тоді як 52% цього не помічали¹⁶⁵. Таке небажання бачити в росіянах диверсантів зумовлювалося лояльністю населення цих областей до росіян як до «своїх сусідів», «старших братів». Тож захоплення держустанов сепаратистами і російськими диверсантами в Донецьку, Луганську й Харкові відбулося легко, оскільки мешканці цих міст вважали це проявом «народовладдя» і «справедливості», встановленню якого «допомагали» рідні «старші брати».

¹⁶³ Вєдєрнікова І., Мостова Ю., Рахманін С. Південний Схід: гілка дерева нашого.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ Там само.

Свою ж власну підтримку й участь в антидержавних діях та сприяння російській військовій агресії вони виправдовували тим, що «під час революції в Києві і західних регіонах України робили те саме». Принаймні так вважали 22% у Донецькій і 31% у Луганській областях. Однак, як зазначає Сергій Рахманін, «стверджувати, що на мітингах на Південному Сході стоять самі провокатори і сепаратисти було б несправедливо»¹⁶⁶. Разом з тим, 61% населення як на Півдні, так і на Сході України був переконаний у тому, що не можна виправдовувати збройне захоплення адміністративних будівель, усі проблеми слід розв'язувати тільки дипломатичним шляхом.

Безумовно, Південь України не підтримував проросійські мітинги і збройне захоплення державних установ, тим більше участь у них. На Дніпропетровщині лише 5% були готові це робити і ще 3% підтримувати, тоді як 84% були проти, у Миколаївській області, відповідно, – 3%, 4% і 82%, у Херсонській – 1%, 1% і 82%, в Одеській – 2%, 3% і 86% та в Харківській – 3% і 6% і 73%¹⁶⁷.

Таким чином, соціальний і духовний потенціал населення Півдня України для участі в російській гібридній війні проти України був відсутній. Це слугує переконливим поясненням того, що ані перша, ані друга фази другого етапу воєнної кампанії Росії на Півдні України не мала шансів на успіх. При цьому населення Півдня України чітко усвідомлювало, що Росія розпочала війну проти України, тоді як керівництво країни не бажало цього бачити. І в цьому воно було подібне до Донбасу, мешканці котрого теж так не вважали, про що свідчать соціологічні дані: тільки 28% населення Донецької області та 28% Луганської розуміли, що між Росією та Україною йде війна, тоді як 61% Донецької, 54% Луганської та 62% мешканців Харківської областей не хотіли цього визнавати. Натомість

¹⁶⁶ Вєдєрнікова І., Мостова Ю., Рахманін С. Південний Схід: гілка дерева нашого.

¹⁶⁷ Там само.

50% населення сусідньої з Кримом Херсонської та 60% Миколаївської областей чітко розуміли, що війна вже почалася. 45% жителів Дніпропетровської області також відчували подих війни, а 40% – ні¹⁶⁸.

На яку реакцію з боку населення Півдня і Сходу України можна було очікувати внаслідок вторгнення російських військ у ці регіони? Значна кількість готових чинити збройний спротив агресору виявилася тільки на Півдні України. Зокрема, у Дніпропетровській та Запорізькій областях таких виявилось 26%, у Миколаївській – 31%, Одеській – 25%, Херсонській – 37%, тоді як у Донецькій і Луганській областях лише 12% і 11% відповідно¹⁶⁹, що свідчить про потенціал партизанського руху у випадку окупації Росією цих регіонів. Натомість на Донбасі виявилася така ж частка схильних радше вітати вторгнення російських військ та влитися в склад російської армії: в Донецькій області таких виявилось, відповідно, 13% і 3,5%, у Луганській – 12% і 2,5%, у Харківській – 8,4% і 3,5%¹⁷⁰. Водночас на Півдні України охочих приєднатися до російської армії взагалі не виявилось, а до її привітання були схильні тільки по 2% у Дніпропетровській та Запорізькій областях, по 4% – у Миколаївській та Одеській і тільки 1% – у Херсонській області. Натомість більшість населення (близько 46% як Півдня України, так і Донбасу) вважала за краще відсидітися вдома й не втручатися в ситуацію навколо вторгнення російських військ у їхній регіон¹⁷¹.

Іншим важливим питанням в оцінці протидії російській агресії залишається проблема лояльності населення Півдня та Сходу України до нової центральної влади в Києві. Проблема полягала в тому, що велика частина населення Півдня і Сходу

¹⁶⁸ Вєдернікова І., Мостова Ю., Рахманін С. Південний Схід: гілка дерева нашого.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ Там само.

не вважала цю владу легітимною, що, власне, створювало ситуацію нелояльності до неї, а відтак, і небажання й саботаж місцевої влади підкорятися центральній владі та виконувати вказівки з Києва. Але при цьому рівень лояльності Півдня і Сходу України був різний. Якщо Донбас відмовив новій владі в лояльності, оскільки понад 70% (Донецька область – 74%, Луганська – 70%) вважали виконувача обов’язків Президента України нелегітимним (рівень недовіри О. Турчинову дорівнював рівню довіри)¹⁷², то рівень лояльності населення Півдня, порівняно з Донбасом, був значно вищим. Так, 40% населення Дніпропетровської області вважали його законним і 37% – ні, Запорізької, відповідно, 34% і 43%, Миколаївської – 55% і 24%, Одеської – 39% і 38%, Харківської – 30% і 51%, Херсонської – 46% і 32%¹⁷³.

Таке саме співвідношення між лояльністю й нелояльністю мав і прем’єр А. Яценюк. Якщо на Півдні України майже половина населення вважала його законно обраним, то на Донбасі таким його вважали лише 16% і відмовляли в законності понад 70%¹⁷⁴. Верховна Рада також мала різний рівень легітимності в очах Донбасу й Південного Сходу. Якщо близько 52% мешканців Півдня вважали її легітимною, то на Донбасі, навпаки, ставили під сумнів законність Верховної Ради.

Важливим маркером лояльності є оцінка способу приходу до влади постмайданного уряду. Якщо Донбас вважав, що в результаті Євромайдану відбулося захоплення влади шляхом збройного державного перевороту (в Донецькій області – 70,5% і в Луганській – 61,3%), то близько 60% мешканців Півдня України поставилися до подій Євромайдану як до громадянського протесту¹⁷⁵. Значний вплив на ступінь лояльності до центральної

¹⁷² Вєдєрнікова І., Мостова Ю., Рахманін С. Південний Схід: гілка дерева нашого.

¹⁷³ Там само.

¹⁷⁴ Там само.

¹⁷⁵ Там само.

влади мало її рішення відмовитися від захисту Криму як регіону України. Так, якщо 62,9% донеччан, 58% луганчан і 44% харків'ян вважали, що приєднання Криму до Росії – це результат «вільного волевиявлення жителів Криму», то на Півдні України такі погляди поділяли тільки близько 30% (у Запорізькій області – 31%, Херсонській – 36%, Дніпропетровській – 25,5%, Одеській – 38%). Водночас у всіх областях Півдня і Сходу більше половини опитаних вважали, що за втрату Криму відповідати повинна центральна влада України – виконувач обов'язків Президента, міністр оборони, голова СБУ, голова РНБО. Синдром помилкової компетентності, який дозволив окремим із цих людей самовпевнено погодитися й зайняти високі посади, нерішучість і безвідповідальність, перенесена у владні кабінети зі сцени Майдану, прагнення догодити Заходу, котрий виснув на руках і без того млявої влади, щоб уникнути ситуації, коли б країнам ЄС і США довелося зіштовхнутися з Росією, – ці та низка інших причин призвели до успішної реалізації путінського плану в Криму. Влада виявилася нездатною придушити загрозу в зародку. Ті самі помилки з тих самих причин повторилися на Сході країни. Безпорадність влади в Криму розлютила або припустила 61,6% громадян Південного Сходу¹⁷⁶.

І останнім маркером, який варто взяти до уваги при оцінюванні готовності мешканців Півдня і Сходу України взяти участь у російській гібридній війні проти України, є їхнє ставлення до легітимності застосування насильства до себе як до цивільного населення і зброї – до своїх опонентів. Як Південь, так і Схід вважали не виправданим застосування зброї проти цивільних протестантів, хоча при цьому кількість переконаних у цьому на Донбасі була значно менша, ніж на Півдні. Так, якщо кількість прихильників такої думки, приміром, у Дніпропетровській області сягала 79%, у Запорізькій – 81%, Миколаївській – 86%, Одеській – 75%, то в Донецькій – лише 53%,

¹⁷⁶ Вєдєрнікова І., Мостова Ю., Рахманін С. Південний Схід: гілка дерева нашого.

а в Луганській – 54%. Натомість Донбас більш схвально ставився до застосування сили проти своїх опонентів. У тому, що В. Янукович мав застосувати зброю проти майданівців, були переконані 35% жителів Донецької області, 27% – Харківської і 28% – Луганської, тоді як на Півдні України кількість прихильників такої точки зору не перевищує 10% (в Одеській області – 16%)¹⁷⁷.

Ці цифри показують, що жителі Донбасу і Харківської області виявилися більш схильними до підтримки та участі у блокуванні й захопленні українських військових частин під проводом російських диверсійних груп і спецназу, будучи впевненими в тому, що українські військові не відкриватимуть вогонь по цивільних громадянах, попри те, що ті діють на боці агресора.

Таким чином, *проект «Новоросія» не міг бути реалізований у повномасштабному форматі на базі соціуму Сходу й Півдня України*. Останній регіон за жодним напрямом не відповідав цьому проекту. Відтак, *і друга фаза воєнної кампанії Росії в її гібридній війні з Україною могла відбуватися тільки в межах Донбасу та з мінімальними шансами на успіх – у Харківській області*.

Під впливом Євромайдану та російської воєнної агресії в Україні були згенеровані потужні внутрішньополітичні процеси, в результаті яких, з одного боку, відбулась десовєтизація та консолідація української нації, в котру влився соціум Півдня й частини Сходу України, а отже, зникло внутрішнє геополітичне протистояння між Сходом і Заходом України, а з другого – відбулась радикалізація та національна консолідація настроїв етнічних росіян, до яких приєдналися «малороси» («росіяни-українці») з радянською ментальністю, котрі втратили свою національну ідентичність, що й спричинило потужний сепаратистський рух.

¹⁷⁷ Вєдєрнікова І., Мостова Ю., Рахманін С. Південний Схід: гілка дерева нашого.

Існує думка, що конфронтація на Донбасі була реакцією на Українську революцію. Як зазначає Соня Кошкіна у своїй книзі «Майдан. Нерозказана історія», «якщо в столиці України відбулась буржуазна – з усіма її класичними ознаками – революція, то на Сході – пролетарська»¹⁷⁸. Її рушійною силою виявилися, з одного боку, маргіналізоване населення, яке намагалося зберегти радянські традиції та регіональну (донбаську) радянсько-російську ментальність, а з другого – донецький олігархічний клан, який утратив владу в Україні й тому намагався зберегти її в межах Донецької та Луганської областей. Протестувальники також, як і в Києві під час Євромайдану, охороняли захоплену ними будівлю Донецької ОДА, завалену при вході арматурою, шинами і колючим дротом. Як пригадує Соня Кошкіна: «Так, це були звичайні донецькі мужики – з великими грубими руками, обтріпаними непростим життям обличчями, бідно вдягнені. Ці люди не перебували в будь-яких політичних організаціях, з формулюванням власних цілей, як відзначалося, у них теж були проблеми. Вони просто хотіли, щоб “їх почули”. Що саме свідчило б про те, що їх “почули”, вони й самі не знали. <...> Скільки з них вижило, скількох згноїли в підвалах озброєні бандити, скільки, прозрівши, встигли накивати п’ятами на “велику землю”? Відповідей немає»¹⁷⁹. Але дуже скоро російські диверсанти скористалися ініціативою бунтарів та відсутністю серед них організаційного ядра і де-факто очолили процес, скерувавши його згідно з планами та логікою гібридної війни.

Координувалося це (чому існує маса доказів) безпосередньо з Москви, тоді як на місці діяли «уповноважені повірені». «Масово з’явилася зброя, почалися викрадення людей (багатьох брали з метою викупу), вбивства українських активістів, бойовики “відтискали” машини, дрібний бізнес, нерухоме майно. Почалося це з другої половини квітня (незабаром після

¹⁷⁸ Кошкіна С. Майдан. Нерозказана історія. – С. 385.

¹⁷⁹ Там само. – С. 387.

появи «зелених чоловічків» у Слов'янську), але в перші півтора місяця події розвивалися саме так»¹⁸⁰. Якби нова постмайданна влада діяла рішуче із застосуванням сили, наростання дестабілізації та хаосу на Донбасі вдалось би придушити.

Проте центральна влада відкидала навіть згадки про подібні дії, відчуваючи, що вона опинилась у становищі В. Януковича щодо київського Євромайдану. Натомість вона разом з донецькими олігархами стала діяти методом підкупу, обіцяючи сепаратистам гроші за те, що ті звільнять адміністративні будівлі Донецька й невеликих шахтарських містечок. Проте керманичами ситуації вже були «зелені чоловічки», представники російських спецслужб, які швидко прибрали переговорників, або докорінно змінювали їхню поведінку.

Оскільки підкуп не спрацьовував, українські силовики обрали тактику поступок проросійським сепаратистам, випускаючи їхніх ватажків на волю, як, приміром, самопроголошеного «народного губернатора» Донеччини Павла Губарева, чи «народного губернатора» Луганщини Олександра Харитонова, який закликав визнати київську владу нелегітимною і просив Росію ввести війська до Луганська. Така неприпустима поступливість нової постмайданної влади ще більше надихнула сепаратистськи налаштованих протестувальників на захоплення військових частин, відділів СБУ та наявної в них зброї.

Після цього активність озброєних сепаратистів під проводом диверсійних груп російського спецназу поширилася на захоплення великих транспортних вузлів, таких як Дружківка, Горлівка, Дебальцеве, Іловайськ, потрібних для перекидання військового підкріплення з Росії та блокування дій українських силових структур. Офіційна влада в Києві виявилася безпорадною, вдаючись до «пацифікації» Донбасу і виключаючи будь-які силові методи вирішення конфлікту, панічно боячись наразитися на війну з Росією, яка на той час і так уже тривала й поширювалася дедалі глибше на територію України.

¹⁸⁰ Кошкіна С. Майдан. Нерозказана історія. – С. 393.

Тим часом захоплення російським спецназом Слов'янська і встановлення повного контролю над містом, як зазначає С. Кошкіна, «стало моментом поділу протесту на Донбасі на “до” і “після”. “До” – стихійний бунт. “Після” – професійна агресія силами російських військових»¹⁸¹. Зберігати видимість гібридного миру новій київській владі ставало дедалі важче. Тим більше, що громадянське суспільство вимагало від неї вжити негайних заходів щодо відсічі російській военній агресії. Так, у ніч з 12 на 13 квітня 2014 року понад сотня активістів Автомайдану пікетували Міністерство внутрішніх справ, де проходило засідання РНБО під керівництвом виконувача обов'язків Президента України, з вимогою поставити питання про введення воєнного стану й ухвалити рішення, яке дало б можливість захистити державний суверенітет і територіальну цілісність України. Але попри вимоги автомайданівців, рішення про введення воєнного стану так і не було прийняте. Натомість зранку 13 квітня 2014 року міністр внутрішніх справ Арсен Аваков заявив про початок антитерористичної операції в Слов'янську. Він наголосив, що всі мешканці повинні залишити центр міста й не виходити з квартир та не підходити до вікон¹⁸².

Відмова ввести воєнний стан керівництвом країни пояснювалася також необхідністю проведення президентських виборів в Україні, а в умовах воєнного стану проведення будь-яких виборів українське законодавство забороняє. Другий аргумент противників уведення воєнного стану стосувався надання воєнної зброї Україні: буцімто, режим експортного контролю забороняє продавати зброю країні, на території якої триває збройний конфлікт, але при цьому забувалося, що подібна заборона не стосується країн, котрі стали жертвою агресії та котрим, згідно з рішеннями ООН, навпаки, рекомендується надавати воєнну допомогу. Щоправда, визнавати Україну жертвою агресії чинна влада теж не збиралася.

¹⁸¹ Кошкіна С. Майдан. Нерозказана історія. – С. 388.

¹⁸² Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО. – С. 57.

Та найбільші її побоювання стосувалися того, як це рішення буде сприйняте самою Росією: буцімто введення воєнного стану означало оголошення війни Росії, а тоді у відповідь остання розпочне широкомасштабне воєнне вторгнення, яке закінчиться повною воєнною окупацією території України, що поставить український уряд у ситуацію цілковитої воєнної капітуляції. Звичайно, ці аргументи до певної міри мали сенс, але вони не були визначальними. Ці застереження можна було зняти в оперативному порядку, зокрема, обмеживши воєнний стан регіоном Донбасу і певним часом. Адже на території Донбасу повноцінних президентських виборів так і не відбулося.

Уведення воєнного стану зовсім не означає оголошення війни Росії, так само, як і введення надзвичайного стану не стосується відносин з Росією. І *воєнний*, і *надзвичайний* є внутрішніми станами країни, які передбачають певні обмеження всередині країни з метою забезпечення її безпеки та безпосередньо не стосуються зовнішніх відносин. Тож оголошення антитерористичної операції стало «компромісом» між введенням і невведенням воєнного стану, між визначенням стану війни і стану миру. Це рішення стало констатацією слабкості, відсутності політичної волі визнати війну й нездатності зберегти стабільний мир. АТО – це рішення про обмеження застосування сили у форматі збереження гібридного миру. Проте таке рішення могло мати лише локальний, обмежений і тимчасовий успіх, коли потрібно було розв'язати проблему із захопленням окремої будівлі, наприклад, як це сталося із захопленням російськими найманцями будівлі Харківської обласної державної адміністрації, звільненої в результаті злагоджених дій спецпідрозділу МВС «Ягуар». Тоді вдалося досить оперативно заарештувати понад 70 учасників заворушень. Власне, таке локальне застосування сили убезпечило Харків від гіркої долі Донецька та Луганська.

Певний позитивний ефект мало попередження Службою безпеки України керівників південно-східних областей про відповідальність за поширення провокаційної інформації та наміри

реалізувати сепаратистський сценарій, передбачені статтями 109 (дії, спрямовані на насильницьку зміну та повалення конституційного ладу або захоплення державної влади) та 110 (посягання на територіальну цілісність України) Кримінального кодексу України. Щоб таке порушення не було голослівним, СБУ розпочала досудове розслідування у 22 кримінальних провадженнях за фактом сепаратистської діяльності¹⁸³. Проте марно було б розраховувати на успіх АТО, коли ставиться завдання звільнити не одну чи дві будівлі, а цілий регіон Донбасу, який на той час уже вийшов з-під контролю центральної влади України, й не від групи терористів, а від значного вторгнення численних диверсійних груп сил спеціальних операцій збройних сил Російської Федерації.

Намагання чинної влади в Києві сховатися від війни з Росією за АТО призвело згодом до фатальних наслідків стратегічного характеру. Адже в такому разі діяльність центральних та місцевих органів державної влади, у тому числі щодо застосування зброї в соціальних відносинах, має здійснюватися в межах їхніх повноважень, визначених Законом України «Про боротьбу з тероризмом». У цьому Законі дається таке визначення антитерористичної операції: «Антитерористична операція – комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення злочинних діянь, здійснюваних з терористичною метою, звільнення заручників, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичного акту»¹⁸⁴. Отже, сенсом антитерористичної операції є не оборона країни чи участь її у війні або відсіч агресії, а запобігання і припинення *терористичного акту*.

Стаття 258 Кримінального кодексу України дає чітке визначення терористичного акту та його мети: «Терористичний акт, тобто застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи

¹⁸³ Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО. – С. 24.

¹⁸⁴ Закон України «Про боротьбу з тероризмом» // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – С. 180.

інших дій, які створювали небезпеку для життя і здоров'я людини, або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту». Отже, це одноразовий акт, спрямований на порушення громадської безпеки, основним об'єктом якого є людина, а не на порушення територіальної цілісності країни чи її державного суверенітету або державного кордону. Терористичний акт не передбачає захоплення території чи її анексії, знищення збройних сил та країни загалом, що є завданнями війни.

Інше поняття – «терористична діяльність» – охоплює планування, організацію та реалізацію терористичних актів та підміняє поняття «бойові дії» або «бойові дії, характерні для війни», які можуть бути таких видів, як «наступальні», «оборонні» та «систематичні», а не «терористичні» чи «антитерористичні». Теракт може бути приводом для провокації конфлікту, а не для його перебігу та ескалації. Застосуванням норм цього Закону підмінюються також уявлення про відносини суб'єктності, типові для умов війни. Таке поняття, як «воюючі» чи «ворогуючі сторони», підмінюється поняттям «терористична організація», тобто завуальовується розуміння війни як певної системи відносин між двома міжнародними суб'єктами із застосуванням збройного насилля. У цьому разі ситуація розглядається не як система, де суб'єкти мають певні цілі й завдання, зобов'язання й повноваження, а як односторонні дії певної злочинної організації, якій надаються певні назви-кліше, що мають вкрай негативне емоційне забарвлення.

У Зверненні Верховної Ради України до ООН, Європейського парламенту, ПАРЄ, Парламентської асамблеї НАТО, Парламентської асамблеї ОБСЄ, Парламентської асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором, затвердженому Постановою Верховної Ради України № 129-III від 27 січня 2015 року,

український парламент закликає визнати так звані «ДНР» і «ЛНР» терористичними організаціями, Російську Федерацію – державою-агресором і факт вчинення нею агресії проти України. Проте ані в Постанові, ані у Зверненні не визначені ознаки належності «ДНР» і «ЛНР» до терористичних організацій. У тому ж таки Законі «Про боротьбу з тероризмом» чітко вказані ці ознаки: «Терористична організація – стійке об'єднання трьох і більше осіб, яке створене з метою терористичної діяльності, у межах якої здійснено розподіл функцій, встановлено певні правила поведінки, обов'язкові для цих осіб під час підготовки і вчинення терористичних актів». Насправді ж ті утворення, які називають «ДНР» і «ЛНР», є не «об'єднаннями трьох або більше осіб», а квазідержавними утвореннями з метою анексії території України, створення на ній потужного воєнного плацдарму для дестабілізації ситуації в регіонах і руйнування української державності, територія якої перебуватиме під прямим політичним і воєнним контролем Росії.

Ці квазідержавні утворення слугують не для «підготовки та вчинення терористичних актів», а для міжнародного прикриття й легітимізації воєнних дій Росії проти України. Не випадково саме під ці завдання Росія згодом погодилася на «мінський формат» переговорів, увівши в цей процес «ДНР» і «ЛНР» як сторони внутрішнього конфлікту й уникнувши тим самим відповідальності за скоєну воєнну агресію. У такий спосіб Росія замість статусу «агресора» та «воюючої сторони» перебрала на себе статус «миротворця-посередника», а Україна свої дипломатичні кроки у виконанні Мінських угод має узгоджувати не з Росією як воюючою стороною, а з «ДНР» і «ЛНР» як терористичними організаціями. Але ж із терористичними організаціями не підписують угод про укладення миру і тим більше не легітимізують їх, надаючи їм особливий статус і закріплюючи цей статус у Конституції України. Таким чином, подібна підміна понять не лише породжує в державі і відносинах з міжнародними партнерами тотальний правовий нігілізм, а й унеможлиблює досягнення та юридичне закріплення угоди

про стабільний мир, оскільки таку угоду укладають між собою воюючі сторони, якими в цій війні є, з одного боку, Україна, а з другого – Російська Федерація, а не фантомні «ДНР» і «ЛНР».

Учасників же терористичної діяльності, згідно зі статтею 1 Закону «Про боротьбу з тероризмом», правомірно називати «терористами», а їхніх жертв – «заручниками», якими є фізичні особи, котрі захоплюються або утримуються з метою спонукання державного органу, підприємства чи організації (або окремих осіб) здійснити якусь дію або утриматися від здійснення якоїсь дії як умови звільнення особи, яка захоплена та (або) утримується. Таким чином, у рамках подібної юридичної практики російські військовослужбовці, сепаратисти, найманці є не комбатантами, бойовиками-некомбатантами чи ворогами або агресорами, а є терористами. Згідно із цим статусом, їх не можна судити за законами воєнного часу, оскільки проведення антитерористичних операцій регламентується умовами мирного часу. Всі вони є терористами, а не полоненими. Отже, їх слід судити за цивільним законодавством не як диверсантів і ворогів, а як терористів, згідно зі статтею 258 Кримінального кодексу України, або ж як порушників державного кордону України.

І українських військових, які потрапляють у полон чи до підрозділів російських військ, можна вважати тільки заручниками. На них теж не поширюється статус військовополонених, а отже, й Женевські та Гаазькі конвенції про захист їхніх прав і правила поводження з ними, оскільки не визначений стан війни між державами, тобто військовополонених бути не може. Тож Міжнародний суд, Міжнародний трибунал та міжнародне право не можуть захистити їх від тортур, адже вони є «заручниками». На заручників такі гарантії не поширюються. Але якщо захоплених у полон у війні з Росією й сепаратистами на Донбасі ми вважаємо терористами, то яке моральне право ми маємо обмінювати їх на наших «заручників», адже терористів потрібно притягувати до кримінальної відповідальності, а не обмінювати?

Інша проблема, породжена подібною софістикою, пов'язана з наданням соціального статусу й забезпечення учасників

бойових дій у війні з Росією на Донбасі. Оскільки немає війни, то вони не можуть отримувати статусу «ветерана війни» і відповідних гарантій свого соціального захисту. Їхній правовий і соціальний статус визначається статтею 21 Закону України «Про боротьбу з тероризмом». У цьому Законі відсутня також згадка не лише про війну, а й про воєнну агресію. Агресія не є сферою, якої він стосується. Але ж у Зверненні Верховної Ради до парламентів країн і міжнародних організацій вказується на агресію Росії, а в Заяві Верховної Ради «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій “ДНР” і “ЛНР”, які призвели до особливо тяжких наслідків та масових вбивств українських громадян», мова йде про притягнення цією міжнародною організацією вищезгаданих керівників до кримінальної відповідальності за воєнні злочини. Але ж як можна довести їхні воєнні злочини, коли не визнається факт війни, в умовах якої вони ці злочини скоїли.

Інша юридична колізія суб’єктних відносин у межах їх правового врегулювання в рамках цього Закону полягає у визнанні статусу воюючих сторін. Якщо в зазначених документах Росія визнається як *агресор*, то чому не визнається інша сторона – Україна – як *жертва агресії*, тобто об’єкт дій агресора. Таке визначення в українських законодавчих та нормативних актах і офіційних міжнародних документах відсутнє.

Антитерористична операція також не передбачає головної мети, яка ставиться у війні будь-якою державою, – досягнення перемоги над ворогом, яка потім забезпечує її державний суверенітет і територіальну цілісність та національну безпеку. Вона передбачає припинення злочинних діянь, звільнення заручників і знищення терористів. Положення Мінських угод ураховують лише одну із цілей АТО, яку проводить Україна на Донбасі, – звільнення наших бійців як «заручників» з полону. Тут ми бачимо разючу невідповідність форми АТО цілям і завданням війни, яких у такому разі апріорі неможливо досягти при подібній формі діяльності.

Таким чином, ведення війни з Росією у формі антитерористичної операції не може дати іншого результату, крім *поразки* й переходу її в стадію *довготривалого конфлікту низького рівня інтенсивності*. Така софістична підміна статусів і правового режиму спрямована на створення віртуального, а не об'єктивного сприйняття реальності, коли війна подається як терористичний акт, а оборона країни – як антитерористична операція. В такій віртуальній реальності втрачається не лише відчуття перемоги, а й відчуття поразки, що дає вищому воєнно-політичному керівництву уникати відповідальності перед суспільством за нездатність і небажання організувати повноцінну оборону, щоб захистити країну від російської воєнної агресії. Обмеження правового режиму війни і статусу її учасників рамками Закону «Про боротьбу з тероризмом» створює ілюзію гібридного миру, що, власне, і є метою воєнно-політичного керівництва України в цій війні з Росією. Формат АТО в цьому сенсі дозволяє владі утримувати суспільство у стані такого ілюзорного сприйняття жорстокої реальності.

Не менш важливим аспектом сприйняття та ствердження гібридного миру є такі параметри, як «театр війни» та «район бойових дій», які в термінології АТО підміняються поняттям «*район проведення антитерористичної операції*», яким є «визначена керівництвом антитерористичної операції ділянка місцевості або акваторії, транспортні засоби, будівлі, споруди, приміщення та території чи акваторії, що прилягають до них і в межах яких проводиться ця операція» (ст. 1 Закону «Про боротьбу з тероризмом»). «Ділянка», а не цілий регіон з десятками тисяч квадратних кілометрів. Відповідно, для такої операції достатні досить обмежені ресурси та відповідний тактичний рівень управління локальними діями. Закон нічого не говорить, скажімо, про окуповані території чи їхній статус, тому що в подібних ситуаціях окупованої терористами території регіону бути не може. Вони можуть захопити тільки територію приміщення, будівлі або прилеглих до них ділянок, а не всієї області чи декількох областей.

Не потрібна і додаткова мобілізація, адже в рамках АТО така мобілізація не передбачена згадуваним Законом, оскільки її проведення, як правило, здійснюється в мирний час, то не передбачається також введення воєнного стану. Тільки в разі «потреби за наявності передбачених законом підстав» керівник оперативного штабу з управління антитерористичною операцією «вносить на розгляд РНБО пропозиції щодо введення надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях» (ст. 12 Закону «Про боротьбу з тероризмом»). Російська воєнна агресія та війна з Росією є більш ніж достатньою підставою для введення надзвичайного стану, але навіть цього воєнно-політичне керівництво України не спромоглося зробити.

Згідно із Законом «Про боротьбу з тероризмом», при проведенні АТО також не передбачається організація оборони країни від агресії, стратегічне розгортання військ, введення цивільно-військових адміністрацій, захист та оборона державного кордону, важливих об'єктів та комунікацій, переведення економіки на воєнний лад та багато інших заходів з оборони країни. Основна відповідальність за проведення антитерористичної операції покладається на СБУ, тоді як під час війни відповідальність за здійснення оборони країни беруть на себе Збройні Сили України. Утім, участь Міністерства оборони України в проведенні АТО зводиться до захисту від терористичних посягань об'єктів Збройних Сил України, зброї масового ураження, ракетної та стрілецької зброї, боєприпасів, вибухових та отруйних речовин, які перебувають у військових частинах або зберігаються у визначених місцях, а також до участі в проведенні антитерористичних операцій на військових об'єктах та в разі виникнення терористичних загроз безпеці держави з-за меж України (ст. 5 Закону).

Як видно з положень Закону, Збройні Сили України виконують досить обмежені функції під час проведення АТО. Це, власне, і стало юридичною підставою того, що командування ЗСУ самоусунулося від виконання завдань з оборони держави, знявши із себе відповідальність за підготовку Збройних Сил до

бойових дій з метою оборони країни та її державного кордону від російської воєнної агресії. Призначений на посаду виконувача обов'язків міністра оборони генерал-полковник М. Коваль, після викрадення його російськими байкерами в Криму¹⁸⁵ та перебування у ФСБ неодноразово заявляв, що українським військовим не потрібні додаткові повноваження для відбиття агресії з боку Росії: «У нас повністю розв'язані руки для того, щоб дати відсіч терористам і всім іншим, хто створює загрози для мирних жителів або самих військовослужбовців. Ми маємо всі юридичні права для цього і повністю їх використовуємо»¹⁸⁶. Проте з використанням, як виявилось, не зовсім склалося, оскільки протягом квітня – червня 2014 року східний кордон так і не був прикритий розгорнутими підрозділами й частинами ЗСУ, що дало змогу Росії завезти через український кордон велику кількість російських військових, бойовиків, військової техніки та зброї.

Розглядаючи відсіч російській агресії у форматі АТО, керівництво Збройних Сил України недооцінило реальну ситуацію та характер її розвитку на донбаському театрі воєнних дій, проявивши тим самим абсолютне нерозуміння логіки самої війни. Той самий М. Коваль заявляв: «Зараз для виконання поставлених перед армією завдань вистачає характеристик тієї зброї, яку ми маємо», – зазначаючи при цьому: «Я можу навести сотні прикладів, коли наші військовослужбовці ведуть повномасштабні бойові дії, але ми не використовуємо міномети, артилерію в районі проведення антитерористичної операції, а сепаратисти використовують всі засоби ураження в повному обсязі»¹⁸⁷. Тоді

¹⁸⁵ *Березовець Т.* Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 194.

¹⁸⁶ Українські військові мають усі юридичні повноваження для відбиття російської агресії – Коваль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vgolos.com.ua/news/v_ukrainski_viyskovi_mayut_usi_yurydychni_povnovazhennya_dlya_vidbyttya_rosiyskoi_agresii__koval_145135.html?print.

¹⁸⁷ Там само.

не зрозуміло: як можна вести повномасштабні бойові дії без важких озброєнь і бойової техніки за умови, що противник їх застосовує? Висновок один – *така тактика прирікає армію на поразку*.

Подібна тактика, вочевидь, відповідала обраній «стратегії страуса». Вона базувалася на принципах пасивної оборони та спостереження, недопущення створення для Росії підстав для введення її військ на українську територію. Як зазначав виконавач обов'язків міністра оборони генерал-полковник М. Коваль, «проводячи антитерористичну операцію, керівництво держави ставить конкретне завдання не допустити жертв насамперед серед мирного населення <...>. Але так ми позбавляємо ту ж таки РФ підстав для введення своїх військ на нашу територію під виглядом миротворців»¹⁸⁸. Отже, ця тактика виходить з того, щоб «не допустити жертв серед мирного населення» шляхом жертвування українськими військовослужбовцями, котрим заборонялося застосовувати зброю навіть у відбитті ворожих атак, а дозволяло використовувати її лише в разі безпосередньої загрози життю військовослужбовця. При цьому знищення «терористів» не стоїть на першому плані, головне – зберегти життя мирному населенню. Ну й, відповідно, це є найбільшою «запорукою» того, щоб уникнути вторгнення російських військ на територію України.

Звідси випливає: якщо ми не будемо воювати з «терористами», то не буде й російського вторгнення. А отже, і НАТО нам не потрібна: «Як на мене, вступ чи не вступ у НАТО – питання, яке не стоїть на порядку денному», – зазначає М. Коваль. – «Але я переконаний, що навіть той формат відносин “конструктивного партнерства”, який ми маємо, не використовується повністю. Дійсно, досвід країн Північноатлантичного альянсу потрібен як досвід країн, що вже пройшли етапи реформування своїх

¹⁸⁸ Реформи диктує сьогодення – Михайло Коваль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/dlya-zmi/vistupi-ta-intervyu/2014/05/17/reformi-diktue-sogodennya-mihajlo-koval/>.

держав. Але ще раз наголошую, через те, що світовий порядок порушено, цей досвід обмежено придатний для впровадження в нас. Зараз весь світ почне реформуватися, то навіщо нам те, що було актуальним учора?», – констатує виконувач обов’язків міністра оборони¹⁸⁹. Звісно, досвід НАТО не потрібен, якщо в нас є радянський досвід. Утім, після розконсервації, виходячи із цього досвіду, 1000 одиниць військової техніки та озброєнь, з’ясувалося, що більше половини з них виявилися непридатними для бойового застосування.

Чи не найбільшою вадою відсічі російській воєнній агресії у форматі АТО була невідповідність системи управління та координації військових дій, передбаченої цим форматом, організації оборони країни у війні з Росією. Так, замість ставки Верховного Головнокомандувача, яка має забезпечувати стратегічне керівництво Збройними Силами України, іншими військовими формуваннями та правоохоронними органами в особливий період, завдання з відсічі російській воєнній агресії були покладені на Антитерористичний центр при Службі безпеки України, який, згідно зі статтею 5 Закону «Про боротьбу з тероризмом», відповідає за «організацію та проведення антитерористичних заходів, координацію діяльності суб’єктів боротьби з тероризмом відповідно до визначеної законодавством України компетенції».

Стаття 4 цього Закону вказує: «Координацію діяльності суб’єктів, які залучаються до боротьби з тероризмом, здійснює Антитерористичний центр», а не Генеральний штаб Збройних Сил України, як це передбачено статтею 2 Закону «Про оборону України» в особливий період у випадку відсічі воєнній агресії. Фактично із запровадженням АТО *відбулася підміна функцій*

¹⁸⁹ Інтерв’ю виконувача обов’язків Міністра оборони України генерал-полковника Михайла Коваля газеті «Народна армія» від 17.05.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=601E5534CE18220E12EB8C5E62EF7B90?art_id=247314415&cat_id=244276512.

Генерального штабу ЗСУ функціями Антитерористичного центру, який апріорі був нездатний виконувати функції головного військового органу «з планування оборони держави, управління застосуванням Збройних Сил України, координації та контролю за виконанням завдань у сфері оборони органами місцевого самоврядування, військовими формуваннями та правоохоронними органами в межах, визначених цим Законом».

У результаті такої підміни функцій Генеральний штаб був фактично звільнений від відповідальності за організацію воєнних дій з відсічі російській воєнній агресії та організацію оборони держави у війні з Росією. Таким чином, формат АТО практично усунув воєнно-політичне керівництво, військове командування та органи військового управління від відповідальності за перебіг війни з Росією та організацію оборони держави, зокрема від виконання таких обов'язків: здійснення керівництва у сфері оборони та забезпеченні громадського порядку в місцевостях, де введено воєнний стан; підготовки та забезпечення системи зв'язку, комунікацій у зоні бойових дій та в державі загалом; стратегічного розгортання ЗСУ та інших військових формувань; організації командування Збройних Сил та інших військових формувань, контролю над їхньою боєздатністю; проведення розвідувальної та інформаційно-аналітичної діяльності. Генеральний штаб так і продовжував функціонувати за стандартами мирного часу.

Підміна функцій і відповідальності призвела до стратегічних прорахунків і вкрай негативних для безпеки та обороноздатності держави наслідків. Збройні Сили та інші формування, які беруть участь в АТО, виявилися недоукомплектованими згідно зі штатами воєнного часу як технікою, озброєнням, боекомплектами, так і особовим складом, що знизило їхню боєздатність у два-три рази від необхідної для ефективного ведення бойових дій. Це призвело до перезавантаження підрозділів бойовими завданнями, які з наявними ресурсами й нарядом сил просто були неспроможні їх виконати. Така ситуація змінила співвідношення сил і на локальному тактичному, і на оперативному

рівнях на користь противника як у наступі, так і в обороні. Відтак українські військові формування втратили здатність як до наступальних дій, так і до активної оборони. За цих умов тісний і повноцінний зв'язок, який забезпечував би ефективне управління підрозділами різних військових формувань, був утрачений. Військові формування та їхні штаби не мали повної розвідувальної інформації про дії противника, а отже, не могли планувати бойові дії та розраховувати на потрібні ресурси.

Місцеве населення в зоні бойових дій було покинуте напризволяще. Влада воліла не вдаватися до активних бойових дій, щоб «не завдавати шкоди життю місцевого населення», замість того, щоб займатися його евакуацією та введенням воєнного стану з метою підтримання громадського порядку й захисту об'єктів життєдіяльності воєнно-цивільними адміністраціями. У зоні проведення АТО місцева влада розбіглася, й за долю цивільного населення ніхто не відповідав. Тож як місцеве населення, так і військові були змушені спиратися на стару владу, котра підтримувала сепаратистів. Усе це, крім іншого, позбавило українських військових можливості залучати місцеве населення та ресурси місцевих підприємств для проведення робіт оборонного характеру, а також проводити місцеву мобілізацію, що активно здійснювали сепаратисти й російські військові підрозділи. Стратегічні комунікації виявилися незахищеними, без надійної охорони та оборони, що значно активізувало диверсійні дії противника на залізничному транспорті, шляхопроводах та інших вузлах стратегічних транспортних комунікацій.

Найважливіший момент в організації відсічі російській воєнній агресії – прийняття державних воєнно-політичних, стратегічних рішень – також було покладене на Антитерористичний центр. Адже рішення на проведення антитерористичної операції приймається, згідно зі статтею 2 Закону «Про боротьбу з тероризмом», «керівником Антитерористичного центру при Службі безпеки України за письмовим дозволом Голови Служби безпеки України або керівником координаційної групи

відповідного регіонального органу СБУ за дозволом керівника Антитерористичного центру». Тобто рішення по АТО приймається не на воєнно-політичному чи стратегічному й навіть не на оперативному, а на локальному тактичному рівні, що, знову ж таки, позбавляє Верховного Головнокомандувача, воєнне командування від відповідальності за прийняття таких рішень. Про рішення щодо проведення антитерористичної операції Президент України має бути лише *поінформований*. Відповідно, керівник Антитерористичного центру здійснює планування АТО згідно з обмеженими ресурсами. Виходячи з локального рівня завдань, він не може керувати координацією діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом (органами влади і військовими формуваннями на загальнодержавному рівні). Отже, військове командування і МВС виявилися підпорядкованими Антитерористичному центру, а не навпаки, як це передбачено воєнним станом. У результаті вони не мали єдиного плану дій і не могли діяти скоординовано та злагоджено. Таким чином, *АТО унеможливила повноцінне військове управління й виконання підрозділами, частинами та з'єднаннями Збройних Сил України завдань відповідно до їх безпосереднього бойового призначення*.

Натомість стаття 4 Закону «Про оборону України» чітко визначає порядок прийняття таких рішень: «У разі збройної агресії проти України або загрози нападу на Україну Президент України приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію, введення воєнного стану в Україні або окремих місцевостях, застосування Збройних Сил України, інших військових формувань, подає його Верховній Раді на схвалення чи затвердження, а також вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни. Органи державної влади та органи військового управління, не чекаючи оголошення стану війни, вживають заходів для відсічі агресії. На підставі відповідного рішення Президента України Збройні Сили України разом з іншими військовими формуваннями розпочинають воєнні дії». Отже, відмова виконувача обов'язків Президента України виконувати статтю 4 Закону «Про оборону України» значно

обмежила можливості країни в здійсненні оборони та мала негативні стратегічні наслідки. Відсутність воєнного стану в зоні бойових дій фактично позбавила силовиків тилового забезпечення, яке були змушені взяти на себе волонтери. Розміщення військовослужбовців у зоні бойових дій виявилось вкрай незадовільним, що дуже негативно позначилося на їхній боєздатності, оскільки в умовах мирного часу вони не могли на законних підставах використовувати місцевий житловий фонд і не мали права встановлювати військово-квартирну повинність.

Правовий статус АТО не дозволив військовим вилучати вогнепальну зброю в місцевого населення, усувати з посад керівників державних установ за невиконання завдань у наданні допомоги військовим та саботаж і зраду, що передбачено умовами воєнного стану. Важливі об'єкти та громадський порядок залишилися без охорони, коли місцева міліція самоусунулась або перейшла на бік сепаратистів.

У результаті невведення воєнного стану на Донбасі Україна втратила ключові підприємства оборонно-промислового комплексу, розміщені на території регіону, оскільки в рамках АТО евакуація військових підприємств не передбачається. Невизначеною виявилася й система правовідносин між військовими та цивільним населенням і в середовищі військовослужбовців, а також правовий статус добровольчих батальйонів. У такому стані прокуратура, висуваючи звинувачення в порушенні дисципліни, військової присяги, правопорядку чи інших правопорушень, була змушена прив'язувати їх до статті 238 Кримінального кодексу України, яка передбачає покарання за «тероризм» та апелювати до кримінальної відповідальності, котра настає під час воєнного стану, що є безпідставним в умовах його фактичної та юридичної відсутності. Більше того, добровольці, які пішли захищати країну, після повернення з фронту потрапили під дію статті 263 (ч. 1) Кримінального кодексу, що стало підставою для притягнення їх до кримінальної відповідальності, оскільки в мирний час за здійснення дій, пов'язаних

з «незаконним поведженням зі зброєю» передбачене покарання від трьох до семи років позбавлення волі.

Отже, відмова вищим воєнно-політичним керівництвом держави визнати стан війни з Росією призвела до *тяжких воєнно-політичних, воєнно-стратегічних та міжнародних наслідків*, якими стали втрата Україною територіальної цілісності та непорушності кордонів, що поставило під безпосередню загрозу саме її існування як незалежної та суверенної держави. Такими *воєнно-політичними наслідками* стали:

по-перше, відмова від організації оборони країни та введення в дію планів оборони держави;

по-друге, невиконання виконувачем обов'язків Президента України статті 102, пунктів 19 і 20 статті 106 Конституції України та Закону «Про оборону України», що призвело до невизнання стану війни, а України – як жертви російської воєнної агресії, неприйняття рішення про застосування Збройних Сил України для оборони держави за їх конституційним призначенням та позбавлення конституційних підстав для проведення мобілізації економіки та військовозобов'язаних;

по-третьє, нерозуміння суспільством і владою цілей війни з Росією, оскільки такі цілі не були сформульовані вищим керівництвом України через невизнання війни як реальності;

по-четверте, порушення системи воєнно-політичного керівництва, дезорганізація в системі оборони країни та параліч вертикалі органів військового управління, дезорієнтація військового командування, оскільки не була створена ставка Верховного Головнокомандувача, яка мала забезпечувати стратегічне керівництво Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями, а, відповідно, Генеральний штаб не міг виконувати функції робочого органу ставки Верховного Головнокомандувача з планування оборони держави, управління застосуванням ЗСУ, координації та контролю за виконанням завдань у сфері оборони органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та військовими формуваннями. Із цієї причини не була організована й задіяна система територіальної

оборони України. Натомість зазначені функції були покладені на Антитерористичний центр, який як підрозділ СБУ апріорі був неспроможний їх виконувати і протистояти російській военній агресії в гібридній війні Росії проти України. Наслідком такої підміни функцій стала втрата бойового управління військовими формуваннями та координації дій українських силових структур на донецькому театрі воєнних дій;

по-п'яте, відмова від визнання війни в умовах її реального перебігу призвела до уявної її підміни більш розмитим поняттям «тероризм». Такий софістичний прийом мав виконувати кілька *ідеологічних функцій*: 1) сформувати в суспільній свідомості українців віртуальне уявлення про гібридний мир і відсутність війни, що забезпечувало суспільний спокій і мирне життя українських громадян; 2) дозволити вищому воєнно-політичному керівництву уникнути відповідальності за політичну й воєнну некомпетентність та невведення воєнного стану і неприйняття важливих стратегічних рішень з оборони держави; 3) зберігати певний рейтинг підтримки в суспільстві навіть у випадку поразки України у війні, оскільки у форматі гібридного миру поразка також мала б латентний характер, адже війни де-юре немає, а відтак зберегти свою владу в країні; 4) закамуювати реального ворога, агресора, воюючу сторону, якою є Росія, за допомогою розмитого та абстрактного поняття «тероризм», що значно ускладнює ідентифікацію Росії як ворога та «воюючої країни», а якщо немає воюючої сторони, то немає й війни, а є «терористи», «терористичні організації», а не ворожа країна й «терористичні війська» невідомо якої країни; 5) фабула тероризму була розрахована на розуміння та позитивну реакцію з метою підтримки України та допомоги з боку міжнародної спільноти, яка вважає тероризм головною глобальною загрозою ХХІ століття; 6) уникнути необхідності проведення воєнних операцій з оборони країни, підмінивши їх антитерористичною операцією, яка передбачає не відсіч російській

воєнній агресії, а «припинення злочинних діянь, здійснюваних з терористичною метою»¹⁹⁰;

по-шосте, обґрунтування і виправдання пріоритетності дипломатичних засобів у розв'язанні конфлікту з Росією та підпорядкованості їм військових дій Збройних Сил України у війні з російським агресором. Намагання досягти цілей війни виключно дипломатичними засобами робить їх *непродуктивними* і, врешті-решт, призводить до *воєнно-політичної поразки*. Пріоритет дипломатії у війні над воєнними засобами також покликаний підтримувати гібридний мир і є одним з його структурних елементів, згідно з логікою якого українська дипломатія працює, використовуючи набір інструментів розв'язання *внутрішнього*, а не міжнародного конфлікту, а отже, не враховує гібридного характеру війни;

по-сьоме, намагання діяти у форматі гібридного миру вже призвело до поразки в інформаційній війні, оскільки такий мир не спричиняє нагальної потреби в організації рішучої протидії подібній війні;

по-восьме, гібридний мир дозволяє продовжувати співробітництво з противником в економічній та інших сферах відносин, не порушуючи існуючі угоди, підписані в мирний час;

по-дев'яте, гібридний мир потребує міфологізації, яка переводить суспільну свідомість у віртуальне сприйняття реальності війни, що значно ускладнює завдання протидії засобам ведення гібридної війни агресором. Саме тому відчуття гібридного миру утримується завдяки формуванню й тиражуванню міфів на кшталт: «війни немає, а є тероризм на Донбасі», «ми не маємо ворогів, жодну з країн ми не сприймаємо як ворога», «вирішення конфлікту з Росією можна досягти виключно політико-дипломатичним шляхом», «нову систему європейської безпеки неможливо побудувати без участі Росії».

¹⁹⁰ Див.: Закон України «Про боротьбу з тероризмом», ст. 1 // Нормативно-правова база в галузі безпеки і оборони України. – Вид. 2-ге, доп. – К. : ЦАКР, 2012. – С. 281.

Невизнання стану війни та намагання дати відсіч російській военній агресії у форматі АТО мали для України негативні *міжнародні наслідки*, подолати які буде вкрай складно. По-перше, така ситуація призвела до сприйняття російсько-української війни як внутрішнього конфлікту в Україні – «Ukrainian crisis». По-друге, завдяки подібному сприйняттю Україна втратила можливість отримати пряму военну допомогу як жертва агресії та сформувати міжнародну антипутінську коаліцію. Натомість були запроваджені обмежувальні економічні та політико-дипломатичні санкції, не здатні змусити В. Путіна припинити війну проти України. По-третє, запровадивши АТО, Україна втратила можливість застосовувати міжнародне право, яке регламентує правила ведення війни та гарантій захисту прав своїх військовополонених, надані Женевськими та Гаазькими конвенціями. По-четверте, перевівши міжнародний дискурс російсько-української війни в площину внутрішньоукраїнського конфлікту, українська дипломатія намагається його вирішити методами врегулювання внутрішніх конфліктів, зокрема ініціативою запровадження контролю ОБСЄ над українсько-російським кордоном, введенням миротворчих сил ООН чи поліцейського контингенту на Донбас, що тільки посилює переконання міжнародної спільноти у внутрішньоукраїнському характері цього конфлікту. По-п'яте, намагаючись представити цю війну як гібридний мир і слідуючи логіці розв'язання внутрішнього конфлікту, українська дипломатія погоджується на участь у миротворчих «нормандських» чи «мінських» форматах, які передбачають заходи з урегулювання внутрішнього конфлікту, де сторонами є фантомні «ДНР» і «ЛНР», а не міждержавного російсько-українського конфлікту, де Росія виступає не воюючою стороною, а посередником, котрий не бере на себе жодних зобов'язань і не надає жодних гарантій щодо припинення війни.

Насамкінець, намагання утримуватися в уявленнях гібридного миру, слідуючи логіці АТО, призвело до вкрай негативних *воєнно-стратегічних наслідків*, що позначилось як на переговорному процесі, так і на міжнародних позиціях України.

По-перше, так і не було здійснене повноцінне стратегічне планування та розгортання Збройних Сил України, адже формат АТО не вимагає від Генерального штабу ЗСУ планування й ведення наступальних чи оборонних операцій або планування та організації систематичних бойових дій із завдання воєнної поразки агресору як на тактичному, оперативно-тактичному, так і на воєнно-стратегічному рівнях.

По-друге, система стратегічного управління виявилася зруйнованою й не здатною адекватно функціонувати в умовах гібридної війни з Росією.

По-третє, система мобілізаційної підготовки та мобілізаційних резервів була також зруйнована, а мобрезерви скорочені нижче допустимого рівня та розграбовані, комплектування Збройних Сил та інших військових формувань так і залишилося на рівні мирного часу.

По-четверте, оборонно-промисловий комплекс та економіка України так і не були відмобілізовані відповідно до вимог воєнного часу через відсутність останнього.

По-п'яте, Генеральний штаб і військові підрозділи так і не отримали завдань на ведення операцій та бойових дій, спрямованих на знищення воєнного противника й завдання йому воєнної поразки. В умовах відсутності таких завдань та пріоритетності дипломатичних засобів українські війська були змушені перейти до пасивної самооборони, в результаті чого сепаратисти й російські війська отримали стратегічну перевагу та свободу маневру в зоні бойових дій, завдяки чому закріпилися на великій частині Луганської та Донецької областей протягом квітня – червня 2014 року.

По-шосте, слідуючи логіці антитерористичної операції, українські силовики орієнтувалися на блокування осередків сепаратистів, ведення антипартизанських, антидиверсійних та антитерористичних дій як основних видів своєї діяльності у війні з Росією.

З початком антитерористичної операції 13 квітня 2014 року українські силовики під керівництвом штабу Антитерористичного

центру діяли відповідно до завдань і традицій такого виду операцій. Основним їх завданням було звільнення захоплених російськими диверсантами будівель у Слов'янську та арешт російської диверсійної групи Гірка. Проте намагання виконати ці завдання виявилися невдалими. Сама група офіцерів підрозділу «Альфа» була роззброєна і потрапила в полон до Гірка. Під час цієї антитерористичної операції один офіцер підрозділу «Альфа» загинув і ще семеро його бійців були поранені. Спроба ж силовиків увійти в Слов'янськ також була заблокована частиною місцевого населення, яке підтримувало дії російських диверсантів. Після цієї невдачі українські силовики знищили блокпост бойовиків на околицях міста й самі почали встановлювати блокпости на в'їздах до Слов'янська.

Таким чином, *перший етап АТО був провальним*. Застосування української «Альфи» проти російських диверсантів, підтримуваних озброєними мешканцями Слов'янська, виявилось неефективним. Надалі сили АТО відмовилися від активних дій і перейшли до блокування міста, намагаючись мінімізувати ескалацію збройного насилля. З іншого боку, провал АТО ще більше переконав воєнно-політичне керівництво України в недоречності застосування сили і зміцнив наміри врегулювати конфлікт на Донбасі *виключно дипломатичними засобами*: переговорами, пошуком посередників, апеляцією до міжнародного права та міжнародних організацій, торгу та поступок.

Так, 17 квітня 2014 року в Женеві відбулася перша чотиристороння зустріч за участю України, США, ЄС та Росії з урегулювання кризи на Донбасі, яка пізніше отримала назву *«жневський формат»*. Учасники зустрічі ухвалили рішення про роззброєння незаконних воєнізованих формувань, звільнення приміщень, здачу ними зброї та запровадження на Донбасі місії ОБСЄ, яка мала проводити спостереження за деескалацією ситуації, а також звернення до сторін утримуватися від насильства. При цьому окупація Криму була винесена за рамки *«жневського формату»*, ситуація на Донбасі розглядалася як суто український внутрішній конфлікт, а Росія не розглядалася як

його сторона. Фактично відповідальність за застосування насильства покладалася тільки на одну сторону – на Україну. Росія не вважала себе зобов'язаною виконувати рішення «жневського формату».

Зі свого боку, уряд України підготував законопроект про амністію для сепаратистів, які захопили адміністративні приміщення в Донецькій та Луганській областях. Дипломатичними каналами Київ неодноразово звертався до Кремля з проханням вплинути на сепаратистів, щоб ті виконали жевевські домовленості. Москва ж проігнорувала ці звернення, посиляючись на те, що ці дипломатичні домовленості не мають юридичної сили. Ідучи назустріч вимогам представників захоплених сепаратистами Донецької та Луганської облрад про проведення референдумів, Рада національної безпеки і оборони України ухвалила рішення про проведення 15 червня 2014 року Всеукраїнського референдуму щодо єдності України¹⁹¹. У Києві та Харкові були проведені декілька «круглих столів» з представниками донецької еліти та Партії регіонів, котрі підтримували сепаратистів, з метою врегулювання ситуації на Донбасі. Проте всі ці заходи не дали бажаного результату. Розуміючи безпорадність Києва, донецькі сепаратисти під керівництвом російських диверсійних груп продовжували перебирати владу на Донбасі під свій контроль.

Росія продовжувала втілювати свій план окупації Донбасу за кримським сценарієм шляхом проведення *широкомасштабної диверсійної операції*. Сили, задіяні в цій операції, складалися з двох компонентів. На російські диверсійні групи була покладена керівна роль у здійсненні операції, терористичних актів, знищенні українських активістів, збройних нападів на українські військові частини й українських силовиків, захопленні зброї та формуванні збройних загонів з місцевого населення. Другий компонент складали численні групи місцевого населення, котре озброювалося російськими диверсантами

¹⁹¹ Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО. – С. 74.

й гуртувалося в сепаратистський рух, до якого залучалися і кримінальні елементи. До завдань цього руху входило обрання «народної влади», захоплення адміністративних будівель, українських військових частин, блокування українських силовиків, організація мітингів та інших масових заходів з вимогами проведення референдумів про приєднання до Росії.

Українська влада знову вдалася до політики поступок. Так, на вимогу сепаратистів, яких підтримала значна кількість мерів районних міст, голова Донецької ОДА Сергій Тарута звернувся до Верховної Ради України з таким проханням: «Ми сподіваємося, що парламент швидко проголосує і затвердить процедуру проведення місцевого референдуму і ті питання, які є прерогативою»¹⁹². Наступного ж дня після промови С. Тарути, 16 квітня 2014 року, у Краматорську місцеві мешканці заблокували колону української військової техніки. Частина військових здали техніку. Того самого дня сепаратистськи налаштовані мешканці Маріуполя, очолювані російськими диверсантами, здійснили штурм військової частини Національної гвардії, розташованої в місті. Охорона відкрила вогонь на ураження. Троє нападників були вбиті, 13 поранені, 63 було затримано.

У цей час сепаратисти почали жорстко придушувати проукраїнські мітинги, застосовувати терор проти проукраїнськи налаштованих громадян. У Донецьку були жорстоко побиті учасники мітингу за єдність України, один з учасників був убитий. У Горлівці бойовики захопили відділення МВС, викрали й закатували депутата міської ради Володимира Рибак. У Краматорську підрозділ російського спецназу разом з місцевими бойовиками вирішив штурмом захопити центральну базу бронетехніки. Українські десантники й підрозділ спецпризначення з Кіровограда, котрі охороняли базу, прийняли бій. Бій тривав близько двох з половиною годин. Українські військові успішно відбили атаку.

¹⁹² Цит. за: Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО. – С. 60.

Місцева ж влада на Донбасі закликала якомога швидше провести місцевий референдум за прикладом Криму. Депутати Донецької облради вимагали вивести українські війська з Донецької області, а депутати від Партії регіонів і комуністи закликали припинити АТО і вивести українських силовиків з Донбасу. Наприкінці квітня 2014 року відбулося нове захоплення місцевих адміністрацій сепаратистами не лише в Луганську, а й міських і районних відділків міліції по всьому Донбасу. Місцева міліція при цьому практично не чинила жодних перешкод. Ускладнення ситуації в регіоні змусило виконувача обов'язків Президента України О. Турчинова констатувати: «Центральна влада не контролює ситуацію. Сьогодні силові структури не здатні взяти під контроль ситуацію»¹⁹³.

Таким чином, уже перший етап АТО показав недолугість подібної форми відсічі російській військовій агресії на території Донбасу, як і нездатність Антитерористичного центру та СБУ керувати організацією такої відсічі, що вказувало на невідповідність сил та засобів масштабам завдань оборони країни. За цих умов воєнно-політичне керівництво України перейшло до *другого етапу АТО – її активної фази*. Особливість цього етапу полягала в намаганні привести завдання, сили та засоби проведення АТО у відповідність до рівня ескалації російсько-українського конфлікту.

По-перше, були змінені завдання СБУ та значно розширена участь МВС і ЗСУ в операції. Якщо на першому етапі основні бойові завдання зі звільнення адмінбудівель та знищення або захоплення російських диверсантів покладалися на спецпідрозділ «Альфа», то на цьому етапі СБУ вдалася до ширших антидиверсійних дій з виявлення російських диверсантів, запобігання диверсіям та нейтралізації шпигунської мережі російських спецслужб не лише в зоні АТО, а й по всій країні. Майже кожного дня співробітники СБУ затримували російських шпигунів, членів диверсійних груп, які координувалися ФСБ та військовою

¹⁹³ Цит. за: Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО. – С. 75.

розвідкою РФ. Міністр МВС України прийняв рішення про створення корпусу спецпідрозділів МВС загальною чисельністю 12 тис. осіб на основі цивільних формувань по всій території держави. «Нова структура спецпідрозділів МВС – відповідь диверсантам, “зеленим чоловічкам” та іншим бандформуванням, які мають завдання атакувати державність і цілісність України», – заявив міністр¹⁹⁴.

Збройні Сили отримали ширший спектр завдань. Якщо раніше підрозділи ЗСУ в зоні АТО виконували завдання з охорони та оборони військових об’єктів і займались технічним і транспортним забезпеченням спецпідрозділів СБУ з проведення АТО, то на цьому етапі їм було поставлено завдання вогневого придушення груп збройного опору російських диверсантів і сепаратистів, вогнева підтримка бойових дій спецпідрозділів, забезпечення розвідувальною інформацією та зв’язком сил АТО, знищення блокпостів противника та диверсійно-розвідувальних груп, повітряна підтримка й перекидання аеромобільних груп українських силовиків у зоні бойових дій.

По-друге, змінився сам характер антитерористичної операції. Власне, вона була модифікована в антиповстанську операцію як форму *внутрішнього конфлікту*. Тож головними завданнями для українських силовиків на цьому етапі стали, з одного боку, недопущення широкомасштабного вторгнення російських військ, що потребувало зміцнення й перекриття кордону підрозділами ЗСУ, а з другого – мінімізація ескалації бойових дій з метою локалізації втягнення в бойові дії цивільного населення та мінімізації жертв серед нього.

По-третє, виходячи із цих завдань, була змінена тактика дій українських силовиків у цій антиповстанській операції. Відтепер тактика була спрямована передусім на недопущення захоплення сепаратистами й російськими диверсантами нових

¹⁹⁴ Аваков створить нові структури спеціальних підрозділів МВС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osp-ua.info/lastnews/33099.html>.

територій, локалізацію та скорочення зони конфлікту. Із цією метою правоохоронні органи, Національна гвардія та інші підрозділи МВС намагалися встановити повний контроль над прилеглою до адміністративного кордону Донецької та Луганської областей територією сусідніх областей. Активну роботу в цьому напрямі розгорнула адміністрація Донецької області під керівництвом її голови.

Основні зусилля в зоні АТО на цьому етапі були сконцентровані на обороні блокпостів на в'їздах у Слов'янськ від збройних нападів російських диверсантів, веденні тактичних бойових зіткнень, боях за телевежу і ключові висоти навколо міста та обстрілах блокпостів сепаратистів. Проте така пасивна тактика не давала належних результатів. Попри блокування міста українськими силовиками сепаратисти спокійно прибували до Слов'янська й доставляли підкріплення та зброю для російських диверсантів.

Результати стали відчутними тоді, коли українські військові перейшли до активних бойових дій. У ніч на 2 травня 2014 року при підтримці бойових вертольотів був здійснений одночасний штурм основних блокпостів озброєних бойовиків. У результаті штурму були взяті під контроль дев'ять блокпостів сепаратистів на околицях Слов'янська. Українським військовим удалося також відбити в сепаратистів телевежу, захоплену ними напередодні. Але перші бойові зіткнення показали вразливість армійської авіації. В районі комбикормового заводу Слов'янська були збиті два українські бойові вертольоти Мі-24. Бойовики також обстріляли вертольоти Мі-8 з медиками, котрі прибули на допомогу. Бойовиками був збитий гелікоптер, на борту якого перебував спецпідрозділ генерала С. Кульчицького, усі бійці підрозділу загинули. Отже, перші активні дії українських військових наштовхнулися на жорстку активну оборону, при якій російські диверсанти застосовували важку техніку, міномети, новітні системи переносних ракетно-зенітних комплексів, з яких був збитий ще один вертоліт, що

здійснював оглядовий обліт території¹⁹⁵. Бойовикам також удалося захопити самохідну гармату «Нона», з якої вони обстрілювали як українські блокпости, так і житлові квартали Слов'янська.

У свою чергу, підрозділи Збройних Сил України почали розгортання в Донецькій і Луганській областях з метою перекриття кордону, захисту аеропортів, важливих транспортних вузлів, арсеналів зброї. На маршрутах висування вони неодноразово блокувалися місцевим населенням, яке підтримувало сепаратистів. У зв'язку із цим українські силовики створили декілька аеромобільних груп спецназу, котрі на вертольотах Мі-8 під прикриттям бойових вертольотів Мі-24 швидко прибували для підкріплення підрозділів, що охороняли та обороняли ці важливі об'єкти від атак бойовиків.

Серед важливих елементів антиповстанської операції в рамках АТО було створення з місцевого населення лояльних до України збройних добровольчих загонів самооборони, якими, зокрема, стали батальйон «Донбас», «Азов» та «Дніпро». Їхні дії з блокування пересування бойовиків, здійснення рейдів у райони, зайняті сепаратистами, охорони місцевих органів влади, не захоплених сепаратистами, виявилися досить ефективними.

Одним із суттєвих недоліків другого етапу АТО була відсутність розвідданих, пасивність українських формувань з блокування комунікацій Донбасу та прикриття державного кордону, вилучення зброї в місцевого населення. Практично не проводилося жодної інформаційно-ідеологічної роботи з місцевим населенням, яке мало би сприяти витісненню бойовиків зі своїх сіл та містечок, а також не докладалися зусилля для формування лояльнішого ставлення до українських силовиків. Важливим недоліком була відсутність координації між відомствами та «злив» інформації російським диверсантам і бойовикам з українських військових штабів. Як згадує Андрій Парубій, «коли приходив умовний “Гіркін” у нього були всі телефони, кому

¹⁹⁵ Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО. – С. 77.

дзвонити, щоби набирати добровольців, хто забезпечує пікети, хто бере на себе СБУ і міліцію. Вони входили в ці області, як ніж у масло, бо все було підготовлено»¹⁹⁶.

Реакцією на дії українських силовиків під час другого етапу АТО стало швидке перегрупування Росією своїх сил на Донбасі. По-перше, генеральний штаб ЗС Росії приступив до реалізації плану «Омега» з дестабілізації Півдня України. Мета цієї операції полягала в тому, щоб відкрити фронт диверсійної операції в південних регіонах із захопленням міста Одеси, що дало б можливість відволікти сили АТО на Донбасі. У рамках операції «Омега» за підтримки одеської міліції була спровокована масова бійка сепаратистів з прихильниками єдності України. Сепаратисти під прикриттям міліції застосували вогнепальну зброю. Прихильники української єдності виявилися сильнішими. У результаті вони загнали сепаратистів у Будинок профспілок, де сталася пожежа, внаслідок якої загинуло щонайменше 38 осіб, з яких тридцятьоро отруїлися чадним газом. Операція «Омега» провалилася.

По-друге, *у стратегічному плані* на цьому етапі для В. Путіна було вкрай важливо легалізувати сепаратистський рух на Донбасі у вигляді таких фантомних утворень, як «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка», об'єднаних у «Новоросію». Для цього був потрібен референдум. Така легалізація дала би Кремлю важливі важелі впливу на воєнно-політичне керівництво України та на внутрішньополітичні процеси в державі з метою їх дестабілізації¹⁹⁷. З іншого боку, легалізація полегшила б введення регулярних російських військ на територію Донбасу.

В *оперативному плані* для вирішення цього стратегічного завдання бойовики розширили б зону свого контролю на весь

¹⁹⁶ Цит. за: Березовець Т. Анексія. Острів Крим. Хроніка «гібридної війни». – С. 289.

¹⁹⁷ Целуйко В. Логика АТО в Украине // Виклики і ризики. Безпековий огляд ЦДАКР. – 2014. – № 2. – 15 травня. – С. 28.

регіон Донбасу, а в перспективі – й на території сусідніх з ним областей України. Не випадково на їхній бойовій техніці з'явилися написи «На Київ», «На Львів».

По-третє, для вирішення зазначених завдань В. Путін здійснив перегрупування сил, оскільки диверсійно-підривні дії російських сил спеціальних операцій не призвели до рівня дестабілізації та хаосу на Донбасі, достатнього для введення на цю територію України регулярних російських військ. З іншого боку, російські диверсійні сили за період ведення диверсійної операції виявилися занадто виснаженими, а місцеве населення дедалі менше бажало брати участь у відкритих бойових діях. До того ж із розширенням участі ЗСУ й Нацгвардії та українських добровольчих батальйонів співвідношення сил у зоні бойових дій виявилось не на користь Росії. Диверсійна операція опинилася під загрозою зриву, й виник ризик поразки Росії у війні з Україною вже під час другого етапу російської воєнної кампанії.

Саме тому В. Путін змінив розстановку своїх сил на Донбасі. Він залишив диверсійні сили, за якими закріплювалася керівна роль у здійсненні диверсійної операції, та збільшив загальну чисельність угруповання за рахунок російських найманців, довівши її до 20 тис. осіб. Ще одне 40-тисячне угруповання російських військ зосередилося на російсько-українському кордоні поблизу Луганської та Донецької областей. Російські найманці були необхідні для застосування важких озброєнь і сучасної військової техніки, якою Росія почала озброювати своїх бойовиків на Донбасі, посилюючи їхню бойову міць. Але щоб переправляти цю техніку масово на Донбас потрібно було зруйнувати український кордон, чим, власне, російські війська й зайнялися з початку червня 2014 року. Елемент присутності російських найманців трансформував гібридну війну Росії на Донбасі в *«proxy war»* («війну чужими руками»), у якій основним став контингент парамілітарних формувань.

Таким чином, російські сили на Донбасі тепер склалися з трьох компонентів: професійних російських диверсійних сил, чисельність яких не перевищувала 7–10% від загальної

кількості сил, їм відводилася керівна й мобілізуюча роль у проведенні диверсійних операцій і воєнної кампанії загалом; російських найманців, з яких формувалися бойові підрозділи «ДНР» і «ЛНР», котрі складали до 50% їх загальної чисельності, та 30–40% бойовиків з місцевого населення, яким відводилася роль «гарматного м'яса» в разі бойових зіткнень з українськими військами. Як правило, місцевий «контингент» був найменш підготовленим і небоєздатним і, до того ж, найгірше озброєним. Він стояв на блокпостах і першим приймав удари українських силовиків, тому серед цих бойовиків була найбільша кількість втрат, що давало російській пропаганді змогу видавати їх за мирних мешканців, загибель котрих від рук українських військових негативно впливала на ставлення місцевого населення Донбасу до київської влади й України загалом¹⁹⁸.

Перегрупувавши сили, Росія приступила до нарощування успіху на донецькому й луганському напрямках, намагаючись вирішити низку оперативних завдань: розширити зону сепаратизму на всю Донецьку, Луганську та частину Харківської областей; знищити українські військові частини, котрі ще залишалися дислокованими на території, охопленій сепаратизмом; блокувати та знищити українські військові частини, які висувались у зону АТО; локалізувати й нейтралізувати діяльність українських добровольчих загонів у зоні, підконтрольній сепаратистам; зруйнувати український кордон; створити ситуацію хаосу шляхом стимуляції біженців з Донбасу та перетворити міграційну проблему на гуманітарну катастрофу для України, що свідчило би про нездатність української держави захищати своїх громадян.

Основне навантаження у виконанні цих завдань покладалося на сепаратистів, які підтримувалися місцевим населенням, та російських найманців. Вони активно використовували місцевих мешканців для блокування колон українських силовиків та в ролі «живого щита» під час організації воєнних операцій.

¹⁹⁸ Целуйко В. Логика АТО в Украине. – С. 28–29.

Найпоширенішими стали засідки на українських силовиків та використання місцевого населення для отримання інформації про пересування й дислокацію українських військових підрозділів. На диверсійні групи російського спецназу покладалося завдання знищення українських силовиків шляхом улаштування засідок, штурмів місць їх дислокації, широкомасштабних диверсійних дій на транспортних комунікаціях на території Донбасу й сусідніх областей. Диверсійна операція почала поєднуватися з методами ведення суто воєнних операцій; конфлікт почав переростати у стадію збройної ескалації та систематичних бойових дій з елементами партизанської війни.

Активізація бойових дій почалася з 9 травня 2014 року. Сепаратисти з боями захопили Маріуполь, підпалили військову частину в місті, зайняли міську раду, штурмували відділок міської міліції, з криками «Росія!» почали грабувати крамниці міста. Потім бойовики здійснили засідку на українську військову колону під Краматорськом, розстрілявши українських десантників. У середині травня сепаратисти встановили блокпости в Донецьку та заблокували трасу поблизу міста. Від 22 по 24 травня бойовики здійснили напад на колону ЗСУ під Волновахою, в результаті якого загинули 16 українських військовослужбовців, у засідку потрапив батальйон «Донбас», пролунало декілька вибухів на залізниці, в Артемівську бойовики захопили міську раду.

При цьому місцева міліція симпатизувала сепаратистам, почасти стаючи на їхній бік. Під контроль сепаратистів перейшли міські відділки міліції Красноармійська, Родинського. Потім у міста, що опинилися під контролем сепаратистів, заходили російські найманці. Так, у Дебальцевому з'явилися озброєні «казаки *Всєвелікава войска Данскова*». Вони також окупували Горлівку та деякі інші донецькі містечка.

Важливим політичним завданням Росії протягом травня стала інституалізація сепаратистської влади на захоплених нею територіях Донбасу за кримським сценарієм, шляхом проведення місцевого референдуму, проголошення утворення «ДНР»

і «ЛНР» та об'єднання їх у «Новоросію». Відповідно до цього сценарію, 11 травня 2014 року в захоплених містах і селах сепаратисти провели «референдум», а 12 травня 2014 року, посиляючись на «результати» референдуму щодо «самовизначення Донецької народної республіки» і на основі «декларації про незалежність» була проголошена суверенна «Донецька народна республіка». У той самий день було «ухвалене» «воззвание ДНР» зі зверненням до Кремля прийняти «ДНР» до складу Росії. За аналогічним сценарієм була проголошена і «ЛНР». 24 травня 2014 року Донецька і Луганська «народні республіки» підписали документ про об'єднання в конфедерацію «Новоросія».

Велика кількість прихильників «ДНР» і «ЛНР» серед місцевого населення зумовлювалася прагненням наслідувати приклад Криму, щоб, провівши референдум і проголосивши свої області «народними республіками», мати легітимне право швидко і без проблемно приєднати Донбас до Росії. Як свідчать соціологічні дослідження, з бажаючих приєднати свій регіон до Росії в Донецькій області 42% вважали, що це покращить їхню економічну ситуацію, 40% приваблювали високі зарплати й пенсії, ще 38% мріяли про «сильну руку» В. Путіна та його авторитарний режим. У Луганській області серед 30% населення переважала та сама мотивація (34,7%, 30,3% і 24,8% відповідно). Фактично це означало, що 27,5% мешканців Донецької та 30% Луганської області зрадили свою державу як громадяни України¹⁹⁹.

Важливим етапом війни з Росією на Донбасі стала руйнація бойовиками та російськими військами *українського державного кордону* з метою безперешкодного перекидання російських військ, найманців і техніки в районі бойових дій із силами АТО. Уже наприкінці травня Росія, користуючись корумпованістю українських прикордонників, без перешкод почала переправляти через кордон до Луганської та Донецької областей загони бойовиків, військову техніку і боєприпаси. Бойовики

¹⁹⁹ Вєдернікова І., Мостова Ю., Рахманін С. Південний Схід: гілка дерева нашого.

використовували старі схеми контрабанди, до яких були залучені українські прикордонники східної ділянки кордону в Луганській та Донецькій областях. Уже в перших числах червня 2014 року завдяки насиченню великою кількістю бойовиків по обидва боки кордону вони почали відкриті збройні атаки на пункти пропуску та Луганський прикордонний загін з метою їх знищення.

Насичення бойовиками прикордонних районів Донецької та Луганської областей досягло такого рівня, що прикордонники втратили здатність чинити їм збройний спротив. Після цього напади бойовиків на пункти пропуску стали систематичними. 31 травня 2014 року був здійснений напад на пункт пропуску «Дякове», 4 червня – напад на колону Державної прикордонної служби (ДПСУ) в Луганській області. Особовий склад і зброя були евакуйовані з відділів прикордонної служби «Станично-Луганське», «Краснодон», «Бірюкове», «Свердловськ» і «Дякове» Луганської області. У Свердловську залишилася велика кількість зброї. ДПСУ наголосила на необхідності залучення сил Національної гвардії та Збройних Сил України для оборони державного кордону²⁰⁰.

Протягом 4–5 червня 2014 року відбулися спроби витіснити прикордонні загони з пунктів пропуску «Червонопартизанськ», «Довжанський», «Новоборовці», «Червона Могила» в Луганській області. Ці пункти пропуску були закриті. Крім того, були закриті пункти пропуску в Донецькій області, зокрема «Маринівка» та «Північний». 12 червня 2014 року український кордон перетнула колона російських танків і БТР, які проїхали через Сніжне, Торез, Макіївку та в'їхали в Донецьк. Прикриття перекидання колони російської техніки з Росії в Україну здійснювали російські прикордонники та регулярні підрозділи збройних

²⁰⁰ В Луганской области закрыты три пункта пропуска на границе с РФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.liga.net/news/politics/2022476-v_luganskoy_oblasti_zakryty_tri_punkta_propuska_na_granitse_s_rf.htm.

сил РФ. Ситуація стала надзвичайно загрозливою. Понад 100 км кордону залишилися без охорони і були втрачені. Це стало причиною того, що новообраний Президент України П. Порошенко 12 червня 2014 року прийняв рішення про *проведення воєнної операції з відновлення контролю над кордоном і створення 10-кілометрової буферної зони*.

Від самого початку П. Порошенко не був прихильником проведення будь-якої воєнної операції. Формат АТО його цілком задовольняв, оскільки вписувався у План мирного політико-дипломатичного врегулювання конфлікту на Донбасі, палким прибічником якого він був. П. Порошенка цілком влаштовувала формула гібридного миру, згідно з якою не визнавалася війна з Росією, не було запроваджено воєнного стану в країні чи принаймні на Донбасі та не введена в дію вертикаль воєнно-політичного керівництва з організації оборони країни. Це, як мінімум, давало йому змогу уникнути відповідальності як Верховного Головнокомандувача за стан та керівництво обороною країни. Очевидно, що взяти на себе таку відповідальність він був не готовий і, відповідно, не мав політичної волі для цього. Вірогідно, це стало однією з причин, чому П. Порошенко відмовився створювати ставку Верховного Головнокомандувача, ввівши рішенням Ради національної безпеки і оборони України замість неї нікому не відомий від часів У. Черчилля неконституційний «воєнний кабінет».

Але потреба в проведенні військової операції замість АТО зумовлювалася двома обставинами. По-перше, безперешкодне пересування російської військової техніки та найманців через неконтрольований державний кордон України дало бойовикам змогу зайняти стратегічні висоти і значно укріпити свої позиції в прикордонній смузі. Уже 5 червня 2014 року до Амвросіївки прибули з Донецька і Шахтарська загони бойовиків загальною чисельністю кілька сотень осіб на 10 вантажівках з кількома БТР. Того самого дня до міста Сніжного прибули російські найманці-кадіровці із Чечні разом з російським спецназом. Вони були чудово озброєні й мали великий досвід бойових дій.

Загалом на момент проведення військової операції з відновлення контролю над кордоном у Луганській та Донецькій областях загальна чисельність загонів бойовиків, сформованих з місцевого населення, складала 8–9 тис. осіб, 4 тис. з яких були луганськими бойовиками. Решта (ще близько 8 тис. осіб) входили до російського спецназу та були російськими найманцями. Таким чином, загальне угруповання противника на Донбасі вже перевищувало 16 тис. бойовиків. Крім того, така сама кількість (16 тис.) російських військ була зосереджена вздовж українського кордону на ділянці Луганської та Донецької областей з боку Росії.

Сніжне було стратегічно важливим пунктом у боях за східний кордон. Відстань від міста до українсько-російського кордону становила 15 км, а до стратегічної позиції кургану Савур-Могила (найвищої точки в цьому районі) не перевищувала 12 км. Без контролю над Сніжним було важко утримати цю стратегічну висоту. Розуміючи це, бойовики із 7 по 10 червня 2014 року інтенсивно займалися тут фортифікаційними роботами зі створення потужного опорного пункту, обладнавши його системою блокпостів, вогневих точок, окопів і барикад. 8 червня до Сніжного прибула додаткова колона російських військових з найманцями²⁰¹, 10 червня – батальйон бойовиків «Восток». Інший населений пункт – Дмитрівка – вже також перебував під контролем бойовиків²⁰².

По-друге, рішення про проведення військової операції з відновлення контролю над кордоном, як зазначає генерал

²⁰¹ Боевики готовят опорный пункт в Снежном – командир «Азова» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.liga.net/news/politics/2061983-boeviki_gotovyat_opornyy_punkt_v_snezhnom_komandir_azova.htm.

²⁰² Информация об общественно-политической ситуации в Донецкой области [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://donpress.com/news/10-06-2014-informaciya-ob-obshchestvenno-politicheskoy-situacii-v-doneckoy-oblasti>.

Віктор Назаров, було прийняте під тиском європейців, як необхідна умова для надання Україні допомоги з боку ЄС²⁰³.

Ураховуючи ці обставини, Президент України був змушений піти на певний компроміс, який полягав у проведенні гібридної операції. Її гібридність полягала в тому, що, по-перше, військова операція мала бути частиною АТО; по-друге, силами АТО ставали Сили швидкого реагування з приданими механізованими танковими та артилерійськими частинами ЗСУ; по-третє, начальником Штабу АТО призначався представник Генерального штабу ЗСУ генерал-майор Віктор Назаров; по-четверте, сама військова операція з відновлення контролю над кордоном була частиною Мирного плану Петра Порошенка, який відповідав домовленостям у рамках «женевського формату», де українська сторона взяла на себе зобов'язання гарантувати амністію учасникам антиукраїнських мітингів і протестів, за винятком тих, кого буде визнано винним у скоєнні тяжких злочинів, та забезпечити всеосяжний конституційний процес у країні.

Відповідно до цих вимог, Мирний план Порошенка складався з 15 пунктів, до яких, зокрема, входили: гарантія безпеки для всіх учасників переговорів; звільнення від кримінальної відповідальності всіх, хто склав зброю і не здійснив тяжких злочинів; звільнення заручників; створення 10-кілометрової буферної зони на українсько-російському державному кордоні й виведення незаконних збройних формувань і гарантування коридору для виходу російських та українських найманців; роззброєння; створення в структурі МВС підрозділів для здійснення спільного патрулювання; звільнення незаконно утримуваних адміністративних будівель у Донецькій та Луганській областях; відновлення діяльності місцевих органів влади; поновлення центрального теле- і радіомовлення в Донецькій і Луганській областях; децентралізація влади шляхом обрання виконкомів, захист

²⁰³ Бої на українсько-російському кордоні 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Бої_на_українсько-російському_кордоні_2014.

російської мови (проект змін до Конституції); узгодження губернаторів з представниками Донбасу до виборів; дострокові місцеві та парламентські вибори; програма створення робочих місць у регіоні й відновлення об'єктів промислової та соціальної інфраструктури.

Віддаючи пріоритет виключно політико-дипломатичним засобам, П. Порошенку було вкрай важливо зміцнити гібридний мир, заручившись підтримкою міжнародного співтовариства, й водночас зберегти відносини співробітництва з Росією, не визнаючи війну з нею. Ця логіка підштовхувала його до сприйняття війни з Росією на Донбасі як внутрішнього конфлікту в Україні. Усі пункти Мирного плану Порошенка саме про це і свідчать. Росія як воююча сторона в цих пунктах не представлена. Важливою мотивацією для такого підходу стали: 1) потреба у зміцненні президентської вертикалі влади П. Порошенка; 2) потреба в задоволенні його бізнес-інтересів як усередині країни, так і у співробітництві з Росією; 3) потреба в збереженні клептократичного політичного режиму в Україні. Визнання війни ставило під загрозу ці інтереси.

З іншого боку, Петро Порошенко не міг не усвідомлювати, що бойовики добровільно не звільнять адміністративні будівлі та не роззброяться, а російські бойовики й регулярні війська не вийдуть з України і не віддадуть контроль над українським кордоном, тому без військової операції не обійтися. У результаті проведення АТО мали бути вирішені такі завдання:

1) досягнення повної ізоляції району АТО;

2) повернення контролю над державним кордоном з РФ на ділянці Ізварине – Кумачове протяжністю 140 км та унеможливлення використання бойовиками п'яти магістральних напрямків, по яких відбувається комунікація контрольованих бойовиками територій для підвезення боєприпасів, російських військ та найманців, а також здійснюється їх матеріально-технічне забезпечення.

Для проведення операції до складу АТО увійшли: дві батальйонні тактичні групи 72-ї окремої механізованої бригади;

дві батальйонні тактичні груп 79-ї окремої аеромобільної бригади (без кулеметно-гранатометного взводу), одна батальйонна тактична група 24-ї окремої механізованої бригади; 2-га і 3-тя гаубичні артилерійські батареї 55-ї окремої артилерійської бригади; один неповний загін 3-го окремого полку спецпризначення. Від МВС до тактичного угруповання «Кордон» під командуванням генерал-майора О. Біньковського увійшли 1-ша рота Національної гвардії України, полк спеціального призначення «Гепард» та декілька загонів державно-постової служби.

Загальна чисельність українського угруповання складала близько 5 тис. військовослужбовців, 50 танків, 200 БТР, 30 мінометів, до 80 гармат і реактивних установок²⁰⁴. Виділені для проведення операції бригади ЗСУ на 70–90% складалися з невідготовлених і необстріляних, щойно призваних у військо людей²⁰⁵.

Військову операцію з відновлення контролю над кордоном планувалося провести у два етапи. На першому етапі передбачалося відновити контроль над пропускними пунктами «Успенка», «Маринівка», «Довжанський», «Червонопартизанськ» та «Ізварине» і створити укріплені пункти оборони, які артилерійським вогнем могли б знищувати противника, що рухався автодорогами та степовими ділянками. Власне, це було першочергове завдання з прикриття державного кордону, яке мало бути здійснене Збройними Силами України на самому початку російської воєнної агресії, а не через чотири місяці по тому, коли було втрачено контроль над прикордонними районами. На другому етапі операції треба було завершити оточення мегаполісів і змусити бойовиків капітулювати або знищити їх.

Таким чином, військова операція планувалась у рамках антитерористичної операції як *внутрішнього конфлікту*,

²⁰⁴ Армия недооценила риски в операции по установлению контроля на границе [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rian.com.ua/analytics/20140731/355517419.html>.

²⁰⁵ Іловайський котел: Скільки загиблих і хто винен? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cripo.com.ua/?sect_id=8&aid=184043.

за якого виключалася ймовірність зовнішнього збройного вторгнення російських військ і не передбачалося, що збройні сили Росії вестимуть вогонь по українських силах зі своєї території. Командування АТО також уявляло, що воно веде боротьбу з «терористами», а не з добре підготовленими в тактичному плані й добре оснащеними бойовими підрозділами, а тому не розраховувало на серйозний спротив противника. Командування проігнорувало також дані розвідки, а отже, не могло володіти інформацією про дислокацію та вогневі рубежі противника. Крім того, дані розвідки значною мірою були недостовірні. За повідомленнями розвідки, на момент початку проведення операції в районі Ізварине – Амвросіївка українська армія мала велику перевагу. Просування підрозділів південніше лінії Торез – Сніжне – Ровеньки – Свердловськ – Гукове не могло зустріти серйозного опору. Однак цей район являє собою вузький коридор уздовж кордону з Росією. Кордон стає правим флангом угруповання²⁰⁶.

Насправді на момент початку операції стратегічно важливий пункт село Дмитрівка був зайнятий великими силами противника – близько 300 осіб, посилених БТР. Вони контролювали всі мости, розташовані поблизу. Силами групи чисельністю понад 100 бойовиків і два БТР була зайнята також висота 277 Савур-Могила²⁰⁷.

12 червня ротна тактична група 79-ї аеромобільної бригади отримала наказ зайняти Савур-Могили. Операцією командував особисто командувач АТО генерал В. Муженко. Розвідку проводив 1-й загін 3-го полку спецназу. Про присутність сепаратистів безпосередньо в районі обеліска інформації не було, оскільки

²⁰⁶ Изваринский котел: стратегическая ошибка Генштаба Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hvylya.net/analytics/politics/izvarinskiy-kotel-strategicheskaya-oshibka-genshtaba-ukrainyi.html>.

²⁰⁷ Офицер из сектора «Д»: «Причина поражения наших войск – профнепригодность руководства Генштаба» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://censor.net.ua/resonance/317876/ofitser_iz_sektora_d_prichina_porajeniya_nashih_voyisk_profneprigodnost_rukovodstva_genshtaba.

розвідка була проведена незадовільно. Однак дорозвідки району не було зроблено, і в результаті українські військові потрапили в засідку. Об 11:00 колона була раптово атакована в чистому полі на підступах до монумента. Поставлена в степу без прикриття техніка та особовий склад зазнали великих втрат. Протягом півгодини були знищені не менше 24 одиниць техніки, була повністю розгромлена посилена рота 79-ї аеромобільної бригади, а також прибула рота 24-ї бригади. У результаті цього удару було виведено з ладу до батальйону ЗСУ, втрачені резерви боєприпасів, продовольства і палива²⁰⁸. За чотири години запеклого збройного протистояння підрозділам ЗСУ не вдалось оволодіти висотою.

Під час бою українська сторона використала також два гелікоптери Мі-24, які завдали кілька потужних ударів по сепаратистах. Однак послідовні атаки на позиції сепаратистів не дали результату. Нашим військам не вдалося виконати бойове завдання, тож Муженко дав наказ відступати в район КПП «Маринівка». Замість анонсованого остаточного штурму Ізвариного підрозділам довелося відступати. Причому в процесі відступу вони зазнали додаткових втрат від дій ополчення бойовиків із засідок. У результаті командування вирішило направити війська в обхід вузлів опору противника, не займаючи Савур-Могили і Дмитрівку.

Оскільки операція під керівництвом генерала Муженка була спланована безграмотно, то це рішення призвело до негативних наслідків для українських підрозділів. Завдання провести сили АТО вздовж кордону отримав загін підполковника спецназу Юрія Коваленка – заступника командира 2-го загону 3-го окремого полку спецназу. 12 червня розвідгрупа у складі восьми осіб була викинута на маршрут висування колон. Розвідгрупу десантували з гелікоптера вдень, приблизно о 14:00, у районі, який повністю контролювався противником. Унаслідок

²⁰⁸ Армия недооценила риски в операции по установлению контроля на границе.

поганого планування операції групу виявили в момент висадки й оточили. Українські військові прийняли бій і потім уже були захоплені в полон²⁰⁹.

До цього моменту українські частини, які вклинилися між позиціями бойовиків і російським кордоном, виявилися розкиданими по степу групами у двісті-триста осіб на відстані більше сотні кілометрів. Це полегшило завдання нечисленним підрозділам бойовиків атакувати кожен із цих груп поодиноці. Щодня багато груп зазнавали артилерійських і танкових обстрілів, несучи втрати й не маючи можливості перешкоджати сполученню між Росією та бойовиками²¹⁰. Але попри такі тяжкі втрати на кінець першого дня проведення операції, 12 червня в Адміністрації Президента України заявили, що відновлено контроль над ділянкою державного кордону протяжністю понад 100 км²¹¹. Радник міністра внутрішніх справ А. Геращенко заявив, що кордон буде перекритий до 14 червня 2014 року²¹².

Проте бравурні переможні повідомлення виявилися суцільною дезінформацією для українського суспільства й міжнародної спільноти. Неправда була потрібна для того, щоб мати підстави якомога скоріше завершити військову операцію та перейти до реалізації політичної частини Мирного плану П. Порошенка. Тож 16 червня Президент П. Порошенко заявив, що після перекриття кордону буде оголошено *режим припинення вогню згідно з мирним планом*. За його словами, в результаті операції взято

²⁰⁹ Бій під Савур-Могилою 12 червня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Бій_під_Савур-Могилою_12_червня_2014.

²¹⁰ Армия недооценила риски в операции по установлению контроля на границе.

²¹¹ Україна розпочала операцію з відновлення державного кордону в рамках мирного плану Президента [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kr-admin.gov.ua/start.php?q=News1/Ua/2014/13061402.html>.

²¹² Границу с Россией перекроют до 14 июня – советник Авакова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.liga.net/news/politics/2127186-granitsu_s_rossiey_perekroyut_do_14_iyunya_sovetnik_avakova.htm.

під контроль близько 250 км кордону²¹³. Хоча вже наступного дня після цієї заяви, 17 червня, в районі селища Металіст Сло-в'яносербського району, в 10 км від Луганська, проросійські бойовики із засідки перехресним вогнем з великокаліберної зброї атакували колону військових Збройних Сил України, яка рухалася до блокпосту на околиці населеного пункту. Під час 20-годинної сутички загинули 16 військовослужбовців ЗСУ та батальйону територіальної оборони України «Айдар». 14 червня 2014 року приблизно о 1 годині 10 хвилин ночі при посадці в аеропорту «Луганськ» проросійськими бойовиками був збитий з ПЗРК «Ігла» та великокаліберного кулемета військово-транспортний літак Іл-76МД. На борту літака перебували сорок десантників 25-ї окремої Дніпропетровської повітрянодесантної бригади і дев'ять членів екіпажу. У результаті обстрілу всі, хто перебував на борту збитого літака, загинули. Тільки за 20 червня бойовиками були здійснені напади на пункти пропуску «Ізварине» і «Довжанський» у Луганській області та село Виселки і пункт пропуску «Успенка» в Донецькій області. Було поранено шістьох прикордонників, двох із них тяжко. Цього самого дня з'явилась інформація, що з Росії в Луганськ увійшла колона бронетехніки у складі двох танків Т-64 і п'яти БТР²¹⁴. Отже, інформація про повний контроль над кордоном не відповідала дійсності.

Тим не менше, Президент віддав наказ, згідно з яким сили АТО повинні були перейти до *другої фази – встановлення режиму контролю над державним кордоном*²¹⁵. Після засідання Ради

²¹³ Президент Украины намерен прекратить огонь после перекрытия границы с Россией [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://glavpoe.ua/news/n180397>.

²¹⁴ В Луганск вошла колонна бронетехники боевиков – Тымчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.liga.net/news/politics/2218454-v_lugansk_voshla_kolonna_bronetekhniki_boevikov_tymchuk.htm.

²¹⁵ Україна вже повністю контролює кордон із Росією на Донбасі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/politika/ukrayina-vzhe-povnistyu-kontrolyuye-kordon-iz-rosiyeyu-na-donbasi-rnbo-355721.html>.

національної безпеки і оборони України Президент Петро Порошенко згідно з мирним планом оголосив про *одностороннє припинення вогню силами АТО*²¹⁶. У період припинення вогню сили АТО зайняли позиції на панівних висотах біля головних доріг у прикордонних районах і перейшли в *режим оборони*. Артилерійські батареї ЗСУ мали знищувати підкріплення та бойову техніку бойовиків, які надходили з території РФ. Механізовані та аеромобільні підрозділи мали здійснювати прикриття артилерії. Але організувати ефективне інженерне облаштування позицій військ на території, яка складалася з важких скельних ґрунтів, без інженерної техніки та великої кількості вибухових речовин виявилось неможливим²¹⁷.

23 червня 2014 року одностороннє припинення вогню дало можливість за участю міжнародних спостерігачів, представників України, Російської Федерації й терористів провести першу зустріч тристоронньої Контактної групи з мирного врегулювання ситуації на Сході України, під час якої проросійські бойовики зобов'язалися припинити вогонь та пересування незаконних збройних угруповань на території України. Однак на практиці ці домовленості проросійські бойовики так і не виконали. 27 червня відбувся другий раунд переговорів тристоронньої Контактної групи, за результатами яких проросійськими бойовиками були звільнені спостерігачі ОБСЄ, ув'язнені ними ще на початку червня. У відповідь на це українська влада продовжила одностороннє перемир'я до кінця місяця – 30 червня 2014 року.

Таке рішення влади викликало широке обурення в суспільстві та спричинило масові мітинги населення, адже терористичні акти не припинялись: упродовж тижня перемир'я

²¹⁶ Порошенко оголосив про припинення на тиждень бойових дій в зоні проведення АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/931262-poroshenko-ogolosiv-pro-pripinen-nya-na-tijden-boyovih-diy-v-zoni-provedennya-ato.html>.

²¹⁷ Проміжний звіт ТСК з розслідування трагічних подій під Іловайськом. Повний текст [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/10/20/7041381/>.

проросійські бойовики здійснили 108 диверсійних актів на висоті Карачун, у містах Краматорську, Амвросіївці, Рубіжному й Донецьку, в результаті чого загинули 27 та були поранені 69 військових України, був знищений у повітрі гелікоптер гуманітарної допомоги Мі-8 та захоплена військова частина ЗСУ. *Поразка сил АТО в бою за пункт пропуску «Ізварине» давала бойовикам можливість отримувати підкріплення з РФ. Уже з 25 червня в районі населеного пункту Дмитрівка через кордон почали прориватися угруповання російських бойовиків*²¹⁸.

У ніч на 1 липня 2014 року було оголошено про скасування режиму одностороннього припинення вогню. Президент віддав силам АТО наказ про наступ²¹⁹. По всій лінії зіткнення після проведеної артпідготовки сили АТО пішли в наступ. Відновилися бої біля пунктів пропуску на державному кордоні. Збройні Сили України та Державна прикордонна служба України намагалися вибити бойовиків із зайнятих позицій, відновити контроль над пунктами пропуску та заблокувати основні маршрути постачання бойовиків з РФ. Так почався *другий етап військової операції з відновлення контролю над українським кордоном*. При цьому помилки і стратегічні прорахунки, допущені під час першого етапу операції воєнно-політичним керівництвом країни та військовим командуванням ЗСУ, були повністю проігноровані.

По-перше, всі воєнні рішення приймалися відповідно до Мирного плану П. Порошенка, пріоритету дипломатії та формату АТО, що апріорі не враховувало практики воєнного мистецтва, стратегії й тактики, а радше, навпаки, здійснювалося всупереч їхнім вимогам. У нашому випадку, як зазначає один з військових експертів, «військові операції проводяться не на вирішення завдань

²¹⁸ АТО. События и аналитика за день 25.06.14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://informnapalm.org/191-ato-sobytya-y-analytyka-za-den-25-06-14/>.

²¹⁹ Порошенко продовжив АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/07/1/7030573/>.

стратегічного і тактичного рівня, а виходячи з політико-дипломатичної доцільності»²²⁰. Отже, задум військової операції був більшою мірою підпорядкованій політичній кон'юктурі, ніж досягненню перемоги над противником. Він полягав у тому, щоб за відсутності достатніх сил перехопити комунікації поза містами і створити 10-кілометрову смугу безпеки вздовж кордону. Як підсумовує один з офіцерів сектора «Д»: «Наступ в усіх напрямках мав одну мету – генерали хотіли рапортувати про успіхи. На жаль, дуже негативну роль в оперативному плануванні відіграє заполітизованість нашого військового командування. Причиною важких втрат людей і бойової техніки в секторі “Д” стала неграмотна оцінка обстановки і критичне зволікання з прийняттям будь-яких рішень»²²¹.

По-друге, виходячи із цього, планування операції було здійснене безграмотно, без урахування реальної обстановки та особливостей місцевості. Були допущені помилки, які згодом призвели до трагічних наслідків. «Наше командування постійно вдавалося до операції, завдаючи ударів по розбіжних напрямках. Це не дозволяло зосереджувати сили, бити в одній точці, знищувати противника. І навпаки – давало противнику можливість зосереджувати резерви по черзі то в одному місці, то в іншому, і бити наші війська по частинах»²²². Адже цей район є вузьким коридором уздовж кордону з Росією, де з правого флангу – російські війська, а з лівого – Гіркін з російськими бойовиками²²³. Проте українське командування все ще вважало, що Росія залишається дружньою країною, а отже, не наважиться завдати удару по українських військах, оскільки вони мають справу з внутрішнім конфліктом, а не з російською агресією. І це при тому, що Росія вже п'ятий місяць веде війну з Україною та систематично обстрілювала українських прикордонників!

²²⁰ Изваринский котел: стратегическая ошибка Генштаба Украины.

²²¹ Офицер из сектора «Д»: «причина поражения наших войск – профнепригодность руководства Генштаба».

²²² Там само.

²²³ Там само.

По-третє, український генералітет виявився непридатним для керівництва військами в умовах реальних бойових дій. За часів незалежності в українській армії виросло ціле покоління генералів-комерсантів та генералів-«миротворців», але не полководців. Тотальна корупція, яка поглинула всю країну, визначальною мірою впливала на кар'єру офіцерів, коли найбільше зростання по службі було пов'язане з продажем зброї, військових містечок та землі, котра відводилася під навчальні полігони. «Совкова» ментальність, за якої Росія та власні статки опинилися в центрі світогляду, не давали їм змоги реально оцінювати воєнно-політичну обстановку та ідентифікувати воєнну загрозу для країни, якою вони за радянською традицією завжди вважали НАТО, а не своїх російських «побратимів».

Практичний досвід участі в миротворчих операціях також виявився малоприслужним в умовах реальної війни та проведення воєнних операцій. Цей досвід, радше, спокушав генералів до припинення бойових дій та роззброєння військових формувань, ніж навпаки. До того ж військове керівництво вищої та середньої ланок було сформоване ще за часів президентства В. Януковича, коли міністрами оборони були колишні російські громадяни Д. Саламатін та П. Лебедєв, та так і не було замінено, оскільки люстрація для Міністерства оборони мала суто формальний характер. Між тим, як пише Михайло Слабошпицький у своїй книзі «Велика війна 2014...»: «Загалом наше генеральство так і лишилося додивлятися свої розбуджені сні. Очевидно, вони для керівництва держави як талісман. І керівництво ніяк не може повірити, що талісман той – фальшивий»²²⁴. Тож не дивно, що, попри виявлену війною профнепридатність, бездарних генералів і полковників усе одно не відправляли у відставку, а залишали на старих або рівнозначних посадах, а деяких навіть представляли на підвищення, очевидно, теж за старою радянською традицією. Як зауважує Юрій

²²⁴ Слабошпицький М. Велика війна 2014... : Україна: виклики, події, матеріали. – С. 52.

Бутусов, «військове командування не несе жодної відповідальності за грубі помилки, за втрату боєздатності військ, за завдання матеріальних збитків державі»²²⁵.

По-четверте, тяжкі втрати й військові поразки неминучі в разі реалізації «стратегії страуса», якої дотримувалося вище воєнно-політичне керівництво, намагаючись зберігати гібридний мир. Ця стратегія прирікала військове командування на пасивність, нерішучість, надзвичайну обережність, віддаючи накази не стріляти, не рухатись, відступати із завойованих позицій або, навпаки, «триматись до останнього солдата» в несприятливій тактичній обстановці та в оточенні. Тож можна погодитися з висновками Юрія Бутусова про те, що «все оточення українських військ пояснюються не військовим мистецтвом противника, а повною відсутністю військового мистецтва і компетентності українського командування, яке вперто не реагує на зміни обстановки і допускає маневр військ і вихід з-під удару тільки після того, як ситуація стає безнадійною і військам замість планомірного відходу доводиться відступати поспішно, без підготовки, кидаючи і знищуючи самотійно свою бойову техніку. Недооцінка противника, замовчування важких втрат у результаті оточень, пояснення поразок виключно впливом переважаючих сил противника і політичні інтриги не дозволяють українській армії вести бойові дії відповідно до реальної тактичної обстановки й реальних вимог»²²⁶.

По-п'яте, зазначена низька якість військового керівництва та очолюваних ними штабів, з одного боку, призводила до витоку інформації, що межувала зі зрадою чи банальною торгівлею військовою таємницею. Почасті дії українських військ не були забезпечені достовірною розвідувальною інформацією, не

²²⁵ Бутусов Ю. Цена «котлов»: потери боевой техники ВСУ в войне с Россией в 2014 году [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://censor.net.ua/resonance/325795/tsena_kotlov_poteri_boevoyi_tehniki_vsu_v_voyine_s_rossieyi_v_2014_godu.

²²⁶ Там само.

проводилася дорозвідка перед початком і після закінчення бойових дій. У висновках тимчасової слідчої комісії з розслідування трагічних подій під Іловайськом зазначається: «В Генеральному штабі, який формально не був штабом АТО, належним чином не був налагоджений збір, систематизація та аналіз розвідданих, які були у розпорядженні різних відомств»²²⁷. З другого боку, достовірні розвіддані неодноразово ігнорувалися або не бралися до уваги військовим командуванням, як це було з виявленням розгортання для наступу російських батальйонів тактичних груп у секторі «Д». Натомість проросійські бойовики та російські війська були досить добре забезпечені розвідувальною інформацією за допомогою налагодження роботи з місцевим населенням, використання даних радіотехнічної розвідки та застосування великої кількості тактичних безпілотних розвідувальних апаратів.

По-шосте, Штабом АТО не були враховані реальне співвідношення сил у районі проведення операції та здатність противника до активного спротиву. Протяжність кордону, який необхідно було взяти під контроль, була занадто великою для виділених для цього трьох бригад. Загальна чисельність угруповання, яка повинна була створити вогневий заслін між «ДНР», «ЛНР» і Росією, становила близько 3000 осіб, понад 50 танків, 200 бронетранспортерів, 30 мінометів, до 80 гармат і реактивних установок. Уже традиційно недооцінюючи силу спротиву, командування АТО порохувало, що цих сил цілком достатньо для контролю над ділянкою кордону в 150 км, і не стало витрачати час на додаткове зосередження сил²²⁸.

Уже з кінця червня 2014 року почалися систематичні артилерійські та мінометні обстріли українських прикордонних районів з боку Росії, які унеможливлювали прикриття державного

²²⁷ Проміжний звіт ТСК з розслідування трагічних подій під Іловайськом. Повний текст.

²²⁸ Армия недооценила риски в операции по установлению контроля на границе.

кордону виділеним нарядом. Російські найманці, вільно пересуваючись через український кордон, зав'язували бої за українські пропускні пункти, намагаючись відрізати наші підрозділи на кордоні від підкріплення.

З початком липня 2014 року кількість засобів вогневого ураження та бронетехніки противника почала стрімко зростати. Водночас розвідувальна інформація про переміщення противника в зоні військової операції українським штабом АТО не враховувалася, й по місцях скупчення бойовиків і російських найманців удари не завдавалися.

До того ж бригади, які мали виконувати операцію, були недоукомплектовані. Із семи механізованих і двох танкових бригад, задіяних в АТО, лише 72-га механізована та 128-ма гірсько-механізована бригади спромоглися розгорнутися до двобатальйонного складу загальною чисельністю до 1 тис. активних бійців, замість штатних чотирьох-п'яти батальйонів. Решта бригад протягом весни-осені 2014 року налічували по 200–400 бійців кожна, тобто мала чисельність одного штатного батальйону²²⁹. Тож ці загони залежно від чисельності стали називатися ротно-тактичними та батальйонно-тактичними групами. Отже, Антитерористична операція допускала грубе порушення бойових статутів і настанов щодо необхідної штатної чисельності бойових частин та підрозділів. Вочевидь, «плануючи оперувати бригадами такої якості, наші стратеги не розраховували на серйозний спротив супротивника. Але “ДНР” і “ЛНР” з допомогою російських добровольців чинили завзятий опір»²³⁰.

По-сьоме, під час мобілізації військове керівництво держави припустилось серйозної помилки. «Замість того, щоб зосередитись на поповненні та розгортанні наявних бригад сухопутних

²²⁹ Тинченко Я. Серпень 2014-го. Іловайськ. Частина 1. Невиправдні сподівання на перемогу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Society/144112>.

²³⁰ Іловайськ: цифри і факти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://i.tyzhden.ua/content/photoalbum/2014/11_2014/07/6-8.

військ, вирішили створювати “новий тип частин” – батальйони територіальної оборони. У батальйонах територіальної оборони, які перебували у зоні АТО, чисельність також була не більшою: в середньому по 200 людей (але траплялось і по 50), розкиданих на різних блокпостах. Вочевидь, таке рішення носило пропагандистський характер: розповсюджувалась інформація, буцімто батальйони мали нести службу у тилу, а бригади сухопутних військ – на передовій...»²³¹.

По-восьме, вкрай незадовільними виявилися підготовка й моральний стан мобілізованих у результаті двох хвиль мобілізації, яка проводилася не за вимогою воєнного стану, а за правилами мирного часу. Ярослав Тинченко в серії публікацій «Серпень 2014. Іловайськ» досить точно описує стан мобілізованих: «Це пересічні чоловіки “з вулиці”: наші родичі, сусіди, товариші по роботі чи просто звичайні дядьки із сільської місцевості. Колись вони служили в армії. Потім їх покликали до лав Збройних Сил, аби перекривати кордони, стояти на блокпостах, і взагалі – підтримувати СБУ та МВС в Антитерористичній операції. Вони собі міркували, що держава попросила їх допомогти у скрутну хвилину, і їх обов’язок – погодитись. Але ці люди (чийсь чоловіки, брати, татусі і т. д.) не планували бути живими мішенями для російської артилерії та танків, терористів і бойовиків. У більшості вони не збирались віддавати своє чи забирати чуже життя. І коли у середині липня 2014 року стало зрозумілим, що АТО – це майже повномасштабна війна, мобілізовані люди почали всіма засобами шукати порятунку свого життя. Іншими словами – не виконувати бойові накази, або дезертирувати. Більше того – дезертирувати масово»²³².

По-дев’яте, не краща ситуація склалася з розконсервованою військовою технікою. Від часів Радянського Союзу вона вже була надзвичайно застарілою, не проходила капітальний ремонт і тим більше модернізацію. Вона також не була укомплектована

²³¹ Іловайськ: цифри і факти.

²³² Тинченко Я. Серпень 2014-го. Іловайськ. Частина 1. Невиправдні сподівання на перемогу.

повним ремонтним комплектом і не могла виконувати бойові завдання без постійного ремонту. Як показала практика в бою, з трьох танків один або два виходили з ладу. При плануванні операції командування не враховувало технічний стан техніки. Відсутність ремонтних можливостей призводила до того, що техніку просто кидали на полі бою.

Проте незважаючи на ці суттєві недоліки й нищівну воєнну поразку на кордоні, коли більша частина Сил швидкого реагування, що складалися з підрозділів 28-ї, 30-ї, 51-ї та 72-ї механізованих бригад, через безграмотність командування АТО і неприпустимі помилки командирів з'єднань, була розгромлена артилерійським вогнем російських військ з російської території під час безглузлого стояння на кордоні з Росією у влаштованих противником «вогневих мішках» без права вести вогонь по російських агресорах у відповідь, а відтак – попри цілковитий провал першого етапу воєнної операції, командування АТО перейшло до дії *другого етапу* – *оточення Донецька та роз'єднання угруповань військ «ДНР» і «ЛНР»*.

22 липня 2014 року, почавши наступ на Луганському напрямку, ЗСУ визволили Северодонецьк та Рубіжне й розпочали бої за Лисичанськ, після чого бойовики на 300–400 автівках, захоплених на міських автостоянках, залишили місто. Таким чином, луганське угруповання бойовиків було значно ослаблене, що дало можливість українським військовим розпочати наступ на головному Дебальцевському напрямку з метою оточення донецького угруповання бойовиків.

26 липня українські війська впритул наблизилися до Горлівки одразу з кількох напрямків, а 27 липня 2014 року розпочали наступ на Дебальцеве і Первомайськ. У Горлівці українська авіація завдала удару по скупченню бойовиків у міському управлінні МВС. 28 липня українські війська оволоділи Дебальцевим – великим залізничним вузлом. Міністр оборони В. Гелетей оголосив, що українська армія звільнила 60 міст і сіл Луганської і Донецької областей. Того самого дня сили АТО зайшли в міста Шахтарськ, Торез і Лутугіне.

Під час штурму Шахтарська тяжких втрат зазнав батальйон 25-ї повітрянодесантної бригади. Спочатку українських десантників обстріляли з «Градів», а потім добивали із засідок у самому Шахтарську. 26 десантників загинули, багато бійців отримали поранення. Сильно знекровлений батальйон обійшов місто праворуч і попрямував у самотійний рейд на північ – у район сіл Петропавлівка – Орлово-Іванівка поміж містами Шахтарськом, Єнакієвим і Макіївкою – в самий центр самопроголошеної «ДНР». У цей час українські війська зайняли Авдіївку, що в 6 км від Донецька. 2 серпня 2014 року українські бійці отримали контроль над селищем Мар'їнкою.

4 серпня 2014 року сили АТО увійшли в Ясинувату під Донецьком. Почався наступальний бій на околицях Донецька, під час якого бійці добровольчих загонів «Азов» і «Шахтарськ» потрапили в засідку. Закріпитися на позиціях у межах міста не вдалося. Та попри це вже 9 серпня силами АТО вдалося повністю оточити Донецьк²³³. Так відкрилася реальна можливість повної блокади Донецька, яка давала змогу відрізати шляхи сполучення бойовиків і примушувати їх або здаватись, або відступати, що, власне, і було кінцевою метою другого етапу воєнної операції.

Певного успіху було досягнуто й на Луганському напрямку. 15 серпня 2014 року сили АТО повністю оточили Луганськ, а 17 серпня почалися бої за місто. До 19 серпня сили АТО змогли просунутися до центра міста, але після цього штабом АТО був відданий наказ відступити з міста. Так було втрачено Луганськ. Із середини серпня 2014 року наступальні дії українських військ блокувалися контрнаступальними операціями незаконних збройних формувань, підкріплених регулярними військами збройних сил Росії з метою недопущення оточення Луганська, Алчевська і Стаханова. На завершення батальйони 95-ї та 25-ї аеромобільних бригад провели самотійні рейди з півдня на північ Донецько-Макіївської агломерації, щоб остаточно відсікти Донецьк від сполучення з російським

²³³ Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО. – С. 162.

кордоном. Так, два батальйони 25-ї аеромобільної бригади пройшли повз міста Торез і Сніжне й дійшли до села Міусинська неподалік від міста Красного Луча.

Як видно з «Аналізу ведення антитерористичної операції та наслідків вторгнення Російської Федерації в Україну у серпні – вересні 2014 року», представленого Генеральним штабом ЗСУ, замисел керівництва АТО в серпні передбачав: 1) відновлення контролю над державним кордоном з Російською Федерацією з метою припинення постачання зброї, боєприпасів і матеріально-технічних засобів та живої сили для бойовиків з РФ; 2) розділення території, яка контролювалася бойовиками, на декілька частин; 3) оточення найбільших угруповань бойовиків і створення умов для подальшого їх роззброєння, а в разі опору – знищення. Задля реалізації цього замислу було стратегічно важливо не допустити обстрілів території РФ з боку України та випадкового перетину підрозділами сил АТО українсько-російського кордону, щоб не дати Російській Федерації формального приводу для початку агресії проти України²³⁴.

На середину серпня 2014 року в антитерористичній операції були задіяні близько 40 тис. особового складу, з них: Збройних Сил України – понад 32 тис. осіб, 5,5 тис. одиниць важкого озброєння та військової техніки; Національної гвардії України – до 3 тис. осіб; Державної прикордонної служби України – до 3 тис. осіб; Служби безпеки України – до 2 тис. осіб. Добровольчі підрозділи (загони) на той час налічували до 4 тис. осіб, не підпорядковувалися штабу АТО й не входили до складу сил і засобів. Кількість цих сил і засобів оцінювалася як достатня для виконання визначених завдань. Співвідношення сил АТО до бойовиків було приблизно один до одного²³⁵. Хоча для проведення наступальних дій українськими військами такого

²³⁴ Аналіз ведення антитерористичної операції та наслідків вторгнення Російської Федерації в Україну у серпні-вересні 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mil.gov.ua/content/other/anliz_rf.pdf.

²³⁵ Там само.

паритетного співвідношення було явно недостатньо: воно мало бути, як мінімум, три до одного.

Проте був явно проігнорований вкрай низький рівень боєздатності військ. З великими труднощами на початку серпня вдалося вирвати з кільця оточення частини 72-ї та 79-ї бригад. Після цього більшість бригад були виведені на переформування, оскільки були деморалізовані і втратили дві третини своєї бойової техніки. На фронті залишилися територіальні батальйони Збройних Сил України, добровольчі батальйони МВС і так звані батальйонно-тактичні групи – збірні загони з кількох механізованих бригад, які ще не брали участі в бойових діях. Усі вони були нечисленними. Так, деякі міліцейські добровольчі батальйони налічували по 35–50 вояків замість 400–500. Якщо судити лише за назвами, то складається враження, що лише в Донецькій області військ було понад 20 тис., а по факту їх було вдесятеро менше²³⁶.

Ярослав Тинченко у своєму дослідженні «іловайського котла» дійшов висновку, що «від початку серпня треба було переходити до активної оборони або хоча б готуватися до неї, заздалегідь плануючи можливі рубежі відступу, укріплюючи їх, формуючи мобільні резерви тощо. Але керівництво АТО, попри крах попереднього плану, вирішило спробувати реалізувати його хоча б у частині оточення Донецька та Луганська. При цьому знехтувавши такими факторами:

- на відміну від виведених на переформування бригад, міліцейські добровольчі батальйони й батальйони територіальної оборони мали лише вогнепальну зброю і пересувалися автобусами або вантажівками;
- після катастрофи Boeing було накладено мораторій на використання Військово-Повітряних Сил України, а відтак наші війська були позбавлені підтримки з повітря;

²³⁶ Іловайськ: цифри і факти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://i.tyzhden.ua/content/photoalbum/2014/11_2014/07/6-8.

- армія Російської Федерації, взявши активну участь в обстрілах українських бригад на прикордонній смузі, могла так само зухвало вчинити напад і на територію в глиб України. Але, як зазначалося, штаб АТО не допускав такого розвитку подій»²³⁷.

Найзручнішим місцем для прориву в район Дебальцевого й оточення Донецька був Іловайськ. Саме там штаб АТО і почав планувати наступальну операцію. Але станом на середину серпня 6 тис. солдатів-контрактників, які нараховувалися на початку року, були вже стомлені, поранені, частина з них загинула. І всі вони через різні обставини опинилися на північному та західному флангах фронту або були виведені на переформування. На півдні – у секторах «Б» і «Д» – не залишилося жодної частини, укомплектованої контрактниками. Іншими словами – наступати можна було лише військами, набраними з мобілізованих солдатів. Але наступ частин, укомплектованих мобілізованими, у липні 2014 року закінчився цілковитим провалом²³⁸.

Основу військ двох секторів («Б» і «Д»), що займали фронт від Савур-Могили на півдні та села Оленівки на південному заході (поруч із Донецьком), також становили частини, набрані з мобілізованих. Передусім це були дві батальйонно-тактичні групи 51-ї механізованої бригади, разом – 512 бійців. На правому фланзі – у місті Амвросіївці – 5-й батальйон територіальної оборони «Прикарпаття». У середині (район Старобешового та Комсомольска) – 39-й батальйон територіальної оборони «Дніпро-2» та 40-й – «Кривбас». Чисельність 2-го та 5-го батальйонів – приблизно по 400 бійців у кожному. А 39-й та 40-й були маленькими – 31 та 202 бійця відповідно (не рахуючи тих, хто перебував на території базових таборів). Ще на південному фланзі розташовувалися батальйонно-тактична група 28-ї механізованої бригади та частини Національної гвардії Південного

²³⁷ Іловайськ: цифри і факти.

²³⁸ Тинченко Я. Серпень 2014-го. Іловайськ. Частина II [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Society/144115>.

оперативного командування (колишні Внутрішні війська). У кожній частині – по кілька сотень людей. Власне, це були всі війська на понад 100-кілометровий фронт. Солдати територіальних батальйонів переважно захищали взводні опорні пункти та блокпости. Безпосередньо в районі Іловайська на початку червня 2014 року перебували два нечисленні батальйони територіальної оборони – 39-й і 40-й²³⁹.

За оцінками самих добровольців, напередодні наступу на Іловайськ (10 серпня) їх зібралося трохи більше 200 – з усіх трьох батальйонів. Основна частина «Донбасу» в той час продовжувала виконувати бойові завдання в інших районах Донецької та Луганської областей. Половина «Азова» залишилась у Маріуполі. «Шахтарськ» був сам по собі нечисленним (кілька десятків людей, подрібнених на окремі загони). Разом з добровольцями в наступ 10 серпня мали йти три танки, а також підрозділи 51-ї бригади та 40-го батальйону. Але один танк зламався через перегрітий мотор, другий чомусь залишився на блокпосту, а третій був на самому початку бою підбитий самохідною артилерійською установкою противника²⁴⁰.

Отже, наявних сил було замало для штурму Іловайська. Військ, укомплектованих контрактниками, у ту мить у розпорядженні штабу АТО теж не було. У зв'язку із цим було прийняте рішення стягнути під Іловайськ усе, що можна було, а саме – добровольчі батальйони та кілька щойно доукомплектованих тактичних груп Збройних Сил України. Саме із цих суто об'єктивних причин у наступі на Іловайськ, який почався 18 серпня, брали участь переважно добровольчі батальйони: «Донбас» (220 бійців), «Дніпро-1» (78 бійців), «Миротворець» (74 бійця), «Свитязь» (спочатку 40, потім 30 бійців), «Херсон» (30 бійців) та «Івано-Франківськ» (33 бійці). Підтримували наступ зведена рота з 51-ї бригади та щойно прибула на фронт ротно-тактична група 17-ї танкової бригади (чотири танки,

²³⁹ Тинченко Я. Серпень 2014-го. Іловайськ. Частина II.

²⁴⁰ Там само.

чотири БМП, 82 бійці)²⁴¹. Проте рівень навченості цих бійців був занадто низьким. Рівень їхньої організованості також не сприяв ефективному виконанню завдань. Добровольчі підрозділи входили та виходили з бою на розсуд їхніх командирів. Причиною цього був низький рівень тактичної підготовки та відсутність маневру. За таких умов взяти під контроль Іловайськ не вдавалося²⁴². Очевидно й те, що навіть якби їм удалося витіснити противника з міста, у штабу АТО вже не було сил для закріплення успіху – наступу на Донецьк.

Відповідно, задум супротивника полягав у сковуванні добровольчих батальйонів в Іловайську та оточенні їх з північного заходу – з боку Донецька, та з півдня – з району с. Амвросіївки. Виходячи із цього задуму, частина сепаратистських загонів залишила Іловайськ та перейшла до Донецька. Водночас 24 серпня 2014 року після артилерійського обстрілу з території Російської Федерації 5-го батальйону територіальної оборони «Прикарпаття» розпочалося приховане вторгнення російських військ. Не витримавши артилерійського удару, особовий склад батальйону «Прикарпаття» залишив зону бойових дій і самовільно повернувся до місця постійної дислокації в Івано-Франківській області, оголивши тим самим ділянку державного кордону на рубежі Кутейникове – Мокроєланчик і правий фланг українських військ. Практично не зустрічаючи опору, російські війська просунулися через Амвросіївку та Кутейникове в напрямку Іловайська.

Так, на територію України було введено до восьми батальйонних тактичних груп (БТГр) збройних сил Російської Федерації загальною чисельністю понад 6 тис. особового складу, до 70 танків, до 270 бойових броньованих машин, до 90 одиниць артилерійських систем, до 85 одиниць реактивних систем залпового вогню, зокрема:

²⁴¹ Тинченко Я. Серпень 2014-го. Іловайськ. Частина II.

²⁴² Аналіз ведення антитерористичної операції та наслідків вторгнення Російської Федерації в Україну у серпні-вересні 2014 року.

на Луганському напрямку – чотири (змішана БТГр від 61-го окремого полку морської піхоти та 200-ї окремої мотострілецької бригади Північного флоту Західного військового округу, дві БТГр від 104-го десантно-штурмового полку 76-ї десантно-штурмової дивізії та 20-ї окремої мотострілецької бригади Південного військового округу, БТГр від 247-го десантно-штурмового полку 7-ї десантно-штурмової дивізії повітрянодесантних військ);

на Донецькому напрямку – чотири (БТГр від 247-го десантно-штурмового полку 7-ї десантно-штурмової дивізії повітрянодесантних військ, дві БТГр зі складу 331-го повітрянодесантного полку 98-ї повітрянодесантної дивізії та 19-ї окремої мотострілецької бригади Південного військового округу, БТГр 56-ї окремої десантно-штурмової бригади повітрянодесантних військ)²⁴³.

Для прикриття іловайської групи українських військ з тилу та флангу батальйонних та ротних тактичних груп 92-ї, 93-ї та 51-ї механізованих бригад було надто замало, щоб стримати атаку російських військ. З двома тисячами бійців неможливо вести активні наступальні дії на фронті завдовжки 80 км без резервів, прикриття з повітря, з повністю відкритим правим флангом, знаючи, що російська армія ще в ніч із 23 на 24 серпня вторглася на українську територію. Крім того, керування цими тактичними групами було халатним, що призвело до їх розгрому²⁴⁴.

Просуваючись українською територією російські війська завдали ударів на захід в обхід Іловайська, створюючи коло оточення навколо угруповання українських військ. Указуючи на причини поразки Збройних Сил України в Іловайську, військовий експерт Святослав Стеценко зазначає: «Командування АТО, керівництво Генерального штабу виявилось неспроможним вчасно сприйняти інформацію про противника, оцінити обстановку, прийняти раціональне рішення і віддати відповідні

²⁴³ Аналіз ведення антитерористичної операції та наслідків вторгнення Російської Федерації в Україну у серпні-вересні 2014 року.

²⁴⁴ Іловайськ: цифри і факти.

директиви і вказівки військам. Протягом перших трьох діб ніяких рішень не приймалося взагалі. Генеральний штаб і командування АТО повністю віддали ініціативу в руки противника і навіть не намагалися її перехопити. Не маючи резервів для зупинки наступу противника, командування АТО не прийняло вчасного рішення про виведення військ із Іловайська, залишило їх в оточенні без достатніх для самостійних дій запасів боєприпасів, харчів, води»²⁴⁵. Кільце оточення було замкнуте 27 вересня. Спроби допомогти оточеним військам окремими діями дрібних підрозділів, окремих ротних тактичних груп призвели лише до ще більших втрат. Під час повторної спроби більша частина військ, які виходили з Іловайська, була або знищена противником, або взята в полон. За непрямыми оцінками, сумарні втрати при прориві з оточення перевищили 300 осіб убитими. Втрати лише підрозділів МВС та Національної гвардії в зоні Іловайська з 24 серпня до 20 вересня 2014 року склали 363 особи²⁴⁶.

У результаті оточення під Іловайськом 17-та танкова, 51-ша і 93-тя механізовані бригади втратили 10 танків, 36 БМП, 1 САУ. У секторі «Д» у результаті наступу російських військ під Іловайськом були втрачені також 19 буксированих гаубиць «Мста-Б» і Д-20. Тут не враховуються втрати українських військ поза кільцем оточення. У цьому секторі, відрізаному біля кордону з РФ, у червні – серпні бойові втрати Збройних Сил склали 144 БМП, 26 танків, 19 самохідних артилерійських установок типу «Гвоздика», «Гіацинт», «Акація», 10 реактивних систем залпового вогню, 17 гаубиць Д-30. Найбільших втрат зазнала 72-га механізована бригада, а також 24-та, 30-та механізовані

²⁴⁵ *Стеценко С.* Стратегічні причини тактичної поразки: до розгрому українських військ під Іловайськом [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.facebook.com/notes/святослав-стеценко/стратегічні-причини-тактичної-поразки-до-розгрому-українських-військ-під-іловайс/802706169803222/>.

²⁴⁶ Проміжний звіт ТСК з розслідування трагічних подій під Іловайськом. Повний текст.

й 79-та аеромобільна. Тут також не враховуються втрати частин сектора «Д» поза кільцем на інших ділянках фронту²⁴⁷.

Наслідком поразки українських сил в Іловайську стала зміна шляхів реалізації стратегії й тактики дій України в російсько-українській війні на території Донбасу. Зміни в політичному змісті «стратегії страуса» полягали в переході до нових пріоритетів.

По-перше, іловайська поразка вперше через три місяці після обрання П. Порошенка на посаду Президента суттєво підірвала легітимність президентської влади. У цій ситуації пріоритетним політичним завданням стало не відновлення територіальної цілісності й державного суверенітету на окупованих Росією територіях Донбасу, а проведення парламентських виборів і формування у Верховній Раді України правлячої пропрезидентської коаліції.

По-друге, головною зовнішньополітичною і внутрішньополітичною метою України в російсько-українській війні відтепер ставала не перемога у війні та звільнення захоплених українських територій, а досягнення миру. Мир став ключовим меседжем Президента П. Порошенка, спрямованим як на внутрішнього споживача – пересічних громадян України, так і на міжнародну аудиторію, він був покликаний підняти рейтинг Президента в українському суспільстві й давав йому можливість розраховувати на допомогу з боку міжнародної спільноти. Хоча саме українське суспільство цю тезу П. Порошенка сприймало як «мир будь-якою ціною».

По-третє, відбулася повна відмова від застосування воєнної сили у вирішенні конфлікту на Донбасі. Так, міністр закордонних справ України Павло Клімкін заявив про відмову української влади відвойовувати регіони на Сході України, контрольовані проросійськими бойовиками. Він також дав зрозуміти, що Україні найближчим часом знову знадобиться фінансова

²⁴⁷ Цена «котлов»: потери боевой техники ВСУ в войне с Россией в 2014 году.

допомога Заходу, оскільки з'являється інформація, що бойовики «ДНР» та «ЛНР» готуються перейти до наступу²⁴⁸. Президент України П. Порошенко офіційно заявив: «Воєнного вирішення проблеми окупації частини території України немає... Ми всі маємо сісти за стіл переговорів»²⁴⁹.

По-четверте, закріплення миру можна досягти тільки шляхом переговорів та укладення угоди, котра дала б можливість уникнути воєнної капітуляції України перед Росією, загроза якої стала очевидною після іловайської поразки.

По-п'яте, зазначена угода повинна була стати запорукою залучення Заходу до розв'язання конфлікту на Донбасі як внутрішнього конфлікту в Україні, що мало сприяти досягненню швидшого компромісу з Росією. Такий підхід ураховував бажання Європи «зберегти обличчя» В. Путіну й «умиротворити» його агресивні амбіції.

По-шосте, пріоритет у російсько-українській війні та розв'язанні конфлікту з Росією віддавався українській дипломатії. Військові завдання та військові дії в рамках АТО відтепер були підпорядковані дипломатичним заходам.

По-сьоме, в умовах офіційного невизнання війни та пріоритетності дипломатії в розв'язанні конфлікту з Росією українські війська були змушені припинити активні бойові дії та рейдові операції й перейти до пасивної позиційної оборони, віддавши стратегічну ініціативу та свободу маневру противнику, що дало йому змогу наростити значну воєнну перевагу над українськими силами.

Усі ці пріоритети знайшли своє відображення в так званих «Мінських угодах». 5 вересня 2014 року в Мінську в «Президент-готелі» відбулася третя зустріч Контактної групи з мирного

²⁴⁸ Украина исключает переход в наступление на Донбассе [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lb.ua/news/2014/11/14/286006_ukraine_isklyuchaet_perehod.html.

²⁴⁹ Порошенко прокоментував можливе військове вирішення ситуації в Донбасі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ukr.media/politics/223658/>.

врегулювання ситуації на Сході України, під час якої сторони конфлікту, представлені з українського боку Л. Кучмою, а з іншого – ватажками проросійських бойовиків О. Захарченком та В. Плотницьким при посередництві посла РФ в Україні М. Зурабова та спецпредставника ОБСЄ Г. Тальявіні, узгодили виконання «Плану мирного врегулювання ситуації на Сході України» П. Порошенка з урахуванням ініціативи президента Росії В. Путіна. Угода набрала чинності того самого дня.

Таким чином, компроміс із Росією був досягнутий на підставі угоди, побудованої на поєднанні двох несумісних планів: плану Порошенка та ініціатив В. Путіна, які за своїм духом суперечили один одному. Подібний антагонізм урешті-решт зробив цю угоду непродуктивною та нежиттєздатною, адже сторони переслідували в ній протилежні інтереси. Це, власне, і призвело до появи нової угоди «Мінськ-2» у лютому 2015 року. Проте на той момент, у вересні 2014 року, підписання такої угоди влаштовувало обидві воюючі сторони.

Завдяки «Мінську-1» Україні вдалося досягти певних переваг: по-перше, уникнути воєнної капітуляції перед Росією та зупинити подальше просування російських військ углиб території України та широкомасштабного воєнного вторгнення російських військ; по-друге, деескалувати інтенсивність бойових дій на фронті; по-третє, ув'язати невиконання Мінської угоди Росією з економічними та дипломатичними санкціями Заходу проти неї, що вважалось основним засобом зупинення російської воєнної агресії та звільнення території Донбасу від російських військ та найманців; по-четверте, за допомогою моніторингової місії ОБСЄ поставити припинення застосування зброї під міжнародний контроль; по-п'яте, у документі вдалось уникнути висловів «федералізація України» та згадок про «ДНР» і «ЛНР» як «воюючі сторони», хоча їх і представляли Захарченко та Плотницький. Натомість зазначені поняття трактувалися як «децентралізація» та «особливий статус районів Донецької та Луганської областей».

Чому, власне, В. Путін, маючи воєнну перемогу над українськими військами, згодився на цю угоду, хоча не поставив під нею жодного підпису?

По-перше, угода «Мінськ-1» дала В. Путіну можливість уникнути міжнародної відповідальності за скоєння воєнної агресії проти України як міжнародного злочину.

По-друге, йому вдалося уникнути визнання Росії воюючою стороною, представивши російську війну проти України як внутрішньоукраїнський конфлікт, де Росія визнається не ворогом, а посередником.

По-третє, угода дала В. Путіну змогу розпочати процес легалізації самопроголошених «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки» в особі їхніх керівників Захарченка і Плотницького в рамках адміністративних кордонів Донецької та Луганської областей, посадивши їх за стіл переговорів у Мінську замість себе як воюючі сторони. Відтак, у перспективі це відкривало можливість легалізації присутності російських військ та російської влади на території Донбасу.

По-четверте, Росія мала тоді зацікавленість у перемир'ї, оскільки, попри поразку, українськими силами було завдано тяжких втрат підрозділам регулярних збройних сил Росії, в результаті чого був зім'ятий перший ешелон наступаючих військ РФ, а резервів для подальшого розвитку успіху російським генеральним штабом не було передбачено. Таким чином, перемир'я дало можливість Росії провести ротацію своїх військ на Донбасі та наростити ударне угруповання на цьому плацдармі війни з Україною для подальшого наступу вглиб її території зі створенням можливостей для захоплення Маріуполя, а потім пробивання коридору до Криму та Придністров'я.

По-п'яте, В. Путіну вдалося закріпити свою воєнну перемогу шляхом дипломатичного тиску на Україну та Захід через мінський канал перемовин. Цей майданчик він використав для переконання міжнародної спільноти в слабкості української дипломатії, ввівши в українську делегацію свого кума В. Медведчука, котрий здійснював «човникову дипломатію»,

домовляючись із російським керівництвом про поступки з боку України. Тож для західних дипломатів ситуація була незрозумілою: «Дивно, коли риторика президента країни, яка страждає від агресора, звучить набагато миролюбніше, ніж риторика Меркель, якій ця війна вже точно не потрібна»²⁵⁰.

По-шосте, залишити за рамками протоколу Мінської угоди питання окупації Росією Криму, на який дія цієї угоди не поширювалася.

Що, власне, було імплементовано з перелічених пунктів протоколу засідання Контактної групи з мирного врегулювання ситуації на Сході України?

З українського боку були надані гарантії безпеки для учасників консультацій О. Захарченка та В. Плотницького.

15 квітня 2014 року Верховна Рада України прийняла Закон «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території», а 16 вересня 2014 року Верховна Рада проголосувала за Закон «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей». Було забезпечено моніторинг та верифікацію з боку ОБСЄ режиму незастосування зброї.

19 вересня 2014 року рішенням четвертого засідання Контактної групи був затверджений Меморандум щодо двостороннього припинення застосування зброї. Він передбачав запровадження дев'яти заходів: 1) загального припинення вогню; 2) зупинки підрозділів та військових формувань сторін на лінії зіткнення станом на 19 вересня; 3) заборони і незастосування всіх видів зброї та ведення наступальних дій; 4) відведення протягом доби з моменту прийняття даного Меморандуму засобів ураження калібром понад 100 мм від лінії зіткнення не менше ніж 15 км у бік кожної сторони, що давало можливість створити зону безпеки шириною не менше 30 км; при цьому передбачалося відвести від лінії зіткнення сторін артилерійські

²⁵⁰ Основні виклики і ризики першої половини вересня 2014 // Виклики і ризики. Безпековий огляд ЦДАКР. – 2014. – № 2. – 15 вересня. – С. 4.

системи калібру понад 100 мм на віддаль їх максимальної дальності стрільби; 5) заборони на розміщення важких озброєнь і важкої техніки в районах, обмежених певними населеними пунктами; 6) заборони на установку нових мінно-вибухових загороджень у межі зони безпеки та зобов'язання зняти раніше встановлені мінні загородження в зоні безпеки; 7) розгортання в зоні припинення застосування зброї моніторингової місії ОБСЄ; 8) виведення із зони конфлікту всіх іноземних найманців як з одного, так і з другого боку; 9) заборони польотів авіації та іноземних літальних апаратів, крім апаратів ОБСЄ, над зоною безпеки²⁵¹.

Однак переважну більшість зазначених заходів виконала лише українська сторона. Від вересня 2014 року розпочала роботу група спільного Центру з контролю та координації питань припинення вогню та стабілізації лінії розмежування сторін на Сході України, до складу якої ввійшли представники Збройних Сил України, моніторингова група ОБСЄ і 76 військовослужбовців збройних сил Росії на чолі із заступником головнокомандувача сухопутних військ РФ генерал-лейтенантом А. Ленцовим. Російська частина групи використовувала цей Центр для легалізації власної присутності на території України та збирання розвідувальної інформації про склад, стан та дислокацію українських військових підрозділів.

Було досягнуто консенсусу в тому, що альтернативи Мінським угодам немає і сам конфлікт також не має воєнного вирішення. Зокрема, Високий представник ЄС із зовнішньої та безпекової політики Федеріка Могеріні заявила, що ЄС не бачить військового шляху вирішення конфлікту²⁵². До Росії, залежно від виконання чи саботажу нею Мінських угод, був

²⁵¹ ОБСЄ оприлюднила текст Меморандуму, підписаного у Мінську [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/987314-obse-oprilyudnila-tekst-memorandumu-pidpisanogo-u-minsku.html>.

²⁵² Могеріні допускає впровадження нових санкцій проти Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/news/2014/10/6/7026573/>.

запроваджений принцип «батоба і пряника». У разі виконання санкції пом'якшуватимуться, а в разі ігнорування – запроваджуватимуться нові санкції.

Проте попри подібний підхід з боку Заходу, Росія та керовані нею бойовики відповіли суцільним саботажом Мінської угоди та Меморандуму до неї. Негайного звільнення всіх заручників та незаконно утримуваних осіб так і не відбулося. Гуманітарна ситуація погіршилася. Загальнонаціональний діалог був припинений через бойкотування його сепаратистами. Замість виведення з окупованої території військової техніки й незаконних збройних формувань російська сторона продовжувала їх нарощувати. Економічна програма відновлення Донбасу не була запроваджена через продовження бойових дій та невизначеність майбутнього цього регіону.

Більше того, скориставшись припиненням вогню українською стороною, бойовики та російські війська продовжували здійснювати щоденні прицільні обстріли позицій українських військових на різних ділянках фронту. Загальна кількість порушень військами Росії та бойовиками режиму тимчасового припинення вогню від моменту підписання військового протоколу наприкінці жовтня 2014 року перевищила 2000, на початку листопада – 2400, а станом на 24 листопада 2014 року кількість обстрілів українських позицій уже сягнула 3412 разів²⁵³.

Використовуючи одностороннє припинення вогню й відведення артилерії та воєнної техніки українською стороною, бойовики і російські війська розпочали інтенсивні роботи з будівництва фортифікаційних споруд і створення укріплених районів і потужних опорних пунктів як елементів системи потужної оборони та формування 1-го і 2-го армійських корпусів загальною чисельністю понад 30 тис. осіб. Скориставшись тим,

²⁵³ Террористы нарушили минские договоренности почти три с половиной тысячи раз [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nv.ua/ukraine/shtab-ato-podschital-skolko-raz-terroristy-narushali-minskie-dogovorennosti-21916.html>.

що українські війська згідно з Мінським протоколом відступили від лінії зіткнення на 15 км по всій лінії фронту для створення зони безпеки, бойовики й російські війська захопили цю зону, розширивши окуповану ними територію на 500 км².

Україна ж не лише втратила цю територію, виконуючи вимоги Мінського протоколу, а й значною мірою послабила боєздатність своїх Збройних Сил. Адже перебуваючи в постійному нерухомому позиційному положенні вони опинилися під прицільним обстрілом, не маючи можливості вести вогонь у відповідь. Це призводило до деморалізації військових підрозділів, нерозуміння ними своєї ролі в цій ситуації, систематичних втрат як у людях, так і у військовій техніці. Боєздатність військових підрозділів і життя українських бійців були принесені в жертву примарного гібридного миру, закріпленому Мінською угодою. З моменту запровадження Мінського протоколу до 31 грудня 2014 року протягом так званого «перемир'я» під обстрілами противника загинули 503 українські бійці й понад 1500 були поранені²⁵⁴. У 2015 році на Донбасі загинули 1197 військових²⁵⁵. Тільки за перше півріччя 2016 року в умовах гібридного миру Україна втратила 623 осіб²⁵⁶. Бойовій авіації України було заборонено здійснювати бойові та розвідувальні польоти.

Найяскравішою сторінкою української бойової слави в період дії Мінського протоколу стала оборона донецького аеропорту. Спроби бойовиків штурмувати Донецький аеропорт різко активізувались у вересні 2014 року після підписання Мінських

²⁵⁴ Список загиблих з 1 вересня по 31 грудня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://uk.wikipedia.org/wiki/Втрати_силових_структур_внаслідок_вторгнення_в_Україну_російських_військових_формувань_\(вересень_-_грудень_2014\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Втрати_силових_структур_внаслідок_вторгнення_в_Україну_російських_військових_формувань_(вересень_-_грудень_2014)).

²⁵⁵ 1197 військових загинули на Донбасі у 2015 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukr.lb.ua/news/2015/12/31/324917_1197_vijskovih_zaginuli_donbasi.html.

²⁵⁶ Полторак: на Донбасі з початку року загинули чи поранені в боях 623 військових [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radio-svoboda.org/a/news/27799109.html>.

угод. На думку Ю. Бутусова, саме Мінські угоди спровокували загострення протистояння, оскільки аеропорт потрапив у зону відведення українських військ, натомість для терористичних банд бойове здобуття аеропорту було важливе як демонстрація політичної перемоги²⁵⁷.

Аеропорт Донецька в той час утримували українські піхотинці 93-ї механізованої бригади та бійці 3-го полку спецпризначення. Тут щодня відбувалися бої, позиції сил АТО вороги обстрілювали з артилерії та мінометів – до 50 обстрілів щодня²⁵⁸. Основне ударне угруповання сил противника, яке штурмувало Донецький аеропорт, складали 16-та бригада спецназу Головного розвідувального управління генерального штабу РФ, 200-та бригада особливого призначення Південного військового округу (Ростов), механізований батальйон і танкова рота 4-ї окремої гвардійської Кантемирівської танкової бригади, батальйон 22-ї окремої бригади ГРУ ГШ РФ, штурмова рота 106-ї гвардійської дивізії повітряно-десантних військ²⁵⁹. Попри численні спроби відбити аеропорт, об'єкт до кінця 2014 року перебував під контролем українських сил. Навіть застосовуючи системи «Град», «Ураган» та артсистему «Тюльпан», під прикриттям артилерійського та мінометного обстрілів бойовики, штурмуючи українські позиції, не могли досягти значних успіхів.

²⁵⁷ Бутусов Ю. Термінал і Термінатори: як довго захищатимуть Донецький аеропорт? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/terminal-i-terminatori-yak-dovgo-zahischatimut-doneckiy-aeroport-.html>.

²⁵⁸ Українські десантники, перебуваючи в оточенні в Донецькому аеропорту, примудрилися взяти в полон 7 російських військових [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://espresso.tv/news/2014/09/05/ukrayinski_desantnyky__perebuvayuchy_v_otochenni_v_doneckomu_aeroportu__prymudrylysya_vzyaty_v_polon_7_rosiyskykh_viykovykh.

²⁵⁹ У боях за аеропорт Донецька загинули три сотні військових РФ – Генштаб [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/12/4/7046452/>.

Натомість під час кожного зі штурмів противник зазнавав тяжких втрат. Так, заступник комбата 95-ї окремої аеромобільної бригади «кіборг» «Аскольд» повідомляв, що загалом лише протягом тижня загинуло понад 600 бойовиків: «До дня народження Путіна, наприклад, вони людей не шкодували. У боях в аеропорту сепаратисти гинули сотнями. За тією інформацією, яка до нас доходить, вони змогли вивезти звідти 600 загиблих, а інших навіть не змогли ідентифікувати. З нашого боку аеропорт прикривала реактивна артилерія»²⁶⁰. Тільки за 30 листопада 2014 року російські військовослужбовці в районі донецького аеропорту втратили вбитими близько 198 осіб, пораненими – 116²⁶¹.

Отже, на кінець 2014 року для воєнно-політичного керівництва Росії на донецькому фронті склалася досить непроста воєнно-стратегічна ситуація. З одного боку, завдяки припиненню вогню українською стороною після підписання Мінської угоди російським військам удалося додатково захопити ще 500 км² української території, відтісняючи українські сили все далі на Захід, з другого – таке їхнє просування ставало дедалі важчим і приносило значні втрати. Досягнення воєнного успіху ставало дедалі проблематичнішим. За цих умов В. Путіну було вкрай важливо примусити Україну підписати більш кабальні умови, близькі до капітуляції. Для цього треба було підтягнути резерви, щоб на початку нового 2015 року розпочати наступ на українські позиції. Перемир'я, якого дотримувалася українська сторона згідно з Мінськими угодами, надавало їм таку можливість.

Українське ж командування вважало, що в зимовий період, незручний для наступу, і тим більше в Різдвяні свята, Росія

²⁶⁰ Щоб взяти Донецький аеропорт до дня народження Путіна угробили понад 600 бойовиків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://espresso.tv/news/2014/12/03/schob_vzaty_doneckyy_aeroport_do_dnya_narodzhennya_putina_uhrobyly_ponad_600_boyovykiv.

²⁶¹ Міноборони РФ звітувало про втрати в аеропорту Донецька: понад 300 осіб [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/12/7/7046710/>.

не наважиться на активні бойові дії. В цих умовах В. Путін передав через В. Медведчука листа П. Порошенку, в якому наполегливо пропонував відійти від зафіксованої в Мінському меморандумі від 19 вересня 2014 року лінії розмежування й легітимізувати лінію розмежування на 13 січня 2015 року. Тобто лінію, яка проходить значно далі на Захід від установленої Мінським меморандумом і яка включає українські території, захоплені вже після його укладення. За таку згоду українській стороні пропонувалося отримати під свій контроль невелику ділянку в районі Дебальцевого і Попасної, захоплену бойовиками. Натомість Донецький аеропорт, згідно з узгодженою «мінською лінією», мав би відійти сепаратистам.

Понад те, за інформацією часопису «Дзеркало тижня», росіяни і сепаратисти взагалі категорично відмовилися від демаркації будь-яких ліній. «Цілком очевидно, що вони не мають наміру виконувати мінські домовленості – ні окремі їх пункти, ні, тим більше, у цілому. Прикриваючись гарними словами про мир, Кремль продовжує наступ...»²⁶². Отримавши відмову, В. Путін віддав розпорядження про черговий наступ. Скориставшись тим, що українське командування дозволило російським підрозділам та бойовикам під час режиму припинення вогню, який тривав усі новорічні та різдвяні свята, зайняти без бою вигідні рубежі, вони атакували українських бійців з багато вигідніших позицій і 18–21 січня 2015 року таки захопити аеропорт, незважаючи на його героїну оборону.

Після взяття під контроль Донецького аеропорту основним завданням Генштабу збройних сил Росії на виконання наказу В. Путіна стала ліквідація плацдарму українського угруповання, яке заглибилось у територію, контрольовану проросійськими бойовиками в районі Дебальцевого. Це місто займало

²⁶² Лист Путіна Порошенку: повний текст і «путінська» карта лінії розмежування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dt.ua/UKRAINE/list-putina-poroshenku-povniy-tekst-i-putinska-karta-liniyi-rozmezhuvannya-162278_.html.

важливе стратегічне положення, оскільки пов'язувало Луганськ і Донецьк важливими залізничними і шосейними транспортними комунікаціями. Подальша стратегічна мета противника полягала в тому, щоб, захопивши Дебальцеве, розвинути наступ і взяти Артемівськ, Краматорськ і на кінцевому етапі захопити Харків²⁶³. Таким чином, просунувшись углиб території України, воєнно-політичне керівництво Росії мало би завершити реалізацію сценарію плану «Новоросія» у 2015 році. Для реалізації цього плану російський генштаб розробив фронтову операцію із застосуванням танків, важкої артилерії та реактивних систем залпового вогню²⁶⁴.

Операція мала проводитися у два етапи. На першому етапі передбачалося захопити вигідний плацдарм для штурму Дебальцевого й досягти оперативного оточення українського угруповання в районі цього населеного пункту, яке пізніше отримало назву «дебальцевський котел». Під час другого етапу перед військами противника постали три завдання. Перше – повністю оточити українське угруповання, розсікти його на декілька частин і повністю знищити. Вирішення цього завдання дало би змогу успішно вирішити друге завдання – взяти Дебальцеве, що створило би сприятливі оперативні можливості приступити до третього головного завдання – розвинути наступ на вказаних стратегічних напрямках.

Перед українськими ж військами стояло завдання не допустити просування російських військ углиб території України. На оперативному рівні бойове завдання полягало в тому, щоб стійкою обороною займаних рубежів і позицій наших

²⁶³ Аналіз Генерального штабу ЗСУ щодо бойових дій на Дебальцевському плацдармі з 27 січня до 18 лютого 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/analitichni-materiali/analiz-generalno-shtabu-zsu-shhodo-bojovih-dij-na-debaltzevskomu-placzdarmi-z-27-sichnya-do-18-lyutogo-2015-roku.html>.

²⁶⁴ Битва за Дебальцево: самая горячая точка на линии фронта [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/photoreport/05/02/2015/54d35b199a79475d8b5e497f>.

військ не лише зупинити переважаючі сили противника, а й завдати йому значних втрат і максимально знизити наступальний потенціал та, як наслідок, зірвати його задум. У тактичному плані першочерговим завданням було максимальне виснаження сил противника, що згодом полегшило б виведення українських сил з оточення та унеможливило би подальший наступ противника на оперативну глибину території України.

Однак ускладнення виконання завдання українським угрупованням сил у районі Дебальцевого зумовлювалося кількома обставинами. По-перше, військовим частинам і підрозділам України в секторі «С» було заборонено вдаватися до активних, тим більше наступальних дій, відповідно до Мінського меморандуму від 19 вересня 2014 року. Це прирікало їх на пасивну оборону, позбавляло можливості маневру і врешті-решт запрограмовувало на неминучу воєнну поразку. По-друге, окреслені лінії фронту в районі Дебальцевого не давали можливості створити глибоку ешелоновану оборону й надавали противнику перевагу в проведенні наступальних дій одночасно з трьох напрямків. Уразливість такого становища була очевидною, проте воєнно-політичне керівництво України свято вірило в непорушність Мінського меморандуму, а відтак було впевнене, що російські війська та бойовики не вдаватимуться до наступальних дій і не порушать лінію розмежування, встановлену цим Меморандумом. По-третє, відстань між флангами українських військ на південь від Дебальцевого складала лише 12 км, що давало противнику змогу вести вогонь з реактивних систем залпового вогню та артилерії на всю глибину розташування українських підрозділів²⁶⁵. Війська сектора практично весь час перебували у вогневому мішку. По-четверте, частина мешканців Дебальцевого підтримувала незаконні збройні формування, тому з їх допомогою бойовики отримували повну і детальну інформацію про українські війська та важливі позиції практично в режимі реального часу.

²⁶⁵ Битва за Дебальцево: самая горячая точка на линии фронта.

По-п'яте, жодних фортифікаційних споруд лінія оборони українських військ не мала. Як згадує один з учасників оборони Дебальцевого: «Усе робили своїми силами – звичайні бліндажі, перекриті звичайними колодами. Час окопатися був, але це не розв'язувало проблеми; ми вкопувалися лопатами, а противник – тракторами. Якщо у нас перекриття були дерев'яні, то в них залізобетонні доти відливались»²⁶⁶. Система спостереження за противником була практично відсутня. Протяжність лінії зіткнення сторін у районі Дебальцевого становила близько 90 км і в умовах пасивної позиційної оборони не давала змоги створити потрібну щільність сил та засобів для суцільної оборони, оскільки противник проводив активні дії на інших напрямках. Фактично дії українських військових були повністю сковані: з одного боку – активними і маневреними діями противника, а з другого – Мінською угодою.

Позначилася неукомплектованість бойових частин та підрозділів. «Зі складу бригади воює одна, дві батальйонно-тактичні групи, зі складу батальйону виділяються роти. Більшість бойових завдань на фронті виконують підрозділи, що за чисельністю не перевищують ротно-тактичної групи. Про якусь концентрацію сил не йдеться. В умовах боротьби з ударними загонами найманців та російськими військами окремі роти вже не можуть виконувати повноцінні завдання»²⁶⁷.

Неукомплектованість і малий наряд сил призвів до порушення стійкості оборони, коли вимоги тактики дій підрозділів в обороні грубо порушувалися. Так, при протяжності ліній фронту 90 км ротні тактичні групи, які, за статутами, мали обороняти район шириною 1,5–2,0 км, а батальйони – 3–5 км були змушені утримувати ширину фронту, яка у два-три рази перевищувала вказані нормативи. Відсутність воєнного стану

²⁶⁶ Дебальцево. Как это было. Исповедь разведчика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/special-projects/debaltsevo/>.

²⁶⁷ Бутусов Ю. Війна і вина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/viyna-i-vina_.html.

й формат АТО призводили до неукомплектованості підрозділів та ігнорування командирами і штабами канонів військової тактики, що, знову ж, призводило до втрат і поразок.

По-шосте, з усього українського угруповання, яке перебувало в районі Дебальцевого, бойовий досвід мали не більше 1%²⁶⁸. Решта були щойно відмобілізовані й не підготовлені до бойових дій. Сили противника мали значну чисельну й технічну перевагу по всіх зразках важких озброєнь, зокрема по танках утричі, по артилерії – в чотири рази²⁶⁹.

По-сьоме, незастосування повнокомплектних батальйонних груп і бригад призводило до втрати бойового злагодження і взаємодії. Бригади були розосереджені дрібними частинами по передовій і не воювали злагоджено разом. Ефективне бойове управління ними і взаємодія значною мірою були втрачені.

Таким чином, Дебальцеве показало весь «блиск і вбогість» українського гібридного миру, утримувати який була покликана «стратегія страуса». Вад цієї воєнно-політичної, а радше, політико-дипломатичної стратегії позначилися на стратегічному, оперативному й навіть тактичному рівнях. Після поразок на кордоні, під Іловайськом та підписання Мінської угоди у вересні 2014 року воєнно-політичне керівництво перейшло до пасивної позиційної оборони, яка відповідала б основному стратегічному пріоритету української влади – вирішенню конфлікту з Росією виключно політико-дипломатичними засобами. Цій політичній меті була підпорядкована вся логіка ведення бойових дій українськими військами, хоч вона й суперечила логіці ведення війни.

Оскільки офіційно українська влада не визнавала війни, то, відповідно, й ця логіка разом з принципами воєнного мистецтва нею цілковито ігнорувалася. Мінські угоди передбачали

²⁶⁸ Дебальцево. Как это было. Исповедь разведчика.

²⁶⁹ *Шрамович В.* Год спустя: как выходили из Дебальцево. Би-би-си Украина, 05.02.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2016/02/160205_ru_s_debaltseve_vj_anniversary.

перемир'я, а отже, війська не могли проводити наступальні й контрнаступальні дії. Формат АТО не передбачав проведення повноцінних воєнних операцій, котрі виходили б за межі анти-терористичних дій, а відсутність війни не дозволяла укомплектовувати війська і формувати резерви за штатами воєнного стану.

Таким чином, усе планування бойових дій та управління ними було жорстко обмежене форматом АТО й вимогами Мінської угоди. Керівництво країни в цьому політико-дипломатичному форматі визначило своєю головною воєнно-політичною метою не нанесення поразки противнику чи тим більше отримання перемоги над ним, а зниження ескалації бойових дій. Така мета обумовлювала відповідні принципи «стратегії страуса» щодо ведення і планування бойових дій українською стороною. Згідно із цими вимогами:

- 1) лінія фронту мала бути стабілізована в поточній конфігурації;
- 2) українське керівництво не повинно планувати й готувати якихось активних наступальних операцій;
- 3) слід було максимально обмежити можливість ведення активних бойових дій з української сторони, щоб знизити ймовірність бойових втрат серед особового складу, озброєння і воєнної техніки;
- 4) локалізувати конфлікт у рамках окупованих територій;
- 5) будь-які бойові зіткнення є неприйнятними, оскільки суперечать дипломатичній стратегії;
- 6) військового вирішення конфлікт не має, окуповані території будуть звільнені виключно політико-дипломатичним шляхом. При цьому навіюється думка про мир за будь-яку ціну²⁷⁰.

²⁷⁰ Бутусов Ю. Термінал і Термінатори: як довго захищатимуть Донецький аеропорт?; *Новости дня: Порошенко исключает военное решение конфликта на востоке* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.utro.ua/ru/zhizn/novosti_dnya_poroshenko_isklyuchaet_voennoe_reshenie_konflikta_na_vostoke_irlandiya_ratifitsirovala_sa_ukrainy_s_es_tranzit_gaza_cherez_ukrainu_perekroyut_v_2019_g1422459808.

Таким чином, якщо в часи Другої світової війни для Радянського Союзу головним було гасло: «Нам потрібна перемога, одна на всіх, ми за ціною не постоїмо», то в умовах гібридного миру для українського керівництва цю тезу доречно перефразувати так: *«Нам потрібен мир, один на всіх, ми за ціною не постоїмо»*. Керуючись таким гаслом на фронті українські військові відверто розслабились і вже частково почали відвід військ із Дебальцевського виступу, будучи впевненими, що противник – договірно-слухняний і свято виконує Мінські угоди, тож із його боку на жоден наступ очікувати не варто.

При цьому українське воєнно-політичне керівництво цілковито проігнорувало ситуацію, коли російські війська разом з бойовиками вже з 27 січня 2015 року почали наступ на позиції українських військ, щоб опанувати домінуючі висоти навколо Дебальцевого, захопити села Калинівку й Логвинове і таким чином повністю перекрити постачання українських військ по трасі Артемівськ – Дебальцеве. Очевидно, українське військове командування розраховувало також на те, що російське військове командування на чолі із заступником командувача сухопутних військ ЗС РФ генерал-полковником О. Ленцовим не наважиться наступати на позиційну оборону навколо Дебальцевого, оскільки зазнає великих втрат.

Інша надія полягала в тому, що цей наступ буде зупинений дипломатичним шляхом, тобто підписанням нової Мінської угоди, про яку А. Меркель і Ф. Олланд домовилися з В. Путіним під час їхнього візиту до Москви 6–7 лютого 2015 року²⁷¹. Та попри те, що 12 лютого 2015 року така угода під назвою «Комплекс заходів з виконання Мінських угод» була підписана і в ній першим пунктом передбачалося «негайне і всеохоплююче припинення вогню в окремих районах Донецької і Луганської областей України та його суворе дотримання, починаючи

²⁷¹ Меркель і Олланд закінчили зустріч із Путіним, але робота над урегулюванням продовжиться – речник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/26834371.html>.

з 00 час. 00 хв. (київський час) 15 лютого 2015 року», наступ російських військ на Дебальцеве не припинився.

В. Путін погодився підписати чергову Мінську угоду лише заради того, щоб, користуючись припиненням вогню з українського боку, полегшити російським військовим разом з бойовиками захопити Дебальцеве, створити котел і знищити в ньому угруповання українських військ і тим самим завдати Україні остаточної воєнної поразки, після чого її капітуляція стане неминучою. Невипадково під час зустрічі в Мінську В. Путін упевнено заявив учасникам переговорів: «Виходимо з того, що оточені в Дебальцеве 6–8 тисяч силовиків складуть зброю»²⁷². Наступного дня після підписання угоди його прес-секретар Д. Песков нахабно зазначив, що українські військові перебувають у «дебальцевському котлі», але намагаються вибитися з нього, порушуючи цим режим припинення вогню²⁷³.

При цьому В. Путін був упевнений, що жодних наслідків після грубого порушення ним нової Мінської угоди – 2, на якій ще не висохли чорнила, для нього не буде, як і після порушення першої угоди. Натомість українське керівництво плекало надію, що масова загибель мирних жителів Дебальцевого й сам факт порушення нової Мінської угоди призведе до посилення санкцій проти Росії та надання воєнної допомоги з боку Заходу. Проте жодних санкцій не було додатково запроваджено і жодної допомоги Україна не отримала, попри те, що в результаті обстрілів загинули понад 500 жителів Дебальцевого.

Укотре Мінські угоди й одностороннє припинення вогню українською стороною стали гарною прелюдією наступальної операції Росії на Дебальцевому виступі, оскільки створили для її військ вигідні стратегічні умови. Українські ж підрозділи

²⁷² Путин призвал украинских силовиков в Дебальцево сложить оружие [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mir24.tv/news/politics/120517257>.

²⁷³ Песков заявил про возможный срыв перемирия била Дебальцевого [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2015/02/13/7058486/>.

перебували у фіксованій позиційній обороні й не могли утримати концентровані масові атаки на окремі опорні пункти. Не могли вони також завдавати флангові удари по противнику, щоб розбити атакуючі батальйонні тактичні групи, оскільки це також вважалось би «порушенням» Мінської угоди й режиму припинення вогню.

Єдина можливість утримати лінію оборони існувала лише в тому разі, коли опорний пункт прикривався масованим вогнем артилерії, а з її придушенням противником українська оборона навколо Дебальцевого була прорвана в лічені дні. На переконання військового аналітика Віктора Шевчука, «у Вуглегірську Збройні Сили України могли б, маючи досить невеликий резерв та прикриваючись артилерією, завдати два флангові удари по місту, ввівши в тил противника 10–15 штурмових груп, і якби в селищі був збудований “лабіринт оборони”, то атака бойовиків захлинулась би протягом двох діб, після чого вони з величезними втратами відійшли б. У такій ситуації взяття Дебальцевого противником складало б реальну проблему на місяці. Зрозуміло, що суцільну лінію оборони потрібно було б вибудовувати і по всьому периметру Дебальцевського виступу, що не було зроблено протягом багатьох місяців»²⁷⁴.

Слабкість української оборони полягала в тому, що вона була побудована із системи опорних пунктів в один тонкий ешелон по лінії зіткнення з противником. Другий ешелон, покликаний виконувати функцію «сил швидкого реагування», у вигляді бронетанкового угруповання для ліквідації проривів, був практично відсутній. Третій ешелон мала утворювати гаубична артилерія та резерв для поповнення першої лінії оборони. Тоді б у разі прориву тактичної групи противника, поки той не закріпився, упродовж декількох годин можна було б завдавати контрудар, підтягувати резерви й відновлювати оборону²⁷⁵.

²⁷⁴ *Шевчук В.* Дебальцево – тактика и стратегия (о чем молчат военные) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rusjev.net/2015/03/07/debaltsevo-taktika-i-strategiya-o-chem-molchat-voennyye/>.

²⁷⁵ Там само.

Насправді ж «спостерігалася картина, коли при нестачі резерву затикають дірки на плацдармі “то там, то там”. А нестача резерву була пов’язана передусім з багаторазовою перевагою противника в зоні Дебальцевського виступу на більшості напрямків. Коли український батальйон атакують три-чотири батальйони противника з різних напрямків, варто задуматися – а чи вдасться тривалий час утримувати виступ такими силами? Коли 3000 бійців ЗСУ атакують близько 12 000 бойовиків противника з різних напрямків, за умови, що комунікації повністю прострілюються, результат рано чи пізно буде передбачуваний, оскільки рано чи пізно плацдарм буде взятий»²⁷⁶.

Юрій Бутусов має рацію, коли, аналізуючи причини українських військових поразок, стверджує: «Хаос і безвідповідальність на фронті починаються, зрозуміло, із самого верху. І причина коротка й зрозуміла – АТО. Усе, що відбувається в Донбасі, цілком суперечить нормативній базі, статутам ЗСУ і Кримінальному кодексу. Закон про проведення антитерористичної операції передбачає, що АТО проводиться в мирний час. Війна – це зовсім інший юридичний статус військ. А регламентування дій військ під час АТО визначають закони мирного часу... <...>. Фактично АТО – це “недовійна”, а юридично – це мирний час, заборона на обмеження прав військовослужбовців і мирних громадян. Де-факто ми відбиваємо агресію Російської Федерації, воюємо, але юридично війни немає, і це є ґрунтом для численних зловживань військового командування. Генеральний штаб киває політичному керівництву на “особливі умови” і виправдовує недотримання статутів і настанов щодо бойового управління невизначеним юридичним статусом»²⁷⁷.

Та головна причина всіх українських поразок, – застерігає Юрій Бутусов, – у відсутності системи військово-політичного керівництва державою у війні та організації оборони країни:

²⁷⁶ Шевчук В. Дебальцево – тактика и стратегия (о чем молчат военные).

²⁷⁷ Бутусов Ю. Війна не за статутом [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/viyna-ne-za-statutom-_.html.

«Відсутність такого штабу, який міг би стати Ставкою верховного головнокомандувача, є основною невирішеною проблемою. Відсутність штабу промовисто демонструє, що керівництво України, як і раніше, погано розуміє, що таке війна як системне явище, і не уявляє собі тих ризиків і підходів, які необхідно вирішувати під час війни. Перемога на Сході можлива в найкоротший термін, якщо операція здійснюватиметься не як воєнна, а як військово-політична. А поки що відсутня єдина координація та оперативне ухвалення рішень з питань АТО на державному рівні. Діє режим ручного управління. Це цілком розмиває відповідальність виконавців і перетворює ухвалення рішень на дуже складний і вкрай зарегульований бюрократичний процес»²⁷⁸.

Таким чином, комплекс системних прорахунків українського керівництва на воєнно-політичному, воєнно-стратегічному, оперативному і тактичному рівнях не міг не позначитися на головному – дипломатичному фронті, що знайшло своє відображення в новій угоді «Мінськ-2». Попри те, що нова угода передбачала всеосяжне припинення вогню й відведення важких озброєнь обома сторонами на однакові відстані з метою створення зони безпеки шириною мінімум від 50 км до 140 км залежно від калібру цих озброєнь, а також верифікацію виконання цих положень з боку ОБСЄ, вона відображала реальне співвідношення сил після втрати українськими військами Дебальцевського виступу. В. Путін не зміг завдати остаточної поразки українським військам під Дебальцевим. Проте шляхом незначних поступок, яких він не збирався дотримуватися, він дипломатично закріпив свою перемогу в інших десяти пунктах нової Мінської угоди та ще й уникнув застосування нових санкцій.

Таким чином, В. Путін отримав і закріпив у «Мінську-2» цілу низку воєнно-політичних і стратегічних переваг для досягнення своїх подальших політичних цілей у війні з Україною.

²⁷⁸ Бутусов Ю. Що має знати верховний головнокомандувач? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/scho-maye-znati-verhovniy-golovnokomanduvach-_.html.

По-перше, він відсунув лінію фронту вглиб України, подалі від можливого ураження своїх вразливих позицій та отримав важливий внутрішній залізничний вузол. Після взяття Дебальцевого в нього вивільнилися серйозні сили для організації наступу тепер уже на інших напрямках, що створювало необхідні передумови для досягнення подальших воєнно-політичних цілей. Аналітик Юрій Райхель зазначає: «Путіну зараз дуже важливо завдати наступної істотної поразки українській армії з метою її деморалізації та посилення настроїв про зраду в тилу. Метою кремлівського плану є розхитування внутрішнього становища в Україні на основі воєнних поразок, що тривають»²⁷⁹.

По-друге, пунктами 10.4.5 і 9.11.12 В. Путін фактично зобов'язав Україну легітимізувати «ДНР» і «ЛНР» через місцеві вибори й надання відповідних конституційних гарантій, поставивши передачу контролю над кордоном офіційній владі Києва в залежність від виконання цих зобов'язань. Це, власне, вже само по собі створює, як зазначає видання *Financial Times*, «плацдарм для подальшого розчленування України». «Немає жодних ознак того, що Путін збирається знизити загострення своєї конфронтації з Україною та Заходом», – підсумовує *Financial Times*²⁸⁰.

По-третє, «Мінськ-2» показав слабкість і безпорадність Заходу перед атаками Кремля та його неспроможність до рішучих кроків з метою зупинити агресивну політику Путіна. 16-годинні перемовини в Мінську за участю лідерів України, Франції, Німеччини та Росії надали занадто мало сподівань на перехід до мирного часу та початок відновлення інфраструктури східних

²⁷⁹ Райхель Ю. Після Дебальцевого дипломатичного рішення на Донбасі немає [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/pislya-debalcevogo-dyplomatychnogo-rishennya-na-donbasi-nemaye>.

²⁸⁰ Цит. за: Сірук М. Амбіції Путіна простягаються значно далі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety/ambiciyi-putina-prostyagayutsya-znachno-dali-ukrayiny>.

регіонів держави. Фактично відбулася легалізація російської окупації захопленої на Сході України території. Загальна оцінка позиції на переговорах лідерів Німеччини та Франції залишалася поміркованою та м'якою стосовно агресії Росії проти України²⁸¹.

По-четверте, Президент П. Порошенко, з неймовірно низьким рейтингом довіри й у світоглядній політичній меншості, наполягав лише на особливому мирному врегулюванні питання виходу із війни з Росією. С. Гавриш має рацію, стверджуючи, що в разі такого способу виходу з війни історія людства «не має аналогів відновлення державності. Якщо це не бажання швидкої капітуляції. Попри те, що мирний процес не призвів до навіть мінімальних перспектив відновлення територіальної цілісності України. Навпаки, Мінськ дав час сепаратистам не лише створити адекватні по силі українським Збройним Силам потужні і сучасні збройні формування, які постійно перемагають, а й забезпечив створення політекономічної та соціальної квазідержавної інфраструктури Д/ЛНР. Саме вона, а не Київ, забезпечить процес проведення “демократичних” виборів і абсолютно передбачувану перемогу на всіх рівнях промосковських “ополченців”. Це кримський сценарій. Тільки модернізований і за принизливої участі Києва»²⁸².

Але П. Порошенко свято вірив В. Путіну, що «після легітимізації “Донбаської Новоросії” українською владою він дозволить нашим прикордонникам відновити делімітовані кордони і провести навіть їх демаркацію. Ну, хоча би повернутись на лінію кордону разом із “народною міліцією” вже легітимної квазіавтономної Донбаської республіки. Це при тому, що

²⁸¹ Основні виклики і ризики першої половини лютого 2015 р. // Виклики і ризики. Безпековий огляд ЦДАКР. – 2015. – № 3. – 16 лютого. – С. 4.

²⁸² Степан Гавриш: Підпорядковані. Гірші підозри, на жаль, справджуються [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrreal.info/ua/politika/82923-stepan-gavrish-pidporyadkovani-girshi-pidozri-na-zhal-spravdzhuyutsya>.

в Мінських переговорах Крим навіть не згадується, завдяки чому він зник з політичної дискусії очільників держави, а Росія використовує анексовану територію для витіснення України із морської економічної зони, багатой не тільки рибою, а й газом, нафтою та іншими ресурсами»²⁸³.

По-п'яте, угода «Мінськ-2» фактично передбачала повну амністію бойовикам і насамперед їхнім лідерам. Проте всім зрозуміло, що провести вибори за законодавством, прийнятим українським парламентом «за модальним погодженням» з бойовиками, які вже мають 50-тисячну озброєну до зубів армію, можливо виключно після закріплення відповідних змін до Основного закону. «Варто розуміти, – підкреслює С. Гавриш, – що подібне в політико-юридичному розумінні є зміною територіального статусу української держави і зміни форми її суверенітету – з унітарного на федеративний. А це вже компетенція всього українського народу, але не парламенту! При цьому президент, особливо не оцінюючи тип озброєного конфлікту на Донбасі, вимагає ввести туди (?) “обмежений миротворчий контингент миротворчих військ”. На лінію сучасного розмежування, в “сіру зону”, на територію, контрольовану сепаратистами, на колишній українсько-російський кордон? Для цього потрібна як мінімум резолюція РБ ООН і згода Путіна і сепаратистів. А їм це навіщо?»²⁸⁴.

По-шосте, завдяки Мінським угодам Росії вдалося перевести російсько-українську війну з міждержавного російсько-українського конфлікту у внутрішньоукраїнський конфлікт.

По-сьоме, Мінськими угодами Росія закріпила за собою в міжнародно-правовому полі й міжнародному співтоваристві статус «спостерігача», «посередника» і «миротворця» – «гаранта прав і свобод російського і російськомовного населення Донбасу», а не «воюючої сторони» чи «агресора», уникнувши

²⁸³ Степан Гавриш: Підпорядковані. Гірші підозри, на жаль, справджуються.

²⁸⁴ Там само.

відповідальності за скоєння агресії, котра класифікується як міжнародний злочин.

По-восьме, «Мінськ-2» зайвий раз підтвердив, що керівництво держави продовжує вірити у фетиш дипломатії, твердо наполягаючи, що саме українська ефективна дипломатія забезпечила великий успіх у 2015 році в протистоянні з Росією. «Це попри те, – зазначає С. Гавриш, – що наше МЗС навіть не спробувало внести резолюцію в РБ ООН щодо визнання Росії агресором і унеможливлення її голосування з питань України в цьому безпековому органі, де вона могла би приєднатися хоча би до ініціативи Франції, не билась за створення міжнародного трибуналу разом з іншими країнами – жертвами російського тероризму щодо Малайзійського Боїнгу, не заявляла жодних демаршів щодо вивезення з української території в Росію більше 100 високотехнологічних і дороговартісних заводів. І т. д., і т. п. Перелік надто довгий і сумний»²⁸⁵.

Основною ж причиною всіх цих поступок і негативних наслідків є те, що воєнно-політичне керівництво України прагне гібридного, а не стабільного миру, коли мир у категоріях «стратегії страуса» досягається не рішучими і продуманими рішеннями, а уникненням подібних рішень і намаганням змиритися з такою ситуацією в надії, що вона сама по собі якось вирішиться, а може, Захід рано чи пізно допоможе, навіть якщо той не лише не робить адекватних кроків, а й не збирається їх робити в майбутньому.

Натомість Росія моделює ситуацію та намагається діяти відповідно до логіки війни, яку вона розв'язала, і поступово втілює свої воєнно-політичні плани в життя. Логіка цієї гібридної війни чітко відображається в діях з реалізації стратегії «контрольованої ескалації»: Росія розв'язує війну, піднімаючи рівень воєнної ескалації, потім, висуваючи свої неприйнятні для жертви агресії вимоги, виступає в ролі миротворця,

²⁸⁵ Степан Гавриш: Підпорядковані. Гірші підозри, на жаль, справджуються.

дипломатично закріплюючи статус переможця на захоплених територіях, після чого вибудовує свою модель політичного режиму в державі чи на частині її території, виступаючи в ролі модератора ситуації та тенденцій її розвитку. Така модель поведінки Росії чітко простежувалась у її діях протягом двох років війни на Донбасі.

Ескалація бойових дій протягом серпня 2014 – лютого 2015 років передбачала не лише завдання воєнної поразки Україні та знищення українських військ, а й створення ситуації хаосу на театрі воєнних дій у системі військового і державного управління в Україні, а також хаосу в українському суспільстві, передусім на Донбасі, в зоні бойових дій, що також включає знищення промислової та соціальної інфраструктури. Цей хаос мав породити міжнародну нестабільність, котра привела б лідерів Заходу в розпач. Після цього мала розпочатися дипломатична атака на Київ і Захід, покликана змусити їх прийняти умови Москви й закріпити їх у «мінських» та «нормандських форматах» чи двосторонніх сепаратних угодах. Далі Росія виступає в ролі гаранта-миротворця, російські війська на Донбасі одягають блакитні шоломи і таким чином легалізують свою присутність на території Донбасу «як гаранти мінських домовленостей і безпеки та незалежності ДНР і ЛНР».

Поки Україна залишається членом СНД, є можливість прикрити присутність подібних «миротворців» на Донбасі мандатом СНД, адже сам Президент України П. Порошенко висунув ідею введення миротворчих сил на Донбас. Цілком зрозуміло, що в умовах продовження бойових дій ніхто туди свої війська не пошле, окрім Росії, війська котрої вже й так присутні на Донбасі. Вони ж, до речі, за одно й забезпечать безпеку кордону «ДНР» і «ЛНР» з Росією, що вважатиметься відновленням контролю над українсько-російським кордоном згідно з тими самими Мінськими угодами.

Після такого «встановлення миру» Росія приступить до його «будівництва». «Будівництво миру» на окупованих територіях Донбасу включатиме: по-перше, створення на його

території потужного укріпленого району, що складається із цілої системи багатоешелюваної оборони, та формування боєздатного воєнного угруповання військ із трьох армійських корпусів; по-друге, проведення карально-поліцейської операції зі знищення непідконтрольних Москві збройних формувань та їхніх ватажків, а також незалежних бандформувань²⁸⁶.

По-третє, створення «тіньового» уряду на території Донбасу, який фактично має виконувати роль російської адміністрації окупованого регіону й із часом замінити владу бойовиків у «ДНР» і «ЛНР» під керівництвом Захарченка і Плотницького. Подібний досвід Росія вже відпрацювала на прикладі Південної Осетії. Головна мета такої модерації ситуації полягає в установленні безпосереднього управління регіоном російськими чиновниками. Із цією метою в грудні 2014 року була створена міжвідомча комісія РФ, яку очолив заступник прем'єр-міністра РФ Д. Козак, заступник міністра фінансів РФ Л. Горнін. У завдання цієї комісії входять вирішення соціальних питань, відновлення інфраструктури, торгівлі енергоресурсами та інші адміністративні питання. Лідери бойовиків у засіданні комісії участі не беруть²⁸⁷.

Модераційна функція Росії в її гібридній війні не обмежується лише створенням хаосу в Україні, а й полягає в маніпулюванні міжнародною ситуацією для послаблення країн ЄС, США та руйнації НАТО задля спричинення глобального хаосу в системі міжнародних відносин. Саме тому одним з ключових завдань В. Путіна стало послаблення Заходу, намагання змусити його відмовитися від підтримки України та, зрештою, підпорядкування вимогам Росії.

²⁸⁶ Эксперт рассказал, когда и как Путин уйдет из Донбасса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://charter97.org/ru/news/2015/6/22/156550/>.

²⁸⁷ Оккупированный Донбасс напрямую управляется чиновниками РФ – Bild [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.liga.net/news/politics/9819131-okkupirovannyy_donbass_napryamuyu_upravlyaetsya_chinovnikami_rf_bild.htm.

Для формування такої сприятливої для подальшого знищення України міжнародної ситуації В. Путін з вересня 2015 року втрутився у війну в Сирії. Своїми авіаційними бомбардуваннями та наземним наступом на сирійську опозицію він значно зміцнив режим Б. Асада, потіснив Туреччину, спрямував біженців у провідні країни ЄС і створив цілу систему загроз Саудівській Аравії, щоб та була зговірливішою в підвищенні світових цін на нафту. На додачу він ще й стимулював дії курдських та ісламських терористів проти Туреччини та ЄС. Загалом Захід перед таким каскадом загроз почав подавати чіткі сигнали до відновлення та поглиблення діалогу з Москвою з одночасним посиленням тиску на Київ щодо виконання ним взятих на себе мінських зобов'язань.

Та попри вигоди, отримані Росією від цих воєнно-дипломатичних та підривних кампаній, Київ не поспішав виконувати свою частину мінських домовленостей і утримував лінію оборони, яка утворилася після Дебальцевського котла. Хоча Україна опинилась у глибокій економічній і політичній кризі, що частина її території була окупована, але як держава вона продовжувала існувати. За два роки кінцева мета російської гібридної війни – знищення України як держави – так і не була досягнута. За два роки В. Путіну вдалося реалізувати повністю тільки перший етап воєнної кампанії. Другий етап так і не був завершений, адже російськими військами була захоплена лише частина Донбасу, й повноцінної «Новоросії» створити не вдалося. Пробити коридор з Донбасу до Криму воєнним шляхом також виявилось нереально. Не досягши повного розгрому Збройних Сил України, В. Путін наражався на власний «котел», коли українські війська могли легко перерізати цей коридор і скинути підрозділи російських військ в Азовське море. Тому щоб забезпечити життєдіяльність Криму Росія змушена будувати шляхопровід через Керченську протоку, який мав би з'єднати Крим з материковою Росією.

За цих умов у Росії залишалися лише два можливі варіанти продовження війни з Україною. Перший варіант полягав

у відновленні спроби створення «Новоросії» шляхом захоплення Росією Східної України. Цей варіант може реалізуватися через проведення широкомасштабної наступальної операції, яка передбачає воєнну окупацію, крім усієї території Донецької та Луганської областей, ще й прилеглих до Донбасу областей – Харківської, Дніпропетровської, Сумської, Чернігівської, Полтавської та частини Київської та Черкаської областей. За такого варіанта війни українська держава не мала б шансів на виживання, а її капітуляція стала б швидкою те неминучою. Захід був би поставлений перед фактом зникнення України і втручатися в ситуацію не став би, оскільки повернутися до попереднього стану вже було б неможливо. Такий план надавав би Росії значні міжнародні переваги і давав би змогу створити з території України плацдарм для подальшого наступу на Європу. Власне, для реалізації такого варіанта війни після «Мінська-2» штабом Західного військового округу РФ була підготовлена «Пояснювальна записка до Рішення про застосування угруповання військ “Північ” у спеціальній операції з нападу на Україну»²⁸⁸.

Відповідно до цього документа й додатків до нього, операція мала бути проведена за 15 днів протягом квітня – травня 2015 року. Головне завдання угруповання військ «Північ» у цій операції полягало в тому, щоб на кінець п'ятнадцятого дня завершити оточення основного угруповання українських військ і силових структур України на Сході України й повністю окупувати всі сім областей Східної України та взяти під контроль Лівобережну частину території Київської та Черкаської областей. План операції був затверджений 8–9 квітня 2015 року, а оперативне розгортання і створення угруповання військ (сил) «Північ» мали здійснюватися комбінованим способом і завершитися до 30 квітня 2015 року²⁸⁹.

²⁸⁸ Обнародованы подробности плана по захвату РФ Украины до Днепра [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.liga.net/news/politics/6032233-obnarodovany_podrobnosti_plana_po_zakhvatu_rf_ukrainy_do_dnepra.htm.

²⁸⁹ Там само.

Головна роль у цій фазі гібридної війни проти України, як видно зі згадуваного «Рішення», відводилася військам, тобто воєнним засобам ведення війни. У пояснювальній записці ретельно і з особливим цинізмом перераховується, які військові частини та об'єкти інфраструктури України повинні бути знищені ударами з повітря або ракетно-артилерійськими ударами. У кожному разі вказані точні географічні координати баз української армії, національної гвардії, укріпрайони, блокпости й інші важливі елементи оборонної інфраструктури України. Детально розписана методика і тактика дій розвідувально-диверсійних груп противника, спрямована на максимальне прискорення просування російських військ територією Лівобережної України²⁹⁰.

Управління наступальною операцією планувалося здійснювати з міста Курська. Наступ мав здійснюватися за двома напрямками, для чого війська угруповання «Північ» складалися з двох частин: угруповання військ «Полтава» з виносним пунктом управління в Краснопіллі, яке мало наступати в напрямку Донське – Машівка, та угруповання військ «Київ» з виносним пунктом управління у смт Томаровка, яке мало наступати в напрямку Богодухів – Лубни – Київ. Зі східного напрямку мало наступати вже розгорнуте угруповання військ «Донбас» у напрямку Донське – Орчик²⁹¹.

До угруповання військ «Північ» мали входити підрозділи й частини 6-ї окремої танкової бригади 1-го, 15-го, 2-го, 13-го мотострілецьких полків 1-ї танкової армії; 9-ї окремої мотострілецької бригади 20-ї армії, 135-ї та 25-ї окремих мотострілецьких бригад 6-ї армії; 336-та окрема бригада морської піхоти Балтійського флоту РФ. До авіаційного угруповання входили 47-й авіаційний полк (12 СУ-34), 549-та авіаційна база (5 Мі-24), 378-ма авіаційна база (7 Мі-24), 15-та бригада армійської авіації. Угруповання сил спеціального призначення складалось

²⁹⁰ Обнародовані подробиці плану по захваті РФ України до Дняпра.

²⁹¹ Там само.

із загонів 2-ї та 16-ї бригади спеціального призначення. Угрупування ракетних військ складали 26-та ракетна бригада 6-ї загальновійськової армії та 113-та ракетна бригада 1-ї танкової армії²⁹².

Головними завданнями підрозділів і частин угруповання військ «Північ» у наступальній операції були:

- 1) нанесення Збройним Силам України групових і окремих вогневих ударів;
- 2) знищення українських військових підрозділів;
- 3) проведення рейдових дій;
- 4) оточення, розгром і блокування українських військ;
- 5) висадка тактичних повітряних десантів, блокування і знищення критично важливих об'єктів у глибині оборони України;
- 6) установлення контролю над транспортними комунікаціями (автомобільними дорогами, залізничними вузлами, летовищами);
- 7) створення зони безпеки і взяття під контроль усієї території Лівобережної України²⁹³.

Хоча і не головна, проте важлива роль у цій фазі гібридної війни відводилася проведенню масштабних інформаційних операцій, основним завданням яких було переконання українських військових, українського суспільства та міжнародної спільноти в тому, що бойові дії ведуть підрозділи 1-го і 2-го «армійських корпусів» «ДНР» і «ЛНР». Для цього мали бути задіяні всі інформаційні агенції Росії, засоби масової інформації, телеканали та Інтернет. Не менш важливі завдання інформаційного наступу полягали в деморалізації підрозділів Збройних Сил України, спонукання їх до дезертирства, здачі в полон, залишення своїх позицій. Серед методів такої інформаційної війни – демонстрація «звірств» і «жорстокості» українських військових до місцевого населення. Російський спецназ, перевдягнутий у форму української Національної гвардії, мав

²⁹² Обнародовані подробиці плану по захвату РФ України до Дняпра.

²⁹³ Там само.

імітувати проведення диверсій на території «ДНР» і «ЛНР» із широким висвітленням в іноземних засобах масової інформації. Мала вестись також посиленна антиукраїнська й антиамериканська пропаганда в міжнародних засобах масової інформації з метою внесення розколу в американсько-європейські та американсько-українські відносини.

Для інформаційного забезпечення військової наступальної операції вже в березні 2015 року російські інформаційні війська розгорнули нову хвилю потужних інформаційних атак на Україну з метою ініціювання провокацій та дестабілізації ситуації, котрі мали призвести до виникнення хаосу в Україні, що значно полегшило б нове російське воєнне вторгнення на українську територію. Паралельно російська пропаганда озвучувала політичні вимоги до українського уряду, які Росія ультимативно висувала завжди і які були викладені в угодах «Мінськ-2», зокрема: відмова від Кримського півострова, легалізація бойовиків за підсумками виборів, котрі означали б закріплення російської влади на контрольованих сепаратистами територіях, фактична федералізація країни й відмова від Угоди про асоціацію з ЄС²⁹⁴. Таким чином, новий інформаційний наступ Кремля вже використовував переваги угоди «Мінськ-2» для Росії як політичного характеру стосовно зміни політичного устрою України, так і самі умови перемир'я.

Проте реалізація такої масштабної наступальної операції наражала Росію на кілька суттєвих ризиків військово-стратегічного і воєнно-політичного характеру.

По-перше, проведення операції не гарантувало російським військам стовідсоткового успіху, що було не в правилах В. Путіна. За розрахунками штабу Західного військового округу Російської Федерації, в смузі дій угруповання військ «Північ» йому протистояло угруповання Збройних Сил України, яке

²⁹⁴ Кремль готовится к новой «русской весне» на Донбассе – Левус [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.profi-forex.org/novosti-mira/novosti-sng/ukraine/entry1008247392.html>.

налічувало 49 тис. особового складу, з них 28 тис. складали бойові підрозділи: 22 тис. на передньому краї і 6 тис. – у тактичному резерві, 340 танків, 1420 бойових броньованих машин, близько 600 артилерійських гармат, 130 реактивних систем залпового вогню, 36 бойових літаків.

Виділений з російського боку наряд сил для проведення наступальної операції складав близько 30–32 тис. особового складу, 47 бойових літаків, близько 300 танків, близько 100 реактивних систем залпового вогню, 7 ракетних дивізіонів (42 пускові установки тактичних та оперативно-тактичних ракет). Як видно зі співвідношення сил, російське військове командування мало перевагу в бойовій авіації та силах ракетних військ і розраховувало на повне вогневе ураження українських сил, після якого завдання армійських мотострілецьких підрозділів обмежувалися лише придушенням уцілілих після вогневих нальотів залишків та локальних пунктів спротиву частково знищених українських підрозділів.

Такий наряд сил не був розрахований на прорив позиційної ешелонованої української оборони, виходячи з факту її відсутності. У випадку ж, якби російська авіація, ракетні війська й артилерія не змогли би повністю знищити українські війська, котрі перебували в обороні, успіх операції не перевищував би 50%. Адже сили українських військ будуть приблизно рівними російським наступаючим військам. Водночас досвід оборони Донецького аеропорту і Дебальцевського виступу показав, що для завоювання цих плацдармів російським військам і сепаратистам довелося підтягувати свої сили майже з усіх напрямків, щоб досягти дво-трикратної переваги. Тим самим вони оголили практично всю лінію фронту, чим створили небезпеку самим потрапити в оточення українських військових. Але українські війська дотримувалися режиму перемир'я, а штаб АТО не планував наступальних дій, тож цього й не сталося б.

По-друге, проведення інтенсивних наступальних дій російськими військами та бойовиками під Іловайськом, у Донецькому аеропорті та на укріплених позиціях українських підрозділів

на Дебальцевському виступі призводило до значних втрат в особовому складі та бойовій техніці, що йшло всупереч стратегії «контрольованої ескалації», оскільки втрати перевищували очікувані здобутки. Так, після анексії Криму ціна здобутків В. Путіна у війні з Україною зросла на порядок, що змусило його з більшою обережністю ставитися до прийняття рішення на проведення наступальної операції.

По-третє, за підрахунками американських військових аналітиків, подібна наступальна операція вимагала б значно більших військових ресурсів і сил, ніж ті, які Росія планувала для наступальних дій. Адже угруповання «Північ», згідно з планом операції, мало захопити територію 222 тис. км², на якій мешкають близько 13 млн осіб, і просунутись у глибину території України на відстань понад 400 км. Та основна проблема, за передбаченнями американських аналітиків, могла виникнути в російських військ після захоплення цієї території. Таким чином, щоб повністю придушити спротив українських військ і цивільного населення, наряд російських військ мав би бути збільшений у три-чотири рази і складати від 91 до 135 тис. військовослужбовців, а за наявності повстанського руху для повного контролю над цим великим регіоном Росії потрібно було б задіяти до 260 тис. осіб²⁹⁵, тоді як весь її склад сухопутних військ становить 280 тис. військовослужбовців. Для здійснення плану потрібна була б настільки масштабна мобілізація та передислокація російських збройних сил, що наміри Москви стали б очевидні й одразу викликали б занепокоєння в Європі та США. Тож переваги гібридної війни втратили б своє значення, оскільки вона стала б суто конвенційною та очевидною.

По-четверте, значні військові втрати на проведення загальної або часткової мобілізації в Росії призвели б до падіння підтримки авторитарного режиму В. Путіна в російському суспільстві, що поставило би під загрозу саме його існування.

²⁹⁵ Аналітики: Россия не найдет «хорошего варианта» вторжения в Украину [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.face-news.ua/news/2015/265885/>.

По-п'яте, у такій ситуації Захід був би позбавлений будь-яких підстав для зняття економічних і політико-дипломатичних санкцій з Росії.

По-шосте, втрата наступального потенціалу на українському фронті значно ускладнила досягнення В. Путіним глобальної мети цієї війни – зміни існуючого світового порядку на користь Росії.

Не в останню чергу потреба у знятті цих ризиків для Росії спонукала В. Путіна погодитися на відновлення російсько-американського діалогу, наслідком чого став візит держсекретаря США Джона Керрі в Сочі та проведення в резиденції російського президента російсько-американських переговорів 12 травня 2015 року. Лінія компромісу полягала в тому, що США запобігли подальшому військовому наступу Росії на Україну, проте Росія залишала за собою можливості для подальшого проведення гібридної війни проти України, значно зменшивши інтенсивність бойових дій, тобто конвенційної компоненти цієї війни. Цією формулою Дж. Керрі поставив на один щабель як неприйнятність подальших наступальних дій Росії як агресора, так і право України до збройного захисту своєї території як жертви агресії. Головною стала модальність Мінських угод, у рамках яких Росія вже не вважалась агресором, а війна, розв'язана нею проти України, стала вважатись «українською кризою».

Безумовно, в контексті цих преференцій Росії з боку США лежать ненадання Україні летальних оборонних озброєнь, що саме по собі зберігає перевагу Росії та бойовиків у співвідношенні сил над українськими військами на східному фронті, та зняття питання про перспективу членства України в НАТО. Так, на спільному брифінгу з міністром закордонних справ Росії С. Лавровим у Сочі після закінчення переговорів з президентом Росії В. Путіним Дж. Керрі підтвердив, що США наполягатимуть на повному виконанні мінських домовленостей і домагатимуться їх виконання від обох сторін. Використання сили будь-якою зі сторін було б, за словами Дж. Керрі, «надзвичайно

деструктивним»²⁹⁶. У такий спосіб Росія досягла компромісу зі США щодо реалізації другого варіанта – гібридної компоненти цієї війни та досягнення її цілей за допомогою механізму, прописаного в Мінських угодах.

Цілі такого плану гібридної війни можна розділити на першочергові, проміжні та кінцеву мету. Першочергові цілі полягають у легітимізації захоплення Криму та окупації Донбасу, створенні ситуації хаосу та дестабілізації України, зміні європейського вектора на проросійський, що дало б змогу Кремлю відновити пряме зовнішнє управління українським урядом. Досягнення цих цілей створить необхідні передумови для перетворення України на недієздатну державу, що кінець-кінцем призведе до втрати її державного суверенітету й установлення повного контролю Росії над українською територією, як це вже було не одного разу протягом XVII–XX століть. Так відкривається перспектива чергової втрати українцями не лише своєї державності, а й втрати самих себе як нації.

Особливості цієї гібридної моделі повалення державного суверенітету шляхом перетворення України на недієздатну державу «*fail state*» полягає насамперед у зовнішній провокації та генерації внутрішніх процесів у країні, таких як її фрагментація, занепад і колапс державних інституцій, котрі стають неспроможними виконувати свої соціальні функції. Таким чином, ця гібридна модель першочергово спрямована на ліквідацію внутрішнього суверенітету, а не зовнішнього, на відміну від класичної воєнної інтервенції. Втрата зовнішнього суверенітету стає наслідком, похідною повалення суверенітету внутрішнього.

Механізм Мінських угод відкриває В. Путіну можливість через зміну української Конституції нав'язати державній владі України свої правила поведінки, за якими мають існувати українське суспільство й державні інститути, і фактично змусити

²⁹⁶ Керрі – Путіну: скасування санкцій залежить від повного виконання мінських угод [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radio-svoboda.org/a/27013095.html>.

їх жити за правилами і законами російської влади, які політичні інститути української держави змушені були б установлювати в умовах високої ймовірності розширення ескалації бойових дій і воєнної агресії. У такий спосіб Росія позбавляє українську державу монополії на застосування насильства та контролю над українською територією чи її частиною. В результаті Україна втрачає зовнішній суверенітет, оскільки на її території починають реалізовуватися функції іншої держави – Росії.

У такому разі Україна втратила б незалежність і не могла б реалізовувати свою правосуб'єктність, оскільки це право обмежувалось би діями іншої держави, як усередині України, так і за її межами. Україна втратила б свій суверенітет як територіально в результаті окупації її території, так і юридично в результаті позбавлення своєї правосуб'єктності.

Гібридна модель значно полегшує намагання Росії повалити державний суверенітет України, оскільки вона базується на експлуатації внутрішніх деструктивних чинників, які закладалися нею всередині української держави і суспільства ще до початку розв'язання війни. До таких деструктивних чинників варто віднести колоніальну історичну спадщину, російську культурну й мовну експансію та інші фактори, котрі вже розглядались у попередніх розділах. Важливими сучасними чинниками, на які спирається Росія, намагаючись позбавити українську державу суверенітету, є тотальна корумпованість постмайданної влади, колабораціонізм української еліти, масове зубожіння населення, економічний шок, що супроводжується стрімким знеціненням національної валюти, скороченням промислового виробництва, безправ'ям громадян перед свавіллям чиновників та правосуддя. Системною загрозою, котра веде до втрати дієздатності української держави, стала фактична «приватизація» панівним трансфер-класом та фінансово-олігархічними групами державних інститутів, що породило такі деструктивні явища, як утворення клієнтел, патронажних домовленостей, тотальне розкрадання державних ресурсів.

Усі ці деструктивні тенденції створюють надзвичайно сприятливе середовище для втілення Росією гібридної моделі повалення внутрішнього суверенітету України шляхом позбавлення її можливості контролювати свою територію та забезпечувати суспільні блага на мінімально необхідному рівні, що, власне, і є ознакою недієздатної держави. Професор Університету Вашингтона Дерік Брінкендорф виокремлює три виміри недієздатної держави: безпека, ефективність і легітимність²⁹⁷.

Яким чином війна, розв'язана Росією проти України, впливає на вказані три виміри недієздатності української влади? Війна створила найвищий рівень загрози національній безпеці України – як внутрішній, так і зовнішній, у результаті чого влада повністю втратила контроль над Кримом та окупованою територією Донбасу й частково – над прилеглими до цих територій регіонами. Був порушений державний суверенітет України. Ефективність державного управління виявилась надзвичайно низькою. Належне військово-політичне керівництво державою практично відсутнє, система військового управління перебуває в стані фрагментації та деградації. Влада неспроможна повністю контролювати територію та населення, за яке вона несе відповідальність. Втрата контролю над зазначеними регіонами в результаті російської воєнної окупації свідчить про втрату українським урядом загальнодержавного контролю.

З посиленням інтенсивності й тривалості бойових дій російських військ на Донбасі така ситуація може підірвати здатність центральної влади взагалі зберігати контроль над територією та населенням держави. Війна вже значною мірою підірвала економіку країни і призвела до глибокої політичної кризи. У результаті центральний уряд у багатьох випадках виявився неспроможним забезпечити суспільні блага, порядок і контроль в окремих містах і регіонах країни, що призводить до втрати його легітимності.

²⁹⁷ *Brinkendorf D. Governance in Post-Conflict Societies. Rebuilding Fragile States.* – Abingdon : Routledge, 2007. – 288 p.

Гібридний мир, відмова від досягнення перемоги над противником і «стратегія страуса», яку обрала чинна українська влада, ведуть не лише до стрімкої деморалізації суспільства та армії, а й до делегітимації самої влади. За півтора роки після обрання Президентом України Петра Порошенка рейтинг його підтримки в умовах гібридного миру, закріпленого в Мінських угодах, упав з 52% до 6,1%²⁹⁸.

У цьому контексті Мінські угоди є легітимним механізмом започаткування процесу втрати українською державою своєї дієздатності, а відтак, і державного суверенітету, оскільки їх виконання в частині проведення місцевих виборів на окупованих територіях і зміни Конституції України в умовах війни та контролю над цими територіями з боку Росії здатні призвести до фрагментації, занепаду й колапсу української держави.

Не випадково С. Гавриш застерігає: «Небезпека Мінська полягає в тому, що він формує й непередбачуваний внутрішній конфлікт, діапазон якого надзвичайно широкий: від масових протестів до “параду суверенітетів” регіонів. Тобто розколу державності. При цьому найбільшою небезпекою є те, що в політику протистояння неминуче буде вмонтована зброя, кількість якої на руках населення невпинно зростає на тлі стрімкого поглиблення корупції, росту невдоволення парамілітарних озброєних груп, які все більше політизують свою позицію, відмови політичної влади від реформ і домінування в управлінні державою олігархічних кланів і бізнес-кримінальних груп»²⁹⁹.

Основними формами гібридної моделі перетворення України на недієздатну державу є: 1) провокування та поширення сепаратизму на території України; 2) створення ситуації хаосу

²⁹⁸ Ющенко, Янукович чи Порошенко: хто швидше втрачав довіру українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.slovoidilo.ua/2016/06/01/infografika/polityka/yushhenko-yanukovich-chy-poroshenko-xto-shvydshe-vtrachav-doviru-ukrayincziv>.

²⁹⁹ Степан Гавриш: Підпорядковані. Гірші підозри, на жаль, справджуються.

в прилеглих до Росії регіонах України та в цілому в країні; 3) військова інтервенція та окупація регіонів, охоплених сепаратизмом; 4) створення на окупованих територіях квазідержав на кшталт «ДНР» і «ЛНР» та їх внутрішня і міжнародна легітимація шляхом місцевих виборів, зміни Конституції України, референдумів та офіційного закріплення їх у статусі «воюючої сторони» на переговорах у міжнародних форматах; 5) переведення окупованих територій та утворених на них квазідержав у пряме підпорядкування центральній владі Росії; 6) створення на території України кластерів, непідконтрольних центральній владі в Києві та українському уряду шляхом диверсійних дій та вербування місцевої влади і формування «п'ятої колони» на регіональному й загальнонаціональному рівнях.

Сепаратизм виявився ефективною формою руйнування дієздатності української держави. Сепаратизм на Донбасі був спровокований російською гібридною війною проти України, передусім її інформаційною компонентою, коли завдяки таким кліше, як «хунта», «фашисти», Росії вдалося делегітимізувати нову постмайданну владу в Україні. Швидкому поширенню сепаратистських настроїв сприяли також високий рівень маргіналізації населення Донбасу, його соціальна незахищеність, втрата українською державною ефективного функціонування на цій території та антиукраїнські настрої, які активно насаджувалися Партією регіонів. Будучи глибоко незадоволеними й розчарованими політикою нової центральної влади, маргіналізовані групи Донбасу захопилися ідеєю відокремлення від України та приєднання до Росії, що, власне, і забезпечило воєнну інтервенцію на цю частину української території. Далі настав етап від'єднання Донбасу від України шляхом створення квазідержав і надання їм певної легітимності. Першою сходинкою в цій легітимації стало встановлення монополії на засоби легітимного насильства і контролю над територією, її ресурсами та населенням. Проте в умовах існуючого хаосу на окупованих територіях це призводило до внутрішньої війни та збройних сутичок між різними маргінальними групами, загонами

бойовиків і банд за таку монополію. «ДНР» і «ЛНР» виявилися нездатними забезпечити верховенство права і правил на окупованих територіях і встановити повну монополію на застосування насильства, не кажучи вже про їх міжнародне визнання. Саме тому наступним логічним етапом стало пряме підпорядкування цих територій центральній владі Росії, яка намагається виконувати функції безпеки, ефективного управління цими територіями, а в перспективі – досягти як внутрішнього, так і міжнародного визнання своєї монополії на легітимне насильство і повний контроль над Донбасом. У подальшому така гібридна модель переноситиметься на інші території України залежно від спроможності Росії втілювати її на них.

Стратегію втілення такої гібридної моделі знищення державного суверенітету України в розв'язаній проти неї російської війни достатньо чітко описав Юрій Бутусов у своїх публікаціях. Вона полягає в такому:

1. Блокування роботи державних органів і нормальної ділової активності для дестабілізації української економіки.

2. Створення й легітимація маріонеткових структур влади.

3. Позиціювання сепаратистів як самостійних суб'єктів урегулювання.

4. Противник не має наміру домагатися воєнної перемоги у відкритому зіткненні, сепаратисти не прив'язані до якихось конкретних об'єктів і легко ними жертвують.

5. Створення некерованого хаосу, який має змусити Київ визнати свою нездатність самостійно впоратися з проблемою і просити миру на продиктованих з Москви умовах. Некерований хаос має виправдовувати дії Кремля в очах західної громадської думки.

6. Дії сепаратистів є продовженням інформаційної війни, яка має продемонструвати статус-кво, нав'язаний Кремлем. Сепаратистам треба продемонструвати не зайняті території, а максимально великі жертви з боку українських сил і мирних жителів. Саме жертви є наочною ілюстрацією некерованого хаосу. Активна частина терористичних і бандитських угруповань

Донецької та Луганської областей не перевищує 5–10 тис. осіб. Однак, маючи у своєму розпорядженні бази в Росії, вони поступово нарощують свою чисельність за рахунок російських найманців³⁰⁰.

Яка роль у цій гібридній моделі відводиться її суто воєнній складовій? Для втілення такої моделі достатнім є низький рівень інтенсивності бойових дій, які водночас мають довготривалий характер. Утілюючи таку модель, В. Путін застосовує «метод анаконди» – задушення України за допомогою постійно палаючого конфлікту на Донбасі, її ізоляції від Заходу, з використанням української корупції та приведення до влади в державі маріонеткового уряду. При такому методі конфлікт низької інтенсивності, як зазначає Ю. Бутусов, «вигідний Путіну, – війна дозволяє підтримувати кризу в Україні й відкидає її від інвестицій, відтягуючи ресурси. Оскільки прямим військовим вторгненням усю Україну захопити Кремлю вже не по зубах, Росія розраховує на розхитування внутрішніх проблем та проведення локальних атак. Хтось один повинен перемогти, а другий – змиритися зі своєю поразкою»³⁰¹.

Безумовно, конфлікт низької інтенсивності не передбачає значних втрат і задіяння великих ресурсів для Росії. Для його ведення не потрібне широкомасштабне вторгнення вглиб території України та проведення глибокої наступальної операції. При такому рівні інтенсивності Росія може обмежитися територією Донбасу та проведенням на цьому театрі бойових дій обмежених операцій, використовуючи менше ресурсів. Але в такому разі Росії доведеться остаточно відмовитися від побудови повномасштабного проекту «Новоросія» і перейти до урізаного його формату – у складі «ДНР» і «ЛНР», обмежених територіями Донецької та Луганської областей. Проте для цього російським військам і сепаратистам необхідно буде захопити всю Донецьку й Луганську області з можливим зайняттям

³⁰⁰ Бутусов Ю. Що має знати верховний головнокомандувач?

³⁰¹ Бутусов Ю. Війна і вина.

частини Харківської області для забезпечення самодостатності їхнього існування та виживання. Подальша ж окупація території України за такого сценарію виглядає проблематичною.

Відповідно до стратегії контрольованої ескалації та оперативного й оперативно-тактичного рівня застосування російських військ у російсько-українській війні відпрацьовується тактика ведення бойових дій. Вона підпорядкована також завданням воєнно-політичного рівня застосування «методу анаконди» для повного виснаження України та перетворення її на недієздатну державу, що дасть змогу поширювати російську владу на інші регіони держави за прикладом гібридної моделі, впровадженої на Донбасі.

Виходячи із зазначених воєнно-політичних цілей, тактика дій російських військ розрахована на ведення довготривалого конфлікту низької інтенсивності, спрямованого на повне виснаження України та її капітуляцію в кінцевому підсумку. У такому форматі ведення війни головними тактичними завданнями російських військ є: нанесення максимальних втрат українським військам у живій силі й техніці; ведення постійних «турбуючих» атак з метою повної деморалізації українських військових і втрати ними боєздатності; систематичне нищення опорних пунктів та інших елементів українських оборонних позицій до повної нездатності їх стримати наступальні дії російських військ тактичного рівня; мінімізація власних втрат кадрових російських військовослужбовців; досягнення максимальної чисельної, технічної та якісної переваги в рівні боєздатності, злагодженості та бойової стійкості над українськими силами.

Методи вирішення цих тактичних завдань достатньо чітко описує Ю. Бутусов у своїх публікаціях. «Сценарій бойових дій – війна малих груп на ділянках фронту з невисокою щільністю військ. Ці дії носитимуть маневрений характер. На першому місці в тактиці дій диверсантів, а також у протидиверсійних діях буде фактор раптовості. Об'єктами дій – завдання ударів не по найменш захищених об'єктах, а навпаки, в найуразливіших місцях. Саме тому противник активізував зараз

війну на комунікаціях у ближньому тилу українських військ і регулярно здійснює диверсійні рейди для мінування фронтових доріг на передовій»³⁰².

Принципи та способи тактичних дій також уже достатньо добре відпрацьовані противником у період ведення ним воєнної кампанії 2015 року, боїв за Донецький аеропорт і Дебальцеве.

До основних принципів тактики російських військ належать:

- досягнення технічної та чисельної переваги над підрозділами Збройних Сил України;
- комплексне і повноцінне забезпечення бойових дій російських військ розвідувальними даними, засобами радіоелектронної боротьби, протитанковими засобами, вогневою підтримкою та іншими технічними й матеріально-технічними засобами;
- досягання ефекту «випаленої землі» шляхом концентрації артилерійського наступу на позиції українських військ на останньому етапі проведення операції;
- досягнення високої влучності в нанесенні артилерійських ударів;
- досягнення високого рівня технічної оснащеності наступаючих російських військ;
- гнучкість застосування тактичних прийомів, методів і способів ведення бойових дій залежно від зміни тактичної обстановки, складу сил українських військ, характеру бойових дій та інших чинників;
- розширення тактичної глибини контролю над лінією розмежування сил і тиловими позиціями українських військ.

Тактичні прийоми і способи ведення бойових дій російськими військами українські військові експерти описують так: «Важливим елементом, окрім діяльності розвідувально-диверсійних груп (РДГ) у тилу українських військ, у бойовиків є розвідка боєм. Для цього в атаку за підтримки артилерії та

³⁰² Бутусов Ю. Коли закінчиться війна? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/koli-zakinchitsya-viyna-_.html.

броньованої техніки відправляються 1–2 ротні тактичні групи з метою виявити щільність вогню і слабкі місця в прямому вогневому зіткненні. Повторивши подібну тактику кілька разів, противник визначає орієнтовну кількість особового складу ЗСУ на обраному напрямку і завдає масований удар силами, переважаючими у 5–6 разів над тими, хто перебуває в обороні. Таким чином, наприклад, при атаці ротного опорного пункту в наступ іде батальйонно-тактична група (БТГ) противника. Для атаки батальйону застосовується 3–4 БТГ бойовиків. При цьому концентрація військ для атаки здійснюється за рахунок високої мобільності угруповання противника. Угруповання, атакувавши і захопивши один опорний пункт, залишає там заслін, доукомплектовується і перекидається на інший опорний пункт, там доукомплектовується і т. д. до нескінченності. Подібна тактика противника є досить ефективною проти підрозділів ЗСУ»³⁰³.

У короткотерміновій перспективі Кремль зосередиться на першочергових завданнях захоплення життєво важливих і стратегічних об'єктів промисловості та інфраструктури, а також ділянок місцевості, які мають стратегічне значення для подальшого «протиснення» української оборони й розширення окупованої зони до адміністративних кордонів Луганської та Донецької областей. Не менш важливим завданням буде нанесення систематичних втрат українським силам і подальше поширення нестабільності й хаосу на сусідні регіони України. Виходячи із цих завдань, головними напрямками інтенсивних бойових дій російських військ на тактичному рівні вже стали Авдіївка, де бойовики хочуть взяти під свій контроль Авдіївський коксохімічний завод, і місто Щастя, у якому розташована теплоелектростанція, що забезпечує електроенергією Луганську область. Планується також захопити Станицю Луганську, через яку пролягає важливий транспортний вузол. У планах

³⁰³ Шевчук В. Тактика и стратегия в Дебальцево. О чем молчат военные [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://antikor.com.ua/articles/31502-taktika_i_strategija_v_debaljtsevo._o_chem_molchat_voennye.

наступу – окупація північної частини Луганської області, по якій пролягає газогін, та півдня Донецької області, де розташований стратегічно важливий промисловий центр Маріуполь включно з його морським портом. Це дасть змогу зміцнити «ДНР» і «ЛНР» економічно за рахунок стратегічних підприємств і аналогічним чином підірвати економіку України. Із цією метою вже найближчим часом Кремль збільшить угруповання бойовиків удвічі³⁰⁴.

Аналіз воєнно-політичних цілей Кремля, стратегії й тактики їх досягнення російськими військами приводить експертів до невтішного висновку, лапідарно висловленого Ю. Бутусовим: *«Донбас не стане замороженим конфліктом – це буде постійна гаряча точка. Але масштаби конфлікту визначає вже не тільки Кремль. Донбас став не лише головною українською проблемою – він поступово перетворюється на головну проблему Росії»*³⁰⁵.

³⁰⁴ Шевчук В. Тактика и стратегия в Дебальцево. О чем молчат военные.

³⁰⁵ Бутусов Ю. Війна-2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/viyna-2015-_.html.

Розділ IV

Оцінка, прогноз та міжнародні наслідки російсько-українського конфлікту

§ 1. Комплексна оцінка російсько-української війни

Іноді героїзм полягає в тому, щоб називати
речі своїми іменами.

*Андрій Коваль,
український історик
і громадський діяч*

Для точної та всебічної оцінки російсько-української війни з дотриманням чіткої логіки і простоти потрібно визначити ключові характеристики цієї війни як певної форми конфлікту. До таких ключових характеристик належать структурні елементи російсько-українського конфлікту, оскільки саме вони складають його основний зміст.

Головним елементом структури конфлікту є його *суб'єкти*. У цьому сенсі постає проблема визначення *суб'єктності* російсько-української війни, особливо коли вона набуває гібридного характеру. Складність виявлення суб'єктів гібридної війни полягає в тому, що вони свідомо намагаються приховати свою суб'єктність, видаючи за суб'єкти інших гравців або

учасників конфлікту чи, навпаки, роблячи вигляд, що війни як такої немає, чи намагаючись видати стан війни за мирні стосунки. Таке небажання афішувати свою суб'єктність дає агресору можливість уникати відповіді на запитання: «Хто є агресором?», тобто уникати відповідальності за скоєння агресії та порушення міжнародного права.

Сторона, яка стала жертвою агресії, теж не хоче визнавати свою поразку або не має наміру вступати у відносини війни й тому маскує свою суб'єктність заявами про те, що «війни немає», або «війна (воєнний конфлікт) воєнного вирішення не має». У цьому випадку відмова визнавати свою суб'єктність мотивується бажанням уникнути відповідальності за поразку чи небажанням або нездатністю боронити себе і свою країну від агресора. У такому разі війна стає гібридною, коли насправді вона ведеться, але на декларативному рівні її існування не визнається. З іншого боку, вона видається за гібридний мир, якого насправді немає, оскільки миром вважається стан відсутності війни між двома сторонами.

Так, у російсько-українській війні Росія приховує свою суб'єктність, намагаючись виставити замість себе стороною війни «ДНР»/«ЛНР». Приховування суб'єктності дає Росії можливість уникати відповідальності за збройну агресію проти України та інтерпретувати цю війну як внутрішньоукраїнський конфлікт, у якому Росія є не суб'єктом, а посередником-спостерігачем. Таке приховування суб'єктності сформувало в міжнародного співтовариства стійкі уявлення про те, що Росія у «внутрішньоукраїнському конфлікті на Донбасі» відіграє роль миротворця і посередника, а не агресора. Маска посередника в «мінському процесі» знімає з порядку денного питання про воєнну окупацію Росією Криму та вимоги деокупації півострова.

Постмайданна влада України, прикриваючи стан війни гібридним миром у формі антитерористичної операції, також намагається уникнути відповідальності за невиконання конституційних обов'язків. Інша мотивація приховування нею своєї

суб'єктності пов'язана з побоюванням утратити бізнес-партнерів, розгнівити В. Путіна й наразитися на широкомасштабне вторгнення в Україну російських військ.

Суб'єкти конфлікту мають також чітко виражену ієрархічну структуру, до якої належать: *лідер*, який приймає рішення про початок війни; *соціальна група* – найближче соціальне оточення лідера; *соціальний прошарок* (певна етногрупа, класи, релігійний рух тощо); *держава*; *суспільство*. Рішення про воєнну агресію проти України у 2014 році приймалося В. Путіним, ініціатива завоювання та зруйнування Києва у XII ст. належала суздальському князю Андрію Боголюбському, військово вторгнення більшовиків в Україну у 1918 році і повалення УНР було здійснено за наказом В. Леніна і Л. Троцького. На цій підставі вважається, що ключову роль у війні та її завершенні відіграють лідери. Виходячи з такого бачення, політичні лідери країн Заходу схильні вважати, що з відходом від влади В. Путіна війна Росії з Україною закінчиться і Росія знову стане демократичною країною та відновить свій євроінтеграційний курс. Безумовно, ініціатором війни проти України був і залишається В. Путін. Він є носієм конфліктної свідомості, яка і спонукає його до прагнення знищити Україну як державу та змінити існуючий світовий порядок на користь Росії. Суб'єктивна роль лідерів воюючих країн у війні є надзвичайно ваговою, проте не варто її перебільшувати.

Війни між Росією та Україною тривали і до В. Путіна, вони, як ми з'ясували, виникали не одного разу протягом століть. В. Путін, приймаючи подібне рішення, виражав настрої та прагнення не лише російського політичного класу, а й *усього суспільства*. Крім того, рішення про розв'язання воєнної агресії проти України було колективним. Воно неодноразово обговорювалось і приймалося воєнно-політичним керівництвом країни на засіданні Ради безпеки РФ. Дозвіл на введення російських військ в Україну своїм рішенням від 1 березня 2014 року надала Рада Федерації Росії. Більше того, війну Росії проти України підтримали понад 70% населення Росії.

Це означає, що *російське суспільство також виступає в ролі суб'єкта цієї війни*. Хоча воно й не бере в ній масштабної участі, але, разом з тим, воно є носієм конфліктної свідомості і підтримує цю війну, про що свідчать дані соціологічних опитувань, наведені в попередньому розділі. До того ж, у війні проти України беруть участь тисячі представників різних верств російського суспільства, які йдуть на цю війну добровільно і мають підтримку та схвалення з боку російського народу.

Таким чином, суб'єктами російсько-української війни з боку Росії є російська держава в особі її лідера В. Путіна та його найближче оточення, воєнно-політичне керівництво країни, правлячий політичний клас і російське суспільство, представлене переважною більшістю російської еліти та населення Росії. Тож з відходом В. Путіна та його найближчого оточення від влади Росія не змінить своєї агресивної політики, і війна триватиме, оскільки вона відбиває потреби російського суспільства, які іншим, крім війни, шляхом у цей історичний проміжок часу задовольнити неможливо.

Важливою характеристикою *суб'єктності російської держави* у війні з Україною є її консолідованість із російським суспільством, яке виступає монолітним суб'єктом. Вона згуртовує суспільство навколо влади В. Путіна та його авторитарного профашистського режиму.

Чи є суб'єктами війни Росії з Україною «ДНР» та «ЛНР», яких Кремль намагається представити такими суб'єктами? Попри те, що вони є носіями насилля і конфліктної свідомості, спрямованої на знищення всього українського, їх не можна вважати повноцінними суб'єктами цієї війни на тій підставі, що їм не належить ініціатива в розв'язанні війни, вони не є самостійними й незалежними у своїх діях і рішеннях. Вони є продуктом і учасником цієї війни на боці Росії. Хоча Росія й намагається наділити «ДНР» та «ЛНР» міжнародною суб'єктністю з метою їх легалізації, вони також не мають статусу суб'єкта в міждержавних і міжнародних відносинах. Таким чином, вони є воюючою стороною на боці Росії, але не суб'єктом російсько-українського конфлікту.

Хто ж виступає носієм суб'єктності у війні з Росією з українського боку?

Основними суб'єктами війни в міждержавних відносинах є держави. Особливість російсько-українського конфлікту полягає в тому, що з українського боку основним суб'єктом конфлікту в умовах бездержав'я виступав сам український народ. Тож російсько-українські війни є частиною національно-визвольних змагань українського народу. Але коли ми розглядаємо російсько-український конфлікт в історичній ретроспективі, то термін «національний» ототожнюємо саме з поняттям «український народ», оскільки українці як нація в ті часи не були сформовані. Таким чином, українська нація не могла бути суб'єктом російсько-українських війн минулих століть.

Українську державу як суб'єкт російсько-української війни можна ідентифікувати тільки як українську козацьку державу (Гетьманщину), яка з 1654 року опинилася під протекторатом Московського царства і стала суб'єктом російсько-української війни 1658–1659 років, Українську Народну Республіку, котра була суб'єктом радянсько-української війни 1918–1920 років, та Україну як суб'єкт російсько-української війни, що розпочалася 2014 року. У решті випадків основним суб'єктом російсько-українських війн виступав український національний рух як прояв стремління до волі й державності українського народу.

З російського ж боку основним суб'єктом у всіх російсько-українських війнах виступала *російська держава, а не російський національний рух*. Поясненням такої відмінності є не миролюбність російської нації, а її розчиненість у російській державі. Саме російська держава є системоутворюючим ядром російської нації та саме їй належить ініціатива в розв'язанні російсько-українських війн. Саме російська держава є носієм насильства щодо українців у російсько-українському конфлікті. Якщо ж порівняти становище українських держав у російсько-українських війнах з Російською державою, то вони були досить слабкими і дуже невиразно проявляли свою суб'єктність у цих війнах, а більшою мірою не проявляли її взагалі.

Основну відповідальність за долю України у війнах з Росією брав на себе український народ замість кволих українських держав. *Відсутність української державності чи слабкість українських держав була однією з основних причин поразок українців у російсько-українських війнах XVII–XX століть.* На жаль, і в сучасній війні ця тенденція зберігається. Сучасна українська держава досить невиразно і слабо проявляє свою суб'єктність у війні з Росією, не визнаючи самого факту цієї війни, а відтак не ідентифікуючи себе як суб'єкт російсько-українського конфлікту. Проте, на відміну від минулих війн, у цій російсько-українській війні головним її суб'єктом виступає молода українська нація, сформована Євромайданом і попередньою історією національно-визвольних змагань.

Слабкість української держави, яка досить часто межує з проявами її недієздатності, як суб'єкта російсько-української війни, зумовлюється олігархічно-клептократичним режимом, установленим В. Януковичем і збереженим теперішньою постмайданною владою. За такого типу режиму владна еліта готова до капітуляції перед агресором заради збереження влади і привласнення фінансово-економічних ресурсів країни. Цим пояснюється практична відсутність дієвого військово-політичного керівництва в Україні, здатного приймати адекватні і правильні рішення. Про те, що сама *українська нація*, принаймні її найкраща частина, взяла на себе основну ініціативу в захисті України від російської воєнної агресії, а відтак *стала основним суб'єктом російсько-української війни*, свідчить масовий волонтерський рух на підтримку фронту і добровольчі загони, які разом з боєздатними підрозділами Збройних Сил змогли зупинити наступ російських військ і сепаратистів на Донбасі.

Недієздатність держави як суб'єкта відносин позначається не лише на перебігу російсько-українського конфлікту, а й на процесі його врегулювання. У результаті поступової втрати своєї суб'єктності Україна перетворилася на об'єкт зовнішніх впливів, коли ключові гравці як у «нормандському», так і в «мінському» та «жєневському» форматах переговорів нав'язують їй

свої умови та інтереси стосовно виконання Мінських угод. Україні як об'єкту відносин між США, Німеччиною, Францією та Росією нав'язують такі вимоги, які входять у пряму суперечність із логікою врегулювання конфлікту, коли змушують змінити Конституцію, провести і визнати вибори на Донбасі в умовах війни і російської воєнної присутності на територіях, які Україна не контролює. При цьому не дають жодних гарантій виведення російських військ і деокупації території Росією після проведення виборів на Донбасі. Зважаючи на втрату Україною суб'єктності в цих форматах переговорів, їх учасники диктують Києву умови капітуляції перед Росією заради встановлення миру на Донбасі.

Відмінною є й роль українських лідерів у визначенні *суб'єктності української сторони* російсько-українського конфлікту. Якщо в Росії роль лідера («царя») у прийнятті рішення на розв'язання війни є вирішальною, то в українській історії, хоча ініціатива також належала українським гетьманам – Іванові Виговському, Петру Дорошенку, Івану Мазепі, – проте визначальна роль залишалася за колективними органами, такими як козацька рада чи керівні органи УНР. Очевидно, ця відмінність є також підтвердженням того, що основним суб'єктом російсько-українського конфлікту був український народ, а не держава, тоді як з російського боку в такий ролі виступала російська держава.

Іншою важливою характеристикою при оцінюванні російсько-українського конфлікту є його *предмет* (об'єкт). Як показує ретроспективний аналіз російсько-українського конфлікту, основним предметом російсько-українських війн були *українська державність, українська нація та українська ідентичність*. Тож основними цілями війн, розв'язаних Росією проти України, були знищення або недопущення створення української держави, української нації та української національної ідентичності. Усі інші предмети (об'єкти), через які виникали російсько-українські війни, не були головними.

Для прикладу: основним предметом російсько-української війни 1658–1659 років була українсько-козацька держава (Гетьманщина), яку козацька старшина намагалася зберегти, вивівши її з-під російського протекторату. Основним предметом російсько-української війни 1660–1663 років була спроба відтворити українську державність на Лівобережній Україні. Основним предметом російсько-української війни 1665–1676 років була українська територія як атрибут державності, яку гетьман Петро Дорошенко намагався об'єднати під гетьманською владою. Основним предметом російсько-українського конфлікту 1708–1709 років під час Північної війни було намагання Гетьманщини вийти з-під московського протекторату й утворити самостійну українську державу. Основним предметом радянсько-української війни 1918–1921 років стало існування Української Народної Республіки як незалежної суверенної держави та формування української нації та української ідентичності. Нарешті, основним предметом українського визвольного руху 1920–1950 років було збереження української ідентичності, створення української незалежної держави на теренах Західної та Центральної України після повалення радянської влади.

Основним же предметом російсько-української війни, розв'язаної Росією у 2014 році, є українська державність, українська ідентичність та українська нація, українська територія як зона впливу Росії. Кінцевою метою і сенсом цієї війни для Росії є знищення України як незалежної та суверенної держави, повернення українців у «*русский мир*» і руйнація української нації та української ідентичності, асиміляція їх у російськомовних імперців (росіян) або реінтеграція в російську націю.

Предмет цього конфлікту має також цивілізаційний вимір, який полягає, по-перше, у збереженні Росією України як території із 45-мільйонним населенням у сфері російського впливу та у власному євразійському цивілізаційному ареалі; по-друге, ізоляція України від європейської спільноти і непоширення на її

території європейської цивілізації з демократичними цінностями і традиціями.

Таким чином, предметом нинішньої війни стала територія України як цивілізаційний, геополітичний і геостратегічний простір, захоплення якого дає Росії змогу розв'язати статусну проблему – підвищити свій міжнародний статус із регіональної до світової держави. Тому предметом російсько-української війни є також статус. Виходячи із цього предмета конфлікту, Росія, з одного боку, хоче позбавити Україну статусу суверенної держави, перетворивши її на недієздатну державу, а з другого – змінити свій статус із середньої на велику світову державу. Недарма росіяни вважають, що із захопленням Криму і Донбасу Росія стала б «Великою Росією», а з перемогою в Сирії – «наддержавою» чи «світовою державою».

Чи є предметом російсько-української війни Донбас – як територія, ресурси і державність? Донбас розглядається Росією як частина розв'язання статусної проблеми, проблеми існування української державності, української нації та української ідентичності. У цьому контексті Донбас не є окремим предметом російсько-української війни. Це означає, що навіть якби Україна віддала Росії Донбас, це не зупинило б війну. Адже Донбас цікавий Росії саме в плані руйнації української державності, української нації та української ідентичності й повернення всієї України під російський протекторат і в «*русский мир*». Механізм реалізації такої ролі Донбасу саме й закладений у Мінських угодах.

У практичному сенсі реалізації такого плану Росія розглядає Донбас як територію, яку вона відірвала від європейської цивілізації та поширила на неї власний цивілізаційний проект, а населення регіону протиставила всьому українському суспільству. Більше того, вона спрямувала його на нищення української нації та української ідентичності. Донбас став полігоном для втілення радикальної ідеології російського шовінізму і православного фашизму. Захопивши Донбас, Росія відірвала його від України, знищила на його території українську

державність і встановила свою російську державну владу з воєнно-поліцейським режимом, прикриваючись фейковими квазіутвореннями «ДНР»/«ЛНР».

Ресурси в контексті вирішення предмету конфлікту російсько-української війни відіграють важливу роль, але не виступають основним предметом цієї війни. Безумовно, гібридна війна Росії проти України має бути економічно продуктивною і може розглядатись як один зі шляхів чи форм економічної експансії, сенс якої полягає в захопленні та пограбуванні стратегічно важливих промислових підприємств, транспортної, промислової та соціальної інфраструктури на окупованих територіях. Якщо виходити зі збитків, яких зазнала Україна в результаті захоплення російськими військами промислових активів у Криму і переведенням їх у власність Росії, то їхня вартість склала 1 трлн 180 млрд грн¹. За курсом гривні на час окупації Криму ця сума сягає 98,3 млрд дол. США. І це стосуються вартості лише промислових підприємств без їхньої промислової, транспортної та соціальної інфраструктури.

Серед найбільших промислових придбань, загарбаних Росією: компанія «Чорноморнафтогаз», «Кримський титан», Кримський содовий завод; із транспортної інфраструктури до Росії перейшли: 645 км залізничного полотна, 6265 км автодорог, п'ять морських торговельних портів, лінії електропередач протяжністю 1369,4 км, тепломагістралі, вітрові й сонячні електростанції².

Із захопленої території Донбасу Росія вивезла на свою територію третину промислового потенціалу цього регіону. Так, були демонтовані й вивезені такі стратегічні підприємства військового призначення: Сніжнянський машинобудівний завод, який є філіалом Запорізького заводу «Мотор Січ», котрий

¹ Втрати і збитки, які несе Україна внаслідок війни із РФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://4vlada.com/ukraine/41665>.

² Див.: Донбас і Крим: ціна повернення / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. – К. : НІСД, 2015. – С. 206–208.

виробляє двигуни для російської військової авіації, Луганський патронний завод, заводи «Топаз», «Юність», «Точмаш»³. Усі ці підприємства виготовляли високотехнологічну продукцію та були потрібні Росії для створення замкнутих циклів виробництва високотехнологічної зброї та військової техніки.

Проте дії Росії у війні з Україною більшою мірою спрямовані не на загарбання економічних, природних ресурсів та матеріальних цінностей як предмета конфлікту, а на їх руйнування. Це є додатковим підтвердженням того, що головним предметом конфлікту для Росії є українська державність. Руйнування Росією економічних ресурсів на українській території спрямоване насамперед на перетворення України на недієздатну державу. Донбас є проміжною ціллю сучасного етапу війни Росії проти України.

Таким чином, цільові характеристики є важливим показником для комплексного оцінювання російсько-української війни. Найвагоміші серед них – кінцеві, проміжні, політичні, воєнні, реальні та декларативні цілі. Основний зміст політичних цілей Росії та України в цій війні вже розглядався в попередніх розділах, проте при оцінюванні конфлікту варто звернути увагу на їх разючий диспаритет: політичні цілі, які ставить Росія у війні з Україною, мають комплексний та багаторівневий характер, на відміну від України, політичні цілі якої так і не були чітко сформульовані й інтерпретовані.

У керівних документах, зокрема у Воєнній доктрині України та Стратегії національної безпеки України, відсутня констатація існування російсько-української війни, а те, що відбувається в сучасних російсько-українських відносинах, формулюється як «воєнно-політична криза» у східних регіонах України. У Воєнній доктрині України ця ситуація позначається як «збройний конфлікт на Сході України» без посилення на наявність конфлікту з Росією, а збройна агресія та порушення територіальної цілісності трактуються як «актуальна воєнна загроза для

³ Донбас і Крим: ціна повернення. – С. 138.

України»⁴. Тож політичною ціллю України в цій війні є «створення умов для відновлення територіальної цілісності держави, її суверенітету та недоторканності кордонів», порушення яких, очевидно, спричинене не війною, а «актуальною воєнною загрозою у вигляді воєнно-політичної кризи» в одному з регіонів держави⁵. Відповідно, воєнною ціллю України в цій кризі є «локалізація і нейтралізація у найскоріший строк воєнно-політичної кризи у східних регіонах України»⁶.

Виходячи з подібних заявлених цілей, можна констатувати, що українсько-російські відносини перебувають у стані *миру*. Декларативний характер цілей та форм їх реалізації у вигляді антитерористичної операції також свідчить про намагання чинної влади в Україні зберегти *гібридний мир*. Реальною ж політичною ціллю України у війні з Росією мало би бути зупинення та відсіч російській агресії та відновлення територіальної цілісності України й недоторканності її кордонів. Таким чином, спостерігається неадекватність декларативних цілей не лише реальним цілям, а й самій реальності.

Що стосується Росії, як уже зазначалося, кінцевою метою російсько-української війни є знищення України як національної держави та українського суспільства як нації. Проміжні цілі цієї війни з боку Росії полягають у федералізації України, сепаратизації її регіонів, приведення до влади підконтрольного Кремлю маріонеткового керівництва, ізоляції України від Заходу, недопущенні інтеграції в ЄС і НАТО, що у фіналі дасть змогу досягти кінцевої мети – позбавити Україну державного суверенітету й територіальної цілісності.

Багаторівневий характер цілей війни Росії з Україною визначається тим, що вони виходять далеко за межі формату самого російсько-українського конфлікту, оскільки передбачають руйнацію старого й установлення нового світового

⁴ Воєнна доктрина України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

порядку, в якому Росія мала би змогу управляти глобальними світовими процесами. На регіональному рівні Росія поставила собі за мету, дестабілізуювши ситуацію у Східній Європі, зруйнувати існуючу архітектуру безпеки в Європі й у такий спосіб відновити стару біполярну систему на континентальному рівні, у якій вона мала б домінуюче становище.

У декларативному плані ця мета формулюється Кремлем як прагнення переконати Захід урахувати російські інтереси й «відновити справедливість», порушену результатами «холодної війни» стосовно Росії. До голосу Росії світ має прислухатися, з її інтересами провідні країни мають рахуватися, як неодноразово заявляв В. Путін. «Якщо для низки європейських країн національна гордість – давно забутий термін, а суверенітет – занадто велика розкіш, то для Росії реальний державний суверенітет – абсолютно необхідна умова її існування. Передусім це має бути очевидним для нас самих. Хочу підкреслити: або ми будемо суверенними – або загубимось у світі. І це, звісно, мають зрозуміти інші держави. Усі учасники міжнародного життя повинні це зрозуміти. Але розмовляти з Росією з позиції сили безглуздо навіть тоді, коли вона зіткнулася з внутрішніми труднощами, як це було в 1990-х і на початку 2000-х»⁷.

Що ж до війни Росії проти України, то, як з'ясувалося, її декларативною метою, за словами В. Путіна, був «захист співвітчизників та відстоювання правди і справедливості», оскільки «Росія не могла змиритися зі спробами за допомогою збройних сил придушити людей на Південному Сході, незгодних із цим свавіллям»⁸. Що стосується захоплення Криму, то декларативною ціллю Росії було «історичне возз'єднання Криму і Севастополя з Росією»⁹. В. Путін з неймовірним цинізмом та облудою так обґрунтовує цю мету у своєму посланні

⁷ Послание Президента Федеральному Собранию. 4 декабря 2014 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kremlin.ru/events/president/news/47173>.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

Федеральним зборам РФ 4 грудня 2014 року: «Для нашої країни, для нашої держави ця подія має особливе значення. Тому що в Криму живуть наші люди, і сама територія стратегічно важлива, тому що саме тут знаходиться духовний витік формування багатолітної, але монолітної російської нації і централізованої Російської держави»¹⁰.

Важливою особливістю політичних і воєнних цілей Росії у війні з Україною є їх гібридний характер, що проявляється в маніпулюванні ними на кожному з етапів цієї війни, коли немає чітко визначеної воєнної та проміжної мети й термінів її досягнення, а замість цього визначається «дерево цілей», які реалізуються в різних комбінаціях залежно від перебігу самого конфлікту. Детальніше така комбінація розглядалася вище під час висвітлення перебігу кожного з етапів воєнної кампанії Росії в Криму й на Донбасі.

Цілі, як відомо, досягаються певними *засобами*. Аналіз засобів також є необхідною процедурою в комплексному оцінюванні російсько-української війни. Попри те, що цілі гібридної війни досягаються комбінацією економічних, дипломатичних, інформаційно-психологічних заходів, які постійно змінюються й компонуються залежно від ситуації, змінних та постійних чинників, перевага в ній усе ж таки надається *військовим засобам*. Решта мирних засобів мають створити належні умови для успішного фінального акорду – застосування воєнної сили, яка ставить остаточну крапку в завершенні будь-якої війни. Гібридна війна не є винятком. Тож цілком закономірно, що попри те, що найхарактернішою особливістю російської гібридної війни було застосування інформаційно-психологічних засобів, пріоритетна роль у ній з боку Росії віддавалася прямому й непрямому застосуванню воєнної сили.

Для українського керівництва, яке альтернативою гібридній війні Росії обрало гібридний мир, навпаки, пріоритетними були мирні політико-дипломатичні засоби: мирні зібрання

¹⁰ Послание Президента Федеральному Собранию. 4 декабря 2014 года.

та мітинги, сепаратні та багатосторонні переговори, угоди, апеляція до міжнародного права, залучення міжнародних організацій і посередників тощо. Військові засоби відігравали другорядну допоміжну роль, їх застосування мало пасивний, украй обмежений характер і підпорядковувалося виключно дипломатії, а не досягненню воєнних і тим більше воєнно-стратегічних цілей. Застосування воєнної сили як засобу досягнення воєнно-політичних цілей у війні офіційною владою України цілковито виключалося, що, може, й відповідало стану гібридного миру, натомість разюче суперечило логіці самої війни, яку київська влада, попри її очевидність, відмовилася визнавати. Та, не зважаючи на це, війна залишається війною, тож її оцінювання охоплює характеристики таких показників, як тип воєнної організації, склад збройних угруповань та рівень їхньої технічної оснащеності, рівень тилового та інженерного забезпечення, військова техніка, втрати сторін. Характеристика типу воєнної організації становить першу, найважливішу групу параметрів в оцінюванні воєнних аспектів російсько-української війни.

Воєнна організація. Гібридна війна зумовила гібридний характер воєнної організації, яка складається з регулярних і парамілітарних державних і недержавних збройних формувань, цивільного населення, криміналітету й інших невійськових чи напіввійськових компонентів. Характерною особливістю цієї гібридної воєнної організації є те, що в ній здебільшого немає суто регулярних чи нерегулярних збройних формувань. У нерегулярних збройних формуваннях існує певна кількість комбатантів, так само як і до складу регулярних з'єднань залучаються парамілітарні загони й підрозділи. Питання лише в їх співвідношенні, яке постійно змінюється залежно від поставлених завдань і тактичної обстановки.

З політичного погляду така компоновка дає Росії змогу заперечувати участь регулярних російських військ у бойових діях на території Донбасу та у воєнній окупації Криму і, навпаки, дає можливість представляти цей конфлікт як громадянську війну в Україні. Саме тому в гібридну структуру російської

воєнної організації в цій війні увійшли цивільний та військовий компоненти.

Цивільний компонент склали: представники російської «п'ятої колони» в Україні, численні групи заангажованого на користь Росії та вороже налаштованого до України місцевого цивільного населення; цілі підрозділи СБУ й місцевої міліції та спецпідрозділи МВС на кшталт «Беркута», які зрадили присязі й перейшли на бік Росії, організовані кримінальні групи, про-російські неурядові організації, приходи УПЦ Московського патріархату. Із цих груп створювалися загони самооборони і штурмові загони й підрозділи на кшталт «Востока», «Кальміуса», «Оплота», «Призрака», «Слов'янського», «Православної армії» тощо. Крім місцевих колаборантів, цивільний компонент російської воєнної організації, представленої у війні проти українців, складали тисячі російських громадян, котрі приїхали в Україну під виглядом «туристів» для захоплення органів державної влади, керовані російськими шовіністичними та профашистськими «дугінськими» організаціями, а також такими політизованими організаціями, як «Нічні вовки», тощо.

Окрему групу складали воєнізовані загони російського козацтва «Войска Донского». Керівним ядром цих багатотисячних груп російських прихильників були офіцери ГРУ Генштабу РФ та офіцери інших спецслужб Росії. На цивільний компонент воєнної організації Росії був покладений широкий спектр завдань, зокрема: участь в організації «мирного» перевороту, захопленні місцевих органів державної влади в Україні, організації місцевих референдумів щодо «незалежності» регіонів від України та приєднанні до Росії, обрання місцевого псевдоуряду, блокування та захоплення будівель СБУ, відділків міліції та інших місцевих правоохоронних органів України, блокування та захоплення українських військових частин, сприяння воєнному вторгненню Росії та привітання російських військ.

Парамілітарну частину військового компонента російської воєнної організації складали: підрозділи СБУ та МВС України, котрі перейшли на бік Росії, створені з місцевих

проросійських організацій батальйони «Восток», «Оплот» та інші загони «самооборони», які формувались у добровільному чи призовному порядку з місцевого чоловічого населення, відставних військовослужбовців, вороже налаштованих до України. Озброєння та тренування загонів бойовиків здійснювалося підрозділами російських регулярних військ і російським офіцерським корпусом.

Значну частину парамілітарних структур складали російські громадяни із числа відставних російських військовослужбовців, які в добровільному порядку приходили до рекрутських пунктів на території Росії для участі в бойових діях на Донбасі проти України. Сюди ж належали і кадрові російські військовослужбовці, яких відправляли на Донбас із регулярних російських підрозділів під виглядом «відпускників». Окремий сегмент цієї парамілітарної частини становили чеченські батальйони міліції МВС Чечні та найманці з кавказьких республік РФ.

Важлива роль у парамілітарному сегменті відводилась озброєним формуванням російського козацтва під проводом отаманів Козиціна, Дрьомова, Мозгового, Беднова, Іщенка та ін. Вони представляли досить значну воєнну силу. На кінець 2014 року чисельність збройного формування тільки одного отамана Козиціна досягла 17 тис. бійців, не рахуючи резерву. На озброєнні цього формування були танки, БТР, БМП, воно мало свою артилерію, навіть засоби ППО.

До числа завдань цих парамілітарних формувань на перших етапах війни входили охорона та оборона захоплених будівель місцевих органів влади, переслідування громадських активістів, захоплення та роззброєння українських військових частин у Криму та на Сході України, оборона інших установ, захоплених російськими військовими, блокування доріг, чергування на блокпостах. Під час бойових дій ці формування активно використовувались як в обороні, так і в наступі. Козаки Олексія Мозгового обороняли район Алчевська, Перевальське, Дебальцеве. Козаки дружини Павла Дрьомова вели бій за Стаханове і Перевальське. Формування отамана Козиціна контролювало

та обороняло Луганськ, Краснодар і прилеглі до них райони¹¹. У 2015 році збройне формування «Восток» утримувало лінію фронту на рубежі Авдіївка – Старогнатове, «Призрак» перебував у другому ешелоні в районі Брянка – Алчевськ – Перевальськ, у районі Сніжного.

До кінця 2015 року майже всі великі парамілітарні формування були доукомплектовані до повноцінних бригад і включені до складу 1-го і 2-го корпусів народної міліції як регулярні військові формування сухопутних військ Південного військового округу збройних сил РФ. Загальна їх чисельність сягала 35 тис. осіб. За етнічним складом більшість у них складала росіяни; українців у них було близько 30–40%; командний склад – російські кадрові офіцери й генерали.

Частини першої лінії як компонента регулярних військових формувань російської воєнної організації на першому і другому етапах воєнної кампанії складалися з диверсійних сил та підрозділів полків спецназу ГРУ ЗС РФ, підсилених у Криму бригадою морської піхоти та підрозділами десантно-штурмових полків повітрянодесантних військ. Чисельність диверсійних сил на Донбасі не перевищувала 10% від загальної чисельності російських збройних формувань, у яких російські найманці складала 50%, місцеві бойовики – 30–40%. Крім того, вздовж усього українського кордону було зосереджено близько 80 тис. російських військ як сил вторгнення та залякування.

Чисельність українських добровольчих батальйонів у 2014 році не перевищувала 4 тис. осіб. Вони не підпорядковувалися штабу антитерористичної операції та не входили до складу Збройних Сил України. Підрозділи формувалися з учасників Євромайдану, відставних офіцерів і солдатів та добровольців,

¹¹ Підпорядковані Путіну російські казаки не приховують, що воюють на Донбасі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.krymr.com/a/25440795.html>; Козаки і бандити Мозгового отримали протитанкову зброю з Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.milnavigator.com/uk/kazaki-i-bandity-mozgovogo-poluchili-protivotankovoe-oruzhie-iz-rossii/>.

котрі мали мирні професії. Формування здійснювалося за територіальним принципом, а також на базі сотень самооборони Майдану. Відповідно, ці добровольчі батальйони отримали такі назви: «Донбас», «Азов», «Шахтарськ», «Айдар». Пізніше ці батальйони були введені до складу регулярних військових формувань України і стали їх невід'ємною частиною. Основні завдання та принципи формування добровольчих батальйонів визначалися двома чинниками: по-перше, форматом проведення антитерористичної операції; по-друге, поширенням сепаратизму та необхідністю збереження територіальної цілісності країни.

Головну роль у перепідпорядкуванні добровольчих загонів відігравало не Міністерство оборони, а Міністерство внутрішніх справ України, якому підпорядковувалася Національна гвардія та міліцейські формування. Спершу до Національної гвардії увійшли добровольчий батальйон «Донбас» та батальйон «Азов», який пізніше був переформатований у полк.

Для підтримання порядку в зоні АТО до структури МВС були включені добровольчі батальйони, які отримали статус спеціальних батальйонів міліції. Серед них: «Київ-1», «Київ-2», «Січ», «Золоті ворота», полк «Дніпро-1». Під час звільнення Донбасу від сепаратистів вони брали участь у наступальних діях на передовій лінії фронту, здійснюючи зачистки міст і сіл від бойовиків та професійних найманців, а також виконували завдання з боротьби з ДРГ противника і підтримання порядку та безпеки на вже звільнених територіях.

Класичним *гібридним варіантом добровольчих батальйонів стали батальйони територіальної оборони (БТрО)*. Потреба в такому варіанті формувань частково обумовлювалася необхідністю прикриття кордону і стримування воєнного вторгнення Росії на територію України. Це завдання мали виконувати Збройні Сили України. Проте в умовах АТО та невизнання війни, згідно зі статтею 17 Конституції України, Збройні Сили не повинні були застосовуватись усередині країни. Добровільний характер цих напівмілітарних формувань та їх суто внутрішнє

призначення для «територіальної оборони», а не для оборони країни, як вважалося, давало можливість обійти 17-ту статтю Конституції й задіяти підрозділи Збройних Сил України для збереження територіальної цілісності країни та участі в АТО.

Відповідно, і принцип комплектування цих батальйонів був змішаний. Частково вони були сформовані з добровольців, частково – в результаті мобілізації до лав Збройних Сил. Хоча до складу ЗСУ ввійшли й суто добровольчі батальйони, такі як «Київська Русь» та батальйон «Айдар», більшість же батальйонів територіальної оборони була сформована шляхом мобілізації за територіальним принципом, у результаті чого вони отримали назви своїх міст і регіонів, наприклад, 1-й БТрО «Волинь», 2-й БТрО «Горинь», 3-й БТрО «Воля», 4-й БТрО «Закарпаття», 6-й БТрО «Збруч», 9-й БТрО «Вінниця», 10-й БТрО «Полісся», 12-й БТрО «Київ», 13-й БТрО «Чернігів» і т. д. Усього в складі Збройних Сил України були сформовані 43 батальйони територіальної оборони.

Призначення батальйонів територіальної оборони полягало в охороні та обороні територій, стратегічно важливих об'єктів, об'єктів життєдіяльності та інфраструктури, боротьба з диверсійними групами, підтримання воєнного стану та діяльності цивільно-військових адміністрацій. Проте в умовах відсутності такого стану та недостатності боєздатних підрозділів Збройних Сил на них були покладені функції армійських бойових підрозділів з оборони опорних пунктів та блокпостів, виконання бойових завдань на передній лінії фронту, почасти і функції штурмових підрозділів зі знищення опорних пунктів противника, звільнення території та населених пунктів та інших завдань. Дуже часто вони приймали масований удар противника або починали наступ за підтримки регулярних військ¹².

¹² Гуральська А. Звіт: Добровольчі батальйони. Виникнення, діяльність, суперечності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.odfoundation.eu/a/6444,zvit-dobrovolchi-batalyoni-viniknennya-diyalnist-superechnosti>.

Окремим сегментом парамілітарної компоненти воєнної організації України є батальйони «Правого сектора» та «ОУН». Батальйон «Правий сектор», пізніше переформований у «Добровольчий український корпус» (ДУК), як і «ОУН», не входить до складу регулярних військових формувань України, не підпорядкований державним структурам. Із цієї причини цим батальйонам не виділяються зброя та набої. Тому бійці відбивають зброю у противника і воюють зброєю ворога або просять її в регулярних підрозділів. Вони беруть участь у найзапекліших боях і, попри відсутність важких озброєнь, проявляють високу бойову стійкість і героїзм.

З компоненти регулярних військових формувань воєнної організації України станом на середину червня 2014 року, як уже зазначалося, в антитерористичній операції були задіяні близько 40 тис. особового складу, зокрема понад 32 тис. осіб зі складу Збройних Сил України, до 3 тис. осіб – зі складу Національної гвардії, до 3 тис. – зі складу Державної прикордонної служби, до 2 тис. – зі складу Служби безпеки України¹³.

Компоновка військової компоненти української воєнної організації на Донбасі залежала від перебігу АТО. Так, на момент виконання операції до складу сил АТО ввійшли по дві батальйонно-тактичні групи 72-ї та 24-ї окремих механізованих бригад, дві батальйонно-тактичні групи 79-ї окремої аеромобільної бригади, дві артилерійські батареї 55-ї окремої артилерійської бригади, один неповний загін 3-го полку спецназу, полк спецназу Національної гвардії «Гепард» та одна рота НГ, а також кілька загонів державно-постової служби. Головна роль на початковому етапі АТО відводилася спецпідрозділам СБУ.

Загальна чисельність сил, безпосередньо задіяних в антитерористичній операції, становила близько 5 тис. осіб, на їх озброєнні перебували 50 танків, 200 БТР, 30 мінометів, до 80 гармат. Виділені для проведення АТО бригади ЗСУ на 70–80%

¹³ Аналіз ведення антитерористичної операції та наслідків вторгнення Російської Федерації в Україну у серпні-вересні 2014 року.

складалися з невідготовлених і необстріляних мобілізованих цивільних людей. У цей самий час угруповання бойовиків налічували близько 16 тис. осіб, з яких 8–9 тис. були сформовані з місцевого населення, котрому відводилася роль «гарматного м'яса». Інші 8 тис. складали російські найманці та російський спецназ. Крім того, така сама кількість російських військ (16 тис.) була зосереджена вздовж українського кордону в Донецькій і Луганській областях; вони мали застосовуватись як сили посилення та стримування.

Співвідношення сил воюючих сторін є другим важливим параметром оцінювання російсько-української війни на театрі воєнних дій та безпосередньо в зоні проведення воєнних операцій, який охоплює кількісні (їхню чисельність) та якісні (сильні і слабкі сторони збройних сил та формувань) характеристики.

Співвідношення українських та російських сил на воєнному театрі в загальних рисах проаналізоване в статті військового експерта Юрія Бараша «Оцінка сил і засобів угруповання військ на кордоні з Україною»¹⁴ на основі матеріалів, наданих британським інститутом RUSI та опублікованих у газеті *Washington Post* 2 травня 2014 року. На підставі аналізу цих матеріалів були визначені п'ять основних стратегічних напрямків вторгнення російських військ на тому чи іншому етапі воєнної кампанії Росії у війні з Україною з метою реалізації трьох вище викладених сценаріїв проведення наступальних операцій, описаних фахівцями видання *Stratfor*. Важливість такої оцінки полягає в тому, що саме від співвідношення сил на стратегічних напрямках залежать результати війни, поразки чи перемога тієї чи іншої сторони у війні.

Згідно із цими даними, Росія сконцентрувала свої війська на українському кордоні для вторгнення в Україну на північно-східному (з району Новозибкова та Льгова на Шостку Сумської

¹⁴ Бараш Ю. Оцінка сил і засобів угруповання військ на кордоні з Україною // Виклики і ризики. Безпековий огляд ЦДАКР. – 2014. – № 3. – 29 травня. – С. 26–36.

області, Чернігів та Київ), східному (з боку Белгорода на Харків), південно-східному (з району Ростова на Луганськ і Донецьк), південному (кримському – з району Джанкоя на Херсон та Миколаїв), на південно-західному (з Придністров'я на Одесу та Одеську область) напрямках.

За основну одиницю при оцінюванні співвідношення сил бралися лише бойові батальйони: танкові (тб), мотострілецькі/механізовані (МСБ/мб), повітрянодесантні (пдб), десантно-штурмові/аеромобільні (ДШБ/амб), спеціального призначення (БСП), розвідувальні (рб). Вони входять до дивізій: танкових (ТД), мотострілецьких (МСД), повітрянодесантних (ПДД) і десантно-штурмових (ДШД), а також до бригад: танкових (тбр), мотострілецьких/механізованих (МСбр/Мбр), гірських (Гбр), повітрянодесантних (ПДбр), десантно-штурмових/аеромобільних (ДШбр/амбр), морської піхоти (брМП), спеціального призначення (брСП) і розвідувальних (Рбр), оскільки бойові дії в цій війні велися на тактичному рівні в складі батальйонних тактичних груп. При оцінюванні сил не враховувалися інші формування: артилерійські (ствольні, реактивні), протитанкові та зенітні, а також забезпечення (зв'язку, інженерно-саперні, РЕБ, РХБЗ, постачання, медичні та ін.)¹⁵.

З'єднання містять за штатом таку кількість бойових частин та/або підрозділів: МСД і ТД – по чотири полки (16 батальйонів, у тому числі в МСД 10 МСБ і 6 тб, а в ТД – 10 тб і 6 МСБ), ПДД і ДШД – по два полки (6 пдб), МСбр і Мбр – по чотири батальйони (3 МСБ/мб і тб), тбр – по чотири батальйони (3 тб і МСБ/мб), ПДбр, ДШбр і амбр – по три батальйони, брМП – по три-шість батальйонів (2–3 МСБ, пдб, до рб, до тб), брСП – чотири батальйони, БСП – три батальйони¹⁶.

На *північно-східному напрямку* зосереджена ударна армійська група російських військ: частини чотирьох дивізій (ТД,

¹⁵ *Бараш Ю.* Оцінка сил і засобів угруповання військ на кордоні з Україною. – С. 27–28.

¹⁶ Там само. – С. 28.

МСД, ДШД і ПДД), тбр і 1/2 брСП. Угрупування включає 24 батальйони (10 тб, 8 МСБ, 4 пдб і 2 БСП) і має наступальний склад: десять танкових і вісім мотострілецьких батальйонів при шести десантних і спецназу. Розміри групи показують, що вона може перебувати на напрямку головного удару. Їй протистояла українська група з п'яти бригад (трьох Мбр, тбр і амбр) у складі 21 батальйону (10 мб, 6 тб, 3 амб, БСП і рб). Перевага російської групи була невелика, тож вона навряд чи змогла б оволодіти Києвом. Але не можна виключити, що ця група призначалася для того, щоб відтягнути на себе головні українські сили і захопити в цей час іншими групами Харківську, Луганську й Донецьку області¹⁷.

На *східному напрямку* розташовувалася найменша група російських військ: частини двох дивізій (ДШД і ПДД), МСбр і частини ще двох МСбр, а також 1/2 брСП. Група охоплювала 14 батальйонів (2 БСП, 4 пдб, 7 МСБ і тб) і мала змішаний склад, причому десантних і спеціальних батальйонів у ній було менше (6), ніж мотострілецьких і танкових (8). Розміри групи невеликі, але їй протистояла втричі менша українська група, яка містила п'ять батальйонів (3 мб, тб і рб). Перевага російської групи була достатня для оволодіння Харковом (за підтримки формувань місцевих сепаратистів). Оскільки центральна Україна (центральный напрям наступу) майже не прикрита українськими військами, можна стверджувати, що «після посилення і перегрупування, російські війська зможуть продовжити наступ в напрямку на Полтаву і Черкаси, заходячи в тил північної української групи і прориваючись до Києва. Або, що більш імовірно, вона зможе охопити південну українську групу, відрізаючи південно-східні області від центральною України»¹⁸.

На *південно-східному напрямку* зосереджена приблизно така сама за розміром група російських військ, як і на східному.

¹⁷ Бараш Ю. Оцінка сил і засобів угрупування військ на кордоні з Україною. – С. 30.

¹⁸ Там само.

Вона включала ДШбр, частини двох брСП і БСП, двох ПДД і двох МСбр. У групі 15 батальйонів (4 БСП, 4 пдб, 3 ДШБ, 4 МСБ), мали переважно спеціальний і десантний склад, тобто спеціальних і повітрянодесантних та десантно-штурмових батальйонів у ній було набагато більше (11), ніж мотострілецьких (4). На цьому напрямку спостерігається паритетне співвідношення сил один до одного.

Російським військам на цьому напрямку протистоїть угруповання українських військ, у складі якого Мбр, тбр і ПДбр, БСП і рб. Угруповання налічує три мб, чотири тб, три пдб, БСП і рб, переважно задіяні в антитерористичній операції. Військ російської групи достатньо для контролю над окупованими територіями, але подальше їх просування буде зупинене українськими важкими силами (механізованою і танковою бригадами). Однак при цьому українські сили будуть пов'язані боєм на цьому напрямку й не зможуть бути передислоковані на східний або південний напрямки в разі прориву на них противника¹⁹.

На *південному напрямку* перебуває приблизно така сама за розміром група російських військ, як і на північно-східному: ПДД і чотири бригади (ДШбр, брМП, МСбр і Рбр), а також частини брСП і двох МСбр. Група охоплює 25 батальйонів (7 пдб, 3 ДШБ, 7 МСБ, тб, 2 БСП і 5 рб), має десантно-загальновійськовий склад, тобто десантних і спеціальних батальйонів у ній майже стільки ж (12), скільки мотострілецьких, розвідувальних і танкових (13). Розміри групи досить великі. Їй протистоїть у 3,7 раза менша українська група (Мбр і амбр, БСП), до складу якої входять сім батальйонів (2 мб, тб, 3 амб і БСП). Десантних військ російської групи, яка складається з десантної дивізії, десантно-штурмової бригади та бригади морської піхоти, достатньо для вертикального охоплення парашутними й вертолітними десантами тилу українських військ, які обороняли

¹⁹ *Бараш Ю.* Оцінка сил і засобів угруповання військ на кордоні з Україною. – С. 30–31.

Чонгарський і Перекопський перешийки й частину Арабатської стрілки, а також для морського десанту. У результаті українська група опиниться в оточенні, а після її розгрому або капітуляції в материкову частину України пройдуть російські мотострілецькі бригади і розвідувальна бригада. Можливі їх дії – взяття Херсона, а потім Миколаєва, або з'єднання зі східною російською групою з метою охоплення південної української групи і відрізання південно-східних областей від центральної України²⁰.

На *південно-західному напрямку* зосереджена невелика російська група із чотирьох батальйонів (2 БСП і 2 МСБ), яка відволікає на себе аналогічну за розміром українську групу (3 амб і мб)²¹.

Величезне значення в сучасній війні має панування в повітрі й на морі. Перевага у військово-повітряних і військово-морських сил Росії над Україною на театрі воєнних дій є абсолютною. ВПС Росії в зоні російсько-українського конфлікту мають 49 ескадрилій бойової авіації та до 800 бойових літаків (у тому числі до 100 бомбардувальників, 260 винищувачів-бомбардувальників, 50 штурмовиків і 340 винищувачів), а також 140 ударних вертольотів. Крім того, в зону конфлікту можуть бути додатково перекинуті літаки зі Східного військового округу. Система протиповітряної оборони в зоні конфлікту має 28 полків у складі 83 дивізіонів.

Повітряні Сили України мали сім бригад тактичної авіації (16 ескадрилій) і 160 бойових літаків (24 винищувачі-бомбардувальники, 36 штурмовиків, 88 винищувачів і 12 розвідників). Війська протиповітряної оборони включали чотири бригади і дванадцять полків (44 дивізіони ЗРС/ЗРК), з яких бригада тактичної авіації та три полки ППО (45 винищувачів і 8 дивізіонів ЗРС/ЗРК відповідно) були захоплені військами Росії в Криму²².

²⁰ Бараш Ю. Оцінка сил і засобів угруповання військ на кордоні з Україною. – С. 31.

²¹ Там само.

²² Там само.

Усі кораблі ВМС України, крім фрегата, були захоплені російськими військами в Криму разом з бригадою берегової охорони та іншими військовими частинами.

Аналіз співвідношення сил показує, що за кількістю бойових батальйонів у зоні російсько-українського конфлікту Збройні сили Росії мають перевагу в 1,7 раза, у тому числі за спецназом – у чотири рази, за повітрянодесантними силами – у шість разів, за мотострілецькими – в 1,5 раза і за військовими розвідниками – в 1,7 раза. У танкових військах у сторін рівність, а за аеромобільними/десантно-штурмовими Україна має перевагу в 1,5 раза. Звідси видно, що загальна кількісна перевага Росії за бойовими батальйонами була відносно невелика, але вона дуже велика за спецназом і повітряними десантниками – елітними військами, які, головним чином, здійснили спецоперацію в Криму. Нині спецназ становить основну ударну силу при проведенні Росією другого етапу воєнної кампанії на Донбасі.

За *якісними показниками* (рівнем бойової підготовки, справності озброєння та деякою мірою – за його ефективністю) перевагу також мала Росія. Зокрема, всі наземні частини РФ до конфлікту були повністю вкомплектовані особовим складом, тоді як українські – на 10–50%. За рахунок призову українські бригади були поповнені за штатом мирного часу непідготовленими призовниками, тож їхня боєздатність була нижчою, ніж російських підрозділів. Справність російських наземних озброєнь 90%, а українських – у півтора рази нижча. Крім того, військово-повітряні сили Росії мають у зоні конфлікту вп'ятеро більше бойових літаків, а перевага Чорноморського флоту РФ абсолютна²³. Справність озброєння та військової техніки російських ВПС становить 75%, річний наліт пілотів – 80–100 годин. Справність українських літаків становила 30%, річний наліт пілотів – 40–50 годин. Тільки 50% дивізіонів ЗРС/ЗРК української протиповітряної оборони були боєздатними.

²³ *Бараш Ю.* Оцінка сил і засобів угруповання військ на кордоні з Україною. – С. 29.

Недоліком російських з'єднань є те, що лише третина з них (9 із 28) була укомплектована підготовленим особовим складом за штатом і висунулася до українського кордону в повному складі, зокрема 7-ма ДШД, 106-та ПДД, 27-ма і 34-та МСбр, 6-та тбр, 34-та Рбр, 31-ша і 56-та ДШбр, 810-та брМП. Решта задіяні з'єднання зазвичай мали по половині бойових батальйонів, у тому числі 2-га МСД і 4-та ТД по шість-вісім із шістнадцяти батальйонів, 98-ма ПДД і 76-я ДШД – по два-чотири із шести батальйонів, а бойові бригади – по одному-два із чотирьох батальйонів²⁴.

Недоліком наспіх розгорнутих українських з'єднань було те, що вони на 50–90% укомплектовані фактично непідготовленим особовим складом. Вони відзначалися низьким рівнем злагодженості, координації та взаємодії порівняно з російськими підрозділами. Викликає здивування й те, що дві повноцінні механізовані та гірсько-механізована бригади під час вторгнення російських військ на материкову частину України перебували на заході країни в місцях постійно дислокації. «Створюється враження, – зазначає Ю. Бараш, – що українське командування планує захищати тільки північну частину країни зі столицею і західну частину. При такому угрупованні можна впевнено прогнозувати втрату Україною південних і східних областей»²⁵.

Отже, наведений аналіз співвідношення сил на театрі воєнних дій дає підстави дійти таких висновків:

по-перше, перевага збройних сил Росії робила їх спроможними розбити українське угруповання військ та захопити південні та східні області України;

по-друге, попри гарантовану перемогу, Росія в серпні 2014 року здійснила вторгнення тільки на одному – південно-східному напрямку, – не наважившись розгортати фронти на інших стратегічних напрямках з огляду на незначну перевагу

²⁴ Бараш Ю. Оцінка сил і засобів угруповання військ на кордоні з Україною. – С. 31–32.

²⁵ Там само. – С. 32.

над українськими угрупованнями на головних стратегічних напрямках та гібридний характер війни;

по-третє, Україна за рахунок часткової та хаотичної мобілізації змогла збільшити своє угруповання в зоні проведення антитерористичної операції до 40 тисяч військ і досягти рівного співвідношення сил зі своїм противником на південно-східному напрямку, хоча безпосередньо в операції на кордоні брали участь усього лише близько 5700 військовослужбовців, що, власне, й зумовило їхню поразку.

Третю групу воєнних параметрів оцінювання російсько-української війни складає *оцінка рівня технічної оснащеності військових формувань воюючих сторін*. Українське озброєння за номенклатурою в основному подібне до російського. Тож можна дійти висновку, що в зоні конфлікту перевага Росії за наземними силами відносно невелика (крім спецназу і десантників), але з урахуванням кращої бойової підготовки, справнішого й сучаснішого озброєння, а головне – значно сильніших військово-повітряних сил і військово-морського флоту, перевага збройних сил Росії очевидна. Так, сухопутні війська Збройних Сил України оснащені почасти застарілими танками Т-64 знятими з консервації, а сухопутні війська Росії – танками Т-72/80; крім того, вони вже одержали триста танків Т-90, а також п'ятсот БМП-3 і шістсот артсистем «Мста-С». Військово-повітряні сили Росії мають вертольоти Мі-28Н, Ка-50/52, літаки Ту-95, Ту-160, Ту-22МЗ, Су-34, Су-30, МіГ-31, ЗРС С-400 і зенітний ракетно-гарматний комплекс «Панцирь», яких не мають українські повітряні сили²⁶.

Що стосується армійських корпусів «ДНР» і «ЛНР», то станом на 8 квітня 2015 року в них на озброєнні перебували: 700 танків, понад 1,1 тис. бойових броньованих машин, близько 600 артилерійських систем, а також більше 380 реактивних систем залпового вогню (РСЗВ). Кількість українських

²⁶ The Military Balance 2012 / IISS. – 2013. – Р. 165–168, 192–203.

артилерійських систем перевищує запаси «ДНР» і «ЛНР» у 2,5 раза, а бойових бронемашин – у 2,3. У танковому парку Збройних Сил України понад 2,5 тис. одиниць техніки, 43,6% з яких перебувають у повній бойовій готовності. За цим показником противник поступається українській стороні більш ніж учетверо²⁷.

Крім того, російські війська та армійські корпуси «ДНР» і «ЛНР» мають на своєму озброєнні найновітніші системи зброї, яких в Україні немає. Так, зі стрілецької зброї на озброєнні бойовиків перебувають новітні автомати АК-100, снайперська спеціальна гвинтівка «Винторез» та автомат для безшумної стрільби «Вал», великокаліберні кулемети «Корд», кулемети «Печенег»²⁸. Із засобів протиповітряної оборони бойовики застосовують новітній переносний зенітно-ракетний комплекс «Верба», російський самохідний зенітний ракетно-гарматний комплекс наземного базування «Панцирь-С1» найновішої російської розробки. Зі зброї вогневого ураження бойовики володіють 220-міліметровою важкою вогнеметною системою залпового вогню ТОС-1 «Буратіно», яка перебуває на озброєнні лише в Росії. Згадується також реактивна система залпового вогню «Торнадо-С». Подібних комплексів озброєнь немає в жодній іншій країні, крім Росії²⁹.

Четверта група показників характеризує загальні рівні та обсяги технічного, тилового, інженерного забезпечення та бойового управління діями воюючих сторін.

²⁷ Боевики ДНР и ЛНР имеют столько же танков, сколько армии Германии, Франции и Чехии вместе взятые [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://inforesist.org/boeviki-dnr-i-lnr-imeyut-stolko-zhe-tankovskolko-armii-germanii-francii-i-chexii-vmeste-vzyatye/>.

²⁸ Докази причетності Росії до подій на сході України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Докази_причетности_России_до_подий_на_сході_України.

²⁹ Самовикриття Путіна: РФ фактично зізналася, що воює на Донбасі – ЗМІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2015/02/14/7058540/?attempt=1>.

На відміну від Росії, керівництво якої не тільки відпрацювало чітку систему прийняття воєнно-політичних рішень і державного управління воєнною організацією на оперативно-тактичному та оперативно-стратегічному рівнях, а й за короткий термін змогло налагодити жорстку інтегровану вертикаль керівництва збройними формуваннями «ДНР» і «ЛНР», Україна досі не має належної системи воєнно-політичного керівництва країною, якій бракує політичної волі вести справедливую оборонну війну проти Росії. Наслідком такого нерозуміння стало те, що в державі відсутня єдина координація та оперативне ухвалення рішень з питань антитерористичної операції на державному рівні.

Росіяни ж на окупованих ними територіях Донбасу досить оперативно сформували з банд найманців достатньо боєздатні бригади і батальйони. Вони вибудували систему управління, надали найманцям чималий командний склад з «відпускників» збройних сил РФ, організували системне комплектування – створили ударні підрозділи виключно з «добровольців», переважно російських військових спеціалістів з бойовим досвідом і кваліфікацією³⁰. Таким чином, за рік війни на окупованих територіях Донбасу Росією була створена чітка система воєнно-політичного керівництва та військово-адміністративного управління. Управління окупованими територіями Донбасу Росія здійснює через так званий «Центр управління відновленням», основне завдання якого – формування армії та забезпечення бойових дій. «Центру» підпорядковуються два «міністерства оборони» – «ДНР» і «ЛНР», які займаються матеріально-технічним забезпеченням і набором «добровольців»³¹.

Армія «ДНР»/«ЛНР» являє собою єдине оперативне об'єднання, побудоване за структурою загальновійськової армії збройних сил Росії, керівництво якою здійснює командувач

³⁰ Бутусов Ю. Війна-2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/viyna-2015-_.html.

³¹ Состав и структура террористической армии ДНР/ЛНР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://garmata.org/razvedka/info/item/321-sostav-i-struktura-armii-dnr-lnr>.

сухопутними військами РФ. Матеріальне, тилове, інженерне й технічне забезпечення армії «ДНР»/«ЛНР» здійснюється централізовано спеціально створеним 12-м командуванням резерву Південного округу збройних сил РФ. Завдяки такій системі всебічного забезпечення підрозділи й гарнізони бойовиків посилено поповнюються бронетехнікою як у результаті ремонту раніше пошкодженої, так і за рахунок перекидання з РФ. Для порівняння можливостей 12-го командування резерву збройних сил РФ: лише за один місяць Росія поставила в зону конфлікту близько 500 танків і бойових броньованих машин. На низовому тактичному рівні тактичні групи армії «ДНР»/«ЛНР» також мають централізовану систему постачання. Керівництво цими групами здійснюється з єдиного центру управління за допомогою сучасних засобів військового зв'язку. Дії цих груп узгоджені за часом і місцем³².

На відміну від армії «ДНР»/«ЛНР», тилове забезпечення українських військ здійснюється переважно волонтерами. Брак ресурсів, що їх виділяють на фінансування армійських програм постачання, не знизив рівня корупції в Міністерстві оборони України, а навпаки – збільшив. Волонтери стали узаконеною формою приховування недостатчі й відсутності звітності.

Величезні потреби необґрунтовано роздутих штатів заповнюються небоєготовою технікою. У результаті маємо незадовільний рівень готовності військової техніки та озброєння, відсутність системи евакуації, відновлення й ремонту озброєння та військової техніки; невідповідність штатів, штатних розкладів військових з'єднань і частин та норм забезпечення ОВТ та іншими матеріальними засобами умовам ведення бойових дій. За таких умов боєздатність бойової техніки забезпечується силами самих армійців і волонтерів. Системи зв'язку в українській армії немає. Штатний армійський радіозв'язок, передусім

³² Террористы создали мощные ударные группы по всем направлениям, – ИС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://censor.net.ua/news/327851/terroristy_sozdali_moschnye_udarnye_gruppy_po_vsem_napravleniyam_is.

короткохвильовий типу радянської Р-159, відсутній у достатніх кількостях. Силові структури України досі не затвердили навіть єдиного стандарту військового зв'язку.

Разом з тим, із січня 2015 року противник почав використовувати на окупованих територіях Донбасу надсучасні системи супутникового зв'язку п'ятого покоління «Белозер», які є лише в Російській Федерації. Бойовики та російські війська широко застосовують на Сході України безпілотний літальний апарат «Форпост», вироблений за ліцензією однієї із західних країн у Російській Федерації, на Уральському заводі цивільної авіації. Цей літальний апарат перебуває на озброєнні підрозділів розвідки РФ. На своєму борту він несе станцію тактичної розвідки, тепловізор і радіолокаційну станцію. Повідомляється про використання бойовиками та російськими військами багатofункціональних комплексів «Ртуть-БМ» та «Красуха-4». Комплекси радіоелектронної боротьби «Красуха-4» пригнічують супутники-шпигуни, наземні радары й авіаційні системи АВАКС, повністю закривають від виявлення радіолокаційним засобам РЕБ і зв'язку³³. Натомість в Україні військова розвідка у Збройних Силах як система взагалі відсутня. Генеральний штаб не докладає жодних зусиль, щоб її налагодити³⁴.

П'ята група параметрів оцінювання воєнних аспектів російсько-української війни являє собою опис *тактики дій військових формувань* воюючих сторін. Одна з ключових проблем української армії в цьому контексті – комплектування військ мотивованим особовим складом. Якість мобілізованих людей ніхто не перевіряє. Наслідком таких підходів є низький рівень бойової виучки особового складу, злагодженості підрозділів

³³ На Луганщині помітили надпотужні російські комплекси «Ртуть БМ». ТСН. 13.12.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://tsn.ua/politika/na-luganschini-pomitili-nadpotuzhni-rosiyski-kompleksi-rtut-bm-397238.html>.

³⁴ Бутусов Ю. Коли закінчиться війна? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/koli-zakinchitsya-viyna-.html>.

і штабів; відсутність достатніх військовонавчених людських ресурсів; бойова підготовка на полігонах не забезпечує бойового злагодження і взаємодії на рівні батальйон – бригада, що спричиняє низький рівень боєздатності і боєготовності з'єднань і частин Збройних Сил; неспроможність системи підготовки Збройних Сил організувати і здійснити підготовку доукомплектованих і знову сформованих підрозділів у стислі терміни. Брак компетентного командного складу на низовому рівні є основою проблемою організації бойових дій в умовах війни.

Натомість у російській армії та її складовій – «корпусах народної міліції» «ДНР»/«ЛНР», кваліфіковані військові спеціалісти отримують зарплату, цілком конкурентоспроможну порівняно з приватним сектором у Росії, тому в умовах кризи російські вербувальники поки що мають резерв для поповнення. Більшість російських військових воює в регулярних частинах збройних сил РФ на Донбасі не за бажанням, а за наказом.

Найслабшою стороною дій Збройних Сил України на тактичному та оперативному рівнях є відсутність чітко проголошених мети і завдань бойових дій з урахуванням масштабу агресії та можливостей держави, а також невідповідність форм і способів ведення збройної боротьби (у формі антитерористичної операції способом поступового витиснення противника без вирішального розгрому), характеру і масштабу завдань, співвідношенню сил і засобів сторін.

Відповідно до нового штату, Генштаб різко зменшив вогневу міць і бойові можливості мотопіхотних батальйонів, що зробило їх неспроможними протистояти аналогічним підрозділам противника. Зменшено штат батарей в артилерії – із шести до чотирьох гармат, але при цьому кількість артилерійських бригад збільшена вдвічі. Водночас засобів артрозвідки досі недостатньо навіть у діючих бригадах і немає повністю укомплектованих та оснащених з'єднань³⁵.

³⁵ Бутусов Ю. Війна і вина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/viyna-i-vina_.html.

Після провалу операції на кордоні українські формування перейшли від маневрених рейдових дій до пасивної позиційної оборони, основою якої стала система блокпостів. Але така система не може бути основою дій наземних сил, оскільки блокпост перетворюється на зручну мішень, яка зазнає масованих обстрілів і атак противника, що спричиняє систематичні односторонні втрати з боку української сторони та руйнує її оборону.

Стратегічна стійкість армії «ДНР»/«ЛНР», на відміну від Збройних Сил України, пояснюється наявністю на Донбасі регулярних частин ЗС РФ. Одночасно в бойових операціях в Україні беруть участь не менше п'яти-шести батальйонно-тактичних груп регулярних військ РФ. Російські війська стоять у другому ешелоні. Їхнє завдання – прикриття тилів і флангів ударних угруповань найманців. Вони виступають резервом на випадок прориву українських військ, запроваджують багато видів технічної розвідки, радіоелектронної боротьби, здійснюють вогневу підтримку силами самохідної та реактивної артилерії, в тому числі великокаліберних систем. У першу лінію російські частини висувалися лише в період наступу на ключові позиції українських військ. Російські війська були виведені на передові позиції тільки після того, як передові загони найманців забезпечили безперешкодне просування російських частин. А ось контратаки українців відбивали вже росіяни, перебуваючи в тактично вигідних умовах³⁶.

За оцінками аналітиків, як уже зазначалося, сили противника в першій і другій лініях фронту розподілені в такому співвідношенні: ударні підрозділи найманців – частини першої лінії – становлять до 5 тис. осіб; підрозділи другої лінії, обмежено боєздатні, – до 15 тис. осіб; у резерві – російські війська – всього до 10 тис. військовослужбовців, із них до 5–6 тис. – ударний компонент сухопутних військ і десантників; у тилу – неорганізовані банди – до 5 тис. осіб³⁷.

³⁶ Бутусов Ю. Війна і вина.

³⁷ Там само.

Усі ці війська противника, на відміну від українських підрозділів, ведуть систематичні бойові дії, попри їх заборону Мінськими угодами. Перемир'я, запроваджене цими угодами, противник активно використовував для підвищення бойової підготовки ударних підрозділів найманців, поповнення їх кваліфікованим особовим складом, здійснював маневри з бойовим злагодженням, поповнював і ремонтував бойову техніку. Росія кидає найманців у бій як для «промацування» українських позицій, так і для перевірки їхньої боєздатності. Другорозрядні частини повинні доводити свою боєздатність і ефективність у бою, і тих, хто виживає й показує, що здатен успішно боротися, переводять в ударні підрозділи, які ведуть постійні бойові дії³⁸.

Оцінка оперативної обстановки на театрі воєнних дій указує на те, що російські війська вторгнення й надалі воюватимуть у другому ешелоні противника, виступатимуть як ударні частини, мобільні резерви, а також здійснюватимуть вогневу підтримку артилерією, забезпечуватимуть радіоелектронну й артилерійську розвідку. Російське командування намагається проводити наступальні операції, тільки зберігаючи ініціативу, в умовах сприятливої для себе тактичної обстановки³⁹. Генштаб Росії має завжди дуже свіжі розвіддані про кількість військ Збройних Сил України в зоні АТО. Це дає йому змогу симетрично концентрувати сили, яких у Росії в рази більше, ніж в українських Збройних Силах⁴⁰.

Для виламування оборони ЗСУ в містах або в умовах щільної оборони противник застосовує іншу тактику. Провівши кілька розвідок боєм, він накриває щільним вогнем артилерії бойові порядки ЗСУ на передньому краї, проштовхуючи в цей час у зоні розриву оборонної лінії невеликі тактичні групи, які займають позиції в тилу бойових порядків. Пробившись таким

³⁸ Бутусов Ю. Війна і вина.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Дебальцеве: про що мовчать військові – експерт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ukr.media/politics/228750/>.

чином, ці, найчастіше ротні, тактичні групи координують свої дії та вже з тилу атакують передній край, одночасно з фронтальною атакою позицій основними силами⁴¹.

Для досягнення успіху у фронтальних атаках противник застосовує таку тактику: «...він атакує опорний пункт ЗСУ в лоб 10–15 танками, прямою наводкою розстрілюючи всі вогневі точки фугасними боеприпасами. Таке групування танків до моменту виходу на рубіж оборони української армії встигає випустити прицільно до 150 снарядів по опорному пункту (при тому, що на опорному пункті знаходиться 250–400 бійців ЗСУ). Результат такої атаки, якщо опорний пункт масовано не прикривається артилерією, прогнозований – він буде взятий за кілька хвилин»⁴².

Безумовно, всі ці характеристики дають уявлення про умови перебігу війни та передумови, що визначають її результати, але не характеризують самі ці результати, які оцінюються втратами і здобутками у війні, що врешті-решт визначає перемогу чи поразку воюючих сторін у війні.

Отже, *шосту групу* показників для оцінювання російсько-української війни становить *оцінка втрат у війні кожної зі сторін*. До таких показників належать: втрати в людських ресурсах серед мирного населення і збройних формувань; втрати в бойовій техніці та озброєннях; втрати в матеріальних ресурсах; втрати політичного характеру; ідеологічні та гуманітарні втрати.

Втрати в людських ресурсах у російсько-українській війні варто розрізняти на бойові та демографічні втрати серед мирного населення. *Демографічні втрати* обраховуються: числом загиблих, поранених, біженців, переміщених осіб та зниклих, а також інтернованих. За цим показником Україна зазнала втрат, зіставних з її втратами протягом Другої світової війни. Цих втрат Україна зазнала в результаті анексії Криму Росією

⁴¹ Дебальцеве: про що мовчать військові – експерт.

⁴² Там само.

та окупації нею частини території Донбасу, на яких залишилися 2,2 млн та 3 млн осіб відповідно.

Таким чином, за час російсько-української війни Росією було інтерновано 5,6 млн українських громадян, оскільки Україна оголосила ці території окупованими російськими військами, а термін «інтернування» застосовується щодо громадян однієї з воюючих сторін, котрі постійно мешкають або що тимчасово перебувають на території іншої воюючої сторони. Росія ж, навпаки, збільшила свій демографічний ресурс на цю саму кількість населення, що можна віднести до її значних здобутків у цій війні.

Число біженців з України, за даними ООН, перевищило 2,3 млн осіб, з них 765 тис. переселилися в Росію і 81,6 тис. – у Білорусь⁴³. За повідомленням помічника генерального секретаря ООН з політичних питань Тайє-Брук Зеріхуна, на засіданні Ради безпеки ООН 28 квітня 2016 року, кількість убитих українських громадян у результаті російсько-українського конфлікту склала 9333 осіб і близько 21400 осіб були поранені. Число внутрішньо переміщених осіб сягнуло 138 тис. осіб⁴⁴. Таким чином, жертвами цієї війни стали 30733 мирних жителів України. Росія ж не зазнала жодних демографічних втрат, оскільки бойові дії в цій війні відбуваються на території України.

Втрати особового складу збройних формувань воюючих сторін охоплюють ширший перелік показників, серед яких – кількість загиблих, поранених, зниклих безвісти, полонених, дезертирів. У свою чергу, число загиблих поділяється на бойові та небойові втрати. Підрахунок бойових втрат ускладнюється багатьма чинниками. По-перше, кожна з ворогуючих сторін намагається приховати чи зменшити свої втрати і перебільшувати

⁴³ Ukraine situation, UNHCR operational update, 27 June – 15 July 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/UNHCR%20UKRAINE%20Operational%20update%2015JUL15.pdf>.

⁴⁴ ООН: жертвами вооруженного конфликта на Донбассе стали более 9 тысяч человек [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://newsru.co.il/world/29apr2016/zer_603.html.

втрати противника. На цій підставі вважається, що реальні втрати можуть бути в півтора-два рази більшими за заявлені чи оприлюднені. По-друге, викривлення реальної картини втрат здійснюється з метою деморалізації противника і, навпаки, високого мобілізаційного ефекту серед власних військ і цивільного населення. Із цією метою ворогуючі сторони розгортають широкомасштабні заходи з дезінформації як противників, так і своїх прихильників, усього міжнародного співтовариства. Зміст цієї дезінформації полягає в перебільшенні власних успіхів і применшенні успіхів противників, створенні свого героїчного іміджу і панічних настроїв у стані противника. По-третє, складність обрахунку втрат може зумовлюватися відсутністю їх підрахунку як такого, спричиненого або неможливістю, або небажанням вести його через різні обставини, недосконалістю обліку військовослужбовців, відсутністю іменних жетонів, недостатністю розвідки чи дорозвідки, умовами відступу чи перебуванням в оточенні, небажанням сплачувати соціальну допомогу сім'ям загиблих та ін.

Усе це потребує врахування певних вимог у процесі таких підрахунків. Перша з них зобов'язує дослідників орієнтуватися на різні джерела, як офіційні, так і неофіційні, як власні, так і на джерела противника, і вибирати з них найбільш достовірні, котрі методом порівняння можуть вивести нас на усереднене число, найбільше наближене до реального. Друга вимога – використовувати опосередковані джерела, які при певних обчисленнях виведуть нас на реальні втрати. Ними, наприклад, можуть бути кількість поранених, котрі перебувають на обліку в лікарнях і госпіталях; суми з бюджету, що виділяються на соціальні виплати за загиблих та поранених. Третя вимога пов'язана з обов'язковим застосуванням методів верифікації. Ці методи враховують певні закономірності, які встановлюють відповідну кореляцію в залежностях між кількістю вбитих та поранених; втратами під час наступу та при обороні. Співвідношення між убитими і пораненими становить один до двох, хоча воно коригується чинниками щільності ведення вогню, перебування

бійців у закритих чи на відкритих позиціях та ін. Так, при щільності вогню, втричі більшій, ніж у тих, хто перебуває в обороні, втрати атакуючих військ складуть 48% від початкової чисельності, а тих, хто обороняється, – 56%. При співвідношенні щільності вогню між атакуючими і тими, хто в обороні, два до одного вони складатимуть, відповідно, 88% і 28%⁴⁵. Середня розрахункова пропорція між пораненими та загиблими в обороні – тричотири до одного, при наступі це співвідношення змінюється в бік збільшення загиблих і становитиме один до півтора.

Якими можуть бути втрати українських збройних формувань за два роки війни? 29 лютого 2016 року МЗС України оприлюднило офіційну заяву, в якій зазначалося, що з моменту початку російської збройної агресії загинули понад 2600 українських військовослужбовців та понад 9 тис. були поранені⁴⁶. Згідно з «Книгою пам'яті загиблих», створеною за підтримки Національного воєнно-історичного музею України, за час проведення АТО до 1 лютого 2015 року загинули 1750 українських військових⁴⁷. Згідно із цим самим джерелом, втрати українських військових формувань станом на 5 серпня 2015 року склали 2520 загиблих⁴⁸. На 6 червня 2016 року список загиблих уже налічував 3050 осіб⁴⁹.

Президент України Петро Порошенко під час виступу в центрі Києва з нагоди Дня Незалежності України 24 серпня

⁴⁵ О соотношении 3:1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://p-chuchundrin.livejournal.com/100366.html>.

⁴⁶ Заява Міністерства закордонних справ України щодо виконання Мінських домовленостей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/5163-statement-of-the-ministry-of-foreign-affairs-of-ukraine-on-implementation-of-the-minsk-agreements>.

⁴⁷ Книга пам'яті загиблих [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://memorybook.org.ua>.

⁴⁸ Конфликт в Донбассе унес почти четыре тысячи жизней мирных жителей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nahnews.org/4154-51-konflikt-v-donbasse-unes-pochti-chetyre-tysyachi-zhiznej-mirnykh-zhitelej/>.

⁴⁹ Книга пам'яті загиблих. Станом на 6 червня 2016 р. до книги внесені імена 3050 загиблих.

2016 року повідомив, що за понад два роки війни загинули 2504 українські воїни⁵⁰.

Підрахунки тільки офіційних даних, оприлюднених Радою національної безпеки і оборони України, показують, що до початку серпня 2014 року втрати українських військових склали 325 вбитими і 1232 пораненими⁵¹. На початок вересня 2014 року кількість загиблих сягнула 875 вбитими і 3275 пораненими⁵². Із цих підрахунків видно, що за серпень 2014 року, включно з втратами в іловайському котлі, загинули 548 осіб і ще 2043 отримали поранення. Як уже зазначалося, з початку «перемір'я» до 31 грудня 2014 року загинули 503 українські бійці й понад 1500 були поранені⁵³. Отже, згідно із цими офіційними даними, втрати українських військ за 2014 рік становили 1376 загиблих і 4775 поранених, що загалом складає 6151 осіб. Відповідно, у 2015 році загальна кількість втрат сягнула 4787 осіб, з них 1197⁵⁴ загиблих і 3590 поранених. За перше півріччя 2016 року Україна втратила 623 бійці⁵⁵, з яких, відповідно до розрахунків, імовірно 207 загинули і 416 були поранені. Тільки за липень 2016 року 27 військових загинули і 123 отримали поранення⁵⁶.

⁵⁰ За понад два роки війни загинули 2504 українських воїни – Порошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/society/1484779-za-ponad-dva-roki-viyni-zaginuli-2504-ukrajinskih-vojini-poroshenko.html>.

⁵¹ За весь час АТО терористи вбили 325 українських військовослужбовців [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/ukrayina/za-ves-chas-ato-teroristi-vbili-325-ukrayinskih-viyskovosluzhbovciv-360577.html>.

⁵² 873 військових загинули за час бойових дій – РНБО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/26579808.html>.

⁵³ Список загиблих з 1 вересня по 31 грудня 2014.

⁵⁴ 1197 військових загинули на Донбасі у 2015 році.

⁵⁵ Полтораки: на Донбасі з початку року загинули чи поранені в боях 623 військових.

⁵⁶ На Донбасі з початку липня загинуло 27 військових, 123 отримали поранення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/war/1428613-na-donbasi-z-pochatku-lipnya-zaginulo-27-viyskovih-123-otrimali-poranennya.html>.

Таким чином, ці дані вказують на динаміку втрат українських військ та розбіжності в офіційних даних і розрахунках втрат. Найбільша кількість втрат українських військових припала на період оборони в котлах та вихід з оточення під Іловайськом та Дебальцевим. За час оборони Дебальцевського виступу, за даними Генштабу Збройних Сил України, 136 українських військовослужбовців загинули, 331 був поранений, 110 потрапили в полон⁵⁷. Співвідношення між загиблими і пораненими в цій інформації виглядає пропорційним. Лише в результаті поразки на кордоні угруповання сектора «Д» втратило близько 2000 осіб загиблими, пораненими, полоненими та зниклими безвісти⁵⁸. Тільки в боях під Іловайськом, за даними військової прокуратури України, загинули понад 360 військовослужбовців Збройних Сил України, кількість поранених перевищує 500 осіб і ще близько 180 вважаються зниклими безвісти⁵⁹. У результаті оточення потрапили в полон 311 українських військових.

З військових частин і підрозділів Збройних Сил України найтяжчих втрат зазнала 93-тя окрема механізована бригада, у складі якої – зведена штурмова рота «ОУН», яка брала участь у тяжких боях під Іловайськом, Луганськом, у Донецькому аеропорту, в Пісках, – 203 загиблих; 25-та окрема повітряно-десантна бригада – 133 загиблих, котрі перебували у збитому при заході на посадку в Луганському аеропорті військово-транспортному літаку Іл-76, полягли в боях за Слов'янськ, Шахтарськ і Красний Лиман; 80-та окрема десантно-штурмова бригада – 93 загиблих у боях під Луганськом, у місті Щасті,

⁵⁷ *Шрамович В.* Рік по тому: як виходили з Дебальцевого [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/02/160120_debaltseve_vj_anniversary_vs.

⁵⁸ Проміжний звіт ТСК з розслідування трагічних подій під Іловайськом. Повний текст.

⁵⁹ Під Іловайськом загинули понад 360 бійців – військовий прокурор [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2015/03/16/7061638/>.

селищі Красному, за Донецький аеропорт; 128-ма окрема гірсько-піхотна бригада – 114 загиблих, які полягли в тяжких боях на Дебальцевському виступі та у Станиці Луганській; 30-та окрема механізована бригада – 153 загиблих, котрі вели тяжкі бої на кордоні з Росією за висоту Савур-Могила, села Маринівку, Степанівку, Нікіфоровку, місто Лутугіне та на Дебальцевському виступі; 24-й батальйон територіальної оборони «Айдар», добровольці якого полягли в боях за місто Щастя, селища Георгіївку, Хрящувате, – 103 загиблих (третина складу батальйону)⁶⁰.

У результаті у двох котлах під Іловайськом і Дебальцевим українські війська втратили близько 600 бійців загиблими і 830 пораненими, 200 зникли безвісти і 420 потрапили в полон. Сумарні втрати склали 2050 осіб. Отже, співвідношення між загиблими і пораненими в оточенні склало 1 до 1,3. Загальне ж співвідношення між загиблими (2600) і пораненими (9000) також не корелюється: навіть при співвідношенні один до двох кількість загиблих на початок 2016 року мала би становити близько 3 тис. військовослужбовців.

Ще більші розбіжності в даних, наведених, відповідно, Президентом П. Порошенком, – 2504 загиблих (24 серпня 2016 р.), МЗС України – 2600 (29 лютого 2016 р.), у «Книзі пам'яті загиблих» – 3050 загиблих (6 червня 2016 р.) і 2780 загиблих – за нашими розрахунками. Якщо припустити, що інтенсивність втрат за перше півріччя 2016 року, заявлена міністром оборони С. Полтораком, становила 623 військових, з яких, вірогідно, 207 загинули, є відповідною до інтенсивності обстрілів українських позицій, то середньомісячна кількість загиблих мала би складати близько 35 бійців. Відповідно до даних МЗС, маємо додати ще 105 загиблих, що становитиме 2705 бійців. Таким чином, найбільш достовірною можна вважати усереднену кількість між нашими підрахунками і даними МЗС, яка дорівнюватиме **2742** загиблих, що на 238 більше від цифри,

⁶⁰ Книга пам'яті. Зведені дані про загиблих станом на 1 березня 2016 р.

заявленої Президентом, і на 37 – від заявлених МЗС, і водночас на 38 менше від наших обрахунків і на 308 менше від занесених до «Книги пам'яті».

Якщо взяти усереднене число загиблих, обраховане з наведених джерел, то воно дорівнюватиме 2759 осіб. Відповідно, від моменту запровадження Мінського протоколу до серпня 2016 року, в період так званого «перемир'я», за сумарними даними Україна втратила 1934 загиблими і 5629 військовослужбовців пораненими. Отже, гібридний мир за понад два роки «коштував» Україні 7563 військовослужбовців, тоді як за час активних бойових дій втрати становили близько 4000 бійців загиблими і пораненими. Загальні ж втрати від початку війни, за нашими розрахунками, на початок серпня 2016 року склали **11558** осіб, що становить близько 6% від загальної кількості учасників АТО на той час.

За даними противника, оприлюдненими співголовою «Народного фронту “Новоросія”» Володимиром Роговим, за час війни було вбито і поранено 14378 українських військових⁶¹. Як бачимо, розходження з даними противника складають близько 2820 осіб, що припустимо з урахуванням завищення противником кількості втрат української сторони. Якщо до цієї кількості додати 17 тис. справ за фактом дезертирства зі Збройних Сил України за час війни чи проведення АТО⁶², з яких близько 3 тис. перейшли на бік противника⁶³, загалом втрати українських угруповань склали близько 28560 військовослужбовців, що становить дві третини всього 40-тисячного складу українського військового угруповання, яке бере участь в АТО.

⁶¹ Какие в реальности потери несёт украинская армия в Донбассе? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ruspravda.info/Kakie-v-realnosti-poteri-neset-ukrainskaya-armiya-v-Donbasse-6697.html>.

⁶² Главный военный прокурор: к ответственности привлечены 17 тысяч дезертиров [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2015/03/3/7060348/>.

⁶³ Матіос: ГПУ має списки 8 тисяч військових та правоохоронців, які перейшли на сторону сепаратистів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/news/27187457.html>.

В. Рогов наводить цифру втрат українських військових 23498 осіб, з яких близько 9000 дезертирів і 158 полонених⁶⁴.

У принципі, за канонами воєнного мистецтва це означало б військову поразку. Прямі бойові втрати вбитими і пораненими склали 30% від чисельності всього угруповання військ АТО. Під час боїв на кордоні в окремих підрозділах вони сягали 50% від їх загальної чисельності. Така велика кількість дезертирів значною мірою спричинена невведенням воєнного стану в державі, що суттєво знижує кримінальну відповідальність за подібні злочини.

Проте, щоб визначити реальні воєнні результати бойових дій на Донбасі, потрібно зіставити українські втрати з бойовими втратами в особовому складі з боку російської сторони.

Оскільки російські збройні угруповання являють собою гібридний компонент, що складається з бойовиків та регулярних військ, то, відповідно, і втрати російської сторони слід поділяти на дві категорії. Ядром російського збройного угруповання на Донбасі є частини й підрозділи регулярних військ Російської Федерації. Чинниками, які варто врахувати при підрахунках втрат особового складу російських регулярних військ, є, по-перше, наступальний характер ведення ними бойових дій, по-друге, перебування російських регулярних підрозділів у другому ешелоні, по-третє, потужна вогнева підтримка і супроводження їхніх дій в обороні і наступі, по-четверте, відсутність чітких розпізнавальних знаків, що значно ускладнює ідентифікацію їхніх реальних втрат.

Якщо зіставити всі ці чинники, то з'ясовується, що в наступі під Іловайськом, Донецьким аеропортом та Дебальцевим співвідношення їхніх втрат до українських сил, котрі перебували в обороні, мало бути два до одного. Але враховуючи, що щільність вогню наступаючих російських військ була значно вищою, реальне співвідношення втрат могло становити 1,4 : 1. Тобто, попри оточення українських військ, втрати російських

⁶⁴ Какие в реальности потери несёт украинская армия в Донбассе?

військ мали бути не меншими, ніж втрати українських військових. Дещо знижує загальну кількість втрат серед російських регулярних підрозділів їхнє перебування на другій лінії фронту або в другому ешелоні наступаючи військ.

За відсутності відкритих даних і безпосередніх джерел, варто скористатись опосередкованими джерелами. З них найбільш достовірними показниками для обрахунку втрат можна вважати суми соціальних виплат з державного бюджету РФ сім'ям загиблих та військовослужбовцям за інвалідністю. Так, згідно зі звітом про «Компенсацію військовому персоналу за участь у бойових діях в Україні у 2014–2015 роках», грошова компенсація сім'ям загиблих склала 3 млн руб, а за інвалідністю – 1,5 млн руб. Загалом витрати на всі ці соціальні виплати становили 20 млн дол. США. Таким чином, станом на 1 лютого 2015 року компенсацію отримали понад 2000 сімей загиблих і 3200 російських військових, які зазнали важких поранень і стали інвалідами⁶⁵.

Звичайно, ці цифри мають бути відкориговані поправками на те, що не всі загиблі й поранені встигли отримати належні компенсації. До того ж у цій кількості не враховані поранення меншого ступеня тяжкості, тому вона може бути прийнята як мінімальний рівень підрахунків. Інші, більш точні цифри дає нам звіт «Довідка відносно втрат незаконних збройних формувань і підрозділів Збройних Сил Російської Федерації в зоні проведення АТО». Тільки під час боїв на Дебальцевському плацдармі в період з 24 січня по 19 лютого 2015 року кількість втрат склала 870 осіб⁶⁶.

⁶⁵ Данные свидетельствуют, что в Донбассе по состоянию на февраль погибли две тысячи солдат РФ – Forbes [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zn.ua/WORLD/rossiya-sluchayno-opublikovala-kolichestvo-svoih-poter-na-voyne-v-ukraine-forbes-186684_.html.

⁶⁶ Потери наших войск под Дебальцево в четыре раза меньше, чем у террористов, – советник Президента Бирюков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://censor.net.ua/news/325583/poteri_nashih_voyisk_pod_debaltsevo_v_chetyre_raza_menshe_chem_u_terroristov_sovetnik_prezidenta_biryukov.

При загальній чисельності угруповання 9400 осіб на Дебальцевському плацдармі в наступі втрати противника склали 9,6% від загальної кількості угруповання.

Втрати українських військ, які опинились у дебальцевському котлі, склали 21,4% при чисельності 2700 осіб. У кількісному еквіваленті таке співвідношення українських військ в обороні проти російського угруповання та бойовиків у наступі становило 1:3,5, а співвідношення втрат на Дебальцевському плацдармі склало, відповідно, 1:1,5, що також відповідає пропорціям втрат між атакуючими силами і силами, які перебувають в обороні. Це за умови, що дані Генштабу ЗСУ про 179 загиблих, 331 пораненого і 110 полонених українських військових були достовірними. Якщо припустити, що їх достовірність не перевищує 50%, то, відповідно, співвідношення втрат скоротиться в пропорції один до одного.

Співвідношення загиблих і поранених в українських підрозділах, які опинилися в іловайському котлі, та оточуючих їх російських батальйонних тактичних груп становило три до одного. Таким чином, втрати російських військ загальною чисельністю 6 тис. осіб могли становити близько 320 осіб, з яких приблизно 108 загинули. Якщо ж до українських втрат додати полонених і зниклих безвісти, то співвідношення втрат зміниться із 3:1 до 4,5:1. За іншими даними, які надали СБУ та Головне управління розвідки Міноборони України, на Донбасі з початку війни за 2014 рік загинули понад 1600 російських військовослужбовців⁶⁷. Із січня до вересня 2015 року загинуло 627 російських військових і 2155 отримали поранення⁶⁸, тобто середньомісячні втрати склали 78 загиблих і 269 поранених.

⁶⁷ СБУ назвала впечатляющие потери российских войск на Донбассе [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://24tv.ua/ru/sbu_nazvala_vpechatljajushhie_poteri_rossijskih_vojsk_na_donbasse_n667514.

⁶⁸ Разведка назвала потери российских войск в Донбассе в 2015 году. – 05.02.2016 13:25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.liga.net/news/politics/8845108-razvedka_nazvala_poteri_rossiyskikh_voysk_v_donbasse_v_2015_godu.htm.

Із цих розрахунків випливає, що втрати Росії на Донбасі за 2015 рік склали 4165 російських військовослужбовців, з яких 933 загинули і 3232 отримали поранення. Тільки за січень 2016 року загинули 42 російських військових⁶⁹, і це при тому, що українські військові дотримувалися режиму припинення вогню. Таким чином, якщо взяти цю кількість за середньомісячну, то виходить, що з лютого по червень 2016 року мали б загинути близько 318 російських військових. Якщо виходити з того, що українські війська займають пасивну оборону і в односторонньому порядку дотримуються режиму припинення вогню, то звідки такі втрати російських військ? Або українські сили не дотримуються режиму тиші, або дані української розвідки про російські втрати значно перебільшені.

Тим не менше, якщо, за відсутності інших, взяти ці розрахунки за основу і піддати їх верифікації, то виходить, що кількість загиблих російських військовослужбовців за два роки війни мала сягнути 2500 осіб, що цілком відповідає кількості загиблих російських військових, вирахованих за попередньою методикою. Міноборони РФ, як стверджує правозахисниця О. Васильєва, визнало тільки 900 загиблих російських військових⁷⁰, що з похибкою на зменшення втрат у 2–2,5 раза складатиме 2250 загиблих, а за шість місяців 2016 року вона збільшиться до 2568 осіб.

Найбільших втрат серед російських частин у війні з Україною на Донбасі зазнали: бригада морської піхоти Північного флоту РФ – близько 180 загиблих, 45-й полк спецназу – близько 850 загиблих, 23-тя мотострілецька бригада – близько 90 загиблих, 24-та бригада спецназу РФ – близько 300 осіб, Тоцький реактивний артилерійський полк – близько 50 загиблих, 15-та

⁶⁹ Разведка назвала потери российских войск в Донбассе в 2015 году.

⁷⁰ «Потери армии РФ в Украине – 4360 солдат. Признали только 900 – Правозащитница» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://antikor.com.ua/articles/16786-poteri_armii_rf_v_ukraine__4360_soldat._priznali_toljko_9008243__pravozashchitnitsa.

миротворча бригада – близько 150 загиблих, 22-га бригада спецназу – повністю знищена⁷¹.

Проте втрата майже 2570 російських військовослужбовців ніяк не вплинула на мілітаристські настрої російського суспільства. Порівняно із СРСР, який за десять років війни в Афганістані втратив 15 тис. осіб, що в середньому становило 1,5 тис. загиблих на рік, проти 1000 загиблих в середньому за рік на Донбасі для 146-мільйонного населення Росії це – одна тисячна відсотка, яка жодним чином не здатна спричинити «больовий ефект» для свідомості російського суспільства. Отже, із цих розрахунків випливає, що співвідношення між загиблими за 2014–2015 та за перше півріччя 2016 року українськими й російськими військовими паритетне – один до одного, – відповідно до заявленої Президентом П. Порошенком кількості українських загиблих, і на 191 загиблого менше, порівняно з нашими розрахунками.

Виходячи з кількості загиблих з початку війни по червень 2016 року, кількість поранених російських військових, за розрахунками, склала 8976 осіб, а разом із загиблими загальні втрати російських військ становили 11544 військовослужбовці, порівняно з 11558 українських втрат, що визначило загальне паритетне співвідношення втрат у пропорції один до одного.

Втрати бойовиків вирахувати досить складно, оскільки вони є параліментарною компонентою російських збройних сил і служать у 1-му і 2-му армійських корпусах сухопутних військ РФ. Крім того, до складу російських військових підрозділів входять також найманці-контрактники; їхніми командирами, як і ядром підрозділів бойовиків, є російські військові. Саме тому Міністерство оборони України не розрізняє втрати бойовиків і регулярних російських військ. Найчастіше для обрахунку втрат бойовиків військові експерти виходять з того, що дві третини збройних формувань противника складали бойовики

⁷¹ «Потери армии РФ в Украине – 4360 солдат. Признали только 900 – Правозащитница».

і третину – російські регулярні збройні сили. Посилаючись на заяву секретаря Ради національної безпеки і оборони України Олександра Турчинова від 15 січня 2015 року про наявність на окупованій території Донбасу 8,5 тис. військовослужбовців кадрових військ Росії та 27 тис. бойовиків, експерти вважають, що якщо «третину бойовиків від всіх терористичних підрозділів було ліквідовано, то число загиблих сепаратистів – в межах 9 тисяч осіб»⁷².

Інший підхід, який варто взяти до уваги при обчисленні втрат бойовиків-сепаратистів, полягає в розрахунку частки їхніх втрат від втрат регулярних російських військ. Якщо за 2014 рік загинуло близько 1600 військових, то, відповідно, було знищено близько 4800 бойовиків, тим більше, що вони воювали в першому ешелоні, а відтак інтенсивність їхніх втрат була значно вищою. За час боїв на Дебальцевському напрямку, за розрахунками згідно із цією методикою, при загальній кількості втрат противника 870 осіб, кількість втрат, яких зазнали незаконні збройні формування, могла становити 580 бойовиків, з них близько 435 були знищені та 145 поранені. Проте слід зважити, що зі створенням 1-го і 2-го армійських корпусів чисельність місцевих бойовиків-сепаратистів у їхній структурі скоротилася до 30–40%⁷³. Отже, можна припустити, що їхні втрати за 2015 рік – перше півріччя 2016 року – 1130 осіб знищеними і 2820 пораненими.

Таким чином, загальні втрати сепаратистів за час війни на Донбасі за цими розрахунками могли становити близько 6000 загиблими і 14820 пораненими, що загалом складає 20820 осіб. У такому разі співвідношення втрати незаконних збройних формувань і підрозділів збройних сил Російської Федерації

⁷² Сколько боевиков и военных РФ погибли в Донбассе за время АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.liga.net/articles/politics/4860172-skolko_boevikov_i_voennykh_rf_pogibli_v_donbasse_za_vremya_ato.htm.

⁷³ В Донбассе обнаружили до 35 тысяч российских военных [Електронний ресурс]. – Режим доступу : forum.ykt.ru/viewtopic.php?id=3773327.

склали 32364 осіб порівняно з 11558 українських втрат, що співвідноситься як 2,8:1. Таке співвідношення сумарних втрат відповідає пропорції між втратами сил, котрі перебувають в обороні, і сил, які атакують, оскільки після поразки під Іловайськом українські війська перейшли до позиційної оборони на опорних пунктах по всій лінії фронту, тоді як противник віддавав перевагу систематичним наступальним діям.

Така тактика збільшує втрати противника, що дає українським силам змогу утримувати лінію фронту досить стабільною. Водночас військові резерви противника значно більші за українські, що робить вельми проблематичним застосування українськими збройними формуваннями контрнаступальних і наступальних дій. До того ж, якщо додати до українських втрат кількість дезертирів, без урахування цієї категорії з боку противника через відсутність точних даних про неї, то кількість втрат з обох сторін дещо зрівняється і досягне пропорції 1,3 : 1. Це також чинник, який зумовлюватиме млявий і довготривалий характер бойових дій на низькому рівні інтенсивності, коли жодна зі сторін не зможе досягти суттєвої переваги над своїм противником.

При такій тенденції перемога як ціль ставатиме дедалі примарнішою, а війна – безглуздішою і безперспективнішою. Що стосується подальшого співвідношення втрат, то в умовах одностороннього припинення вогню з боку української сторони кількість втрат з українського боку зростатиме, а з російського – скорочуватиметься, що змінить співвідношення 1,3:1 на 1:3 у протилежний бік і воно буде не на користь України.

Не менш важливою складовою оцінювання воєнних втрат є *втрати сторін у воєнній техніці та озброєннях.*

Втрати української сторони. Найбільших втрат у бойовій техніці українські формування зазнали під час операції на кордоні, в іловайському котлі та на Дебальцевському виступі. Як заявив Президент України П. Порошенко, втрати воєнної техніки ЗСУ після поразки в Іловайську та операції на кордоні влітку 2014 року склали понад 60% (60–65%) від тієї кількості,

що перебувала в зоні конфлікту⁷⁴. В аналізі ведення антитерористичної операції та наслідків вторгнення Російської Федерації в Україну в серпні – вересні 2014 року зазначається, що на цей час в АТО було задіяно 5500 одиниць важкого озброєння та військової техніки⁷⁵. Отже, в цей період ЗСУ втратили 3575 одиниць військової техніки. За опосередкованими даними, втрати оцінюються в 7200–8000 одиниць⁷⁶.

Як зазначає Юрій Бутусов, тільки за дві невдалі для наших військ операції на кордоні та під Іловайськом українські війська втратили: 30% танків, 75% бойових машин піхоти, 93% буксированих гаубиць, 60% самохідних артилерійських установок, 67% реактивних систем залпового вогню⁷⁷. Загалом же від усієї кількості військової техніки ЗСУ на втрати припадає: понад 136 танків, 240 БМП, понад 300 ББМ, 43 РСЗВ, 34 САУ, 40 буксированих гаубиць, 196 інших артилерійських систем та мінометів калібром понад 100 мм – усього близько 800 одиниць бронетехніки. До цього слід додати втрату авіації, яка включала збиті літаки Ан-26, Ан-30, Іл-76, сім штурмовиків Су-25, два винищувачі МіГ-29, фронтовий бомбардувальник Су-24, п'ять бойових вертольотів Мі-24, сім Мі-8 – загалом 25 літальних апаратів.

У 2015 році найбільших втрат бойової техніки Збройні Сили України зазнали в боях та під час виходу з дебальцевського котла, де було зосереджено до 50 танків, 40 артсистем,

⁷⁴ Війна на Донбасі: які втрати понесли армії України та Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://apostrophe.com.ua/ua/article/politics/2016-05-27/voyna-na-donbasse-kakie-poteri-ponesli-armii-ukrainyi-i-rossii/5232>.

⁷⁵ Аналіз ведення антитерористичної операції та наслідків вторгнення Російської Федерації в Україну у серпні – вересні 2014 року.

⁷⁶ Россия понесла большие потери в технике на Донбассе [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.autoconsulting.com.ua/article.php?sid=32020>.

⁷⁷ Цена «котлов»: потери боевой техники ВСУ в войне с Россией в 2014 году.

15 РСЗВ⁷⁸. За повідомленням Генерального штабу ЗСУ, противником було знищено або виведено з ладу близько 30% бойової техніки⁷⁹, що становить 15 танків, 12 артилерійських систем, 5 РСЗВ. За даними російського сайту lastarmour.info, який веде підрахунок на основі фото й відео матеріалів, тільки за січень – лютий 2015 року зафіксована незворотна втрата українською стороною 344 одиниць бронетехніки та артилерійського озброєння, з яких 194 одиниці дісталися силам «ДНР» і «ЛНР» у зовні неушкодженному чи відносно мало ушкодженному стані (трофеї)⁸⁰.

Навіть якщо прийняти ці дані за правдиві, то виходить, що противник знищив 150 одиниць броньованої техніки та артилерійських систем, а більша їх частина була кинута підрозділами українських військ на полі бою. Частково таку втрату можна пояснити хаотичними відступом українських військ в умовах фактичного оточення, коли найважливіше було зберегти особовий склад, а не техніку, відсутністю ремонтних бригад у структурі частин, які перебували на передовій лінії фронту, низькою психологічною стійкістю українських підрозділів в умовах дво-триразової вогневої та кількісної переваги противника.

Якщо ж проаналізувати структуру втрат цих 344 одиниць, то виходить, що українські війська втратили: 64 танки, 143 бойові машини піхоти та 9 бойових розвідувально-дозорних машин, 34 бронетранспортери, 19 самохідних артилерійських установок, 20 буксированих гаубиць «Мста-Б» та протитанкових гармат

⁷⁸ Аналіз Генерального штабу ЗСУ щодо бойових дій на Дебальцевському плацдармі з 27 січня до 18 лютого 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/analitichni-materiali/analiz-generalno-shtabu-zsu-shhodo-bojovih-dij-na-debaltzevskomu-placzdarmi-z-27-sichnya-do-18-lyutogo-2015-roku.html>.

⁷⁹ Роковини Дебальцеве: Генштаб видав аналіз головної битви 2015-го [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://novynarnia.com/2016/02/04/rokovini-debaltseva-genshtab-vidav-analiz-golovnoyi-bitvi-2015-go/>.

⁸⁰ Громадные потери украинской боевой техники с начала 2015 года. March 6th, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bmpd.livejournal.com/1208410.html>.

«Рапіра»⁸¹, що в сумі становить 280 одиниць. Іншу частину техніки можна віднести до спецтехніки та артсистем калібром менше 100 мм. На скільки ці дані противника відповідають втратам техніки, яких зазнала українська сторона, адже наведена чисельність втрат перевищує кількість наявних українських сил, що були розгорнуті в районі Дебальцевого. Припустимо, що цих втрат українські війська зазнали не лише на Дебальцевському виступі, а й на інших ділянках фронту в секторі «С», де було зосереджено 120 танків, 530 бойових броньованих машин, 180 артсистем, 65 реактивних систем залпового вогню⁸². Тоді кількість втраченої бойової техніки українськими збройними силами, відповідно до заявлених Генштабом ЗСУ 30% втрат, мала складати: 40 танків, 159 ББМ, 54 артсистеми. Зіставивши ці розрахунки з даними противника, отримаємо усереднене розходження у втратах бойової техніки українськими військовими, яке становитиме: у танках 40–64 одиниці, у ББМ – 159–177 одиниць, в артсистемах – 39–54 одиниць.

Загалом ці розходження не досить значні, за винятком розрахунків втрат у танках, які, можливо, завищені противником або занижені Генштабом ЗСУ у півтора рази. За іншими видами озброєння розходження не перевершують 10%. В усередненому, наближеному вигляді втрати української сторони можуть становити: у танках – 52 одиниці, у ББМ – 162, в артсистемах – 47.

Втрати противника на Дебальцевському напрямку, за даними Генштабу ЗСУ, лише за період з 24 січня по 19 лютого склали: 50 одиниць ракетно-артилерійського озброєння, з якого 27 РСЗВ, 110 одиниць бронетанкового озброєння й техніки, 24 одиниці автомобільної техніки⁸³. За інформацією з іншої «Довідки відносно втрат незаконних збройних формувань і підрозділів Збройних Сил Російської Федерації в зоні проведення АТО», з початку 2015 року на Дебальцевському напрямку

⁸¹ Громадные потери украинской боевой техники с начала 2015 года.

⁸² Роковини Дебальцеве: Генштаб видав аналіз головної битви 2015-го.

⁸³ Потери наших войск под Дебальцево в четыре раза меньше, чем у террористов, – советник Президента Бирюков.

противник втратив 50 танків, 44 ББМ, 31 РСЗВ⁸⁴. Отже, співвідношенням втрат між українською та російською сторонами на Дебальцевському напрямку опосередковано й усереднено складатиме: у танках – приблизно 52 проти 50 одиниць, у бойових броньових машинах – 162 проти 44 одиниць, в артилерії – 47 проти 31 одиниць. Пропорційно українські втрати в бойовій техніці порівняно з російськими складатимуть: у танках – приблизно 1:1, у ББМ – 3,7:1, в артсистемах – 1,5:1.

Паритетне співвідношення втрат спостерігається лише в танках. Таку ситуацію можна пояснити тим, що українські танки перебували на закритих стаціонарних позиціях. Проте частина з них була в небоєздатному стані. З іншого боку, в наступі противник мав би нести більші втрати, але за відсутності достатньої насиченості української оборони протитанковими засобами втрати обох сторін виявилася паритетними. Більші втрати української артилерії, очевидно, зумовлені потужнішим вогневим наступом противника і значною втратою на момент його наступу боєздатності українських артилерійських підрозділів, які фактично опинились у «вогневому мішку» й не мали запасних безпечних артилерійських позицій, а тому не могли вести ефективної контрбатарейної боротьби.

Трикратних втрат у бойових броньованих машинах українські підрозділи зазнали під час виходу з дебальцевського кільця, коли колони техніки перебували під постійним ракетно-артилерійським обстрілом противника. Такі значні втрати українських військ порівняно з наступаючим противником великою мірою зумовили втрату Дебальцевського плацдарму. За цим критерієм українські сили однозначно зазнали воєнної поразки, оскільки їхні втрати в бойовій техніці в півтора рази перевищили втрати наступаючого противника, а завдання з утримання Дебальцевського плацдарму не було виконане.

⁸⁴ Росія втратила у Дебальцевому 2911 вбитими, Україна – 179 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1543147>.

Загальні втрати українських та російських військ у військовій техніці за 2014–2015 роки на Донбасі можна підрахувати на підставі порівняння звітів обох воюючих сторін про втрати противника, з урахуванням похибки їх перебільшення чи применшення. Підрахунки загальної кількості знищеної противником української бронетехніки за два роки війни можна зробити, додавши до втрат за 2014 рік втрати, завдані противником у 2015 році. За офіційними даними Генштабу ЗСУ, з початку антитерористичної операції втрати Збройних Сил України в бронетехніці склали 968 одиниць⁸⁵. Ці данні були отримані в березні 2015 року. Звіти противника про знищену українську бронетехніку, опубліковані на сайті *lastarmour.info*, виглядають досить суперечливо. На графіку про загальну кількість українських втрат зазначається, що за 2014–2016 роки було знищено 1029 одиниць української бронетехніки без урахування трофеїв. На графіках показана структура втрат бронетехніки ЗСУ, де фігурує загальна кількість 752 одиниці⁸⁶.

Видання *Military Balance* за 2016 рік опублікувало дані про втрати бронетехніки Збройних Сил України, вираховуючи їх із загальної кількості озброєнь, наявних в Україні у 2013 році, а не тих, які були виділенні для участі в бойових діях під час антитерористичної операції. На основі такої статистики кількість втрат української бронетехніки визначається як 2673 одиниці⁸⁷. Згідно із цими даними, втрати в танках склали 322 одиниці, тоді як у зоні бойових дій перебували від 210 до 360 танків. Якщо зважити на різні частки втрат різних видів озброєнь, то, наприклад, за даними *Military Balance*, Україна втратила 37%, або 206 одиниць РСЗВ, тоді як у зоні бойових дій перебувало від 80

⁸⁵ Киев заявил, что в боях в Донбассе погибли более 1,5 тысячи силовиков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ria.ru/world/20150302/1050452664.html>.

⁸⁶ Потери бронетехники ВСУ и ВСН на Донбассе 2014–2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://colonelcassad.livejournal.com/2710052.html>.

⁸⁷ Війна на Донбасі: які втрати понесли армії України та Росії.

до 230 одиниць цих систем. Якщо ж ми візьмемо 37% втрат, то відповідно до тих реактивних систем, які застосовувалися в бойових діях, ми отримаємо від 29 до 133 втрачених РСЗВ. Що стосується 44% втрат у танках, які були розгорнуті на театрі воєнних дій, то, згідно з методикою *Military Balance*, у кількісному вимірі вони складатимуть від 92 до 158 танків. Щодо бойових броньованих машин, то 60% втрат становитимуть від 270 до 840 одиниць. 44% втрат артилерії стосуватимуться від 198 до 352 одиниці. Таким чином, якщо взяти за основу методику, яку застосовували аналітики *Military Balance*, то виходить, що Україна втратила 89% бронетехніки, яка початково була розгорнута в зоні бойових дій.

Очевидно, що оптимальною методикою може бути підрахунок втрат у певний період бойових дій, який можна розділити на етап проведення операцій та етап так званого перемир'я за Мінськими угодами. Так, втрати за 2016 рік на Дебальцевському плацдармі були більші за обраховані. Втрати з квітня 2015 року по січень 2016 року, навіть за даними противника, не перевищують чотири-п'ять одиниць на місяць. Отже, виходить, що протягом 2014–2015 років кількість бронетехніки ЗСУ, знищеної противником, сягатиме **963** одиниць (194 танки і 771 бойових броньованих машин). За даними Генштабу, як уже зазначалося, це **968** одиниць, до яких додаються до 30 одиниць, утрачених протягом березня-червня 2016 року, після одностороннього припинення вогню. Таким чином, загальна усереднена кількість знищеної противником української бронетехніки складала приблизно 197 танків, 771 бойову броньовану машину, 356 артсистем, загалом – **968** одиниць бронетехніки, що відповідає даним Генштабу ЗСУ без урахування самохідних артилерійських систем. Якщо припустити достовірність даних про знищення 48 САУ Збройних Сил України, оприлюднених противником, то загальні втрати української бронетехніки сягнуть **1016** одиниць, що на 13 одиниць менше від заявлених бойовиками. Загальні втрати України в бронетехніці й артилерії

за час ведення бойових дій на Донбасі до липня 2016 року, за наведеними розрахунками, становлять близько **1354** одиниць.

Втрати противника в бронетехніці та артилерії за період ведення бойових дій на Донбасі достеменно не відомі. Якщо вірити звітам противника, оприлюдненим на його сайтах, то українські війська знищили 85 танків, 108 бойових броньованих машин, 9 самохідних артилерійських установок⁸⁸. Якщо прийняти ці дані на віру, то в середньому співвідношення втрат у бронетехніці складатиме: у танках – приблизно 2,3:1, у ББМ – 7:1; у САУ – 8:1. Проте тільки на Дебальцевському плацдармі противник втратив щонайменше 50 танків, 44 ББМ, 31 РСЗВ. Очевидно, що після іловайського котла обидві сторони вели переважно позиційні бойові дії. Причому після Дебальцевого спостерігалось одностороннє припинення вогню з боку українських військ, відповідно, противник мав односторонню перевагу, і втрати його в бойовій техніці мали бути значно меншими за українські втрати.

Як показує аналіз бойових дій, за винятком наступу на Дебальцевському виступі, найбільші втрати в бойовій техніці противник поніс під час пересування в колонах на марші та на місцях зосередження від ударів української артилерії, ракетних військ та авіації, а не під час контактних боїв в обороні та під час наступу. Проте коли російська сторона не лише наситила свої підрозділи переносними зенітно-ракетними комплексами та помістила в зону бойових дій зенітно-ракетний комплекс «Стріла-10», а також розгорнула зенітно-ракетний комплекс «Бук», вона оволоділа повним контролем над повітряним простором Донбасу в зоні бойових дій. Втрати української авіації зросли до 25 літаків та вертольотів українських Повітряних Сил та армійської авіації⁸⁹. До того ж використовувати українську авіацію стало неможливо, оскільки після збиття

⁸⁸ Потери бронетехники ВСУ и ВСН на Донбассе 2014–2016.

⁸⁹ *Жирохов М.* Чи допоможе авіація нищити окупантів на Донбасі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.depo.ua/ukr/war/chi-dopomozhe-aviatsiya-nishchiti-okupantiv-na-donbasi-04032016162500>.

малайзійського Boeing-777 застосування авіації було заборонено Мінською угодою⁹⁰. За даними з відкритих джерел, із червня по жовтень 2014 року противник втратив 65 танків, 126 ББМ, 45 РСЗВ і 6 гармат⁹¹. Із жовтня по грудень того самого року противник втратив 14 одиниць бронетехніки (за даними противника – 13 одиниць⁹²). У 2014 році противник воював переважно трофейною українською технікою, добутою під час захоплення українських частин у Криму та на Донбасі. Серед знищених танків були українські Т-64. Стосовно бронетехніки пропорція між знищеними танками і ББМ складала один до двох. Отже, можна вважати, що серед 13 одиниць бронетехніки було чотири танки, шість бойових броньованих машин, три артсистеми.

Як уже згадувалося, за підрахунками, під час наступальної операції на дебальцевському напрямку противник втратив 50 танків, 45 ББМ, 31 РСЗВ. Від березня й до кінця 2015 року в умовах односторонньої переваги, за даними противника, ним було втрачено 32 одиниці бойової техніки, зокрема 9 танків, 16 ББМ і 7 РСЗВ та гармат. Загалом майже за два роки війни противник втратив близько 128 танків, 192 ББМ, 90 РСЗВ і гармат, що загалом становить 410 одиниць бойової техніки. Отже, дані щодо втрат, викладені у власних звітах противника, применшені: у танках – у 1,5 раза, у ББМ – у 1,7 раза.

Таким чином, співвідношення втрат у бойовій техніці між Збройними Силами України та російськими військовими формуваннями в середньому склало: у танках – 1,5 : 1, у ББМ – 4 : 1, в артсистемах – 4 : 1, у бронетехніці – 3 : 1 на користь противника.

⁹⁰ Жирохов М. Чи допоможе авіація нищити окупантів на Донбасі.

⁹¹ Втрати військової техніки в російсько-українському конфлікті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Втрати_військової_техніки_в_російсько-українському_конфлікті#.D0.A0.D0.BE.D1.81.D1.96.D0.B9.D1.81.D1.8C.D0.BA.D1.96_.D1.81.D0.B8.D0.BB.D0.B8.

⁹² Потери бронетехники ВСУ и ВСН на Донбассе 2014–2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news-front.info/2016/04/18/poteri-bronetexniki-vsui-vsn-na-donbasse-2014-2016/>.

Але найбільших втрат українські підрозділи зазнали в оточенні. 65% втрат бронетехніки, 70% – артилерії, як зазначає Юрій Бутусов, «за даними DT.UA з джерел у Генштабі, втрачені під час оточень під Ізвариним, Іловайськом, Дебальцевим. У битві за Дебальцеве, за нашими даними, втрати українських військ за час бою становили 127 одиниць бронетехніки всіх видів, оскільки Генштаб не взяв до уваги рівень технічної справності техніки та не забезпечив ремонт і запчастини. Під час “організованого відступу” 70% втрат техніки випало на просто покинуті бронемашини, які наші власні війська були змушені знищувати й виводити з ладу, а також, на жаль, залишати придатними для використання противником»⁹³. Отже, трикратна, порівняно з противником, втрата військової техніки українською стороною зумовлена, зокрема, не лише слабкою психологічною стійкістю та неналежною підготовкою її екіпажів, а й незадовільним технічним станом, застарілістю та несправністю, коли в бою дві з трьох машин виходили з ладу з технічних причин.

Важливою частиною комплексної оцінки російсько-української війни є аналіз *втрати у війні матеріальних ресурсів*, який обчислюється їхньою вартістю та загальною кількістю зруйнованих об’єктів, міст і сіл. До них також належать прямі економічні втрати, які вираховуються за кількістю й важливістю зруйнованих і зупинених промислових підприємств та інфраструктури, залишених і необроблених полів, обсяг руйнування соціальної інфраструктури. Важливими при підрахунках збитків від війни є непрямі втрати економічного характеру, до яких належать спад промислового та сільськогосподарського виробництва, втрати ринків збуту й капіталів, репарації, зростання інфляції, руйнування валютно-фінансової системи. Власне, йдеться про досягнення критичного рівня економічних та соціальних втрат, що робить Україну неієздатною державою і є одним з головних стратегічних завдань Росії у цій війні з Україною.

⁹³ Бутусов Ю. Війна і вина.

Економічні втрати України. Оскільки війна ведеться на території України, то саме вона зазнала найбільших прямих і непрямих матеріальних та економічних втрат не лише через економічне виснаження, а насамперед через окупацію російськими військами Криму й частини Донецької та Луганської областей.

Унаслідок бойових дій на території цих областей істотно постраждали важка, видобувна та машинобудівна галузі промисловості. Обсяг промислової продукції Донецької області (без урахування зони проведення АТО) тільки за перше півріччя 2015 року порівняно з аналогічним періодом попереднього року скоротився на 45%. У Луганській області катастрофічно скоротилися обсяги промислового виробництва: за січень – серпень 2015 року порівняно з аналогічним періодом попереднього року виробництво зменшилося на 81%⁹⁴. У результаті окупації цих територій Україна втратила 20% економічного потенціалу⁹⁵. За попередніми підрахунками Інформаційно-аналітичного центру Ради національної безпеки і оборони України, економічні збитки України, завдані російсько-українською війною, оцінюються на суму понад 30 млрд грн, зокрема на відновлення об'єктів «промисловості й торгівлі було потрібно близько 4,8 млрд грн, об'єктів дорожнього господарства – 2,15 млрд грн, об'єктів житлового фонду – 1,75 млрд грн, електростанцій і об'єктів газопостачання – 1,2 млрд грн, для відновлення й ремонту об'єктів залізничного транспорту – майже 0,9 млрд грн»⁹⁶.

За даними Міжнародного центру перспективних досліджень, найглибше падіння відбулося у видобуванні вугілля,

⁹⁴ Донбас і Крим: ціна повернення / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. – С. 128.

⁹⁵ Через російську військову агресію Україна втратила 20% економіки, – Арсеній Яценюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=247809790.

⁹⁶ Див.: Кулицький С. Економічні аспекти нинішнього українсько-російського протистояння [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=387:ekonomichni-aspekti-ninishnogo-ukrajinsko-rosijskogo-protistoyannya-4&catid=8&Itemid=350.

виробництві коксу й у металургії. Підприємства потерпали від логістичних проблем, зокрема труднощів із завезенням матеріалів та вивезенням готової продукції, пошкоджень енергетичної інфраструктури та безпосередніх втрат виробничих потужностей унаслідок руйнувань. Загалом по Україні виробництво в промисловості в серпні 2014 року зменшилося на 21,4% порівняно з відповідним місяцем попереднього року. У добувній промисловості обсяги виробництва скоротилися на 27,4%, у переробній – на 19,2%, в енергетичному секторі – на 17,3%. У результаті Україна за підсумками роботи металургійних підприємств у серпні 2014 року скоротила виробництво сталі на 37% порівняно із серпнем 2013 року – до 1,767 млн тонн, опустившись із десятого на одинадцяте місце в рейтингу 65 країн⁹⁷. Обсяг реального ВВП України у третьому кварталі 2014 року скоротився на 5,3%⁹⁸.

Значних втрат зазнала *металургія та коксохімічна промисловість* України, адже на Донбасі зосереджені значні потужності металургійної промисловості України: частка Донецької області в обсягах реалізації металургійної продукції в січні-листопаді 2014 року становила 38,9%⁹⁹. У результаті бойових дій припинили свою роботу такі великі металургійні підприємства, як Алчевський металургійний комбінат (13% загального виробництва металургійної продукції), Донецький металопрокатний завод, Донецький електрометалургійний завод (2% загального виробництва металургійної продукції), Стахановський феросплавний завод (20% загального виробництва феросплавів).

Виробництво коксу в Донецькій області у 2014 році скоротилося на 31,6% та склало 6,3 млн тонн. Не працюють такі

⁹⁷ Кулицький С. Економічні аспекти нинішнього українсько-російського протистояння.

⁹⁸ Втрати і збитки, які несе Україна внаслідок війни із РФ // Kremlin black book. – February 2015. – from UkraineCrisisMediaCenter [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://4vlada.com/ukraine/41665>.

⁹⁹ Там само.

великі коксохімічні підприємства, як Горлівський, Авдіївський та Ясинівський коксохімічні заводи, на яких пошкоджено основні фонди. Коксохімічні підприємства в зоні АТО завантажені в середньому на 30–40%¹⁰⁰. У 2014 році експорт металопродукції склав 24,311 млн тонн, що становить 92,3% від рівня 2013 року, на суму 12,6 млрд дол. США (88,6% від рівня 2013 року). Зменшився експорт безшовних та зварних труб – до 0,951 млн тонн (81,1% від 2013 року) на суму 1,086 млрд дол. США (68,1%)¹⁰¹.

Продаж металопродукції на внутрішньому ринку за 2014 рік зменшився проти 2013 року на 38% і склав лише 3,5 млн тонн (14,6% від обсягу виробництва, проти 19,5% у 2013 році). Втрати вітчизняних металургійних підприємств у 2014 році оцінюються на рівні близько 40 млрд грн, у тому числі 25 млрд грн – втрачені прибутки від недовипущеної продукції та 15 млрд грн – вартість зруйнованих основних фондів¹⁰².

Вугільна промисловість. У результаті війни на території Донбасу видобуток вугілля в Україні скоротився на 35%. Із 150 вугільних шахт 115 розташовані на окупованих територіях¹⁰³.

Машинобудування. На Донбасі зосереджені ключові національні підприємства з виробництва машинобудівної продукції: гірничошахтного обладнання, машин та обладнання для металургійної та хімічної промисловості, підйомно-транспортного обладнання й механізмів, локомотивів і залізничних вагонів. Частка Донецької та Луганської областей у загальному обсязі реалізації машинобудівної продукції в Україні у 2013 році становила 15,8% та 6,9% відповідно¹⁰⁴. Тепер у Донецьку практично не працюють ПАТ «Донецькгормаш», ПАТ «Донецький енергозавод», ДП «Науково-дослідний інститут комплексної автоматизації». Призупинено виробничу діяльність ПрАТ

¹⁰⁰ Втрати і збитки, які несе Україна внаслідок війни із РФ.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само.

«Горлівський машинобудівник», ПАТ «Новогорлівський машзавод», практично не працює ПАТ «Азовмаш». Виробничі потужності завантажені на 10%. Чисельність працюючих скоротилася на 4,4 тис. осіб (більш ніж на 30%). Через пошкодження інфраструктури та евакуацію людей не працює ПАТ «Стаханівський вагонобудівний завод». Збитки від простою підприємства щомісячно складають близько 1,2 млн дол. США¹⁰⁵. За попередніми підрахунками, втрати вітчизняних машинобудівних підприємств у 2014 році оцінюються на рівні близько 10 млрд грн. Сума заявлених збитків у зв'язку із загарбанням майна майже чотирьох тисяч українських підприємств, захопленими Росією на Кримському півострові, складає 1180 млрд грн¹⁰⁶.

Хімічна промисловість. Виробництво хімічної продукції у 2014 році в Донецькій області скоротилося на 47,5%. З травня 2014 року не працює ПАТ «Концерн Стирол» (зупинені виробництва аміаку, карбаміду, азотної кислоти, аміачної селітри). Виробництво аміаку в Україні у 2014 році скоротилося на 30,8%. На 36% втрачено потужності з виробництва мінеральних добрив, на 90% – з виробництва скла. Зниження обсягів експорту неорганічної продукції з України зумовлене й загарбанням ПАТ «Кримський содовий завод», що займає близько 80% українського ринку кальцинованої соди, а також понад 2% світового ринку. Через окупацію Автономної Республіки Крим припинено постачання кальцинованої соди на материкову частину України. Виникла загроза зупинки підприємств скляної галузі, що, у свою чергу, може спричинити зупинку роботи підприємств з виробництва харчових продуктів, дитячого харчування, медичних засобів та напоїв різних видів.

Сільське господарство. За попередніми розрахунками, внаслідок російської агресії Україна щорічно недоотримуватиме понад 3% валової продукції сільського господарства (або майже 7,4 млрд грн у постійних цінах 2010 року), зокрема в Донецькій

¹⁰⁵ Втрати і збитки, які несе Україна внаслідок війни із РФ.

¹⁰⁶ Там само.

області недоотримано валової продукції сільського господарства на суму понад 321,9 млн грн, у Луганській області – на суму орієнтовно 1072,4 млн грн. Втрати аграрного сектора України від анексії Автономної Республіки Крим становлять близько 16 млрд грн, від агресії Російської Федерації на території Донецької області – близько 520 млн грн, на території Луганської області (за попередніми підрахунками) – близько 1179 млн грн¹⁰⁷. За час бойових дій в Україні втрачено орієнтовно 1,5 млн тонн виробництва зернових на окупованих територіях Криму і Сходу України. Повністю зруйновані або частково пошкоджені об'єкти агропромислового комплексу, на відновлення яких, за попередніми підрахунками, потрібно понад 133 млн грн¹⁰⁸.

Транспорт та інфраструктура України також зазнали значного руйнування та збитків. Так, у цілому по Україні перевезення вантажів скоротилося на 10,1%, вантажообіг – на 10,8%, перевезення пасажирів – на 5,3%, пасажиропотік – на 11,7%. Падіння пасажиропотоку на Донецькій залізниці у 2014 році порівняно з 2013 роком склало 31,2%, у тому числі в міждержавному сполученні – на 73,9%, у внутрішньодержавному – на 56,0%. За десять місяців 2014 року залізницями недоотримані доходи на суму 3508,7 млн грн (7,8%), у тому числі по Донецькій залізниці – на 1743,2 млн грн (22,0%)¹⁰⁹. В Україні пошкоджено 1 514 об'єктів залізничної інфраструктури на суму 823,4 млн грн.

Зазнали руйнувань автомобільні дороги загального користування протяжністю 1561 км (740,3 км у Донецькій області, 820,7 км – у Луганській) та 33 мости і шляхопроводи довжиною понад 2 800 погонних метрів орієнтовно на суму 4696 млн грн (Донецька область – 2386 млн грн, Луганська область – 2310 млн грн)¹¹⁰. Кількість об'єктів керування повітряним

¹⁰⁷ Втрати і збитки, які несе Україна внаслідок війни із РФ.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Там само.

рухом, що зазнали пошкоджень або руйнувань, – 28, з них у Донецькому аеропорту – 17, у Луганському – 8, у радіолокаційному комплексі міста Артемівська Донецької області – 3¹¹¹. Унаслідок окупації АР Крим та закриття повітряного простору над Донецькою та Луганською областями з березня по грудень 2014 року було недоотримано доходів від надання послуг з аеронавігаційного обслуговування на загальну суму 1992,7 млн грн.

Російськими військами зруйновані або пошкоджені 1080 енергетичних об'єктів (повітряні лінії електропередачі, підстанції, трансформаторні підстанції всіх рівнів напруги), пошкоджені системи диспетчерського керування та зв'язку, зруйновані адміністративні будівлі та викрадені транспортні засоби. Загальна сума коштів, потрібних на відновлення зруйнованих об'єктів електропостачання в Донецькій області, становить 476,6 млн грн.

Пошкоджено 2772 газопроводи: 61 – високого, 174 – середнього та 2507 – низького тиску. Орієнтовна сума збитків підприємств та установ газової інфраструктури становить понад 51 млн грн¹¹².

За час війни Україна зазнала тяжких *фінансових втрат*. Війна стала одним із чинників, хоча й не основним, який спровокував галопуючу інфляцію. Так, індекс інфляції за підсумками 2014 року склав 124,9%, а офіційний курс гривні з початку року девальвував відносно долара США на 97,3%. За підсумками року дефіцит державного бюджету України перевищив 78 млрд грн, а загальний державний борг України станом на 1 січня 2015 року зріс на 88,4%. Уперше за останні десять років зафіксовано негативний приріст прямих іноземних інвестицій обсягом 6,5 млрд дол. США, оскільки за підсумками дев'яти місяців 2014 року вплив прямих іноземних інвестицій (8469,5 млн дол. США) перевищив обсяг прямих іноземних інвестицій, вкладених в економіку України (1905,8 млн дол.

¹¹¹ Втрати і збитки, які несе Україна внаслідок війни із РФ.

¹¹² Там само.

США). Станом на 1 січня 2015 року обсяг міжнародних резервів України скоротився майже втричі і склав 7,5 млрд дол. США¹¹³.

На відміну від України, *Росія не зазнала прямих матеріальних збитків*. Навпаки, вона захопила всі матеріальні й виробничі ресурси України, розташовані на території Криму, демонтувала і вивезла з Луганської та Донецької областей на свою територію такі провідні підприємства оборонно-промислового комплексу, як Сніжнянський машинобудівний завод, Луганський патронний завод, заводи «Топаз», «Юність», «Точмаш», що позбавило Україну значних високотехнологічних виробничих потужностей. Загалом російськими окупантами вивезено в Росію 27% промислового потенціалу Донецької та Луганської областей.

Проте поряд з прямими матеріальними та економічними здобутками, Росія зазнала певних *опосередкованих економічних втрат*, зумовлених передусім санкціями ЄС та США проти Росії за розв'язання війни проти України. Основними з таких санкцій стали: заборона на в'їзд до США та ЄС і блокування банківських рахунків широкого кола осіб, причетних до військової агресії РФ проти України; фактичне закриття доступу російського уряду, банків та підприємств до американських і європейських кредитів та інвестицій; обмеження можливостей для роботи російського бізнесу в західних країнах; припинення військово-технічної та енергетичної співпраці з Росією (зокрема в частині, що стосується передачі російській стороні сучасних технологій у згаданих вище сферах)¹¹⁴.

Зворотні симетричні контрсанкції Росії проти Заходу, які полягали в закритті нею своїх ринків для продукції західних та українських виробників, також негативно позначилися на її економічному стані, про що свідчить погіршення макроекономічних показників: вплив іноземних капіталів через втрату довіри інвесторів до РФ (за різними оцінками – від 80 до понад

¹¹³ Втрати і збитки, які несе Україна внаслідок війни із РФ.

¹¹⁴ Переможці й переможені [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bintel.com.ua/uk/article/agressia/>.

200 млрд дол. США з початку 2014 року); необхідність виділення значних коштів для підтримки російського рубля (вже витрачено близько 60 млрд дол. США без видимих результатів), інтеграції Криму до Росії та продовження агресії проти України; збитки російських банків та компаній (лише ВАТ «Газпром» утратив третину своїх доходів); неспроможність уряду РФ та російського бізнесу отримати іноземні кредити (у тому числі на обслуговування зовнішніх боргів). Останнє ставить Росію на межу банкрутства у зв'язку з майже дворазовим перевищенням її зовнішніх державних зобов'язань (близько 720 млрд дол. США) над золотовалютними резервами (до 450 млрд дол. США)¹¹⁵.

Негативна дія санкцій була значно посилена падінням світових цін на нафту, спровокованим не без допомоги США та Саудівської Аравії. Комбінація цих двох шоків – фінансових санкцій та падіння цін на нафту – протягом 2014–2017 років коштуватиме Росії близько 0,6 трлн дол. США. Втрати від фінансових санкцій складуть близько 170 млрд дол. США, недоотримані доходи від нафтогазового експорту – близько 400 млрд дол. США. Це розрахункові втрати платіжного балансу – капітального рахунку й зовнішньоторговельних операцій. Загалом скорочення валового припливу капіталу оцінюється приблизно у 280 млрд дол. США за три з половиною роки, зокрема близько 85 млрд дол. США прямих інвестицій. При цьому опосередкований вплив санкцій – їх фактичне поширення на всіх, а не лише на ті компанії та банки, які включені в санкційні списки. Згідно з розрахунками російських експертів, санкції без падіння нафтових цін скоротили б інвестиції в основний капітал на 3,2% за 2014–2017 роки. Спад нафтових цін без санкцій призвів би до скорочення інвестицій на 22,6%, а під впливом двох шоків інвестиції будуть нижчими на 24%¹¹⁶.

¹¹⁵ Переможці й переможені.

¹¹⁶ Россия потеряла из-за санкций и падения цен на нефть \$ 600 млрд, – эксперты [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://oilnews.com.ua/a/news/Rossiia_poteryala_iz-za_sanktsiy_i_padeniya_tsen_na_neft__600_mlrld-eksperti/221369.

Неминучими економічними та соціальними наслідками від такого шоку стануть: уповільнення темпів економічного розвитку РФ; падіння курсу рубля; зростання рівня інфляції (не менше 8–10% за рік); зупинка підприємств, залежних від промислової кооперації з країнами Заходу та, відповідно, збільшення кількості безробітних; ембарго на постачання високо-технологічного бурового обладнання практично унеможливить освоєння нових родовищ нафти й газу у важкодоступних регіонах; дещо скоротяться соціальні програми та реальні доходи населення; певною мірою погіршиться ситуація в дотаційних регіонах Росії.

Проте, зважаючи на золотовалютні резерви РФ, російська економіка й фінансова система здатні витримати такий подвійний шок. По-перше, санкції зачіпають лише 6% російської економіки й тому неспроможні призвести до її колапсу. Вони здатні лише спричинити уповільнення темпів її зростання. Так, аналітики Центробанку РФ оцінювали середньорічні втрати економіки від санкцій в 0,5–0,6 процентних пунктів на рік, експерти МВФ – у 1–1,5 процентних пункти. Прогноз мінекономірозвитку Росії з нафтою 50–52 дол. США за барель у 2016–2017 роках (офіційно він поки ще не переглянутий) передбачає, що за 2014–2017 роки економіка скоротиться на 1%¹¹⁷. По-друге, для реального курсу рубля вплив тільки фінансових санкцій майже непомітний (зниження на 0,5%), тоді як падіння цін на нафту що із санкціями, що без них послаблює курс приблизно на одну й ту саму величину – близько 27%. По-третє, майже нечутливі до санкцій і реальні доходи бюджетної системи: спад нафтових цін знижує їх на 19%, санкції – ще на 1%¹¹⁸. Тому, як вважає російський економіст В. Іноземцев, російська влада зможе протягом двох-трьох найближчих років, а можливо, й довше, підвищувати заробітну плату, запобігаючи

¹¹⁷ Россия потеряла из-за санкций и падения цен на нефть \$ 600 млрд, – эксперты.

¹¹⁸ Там само.

зростанню соціального невдоволення в країні. Тобто якщо слідувати такій логіці, радше значне падіння світових цін на нафту та інші сировинні товари, ніж загибель росіян у військовому протистоянні на Донбасі стане каталізатором соціального невдоволення в Росії¹¹⁹.

Певних економічних втрат від українських санкцій Росія зазнала в результаті припинення військово-промислової кооперації між українськими та російськими підприємствами. Адже у виробництві військової продукції для Росії беруть участь 160 українських підприємств, які виробляють близько 200 готових зразків техніки й до 3000 найменувань комплектуючих. За повідомленнями російських ЗМІ з посиланнями на оцінки міністерства економічного розвитку Російської Федерації, для того, щоб усю цю продукцію виробляти в Росії, необхідно близько 50 млрд рублів інвестицій у вузькопрофільну військову індустріалізацію¹²⁰. Значні труднощі виникнуть у Росії щодо тих зразків озброєнь, у виробництві яких вона критично залежна від українських виробників.

Зокрема, до такої критичної продукції належать газотурбінні силові установки для російських фрегатів проекту 1135.6 «Тальвар» і 22350 «Адмірал Горшков», які випускає миколаївський завод «Зоря-Машпроект», авіаційні двигуни запорізького підприємства «Мотор Січ», якими оснащені 90% російських військових і цивільних гвинтокрилів. У цьому сенсі російські експерти вважають, що відшукати закордонні аналоги або швидко створити подібне підприємство в Росії «з нуля» не вийде. Значно більшу загрозу порушення зв'язків з Україною

¹¹⁹ Див.: Кулицький С. Економічні аспекти нинішнього українсько-російського протистояння [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=387:ekonomichni-aspekti-ninishnogo-ukrajinsko-rosijskogo-protistoyannya-4&catid=8&Itemid=350.

¹²⁰ Кулицький С. Економічні аспекти нинішнього українсько-російського протистояння // Україна: події, факти, коментарі : Інформаційно-аналітичний журнал. – С. 39.

у сфері військово-технічного співробітництва несе для Росії в довготерміновому плані, оскільки, як зазначають російські експерти, це створює серйозні технічні проблеми з реалізації її амбітної програми з масштабного переозброєння власних збройних сил і вимагатиме значних додаткових інвестицій у російський військово-промисловий комплекс¹²¹. Проте військова промисловість Росії розвиватиметься й надалі завдяки державним замовленням, поки для цього вистачатиме державного бюджету.

Безумовно, значні матеріальні збитки, втрати на фронті та великі людські жертви призвели до найбільших за всі часи існування незалежності України *політичних втрат*. По-перше, порушена територіальна цілісність держави через анексію Криму Росією та окупацію нею частини території Донецької та Луганської областей і встановлення на цих територіях російської влади у формі воєнно-адміністративного режиму. По-друге, Україна втратила державний суверенітет над територіями площею 44 тис. км², або 7% всієї території країни. По-третє, порушена недоторканність кордонів, у результаті чого Україна втратила 409 км державного кордону, велику площу акваторії Чорного та Азовського морів і прилеглого до них континентального шельфу та Керченську протоку. По-четверте, погіршився міжнародний імідж держави. Вона стала сприйматись як проблемна країна з незадовільним станом безпеки. По-п'яте, Україна почала стрімко втрачати свою міжнародну суб'єктивність та перспективу приєднання до ЄС і НАТО, а також входження її в європейський цивілізаційний простір. По-шосте, почалися руйнування та делегітимізація державних інститутів влади, що призводить до втрати державою своєї дієздатності.

Політичні втрати Росії в цій війні обмежуються хіба що погіршенням її міжнародного іміджу, проте компенсацією за це стало значне посилення її міжнародного впливу.

¹²¹ Кулицький С. Економічні аспекти нинішнього українсько-російського протистояння. – С. 40.

Ідеологічні втрати як України, так і Росії оцінюються неоднозначно. Щодо Росії, то, з одного боку, ідеологія «*русского мира*» набула значного поширення не лише на пострадянському просторі, а й у Європі та світі загалом, головним чином завдяки своїй антиамериканській спрямованості. З іншого боку, втілення цієї ідеології набуло вкрай реакційних, агресивних, людино-ненависницьких, убивчих форм, що поставило її на один щабель з нацизмом, расизмом та фашизмом. Саме тому вона стала ефективним засобом мілітаризації суспільної свідомості й мобілізації російського суспільства та його консолідації навколо існуючого профашистського політичного режиму в Росії.

Ідеологічні втрати України в цій війні полягають передусім у тому, що в переважній більшості населення окупованих територій під впливом ідеології «*русского мира*» сформувалося вкрай вороже ставлення до української держави та всього українського. Україна як образ ворога та відчуття ненависті до неї стали стійкими стереотипами суспільної поведінки і суспільної свідомості переважної більшості цієї частини населення України. У цьому сенсі можна говорити, що Україна програла ідеологічну війну, тому що втратила серця й душі цих людей. Українська національна ідея так і не знайшла своєї чіткої артикуляції та кристалізації, достатньої для національної консолідації та мобілізації. Війна посилила соціальну апатію в суспільстві, дезорієнтувала значні верстви населення, які почали втрачати віру у краще майбутнє своєї країни. Разом з тим, під впливом війни відбулося пробудження національної свідомості, відродження національної пам'яті, що, власне, є передумовою формування національної ідеології. З'явився і потенційний носій цієї ідеології – відродилась українська нація, яка до великої міри консолідує країну.

Наведена вище оцінка російсько-української війни характеризує її статичні параметри, але не дає можливості оцінити її як динамічний процес. Для оцінювання її динаміки застосовуються історичний та ситуативний методи. Перший дає можливість зафіксувати цей російсько-український конфлікт

у певних часових межах, у певний історичний момент. За допомогою цього методу динаміка російсько-українського конфлікту описується шляхом упорядкування, розмежування тривалості його перебігу в певні часові та історичні періоди. Хронологія фіксує також початок і кінець війни, її зародження та розв'язання. За допомогою хронології описуються історія російсько-української війни та історія російсько-українських відносин, що, власне, вже було зроблено в першому та другому розділах цієї книги.

За допомогою такого хронологічного підходу можна описати певні історичні цикли в російсько-українських відносинах, котрі являють собою досить тривалий історичний ланцюг, у якому періоди співіснування змінюються періодами воєн, окреслюючи певні кола історичного розвитку відносин. У хронологічному порядку перший історичний цикл можна вписати в такий історичний ряд: 1169 рік – перша війна майбутньої Московії проти Києва, яка полягала в захопленні та пограбуванні столиці Київської Русі володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським (сином Юрія Долгорукого). Багато істориків вважають 1169 рік роком народження Московії¹²². Він породив деспотичну монархію, яка в різних формах проіснувала до сьогоднішнього дня¹²³. В 1173 році Андрій Боголюбський здійснив другий напад на Київ. Далі, до середини XV століття в українсько-російських відносинах переважало співіснування Москви та Києва. Закінчився цей період цілою низкою російсько-українських війн у середині XVII століття, до яких належать: російсько-українська війна 1658–1659 років під проводом Івана Виговського, яка почалася з втручання Росії в міжусобну боротьбу в Україні і, попри збройну перемогу Гетьманщини, закінчилася політичною капітуляцією українців,

¹²² Воротиленко М. Хроніка братніх взаємовідносин України та Московії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://narodna.pravda.com.ua/history/527687939c209/view_print/.

¹²³ Там само.

закріпленою підписанням не вигідних для них Переяславських статей; російсько-українська війна 1660–1663 років під проводом Юрія Хмельницького з відновлення гетьманської влади на Лівобережній Україні, яка закінчилася його поразкою і поділом України на Лівобережну та Правобережну; російсько-українська війна 1665–1676 років під проводом Петра Дорошенка з наміром об'єднати під гетьманською владою українські території, поділені внаслідок Андрусівського перемир'я, яка закінчилася поразкою українського гетьмана й поділом українських земель між Росією та Річчю Посполитою.

Другий історичний цикл співіснування України та Росії починається з поразки українців у російсько-українських війнах 1658–1676 років і закінчується початком війни Гетьманщини на чолі з Іваном Мазепою проти Росії в 1708–1709 роках за вихід Гетьманщини з-під московського протекторату, яка знову закінчилася поразкою українців і перемогою московського царя Петра I та початком ліквідації Гетьманщини.

Третій історичний цикл відносин співіснування тривав майже два століття – від заснування Російської імперії та до її першого краху в 1917 році. Цей період також закінчився російсько-українською війною 1918–1921 років між Українською Народною Республікою як незалежною державою та більшовицькою Росією. Наслідком цієї війни стала перемога більшовиків, ліквідація УНР та знищення української державності.

Четвертий цикл співіснування України у формі УРСР з Москвою відбувався у складі Радянського Союзу як другої історичної форми російської імперії. Цей цикл тривав від початку заснування СРСР у 1922 році до його повного розвалу в 1991 році. У цей період також тривав український визвольний рух 1920–1950 років, який зокрема, проявився у збройній боротьбі Української повстанської армії проти радянської влади. Однак він теж закінчився поразкою. Протягом цього циклу Україна здобула соборність, хоча й із частковими втратами своєї етнічної території, але при цьому ледь не втратила своєї національної ідентичності й зазнала величезних втрат свого генофонду.

П'ятий історичний цикл співіснування Росії та України – вже як незалежної держави – тривав двадцять три роки й закінчився нинішньою російсько-українською війною, яка, можливо, буде початком нового історичного циклу співіснування двох держав, якщо за результатами цієї війни Україна вціліє як суверенна та незалежна держава, а Росія не розпадеться, що поки що виглядає малоймовірним.

Які висновки можна зробити із описаних циклів цієї історичної хронології?

По-перше, війни з Росією закінчувалися військовими й політичними поразками для українців. Якщо і були військові перемоги, то все одно вони закінчувалися політичними поразками, які закріплювалися кабальними для України мирними угодами або перемир'ям, за результатами якого наставав кабальний мир на довгі десятиліття і століття. Цей висновок вказує та те, що українці мають боятися кабального миру, обіцяного нам Мінськими угодами 2015 року більше, ніж воєнних поразок.

По-друге, цикли мирного співіснування України та Росії поставали після чергових поразок українців у російсько-українських війнах, наслідками яких була втрата частини території України та можливості побувати власну українську державу.

По-третє, наслідками поразок українців та умовами співіснування були нерівноправні відносини з Росією та життя в середовищі несвободи під деспотичною владою Москви.

По-четверте, унаслідок таких умов цикли співіснування закінчувалися черговими війнами між Росією та Україною.

По-п'яте, українці підіймалися на боротьбу за національне визволення від російського гноблення, а також за відновлення своєї державності в періоди послаблення Росії.

По-шосте, почасти таке послаблення відбувалося в періоди війн Росії зі своїми геополітичними суперниками. Саме тому російсько-українські війни зазвичай були частиною більш масштабних війн між Європою, Заходом та Росією.

По-сьоме, будучи слабкою, Україна намагалася виграти війну з Росією, розраховуючи насамперед на зовнішню допомогу

та спираючись на союзи, які виявлялися тимчасовими з огляду на буферне «центрове» геополітичне положення території України. У випадку поразки геополітичні суперники Росії жертвували Україною, що, власне, відбувалося також у разі посилення російської могутності.

По-восьме, основною причиною розв'язання Росією війни проти України були прагнення українців побудувати власну державу або принаймні досягти більшої самостійності влади у відносинах з Москвою та наміри домогтися соборності держави.

По-дев'яте, вагомою причиною поразок України у війнах з Росією була й, на жаль, залишається дотепер, слабкість владної еліти в Україні, її схильність до поступливості перед російськими царями і президентами та зрада. Українська владна еліта ставила і ставить власні інтереси над національними, і тому в боротьбі за владу завжди намагається спиратися на зовнішніх гравців, заохочуючи їх до втручання у внутрішньоукраїнські справи та внутрішньополітичні чвари. Усе це руйнує національну єдність, чим зазвичай користується Росія, завдаючи українцям чергової поразки.

Оцінювання російсько-українського конфлікту за допомогою конкретно-історичного підходу має доповнюватися ситуативним методом, що дає змогу виокремити й позначити найбільш характерні, поворотні моменти російсько-української війни. За допомогою ситуативного методу динаміка російсько-української війни може бути представлена як набір якісно нових станів, котрі змінюють один одного з моменту її початку й до завершення. Моменти зміни однієї ситуації іншою являють собою вузлові точки розвитку російсько-української війни, її перехід на новий якісний рівень. Тому при застосуванні ситуативного методу враховуються тільки ті ситуації та події, які визначають новий якісний етап війни, просувають її на новий щабель ескалації, накопичують нові якісні зміни для переходу в новий якісний стан. Ці нові якісні стани можна назвати фазами або стадіями війни чи її ескалації. Відповідно, в часовому вимірі перебіг війни поділяють на періоди, кожна віха якого

відділяє один етап війни від іншого. З погляду конфліктологічного підходу прийнято поділяти перебіг конфлікту на латентний і відкритий етапи.

Латентним етапом російсько-української війни можна вважати часовий проміжок від початку загострення конфронтації між Україною та Росією з приводу поділу Чорноморського флоту і до лютого 2014 року, наприкінці якого цей російсько-український конфлікт перейшов у відкритий етап – початок війни. Однак цей класичний підхід не дає можливості всебічно оцінити такий її різновид, як гібридна війна, коли розмиваються моменти її переходу з латентного у відкритий етап. У цьому контексті латентний етап російсько-української гібридної війни можна визначити моментом запровадження Стратегічної інформаційної операції та Диверсійної операції стратегічного характеру, закінчуючи початком широкомасштабних навчань російських військ поблизу східних кордонів України.

Початком же відкритого етапу російської гібридної війни проти України є захоплення російським спецназом будівлі Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Хоча, знову ж таки, якщо брати до уваги указ президента РФ про нагороди у зв'язку із захопленням російськими військами Криму, то в ньому значиться дата 20 лютого 2014 року, яка дає підстави офіційно вважати цей день початком відкритого етапу російської гібридної війни проти України.

Проте самого моменту воєнного вторгнення, який є чіткою ознакою збройної агресії, недостатньо для визначення нового якісного стану гібридної війни на тій підставі, що в ній воєнні засоби ведення війни не є основними. Для гібридної війни властиве комплексне застосування воєнних та невоєнних засобів і ресурсів. На цій підставі М. Гончар та група учасників дослідницького проекту «Антарес» дають дещо іншу класифікацію якісних станів російської гібридної війни проти України. На їхню думку: «Гібридна війна починається не з акту відкритого збройного вторгнення, а діями агресора зсередини країни-жертви,

спрямованими на її внутрішнє саморуйнування. Зовнішні впливи мають місце як допоміжні»¹²⁴.

Ураховуючи такі особливості гібридної війни, як маскуваність та мінімальне використання воєнної компоненти, нищення противника зсередини, внутрішнє управління діями противника, спрямованими на його самознищення, ілюзорність та невідомість дій, автори дослідження поділяють гібридну війну на кілька етапів, описуючи її таким ситуативним рядом: «крипто-війна» (2003 р. – 14 серпня 2013 р.) – «проксі-війна» (14 серпня 2013 р. – 20 лютого 2014 р.) – «дифузне вторгнення» збройних сил РФ у Крим (20 лютого 2014 р. – 12 квітня 2014 р.) – «воєнна фаза» (12 квітня 2014 р. – 18 лютого 2015 р.) – «інтрафаза» + «проксі-фаза» (15 лютого 2015 р.: «Мінськ-2» – теперішній час) – «миротворча операція» – «керована трансформація окупованої території»¹²⁵.

Кожен із цих етапів описується як певний стан війни, що має особливі якісні характеристики. «Крипто-війна» – це прихована форма поступового, систематичного і довготривалого нанесення збитків противнику з метою максимального виснаження його потенціалу до моменту, коли буде прийняте рішення про агресію класичного або гібридного типу¹²⁶. По суті, «крипто-війна» є однією з фаз латентного етапу гібридної війни, хоча автори так не вважають, зараховуючи її до передумов, а не самої гібридної війни.

Наступним етапом є «проксі-фаза», яку автори вважають частиною гібридної війни. Під цією фазою вони розуміють «етап інтенсивного використання державою-агресором певних невоєнних сил і засобів проти держави-жертви з метою отримання кумулятивного ефекту її ураження, яке призводить

¹²⁴ Гибрессия Путина. Невоенные аспекты войн нового поколения // Фрагменты исследования Центра глобалистики «Стратегия XXI» в рамках проекта «Антарес». – К., 2016. – Март. – С. 15.

¹²⁵ Там само. – С. 16.

¹²⁶ Там само. – С. 17.

до дифузії її економіки і роботи державного апарату»¹²⁷. Після «проксі-фази» настає етап «дифузного вторгнення» – агресія зсередини, яка підживлюється ззовні державою-агресором¹²⁸. «Дифузне вторгнення» одночасно генерує і супроводжується виникненням внутрішніх вогнищ напруженості і конфліктів, підготовлених заздалегідь агентурними зусиллями, а також проголошенням сепаратистських утворень, формуванням ними загонів «самооборони», «народного ополчення» під прихованим керівництвом російських спеціалістів, котрі прибули під виглядом «туристів», «добровольців», «відпускників»¹²⁹. Далі – воєнна фаза.

Основним етапом гібридної війни Росії дослідники вважають воєнну фазу, яка складається з таких стадій: «латентна інфільтрація» (12 квітня – 11 липня 2014 р.: початок обстрілів України з території Росії) – «керована ескалація» (11 липня 2014 р. – 18 лютого 2015 р.: Мінськ-2, пост-Мінськ-2, пост-Дебальцеве)¹³⁰.

У випадку, якщо не вдалося завдати державі-жертві остаточної воєнної поразки і змусити її до воєнної та політичної капітуляції, Росія вдається до «інтра-фази» – мінімізації ескалації бойових дій і максимізації невоєнних механізмів руйнування країни-жертви як іззовні, так і зсередини, прикладом чого автори дослідження вважають Мінські домовленості. Якщо ж алгоритм «інтра-фази» не забезпечує успіху, запроваджується введення регулярних збройних сил під виглядом «миротворчого контингенту»¹³¹. Сама ж війна трансформується у «внутрішній конфлікт» і представляється як «громадянська війна», при якій втручання Росії подається як «міжнародна гуманітарна операція» за підтримки міжнародних організацій.

¹²⁷ Гибрессия Путина. Невоенные аспекты войн нового поколения. – С. 16.

¹²⁸ Там само. – С. 17.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Там само. – С. 16.

¹³¹ Там само. – С. 17.

Завершальним етапом є фаза «стабілізації-трансформації». Це перехідний етап, коли цілі гібридної агресії вже досягнуті й завдання, яке має бути вирішене, – це остаточно стабілізувати ситуацію на окупованих територіях і трансформувати їх в оптимальну форму існування в складі країни-окупанта чи сателітної території або декількох територій з різним статусом¹³².

Таким чином, динаміка російсько-української війни, згідно з підходом, запропонованим авторами дослідницького проекту «Антарес» під керівництвом М. Гончара, можна описати низкою ситуацій («С»), що змінюють одна одну, побудованих у хронологічному порядку у такій спосіб: С1 (2003 р. – 14 серпня 2013 р.) – С2 (14 серпня 2013 р. – 20 лютого 2014 р.) – С3 (20 лютого 2014 р. – 18 лютого 2015 р.) – С4 (12 квітня 2014 р. – 11 липня 2014 р.) – С5 (11 липня 2014 р. – 18 лютого 2015 р.) – С6 (18 лютого 2015 – ?).

Як вище зазначалося, на відміну від наведеної періодизації, російські експерти виділяли вісім фаз гібридної війни залежно від поєднання військової та невійськової компонент ведення цієї війни, від чого залежить якісний стан її перебігу¹³³. Інші ж українські експерти описували гібридну війну як відносини, що складаються з трьох етапів: підготовчого, активного і завершального¹³⁴. Очевидно, що в кожному із цих ситуаційних підходів віддається перевага тому чи іншому критерію оцінювання ситуації в перебігу гібридної війни. Поєднання цих критеріїв і підходів дає змогу представити російсько-українську війну у вигляді певного ситуативного ряду, який охоплює набір певних ситуацій протягом першого і другого етапів воєнної кампанії Росії в її гібридній війні проти України.

¹³² Гибрессия Путина. Невоенные аспекты войн нового поколения. – С. 18.

¹³³ Див.: Чекинов С. Г., Богданов С. А. О характере и содержании войны нового поколения // Военная мысль. – 2013. – № 10. – С. 15–22.

¹³⁴ Стратегія і тактика гібридної війни в контексті військової агресії Росії проти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bintel.com.ua/uk/article/gibrid-war/>.

На першому етапі воєнної кампанії цей ситуативний ряд може бути описаний у такий спосіб: С1 (навчання Південного військового округу РФ) – С2 (воєнне вторгнення РФ на територію Криму) – С3 (захоплення російським спецназом Верховної Ради Автономної Республіки Крим) – С4 (встановлення повного контролю над Кримом збройними силами РФ) – С5 (блокування українських військових частин у Криму та їх захоплення) – С6 (проведення референдуму в Криму та введення півострова в правове поле Російської Федерації).

На другому етапі російсько-української війни ситуативний ряд складався з таких фаз: С7 (реалізація плану «Русская весна») – С8 (реалізація плану «Новоросія») – С9 (дифузне вторгнення російського спецназу на Донбас) – С10 (латентна інфільтрація, руйнування українсько-російського кордону, проголошення «ДНР»/«ЛНР» та обстріли України з території Росії) – С11 (антитерористична операція) – С12 (операція на кордоні) – С13 (іловайський котел) – С14 (Мінськ-1) – С15 (позиційна війна) – С16 (Донецький аеропорт) – С17 (Дебальцевський плацдарм) – С18 (Мінськ-2) – С19 (пост-мінський процес) – С20 (деескалація конфлікту).

У хронологічному порядку цей ситуативний ряд може виглядати таким чином: С1 (20 лютого 2014 р. – 3 березня 2014 р.) – С2 (22 лютого 2014 р. – 1 березня 2014 р.) – С3 (27 лютого 2014 р. – 1 березня 2014 р.) – С4 (1 березня 2014 р. – 10 березня 2014 р.) – С5 (28 лютого 2014 р. – 1 квітня 2014 р.) – С6 (16 березня 2014 р. – 15 квітня 2014 р.) – С7 (15 березня 2014 р. – 30 травня 2014 р.) – С8 (17 квітня 2014 р. – 15 вересня 2014 р.) – С9 (12 квітня 2014 р. – 6 серпня 2014 р.) – С10 (2 червня 2014 р. – 7 серпня 2014 р.) – С11 (13 квітня 2014 – ?) – С12 (1 липня 2014 р. – 7 серпня 2014 р.) – С13 (19 серпня 2014 р. – 1 вересня 2014 р.) – С14 (5 вересня 2014 р. – 19 вересня 2014 р.) – С15 (19 вересня 2014 р. – ?) – С16 (26 травня 2014 р. – 22 січня 2015 р.) – С17 (23 січня 2015 р. – 19 лютого 2015 р.) – С18 (12 лютого 2015 р.) – С19 (14 лютого 2015 р. – ?) – С20 (1 квітня 2015 р. – ?).

Важливим моментом дослідження різних етапів російсько-української війни є встановлення причин, які породжують подібні ситуації на тому чи іншому етапі її розвитку. Вони вже були з'ясовані в попередньому розділі, де розглядалися детальні причини та передумови виникнення цілком конкретних ситуацій, які призводили до переходу війни в новий якісний стан на кожному з етапів її перебігу.

Іншим важливим аспектом оцінювання російсько-української війни є не лише її періодизація, а й типологізація та класифікація. Безумовно, російсько-українська війна є міждержавним асиметричним конфліктом, оскільки статус і потенціал України не співставні з подібними параметрами Росії. Асиметричність цього конфлікту поглиблюється гібридним характером війни, адже гібридна війна сама по собі є формою асиметричного конфлікту. Тому є всі підстави віднести цю війну до типу *зовнішнього асиметричного конфлікту*. Але як форма асиметричного конфлікту вона має свою специфіку та особливості перебігу.

По-перше, Росія трансформувала цю війну із зовнішнього у *внутрішній асиметричний конфлікт*, намагаючись подати його як конфлікт між Україною та одним з її регіонів – Донбасом, а суб'єктами конфлікту представити, з одного боку, Україну, а з другого – «ДНР»/«ЛНР».

По-друге, в цій війні Росія застосовує асиметричні стратегії та асиметричні засоби їх реалізації, нетипові для класичної конвенційної війни з використанням обмеженого воєнного потенціалу та мінімізацією воєнного компонента, що дає Україні змогу вдаватися до симетричних дій і симетричних засобів. У такому разі російсько-український конфлікт належить до *симетрично-асиметричного типу*.

По-третє, російсько-українська війна, з огляду на задіяні ресурси, є *обмеженим воєнно-політичним конфліктом* як з боку Росії, так і з боку України. Адже в цьому конфлікті застосовуються достатньо обмежені, як для конвенційної війни, кількості зброї, військ та масштаби нанесення шкоди супротивнику.

До того ж у цій війні беруть участь не вся російська армія та відмобілізоване населення Росії, а тільки їх частина, і то переважно на добровільних засадах. Утім, як і в Україні.

По-четверте, виходячи з обмеженості ресурсів і цілей, бойові дії відбуваються на низькому рівні інтенсивності, коли кількість військ не перевищує 80 тис. осіб. Це дає підстави класифікувати цю російсько-українську війну як *конфлікт низької інтенсивності*.

По-п'яте, за своїми цілями і планами війна, розв'язана Росією, повинна була мати регіональний характер, проте завдяки зусиллям українських військ і міжнародної спільноти вона була мінімізована в межах території Криму і Донбасу як регіонів України. На цій підставі російсько-українську війну можна класифікувати як *локальну війну*.

По-шосте, в процесі ескалації війни характер бойових дій змінювався з маневрених на позиційні. Після іловайської поразки російсько-українська війна на Донбасі набула класичного позиційного характеру, що дає підстави вважати її з кінця серпня 2014 року *позиційним воєнно-політичним конфліктом*.

По-сьоме, російсько-українська війна залишається в межах *середньотермінового конфлікту*, оскільки триває понад один рік і ще не досягла п'ятирічного терміну.

По-восьме, за критеріями ООН, російсько-українська війна є *великим конфліктом*, оскільки число жертв серед мирного населення перевищує 1000 осіб.

Після загальної оцінки російсько-української війни потрібно перейти до характеристики її сутнісних особливостей, основною з яких є її *політична оцінка*. Цей вид якісної оцінки є найважливішим, оскільки війна по своїй суті є явищем політичним. На особливу важливість цієї оцінки вказували ще класики марксизму, які кожную війну розглядали як «продовження політики зацікавлених держав – і різних класів усередині них». Слід відзначити, що звуження політичної оцінки виключно класовими інтересами значно збіднює її. Адже політика формується не лише класами, а й іншими впливовими

соціальними силами і верствами суспільства. Проте методично правильним є, безумовно, й оцінювання війни як найвищої форми воєнно-політичного конфлікту з погляду інтересів тих політичних організацій, політичних і соціальних сил, які формують і реалізують політику. Оскільки в суспільстві діють кілька впливових сил, інтереси яких мають різноманітну спрямованість, то й політична оцінка війни буде багатозначною. Вона виражається у згоді або незгоді з тим воєнно-політичним курсом, який проводить керівництво держави. Політичне оцінювання охоплює також аналіз міжнародної та внутрішньополітичної обстановки, ступінь реалізації політичних цілей у процесі російсько-української війни.

Слід зазначити, що після Євромайдану та падіння клептократичного режиму В. Януковича розвиток ситуації в Україні був неприпустимим для авторитарного профашистського режиму В. Путіна в Росії, оскільки нова внутрішньоукраїнська ситуація сприймалась як безпосередня загроза його політичному режиму і зовнішньополітичним амбіціям Росії на міжнародній арені. В особі В. Януковича Кремль утратив провайдера своїх інтересів в Україні та можливості зовнішнього управління нею. Саме тому війна, розв'язана Росією проти України, сприймалась і російською владою, і російським суспільством як найкоротший шлях виходу із цього ймовірного третього, новітнього колапсу російської імперії, який був здатен довалити її остаточно. Не випадково війну проти України підтримали понад 80% росіян, що дало змогу консолідувати російське суспільство навколо російської влади і мобілізувати його на підтримку війни.

Таким чином, інтереси російського суспільства збіглися з інтересами російської влади, що дає підстави вважати війну проти України російським національним інтересом. Не випадково така велика кількість росіян виявила бажання «захистити Новоросію» і знищувати «бендер-українців», в особі яких вони вбачали «запроданців американського імперіалізму». Тож, знищуючи українців, російське суспільство вважало, що воно завдає воєнної та політичної поразки США. Такі уявлення

піднімали ціну втрат, яку було готове платити російське суспільство. Гасло «Кримнаш» було квінтесенцією такої маргінальної політичної свідомості російського суспільства.

В. Путін, розв'язавши цю війну, великою мірою досяг підвищення політичного статусу Росії на міжнародній арені, посилення її впливу на міжнародні процеси, попри те, що цей вплив мав деструктивний характер. Але такий вплив давав і конкретні політичні дивіденди Росії, що виявилось у паралічі ООН, розгубленості НАТО та розколі всередині ЄС щодо формулювання його стратегії відносин з РФ. Солідарність Європи дала велику тріщину, що посилило впевненість Кремля й росіян у черговій геополітичній перемозі над Заходом.

Така міжнародна обстановка виявилася сприятливою для реалізації регіональних і глобальних планів Росії з пертурбації світового порядку шляхом розв'язання гібридної війни. Тактичні воєнні успіхи російського контингенту в Сирії показали російському суспільству й частині міжнародної спільноти, що Росія «піднімається з колін» і стає глобальним гравцем. Зважаючи на це, і США, і ЄС почали розраховувати на допомогу Росії не лише в урегулюванні сирійського конфлікту, а й у розв'язанні інших глобальних міжнародних проблем, як-от боротьба з ІДІЛ, міжнародними терористами та проблеми біженців.

Хоча при цьому Росія втрачала міжнародний авторитет у частини міжнародної спільноти й дедалі більше сприймалася як порушниця світового порядку, проте міжнародний вплив її посилювався. В цій глобальній геополітичній війні Росія отримала значні політичні й геополітичні дивіденди. По-перше, вона поставила під сумнів здатність США забезпечувати міжнародну безпеку і захищати глобальний світовий порядок; по-друге, істотно підірвала солідарність ЄС; по-третє, значною мірою дискредитувала НАТО як безпекову та оборонну організацію. Росія відновила домінування в Чорноморському регіоні і посилила свій вплив на Близькому Сході, значно потіснивши тут США і ЄС.

Розв'язавши гібридну війну проти України, Росія реалізувала свої територіальні домагання стосовно Криму і частини території материкової України. Важливим політичним дивідендом Росії стало встановлення військового й політичного контролю над частиною території Донбасу та запровадження там де-факто російської державної влади у вигляді російського воєнно-адміністративного режиму.

У внутрішньополітичному контексті війна проти України зміцнила путінський режим у Росії, піднесла В. Путіна в суспільній свідомості росіян у ранг «богопомазаника», «царя» в повному есхатологічному сенсі цього слова. Образ Путіна як «Володимира Великого» й надалі слугуватиме ідеалом сучасного російського самодержавства в суспільній свідомості росіян на довгі роки. Навіть якщо в разі певних драматичних подій В. Путін відійде від влади, його наступник намагатиметься продовжувати втілювати цей образ. Адже В. Путін у цій війні стверджував не лише російську імперію, він утверджував цивілізаційні «скрепи» *«русского мира»*, чого не робили російські керманичі протягом останніх століть. З великою кров'ю і смертями, але *«русский мир»* просунувся в Крим і на територію окупованого Донбасу.

Проте основним критерієм політичного оцінювання війни, яка є продовженням політики іншими, насильницькими засобами, є ступінь реалізації політичних цілей у цій війні. Саме за цим основним критерієм визначається поразка або перемога воюючих сторін у війні. Чи досяг В. Путін основних політичних цілей у російсько-українській війні, заради яких він, власне, її й розв'язував? Проміжних цілей, як зазначалося вище, він, звичайно, досяг – територіальна цілісність нашої держави порушена, Україна втратила державний суверенітет над частиною своєї території, як і контроль над частиною свого державного кордону, значною мірою послабила свою дієздатність як держава. Але Росія не досягла основних цілей цієї війни: знищення України як держави та українців як нації чи

української національної ідентичності населення, котре мешкає на її території. Тобто Україна як держава, як територія і як суспільство не повернулися в Росію та *«русский мир»*. Це означає, що Росія не досягла перемоги у війні з Україною. З іншого боку, Україна не програла цю війну, тому що Росія не перемогла в ній.

Але *Україна і не виграла цієї війни*. По-перше, воєнно-політичне керівництво держави не задекларувало жодної з політичних цілей у цій війні, тому що воно не визнало війну з Росією як таку. Оскільки політичні цілі відсутні, то зникає й основний політичний критерій оцінювання поразки чи перемоги у війні. По-друге, Україна не досягла проміжних цілей війни: відновлення контролю над частиною втраченого російсько-українського кордону, відновлення державної влади та свого суверенітету над окупованою частиною Донбасу та Кримом. Таким чином, Україна зазнала поразки на театрі воєнних дій, яким стали Донбас і Крим, але не поразки в російсько-українській війні загалом. Україна як держава продовжує існувати, а українці як нація лише зміцнилися і згуртувалися у цій війні.

Непорушним залишився і олігархічно-клептократичний режим, який нова постмайданна влада всілякими зусиллями намагається зберегти, використовуючи для цього війну як підставу для такого збереження. Проте саме війна виступає каталізатором поглиблення прірви між суспільством і чинною владою, яка зрештою лише прискорить остаточну руйнацію останньої. Таким чином, війна, з одного боку, певною мірою відповідає інтересам владної еліти в Україні, оскільки слугує виправданням існування олігархічно-клептократичного режиму, а з другого – виступає могильщиком цього режиму, оскільки руйнує його гомогенність з російським політичним режимом і спільність інтересів з російською владою.

Оцінка воєнних аспектів російсько-української війни переважною мірою вже була зроблена в попередньому розділі. Загальна ж оцінка військово-стратегічних аспектів цієї війни вказує на те, що, окупувавши Крим, Росія заволоділа ключовим

військово-стратегічним положенням у Чорноморському регіоні, практично витіснивши з нього Захід і НАТО. Більше того, завдяки встановленню повного воєнного контролю над Кримом та акваторією Чорного моря вона здатна чинити домінуючий геополітичний вплив на весь Кавказький регіон та регіон Близького Сходу і Східного Середземномор'я. Завдяки цьому Росія досягла геостратегічної та військово-стратегічної переваги на південно-східному фланзі НАТО, створюючи йому безпосередню воєнну загрозу. Вона також установила цілковитий воєнний контроль над частиною акваторії України, повітряного простору над Донбасом і Кримом та знищила значну частину воєнного потенціалу України.

Оскільки війна є соціальним явищем, то важливим аспектом її оцінювання залишається її *моральна складова*. Моральна оцінка російсько-української війни виражається у схваленні або осуді дій ворогуючих сторін, при яких установлюється відповідність або невідповідність мотивів або лінії поведінки загалом загальнолюдським моральним цінностями. Зміст подібних оцінок проводиться в категоріях добра, зла, справедливості, несправедливості, кривди. З гуманістичного погляду будь-яка війна вважається злом. Проте російське суспільство схвалює цю війну проти України, вважаючи, що в такий спосіб Росія «звільняє» Донбас і російськомовне населення від «фашистів-бендерівців» і «київської хунти» як «прислужниці американського імперіалізму». Російська пропаганда вживлює в суспільну свідомість росіян думку про те, що Росія на Донбасі захищає «*русский мир*» від намірів Заходу знищити його. І саме тому росіяни, та й не лише росіяни, вважають, що Росія в такий спосіб «захищає справедливість», яка була порушена Заходом у результаті закінчення «холодної війни» та розпаду СРСР. Україна ж як несаможиттєва держава не повинна існувати і не має права на свій державний суверенітет – і це «справедливо», на переконання росіян.

Таким чином, російське суспільство і влада вважають цю війну проти України справедливою, навіть якщо не хочуть

визнавати реальність її існування. Україна ж, за такими російськими міркуваннями, веде несправедливу війну, знищуючи російськомовне населення на Донбасі, намагаючись йому насильно нав'язати свою націоналістичну, людиноненависницьку фашистську ідеологію. Так вважає і переважна більшість мешканців окупованого Донбасу, сприймаючи дії українських військ як суцільне зло, яке сіє смерть, кривду й руїну. Тому дії бойовиків і російських військ проти України вони вважають моральними і справедливими, оскільки ті захищають їхнє право на російську мову, радянський спосіб життя та «малоросійську» регіональну ідентичність. Але те, що вони такою підтримкою зраджують свою країну, перейшовши на бік агресора, аморальним не вважають.

Власне, в такій оцінці справедливості війни проглядається апеляція до порушення права людини на її культурні цінності, оскільки критерієм моральності в цьому випадку виступає непорушність прав людини. Насправді така апеляція є ні чим іншим, як спекуляцією. Вона покликана виправдати насильство та зраду своєї країни, з одного боку, а з другого – привернути увагу міжнародних організацій та Заходу до нібито «порушення» Україною прав людини на Донбасі. Мета такої спекуляції – перетягти Захід і міжнародне співтовариство на бік Росії.

Апелюючи до права у виправданні ведення війни сепаратистами й російськими військами, апологети російської воєнної агресії вказують на те, що цю війну проти Донбасу розпочала нелегітимна влада в Києві, адже її не визнала більшість населення Донбасу. Оскільки справедливу війну, згідно з її критеріями, може розв'язувати лише легітимно обрана влада, то виходить, що Україна розв'язала несправедливу війну проти населення Донбасу, а сепаратисти і Росія ведуть справедливу війну, тому що В. Путін – легітимно обраний президент. Така трактовка моральності війни фактично виправдовує агресію будь-якої держави з легітимно обраною владою.

Іншим типовим для російської суспільної свідомості аргументом у виправданні російської воєнної агресії проти України

є середньовічне тлумачення «справедливості війни», «яка допустима заради захисту не тільки своїх, а й чужих підданих, якщо над ними творять “явне беззаконня”», викладене Гуго Гроцієм в 1625 році в його трактаті «Про право війни і миру». Ця теза Гроція сьогодні широко експлуатується російською пропагандою під тим соусом, що «київська хунта» творить «явне беззаконня» і свавілля над мирним населенням Донбасу. І така «аргументація» знаходить чимало прихильників не лише серед більшості населення Росії та окупованих територій Донбасу, а й у Європі та в усьому світі, що дає підставу багатьом навіть серед європейського політикуму вважати бойові дії на Донбасі «громадянською війною», оскільки навіть на офіційному рівні вона вважається внутрішнім конфліктом.

Таким чином, оцінка моральності чи аморальності війни перетворюється на серйозну морально-етичну, міжнародно-правову та воєнно-політичну проблему, оскільки вона значною мірою впливає на морально-політичний і морально-психологічний стан військ, армії, суспільства та міжнародний імідж держави, що врешті-решт визначає її перемогу чи поразку в цій війні. Адже під впливом цього чинника сепаратисти й вороже налаштоване населення Донбасу вважають, що їхня війна проти України «священна» і це дає їм «моральне право» вбивати українських бійців та українських співвітчизників. На цій підставі в Росії з'являються тисячі найманців, які добровільно їдуть на Донбас убивати українських «бандерівців» і захищати «єдиновірців» від «київського свавілля і беззаконня».

Загалом же прив'язка моральності до легітимності чи нелегітимності влади у визначенні війни справедливою чи несправедливою є доволі складною справою. Постає запитання: чи є керівництво «ДНР» і «ЛНР» в особі Захарченка і Плотницького легітимною владою? Очевидно, що ні. Тоді бойовики на Донбасі й населення, котре їх підтримує, ведуть несправедливу війну, їхні дії не лише незаконні, а й аморальні. З іншого боку, виникає проблема з утратою легітимності постмайданною владою, яка на чолі з Президентом Петром Порошенком стрімко

втрачає довіру з боку українського народу, особливо серед українського війська, яке воює на фронті і для якого Президент є Верховними Головнокомандувачем. Втрата такої довіри серйозно підриває моральний дух українських військ, що стає вже загрозливою проблемою національної безпеки та оборони країни.

Іншим підходом, який дуже часто використовували ідеологи і класики марксизму у визначенні справедливості війни, є поєднання її моральної та соціально-політичної оцінки. Основним критерієм оцінювання за такого поєднання виступає «прогресивність» того чи іншого класу, який приходить до влади. На підставі цього критерію війни за встановлення чи захист демократії вважаються «справедливими». Імперіалістичні війни, які розв'язує реакційний клас для збереження свого панування, класики марксизму вважали «несправедливими». «Марксизм, – писав В. Ленін, – потребує історичного аналізу кожної окремої війни, щоб розібрати, чи можна вважати цю війну прогресивною, яка служить інтересам демократії або пролетаріату, у цьому сенсі законною, справедливою і т. п.»¹³⁵. Об'єднання соціально-політичних, правових і моральних критеріїв для єдиної оцінки не представляється переконливим з наукового погляду. У такому випадку критерій права, норми моралі підмінюються і виправдовуються політичними інтересами того або іншого соціального прошарку. Прикладом подібної підміни є така теза: «Законність і справедливість з якої точки зору? – писав В. Ленін, маючи на увазі війну. – Тільки з погляду соціалістичного пролетаріату і його боротьби за своє звільнення: іншої точки зору ми не визнаємо»¹³⁶.

На цій підставі більшовики під час Першої світової війни закликали російських солдатів залишити російсько-німецький фронт і не воювати за царя й тимчасовий уряд Росії. На цій самій підставі можна запитати: чи є встановлений В. Януковичем

¹³⁵ *Ленин В.* Полн. собр. соч. – Т. 36. – С. 292.

¹³⁶ Там само.

олігархічно-клептократичний режим, який і донині намагається зберегти теперішня постмайданна влада, прогресивним? Очевидно, що ні. Тоді постає риторичне запитання: чи є ця російсько-українська війна з нашого боку справедливою в умовах існування такого політичного режиму і такої влади в Україні? Читач може залишити це запитання без відповіді, але очевидним є те, що український народ дедалі менше підтримує доцільність ведення цієї війни на Донбасі, оскільки дедалі більше переконується в тому, як влада намагається робити на цій війні бізнес, наживаючись на контрабандній торгівлі з окупованими територіями та Росією-агресором, прибутки з якої відправляє в заморські офшори. Такі дії української влади, безумовно, підбивають в українському суспільстві та за його межами відчуття справедливості цієї війни. У цьому контексті відновлення справедливості ведення війни з українського боку можна здійснити тільки через проведення глибоких демократичних реформ зі зміни олігархічно-клептократичного режиму в Україні.

Очевидно, в такому разі варто виокремлювати в ролі суб'єкта війни не лише владу, яка уособлює державу в міжнародних і внутрішніх конфліктах, а й народ, націю, коли її інтереси входять у суперечність з інтересами влади або коли влада чи владна еліта не керуються національними інтересами. Згідно з таким підходом, війни вважаються справедливими, якщо:

- їхньою метою є досягнення миру, а не знищення;
- визвольні війни;
- вони спрямовані на допомогу жертвам агресії.

Марксистський підхід відносить до справедливих війни, метою яких є захист народу від зовнішнього нападу і спроб його поневолення чи звільнення народу від рабства капіталізму, та національно-визвольні війни від імперіалізму. Відповідно, до несправедливих війн належать загарбницькі війни, спрямовані на пригноблення чужих народів.

Якщо оцінювати російсько-українські війни з позицій цього підходу, то український народ як суб'єкт цих війн завжди вів з Московією та Російською імперією справедливі війни,

оскільки вони мали національно-визвольний характер і були спрямовані на звільнення від національного пригноблення, тоді як з боку Росії це були несправедливі, загарбницькі війни. Стосовно ж Російської імперії як суб'єкта війни немає підстав відділяти від неї російський народ з огляду на його державницьку природу, яка робила його солідарним з російською владою практично в усіх російсько-українських війнах.

Сучасна російсько-українська війна для української нації також є справедливою, оскільки вона має оборонний характер, спрямована на захист України від російського впливу та поневолення, на збереження української нації та досягнення миру. Українці воюють на своїй території, тому цю війну не можна вважати загарбницькою. Натомість Росія веде проти України загарбницьку, агресивну, а тому несправедливу війну. Російська дослідниця, кандидат юридичних наук К. Сазонова як критерії оцінювання справедливості війни виокремлює рівень дотримання воюючою стороною міжнародного права і права (звичаїв) ведення війни¹³⁷. Відповідно до цих критеріїв, справедливими вважаються війни, метою яких є: захист державного суверенітету й територіальної цілісності країни; війни з метою самооборони від зовнішньої агресії; війни як крайній засіб захисту; війни, в яких страждання виправдовують цілі війни. Що стосується критерію дотримання правил ведення війни, то справедливими вважаються війни, в яких сторони дотримуються Женевських конвенцій про захист жертв війни та Гаазьких конвенцій про мирне розв'язання міжнародних суперечок, пропорційне застосування насильства стосовно противника, про заборону та обмеження в застосуванні конкретних видів звичайних озброєнь та необхідності оголошувати про війну перед її початком.

¹³⁷ Сазонова К. Л. Концепция «справедливой войны» в современном международном праве [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.perspektivy.info/misl/cenn/konceptija_spravedljivoj_vojny_v_sovremennom_mezhdunarodnom_prave_2014-08-18.htm.

Ведення неоголошеної війни вважається порушенням міжнародного права, а тому є підстави вважати її несправедливою¹³⁸. Згідно із цим критерієм, гібридна війна як специфічний вид неоголошеної війни апріорі є несправедливою з боку обох сторін, оскільки Росія не оголосила, що починає війну, а Україна не визнала, що вона перебуває у стані війни. Але за рештою критеріїв міжнародного права і права війни *Україна веде справедливую війну з Росією*, оскільки вона захищає в цій війні власний державний суверенітет і територіальну цілісність; здійснює самооборону від російської воєнної агресії; змушена була вдатися до воєнних дій як до крайнього засобу самозахисту, її дії в цій війні спрямовані на досягнення миру дипломатичними засобами (Мінськими угодами); здійснює пропорційне (навіть менше за необхідне) застосування насильства щодо противника і врешті-решт є жертвою російської агресії, хоча сама цього не визнає.

Росія ж веде проти України несправедливую війну за всіма означеними критеріями, оскільки така війна з її боку є загарбницькою, агресивною, спрямованою на повалення державного суверенітету та загарбання території України, з метою знищення української державності та українців як нації, з непропорційним застосуванням насильства та грубим порушенням міжнародного права й міжнародних конвенцій про право ведення війни.

У контексті моральної оцінки постає питання про її застосування до гібридного миру: *чи може бути гібридний мир справедливим?* Згідно з теорією Квінсі Райта, розвиненою норвезьким соціологом Йоганом Галтунгом, такий мир є «негативним», оскільки означає відсутність війни, а не відсутність структурного насильства. У гібридному мирі структурне насильство присутнє. Етичний парадокс справедливості гібридного миру визначається тим, наскільки це структурне насильство спрямоване на припинення насильства загалом.

¹³⁸ Международное морское право: Справочник / Г. С. Горшков, Г. А. Глазунов, В. С. Князев. – М. : Воениздат, 1985. – С. 354.

Моральна оцінка сучасної російсько-української війни тісно пов'язана зі ще більш соціально значущою, але водночас відносно самостійною *ціннісною (аксіологічною) оцінкою*. Необхідність її застосування зумовлюється тим, що сучасна російсько-українська війна має яскраво виражений міжцивілізаційний характер, чого не хоче визнавати більшість західного політикуму, побоюючись того, що таке визнання означатиме втягування Європи і США у війну з Росією.

Як відомо, критерієм аксіологічної оцінки війни є найбільш значуща для суспільного розвитку група цінностей: людина – нація – держава. Безумовно, що для української нації в цій російсько-українській війні всі три групи цінностей однаково значущі й саме за них українські бійці і добровольці проливають кров на Донбасі, як їхні діди і прадіди проливали кров у російсько-українських війнах минулих століть. Проте, що суттєво відрізняє цю війну від минулих, у ній на передній план виходять цінності гуманізму, котрі вважаються цінностями європейськими, в центрі яких є права людини. Як сам Євромайдан, так і війна були зумовлені потребою українців захищати європейські цінності, на яких ґрунтується європейська цивілізація. Власне, завдяки цьому, а не лише за географічним місцем проживання, українці по праву вважають себе європейською нацією.

Сучасна російсько-українська війна є зайвим підтвердженням передбачення С. Гантінгтона про те, що міжцивілізаційний конфлікт ХХІ століття пройде по території України. Цей конфлікт, як і лінія міжцивілізаційного розлому, пройшли по Східній Україні, відділивши від неї Крим і частину Донбасу. По той бік фронту сепаратисти й частина населення Донбасу, що їх підтримує, вважають себе частиною *«русского мира»*, проте за які його цінності воюють, вони не знають. І чи базується цей *«русский мир»* як цивілізаційне утворення на цінностях узагалі? Питання риторичне, навіть для самих його творців та ідеологів¹³⁹.

¹³⁹ Круглый стол «Русский мир – смысл и ценности» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ruskiymir.ru/analytics/tables/news/67920/>.

Як зазначалося вище, одним із критеріїв моральної оцінки війни є рівень дотримання міжнародного права, прав людини, права війни та права як такого. Це означає, що моральна й аксіологічна оцінки тісно пов'язані з *правовою оцінкою війни*. Критеріями правового оцінювання російсько-української війни є норми і принципи міжнародного права. Воно регламентує початок війни, її правові наслідки, закінчення воєнних дій і стану війни, а також відповідальність за агресію, порушення законів і звичаїв війни¹⁴⁰. Тому найважливішими принципами міжнародного права є принцип гуманізму, принцип розмежування воєнних і цивільних суб'єктів і об'єктів, принцип відповідальності за порушення норм міжнародного права. Ці принципи реалізуються в нормах і положеннях, котрі обмежують воюючих у виборі воєнних засобів і методів ведення війни, положеннях про захист прав комбатантів і некомбатантів, захист прав цивільного населення і винятковий правовий режим цивільних об'єктів, відносини між нейтральними і воюючими державами¹⁴¹, а також інші воєнні аспекти конфлікту. Політичну сторону воєнно-політичного конфлікту регламентують принципи відносин між суб'єктами міжнародного права. До них належать: принцип суверенної рівності держав, принцип територіальної цілісності держав, принцип невтручання в їхні внутрішні справи, принцип загальної поваги прав людини, принцип самовизначення націй і народів тощо¹⁴².

Таким чином, правова оцінка війни припускає виявлення ступеня відповідності або невідповідності дій ворогуючих сторін переліченим вище нормам і принципам міжнародного права. Залежно від цього війни оцінюються деякими дослідниками як такі, що порушують, або такі, що не

¹⁴⁰ Див.: Международное морское право. Справочник / Г. С. Горшков, Г. А. Глазунов, В. С. Князев и др. – С. 350–421.

¹⁴¹ Див.: Международное право / отв. ред. Ю. М. Колосов, В. И. Кузнецов. – М. : Международные отношения, 1994. – С. 345.

¹⁴² Там само. – С. 27–52.

порушують¹⁴³ міжнародне право (відповідають йому)¹⁴⁴. Подібні оцінки правомірні, проте їхня методологічна вразливість полягає в тому, що вони характеризують конфлікт як двосторонній процес, тоді як правовому оцінюванню підлягає не конфлікт загалом, а дії кожної зі сторін. Тому було б точніше оцінювати ці дії як *правомірні* або *неправомірні*. Правомірними будуть такі дії тієї чи іншої ворогуючої сторони у війні, які не суперечать міжнародному праву. Із цього міжнародно-правового погляду Росія веде проти України не лише неправомірні воєнні дії, грубо порушивши понад 300 міжнародних договорів, угод, меморандумів і конвенцій, а й скоїла тяжкий міжнародний злочин, яким є збройна агресія.

Так, Російська Федерація зруйнувала практично всю договірно-правову базу російсько-українських відносин та зобов'язання, які містяться в Договорі про дружбу, партнерство та співробітництво між Російською Федерацією і Україною, Харківській угоді 2010 року та в Угоді про статус та умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України 1997 року, Договорі про українсько-російський державний кордон 2003 року, гарантії Будапештського меморандуму 1994 року, надані у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, угодах у сфері галузевого співробітництва.

Дослідження відповідних норм міжнародного права та практики їх застосування, проведене групою експертів у галузі міжнародного права на чолі з професором О. Задорожним, свідчить про відсутність будь-яких підстав, якими могли би бути обґрунтовані твердження про правомірність невиконання Росією своїх зобов'язань як перед Україною, так і перед світовою спільнотою загалом, або про виключення відповідальності

¹⁴³ Див.: Барынькин В. М. Локальные войны на современном этапе (характер, содержание, классификация) // Военная мысль. – 1994. – № 6. – С. 10.

¹⁴⁴ Див.: Клименко А. Ф. К вопросу о теории военного конфликта // Военная мысль. – 1992. – № 10. – С. 34.

за їхнє порушення¹⁴⁵. Проведений аналіз дає підстави говорити про грубе порушення міжнародно-правових норм, які закріплюють принцип добросовісного дотримання міжнародних зобов'язань і містяться у Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права 1970 року, Декларації принципів, якими держави будуть керуватись у взаємних відносинах, Гельсінкського заключного акта 1975 року, Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 року¹⁴⁶.

Попри таке грубе порушення міжнародного права й договірно-правової бази двосторонніх відносин правова оцінка сучасної російсько-української війни так і не зроблена ані російською, ані українською сторонами. Більше того, Росія, скоївши збройну агресію проти України, не лише не визнала факту війни чи агресії, а й юридично закріпила в міжнародно-правових документах положення про її фактичну та юридичну відсутність. Парадоксально, але те саме підтвердила й Україна, так і не визначивши свою правову позицію щодо скоєної Росією воєнної агресії та встановлення правового режиму боротьби з нею.

Ключовою юридичною проблемою залишається проблема правового оформлення факту російської збройної агресії проти України та правових рамок дій українського керівництва з її відсічі. Починаючи з 20 лютого 2014 року, воєнні дії Росії проти України мають усі ознаки агресії, чітко визначені в Резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 року, де вказується, що актом агресії є «вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави, або будь-яка військова окупація, який би тимчасовий характер вона не мала, що є наслідком такого вторгнення чи нападу, або будь-яка анексія із застосуванням сили на території іншої держави або її частини». Усі ці ознаки наявні в діях Росії проти України.

¹⁴⁵ *Задорожний О. В.* Нормативний зміст принципу добросовісного виконання міжнародних зобов'язань у сучасному міжнародному праві // *Право і суспільство*. – 2015. – № 4. – Ч. 4. – С. 19.

¹⁴⁶ Там само. – С. 19–20.

Зважаючи на можливий характер гібридної війни, в пункті 3 статті 3 Резолюції зазначається, що «заслання державою чи від імені держави озброєних банд, угруповань та регулярних сил або найманців, що здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави настільки серйозного характеру, що це дорівнює акту агресії».

Найважливішою з ознак агресії, як зазначається у статті 2 Резолюції, є застосування сили державою першою, яке чітко кваліфікується як акт неспровокованої агресії, що і вчинила Росія проти України. Чи були якісь підстави визнати збройне вторгнення Росії на територію України та розгортання масштабних бойових дій проти неї правомірним? Доктор юридичних наук професор Володимир Василенко, дослідивши всі обставини скоєння збройної агресії Росії проти України, прийшов до такого висновку: «Відповідно до сучасного міжнародного права, застосування державою першою її збройних сил проти іншої держави за жодних обставин не може вважатися виправданим і легітимним. Стаття 5 Резолюції 3314 (XXIX) проголошує: “Жодні міркування будь-якого характеру не можуть слугувати виправданням агресії”. У світлі викладеного не витримують жодної критики намагання президента Росії В. Путіна та Федеральних зборів Держдуми Росії виправдати російську агресію проти України необхідністю усунення загрози життю громадян Росії, їх співвітчизників та особового складу збройних сил РФ на території України. Тим більше, що жодної такої загрози насправді не існувало»¹⁴⁷.

Таким чином, факт скоєння Росією неспровокованої воєнної агресії проти України був більш ніж очевидним, щоб кваліфікувати його як війну і ввести в дію всю систему оборони країни. На право і необхідність запровадження таких дій указує та сама

¹⁴⁷ Василенко В. Міжнародні та національно-правові аспекти протидії російській агресії // Зовнішня політика України – 2014: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / за ред. Г. М. Перепелиці, О. В. Потехіна. – К. : ВД «Стилос», 2015. – С. 133–134.

Резолюція 3314, а також стаття 51 Статуту ООН. Удатися до негайної збройної відсічі агресору зобов'язувала не лише стаття 51 Статуту ООН, а й внутрішнє законодавство України. Зокрема, пункти 19, 20, 21 статті 106 Конституції України та Закон «Про оборону України», де виписаний чіткий алгоритм дій Президента як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України з оборони держави та відсічі воєнній агресії. Цей алгоритм має зобов'язуючий імперативний характер і не передбачає довільного тлумачення.

Утім, замість введення в дію цих законодавчих актів, виконавчач обов'язків Президента України О. Турчинов підписав Указ № 405/2014 від 14 квітня 2014 року про здійснення анти-терористичної операції на Сході України із залученням Збройних Сил України¹⁴⁸. Правовою підставою для такої операції став не Закон «Про оборону України», а Закон України № 638-IV «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 року, який зовсім не передбачає заходів з відсічі російській воєнній агресії й тим більше не передбачає мобілізації та введення воєнного стану, що у випадку воєнної агресії є обов'язковим. Натомість стаття 4 Закону «Про оборону України» чітко і недвозначно зобов'язує: «У разі збройної агресії проти України або загрози нападу на Україну Президент України приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію, введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях, застосування Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, подає його Верховній Раді на схвалення чи затвердження, а також вносить до Верховної Ради країни подання про оголошення стану війни».

Така кричуща суперечність між правовою базою реальної війни та невідповідністю форми й неадекватністю дій влади

¹⁴⁸ Указом вводилося в дію рішення Ради національної безпеки і оборони від 13 квітня 2014 р. «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/405/2014>.

були ні чим іншим, як правовим абсурдом. Саме запровадження антитерористичної операції та введення в дію Закону «Про боротьбу з тероризмом» являло собою визнання війни як внутрішнього конфлікту, тоді як воєнна агресія є формою зовнішнього конфлікту. Логічно, що такі дії призвели до невизнання війни з Росією та невизнання Росії агресором. Щоб якось прив'язати Росію до конфлікту на Донбасі й зупинити воєнну інтервенцію в цьому регіоні, виконувач обов'язків Президента О. Турчинов у своєму Указі від 6 травня 2014 року про часткову мобілізацію, обґрунтовував її підставу «вторгненням Російської Федерації у внутрішні справи України». Продовженням такого правового нігілізму стало ігнорування не лише законів, а й логіки ведення війни, про що свідчить Розпорядження Президента Секретареві Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2014 року про опрацювання питання про введення воєнного стану в районі антитерористичної операції для запобігання подальшому розвитку і припиненню збройного конфлікту на території України. Як зазначає відомий український дипломат Богдан Яременко: «...загалом це розпорядження є пам'ятником нездатності та непослідовності української влади, яка в офіційних документах примудряється поєднати непок'яданне – антитерористичну операцію і припинення збройного конфлікту. При тому обидва поняття є різними по суті за правовою природою, вимагають різного роду реагування і так далі»¹⁴⁹.

Таким чином, дії української влади в сучасній російсько-українській війні також можна класифікувати як неправомірні як з погляду внутрішнього національного законодавства, так і щодо міжнародних механізмів забезпечення безпеки. Отже, така неправомірність має як внутрішній, так і міжнародний вимір. Неправомірність дій української влади у війні з Росією полягає в тому, що вона діє поза межами правового поля,

¹⁴⁹ *Яременко Б.* Мінські домовленості – розв'язання конфлікту чи рецепт катастрофи? // Універсум. – 2016. – № 1–2. – С. 21.

всупереч логіці її ведення, намагаючись зупинити російську воєнну агресію шляхом проведення антитерористичної операції. Неправомірність дій воєнно-політичного керівництва визначається також його відмовою де-юре визнати факт війни з Росією в умовах її існування де-факто.

Петро Порошенко, обраний Президентом України 25 травня 2014 року, продовжував наслідувати цей правовий нігілізм, закладений виконувачем обов'язків Президента О. Турчиновим, і, на жаль, не скористався своїми повноваженнями Верховного Головнокомандувача й не забезпечив переведення антитерористичної операції в режим оборони країни від російської воєнної агресії. «Публічно не пояснивши своєї позиції, Президент України П. Порошенко не наважився запровадити воєнний стан. Аргументи, які лунали з вуст його найближчого оточення, вельми непереконаливі, а деякі з них – на кшталт “побоювань узурпації влади військовими”, неможливості одержання кредитів і військово-технічної допомоги з-за кордону – просто вводили громадськість в оману»¹⁵⁰. Більше того, незважаючи на згадку про збройну агресію Росії, зазначену в Постанові Верховної Ради України № 129-VIII «Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором» та Постанові Верховної Ради України за № 337-VIII «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» від 21 квітня 2015 року, українська влада на офіційному рівні так і не проявила послідовності у кваліфікації Росії як «агресора», а України як «жертви агресії». Так, суд Шевченківського району в Києві після двох років

¹⁵⁰ *Василенко В.* Міжнародні та національно-правові аспекти протидії російській агресії // *Зовнішня політика України – 2014: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети.* – С. 138.

судового процесу відмовився визнати факт агресії Росії проти України. Суд прийняв таке рішення, виходячи з того, що «Президент просив відмовити в задоволенні заяви про встановлення факту збройної агресії Російської Федерації»¹⁵¹.

Мотиви такої суперечливої позиції Президента П. Порошенка і всієї постмайданної влади голова правління Благодійного фонду «Майдан закордонних справ» Б. Яременко пояснює так: «Загалом аналіз дій правлячого класу до і після президентських виборів в Україні 2014 року підштовхує до висновку, що основними мотивами його діяльності був не пошук ефективних шляхів захисту суверенітету та територіальної цілісності України, відстоювання незалежності від зазіхань Росії, а намагання виграти час для вирішення проблеми зміцнення влади, провести спершу президентські, далі парламентські вибори, а також зберегти можливість продовжувати діалог з Росією (як політичний, так і, головним чином, у сфері торгівлі та економіки). Проблему недостатньої легітимності українська влада вирішує не за рахунок доведення до судового порядку невідворотності та відсутності інших можливостей, ніж зміцнити владу в Україні в лютому 2014 року революційним шляхом, а за рахунок фундаментальних національних інтересів»¹⁵². Побудова жорсткої президентської вертикалі шляхом установаження персональної монополії над усіма гілками державної влади видавалась Президентові П. Порошенку найліпшим варіантом розв'язання цієї проблеми.

Проте реальність війни змушувала владу шукати вихід із глухого кута, в якому опинилася постмайданна влада в результаті таких неправомірних рішень і дій. Цей вихід вона вбачала в реалізації окремих елементів воєнного стану, вводячи в дію

¹⁵¹ Суд в Киеве отказался признать факт агрессии России против Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://strana.ua/news/12661-shevchenkovskij-sud-v-kieve-v-upor-ne-vidit-fakta-vooruzhennoj-agressii-protiv-ukrainy.html>.

¹⁵² Яременко Б. Мінські домовленості – розв'язання конфлікту чи рецепт катастрофи? // Універсум. – 2016. – № 1–2. – С. 19–20.

окремі фрагменти Закону «Про оборону України» при повному ігноруванні інших його статей і пунктів. Таке явочне введення цих фрагментів через ухвалення десятків нормативних актів були апріорі неефективними, а в певних випадках відверто шкідливими, оскільки не складали систему заходів, чітко прописаних у Законі «Про оборону України». Фігурально кажучи, влада намагалася використати окремі автомобільні деталі, а не сам автомобіль.

За відсутності чіткої позиції керівництва держави в питанні запровадження воєнного стану та застосування міжнародно-правових санкцій проти Росії, як зазначає В. Василенко, «Верховна Рада України лише 12 серпня 2014 року, тобто майже через шість місяців після початку збройної агресії Росії, ухвалила одіозний Закон “Про створення вільної економічної зони “Крим” та особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України”. Таким чином, замість запровадження економічної блокади загарбаної Росією території, було створено нормативну базу для зміцнення окупаційної влади»¹⁵³.

Абсурдність подібних рішень досить чітко проглядається на прикладі прийнятого Верховною Радою України Закону України «Про військово-цивільні адміністрації», коли замість воєнно-цивільних адміністрацій, які мали би бути частиною воєнно-адміністративної системи, були створені комендантські підрозділи. Але запровадження таких окремих елементів воєнного стану свідчить про існування умов воєнного стану. Аналізуючи всі ці нормативні акти, а також реальну ситуацію, екс-суддя Конституційного суду України Віктор Шишкін доходить однозначного висновку: «Можна документально, основуючись на Постановах, Розпорядженнях, Законах, рішеннях, які прийняті главою держави, Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України,

¹⁵³ Василенко В. Міжнародні та національно-правові аспекти протидії російській агресії // Зовнішня політика України – 2014: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети. – С. 139.

котрі події на Сході Донбасу оцінюють, як “агресію”, “війну”, “окупацію”, “злочинні акти”, “воєнні злочини”, “злочини проти людяності”, “гуманітарну катастрофу”, “незаконні збройні формування, керовані, контрольовані і фінансовані Російською Федерацією”, “зовнішню загрозу життю нації” та багатьох-багатьох інших подібних смислових конструкцій, довести, що в Україні справді склалися **УМОВИ ВОЄННОГО СТАНУ**. Тобто це є документальна оцінка факту ситуації, в якій знаходиться нині держава, хоч на Банковій роблять вигляд, що ніякої війни немає»¹⁵⁴.

Іншим важливим кроком у неправомірних діях постмайданної влади у війні з Росією стала зміна Конституції України, що категорично забороняється 157-ю статтею Основного Закону. «Виходячи з викладеного аналізу нормативної бази, що склалася в Україні, – далі констатує В. Шишкін, – на підставі правових актів органів державної влади, прийнятих після військового вторгнення Російської Федерації і анексії Кримського півострова – міжнародно визнаної території України, у Конституційного Суду України було достатньо правових можливостей системно оцінити об’єктивну ситуацію та визнати наявність умов воєнного стану, що унеможливило внесення змін до Конституції України»¹⁵⁵.

Проаналізувавши причини невведення воєнного стану, В. Шишкін прогнозує наслідки таких неправомірних дій воєнно-політичного керівництва України: «Найбільша трагедія нинішньої України, що до влади у державі, у результаті пориву народу з метою очищення влади 2013–2014 років, дорвалися відверті невігласи. Тупі й бездарні неуки, які в результаті своєї плазуючої живучості зуміли винирнути на найбільш “хлібних місцях”, згуртуватися і фактично взяти керівництво у свої

¹⁵⁴ Віктор Шишкін проти Конституційного суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hvylya.net/analytics/politics/viktor-shishkin-proti-konstitutsiynogo-sudu-ukrayini.html>.

¹⁵⁵ Там само.

руки. При чому лише заради особистого збагачення. На фоні загибелі тисяч захисників Вітчизни, молодих і беручких українців, це виглядає як зрада інтересів держави. Тим паче, що запродаństwo, відступництво, дії зі здачі інтересів держави, її територіальної цілісності, унітарного укладу прочитуються заледве не в кожному кроці у так званих Мінських угодах, які нинішні очільники держави називають “безальтернативними”. І штовхають далі державний корабель до зміни, в угоду Кремлю, Конституції України, впровадження якогось особливого статусу для окремих районів Донбасу, що неодмінно призведе до перетворення всієї держави в зону бойових дій»¹⁵⁶.

На надзвичайно негативні наслідки таких неправомірних дій керівництва України вказує і доктор юридичних наук Володимир Василенко: «Відмова Президента України запровадити воєнний стан шляхом ухвалення спеціального нормативного акту, передбаченого Конституцією і законами України, та зволікання Кабінету Міністрів України та Ради Національної безпеки і оборони України із застосуванням проти Росії санкційних законів викликала вельми негативні для держави наслідки. По-перше, не дозволила в максимально короткі терміни і в максимальній мірі мобілізувати весь потенціал, інститути та ресурси держави і суспільства і громадян на відсіч агресії; по-друге, заохотила Російську Федерацію до розширення агресії на Сході України, що призвело до значних територіальних, людських втрат і страждань; по-третє, позбавила органи державної влади можливості швидкого і оперативного застосування на всій території України рішучих заходів боротьби з активністю російського агресора, діяльністю “п’ятої” колони Росії та поширенню в Україні ворожої пропаганди; по-четверте, викликала сумніви у партнерів України щодо доцільності постачання озброєнь для її Збройних Сил; по-п’яте, слугувала аргументом проти запровадження більш суворих санкцій проти Росії з боку міжнародного співтовариства; по-шосте, створила

¹⁵⁶ Віктор Шишкін проти Конституційного суду України.

сприятливий ґрунт для поширення у світі ключової тези російської пропаганди, відповідно до якої в країні відбувається внутрішньополітичний конфлікт, породжений каральними операціями київської “хунти” проти захисників прав російськомовного населення Донеччини та Луганщини»¹⁵⁷.

У цьому, власне, і полягає неправомірність дій існуючої влади України у війні з Росією в міжнародному контексті. Цій проблемі присвятили своє дослідження співробітники Міжнародного центру перспективних досліджень на чолі з Василем Філіпчуком. Мова йде про те, що, потрапивши в глухий кут у результаті відмови визнати факт війни з Росією та задіяти систему оборони країни, українська влада поза рамками закону й логіки війни зробила ставку на дипломатію як на основний механізм відсічі агресії. Але в такій ситуації, як зазначається в дослідженні МЦПД, українська дипломатія вже з березня 2014 року була зобов’язана використовувати існуючий міжнародно-правовий потенціал «для обмеження Росії в рамках ООН. Насамперед, одразу після окупації АРК українська дипломатія у відповідності до міжнародних конвенцій про визначення агресії, статуту ООН, резолюції ГА ООН 3314 щодо визначення агресії, Будапештського меморандуму та цілого комплексу інших міжнародно-правових документів була зобов’язана кваліфікувати РФ як країну-агресора і використати ст. 27 Статуту ООН для позбавлення права РФ брати участь у голосуванні щодо питань, які торкаються конфлікту в Україні»¹⁵⁸.

Далі автори дослідження вказують на існуючі в ООН механізми позбавлення Росії права голосу як країни-агресора. «Українська сторона замість агресивної антиросійської риторики мала звернутися до РБ ООН з вимогою виконати основне завдання даної інституції, передбачене у ст. 39 Статуту, щодо

¹⁵⁷ Василенко В. Міжнародні та національно-правові аспекти протидії російській агресії // Зовнішня політика України – 2014: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети. – С. 140–141.

¹⁵⁸ Міжнародна миротворчість та війна на Сході України: чи є точки дотику? – К. : МЦПД, 2016. – С. 25.

відновлення миру і безпеки, а у випадку нездатності РБ ООН зробити це, звернутися до Резолюції ГА ООН № 377 “Об’єднання заради миру” і винесення питання покарання агресії проти України на розгляд сесії Генеральної асамблеї ООН... <....>. Генеральна асамблея ООН може прийняти рішення щодо відновлення миру і безпеки, включно з питанням застосування санкцій щодо агресора чи використання воєнної сили. Для передачі питання на розгляд ГА ООН потрібне процедурне рішення РБ ООН, прийняття якого потребує простої більшості голосів членів РБ ООН, а не згоди усіх постійних членів РБ. Таким чином можна обійти право вето РФ у Раді безпеки і прийняти рішення щодо покарання агресора чи навіть проведення коаліцією країн операції по примусу РФ до миру»¹⁵⁹.

У дослідженні МЦПД також прогнозуються шанси на успішне прийняття Резолюції ООН щодо покарання РФ і їх результативність для України. «Шанси на прийняття такої резолюції НСС ООН щодо покарання РФ у 2014 – на початку 2015 року були дуже високими, але після 17 лютого 2015 року стали мізерними. Саме в цей день, 17 лютого 2015 року, було допущено таку помилку, як надання Мінським домовленостям правового статусу документа РБ ООН, зафіксованого у Резолюції РБ 2202. Пункт 2 Комплексу заходів у рамках Мінських домовленостей, який є частиною цієї Резолюції, визначає сторонами конфлікту Україну та ОРДЛО, а не Україну та РФ. Тобто документом РБ ООН Росію виведено за рамки “українського конфлікту”. У результаті нездатності української дипломатії використати існуючий міжнародно-правовий інструментарій нейтралізації та покарання агресора Україна залишилась сам на сам з агресором, який за формальними ознаками вже більше не є стороною конфлікту»¹⁶⁰.

Саме перерахований вище алгоритм дій, на переконання авторів цього дослідження, дав би змогу вивести конфлікт на

¹⁵⁹ Міжнародна миротворчість та війна на Сході України: чи є точки дотику? – С. 25.

¹⁶⁰ Там само. – С. 26.

Сході України з-під впливу РФ як постійного члена РБ, використати потенціал ООН для встановлення миру і відновлення своєї територіальної цілісності. Навіть якщо не вдалось би прийняти рішення стосовно початку операції щодо примусу РФ до миру, вдалося б чітко зафіксувати за РФ статус держави-агресора і сторони конфлікту, прийняти рішення стосовно санкцій проти РФ на рівні ООН, подати відповідні судові документи щодо шкоди, завданої Україні російською агресією тощо – переконані автори дослідження¹⁶¹. Наприкінці цього дослідження автори намагаються зрозуміти, чим керувалась українська дипломатія, вдаючись до таких неадекватних і неправомірних відповідно до міжнародних механізмів дій. «Зрозуміти, чим були продиктовані небажання української дипломатії застосовувати “Об’єднання заради миру” і згода з прийняттям резолюції РБ ООН 2202, окрім як непрофесіоналізмом чи підігруванням агресору під прикриттям антиросійської риторики, неможливо»¹⁶².

Отже, неправомірність дій України у війні з Росією, котра грубо порушує міжнародне право, полягає в тому, що ці дії відбувалися на тлі повного ігнорування як міжнародних механізмів, так і внутрішнього національного законодавства. Не випадково в зазначеному дослідженні МЦПД дається досить жорстка оцінка українській дипломатії та вказується на те, що «безсистемність у висуненні нереалістичних ініціатив та ігнорування інших достатньо відомих засобів ефективної протидії агресору в рамках ООН та інших міжнародних організацій з боку української дипломатії протягом всього періоду 2014–2016 років не знаходить іншого пояснення, ніж непрофесіоналізм або саботаж»¹⁶³.

Така непослідовність дій і невизначеність ситуації в перебігу сучасної російсько-української війни значно ускладнюють та актуалізують проблему складання прогнозу її наслідків і подальшого розвитку.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Там само. – С. 24.

§ 2. Наслідки російсько-української війни

Тільки сильні нації народжуються у війні.

Григорій Перепелиця

Виходячи з об'єктивного характеру конфлікту, можна, очевидно, стверджувати, що він покликаний відігравати певну функцію в розвитку українсько-російських відносин, а також генерувати певні внутрішні процеси як у Росії, так і в Україні. Іншими словами, якщо конфлікт виник з об'єктивних причин, то це означає, що він покликаний виконати певну місію в українсько-російських стосунках. Тут доречно звернутися до позитивістської теорії Луїса Козера, згідно з якою конфлікт у системі міжнародних відносин виконує позитивні функції. Позитивні в тому сенсі, що конфлікти є рушійною силою зміни соціальних систем, яка переводить соціальну організацію в нову якість.

Очевидно, що переструктуризація системи міжнародних відносин у бік багатополярності каталізувала російсько-український конфлікт, перевівши його в стадію ескалації збройного

протистояння. Проте за рамками цього дискурсу залишається питання про зворотну дію російсько-українського конфлікту та його наслідків на пострадянський простір, на міжнародне середовище, врешті-решт на регіональну та глобальну систему міжнародних відносин. З'ясування функцій дає можливість найбільш глибоко відобразити зворотну дію конфлікту на українсько-російські відносини, на внутрішні процеси як в Україні, так і в Росії, на міжнародні процеси. Більше того, з'ясування цих питань видається важливим для розуміння того, наскільки глибокі наслідки залишить цей конфлікт у суспільному житті України.

У цьому контексті може бути розв'язана ще одна проблема – визначення критеріїв ціни перемоги та поразки в російсько-українській війні, незалежно від того, чи ця війна визнається українською та російською владами, чи ні. Відмова Президента П. Порошенка від прагнення досягти перемоги, як і визнавати цю російсько-українську війну війною, зовсім не звільняє від необхідності неминучої плати за поразку чи наслідки цього конфлікту. Прямі та опосередковані наслідки російсько-української війни можуть мати набагато більший вплив на історичний розвиток України й Росії та їхні двосторонні відносини, ніж сама перемога чи поразка в ньому.

Як правило, конфлікти такого ґатунку, як російсько-українська війна, є багатоплановими і багатофункціональними. Це дає підставу класифікувати функції конфлікту на загальні та специфічні. Загалом функції конфлікту впливають на всі сфери суспільного життя й міжнародне середовище, прямо або опосередковано дотичні до нього. Дія цих функцій має системний характер, адже вони спричиняють зміни в усій системі відносин. Конфлікти завжди призводять до соціальних і політичних змін. Інша річ, що при цьому необхідно визначити ті умови й рамки, у яких реалізуються загальні функції конфлікту.

У цьому сенсі російсько-українська війна як найгостріша форма соціальних відносин, безумовно, призведе до кардинальної зміни характеру двосторонніх відносин України та Росії

в усіх сферах цих відносин. Вона вже призвела до радикальної зміни воєнно-політичної обстановки та воєнно-стратегічної ситуації не лише у Східній Європі, а й у світі загалом. У результаті російсько-української війни європейський міжнародний порядок виявився підірваним, архітектура європейської безпеки зазнала непоправного руйнування, режими безпеки в Європі, включно з режимом контролю над озброєннями, остаточно зруйновані, система заходів воєнної довіри в Європі підірвана, субрегіональний комплекс чорноморської безпеки остаточно знищений.

Під впливом російсько-української війни відбулися кардинальні зміни у відносинах між Заходом і Росією. Російсько-українська війна перевела ці відносини з рівня «стратегічного партнерства» у стан латентної «холодної війни» з перспективою переходу на рівень відкритої конфронтації. Таким чином, російсько-українська війна створює реальні передумови для початку третьої світової війни. Вона впливатиме на переформатування геополітичного ландшафту всієї Європи і позначиться на геополітичному становищі країн Східної Європи, оскільки геостратегічно ця війна виходить за межі території Донбасу і навіть не обмежується простором України. Вона ведеться по всьому східному флангу НАТО. На північно-східному фланзі Організації Північноатлантичного договору Росія мілітаризує Арктику, намагаючись взяти під свою юрисдикцію норвезький острів Шпіцберген. У Балтійському регіоні вона намагається проломити східний фланг Альянсу постійними воєнними провокаціями проти країн – членів НАТО. Виникла реальна загроза окупації російським спецназом («зеленими чоловічками») Аландських островів, які належать Фінляндії. На східному фланзі НАТО такі країни, як Польща, Литва, Естонія і Латвія, фактично стали прифронтовими державами.

У Чорноморському регіоні Росія, захопивши Крим, збільшила свою берегову лінію з 500 до 1500 км. Таким чином, володіючи контролем над найбільшою береговою лінією, вона

досягла повного контролю над акваторією Чорного моря, отримала домінуючу воєнно-стратегічну позицію в усьому Чорноморському регіоні. Завдяки цьому вона закрила Кавказ для Туреччини, значно обмежила дію та можливості для гарантування безпеки таких країн – членів НАТО, як Болгарія та Румунія, і фактично позбулася присутності сил Альянсу у Чорному морі. До того ж, мілітаризувавши Крим великим угрупованням сухопутних військ та авіації, Росія створила безпосередню загрозу воєнного вторгнення в південні регіони України та загрозу її повної морської блокади.

Очевидно, що під впливом російсько-української війни проект перебудови «Великої Європи» буде остаточно похований, а мрійникам про інтеграцію Росії в об'єднану європейську спільноту треба забути про це як мінімум на півстоліття. Нова Східна Європа за наслідками цього конфлікту, очевидно, буде розділена між Заходом і Росією, оскільки сьогодні вона перетворилася з буферної зони на фронтіву. При цьому в зону європейської інтеграції, крім країн Балтії, Польщі, Румунії та Болгарії, ввійдуть такі країни, як Україна і, можливо, Грузія. Вірменія ж, Азербайджан та Білорусь залишатимуться у сфері російського впливу. Молдова разом з Придністров'ям збережуть невизначений статус геополітичних анклавів. Такий сценарій найбільш вірогідний за умови хоча б часткового виконання Росією Мінських угод з урегулювання конфлікту на Донбасі, коли російсько-український конфлікт усе ж таки вдасться загасити. Але такий сценарій не розв'яже основного геополітичного протиріччя між Росією та Заходом, що дає всі підстави для нового його спалаху, але вже в значно більших масштабах.

Прикладом на користь такого прогнозу є російсько-грузинська війна 2008 року. Конфлікт удалося зупинити на початковій стадії його ескалації. Власне, конфлікт був перерваний, у результаті чого Грузії вдалось уникнути повної поразки, а Росія не змогла досягти кінцевої мети цієї війни – повалення режиму М. Саакашвілі, повної окупації Грузії та ліквідації її державного суверенітету. Але Росії вдалося досягти проміжних

цілей війни: анексувати Абхазію та Південну Осетію, посилити свою воєнну присутність на Кавказі й розпочати геополітичний наступ на Захід, який виявився неготовим до таких реваншистських дій Кремля.

Проте основне протиріччя, яке породило російсько-грузинську війну, так і не було остаточно розв'язане. Його розв'язання В. Путін продовжив у більш масштабній війні з Україною. Згадуючи на одній з конференцій про підготовку до російсько-грузинської війни, він зазначав: «План був підготовлений Генеральним штабом десь у 2006 році. Я його затвердив. Навіть більше цього, в рамках плану проводилась підготовка південно-осетинських ополченців»¹⁶⁴. Після завершення російсько-грузинської війни з урахуванням її досвіду генштаб збройних сил РФ почав планувати війну проти України. Тепер, за твердженнями російських військових експертів, той самий генштаб з урахуванням уже нового досвіду готує план світової війни. Говорячи про таку роботу генерального штабу РФ, відомий російський аналітик зазначає: «Вони, звичайно, раціонально розмірковують. Але раціонально вони розмірковують у своєму розумінні. І вони дійсно готуються до світової війни, тому розглядають конфлікт на Україні як частину світового зіткнення. Правда, готувались вони до інших термінів – до війни на рубежі 2025–2030 років»¹⁶⁵.

Саме в цій третій світовій війні, згідно із задумами російського воєнно-політичного керівництва, і планується остаточно розв'язати основне геополітичне та цивілізаційне протиріччя, котре склалося між Заходом і Росією з приводу глобального домінування у світі і перерозподілу регіональних сфер впливу.

¹⁶⁴ Цит. за: Кремль хоче, щоб Україна і Грузія не стали сильними державами, – грузинський політолог [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zik.ua/ua/news/2015/08/09/kreml_hoche_shchob_ukraina_ta_gruziya_ne_staly_sylnymi_derzhavamy__gruzynskyy_politolog_614522.

¹⁶⁵ Російський військовий експерт: У Росії все готово для нової атаки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/07/10/7074026/>.

Очевидно, що якщо конфлікт буде припинений за сценарієм Мінських угод, це не зупинить Росію, оскільки російсько-українська війна – лише часткове розв’язання цього глобального антагоністичного протиріччя. Як і в російсько-грузинській війні, Росія не досягла кінцевої мети війни з Україною. Проте вона анексувала Крим та окупувала Донбас, який можна вважати проміжним стратегічним успіхом і досягненням проміжних цілей, які відкривають шлях до подальшої воєнної ескалації та експансії.

Відмінність теперішньої війни від російсько-грузинської війни полягає в тому, що тоді В. Путін переоцінював можливості втручання Заходу, а нині він недооцінює його могутність, тоді як НАТО і ЄС переоцінюють власні можливості й недооцінюють ступінь загрози з боку Росії. Така ситуація є вкрай небезпечною, тому що В. Путін втрачає страх перед Заходом, що робить його впевненішим у застосуванні сили й досягненні воєнного успіху. Це створює сприятливу психологічну атмосферу для прийняття рішення на користь воєнної ескалації.

Як зазначав К. Вольц, «держава використовує силу, якщо в результаті оцінки перспектив досягнення успіху з’ясує, що бажані цілі привабливіші, ніж спокій мирного життя»¹⁶⁶. Росія не зазнала значних втрат у війні з Україною, а сценарій розв’язання конфлікту за Мінськими угодами навіть передбачає зняття з Росії економічних санкцій, запроваджених до неї з початком війни. Тож Мінські угоди жодним чином не розв’язують українсько-російський конфлікт, а лише прирікають його на тривалий перебіг без будь-якої перспективи на остаточне мирне врегулювання. Для В. Путіна Мінські угоди є засобом досягнення кінцевої мети в російсько-українській війні – повалення демократичного режиму в державі та ліквідації державного суверенітету України. Розглядаючи подібні сценарії, Раймонд

¹⁶⁶ Вольц К. Человек. Государство и Война: теоретический анализ // Теория международных отношений. Хрестоматия / под. ред. П. А. Цыганкова. – М., 2002. – С. 93.

Арон у своїй книзі «Мир і війна між націями» писав: «Досягнення сторонами компромісу після початку воєнних дій стає практично неможливим, оскільки повалення уряду або режиму ворожої держави фатально перетворюється на одну із цілей війни»¹⁶⁷.

Таким чином, Мінські угоди не можуть зняти основного протиріччя російсько-української війни, оскільки воно досягло такого рівня гостроти, що політичні відносини між Україною та Росією не можуть бути врегульовані за допомогою політико-правових механізмів, а політичні інтереси не можуть бути реалізовані за допомогою мирних дипломатичних засобів. Та найбільший вплив російсько-український конфлікт чинить на характер двосторонніх відносин України та Росії. Основна місія цього конфлікту полягає в переведенні українсько-російських відносин з одного якісного стану в інший. Механізм такого впливу проглядається в трьох функціях конфлікту: радикалізації політичних, соціальних і духовних відносин, регуляторній функції та функції рівноваги.

Російсько-українська війна спричинила різку радикалізацію двосторонніх відносин, яка протягом 2014 року досягла найвищого рівня гостроти. Це, у свою чергу, призвело до різкої дестабілізації воєнно-політичної обстановки й міжнародної ситуації на регіональному та глобальному рівнях. Радикалізація відносин відбулася не лише на державному рівні, а й на рівні міжлюдських стосунків між громадянами України та Росії. Вона призвела до припинення політичного діалогу між двома сторонами. Припинили свою роботу інституційні механізми співробітництва, зокрема українсько-російська міждержавна комісія, міжвідомчі комісії. Радикалізація міждержавних стосунків призвела до розриву економічних зв'язків, у результаті чого рівень товарообігу України з Росією лише за чотири місяці 2015 року впав на 64%, тобто зменшився майже втричі.

¹⁶⁷ Цит. за: Теорія міжнародних відносин. – С. 296.

Російсько-українська війна різко радикалізувала соціальні відносини й у самій Україні. Відбулася радикалізація суспільної свідомості населення України, зросла популярність радикальних рухів і партій. Радикальні гасла, ідеї та політичні настанови набули більшої популярності. Війна значно посилила стан напруженості в українському суспільстві, призвела до збільшення соціальної скрути, особливо у Східній Україні та в зоні бойових дій на Донбасі, загострила внутрішні протиріччя в державі.

Функція радикалізації прискорила процес ідентифікації населення на території Донбасу, яке «ховалося» за своєю «советскістю». «Голосувало за те, щоб було, як за Сталіна-Брежнєва. Тепер, – зазначає львівський культуролог Тарас Возняк, – сховатися від цього важко. Або ти переїжджаєш на вільні від окупантів землі – і тим самим свідомо чи мимоволі входиш у цей український цивільний проект. Або тікаєш у Росію, або береш у руки зброю і жорстко позиціонуєшся як “російський”. Відбувається процес зневаги. Рветься пуповина між імперським радянсько-російським проектом і республіканським українським проектом»¹⁶⁸.

Російсько-український конфлікт змінює характер відносин між суспільством та владою в Україні. В умовах війни суспільство стало більш нетерпимим і вимогливим до влади. Намітилася чітка тенденція падіння рейтингів провладних партій. Так, якщо на виборах до Верховної Ради України 26 жовтня 2014 року провладні партії «Блок Петра Порошенка» та «Народний фронт» отримали відповідно 21% і 22% голосів, то на липень 2015 року рейтинг БПП упав до 13,3%, а «Народного фронту» – до 1,8%, тоді як рейтинг партії «Правий сектор» зріс із 1% до 3% протягом останніх восьми місяців¹⁶⁹. Падіння

¹⁶⁸ *Возняк Т.* Разгром Путиным Донбасса: парадоксальный результат [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://argumentua.com/stati/razgrom-putinym-donbassa-paradoksalnyi-rezultat>.

¹⁶⁹ Соціально-політична ситуація в Україні: липень 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.kiis.com.ua/&lang=ukr.

рейтингу провладних партій є реакцією суспільства не лише на відсутність реформ в Україні та бездіяльність влади, а й на невизначену позицію Президента й Уряду України щодо російсько-української війни, відсутність стратегії її ведення, збільшення тотальної корупції в органах державної влади в умовах війни, пацифістську позицію воєнно-політичного керівництва країни.

Водночас функція радикалізації поєднується з мобілізаційною функцією конфлікту. Мобілізаційний ефект російської воєнної агресії проти України в Росії проявився в її масовій підтримці російським суспільством та стрімкому зростанні популярності президента РФ В. Путіна. Так, навесні 2014 року 75% росіян підтримали війну, розв'язану Росією проти України. 79% опитаних «Левада-Центром» росіян упевненні, що анексія Криму свідчить про те, що Росія повертається до своєї традиційної ролі – «великої держави, стверджуючи свої інтереси на пострадянському просторі». І тільки 9% вважали, що це є свідченням зростаючого авантюризму російської влади, яка прагне відволікти населення від реальних соціальних та економічних проблем, корупції, незадоволення владою в самій Росії. Водночас 73% росіян вважали, що анексія Криму принесе Росії позитивні економічні та політичні наслідки. 58% респондентів заявили, що Росія має право на «приєднання» (по суті – захоплення) територій колишніх республік СРСР, де мешкають росіяни. При цьому 29% вважали, що навіть у разі незаконного референдуму ці території потрібно «скоріше прийняти у склад Росії»¹⁷⁰.

77% росіян усю провину за російсько-український конфлікт покладають на владу України, а російську владу вважають винною в ньому тільки 3%. Легітимною владу України вважають

¹⁷⁰ Большинство россиян считают, что РФ имеет право аннексировать бывшие республики СССР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/world/901069-bolshinstvo-rossiyan-schitayut-cto-rf-imeet-pravo-anneksirovat-byivshie-respubliki-sssr.html>.

лише 14% респондентів, а нелегітимною – 73%¹⁷¹. Підтримка В. Путіна російським суспільством завдяки війні з Україною зросла вдвічі. Так, у четвертому кварталі 2013 року вона становила 44%, а на кінець листопада 2014 року сягнула 88%¹⁷².

Що ж до України, то, навпаки, росіяни не очікують, що російсько-український конфлікт може консолідувати українське суспільство: тільки 14% респондентів вірять у це. 26% росіян очікують, що приєднання Криму до Росії викличе послаблення прихильників Майдану, розлад у стані прихильників нової влади, ще 28% очікують стабілізації політичної ситуації в країні і примирення з відокремленням Криму. А 7% вважають, що відділення Криму буде схвально прийняте в Україні і приєднання півострова виллється в бажання українців слідом за Кримом також приєднатися до Росії в єдину державу¹⁷³. Така самовпевненість росіян є зайвим підтвердженням імперського характеру політичної свідомості російського суспільства.

З іншого боку, праві ті експерти, які стверджують, що мобілізаційний ефект російсько-української війни був дуже вдало використаний В. Путіним для консолідації влади в країні. Як зазначають автори експертної доповіді «Путін. Війна», після президентських виборів 2012 року рейтинг керівника держави стрімко покотився вниз. Судячи з усього, Кремль був серйозно стурбований негативною тенденцією і почав роботу над принципово новими способами зміцнення електоральних позицій Путіна.

Сценарій «повернення Криму до склад Росії», без сумніву, був спланований і ретельно підготовлений владою РФ

¹⁷¹ Большинство россиян считают, что РФ имеет право аннексировать бывшие республики СССР.

¹⁷² Независимый экспертный доклад «Путин. Война» / ред.: Илья Яшин, Ольга Шорин. – Москва. – Вып.: май, 2015 – С. 6; The Telegraph назвал семь причин культа Путина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zn.ua/WORLD/the-telegraph-nazval-sem-prichin-kulta-putina-160265_.html.

¹⁷³ Большинство россиян считают, что РФ имеет право аннексировать бывшие республики СССР.

заздалегідь. Масштабність цієї підготовки сьогодні очевидна¹⁷⁴. На підставі цього припущення можна констатувати, що В. Путін дуже вдало використовує мобілізаційну функцію російсько-української війни для консолідації російського суспільства, підтримання свого електорального рейтингу та зміцнення своєї легітимності в країні. Перемога російських військ під Іловайськом восени 2014 року та розгром ними українського військового угруповання в дебальцевському котлі надають йому шаленої, як ніколи, популярності та підтримки з боку російського суспільства, незважаючи на запровадження Заходом економічних санкцій проти Росії.

Більше того, варто очікувати, що такий високий рейтинг популярності В. Путіна на тлі російсько-української війни збережеться й надалі, оскільки мінський сценарій її продовження вкладається в путінські плани цієї війни і не несе російському лідеру жодних загроз. Пасивна самооборона Збройних Сил України на Донбасі є вкрай вигідною для В. Путіна. По-перше, вона дозволяє розтягувати цю війну на досить тривалий термін на рівні низької інтенсивності бойових дій; по-друге, убезпечує російські війська від значних втрат, а відтак не шкодить консолідації російського суспільства навколо влади В. Путіна; по-третє, дає російським військам свободу дій на Донбасі та віддає їм стратегічну ініціативу, що і прирікає Україну на чергову поразку.

На відміну від Росії, в Україні з початком російської воєнної агресії консолідації українського суспільства навколо нової влади не відбулося. Проте, всупереч сподіванням росіян, відбулася потужна мобілізація й консолідація всередині українського суспільства. У результаті в Україні утворився потужний волонтерський рух, сформувалася народна армія, створена з добровольчих батальйонів, яка стала на захист держави від російської воєнної агресії. Такий мобілізаційний ефект російсько-українського конфлікту в українському суспільстві був абсолютно неочікуваним ані для росіян, ані для вищого воєнно-політичного

¹⁷⁴ Независимый экспертный доклад «Путин. Война» – С. 5.

керівництва Росії. Саме завдяки такому ефекту добровольчим батальйонам із підрозділами Збройних Сил України вдалося стримати російську агресію на Сході України. Та, на жаль, такий ефект не проявився в середовищі нової влади. Вона виявилася розгубленою, безпорадною, боязкою та абсолютно не готовою приймати адекватні рішення в умовах війни.

Постмайданна влада так і не змогла підготувати державу до оборони, створити ставку Верховного Головнокомандування, перевести економіку країни на воєнний лад і не спромоглась хоча б оголосити воєнний стан, ховаючись при цьому за ефемерну абревіатуру АТО – антитерористичну операцію. Вона виявилася неспроможною навіть розірвати дипломатичні стосунки з Росією та оголосити Україну жертвою російської воєнної агресії. Натомість завдяки прояву мобілізаційного ефекту російсько-українського конфлікту українська нація в особі добровольців і волонтерського руху взяла на свої плечі весь тягар цієї війни і зірвала стратегічні плани Кремля зі знищення України як суверенної держави. Аналіз мобілізаційного ефекту російсько-українського конфлікту дає змогу виявити стратегічні прорахунки в цьому процесі як російської, так і української сторін.

1. В. Путін надзвичайно цинічно використав функцію російсько-української війни для консолідації російського суспільства навколо політичного керівництва РФ і різкого зміцнення легітимності власної влади в країні, проте недооцінив подібного мобілізаційного впливу цього конфлікту на українське суспільство, що врешті-решт призвело до зриву стратегічних планів російської воєнної кампанії 2014–2015 років у війні проти України.

2. Нова українська влада не змогла повної мірою реалізувати мобілізаційний ефект російсько-української війни ані для консолідації суспільства, ані для відбиття російської агресії, ані для проведення радикальних політичних та економічних реформ у державі. Наслідками нездатності реалізувати цей

мобілізаційний ресурс стали негативні процеси: стагнація, поглиблення кризи в економіці, деморалізація суспільства й армії, криміналізація всіх сфер суспільного життя.

Радикалізація відносин під час конфлікту супроводжується інтеграційними та дезінтеграційними процесами. Тому прийнято вважати, що конфлікт має інтеграційну та дезінтеграційну функції, які реалізуються як у процесі конфлікту, так і після його завершення. При цьому у відносинах з одними державами та іншими міжнародними суб'єктами превалює дезінтеграційна тенденція, а стосовно інших посилюється тенденція до інтеграції. Така взаємодоповнюваність передбачає домінування тієї чи іншої функції на різних етапах розвитку як самого конфлікту, так і всієї системи міжнародних відносин загалом.

Звичайно, прояв цієї закономірності залежить насамперед від гостроти, масштабу, тривалості й інтенсивності конфлікту. Якщо екстраполювати цю закономірність на російсько-українську війну, то можна з упевненістю стверджувати, що вона закладає достатньо довгий процес дезінтеграції двосторонніх відносин між Україною та Росією в усіх сферах цих відносин. Найглибша дезінтеграція відбувається у сфері воєнно-промислового та воєнно-технічного співробітництва, попри єдину промислову базу російського військово-промислового комплексу, а отже, наявність спільних зразків озброєнь.

Не менш глибоку дезінтеграцію слід очікувати й у сфері воєнно-політичних та зовнішньополітичних відносин. Вона спричинила дезінтеграційні процеси в таких російських реінтеграційних об'єднаннях, як Митний Союз, Євразійський Союз, ОДКБ, СНД. Попри невизначену позицію нової постмайданної влади щодо перебування України в СНД, об'єктивна дезінтеграційна тенденція призведе до виходу нашої держави із цієї організації, котра після цього втратить свою життєздатність. Наслідками російсько-української війни стане поява другої хвилі дезінтеграції та фрагментації пострадянського простору.

Слід очікувати на подальше поглиблення дезінтеграційних процесів у регіонах Кавказу. Це, у свою чергу, породить нові

конфлікти як між країнами – членами СНД, так і безпосередньо всередині країн деградуючого пострадянського простору. У Центральній Азії випадуть з російського реінтеграційного процесу такі країни, як Туркменістан, Узбекистан, Таджикистан. Водночас фрагментація та дезінтеграція створять передумови для заснування нового російського інтеграційного об'єднання, яке формуватиметься на виключно авторитарній євразійській основі у формі чи то «Євразійського Союзу», чи то «Російського Союзу», чи під іншою назвою. Це об'єднання формуватиме нову систему відносин між його суб'єктами. Його центром буде Росія, яка встановлюватиме відносини з учасниками за принципами «метрополія – колонія», «патрон – сателіт». Ідеологічною основою такого об'єднання буде антизахідна й антиамериканська спрямованість.

Проте на подібних принципах неможливо буде досягти високого ступеня інтеграції, оскільки в такому об'єднанні не будуть до кінця зацікавлені ні Росія, ні її сателіти. Основний інтерес сателітних країн – забезпечення Росією гарантій існування персональних авторитарних і тоталітарних режимів у цих пострадянських державах. У такому разі цей сценарій може розглядатись як проміжний у реалізації сценарію «возз'єднання російських земель», що передбачатиме напівдобровільне або примусове включення територій цих країн-сателітів у склад Росії.

Знову ж таки, значною мірою глибина і домінування дезінтеграційних чи інтеграційних процесів залежатиме від результатів російсько-української війни. Поразка Росії в цій війні призведе до глибокої дезінтеграції пострадянського простору і поховає будь-які спроби його реінтегрувати. Перемога, навпаки, дасть Росії додаткові можливості реінтегрувати у внутрішньоросійські відносини пострадянські країни, фактично позбавивши їх державного суверенітету й незалежності. У цьому разі їхній державний статус буде зведений до рівня Татарстану.

Інтеграційні та дезінтеграційні функції міжнародного конфлікту тісно пов'язані зі зміною балансу сили конфліктуючих сторін. Їхнє намагання змінити цей баланс на свою користь

спонукає їх до інтеграції у воєнно-політичні блоки та союзи. Водночас дезінтеграція, розпад цих союзів може призвести до воєнної та політичної поразки. Так, у протистоянні із Заходом Росія намагається об'єднати країни БРІКС – геополітичного союзу, який допоміг би їй установити власний світовий порядок. За задумами російських геополітиків, Росія має висунути нову геополітичну доктрину, яка базується на трьох ключових принципах: антиамериканізмі, ігноруванні правил світової політики, створенні антиамериканського блоку в Європі на основі союзу з Німеччиною та Францією та глобального антиамериканського фронту на базі БРІКС. Ці принципи своєї нової доктрини В. Путін озвучив на засіданні Валдайському клубу в жовтні 2014 року.

Нинішня доктрина, порівняно з попередньою, змінилася принципово: «Світ в очах Путіна став однополярним, а правил гри більше немає. На зміну ослаблення світової світопорядку прийшов погано керований хаос. Це різко розширює межі допустимого, які окреслює для себе сам Путін. Те, що було неможливо в 2007 році, стало реальністю в 2014-му. Путін закликав виробляти нові правила гри, визначати межі односторонніх дій»¹⁷⁵.

Проте основні складові нової доктрини В. Путін сформулював у своїй «кримській промові» в Георгіївському залі Кремля 18 березня 2014 року. Аналізуючи історичне значення цієї доктрини, співголова політичної партії РПР-ПАРНАС, депутат Державної думи I–IV скликань В. Рижков констатує: «Доктрина Путіна, приєднання Криму і весь розвиток кризи навколо України свідчать не просто про ситуативні, кризові зміни в російській зовнішній політиці. Можна говорити про остаточне оформлення нової зовнішньополітичної доктрини Росії – “доктрини Путіна”. Це, у свою чергу, означає, що приєднанням

¹⁷⁵ *Становая Т.* Валдайская речь: новая внешнеполитическая доктрина Путина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://slon.ru/russia/valdayskaya_rech_novaya_vneshnepoliticheskaya_doktrina_putina-1176553.xhtml.

Криму до Росії справа може не обмежитися і, подібно до дій на Україні, Москва у схожих обставинах діятиме схожим чином і в інших регіонах»¹⁷⁶.

Міжнародне право, згідно з новою путінською доктриною, – це більше не система правил і навіть не система координат. Міжнародне право – це меню, з якого кожна сильна країна вибирає те, що їй вигідно. Так, для придушення повстання в Чечні використовувався міжнародний принцип захисту суверенітету й територіальної цілісності, а для приєднання Криму – принцип поваги самовизначення народів. Сильна Росія має право на «суверенну демократію». Слабка Україна – ні. Світ – знову вільна гра сильних і баланс їхньої сили. «Доктрина Путіна» повертає нас, з одного боку, до Вестфальської системи балансу сил і «європейського концерту», з другого – до доктрини «обмеженого суверенітету» Л. Брежнєва¹⁷⁷.

«Нова “доктрина Путіна” виходить з принципового нового балансу сил у світі. Сукупна військова, економічна, гуманітарна вага Заходу різко скоротилася і продовжує скорочуватися. Швидко збільшується вага і вплив Азії, Латинської Америки, Африки. Незахідні великі країни (у БРІКС, ШОС і т. д.) будуть зацікавлені в нових правилах гри, щоб самим грати, ділити, забирати. Їм прийдеться до душі трактування міжнародного права не як системи табу, а як привабливого ресторанного меню. Так, світ стане небезпечнішим, і навіть вибухонебезпечнішим, так – ризики нового прекрасного світу будуть безмежно великі, але ж кожен сподівається на виграш у цій азартній грі, чи не так?»¹⁷⁸.

Але на сьогодні у світовому співтоваристві Росія не має респектабельних союзників, які могли би сформувати якусь

¹⁷⁶ Рыжков В. А. Новая доктрина Путина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Novaya-doktrina-Putina-16552>.

¹⁷⁷ Там само.

¹⁷⁸ Там само.

коаліцію, здатну виробити нові правила світового порядку. Останньою спробою створення антизахідного геополітичного союзу стало проведення спільного саміту БРІКС (Бразилії, Росії, Індії, Китаю, ПАР) і ШОС (Шанхайської організації співробітництва) в Уфі 8–10 липня 2015 року. Його учасники мовчазною згодою підтримали заяву міністра закордонних справ РФ С. Лаврова про те, що «питання Криму закриті». В Уфимській декларації саміту БРІКС країни-учасниці засудили «економічні санкції», запровадженні Заходом проти Росії.

Отже, на самітах БРІКС і ШОС зібралися лідери країн, які підтримують російську антизахідну політику. Хоча кількість потенційних союзників Росії, крім країн БРІКС, ШОС, СНД і деяких країн-вигнанців, не така вже й велика. Проте досить сумнівно, що на тлі протистояння із Заходом Росія може інтегрувати ці країни в якесь воєнно-політичне об'єднання, а якщо і створить його, то воно виявиться нетривким, адже домінування інтеграційних процесів властиве лише життєздатним системам.

Проте значно важливішим є з'ясування того, як позначатимуться ці інтеграційні та дезінтеграційні впливи російсько-української війни на геополітичному позиціонуванні самої України, її воєнно-політичному та зовнішньополітичному курсі. Сила і спрямованість цих змін вирішальною мірою залежатиме від результатів самої війни. Утім, уже сьогодні під впливом конфлікту помітні суттєві геополітичні зсуви у виборі геополітичних векторів України. Так, під впливом російської воєнної агресії Україна відмовилася від позаблокового статусу (щоправда, далі цього нікуди й не пішла). Україна підписала і ратифікувала Угоду про асоціацію з ЄС (щоправда, зовсім не поспішає її виконувати). Та попри це, подібні рішення вже закладають підґрунтя для руху України в напрямі європейської та євроатлантичної інтеграції.

Разом з тим, такий рух може бути зупинений у разі замороження конфлікту на Донбасі відповідно до Мінських угод за путінським сценарієм. У цьому випадку у вигляді компромісу Україні буде назавжди відмовлено в перспективі членства

в НАТО та ЄС, а Захід і Росія можуть знову нав'язати їй так званий позаблоковий статус із російською воєнною присутністю на українській території. Реалізація подібного сценарію врегулювання конфлікту на Донбасі заблокує Україні будь-яку інтеграційну перспективу, крім повернення в Росію.

Інтеграційні та дезінтеграційні функції конфлікту мають не лише міжнародний (зовнішній), а й внутрішній прояв. Кожний міждержавний конфлікт породжує інтеграційні тенденції всередині самої країни, яка є суб'єктом цього конфлікту. Однак, знову ж таки, війна може сприяти інтеграційним тенденціям лише в разі, якщо держава проявляє свою життєздатність. Такий інтеграційний вплив може проявлятися у солідарності, єдності нації, патріотизмі, зміцненні організаційної дисципліни громадян держави, загальному прагненні народу досягти перемоги над ворогом і дати відсіч агресору.

Якщо ж держава та її народ під час війни не витримають усього тягара випробовувань і втрат, проявлять свою нежиттєздатність, то всередині країни починають домінувати дезінтеграційні тенденції. Саме на таку перспективу в Україні й розраховує В. Путін. У планах його гібридної війни проти України передбачена комбінація воєнної інтервенції з дипломатичним примусом змінити політичний лад у країні таким чином, щоб вона сама розпалася мирним шляхом. Це комбінація: воєнна інтервенція – федералізація. Реалізувати цей план покликана стратегія «контрольованої ескалації», яка успішно втілюється нині в процесі війни. Необхідним дипломатичним каналом для її втілення є формат Мінських угод.

Нанесення тактичних воєнних поразок українському війську на театрі воєнних дій на Донбасі має змусити українське керівництво змінити Конституцію з можливістю федералізації України та надання повної автономії її регіонам з правом самовизначення, легітимізації російської влади в особі «ДНР» та «ЛНР» та відмови від європейської та євроатлантичної інтеграції. Такий шлях «децентралізації» має запустити потужні дезінтеграційні процеси на території держави, в результаті чого

центральна влада в Україні втратить контроль над своїми регіонами. Це, у свою чергу, дасть змогу Росії взяти ці регіони під свій повний політичний, а де необхідно – й під воєнний контроль, не кажучи вже про тотальну політичну й інформаційно-ідеологічну експансію.

Загроза запровадження такого сценарію цілком реальна. Адже Президент П. Порошенко має намір внести в Конституцію України положення про особливий статус окремих регіонів (Донбасу), що являє собою приховану федералізацію. Безумовно, подібні напівкроки ще більше переконують В. Путіна в посиленні контрольованої ескалації, щоб «дотиснути» керівництво України у виконанні його підступного плану. Але найімовірніше, такий план дезінтеграції України Росії здійснити не вдасться. Відділення від України Криму й частини Донбасу є наслідком російської воєнної інтервенції та окупації, а не дезінтеграції. З початком російсько-української війни в Україні проявилися потужні внутрішні інтеграційні процеси, результатом яких стало народження потужної згуртованої української нації – феномена, якого В. Путін і російське суспільство абсолютно не очікували і який Росія так наполегливо прагне знищити. У цьому, власне, полягає друга стратегічна помилка Росії, яка дедалі більше віддаляє її від кінцевої мети російсько-української війни.

Окреме питання стосується вірогідності поновлення дезінтеграційних процесів у Російській Федерації. Наскільки російсько-українська війна може сприяти таким процесам і наскільки вони бажані для припинення війни? Свого часу, будучи заступником голови Адміністрації Президента України П. Порошенка, Валерій Чалий в одному з інтерв'ю заявив: «Як партнер нам потрібна сильна Росія». На жаль, імперська природа Росії така, що чим вона сильніша, тим агресивніша. Українці відчували цю аксіому на собі повною мірою за понад два роки війни. Тому якою б мірою не боявся Захід дезінтеграції Росії та яких би надзусиль він де докладав, щоб не допустити цього процесу, висновок один – дезінтеграція Росії наближає Україну до миру.

Якою мірою російсько-українська війна може здетонувати цей процес у Росії? У тому форматі, у якому вона нині протікає, тобто у формі гібридної війни низької інтенсивності, такий вплив є досить слабким. Отже, він не здатен спричинити глибокі дезінтеграційні процеси в Росії. Але цей вплив може бути значно посилений у разі поразки Росії та її великих людських і економічних втрат у результаті цієї поразки. Таких втрат Росія може зазнати в умовах переходу війни в довготривалий конфлікт за прикладом Афганістану, коли російське суспільство накриє втома від війни. Проте виконання Мінських угод виключає таку перспективу. Нанесення воєнної поразки російському війську на Донбасі в досяжній перспективі неможливе з огляду на категоричну відмову Президента України П. Порошенка від будь-яких бойових дій, і тим більше від думки про перемогу над ворогом.

Поряд з інтеграційною функцією, конфлікти можуть чинити суттєвий вплив на характер конкретних політичних перетворень у країні й на суспільний розвиток. У цьому сенсі дослідники виділяють позитивну, негативну, конструктивну та деструктивну функції конфлікту. Торкаючись позитивних та конструктивних функцій, згадуваний уже Т. Возняк указує на певні парадокси російсько-української війни: по-перше, війна консолідувала українську націю та прискорила формування громадянського суспільства в Україні; по-друге, прискорила стрімкий перехід від примітивного індустріального вугільно-сталевого виробництва до сучасних високих технологій¹⁷⁹. П. Кандель вбачає позитивність конфлікту, наприклад, у тому, що він сприяє соціальному розвитку¹⁸⁰. Ю. Запрудський переконаний, що конфлікт виконує позитивну функцію тоді,

¹⁷⁹ *Возняк Т.* Разгром Путиным Донбасса: парадоксальный результат [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://argumentua.com/stati/razgrom-putinym-donbassa-paradoksalnyi-rezultat>.

¹⁸⁰ *Кандель П. Е.* Социальный конфликт в монистической системе (Опыт теоретического анализа) // Рабочий класс и современный мир. – 1990. – № 6 – С. 82.

коли сприяє соціальному прогресу¹⁸¹. Проте таке визначення тотожне прогресивній функції конфлікту. Л. Козер та інші західні дослідники під позитивним впливом розуміють цілий спектр функцій, які сприяють збереженню та зміцненню соціальної системи в державі¹⁸². Конструктивізм російсько-української війни Тарас Возняк вбачає, зокрема, в тому, що «знищуючи індустрію на Донбасі, а значна частина цієї індустрії застаріла і нерентабельна, Путін разом з місцевими колабораціоністами з донбаських “совків” виконує ту роботу, яку рано чи пізно повинен був виконати уряд України. Тобто Уряд України, якщо він бажає модернізувати українську економіку, має позбутися обтяжливих для бюджету країни виробництв. Найбільшим з них і є індустріальний комплекс Донбасу»¹⁸³.

Чи спричиняє російсько-українська війна соціально-політичні процеси в Україні? Безумовно. Вона значно каталізувала політичні процеси в країні. Владна Партія регіонів не лише повністю втратила владу, а й розпалася. Суть цього парадокса, на думку Т. Возняка, полягає в тому, що «звалився патерналізм по-донбаськи. Цей патерналізм як ідеологія і принцип структування донбаського товариства пронизував його, як шампур. Зверху – всемогутні і жахливі януковичі-ахметови, знизу – народ. Могутність донбаських кланів зруйнував і Майдан, але так само – агресія Путіна... <...> ...головне, що розсипалася на друзки віра в “пахана”, “татка”, який все за нас зробить, всім видасть пайки і визначить його місце. Донбас втратив пахана. Сподіваюся, тепер усі розуміють, що Єфремов з Ахметовим сильно вщухли. Тепер одна надія – на Путіна. Однак він не поспішає ставати Паханом на Донбасі. Путін не стільки “рятує”,

¹⁸¹ Див.: Запрудский Ю. Г. Социальный конфликт: политологический анализ. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1992. – С. 88.

¹⁸² Див.: Coser L. A. The Functions of Social Conflict. – London : Free Press of Glencoe, 1956. – P. 42, 47.

¹⁸³ Возняк Т. Разгром Путиным Донбасса: парадоксальный результат [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://argumentua.com/stati/razgrom-putinym-donbassa-paradoksalnyi-rezultat>.

скільки руйнує Донбас. Руйнує свідомо і методично. Це теж повинен бути парадокс для “народу, який так любить Путіна”»¹⁸⁴.

Натомість визрівають нові політичні тенденції. Не завжди вони мають конструктивний характер і є, радше, деструктивними. Їх сутність полягає в тому, що на плечах Майдану в умовах відсутності нових політичних сил до влади прийшов ар’єргард олігархату, який прагне стати його авангардом шляхом експропріації промислових і фінансово-економічних ресурсів у старих олігархів першого ешелону. Цей другий і, маємо надію, останній ешелон олігархів, представлений у владі Блоком Петра Порошенко і «Народним фронтом» Арсенія Яценюка.

Основна мета цих політичних сил у владі – не відсіч російській військовій агресії чи проведення реформ, а перерозподіл фінансово-економічних потоків, кредитів та інших матеріальних благ на свою користь. Проте в умовах війни ці ресурси стають обмеженими, що загострює протиріччя між владною командою та суспільством. Війна активізує суспільство, втягує у свою орбіту мирні верстви населення, виводить його зі стану стагнації не лише з політичних чи соціальних мотивів, а й через те, що вона є неусвідомленим соціальним регулятором психології людей.

Отже, російсько-українська війна потенційно містить у собі колосальний мотиваційний потенціал, мобілізуючи енергію суспільства на захист держави від агресії, на вирішення важких завдань в екстремальних умовах. Російсько-українська війна, яка принесла великі страждання людям, стала водночас джерелом самоствердження українців. Люди, які були непомітними в умовах мирного часу, в умовах війни виявили свої найкращі якості. Так народжується нова українська еліта, виростає ціла генерація лідерів, які неодмінно мають прийти до влади в Україні.

Таким чином, прискорені російсько-українською війною процеси в Україні неодмінно призведуть до зміни політичних лідерів, нової розстановки політичних сил у державі. І попри

¹⁸⁴ *Возняк Т.* Разгром Путиным Донбасса: парадоксальный результат.

те, що теперішня влада через виборче законодавство намагається щільно закрити партіям Майдану шлях до влади, все одно під впливом процесів, каталізованих конфліктом, вони придуть до влади і зруйнують олігархічну систему, започаткують нову політику, яка відповідатиме національним інтересам України. Вплив російсько-українського конфлікту за таким сценарієм, безумовно, є конструктивним і прогресивним, тому що він спрямований на зміцнення демократичного режиму. До таких позитивних впливів російсько-української війни варто віднести формування духовної єдності української нації, ідеологічну згуртованість українського суспільства, усвідомлення ним національних інтересів України.

Утім, у разі поразки України в цій війні найбільш імовірний зворотний процес децентралізації та дезінтеграції країни. Період соціального підйому може змінитися станом стагнації та фрустрації, втрати Україною своєї міжнародної суб'єктності й державного суверенітету, не кажучи вже про втрату територій і людських ресурсів. Така деструктивна функція російсько-українського конфлікту матиме надзвичайно руйнівний характер. Конфлікт у такому разі виносить остаточний вирок тим політичним силам, державним інститутам та економічним структурам, які виявилися нездатними виконувати свою місію в екстремальній ситуації, в новій системі відносин, у нових історичних умовах. Такі прояви деструктивного характеру сьогодні спостерігаються практично в усіх структурах державної влади, прокуратурі, МВС, уряді, Збройних Силах, судовій системі. Таким чином, деструктивна функція конфлікту формує умови для конструювання нової життєздатнішої системи відносин, більш адаптованих до внутрішніх умов, міжнародного середовища й нових історичних умов.

Прояв дії конструктивної та деструктивної функцій російсько-української війни на Донбасі Т. Возняк називає «розгромом Донбасу». «Але не тільки розгром, а й суїцид – у різних сенсах». Цей суїцид, на його думку, проявляється в ідеологічних парадоксах. Найперше, констатує Т. Возняк, у процесі війни

значна частина Донбасу випала з процесу створення української громадянської нації – «тоді, коли більша частина країни прискорено будує нову політичну спільноту на громадянських, республіканських засадах, донбаські заколотники скотилися до вульгарного російського націоналізму або навіть фашизму (з огляду на методичність і лють, з якою вони знищують усе українське)»¹⁸⁵. «По суті, це розмежування – по лінії українських республіканців проти російських імперців. Відбувається відторгнення від проекту, запропонованого російським імперським центром. Хоча частина жителів Донбасу цілком і повністю асоціює себе з ним – активно йде процес сепарації. Більше того – процес відторгнення від України теж прискорився. І має різні наслідки. І негативні, і, знову ж таки, – парадокс, позитивні – настає ясність позицій. На милування нема силування. Він може закінчитися і сепарацією частини донбаської спільноти, яка бачить себе в “*русском мире*”, разом із частиною території, і сепарацією з подальшим виштовхуванням/ еміграцією сепаратистів з України, але, і що найгірше, сепарацією у внутрішньому гетто»¹⁸⁶.

Функції російсько-української війни проявляються в окремих сферах, які мають свою специфіку. Насамперед це стосується воєнної справи, озброєння та військової техніки. Не випадково театр воєнних дій на Донбасі використовується збройними силами РФ як полігон для випробовування нової військової техніки та зброї. Адже тільки реальні бойові дії виносять остаточний вирок тій чи іншій системі озброєнь, чия ефективність перестає відповідати сучасним вимогам збройної боротьби. Ця війна стане потужним стимулятором розвитку новітніх озброєнь і військової техніки. Російсько-українська війна поставила перед Збройними Силами України революційні вимоги щодо зміни їхньої структури, військового будівництва, тактики ведення бойових дій, системи комплектування.

¹⁸⁵ Вozняк Т. Разгром Путиным Донбасса: парадоксальный результат.

¹⁸⁶ Там само.

У процесі російсько-української війни змінюються способи її ведення, що врешті-решт приведе до зміни структури та організації військових угруповань.

На завершальній стадії свого розвитку міжнародний конфлікт виконує функцію рівноваги. Її сенс полягає в оцінюванні реального співвідношення сил та їх урівноважуванні. Оцінка співвідношення воєнних потенціалів та національної могутності завжди буде відносною доти, доки протиборство не відбудеться на практиці. «За іронією долі, – пише професор Мельбурнського університету Дж. Блейні, – найбільш точною формулою виміру сили є результат війни. До тих пір, поки війна представляє цілісність із цієї точки зору, пошуки більш гуманного і дієвого шляху чи виміру співвідношення сил будуть, очевидно, безплідними»¹⁸⁷.

Функція рівноваги займає центральне місце серед функцій конфлікту. Якщо функція радикалізації являє собою механізм руйнації старої системи двосторонніх відносин, то регуляторна функція та функція рівноваги характеризують перехід з існуючого в якісно новий стан відносин. Розв'язання антагоністичного протиріччя, закладеного в конфлікті між Україною і Росією, відбувається в процесі збройного протиборства, а не за столом дипломатичних переговорів у рамках «норманського» чи «мінського» форматів. Саме збройне протиборство є процесом фізичної зміни співвідношення сил між Україною та Росією й, можливо, в більш глобальному масштабі, – між Заходом та Росією. Поразка України в цій війні означатиме континентальну геополітичну поразку Заходу, який, на жаль, поки цього не усвідомлює. Таким чином, розв'язання головного антагоністичного протиріччя, що склалося між Росією та Україною, Росією та Заходом, відбувається й надалі відбуватиметься тільки на підставі зміни балансу сили.

Роль регуляторної функції міжнародного та міждержавного конфлікту полягає в тому, що вона регулює баланс сили

¹⁸⁷ *Bleiny J. The Causes of War. – London, 1973. – P. 148.*

відповідно до матеріальних, духовних і воєнних можливостей воюючих держав. За допомогою цієї функції відносини між воюючими сторонами переводяться з площини радикально-конфліктних у площину компромісних, коли сторони шляхом дипломатичних переговорів і мирних угод намагаються закріпити нове співвідношення сил, що, власне, й відбувається на мінських переговорах. Безрезультатність цих переговорів зумовлюється об'єктивним станом речей, суть яких полягає в тому, що відносини між головними суб'єктами конфлікту продовжують перебувати в радикально-конфліктній площині, оскільки основне протиріччя так і не знайшло свого остаточного розв'язання.

На основі нового закріпленого балансу сили відбувається перерозподіл влади у двосторонніх відносинах і сфер впливу, після чого воюючі сторони переглядають свої цілі та інтереси. Так регулятивна функція конфлікту регулює баланс інтересів відповідно до нового балансу сили, що склався в результаті конфлікту. У такий спосіб відбувається розв'язання основного антагоністичного протиріччя і перехід системи двосторонніх відносин у новий якісний стан, який називається «миром», що характеризується новим балансом сили і новим балансом інтересів.

Закінчення конфлікту означає досягнення певної рівноваги. Ця функція є важливою в тому сенсі, що вона здійснює фіксацію, закріплення рівноваги в балансі сили, інтересів і влади, на підставі якої вибудовується нова система двосторонніх міждержавних та міжнародних відносин. Така функція є стабілізуючою. При цьому стабілізація досягається не завдяки рівновазі сил, а завдяки рівновазі в балансі сил, інтересів, політичного впливу в регіоні, світі або політичної влади між суб'єктами двосторонніх відносин – у даному випадку між Україною та Росією.

§ 3. Прогноз подальшого перебігу російсько-українського конфлікту

Прогноз є передбачення наслідків.

*Леонід Сухоруков,
радянський і український
письменник*

Завершення дослідження російсько-української війни неможливе без передбачення її майбутнього, а саме: чи матиме вона продовження і в якій формі та з якими результатами ця війна закінчиться? Важливо також з'ясувати, які наслідки вона матиме для України, Росії та ширшого міжнародного середовища?

Для відповіді на ці запитання потрібно застосувати методи прогнозування, які широко використовуються в науці при складанні подібних прогнозів. Прогнозування – це складний логічний процес, який являє собою систему різного роду індуктивних і дедуктивних умовиводів, висновків за аналогією, гіпотетичних припущень та упорядкування моделей. Воно являє собою процес передбачення конкретних дій і явищ у майбутньому на основі вже відомих знань про їхнє минуле й теперішнє. Прогноз, таким чином, визначається як кінцевий результат передбачення¹⁸⁸.

¹⁸⁸ Див.: Лезгина М. Л. Детерминация прогнозирования. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1983. – С. 14.

Об'єктивним підґрунтям для прогнозування російсько-української війни є тенденції її розвитку, які існували в минулому та існують донині. Чим точніше знання про російсько-українські війни маємо, тим достовірнішим може бути прогноз їх результату чи подальшого розвитку. Проте саме по собі знання історії російсько-українських війн та сучасної війни ще не дає повного уявлення про її майбутнє. Потрібно знати закономірності її розвитку, найзагальнішою з яких є антагоністичне протиріччя, що лежить в основі українсько-російських відносин. Саме воно і було основною причиною минулих російсько-українських війн. Але це політичне протиріччя не є суцільним, між періодами війн були й періоди мирного співіснування. Отже, воно складається з безлічі причинно-наслідкових зв'язків, без урахування яких неможливо зробити точний прогноз майбутнього перебігу російсько-української війни.

Причинно-наслідкові зв'язки, як відомо, формуються відповідними чинниками, на основі яких і розробляється прогноз. Оскільки причинно-наслідкові зв'язки мають свою ієрархію, то розвиток російсько-українського конфлікту також відбувається під впливом різноманітних чинників, які мають власну природу, еволюцію, змінюють характер, напрям і силу впливу, що створює велику проблему для упорядкування прогнозу. Мінливість, багатосторонність і різноманітність чинників сприяє виникненню в процесі розвитку російсько-українського конфлікту таких властивостей, як імовірність і невизначеність, без урахування яких неможливий точний прогноз.

Щоб здолати ці труднощі, важливо дотримуватися правил і вимог прогнозу. Прогноз має будуватися на основі врахування цілого комплексу чинників, які необхідно згрупувати за певними критеріями, якими може бути згадувана ієрархія причинно-наслідкових зв'язків російсько-українського конфлікту.

Чинники мають бути достатньо обґрунтованими. Лише в цьому разі вони можуть привести до достовірного прогнозу. Якщо змінюються підстави, автоматично змінюються й результати прогнозу. Якщо уявлення про тенденції та механізм

розвитку конфлікту виявляться помилковими, то прогноз буде далекий від того, що може відбутися насправді. Отже, прогноз не повинен давати відповіді на запитання: «Що буде?». Він повинен відповісти на запитання: «Що буде, якщо матимуть місце певні підстави?».

Під час урахування всього комплексу чинників важливо виокремити ті з них, які мають найістотніший вплив на перебіг російсько-української війни. Важливим моментом при цьому є визначення тривалості дії цих чинників та глибина прогнозу. Відповідно до цих параметрів виокремлюють точкові та імперативні прогнози. Перші оцінюють стан війни в заданий момент, другі – в певний період майбутнього. Імперативні прогнози поділяються на оперативні, короткотермінові, середньотермінові й довготермінові. Зосередимося на середньотерміновому (до п'яти років) і довготерміновому прогнозі (понад п'ять років).

Технологічно розробка прогнозу складається з трьох процедур:

- *ретроспективи*, яка полягає в дослідженні типових подій і ситуацій, а також комплексу чинників, які спричинили російсько-українські війни в минулому;
- *діагнозу* – опису та пояснення поточного стану війни і побудови її базисної теоретичної моделі;
- *проекції* – побудови на базі діагнозу можливих варіантів (сценаріїв) подальшого перебігу російсько-української війни, її результатів та наслідків.

Перші дві процедури вже були виконані в попередніх розділах цієї книги. Тепер важливо зосередитися на складанні прогностичної моделі російсько-української війни, яка являє собою перелік релевантних чинників, структурованих за трьома групами. Перша група охоплює сукупність необхідних передумов, які мають зовнішній вплив на прогнозований процес. Тобто в даному разі це – міжнародна обстановка чи найближче зовнішнє оточення, яке впливає на перебіг російсько-української війни. Друга група чинників характеризує сам прогнозований

процес, що складається із суб'єктів конфлікту та їх взаємодії під час війни. І, нарешті, третя група – це сукупність чинників, які виникають у процесі розвитку російсько-українського конфлікту й можуть чинити зворотний вплив як на перебіг самого конфлікту, так і на навколишнє міжнародне середовище. «У широкому сенсі слова, – зазначає Н. Храленко, – прогностична модель повинна враховувати всі три групи чинників і необхідні взаємозв'язки, що між ними існують»¹⁸⁹. Далі проводиться структурування чинників у кожній із трьох зазначених груп і визначаються рівні їхньої ієрархії. Друга група, наприклад, поділяється на чинники, які визначають стан внутрішньої усталеності протиборчих сторін, ресурсні чинники, чинники, що визначають інтереси, цілі та стратегії поведінки цих сторін. Далі в кожній групі чинники ранжируються залежно від тривалості й масштабності дії.

Подальша послідовність дій у складанні прогностичної моделі російсько-української війни визначається порядком оперування переліком чинників. Для цього потрібно:

- виокремити найважливіші, найвпливовіші чинники і вилучити з переліку несуттєві;
- упорядкувати перелік обмежень за нормативами, інтересами, цілями, ресурсами, претензіями, характером дій і ситуацій;
- виявити характер позитивного чи негативного впливу та силу дії чинників на прогнозований процес;
- визначити граничний діапазон можливостей перебігу російсько-української війни, тобто те, чого не може бути в цьому процесі.

Відповідно до цих вимог до першої групи чинників належать дії США, ЄС та Росії як найбільш впливових гравців, інтереси яких найвищою мірою пов'язані з перебігом російсько-української війни. Ці гравці включені у відповідні формати,

¹⁸⁹ Храленко Н. И. Философско-методологические проблемы прогнозирования. – Ленинград : ЛГУ, 1980. – С. 141.

які мають безпосередній вплив на перебіг конфлікту. Зокрема йдеться про «жневський формат» (США + країни ЄС (Франція, Німеччина, Велика Британія) + Росія) та «нормандський формат» (країни ЄС (Франція, Німеччина) та Росія) і, відповідно, Україна як суб'єкт цієї війни.

Менш суттєвий вплив чинять міжнародні організації, такі як ООН, НАТО, ЄС, ОБСЄ. Їхній вплив на перебіг російсько-української війни є опосередкованим, оскільки він також великою мірою є відображенням інтересів усіх трьох ключових гравців: Росії – в ООН та ОБСЄ, США та країн ЄС – у всіх цих організаціях. Слід зазначити, що, на відміну від інших зовнішніх учасників прогнозованого процесу, Росія виступає одночасно і зовнішнім гравцем, дистанціюючись на міжнародній арені від власної суб'єктності в цій війні, так і внутрішнім чинником, оскільки є безпосереднім суб'єктом російсько-українського конфлікту, іншими словами – воюючою стороною в ньому.

Сила впливу цих зовнішніх гравців на перебіг російсько-української війни визначається їхніми цілями, ресурсами та претензіями. Залежно від цих параметрів сила впливу є змінною величиною і може змінюватися протягом часу. Отже, для прогнозу важливо визначити не вплив сам по собі, а співвідношення впливів на перебіг російсько-української війни та їх характер і різнонаправленість залежно від збігу чи розбіжності інтересів, цілей і претензій гравців. Позитивний характер впливу на перебіг російсько-української війни означає, що дії чинника стимулюють її ескалацію. Такий характер однозначно буде негативним щодо врегулювання чи припинення конфлікту, тобто гальмуватиме процес досягнення миру. І навпаки, негативний вплив означає, що дія цього чинника спрямована на деескалацію конфлікту, припинення війни і досягнення миру.

Таким чином, з точки зору характеру дій чинників Росія чинить позитивний вплив на подальший перебіг російсько-української війни і, відповідно, негативний вплив щодо її припинення та мирного врегулювання конфлікту на Донбасі. Інтереси та цілі США, ЄС, таких міжнародних організацій, як

ООН, НАТО, ОБСЄ, спрямовані на локалізацію та припинення російсько-української війни як внутрішньоукраїнського конфлікту і тим більше недопущення переростання його в регіональний конфлікт чи глобальну війну між Росією та Заходом. Саме тому всі ці зовнішні гравці, за винятком Росії, чинять негативний вплив на перебіг і подальший розвиток російсько-української війни і позитивний вплив – на розв’язання цього конфлікту мирними дипломатичними засобами.

Що стосується співвідношення впливів на перебіг російсько-української війни та російсько-українських відносин, то перевага, як показують щорічні експертні опитування, за весь час незалежності України до початку воєнної агресії Росії була на боці Росії. Її вплив за шкалою порівнянь вважався максимально можливим (9 балів). Серед інших зовнішніх гравців до 2010 року другу позицію займали США, які чинили вплив на Україну на 15–20%, а ЄС – на 30% менший, ніж Росія¹⁹⁰. З приходом В. Януковича до влади США та ЄС за своєю впливовістю на Україну та перебіг українсько-російських відносин посунулися на третю й четверту позиції. Другу позицію посів МВФ, вплив якого майже зрівнявся з впливом Росії. Вплив ЄС та США упав майже вдвічі і став на 60% менший, ніж Росії¹⁹¹.

З початком війни вплив Росії на Україну зменшився майже вдвічі, а на перше місце за впливовістю вийшов Європейський Союз, потім США і МВФ. Росія ж посіла лише четверту сходинку¹⁹². У 2015 році найбільший вплив на Україну та перебіг російсько-українських відносин мали США, дещо менший – ЄС і на 12–15% менший – МВФ; вплив Росії ще знизився і був майже наполовину менший, ніж США. Що стосується

¹⁹⁰ Зовнішня політика України – 2009: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / за ред. Г. М. Перепелиці. – К. : ВД «Стилос», 2010. – С. 63.

¹⁹¹ Зовнішня політика України – 2010: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / за ред. Г. М. Перепелиці. – К. : ВД «Стилос», 2011. – С. 43.

¹⁹² Зовнішня політика України – 2014: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / за ред. Г. М. Перепелиці, О. В. Потехіна. – К. : ВД «Стилос», 2015. – С. 50.

безпосереднього впливу на перебіг російсько-української війни, то насправді Росію не можна вважати зовнішнім гравцем, тому що вона є її основним суб'єктом – воюючою стороною.

Тож другу групу чинників становлять основні суб'єкти цієї війни: Росія та Україна. Вплив на перебіг російсько-української війни визначається їхніми цілями, планами ведення війни, наявними ресурсами та діями. Чи варто відносити до цієї групи чинників «ДНР»/«ЛНР», яких Росія намагається представити самостійними суб'єктами внутрішнього конфлікту між Києвом та Донбасом у вигляді «громадянської війни»? Такої позиції дотримується і велика частина, якщо не більшість, міжнародної спільноти. Безумовно, Росії вдалося зробити «ДНР»/«ЛНР» суб'єктами мінських переговорів, представивши їх замість себе воюючою стороною. Для цього навіть був створений тристоронній мінський формат (Україна – ОБСЄ – «ДНР»/«ЛНР» + Росія). Але чи можна вважати «ДНР»/«ЛНР» самостійними суб'єктами конфлікту на Донбасі і в мінському процесі? Звичайно ж ні! «ДНР»/«ЛНР» є структурним фантомним елементом суб'єктності Росії не лише в мінському процесі, а й у російсько-українській війні. Загалом «ДНР»/«ЛНР» є удаваними, хибними її суб'єктами, які Росія створила для того, щоб приховати свою суб'єктність у цій війні і представити її як внутрішню «громадянську війну» в Україні.

Разом з тим, «ДНР»/«ЛНР» беруть участь у цій війні на боці Росії як воюючої сторони, а тому чинять безпосередній вплив на її перебіг. Тож «ДНР»/«ЛНР» можна розглядати як внутрішні чинники прогнозованого процесу, які є частиною Росії як воюючої сторони, але не суб'єктами російсько-української війни і тим більше не «громадянської війни», якої в Україні немає. Таким чином, «ДНР»/«ЛНР» відіграють другорядну, підлеглу Росії роль у російсько-українській війні.

До третьої групи чинників російсько-української війни належить сукупність процесів, які мають зворотний вплив на перебіг війни і на навколишнє міжнародне середовище. Серед них – характер самої війни, перебіг бойових дій, співвідношення сил

на фронті, наявність поразок і перемог воюючих сторін. Причому кардинальна зміна ситуації на фронті може мати вирішальний вплив на результати війни, а також на розстановку сил на міжнародній арені і зміну міжнародної обстановки.

Отже, прогностична модель російсько-української війни являє собою багаторівневу ієрархію взаємопов'язаних зовнішніх, внутрішніх та зворотних чинників, які врешті-решт визначають сам перебіг цієї війни та її ймовірні результати й наслідки. Побудова прогностичної моделі дає змогу перейти до другого, заключного, власне прогностичного етапу, який полягає в побудові ймовірних сценаріїв подальшого перебігу російсько-української війни. Таких сценаріїв може бути кілька, залежно від сили впливу ранжируваних нами чинників. Написання сценаріїв може здійснюватися трьома способами:

1) оцінюванням перспектив розвитку сучасної російсько-української війни на підставі аналогій російсько-українських війн XVII–XVIII століть та початку XX століття;

2) перенесенням у майбутнє тенденцій, властивих війні з Росією на Донбасі, що мають місце нині, тобто уявлення про те, що існуючий характер війни збережеться й у майбутньому;

3) модельним уявленням про майбутнє цієї війни.

За словами Е. Янча, «термін “написання сценаріїв” означає метод, який дає можливість установити логічну послідовність подій, щоб показати як, виходячи з існуючої (або якої-небудь іншої заданої) ситуації, може крок за кроком розгорнутися майбутній стан»¹⁹³. Принципи методу побудови сценаріїв засновані на постулатах системного аналізу. Сценарій не припускає того, що щось повинне обов'язково відбутися. Основна вимога до побудови сценарію полягає в описі можливих варіантів розвитку подій. Структура сценарію складається із серії окремих сценаріїв, які розкривають розвиток воєнно-політичної, воєнно-стратегічної, оперативно-тактичної ситуації, розстановку

¹⁹³ Янч Э. Прогнозирование научно-технического прогресса. – М. : Прогресс, 1974. – С. 144–147.

сил у регіоні, зовнішню політику держав, котрі беруть участь у конфлікті.

Другим важливим завданням побудови сценаріїв є оцінювання ймовірності їх реалізації та розробка альтернативних варіантів розвитку ситуації. Після оцінювання ймовірності в чисельному вираженні здійснюється вибір найімовірніших сценаріїв, на основі яких складається узагальнений синтезований сценарій. Далі робиться прив'язка подій, описаних в отриманому сценарії, до часової сітки.

Перелік імовірних сценаріїв розвитку подій стосовно українсько-російських відносин представлений у двох книгах, виданих Національним інститутом стратегічних досліджень: «Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна» та «Донбас і Крим: ціна повернення». Хоча автори книг не наважуються назвати ці події «російсько-українською війною», самі сценарії побудовані за логікою розвитку конфлікту з Росією і полягають у передбаченні його результату.

Авторський колектив описує в цих книгах п'ять основних сценаріїв розвитку подій, три з яких радикальні, а два – компромісні. До радикальних автори відносять: сценарій тотальної війни, сценарій «відтинання», сценарій «сателітності». Проміжними сценаріями вони вважають: сценарій «замороження» і сценарій «ані війни, ані миру», або «обмеженої війни та перманентних переговорів»¹⁹⁴. Судячи з опису цих сценаріїв, завданнями такого прогнозу було визначення подальшого перебігу конфлікту, його кінцевого стану та ймовірних результатів і наслідків.

Автори книги «Донбас і Крим: ціна повернення» вважають, що «перший і єдиний збройний радикальний сценарій – сценарій тотальної війни – можливий, якщо російське керівництво вирішить розпочати відкриту збройну агресію з метою отримання сухопутного коридору в Крим або безперешкодного доступу

¹⁹⁴ Див.: Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна / В. П. Горбулін, О. С. Власюк, С. В. Кононенко. – К. : НІСД, 2015. – С. 63–77.

до свого військового контингенту в Придністров'ї. У такому разі Україна буде позбавлена вибору можливостей урегулювання конфлікту на Донбасі, а муситиме захищати свою незалежність, використовуючи всі наявні ресурси. Розвиток подій за таким сценарієм означатиме для України повну мілітаризацію суспільства; економічну, політичну, культурно-ідеологічну та пропагандистську мобілізацію; запровадження воєнного стану; максимальний розрахунок на власні сили, що зумовлено неминучою міжнародною ізоляцією як мінімум на перших етапах тотальної війни та відповідним зменшенням надходження зовнішніх ресурсів; орієнтацію на безкомпромісне знищення ворога; удари по об'єктах критичної інфраструктури противника; активну партизансько-диверсійну діяльність; відмову або зведення до мінімуму дипломатичної та зовнішньоекономічної взаємодії з ворожою державою та її сателітами; повне підпорядкування дипломатії збройним силам та військовій пропаганді»¹⁹⁵.

Автори також прогнозують достатньо позитивні для України результати цієї тотальної війни. «Цей сценарій є найбільш героїчним і жертовним, хоча й найменш імовірним. Він вимагатиме максимальної мобілізації й мужності. У разі його успішної реалізації більшість питань українсько-російських відносин буде вирішено остаточно, й історичні шляхи обох народів розійдуться назавжди, а ступінь антагонізму сягне найвищих показників. Україна отримає максимально високий рівень соціальної солідарності й національної єдності, а також новий історичний епос і міфологію, що мають шанси проіснувати ще багато століть, надавши потужний імпульс процесам творення нації»¹⁹⁶.

Сценарій «відтинання», за прогнозами авторів книги «Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна», передбачає остаточну відмову від окупованих територій і повний розрив з ними. «Йдеться про жорстку і безкомпромісну “ампутацію”

¹⁹⁵ Донбас і Крим: ціна повернення / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Ліанової, О. М. Ляшенко. – К. : НІСД, 2015. – С. 443.

¹⁹⁶ Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна. – С. 64.

з розривом будь-яких відносин і зведенням “захисного муру” навколо новітньої “зони суспільно-політичного відчуження”. Відповідно, і відносини з Росією мають бути зведені до мінімуму, що передбачає можливе подовження “захисного муру” на весь російсько-український кордон»¹⁹⁷. «Подальша історична доля цих територій цікавитиме Україну лише щодо її безпеки, тобто потужності оборонних споруд і достатності ступеня ізоляції цих земель. Українська державність певний час потребуватиме переформатування та пристосування до нової історичної ситуації, однак відсутність у складі України регіонів, де панують ренегатські й споживацькі настрої, більша компактність і вища лояльність українського суспільства, сприятливіші умови для реформування країни, міжнародна допомога зможуть зробити цей адаптаційний період більш-менш безболісним»¹⁹⁸.

«Третій радикальний сценарій – сценарій сателітності – передбачає пошук способів сепаратного миру з Росією на вигідних для неї умовах, нехтування інтересами західних партнерів, визнання автономії Донбасу та відмову від повернення Криму. Таке примирення позбавить зовнішню політику української держави значної частини незалежності та прив’яже її історичну долю до історичної долі РФ. Майбутнє обох держав, якщо воно знову стане спільним, навряд чи продемонструє щось відмінне від того, що раніше вже траплялося в історії цих двох народів, а шлях втрат, воєн і репресій повториться знову. Українська держава має забагато власних проблем, аби доповнювати їх проблемами держави російської»¹⁹⁹.

Проміжний сценарій «замороження» може бути реалізований, на думку авторів, за прикладом Придністров’я, Абхазії, Південної Осетії з різними варіаціями невизнання або часткового визнання їхньої незалежності. У такому сценарії будуть зацікавлені всі зовнішні гравці.

¹⁹⁷ Україна і Росія: дев’ятий вал чи китайська стіна. – С. 66.

¹⁹⁸ Там само. – С. 65.

¹⁹⁹ Донбас і Крим: ціна повернення. – С. 450.

«Суть його полягає в тому, що райони, постраждали внаслідок конфлікту найбільше (ДНР і ЛНР), залишаються в складі України, можливо, на умовах надання їм особливих владних повноважень. Економічні зв'язки між цими територіями та рештою України має бути відновлено, а отже, Україна муситиме взяти на себе економічний тягар відновлення зруйнованих районів Донбасу. Тим часом де-факто на Донбасі діятиме маріонетковий режим, контрольований з РФ, який намагатиметься впливати на українську зовнішню та внутрішню політику, обстоюючи інтереси іншої держави. Очевидно, що Україна в разі реалізації цього сценарію істотно загальмує на шляху до Європи, отримає джерело політичної нестабільності, економічний тягар в особі постраждалих регіонів-утриманців. Спокійного життя очікувати теж не варто, оскільки конфлікт жеврітиме й надалі, дестабілізуючи ситуацію загрозою повернення в активну фазу.

Тим часом припинення активних бойових дій на Донбасі та “примирення” за таким сценарієм дасть привід європейським країнам для зняття санкцій з Російської Федерації та її політичних лідерів, відновлення економічних зв'язків, що сприятиме економічному зростанню Росії»²⁰⁰.

П'ятий сценарій – «ані війни, ані миру», або сценарій обмеженої війни і перманентних переговорів (проміжний) – «передбачає обмежену та стримувальну війну проти Росії та колабораціоністів на сході з метою завдати їм якомога більше демотивуючих втрат; постійний переговорний процес, однак без остаточного фіксування результатів у вигляді різних домовленостей і форматів; нарощування військового (насамперед військово-технологічного) потенціалу України та поступовий перехід від блокування противника до його витіснення – від пасивної оборони до активної; зростання інтенсивності міжнародних санкцій і дипломатичної ізоляції Росії; послідовне й кардинальне реформування українського суспільства; зближення з НАТО і Євросоюзом, а також формування низки оборонних

²⁰⁰ Донбас і Крим: ціна повернення. – С. 451.

союзів із частиною пострадянських та центральноєвропейських держав. Утілення цього сценарію потребуватиме політичних умінь і моральної витримки, дій збройних сил швидкого реагування та спеціального призначення, гнучкої й креативної дипломатії, витонченої та в'їдливої»²⁰¹.

Власне, це сценарій обмеженої війни, який реалізується нині на Донбасі з одночасним проведенням мінських переговорів, що мають, як і бойові дії, перманентний характер. Оскільки ці сценарії написані авторами для майбутніх російсько-українських відносин, а не лише для російсько-українського конфлікту, то автори додають до цих п'яти сценаріїв війни два сценарії гібридного миру: сценарій «вимушеної бездіяльності» (песимістичний) та сценарій «територіальної цілісності і примирення» (оптимістичний)²⁰². Ці сценарії безпосередньо стосуються деокупації території Донбасу та Криму. Виходячи з особливостей території, сценарій «вимушеної бездіяльності» розглядається його авторами як короткотерміновий, а сценарій «територіальної цілісності і примирення» розрахований на довгострокову перспективу²⁰³.

При цьому авторами були введені певні обмеження щодо чинника впливу мінських домовленостей на прогнозований процес, які «не можуть вважатися складником жодного зі сценаріїв, вони є лише необхідною передумовою сценарного підходу до уможливлення врегулювання ситуації і на сході, і на півдні країни»²⁰⁴. Іншою важливою перевагою складеного авторами зазначених видань переліку ймовірних сценаріїв є певна прив'язка їх до часових параметрів та введення критерію рівня прийнятності чи неприйнятності їх реалізації для України.

Так, автори книги «Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна» вважають найбільш прийнятним для України серед

²⁰¹ Донбас і Крим: ціна повернення. – С. 453–454.

²⁰² Див.: Донбас і Крим: ціна повернення. – С. 443.

²⁰³ Донбас і Крим: ціна повернення. – С. 443.

²⁰⁴ Там само. – С. 443–444.

означених вище п'яти сценаріїв сценарій «ані війни, ані миру», «оскільки він уможлиблює досягнення максимального результату найменшими жертвами і втратами, хоча і вимагає чимало часу, вміння й терпіння для свого втілення. Другим за прийнятністю можна вважати сценарій тотальної війни, адже він зорієнтований на перемогу та збереження територіальної цілісності»²⁰⁵. Щоправда, стосовно цього сценарію автори роблять певні застереження, зважаючи на те, що він «настільки ж загрозливий, наскільки малоймовірний».

До менш прийняттого, порівняно з двома попередніми, автори цих прогнозів відносять сценарій цілковитої відмови від сепаратистських регіонів, оскільки він пов'язаний з утратою території та державного престижу й передбачає тривалий адаптаційний період²⁰⁶. Абсолютно неприйнятним і небезпечним для України, на переконання авторів, є сценарій «сепаратного примирення з Росією», оскільки він «історично самогубний і політично безглуздий»²⁰⁷.

Небажаним для України, на думку авторів, є також сценарій «замороження» конфлікту на південному сході українського Донбасу, «оскільки його втілення неминуче зашкодить розвитку країни, підірве її міжнародний престиж, спотворить стратегічні перспективи. Проте цілком можливо, що через внутрішні і зовнішні обставини саме на цей сценарій Україні доведеться погодитись»²⁰⁸. Хоча автори й обмежують реалізацію цього сценарію певними умовами, визначеними в Мінських угодах, проте саме ці угоди і програмують запровадження такого сценарію, оскільки він відповідає передусім інтересам Заходу і на крайній випадок допускається Росією як компромісне, хоча й небажане для неї рішення.

Проведений авторами зазначених книг імперативний прогноз дає широке і цілісне уявлення про майбутній перебіг

²⁰⁵ Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна. – С. 69.

²⁰⁶ Там само.

²⁰⁷ Там само. – С. 69–70.

²⁰⁸ Там само. – С. 70.

російсько-українського конфлікту та його ймовірні результати. Проте цей перелік сценаріїв усе ж не прив'язаний до конкретної часової сітки, хоча й розмежований за часовим критерієм на короткотермінові і довготермінові сценарії. Та головне, що ці сценарії побудовані безвідносно до чинників, які впливають на їх імовірність та взаємозв'язок, а тому не дають змоги, за визначенням Е. Янча, «установити логіку послідовності подій, щоб показати, як, виходячи з існуючої (або якої-небудь іншої заданої) ситуації, може крок за кроком розгортатися майбутній стан»²⁰⁹.

Щоб надолужити цю проблему, потрібно написати сценарії, ймовірність яких визначається найвпливовішими чинниками, що виникають у той чи інший часовий період. Багатоваріантність комбінацій чинників зумовлюватимуть і багатоваріантність комбінацій сценаріїв прогнозованого процесу. Для цього з переліку виокремлених нами трьох груп чинників прогнозованої моделі російсько-української війни виберемо домінантні чинники, на підставі яких побудуємо різні варіанти комбінацій сценаріїв прогнозованого процесу. Відповідно до прогнозованої моделі побудуємо сценарії, які будуть ймовірними:

- а) у разі домінуванні зовнішніх чинників;
- б) за домінування внутрішніх чинників;
- в) за наявності комбінації внутрішніх, зовнішніх чинників та чинників, що породжені логікою перебігу російсько-української війни.

Спершу побудуємо *перший перелік сценаріїв, зумовлених домінуванням зовнішніх чинників*, актуальних для нинішньої ситуації, ключовими з яких є: перший – Росія перемагає Захід, другий – Захід перемагає Росію, третій – відбувається послаблення Заходу і деградація Росії.

Перший варіант є характерним для ситуації, коли російсько-українська війна є частиною більш глобального й масштабного конфлікту між Росією і Заходом. У такому разі зовнішні чинники є домінантними над рештою чинників і саме вони

²⁰⁹ Янч Э. Прогнозирование научно-технического прогресса. – С. 219.

визначають і передбачають перебіг та наслідки російсько-української війни.

Ретроспективний аналіз показує, що всі минулі російсько-українські війни являли собою частину регіональних та світових війн між Росією та Заходом. Так, російсько-українська війна 1658–1659 років була частиною російсько-польської війни 1654–1667 років; російсько-українська війна 1660–1663 років також відбувалася під час тієї самої російсько-польської війни. Російсько-українська війна 1665–1676 років відбувалася у процесі одразу двох воєн: російсько-польської війни 1654–1667 років та російсько-турецької війни 1676–1681 років; російсько-українська війна 1708–1709 років на чолі з Іваном Мазепою відбувалася під час Північної війни Росії зі Швецією. Радянсько-українська війна 1918–1921 років була продовженням і наслідком Першої світової війни. Озброєна боротьба Української повстанської армії проти радянської влади тривала під час та під впливом Другої світової війни. Тож з наведеного ретроспективного аналізу можна зробити певні висновки для побудови прогнозного сценарію сучасної російсько-української війни.

По-перше, результати російсько-українських війн цілком визначалися перемогою чи поразкою Росії в масштабних війнах із Заходом. Перемога Росії над Заходом завжди обумовлювала поразку України в усіх російсько-українських війнах минулих часів. Тож Україна як центрова країна подвійної периферії виявлялася першою жертвою геополітичних поразок Заходу.

По-друге, наслідками цих поразок була втрата українцями своєї етнічної території, яку Росія залежно від результатів війни із Заходом або ділила зі своїми суперниками, як це було після закінчення російсько-польської війни 1654–1667 років, або колонізувала, що врешті-решт завершалося повним поглинанням України, як це сталося після закінчення Північної війни Росії зі Швецією та Першої світової війни. У результаті цих поразок українці кожного разу втрачали шанс побудувати власну національну державу чи принаймні отримати більшу політичну

й економічну самостійність і опинялись під загрозою остаточної втрати своєї національної ідентичності.

Таким чином, в умовах перемоги Росії над Заходом чи встановлення її домінування в Європі типовими для України прогностичними сценаріями російсько-українських відносин стануть сценарії поглинання України Росією, як це було після закінчення Північної, Першої і Другої світових війн, або сценарій сателітизації, який був типовим наслідком поразки українців у російсько-українських війнах XVII – початку XVIII століть. Такі сценарії не можуть бути прийнятними для України, оскільки вони ведуть до великих жертв, страждань, одномоментної чи поступової втрати української державності й національної ідентичності.

Імовірність повернення до таких сценаріїв за наслідками сучасної російсько-української війни визначатиметься результативністю гібридної війни Росії проти Заходу. Її результативність урешті-решт зумовлюється співвідношенням цілей, ресурсів і претензій, які мають у цій війні Росія та Захід. Цілі Росії в цій глобальній гібридній війні, як уже зазначалося, полягають у відвоюванні нею статусу світової держави в ієрархії міжнародних відносин та зміні світового порядку, котрий склався після завершення «холодної війни». Захід, навпаки, намагається зберегти цей постбіполярний порядок, який забезпечує йому достатньо комфортне існування й розвиток. Претензії Росії стосовно відновлення глобального домінування у світі та поглинання пострадянського простору не відповідають інтересам і цивілізаційним цінностям Заходу, який, на відміну від Росії, вже не має таких глобальних амбітних і агресивних претензій, оскільки його задовольняє існуючий статус-кво.

Отже, таке співвідношення цілей і претензій зумовлює такий стан відносин між Заходом і Росією, коли перший прирікає себе на пасивну реактивну політику, метою якої є запобігання поверненню до «холодної війни» й недопущення нової світової війни з Росією. Росія ж, навпаки, проводить політику, спрямовану на руйнування існуючого світового порядку

шляхом розв'язання гібридної війни й шантажуванням Заходу ядерною війною. Звичайно, в ресурсному плані Росія значно поступається Заходу, проте завдяки спланованій війні вона змогла мобілізувати свої ресурси на геополітичний і військовий реванш, тоді як західні країни перебувають у стані стагнації, воєнної та економічної демобілізації, боячись спровокувати Росію навіть щонайменшими кроками з відновлення своєї обороноздатності. Агресивній зовнішній політиці Росії вони протиставляють свою непровокативну політику умиротворення, демонструючи тим самим свою слабкість.

Така політика була типовою для Заходу в період між Першою та Другою світовими війнами, в часи великої економічної депресії, коли західна демократія виявилася нездатною протистояти стрімко зростаючому фашизму і реваншизму Італії та Німеччини. Політика умиротворення Гітлера призвела до анексії ним Судет, аншлюсу Австрії та окупації всієї Центральної та Східної Європи.

Політику, подібну до сучасної політики щодо Росії, Захід проводив перед Другою світовою війною щодо фашистської Італії, наслідки чого можна простежити на прикладі абіссінського конфлікту чи італійсько-ефіопської війни 1935–1936 років, підсумком якої стала анексія Італією Ефіопії та проголошення разом з Ефіопією та Італійським Сомалі колонії Італійська Східна Африка. Подібність тієї війни із сучасною російсько-українською війною зумовлюється не лише анексією Криму та планами В. Путіна побудувати «Новоросію» на окупованій російськими військами території Східної України, подібно до Італійської Східної Африки, а й планами фашистської Італії стосовно зміни існуючого в ті часи світового порядку, закріпленого Версальсько-вашингтонською системою міжнародних відносин.

Беніто Муссоліні від початку свого правління взяв курс на реставрацію «Великої Італійської імперії» по типу Римської імперії, подібно до того як В. Путін відтворює «Велику Російську імперію» в умовах XXI століття. У плани дуче входило встановлення цілковитого панування над середземноморським

басейном та Північною Африкою, подібно до того, як В. Путін намагається встановити повний контроль Росії над усім пострадянським простором. Муссоліні обіцяв італійцям зробити Італію світовою державою, посиливши її могутність до рівня Великої Британії як колоніальної імперії, що, власне, сьогодні обіцяє В. Путін щодо перетворення Росії на світову державу, довівши її могутність і вплив до рівня США.

Ефіопія стала першою жертвою амбітних планів дуче, оскільки вона, так як і Україна на пострадянському просторі сьогодні, по-перше, була практично єдиною цілком незалежною країною Африки; по-друге, слабкою у воєнному відношенні. Як і Україна нині, Ефіопія в ті часи була цілком залежна від зовнішньої воєнної допомоги та міжнародної підтримки як жертва агресії. Реакція міжнародного співтовариства була цілком подібною до сучасної його реакції на агресію Росії проти України.

По-перше, США, попри воєнну слабкість Ефіопії, оголосили про намір не продавати зброю обом сторонам, подібно до того, як Барак Обама відмовився надавати зброю оборонного характеру Україні. Щоправда, Ліга Націй 7 жовтня 1935 року визнала Італію агресором, чого ООН стосовно Росії не зробила. Але й Ефіопія, на відміну від України, оголосила себе в стані війни, а її імператор Хайле Селассіє I віддав наказ про загальну мобілізацію та особисто взяв на себе керівництво бойовими діями з оборони країни, незважаючи на те, що італійська армія була розквартирована на території Еритреї. Подібного ані виконавч об'язків Президента Олександр Турчинов, ані Президент Петро Порошенко не зробили, всупереч вимогам Конституції України.

3 жовтня 1935 року о 5 годині ранку без оголошення війни італійська армія перетнула кордон Ефіопії та розгорнула наступ вглиб її території у напрямку Адді-Грат – Адува – Аксум. Подібно до італійської армії, російські війська та розквартировані на території України в Криму частини Чорноморського флоту РФ наприкінці лютого 2014 року без оголошення Росією

війни, перетнули український кордон та окупували Кримський півострів.

По-друге, як і сьогодні стосовно України, так і в ті роки стосовно Ефіопії міжнародна спільнота не проявила достатньої солідарності щодо відсічі італійській агресії. Ліга Націй 18 листопада 1935 року ввела економічні санкції проти Італії, на що стосовно Росії не спромоглася ООН, зате наважилися тільки США та ЄС. Тоді до санкцій Ліги Націй проти Італії долучилася 51 країна. Щоправда, ембарго Ліги Націй не поширювалося на енергоносії: нафту, вугілля, а також метал. Сьогодні економічні санкції Заходу проти Росії також мають обмежений секторальний характер і не стосуються енергоносіїв.

По-третє, провідні країни Західної Європи не проявляли належної солідарності і проводили політику поступок та умиротворення Італії, ідучи на сепаратний зговір з дуче, – політику, подібну до тієї, якої сьогодні намагаються дотримуватися щодо Росії Франція та частково Німеччина. Тоді також прем'єр-міністр Франції П'єр Лаваль разом з держсекретарем Великої Британії з міжнародних відносин Семюелем Хором у грудні 1935 року запропонували Італії та Ефіопії план Хора – Лавалю, подібно до французького «плану Мореля» стосовно статусу Донбасу, який передбачалося взяти за основу при виконанні Мінських угод.

Відповідно до плану Хора – Лавалю, Ефіопія мала поступитись Італії провінціями Огаден і Тигре та областю Данакіль, узяти на службу італійських радників і надати Італії виключні економічні пільги. В обмін на це Італія обіцяла зберегти Ефіопії вихід до моря в районі міста Асаб. Подібно до плану Хора – Лавалю, в «плані Мореля» Києву пропонується погодитися на вибори на Донбасі, які будуть організовані начебто де-юре за українським законодавством, але де-факто «ДНР» і «ЛНР» проводитимуть їх за власними, точніше, російськими правилами, що дасть Росії змогу легалізувати ці фейкові республіки та зберегти російську військову присутність на цих українських територіях, фактично встановивши тут російську політичну владу й економічний контроль. У результаті впровадження

«плану Мореля», ЄС і США отримають формальний привід зняти санкції з Росії, а Україні пропонується утримувати окуповані Росією території в обмін на юридично фіктивне визнання належності їх до України, хоча реально вони залишатимуться під контролем Росії. Натомість Росія, згідно з «планом Мореля», не бере на себе жодних зобов'язань і не робить жодних поступок. Не випадково цей план, висунутий міністром закордонних справ Німеччини Ф.-В. Штайнмаєром, так палко підтримав міністр закордонних справ РФ С. Лавров²¹⁰.

У 1935 році, розуміючи кабальність висунутих умов, Ефіопія відкинула план Хора – Лаваля. Які наслідки такого кроку і в цілому другої італійсько-ефіопської війни можуть бути повчальними для України, яка поки що перебуває в Мінському процесі, в контексті побудови ймовірних сценаріїв перебігу російсько-української війни та її наслідків?

По-перше, тоді, маючи сепаратну угоду з Муссоліні, Франція відмовилася дотримуватися санкцій Ліги Націй проти Італії. Символічно, що тепер, 8 червня 2016 року, французький сенат 302 голосами при 16 проти проголосував за резолюцію, яка містить звернення до уряду держави з проханням поступово згорнути економічні санкції, впроваджені ЄС проти Росії²¹¹.

По-друге, Велика Британія не наважилася закрити Суецький канал для італійських військових кораблів і суден, а 15 липня 1936 року економічні санкції стосовно Італії взагалі були скасовані. Тож, судячи з історичних прикладів, резолюція сенату Франції про скасування санкцій проти Росії може мати своїх послідовників серед країн Євросоюзу. Цей приклад з історії приводить до висновку про те, що напівзаходи міжнародного співтовариства щодо покарання агресора ніколи не були

²¹⁰ «План Мореля»: чи проковтне Київ гірку пілюлю? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dw.com/uk/план-мореля-чи-проковтне-київ-гірку-пігулку/a-18740485>.

²¹¹ Сенат Франції пропонує поступово скасувати санкції проти РФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2016/06/8/7111202/>.

дієвими. Більше того, вони лише дискредитували ініціаторів цих напівзаходів і ще більше заохочували країну-агресора до подальшої агресії.

По-третє, подальші агресивні дії країни-агресора призводили до зростання поступливості міжнародної спільноти й урешті-решт до її капітуляції перед агресором, коли сама міжнародна спільнота ставала жертвою власних поступок. Ліга Націй, яка була ініціатором санкцій проти Італії, виявила свою неефективність у врегулюванні міжнародних конфліктів і кінець-кінцем була розпущена. Німеччина у 1936 році, а Франція та Велика Британія в 1938 році, після захоплення італійськими військами столиці Ефіопії Аддис-Абеби 5 травня 1936 року й установа італійського контролю над більшою частиною територій країни, визнали приєднання Ефіопії до італійських володінь.

Цей приклад показує, що міжнародна спільнота, принаймні її частина, як у випадку з Францією та Великою Британією й Німеччиною, будуть готові визнати і прийняти умови агресора за фактом їх наявності, як уже існуючої реальності. Така поведінка може свідчити про потенційну готовність країн «нормандських», «жєневських» та інших форматів заради «умиротворення» Росії або подальших її агресивних дій визнати Крим частиною Росії з надією на те, що така поступка за рахунок України зупинить агресивні наміри Росії розв'язати «гарячу» війну проти Заходу і дасть можливість «заморозити» конфлікт на Донбасі.

По-четверте, найдієвішим способом зупинити агресора та відстояти державний суверенітет і територіальну цілісність є власний національний спротив зовнішній агресії. Він же є найбільшим стимулом для надання зовнішньої воєнної допомоги в боротьбі з агресором з боку міжнародної спільноти. Нагальним прикладом цього, знову ж таки, є результати другої італійсько-ефіопської війни та Другої світової війни загалом.

Попри те, що Італія анексувала Ефіопію, захопивши більшу частину територій країни, активні дії ефіопських партизан

у поєднанні з особливостями місцевого ландшафту унеможливили цілковитий контроль італійської окупаційної армії над Ефіопією. В 1941 році воєнну допомогу ефіопським партизанам надали англійські війська, які розгромили італійську окупаційну армію та визволили країну.

Цей приклад ще раз підтверджує, що війна має лише воєнне вирішення, на противагу тезі, що «воєнний конфлікт воєнного вирішення не має». Якщо нинішня поведінка провідних країн Заходу в протидії агресору дуже подібна чи навіть менш послідовна, порівняно з їхньою поведінкою перед Другою світовою війною, то варто очікувати й на подібні наслідки. Якщо тоді наслідком такої поведінки стало розв'язання Німеччиною, Італією та Японією Другої світової війни, то логічно, що не можна виключити можливість і високу ймовірність розв'язання Росією третьої світової війни проти Заходу, яку, власне, вона вже й розпочала в гібридній формі.

Захід же не демонструє жодної готовності прийняти виклик з боку Росії, а намагається, як і майже століття тому, умиротворити агресора поступками й напівзаходами. Прогностичний висновок із цієї ситуації такий: тенденція на посилення провокування та ескалацію Росією війни проти Заходу зберігатиметься. Гібридна війна Росії проти Заходу показує свою результативність. Україна, яка опинилась у центрі геополітичного й міжцивілізаційного протистояння в результаті розв'язаної проти неї російської воєнної агресії, показала реальну слабкість США, безпорадність американської зовнішньої політики в реагуванні на кризові ситуації, подібні до російсько-української війни. Грубе порушення гарантій Будапештського меморандуму Росією та відсутність адекватної дієвої реакції з боку США – додатковий тому приклад. Іншим доказом втрати США своєї ролі гаранта є відсторонення від будь-яких форматів переговорів з урегулювання російсько-українського конфлікту. Небажання Б. Обама реанімувати «жєневський формат» також свідчить про це.

Негативні внутрішні тренди у США дають Росії змогу чинити зовнішній вплив на американську політику та суспільну

думку через потужні корупційні зв'язки з американським бізнесом та політичним істеблішментом, за допомогою американських же засобів масової інформації, експертного середовища формувати проросійське лобі з метою послаблення внутрішньої єдності США, відсутність якої була дуже відчутною на президентських перегонах лідерів держави – Д. Трампа і Х. Клінтон. Прихід їх до влади навряд чи змінить існуючий зовнішньополітичний курс, який веде до подальшої втрати США позицій світового лідера.

Неспроможність американських лідерів відновити національну могутність США призводить до ситуації, коли без Росії американський уряд не здатний упоратися з ісламським ІДІЛ, сирійською війною, ядерною програмою Ірану та міжнародним тероризмом. Усі ці виклики ставлять США в залежність від Росії. Не відчуваючи жорсткого спротиву з боку США, Росія нарощуватиме свій реваншизм, підштовхуючи їх до перегляду існуючого світового порядку і повернення до «Ялти-2».

Російсько-українська війна показала втрату міжнародним правом сили, а міжнародними організаціями – дієздатності. ООН укотре продемонструвала свою неспроможність і не може адекватно реагувати на міжнародні кризи й війни. НАТО не впоралась із завданнями Чиказького (2012) та Уельського (2014) самітів. Це призвело до падіння іміджу цієї організації та появи реальних воєнних загроз уже на східних її кордонах, оперативно реагувати на які Альянс виявився не готовим. Замість оперативного прийняття нової стратегічної концепції «регіонального стримування Росії», НАТО намагається повернути її до діалогу й відносин стратегічного партнерства, в той час як та відверто готується до війни з Альянсом, постійно здійснюючи провокації в повітряному просторі і територіальних водах країн-членів.

Під тиском таких інструментів гібридної війни Росії, як стимулювання напливу біженців у Європу й тероризму, фінансування радикальних право- і лівоекстремістських партій та рухів, корумпування європейського політикуму, зворотні симетричні

економічні санкції, зрощення російського корумпованого кримінального бізнесу з європейськими бізнес-асоціаціями й тотальна російська пропаганда, Євросоюз втрачає свою солідарність. У суспільствах країн ЄС відбувається ерозія європейських цінностей, а європейський політикум у відносинах з Росією тяжіє до подвійних стандартів. Усі ці негативні тенденції в європейській спільноті надихають Росію на перемогу над Заходом.

Збереження подібної тенденції при домінуванні впливу на перебіг російсько-української війни зовнішніх чинників зумовлює велику ймовірність появи таких сценаріїв: «поглинання» України Росією; сателітний сценарій та сценарій подальшої втрати частини території України. Очевидно, що сценарій «поглинання» буде реальним у разі перемоги Росії в третій світовій війні. Якщо таке станеться в результаті поразки або капітуляції Європи та США внаслідок розпаду ЄС і НАТО й повернення до двополюсної регіональної системи безпеки, то пострадянський простір і частина Східної Європи знову будуть віддані Росії.

У такому разі сучасну українську державу спіткає доля Української Народної Республіки 1917–1921 років з повною втратою своєї державності й національної ідентичності, тобто зникнення українців як нації. Цей сценарій передбачає також повну або часткову воєнну окупацію Росією територій України. Відносини співіснування між Росією та Україною також стануть неможливими по факту зникнення останньої або переформатування її в «Новоросію» чи «Малоросію» зі статусом автономії або федерального округу Росії. У кращому разі можуть бути залишені певні елементи квазідержавності задля кращого адміністративного управління з боку Москви.

Проте для Росії такий сценарій також може стати проблемою у випадку відновлення руху спротиву російській окупації у вигляді партизанського руху на кшталт УПА чи Холодного Яру, що може значно підірвати стабільність самої Росії. У такому разі можливий перехід від радикального російського сценарію «поглинання» України до встановлення сателітних відносин з нею. В історії України прикладом сценарію сателітних відносин було

повернення до Гетьманщини, коли в обмін на певну умовну самостійність влади українських гетьманів вони мали вірно служити російському імператорському двору. Найсприятливішими обставинами для втілення такого сценарію нині є повне виконання Україною політичних вимог Мінських угод та «плану Мореля» з легалізації російської влади в «ДНР»/«ЛНР» шляхом проведення місцевих виборів за російським сценарієм під формальним прикриттям українського законодавства. Повна реалізація Росією стратегії керованого хаосу зробить українські органи державної влади цілком недієздатними, що полегшить Кремлю приведення до влади проросійського маріонеткового уряду, до якого ввійдуть ватажки донецьких сепаратистів і бойовиків, яким, відповідно до Мінських угод, буде надана амністія. Власне, тоді «ДНР»/«ЛНР» розширяться на всю територію України в абсолютно мирний і легальний спосіб, як свого часу поширила свою владу на всю Україну Партія регіонів. Після цього Україна як адміністративно-територіальне утворення встановить сателітні відносини з Росією.

Як підказує історія російсько-українських відносин, сателітний сценарій буде проміжним. Він завершиться подальшою втратою частини української території та врешті-решт повним поглинанням України, як це сталося з Гетьманщиною та більшовицькою Україною після її входження в СРСР. Звичайно, всі ці сценарії, обумовлені перемогою або посиленням Росії в протистоянні із Заходом, є абсолютно неприйнятними для України, оскільки вони повертають її в минуле історичне забуття, занепад і руїну.

Другим (альтернативним першому) варіантом домінуючого впливу зовнішніх чинників на перебіг російсько-української війни є перемога Заходу над Росією. Такими історичними ситуаціями були: польсько-литовська окупація Москви 1611 року під час польсько-литовської війни 1609–1618 років, поразка Росії в Першій світовій війні, що спричинило розпад Російської імперії; поразка Радянського Союзу в «холодній війні», що призвело

до зникнення СРСР. Саме в ці періоди українці відбудовували свою державність, а Україна отримувала незалежність.

Таким чином, у випадку перемоги Заходу над Росією або значного посилення Заходу і послаблення Росії, типовим результатом російсько-української війни можуть бути такі сценарії: «тотальна війна»; «хорватський сценарій»; відновлення територіальної цілісності України мирним шляхом. Подібні сценарії стануть можливими в результаті не лише капітуляції Росії у війні із Заходом або під час її часткового розпаду, як це сталося із СРСР після закінченні «холодної війни», а й відмови Заходу демократизувати та інтегрувати Росію в Європу, реалізуючи тим самим ідею «Великої Європи».

Такі сценарії можливі лише тоді, коли Європа та її політичні лідери й народи усвідомлять, що росіянам не потрібна «Велика Європа», тому що їм потрібна «Велика Росія». Інтегрування авторитарної шовіністичної Росії в Європу тільки прискорить розвал самої Європи. Важливою умовою для таких сценаріїв має бути відновлення могутності США і повернення їх до європейських справ, як це сталося під час Другої світової війни та в післявоєнний період, коли євроатлантична солідарність змогла вберегти Європу від комуністичного реваншу СРСР.

Зміцнення євроатлантичної солідарності у ХХІ столітті зможе вберегти Україну та країни Східної Європи від шовіністичного профашистського цивілізаційного та геополітичного реваншу Росії. Ці сценарії стануть можливими, коли НАТО зміцнить свою оборонну могутність і євроатлантичну єдність, коли вона стане спроможною втілювати стратегію «регіонального стримування Росії» шляхом беззаперечного дотримання принципу колективної оборони та воєнної допомоги своїм стратегічними партнерам. Варіації цих сценаріїв залежатимуть, з одного боку, від рівня слабкості та поступливості Росії, а з другого – політичної волі країн Заходу та їх здатності втілювати свої цінності й принципи міжнародного права.

Найприйнятнішим для України буде сценарій відновлення територіальної цілісності мирним шляхом, як це відбувалося

у випадку з об'єднанням Німеччини та виведенням радянських військ із території Центральної та Східної Європи в результаті розвалу Варшавського договору та соціалістичного табору. Такий сценарій можливий унаслідок приєднання до НАТО або підписання багатосторонньої міжнародної угоди між Росією та Заходом, як це сталося, наприклад, стосовно Австрії в 1955 році, в результаті чого вона відновила свій державний суверенітет і була звільнена від радянської воєнної окупації в обмін на договірний нейтралітет. Механізмом відновлення територіальної цілісності України може бути спеціальна міжнародна конференція під егідою ООН, де будуть визначені нові принципи й норми загальноєвропейської системи безпеки, одним з яких є повернення до безумовного дотримання територіальної цілісності держав та непорушності їхніх кордонів.

«Хорватський сценарій» може стати реальним у результаті або поразки Росії в новому глобальному протистоянні, або значного послаблення чи загрози колапсу Росії під впливом посилення жорстких міжнародних санкцій чи міжнародної економічної блокади, подібно до того, як вчинила ООН щодо Югославії під час балканських війн 1992–1999 років. Але щоб цей варіант став реальним, Україна має для початку визнати своє перебування у стані війни, а себе – жертвою російської агресії та домогтися, щоб ООН визнала Росію агресором, як цього змогли домогтися Ефіопія в 1935 році, Кувейт – у 1991 році та ін. Тоді стало б можливим запровадження тимчасової миротворчої операції ООН на Донбасі зі згоди України та вимушеності Росії, що дало би змогу роззброїти сепаратистських бойовиків і вивести російські війська з української території та встановити воєнний контроль України над окупованими територіями Донбасу, як це вчинила Хорватія в Сербській Країні. Після цього стане можливим відновлення суверенітету України над Донбасом шляхом тимчасово встановленого воєнно-адміністративного контролю над цією українською територією.

Сценарій «тотальної війни» можливий в умовах, коли Росія, програвши війну Заходу або виснажившись під впливом

санкцій, все ж таки намагатиметься утримувати під своїм воєнним контролем пострадянський простір, включаючи окуповану територію України, подібно до того, як СРСР в останні роки свого існування намагався утримувати контроль над Афганістаном. У такому разі Україна за підтримки або зі згоди країн Заходу може вдатися до широкомасштабної воєнної операції, відвоювати окуповані Росією території Донбасу та Криму, витіснивши за межі своїх кордонів не лише російські війська, а й збройні загони сепаратистів.

Та чи зможе і чи захоче Захід дати відсіч агресивними планам Росії, наразі невідомо. Поки що Захід не проявляє рішучості, щоб зупинити геополітичний наступ Росії на Європу. Якщо така його пасивність зберігатиметься й надалі, то найбільш імовірним стане третій варіант, який являтиме собою сталу тенденцію одночасного послаблення Заходу та деградації Росії.

Для такої тенденції будуть характерні внутрішня ерозія та фрагментація Європейського Союзу на певні субрегіональні блоки держав з виходом зі складу ЄС таких країн, як Велика Британія, Італія, Греція тощо, де переважатимуть євроскептичні настрої. Водночас втрачатиметься євроатлантична солідарність США з Європою, що зробить НАТО недієздатною і непотрібною організацією. З іншого боку, під впливом санкцій і протистояння із Заходом Росія втрачатиме свою могутність і вплив, що призведе до деградації авторитарного політичного режиму та глибокої кризи російської держави. За таких умов зовнішній вплив і тиск на Україну як з боку Росії, так і з боку Заходу різко ослабне. Відтак ключовим у визначенні результатів російсько-української війни стане чинник дієздатності самої України як держави.

За таких умов виникне широкий спектр сценаріїв, серед яких залежно від рівня дієздатності української держави стануть можливими: «мінсько-боснійський сценарій»; «відтинання території»; «ані війни, ані миру»; «сомалійський сценарій»; сценарій «замороження».

Варіативність того чи іншого сценарію із цього переліку залежатиме від співвідношення сил та балансу інтересів, які складуться в трикутнику Захід – Україна – Росія. У випадку, якщо консенсус інтересів складеться між Заходом і Росією, Україну можуть змусити виконати повною мірою всю політичну частину Мінських угод («мінсько-боснійський сценарій»), коли «ДНР» і «ЛНР» формально залишаться в складі України, але з конфедеративними правами, що зробить нашу державу практично неієздатною і поставить її у пряму залежність від Росії через фактичну владу останньої на територіях цих республік. В обмін на це Росія виведе свої війська з окупованого Донбасу. За основу буде взята формула Дейтонських угод, на основі яких був урегульований боснійський конфлікт (1992–1995).

Другим, менш небезпечним сценарієм для України в цій ситуації може бути сценарій «відтинання окупованої території» Донбасу. У такому разі Україна зіткнеться з ризиком надовго, якщо не назавжди, втратити цю територію, зате значно зміцнить свій державний суверенітет, національну єдність та інтегрується в європейське співтовариство. Особливості цього сценарію були вже описані вище. Він може бути реалізований за умов, коли Росія посилюватиме свою владу й військову присутність на окупованих територіях Донбасу, розглядаючи його як воєнний плацдарм для наступу вглиб території України або дестабілізації сусідніх з Донбасом українських територій. З іншого боку, Україна може зіткнутися з необхідністю запровадження такого сценарію, якщо Мінські угоди повністю вичерпають себе і будуть зняті санкції Заходу проти Росії, а Україну змушуватимуть виконати «план Мореля» чи подібний. Україна може тоді опинитись у становищі, схожому на ситуацію з Ефіопією та планом Хора – Лавалю з наведеного вище прикладу.

Сценарій «ані війни, ані миру», типовий для теперішнього часу, може тривати й надалі при збереженні статус-кво учасників мінського процесу. Найімовірніше, цей сценарій може

зберегтись у короткотерміновій та середньотерміновій перспективі, але не довше, оскільки баланс сил між учасниками мінського процесу неодмінно змінюватиметься в майбутньому.

Сценарій «замороження» стане реальним у разі досягнення консенсусу інтересів між усіма зацікавленими сторонами, які беруть участь у розв'язанні цього російсько-українського конфлікту, – насамперед, якщо на таке замороження погодиться Росія, а Україна буде змушена піти на нього під тиском Заходу за умови неможливості втілення кращого для себе сценарію, або з ризиком зіткнутися зі ще більш загрозливою ситуацією, якою видається «сомалійський сценарій».

«Сомалійський сценарій» стане реальністю, якщо Захід «утомиться» від проблем урегулювання конфлікту на Донбасі й відсторониться від нього, а Росія через своє послаблення втратить контроль над окупованими територіями Донбасу і сама зіткнеться з поширенням сепаратизму, нестабільності й війни на власній території, передусім на Північному Кавказі. Тоді «ДНР»/«ЛНР» стануть базою постачання бойовиків не лише на контрольовану українською владою територію України, а й на територію Росії. Україна ж, зі свого боку, як і до цього часу, залишиться неспроможною утримувати й контролювати ці райони. Таким чином, на Донбасі, як і в Сомалі, утвориться вакуум влади, яку заповнять кримінальні збройні угруповання, котрі поділять цю територію на сфери впливу й вестимуть перманентну війну між собою, займаючись пограбуваннями місцевого населення, як це було протягом 2014 року на прилеглих до Донбасу територіях як України, так і Росії. Тож найбажанішим при такому варіанті для України залишається існуючий сценарій «ані війни, ані миру», на другому місці після нього за привабливістю йде сценарій «відтинання території».

Другу групу складають сценарії, побудовані з урахуванням домінування внутрішніх чинників над зовнішніми, тобто коли зовнішні гравці в кращому разі готові бути посередниками між воюючими суб'єктами або чинити настільки слабкий вплив на перебіг російсько-української війни, що він нівелюється

внутрішніми чинниками. У цьому випадку зміст прогнозу слід звести до трьох основних напрямів:

- передбачення можливих варіантів поведінки кожної з воюючих сторін у процесі подальшого розвитку російсько-українського конфлікту та ймовірних сценаріїв його розв'язання;
- визначення найбільш імовірного перебігу російсько-української війни;
- прогнозування результатів і наслідків російсько-української війни.

Перед початком визначення ваги кожного з внутрішніх чинників для побудови сценаріїв прогнозування варто зробити певні застереження.

Перше застереження стосується розв'язання проблеми суб'єктності воюючих сторін у російсько-українській війні, що відбувається на території Донбасу. Прийнято вважати, що воюючими сторонами на Донбасі, як визначено «мінським форматом», є Україна та «ДНР»/«ЛНР». Проте «ДНР»/«ЛНР» насправді є удаваною стороною, повністю інтегрованою як за цілями, так і за ресурсами й засобами в російську сторону, про що йшлося вище. «ДНР»/«ЛНР» є ширмою для прикриття ведення бойових дій і війни Росії проти України загалом. Отже, й у політичному, й у військовому сенсах «ДНР»/«ЛНР» і сепаратистські війська є структурними елементами суб'єктності Росії як воюючої сторони. Саме тому «ДНР»/«ЛНР» не можна враховувати як самостійний чинник, що впливає на перебіг російсько-української війни.

Друге застереження пов'язане з проблемою класифікації та типологізації російсько-української війни. Як уже зазначалося, російсько-українська війна протікає у форматі симетрично-асиметричного конфлікту низької інтенсивності. Гібридний характер війни значною мірою нівелює масштаб воєнних цілей і ресурсів, що дає Росії змогу, зменшуючи масштаб воєнних цілей та економлячи ресурси, досягати стратегічних і воєнно-політичних цілей. Саме ця особливість звужує масштаб

російсько-української війни до локального воєнно-політичного конфлікту низької інтенсивності. З іншого боку, це дає можливість Україні, попри неймовірно великий дисбаланс у силі й диспаритет інтересів, стримувати агресора і за певних умов якщо не вигравати, то принаймні не програвати в цій війні. Така ситуація зумовлює динамізм і мінливість впливу внутрішніх чинників на співвідношення сил у зоні бойових дій між українською та російською сторонами, коли конфлікт з асиметричного може перетікати в симетричний з достатньо позитивним результатом для України. Така динамічна зміна асиметрії безпосередньо впливає на поведінку сторін у конфлікті, його перебіг, сценарії розв'язання та результати й наслідки.

Поведінка воюючих сторін у конфлікті визначатиметься рівнем їхніх домагань та наявністю відповідних ресурсів для їх реалізації, а також обраними стратегіями досягнення своїх претензій. Усе це зрештою зумовлюватиме перебіг російсько-української війни та її результати. Отже, залежно від цих внутрішніх чинників найімовірнішими будуть три сценарії: ескалації бойових дій, стан напруженості (як проміжний сценарій), розв'язання російсько-українського конфлікту мирними засобами.

Прогнозування результатів російсько-української війни полягає в побудові трьох можливих варіантів: «перемога – поразка», «поразка – поразка», «перемога – перемога», і визначенні найімовірнішого з них. Оскільки основними суб'єктами в російсько-українській війні є дві воюючі сторони – Росія та Україна, то залежно від мінливості їхнього впливу на перебіг прогнозованого процесу перелік можливих сценаріїв цієї групи охоплюватиме варіанти, при яких домінуючою тенденцією стає:

- перший варіант – посилення Росії та послаблення України;
- другий варіант – послаблення України і деградація Росії;
- третій варіант – посилення України і послаблення Росії.

Перший варіант характеризує сучасний стан перебігу російсько-української війни другої половини 2015 – 2016 року, коли паралельно з бойовими діями триває мінський переговорний

процес, метою якого є деескалація бойових дій і розв'язання конфлікту мирними дипломатичними засобами в умовах повільного посилення позицій Росії та послаблення України.

Наскільки реальними є можливості мінського процесу в реалізації цього сценарію? Як відомо, досягнення очікуваного від Мінської угоди результату можливе в разі, якщо:

- ворогуючі сторони переконані, що втрати під час конфлікту будуть набагато дорожчими за передбачувані вигоди;
- повна реалізація мети у війні уявляється кожній зі сторін недосяжною;
- для повної реалізації мети немає достатніх ресурсів;
- кожна зі сторін переконана, що не може досягти перемоги у війні;
- обидві сторони дотримуються спільних правил і враховують аргументи один одного²¹².

З боку України практично всі ці умови наявні. Українська влада виключає навіть думку про те, що Україна може мати будь-які вигоди в цій війні. Президент П. Порошенко заявляє, що «конфлікт на Донбасі воєнного вирішення не має», не кажучи вже про те, що ціль перемогти у війні з Росією взагалі виключається, коли офіційно Україною не визнається навіть сам факт існування російсько-української війни. Тож Україні немає потреби задіювати навіть наявні оборонні ресурси, хоча для перемоги у війні з Росією в разі її масштабної ескалації їх буде недостатньо.

Мирний план П. Порошенка, Мінські домовленості й Закон України № 1680-VII «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей» від 16 вересня 2014 року за своїм змістом чітко фіксують війну з Росією на Донбасі як внутрішній, суто український конфлікт, зумовлений недостатніми повноваженнями місцевих органів влади. І жодним чином у цих документах не йдеться про збройну агресію Росії, тим більше про російсько-українську війну.

²¹² *Перепелиця Г. М.* Конфлікти в посткомуністичній Європі : монографія. – К. : НІСД, 2003. – С. 325.

Українська сторона чітко дотримується духу й порядку виконання Мінських угод, хоча легітимність представлення української сторони на Мінських переговорах, на переконання багатьох експертів, видається сумнівною. Так, экс-суддя Конституційного суду В. Шишкін звертає увагу на те, що Л. Кучма на Мінських переговорах, як зазначено в розпорядженні № 953/2014-рп Президента П. Порошенка від 8 липня 2014 р. «Про уповноваження Л. Кучми на участь у тристоронній контактній групі з мирного врегулювання ситуації в Донецькій і Луганській областях», здійснює свою діяльність, передбачену цим розпорядженням, на громадських засадах²¹³.

Б. Яременко намагається збагнути, як робочий документ мінської Тристоронньої контактної групи «Протокол про підсумки консультації Тристоронньої контактної групи стосовно кроків, спрямованих на імплементацію мирного плану Президента України П. Порошенка та ініціатив Президента Росії В. Путіна», скріплений підписом Л. Кучми, і додатковий меморандум до нього раптом «чудесним чином» перетворилися на «безальтернативні та обов'язкові для виконання Україною»²¹⁴.

Що стосується Росії, то жодних умов для мирного врегулювання війни на Донбасі з її боку не існує. По-перше, втрати Росії на Донбасі не є достатніми для того, щоб вона відмовилася від своїх планів ведення війни проти України у форматі локального конфлікту низької інтенсивності та у формі гібридної війни проти Заходу. У середньому Росія витрачає на війну на Донбасі 100 млн дол. США на місяць²¹⁵. Отже, на день сума витрат з російського бюджету складає 3,3 млн дол., на рік – 1,2 млрд дол. США, що становить 5,6% від усього річного військового

²¹³ Віктор Шишкін: «В Україні об'єктивно склалися умови воєнного стану» // Універсум. – 2016. – № 1–2. – С. 34.

²¹⁴ Богдан Яременко: «Мінські домовленості – розв'язання конфлікту чи рецепт катастрофи?» // Універсам. – 2016. – № 1–2. – С. 23.

²¹⁵ Бюджет агрессии. Сколько тратит Россия на войну в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.liga.net/articles/politics/5727050-byudzheth_agressii_skolko_tratit_rossiya_na_voynu_v_ukraine.htm.

бюджету Росії та 0,6% від її загального державного бюджету. При фінансовому стані Росії на 2015–2016 рік вона в змозі дозволити собі такі витрати на війну. Близько 2570 загиблих і 8 тис. поранених російських військовослужбовців за такого високого рівня мілітаризації свідомості в РФ теж недостатньо для подолання больового порогу в російському суспільстві, як і недостатньо негативного впливу економічних санкцій на економіку та соціально-економічний становище населення Росії.

По-друге, Росія має достатньо ресурсів для ведення довготривалого локального конфлікту низької інтенсивності проти України.

По-третє, запровадження стратегій «контрольованої ескалації» та «керованого хаосу», на переконання воєнно-політичного керівництва Росії, дасть змогу довести українську державу до повної неієздатності й досягти мети війни – повалення державного суверенітету України і повернення повного політичного, економічного та воєнного контролю над її територією.

По-четверте, Росія представлена в «мінському форматі» з мирного врегулювання конфлікту на Донбасі як посередник, а не як воююча сторона, а тому формально не несе жодної відповідальності за недотримання положень угоди і правил поведінки з урегулювання конфлікту на території Донбасу.

По-п'яте, воюючою стороною в «мінському форматі» представлені «ДНР»/«ЛНР», а не Росія, які не можуть бути легітимними й достатньо організованими, будучи цілковито підпорядкованими планам і діям Кремля. Крім того, «ДНР»/«ЛНР» не є суб'єктами міжнародного права, а тому їхні представники не правомочні підписувати жодних міжнародних документів, навіть за вказівкою з Москви. Таким чином, з російського боку немає жодних умов і потреб у розв'язанні конфлікту на Донбасі мирними засобами і завершенні російсько-української війни загалом.

Власне, ці причини є достатніми для пояснення того, чому Мінські угоди не виконуються російською стороною і чому війна на Донбасі триває й надалі триватиме. Питання лише

в тому, який з двох інших сценаріїв буде домінуючим у цій війні: сценарій ескалації бойових дій чи сценарій збереження напруженості? Стратегія «контрольованої ескалації» передбачає комбінацію цих двох сценаріїв. За наявності суттєвих поступок з боку України й Заходу Росія переводить ескалацію в деескалацію і навпаки. За відсутності таких поступок і наявності суттєвого просування в реалізації планів війни В. Путіна конфлікт знову переводиться зі стану напруженості в стан ескалації бойових дій, що неодноразово демонструвалося Кремлем протягом 2015–2016 років.

Це означає, що в короткотерміновій і середньотерміновій перспективі варто очікувати на продовження окопної позиційної війни із чергуванням стану напруженості та ескалації бойових дій. Така війна даватиме Росії значно більші дивіденди, ніж досягнення миру політико-дипломатичними засобами. У разі стійкої тенденції посилення Росії та послаблення України домінуючим стане сценарій ескалації бойових дій, який значно пришвидшить реалізацію планів Росії. Умовами збереження та посилення такої тенденції для Росії будуть:

а) повернення НАТО до відносин стратегічного партнерства з Росією та відмова Заходу від продовження санкцій проти неї, про що вже заявив сенат Франції та уряди низки європейських країн, а також плани поступового зняття санкцій, озвучені міністром закордонних справ Німеччини Ф.-В. Штайнмаєром²¹⁶.

б) відновлення тенденції зростання світових цін на енергоресурси;

в) посилення путінського режиму в Росії та збільшення консолідованості й мобілізованості навколо нього російського суспільства;

г) зростання шовіністичних настроїв у російському суспільстві та мілітаризація економіки й суспільного життя в Росії.

²¹⁶ Медленно, но верно: Штайнмайер выступил за снятие санкций с России [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://obozrevatel.com/politics/84561-medlenno-no-verno-shtajnmajer-vyistupil-za-snyatie-sanktsij-s-rossii.htm>.

Умовами подальшого послаблення України будуть:

- відсутність радикальних політичних реформ, спрямованих на зміцнення української державності, її обороноздатності, демократії та побудову ефективної економіки;
- намагання чинної влади зберегти олігархічно-клептократичний режим в Україні;
- збереження тотальної корупції в органах державної влади та в усіх сферах суспільного життя;
- посилення дезінтеграційних процесів і проявів сепаратизму в інших регіонах України;
- продовження політики русифікації та загравання з Московським патріархатом УПЦ;
- спроби монополізації влади чинним президентом П. Порошенком та його намагання збудувати авторитарну путінську владну вертикаль управління країною.

Наявність таких умов і тенденцій при домінуванні сценарію ескалації з великою ймовірністю зумовить для України в короткотерміновій перспективі збереження сценарію «ані війни, ані миру», в середньотерміновій перспективі реальним стане сценарій «втрати нових територій», що може призвести до укладення сепаратного миру з подальшою реалізацією сценарію сателітизації та, кінець-кінцем, втрати державного суверенітету України. Жоден із цих сценаріїв не може бути прийнятним для України, оскільки всі вони мають мультиплікаційний ефект погіршення перспективи з наближенням до фатальної.

Якщо ж у Росії складуться протилежні переліченим вище умови, які проявляться в ерозії політичного режиму В. Путіна під впливом посилення санкцій з боку Заходу і подальшого падіння світових цін на енергоресурси, дискредитації ідеології «*русского мира*», зростання соціальної напруженості в російському суспільстві, колапсу російської економіки, деморалізації російської армії, а також дезінтеграційних тенденцій у Російській Федерації, то це означатиме деградацію головного – російської державності, оскільки російське суспільство вже давно деградувало. Далі можуть з'явитися ознаки чергового розпаду Росії.

За наявності сталої тенденції деградації Росії та подальшого посилення неієздатності України як держави цілком імовірними результатами російсько-української війни стануть сценарії «ані війни, ані миру» та «сомалійський сценарій» з розростанням хаосу та війни на прилеглі до Донбасу території як України, так і Росії. При такому варіанті є всі підстави вважати, що діючий нині сценарій «ані війни, ані миру» в середньотерміновій перспективі (до 2020 року) переросте в «сомалійський сценарій». Для України більш прийнятним буде збереження існуючого сценарію. В цій ситуації результат російсько-української війни визначатиметься рахунком «програв – програв», оскільки обидві сторони зазнають як людських і матеріальних, так і територіальних та політичних втрат. Що стосується перебігу війни, то замість ескалації домінуючим стане сценарій «збереження напруженості», оскільки для подальшої ескалації не вистачатиме необхідних ресурсів. За такої ситуації неможливим стане також мирне розв'язання конфлікту через неспроможність обох сторін досягти консенсусу, оскільки конфлікт стане багатостороннім з великою кількістю учасників.

Те, що тенденція деградації Росії може бути сталою та відчутною, можна побачити тільки у 2020 році, коли санкції зберуться, а їхні негативні наслідки стануть досить відчутними. Про велику ймовірність такої тенденції говорить насамперед інерційна модель розвитку російської економіки, яка до 2020 року повністю вичерпає себе. До того часу будуть витрачені стабілізаційний та резервний фонди за умови, що світові ціни на енергоресурси не перевищуватимуть 60–70 дол. США за барель. У такій ситуації російська економіка наблизиться до стану колапсу, що викличе соціальну напруженість та відновлення дезінтеграційних процесів. Далі цілком імовірно «поступове згасання російської цивілізації, деградація, деморалізація і поступовий відхід з політичної сцени російської держави»²¹⁷.

²¹⁷ Лилия Шевцова: Европейские политики находятся на содержании у России [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://charter97.org/ru/news/2015/4/1/145727/>.

Що ж до умов, які складуться в Україні, то, поряд з песимістичним, цілком можливий оптимістичний сценарій її розвитку за умови повалення олігархічно-клептократичного режиму та заміни його на демократичну політичну систему, знищення тотальної корупції, приведення до влади нової національної еліти, проведення радикальних політичних реформ, спрямованих на укріплення української державності, зміцнення обороноздатності держави, утвердження в суспільному житті українських національних цінностей, побудови ефективної та конкурентоспроможної моделі економіки, підвищення соціальних стандартів життя.

У такому разі цілком реальним буде третій варіант взаємовпливів внутрішніх чинників, який являтиме собою посилення могутності та впливу України на прогнозований процес при одночасній деградації Росії. При такому варіанті будуть актуальні два сценарії: «хорватський» та сценарій «тотальної війни». Сценарій «тотальної війни» стане можливим, якщо Росія, зіткнувшись із колосальними проблемами внутрішнього колапсу та дезінтеграції, з одного боку, та «байдужістю» чи «м'якою ізоляцією» – з другого, втратить інтерес до окупованого Донбасу і, можливо, окупованого Криму і буде змушена витратити всі свої ресурси, в тому числі військові, на подолання внутрішніх проблем і криз. Єдиним способом реалізації такого сценарію є проведення Україною воєнної операції зі звільнення Донбасу від російських військ та сепаратистів шляхом їх знищення на території України або подальшого їх витіснення з української території. Головною метою такої операції буде звільнення території та частини лояльно налаштованого до України місцевого населення від *«русского мира»*.

«Хорватському сценарію» може передувати миротворча операція ООН за умови, якщо на неї дасть згоду Росія і будуть припинені бойові дії, тобто виконана безпекова частина Мінських угод. Проте такий сценарій у короткотерміновій перспективі є малоімовірним, а в середньотерміновій – проблематичним, оскільки російські війська навряд чи погодяться залишити

територію України, а сепаратистські збройні формування – роззброїтися. До того ж, для «хорватського сценарію» потрібен суб'єктивний чинник в особі вольового й компетентного Верховного Головнокомандувача на кшталт генерала Франьо Туджмана, який в Україні поки що відсутній.

Підсумовуючи аналіз сценаріїв перебігу та результатів російсько-української війни, зумовлених впливом внутрішніх чинників, варто звернути увагу на те, що ймовірними результатами цієї війни можуть бути тільки два варіанти: «програв – програв» та «програв – виграв». Але при цьому немає варіанту «виграв – виграв», який є наслідком компромісу між воюючими сторонами, коли їхні цілі не реалізуються цілком, проте кожна отримує певні здобутки. Адже компроміс досягається на основі балансу сил, який складається в результаті конфлікту і дає підстави кожній стороні прийти до взаємоприйнятної угоди з іншою стороною і не вважати себе при цьому такою, що зазнала поразки. Парадокс у тому, що в цій війні компроміс неможливий, оскільки перевага в силі залишається поки що на російському боці. Це, по-перше, а по-друге – виграш України означатиме поразку Росії і навпаки – з огляду на існування між ними антагоністичного протиріччя.

Третій варіант побудови переліку сценаріїв перебігу та результатів російсько-української війни можливий при врахуванні комбінації зовнішніх і внутрішніх чинників та чинників, породжених логікою розвитку конфлікту, основним з яких є реальне співвідношення сил, що складається на фронті в той чи інший часовий проміжок.

Ця комбінація чинників може мати кілька варіацій.

Варіація 1. Посилення Росії при послабленні Заходу й України. Вона являє собою поєднання ситуації, описаної в сценарії, коли Росія завдає поразку Заходу в гібридній війні, частиною якої є російсько-українська війна, й тенденцій, що характеризуються поступовим посиленням Росії та послабленням України. До цього варіанта належить також поступова деградація Заходу і зростання могутності Росії.

Подібні умови для Заходу, України та Росії вже були описані у викладених вище сценаріях. Варто зазначити, що в таких війнах Україна виступала переважно на боці Заходу, а також на боці Росії, коли була включена або в склад Російської імперії, або в склад СРСР, не маючи власної міжнародної суб'єктності. В обох випадках, будучи включеною в глобальнішу війну, вона, як правило, ставала першою жертвою цієї війни й зазнавала тяжких, а часом непоправних втрат свого генофонду, економічних ресурсів, духовного потенціалу й території. Варто згадати такі епізоди її історії, які відбувалися в 1658, 1709 і 1918 роках. При подібних тенденціях, як показує історичний експурс, Україну очікують такі сценарії результатів російсько-української війни: сценарій поглинання та чергової втрати державного суверенітету; сценарій втрати частини території; сценарій сателітизації, що також призведе до втрати її суверенітету. Жодний із цих сценаріїв не може бути прийнятним для України, оскільки їх результатом буде повна руїна країни, голодомори і великі людські жертви.

Варіація 2. Посилення Росії при послабленні Заходу й посиленні України. Цей варіант, власне, є продовженням першої варіації, коли Росії вдасться повністю дестабілізувати ситуацію в Європі, США самоізолюються, НАТО психологічно капітулює перед Росією, навіть не наважившись вступити з нею у відкриту воєнну конфронтацію, ЄС утратить свою солідарність і почне розпадатися. Західна Європа вступить у період духовної деградації, а Центрально-Східна Європа знову опиниться у вакуумі безпеки. Відтак, баланс сил схилиться на користь Росії, яка поширюватиме свій вплив не стільки за рахунок нарощення власної могутності, стільки за рахунок слабкості та безпорадності Європи.

Але водночас і Україна почне своє духовне й економічне відродження. Росія, зайнята поборюванням Заходу, на певний час може перенести «вирішення українського питання» на другий план, чим неодмінно має скористатися Україна для своєї модернізації, проведення ефективних реформ та посилення

обороздатності. Умови, які сприятимуть такому зростанню, вже були описані під час аналізу тенденції взаємовпливів внутрішніх чинників у разі посилення України і деградації Росії.

За таких умов, коли Захід виявиться вкрай ослабленим і не зможе впливати на перебіг російсько-української війни, в Україні залишиться тільки один сценарій завершення війни з Росією: сценарій відтинання окупованих територій.

Варіація 3. Посилення Заходу і послаблення Росії та України. Такий варіант являє собою завершення «холодної війни». Чи можливий такий варіант, коли Захід схаменеться та солідаризується, прийме цивілізаційний виклик з боку Росії європейським демократичним цінностям, США знову повернуть собі позиції світового лідера і разом Захід завдасть поразку Росії в її гібридній, а можливо, і третій світовій війні, чи принаймні змусить Росію повернутися до постбіполярного світу? У такому разі європейська цивілізація знову рушить на Схід, НАТО повернеться до політики розширення, при якій країни «Нової Східної Європи» будуть включені в цю євроатлантичну організацію і, попри свою слабкість, Україна зможе пройти етап економічних і політичних реформ.

Але Захід при цьому знову згадає про побудову «Великої Європи» від Атлантики до Владивостока, чи краще – від Атлантики до Уралу, і знову заговорить про нову систему європейської безпеки, яка «без Росії неможлива», і знову найбільшу загрозу вбачатиме в розпаді Росії. За такої тенденції ситуація знову повернеться «на своє коло», стане подібною до тієї, яку ми маємо тепер.

Захід знову почне приміряти до України кальки вирішення російсько-українського конфлікту як конфлікту «внутрішньо-українського», за прикладом «боснійського» сценарію, з наданням Донбасу прав конфедерації або ще більше – завершення мінського процесу, що зробить Україну неієздатною. А якщо Україна зовсім не погодиться із запропонованим Заходом і Росією сценарієм, то в кращому разі на неї чекає сценарій «заморозки» російсько-українського конфлікту на Донбасі з визнанням

того, що Крим має належати Росії, як результат компромісного рішення.

Варіація 4. Послаблення Росії, Заходу й України. Таке послаблення може бути реальним, якщо Росія, розв'язавши війну проти Заходу, зможе повністю дестабілізувати всю Європу, створити ситуацію хаосу на пострадянському просторі, включно з Україною, та в інших стратегічно важливих для США регіонах світу, що врешті-решт остаточно зруйнує той світовий порядок, що склався після завершення «холодної війни». Таку ситуацію світового хаосу передбачав Збігнев Бжезінський у своїй книзі «Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади», коли криза американської системи «спричинить швидку ланцюгову реакцію, що призведе до глобального політичного та економічного хаосу. А повільний рух Америки у бік занепаду та безкінечної війни з ісламом не закінчиться коронацією рішучого глобального наступника до 2025 року»²¹⁸.

У Росії ж, навіть якщо вона зруйнує світовий порядок чи принаймні європейську його частину, може не вистачити сил і ресурсів для його відбудови на власних умовах і відповідно до власного бачення. І тоді вона сама потоне в цьому міжнародному хаосі, який обов'язково захлисне і її власну територію. Україні доведеться самотужки виживати в умовах цього міжнародного хаосу, борючись одночасно і з внутрішніми викликами агонізуючого олігархічно-клептократичного режиму, й із зовнішніми викликами російсько-української війни, найімовірнішими результатами якої будуть сценарії «ані війни, ані миру» та «сомалійський сценарій», залежно від спроможності обох сторін продовжувати війну. У цій ситуації міжнародного хаосу «сомалійський сценарій» може видатися більш типовим і прийнятнішим для України, ніж сценарій «ані війни, ані миру».

Варіація 5. Послаблення Росії та Заходу й посилення України можливе в тому разі, якщо Україні вдасться подолати

²¹⁸ Бжезінський З. Стратегічне бачення. Америка і криза глобальної влади. – Львів : Літопис, 2012. – С. 43.

глибоку внутрішню кризу, спричинену олігархічно-клептократичним режимом, та побудувати ефективну демократичну політичну систему й систему державного управління та успішно протистояти зовнішнім викликам міжнародного хаосу і російської зовнішньої агресії. Росія ж буде виснажена протистоянням із Заходом і в умовах міжнародного хаосу буде змушена переважною мірою долати зовнішні та внутрішні виклики своєму існуванню, а не воювати з Україною. При такій тенденції Україна буде спроможна реалізувати сценарій «тотальної війни» та звільнити територію Донбасу і, можливо, Криму від російської воєнної окупації та донецьких сепаратистських формувань, відновивши свій суверенітет над цими територіями й територіальну цілісність держави.

Варіація 6. Посилення Заходу та України і послаблення Росії. Ця тенденція є найбільш прийнятною для України з усіх можливих варіантів розвитку міжнародної та внутрішньої ситуації як в Україні, так і в Росії. Росія, будучи вкрай ослабленою та агресивною, буде змушена йти на поступки Заходу з відновлення чинності міжнародного права, у Заходу ж більше не буде жодних ілюзій щодо демократизації Росії та її інтеграції в європейське співтовариство. Зусилля України мають бути спрямовані на досягнення військової переваги у співвідношенні сил на фронті та активізації дипломатичних зусиль з мирного врегулювання конфлікту на Донбасі з позиції сили. Це створюватиме умови, при яких мирне врегулювання конфлікту з Росією на Донбасі стане можливим. Тож єдиним і найбажанішим для України сценарієм стане врегулювання російсько-українського конфлікту мирним шляхом, коли Росія буде змушена виконати всі умови Мінської угоди, а можливо, якогось іншого, прийнятнішого і для України, і для Заходу формату.

Варіація 7. Посилення Росії, Заходу та України. Такий сценарій є менш бажаним, ніж попередній, оскільки Росія не відмовиться від своїх агресивних планів щодо України й намагатиметься реалізувати їх або шляхом війни, або шляхом

домовленості із Заходом про створення нової регіональної системи безпеки з розподілом сфер впливу на кшталт «Ялти-2», де Україна відійде в російську сферу впливу. Захід може піти на такі поступки Росії, намагаючись уникнути прямого воєнного зіткнення з Росією, яке може призвести до третьої світової війни між Заходом і Росією. Для Росії такий варіант буде вельми бажаним, і вона буде готова допомагати Заходу в його боротьбі з іншими глобальними і транснаціональними загрозами в обмін на визнання за нею пострадянського простору та інших регіонів Східної Європи як «російського простору» і російської зони відповідальності.

У такій ситуації єдино можливим сценарієм завершення російсько-української війни стане сценарій «відтинання» окупованих територій і побудови потужного валу оборони та безпеки на лінії зіткнення з Росією та окупованими нею українськими територіями. Переваги цього сценарію проаналізував американський політолог Олександр Мотиль у своїй статті «Що робити Україні щодо окупованого донбаського анклаву?», опублікованій в журналі *World Affairs Journal*²¹⁹. У ній О. Мотиль наводить такі аргументи на користь цього сценарію в умовах існуючої тенденції. По-перше, навіть у разі зміцнення України все рівно «Росія залишиться, принаймні, в найближчому майбутньому, набагато сильнішою країною, ніж Україна, і у військовому, і в економічному плані. Звідси випливає, що Україна не може перемогти Росію в будь-якій повномасштабній війні. Але Україна може правильним поєднанням збройних сил, стратегії і тактики стримувати або витримати напад Росії, зробивши його занадто дорогим для Росії»²²⁰.

По-друге, навіть якби Україні вдалося перемогти 35 тис. озброєних сепаратистів і відновити контроль над економічно

²¹⁹ Motyl A. J. What should Ukraine do about the occupied Donbas enclave? // *World Affairs Journal* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/answering-critics-donbas-disengagement>.

²²⁰ Ibid.

зруйнованою областю, заселеною досить сумнівно лояльним до України населенням, то їй би довелося витратити величезні ресурси для відбудови Донбасу, що лише послабить її здатність протистояти подальшій агресії Росії. «Примус Росії нести всі витрати, пов'язані з окупацією, є єдиною найбільш ефективною зброєю України у війні з Путіним. Повне від'єднання позбавить необхідності і зобов'язання виплачувати всі соціальні та економічні субсидії для регіону і його жителів, що тільки збільшить витрати Росії і тим самим підвищить відносну здатність України попередити або протистояти нападу. І чому тоді Путін захоче атакувати, коли витрати на компенсації та окупацію ростимуть, а здатність України протистояти атакам зростатиме, не ясно»²²¹.

По-третє, «важливо зрозуміти, що “від'єднання” не зупинить Путіна продовжувати стріляти в Україну і вбивати її громадян і солдат. Але від'єднання справді відкриє двері для ширшої можливості щодо політичного і дипломатичного вирішення конфлікту. Поки Україна претендує на анклав Донбасу, він братиме участь у грі з нульовою сумою разом з “проксі” і Росією»²²².

Утім, посилення Росії може втягнути Україну в сценарій «широкомасштабної» війни, оскільки розв'язавши глобальну гібридну війну В. Путін не зупиниться на півдорозі до своєї головної мети – змінити світовий порядок на користь Росії. А при стратегічній важливості України перемога над нею не забезпечує Росії досягнення цієї стратегічної мети. Адже для Заходу Україна продовжує залишатися російською периферією, а отже, має другорядне значення, не настільки важливе, щоб наражатися заради неї на війну з Росією.

Таким чином, Росія провокуватиме Захід, воєнну могутність якого уособлює НАТО, на війну, щоб змусити його переглянути існуючий світовий порядок на її користь. Якщо ж НАТО прийме виклик Росії, Україна, як справедливо зазначає

²²¹ *Motyl A. J.* What should Ukraine do about the occupied Donbas enclave?

²²² *Ibid.*

генерал-майор В. Гречанинов, опиниться в епіцентрі масштабної регіональної війни на боці Європи²²³. У такому разі ми повернемося до сценарію російсько-української війни, яка стане частиною російсько-натовської війни або війни Росії із Заходом, що вже було в українській історії війн, які закінчувалися для нашої держави черговими поразками протягом століть. Отже, сценарій завершення російсько-української війни переважною мірою залежатиме від результатів більш глобальної війни між світовими геополітичними гравцями.

Тож виникає запитання про визначення найімовірніших з перелічених сценаріїв перебігу російсько-української війни та її наслідків. Слабка реакція Заходу на російську воєнну агресію проти України не залишає В. Путіну надії на те, що шляхом її захоплення Росія зможе змінити світовий порядок на свою користь. Таким чином, В. Путін провокуватиме Захід на більш глобальний конфлікт.

Із цього випливає, що сценарій широкомасштабної війни буде найбільш імовірним з початком нової війни між Заходом і Росією, як це сталося з Польщею в 1939 році. У такому разі війна між Росією й НАТО почнеться саме з території України. Тож імовірність цієї війни визначатиметься поведінкою Заходу й Росії та їхніми взаємними реакціями на дії один одного. Синтезом такої взаємодії будуть найімовірніші сценарії прогнозованого процесу. Якщо під набором потенційних дій розуміти стратегії, то найбільш імовірний сценарій уявляється як сума взаємодій таких стратегій.

Другим суттєвим застереженням є врахування принципу гарантованості результативності тієї чи іншої стратегії. Як зазначає В. Лефевр, «основою вибору стратегії є принцип гарантованого результату: яке б рішення не ухвалив противник, певний виграш повинен бути нам гарантований»²²⁴. Це зауваження

²²³ Путин пойдет войной на Украину в двух случаях – Гречанинов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://obozrevatel.com/crime/35827-putin-pojdet-vojnoj-na-ukrainu-v-dvuh-sluchayah-grechaninov.htm>.

²²⁴ Див.: Лефевр В. А. Алгебра конфликта. – М. : Знание, 1968. – С. 17.

є дуже важливим, зважаючи на обережність поведінки В. Путіна, який відважується на радикальніші дії, лише впевнившись у високій гарантії їх успіху. Анексія Криму виявилася для В. Путіна надзвичайно успішною, завдяки чому він переніс цю кальку війни на територію материкової України. Але коли українські війська й добровольчі батальйони почали чинити збройний опір на Донбасі, цей сценарій уже не виглядав таким успішним, як у Криму.

Керівник американської розвідувально-аналітичної компанії *Stratfor* Джордж Фрідман тепер вважає дії Росії в Україні жалюгідними. «Коли росіяни почали війну проти України, то мали контроль над українською політикою. Коли вони закінчили, вони отримали Крим і деякі частини Східної України, але навіть там результат обмежений. Україна входить у сферу фундаментальних інтересів Росії, а коли я дивлюсь на результат, то ці дії взагалі не вражають», – зазначає Дж. Фрідман²²⁵. Не в усьому можна погодитись із Дж. Фрідманом, адже В. Путін війну ще не закінчив, а крім того, він так і не наважився поки що розв'язати широкомасштабну війну, адекватну цим фундаментальним інтересам. Проте Дж. Фрідман правий у тому, що «Путін показав від перших днів української кризи, що він дуже обережний і бажає обмежити ризики. Він розуміє ставки, і він не хоче їх піднімати. Так що я сказав, що Росія, швидше за все, буде чекати кризи в Києві, щоб уряд там провалився, а потім намагатиметься впливати на Київ, замість того, щоб намагатися діяти основними силами», – констатує Дж. Фрідман²²⁶.

Подібної точки зору дотримується й відомий російський політолог Лілія Шевцова. На її думку, зараз Кремль використовує тактику вичікування, сподіваючись, що невдачі українських реформ призведуть до втрати інтересу Заходу до України

²²⁵ Директор *Stratfor* розповів, чи піде Путін на широкомасштабне вторгнення в Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zik.ua/news/2015/06/30/dyrekto_r_stratfor_rozpoviv_chy_pide_putin_na_shyrokomashtabne_vtorgnennya_v_ukrainu_603102.

²²⁶ Там само.

і залишать її в «сірій зоні», де завжди можна буде спробувати знову здійснити свою «фінляндизацію». Така тенденція нині справді стає домінуючою й реальною. «Тому Москва продовжить намагатись утримувати Київ у сфері свого впливу. Але Кремль шукає гнучкішу форму утримання України у своїй орбіті. Російська еліта розуміє, що силовий підхід не вдався. Стратегія утримання України через компроміс із Заходом, що знайшло своє відображення в Мінських угодах, також виявилася провальною. Хоча не варто думати, що Кремль повністю відмовиться від політики “примусу до любові”»²²⁷, – заявила Л. Шевцова.

Отже, з наведених вище експертних висновків випливають дві визначальні тенденції: по-перше, Росія продовжуватиме дотримуватися стратегій «керованого хаосу» і «контрольованої ескалації», але переходитиме до більш поміркованих сценаріїв їх реалізації; по-друге, відбуватиметься ерозія олігархічно-клептократичного режиму і послаблення України загалом. Таким чином, найімовірнішим сценарієм перебігу російсько-української війни на короткотермінову і середньотермінову перспективу буде сценарій ескалації бойових дій на низькому рівні інтенсивності з можливим захопленням нових територій України російськими військами з метою змусити її внести зміни до Конституції, зокрема «включення в склад України автономних ДНР/ЛНР, виборів на їхній території проросійських депутатів Ради, подальшої федералізації України, утворення через референдуми автономних Одеської та Харківської республік, захист усіх російськокультурних громадян України і, врешті-решт, возз'єднання Росії та України (суб'єктів Південно-Східної України)»²²⁸. Очевидно, що сценарій поглинання

²²⁷ Путин будет использовать новую политику для удержания Украины, – Шевцова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://so-l.ru/news/show/putin_budet_ispolzovat_novuyu_politiku_dlya_uderzha.

²²⁸ Темиргалиев раскрыл планы Кремля о создании новых «республик» в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hvylya.net/news/exclusive/temirgaliev-raskryil-planyi-kremlya-o-sozdanii-novyih-respublik-v-ukraine.html>.

України «шляхом широкомасштабної війни» відійде на другий план, оскільки він наражає В. Путіна на значні ризики і не дає гарантованого результату.

Що стосується української сторони, то за відсутності стратегічного мислення в постмайданної влади немає жодної стратегії своєї поведінки в російсько-українській війні. Проблема в тому, що клептократична еліта не здатна мислити національними інтересами, а отже, формулювати і вирішувати стратегічні завдання. Превалювання бізнес-інтересів і жага до зміцнення персональної влади виключає можливість розробки та втілення керівництвом країни планів ведення війни з агресором. Тож у короткотерміновій та середньотерміновій перспективі українська влада намагатиметься дотримуватися сценарію «ані війни, ані миру», який у разі значної ескалації бойових дій переходитиме в сценарій втрати окремих територій.

Ключовим моментом у зміні сценаріїв російсько-української війни буде 2018 рік. Передумовами такої зміни стануть поглиблення економічної кризи в Росії, яка припаде на період нових президентських виборів В. Путіна, кульмінаційний ефект західних санкцій проти Росії, навіть якщо їх відмінять у 2017 році, президентська передвиборча кампанія в Україні, зміна європейських еліт шляхом президентських і парламентських виборів у країнах ЄС та ін. Тож глибший прогноз на довготермінову перспективу неможливий без урахування впливових зовнішніх чинників, що визначатимуть взаємовідносини між Заходом і Росією.

У короткотермінову та середньотермінову перспективу на 2018–2020 роки, ймовірно, збережеться тенденція подальшого послаблення Заходу й України та посилення Росії. Адже Росії вдалося витримати негативні наслідки від падіння світових цін на нафту та запровадження західних санкцій, скорочення інвестицій і трудових ресурсів. У 2016 році російська економіка почала виходити з рецесії. Повільно, на 0,3%, почав зростати ВВП, уповільнилась інфляція, відновилося зростання реальних доходів населення і компаній, стабілізувався курс рубля.

Гібридна війна Росії проти Заходу також принесла їй значні успіхи. США значною мірою стали більш залежним від Росії в розв'язанні міжнародних проблем безпеки, ніж навпаки. Проблема ядерної програми Ірану, війна в Сирії, боротьба з ІДІЛ є наочним тому підтвердженням. Європа стала більш чутливою до запровадження санкцій проти Росії, ніж навпаки. Очевидно, що Європа із часом відмовиться від таких санкцій і заохочуватиме Росію повернутися до економічної кооперації. Росія, значною мірою завдяки дії російської пропаганди, посилила антизахідні сили в Європі, в результаті чого позбавила США, ЄС і НАТО політичних, економічних і воєнно-стратегічних переваг на пострадянському просторі.

Своєю гібридною війною Росія поглибила кризу ЄС і наростання дезінтеграційних тенденцій усередині спільноти. Стимуляцію сирійських біженців у Європу, антиамериканських та євроскептичних настроїв серед членів ЄС можна вважати реальними невійськовими перемогами Росії над Заходом. Росії вдалося заблокувати через голландський референдум ратифікацію Угоди про асоціацію між ЄС і Україною та змусити НАТО відмовитися від руху на Схід. Великою мірою Захід виявлятиме дедалі більшу готовність повернутися до відносин з Росією за принципом «бізнес є бізнес», забувши про свої цивілізаційні цінності й непорушність міжнародного права.

НАТО не змогла адекватно та оперативно відреагувати на російську військову загрозу. Вона дозволила своїм військовим прийти в занепад, а сама перетворилася з оборонної на політико-безпекову організацію. Замість переходу до стратегії регіонального стримування Росії, Альянс намагається навести її до стратегічного партнерства, що говорить про його психологічну неготовність до конфронтації з Росією і тим більше до війни з нею. Росія ж розуміє це як психологічну капітуляцію НАТО, що ще більше підігріває її агресивні наміри.

У середньотерміновій перспективі Росія нарощуватиме свою військову присутність поблизу кордонів Альянсу і влаштовуватиме постійні військові провокації. Нарощуватиметься

антинатовська істерія всередині країни та дискредитація цієї організації серед населення країн Європи. Створюючи з НАТО жупел головної загрози, керівництво Росії переконуватиме своїх громадян, що для її відвернення необхідно збільшувати військові витрати, відмовитися від економічної модернізації та скоротити соціальні витрати. Водночас така мілітаристська пропаганда сприятиме посиленню страхів у європейських країнах перед можливою війною між Росією й НАТО, що призведе до втрати солідарності в діях організації стосовно забезпечення колективної оборони. Такими діями Росія підштовхуватиме Захід погодитися на встановлення нового порядку з позиції сили, тим більше, що баланс сили на східних кордонах НАТО вже змістився на користь Росії.

Виходячи з такого розкладу співвідношення сил у середньотермінову перспективу після нарощування військової присутності, цілком можливою стане ескалація якої-небудь воєнно-політичної кризи, включно до повноцінної війни. Професор політології Каліфорнійського університету Едвард Уокер одним з таких сценаріїв вважає випереджувальний удар по Естонії, Латвії та Литві. «З тих пір, як у минулому році криза між НАТО і РФ стала по-справжньому серйозною, існує й загроза атаки Москви по країнах Балтії. У цьому випадку метою було б захоплення операційного контролю над регіоном Балтійського моря на схід від лінії Калінінград – Готланд до того, як НАТО зможе підготуватися до оборони. Потім Москва могла б оголосити, що готова застосувати тактичну ядерну зброю для захисту захоплених позицій. Кремлю довелось би поставити на те, що західні лідери не ризикнуть воювати з ядерною державою заради трьох невеликих країн на європейській периферії. Потім він міг би спробувати домовитися про новий порядок в Європі з позицій сили»²²⁹.

²²⁹ Пять ходов Кремля. Чего ждать от Путина, – американский профессор [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.eizvestia.com/news_politics/full/523-pyat-hodov-kremlya-chego-zhdat-ot-putina-amerikanskij-professor.

Такий сценарій у разі загострення кризи видається цілком імовірним у середньотерміновій перспективі. У такій ситуації територія України, як уже зазначалося, може стати театром широкомасштабної війни. У довготерміновій перспективі, судячи з тенденції, що намітилася в кінці першого й на початку другого десятиліття ХХІ століття, відбуватиметься як деградація Росії, так і подальша дезінтеграція Заходу, що призведе до послаблення зовнішнього впливу обох ключових гравців.

У третьому десятилітті наступить хвиля економічної кризи в Росії, позначиться негативний вплив економічних санкцій, будуть згорнуті великі інвестиційні проекти, збільшиться дефіцит державного бюджету, вичерпається стабілізаційний фонд, якщо не припиняться, то суттєво скоротяться капіталовкладення в експортноорієнтовані галузі економіки. Відбудуватиметься поступове скорочення працездатного населення та падіння продуктивності праці. У результаті виконати амбіційні воєнні програми буде вкрай складно, що знову призведе до падіння боєздатності збройних сил і воєнної могутності Росії.

З іншого боку, США втрачатимуть свої позиції у світі. «Внутрішні труднощі і тривалі проблеми на світовій арені виснажать США, деморалізують американське суспільство, зроблять непривабливою американську соціальну систему, пробудять сумніви у світовому верховенстві Америки і в неспокійному світі 2025 року де-факто покладуть край пануванню Штатів у ХХІ столітті, яке вони колись самовпевнено проголосили. Але хто ж тоді на нього претендуватиме?»²³⁰ – задається питанням Збігнев Бжезінський. Послаблення Америки породить її байдужість до європейських справ, що остаточно підірве євроатлантичну солідарність, на якій тримається НАТО. Європа опиниться в небезпеці перед викликом духовної деградації та дезінтеграції.

²³⁰ Бжезінський З. Стратегічне бачення. Америка і криза глобальної влади. – С. 64.

В умовах такого різкого послаблення Заходу і Росії типовими для довготермінового прогнозу стануть варіації четверта і п'ята. Посилення України можливе на рубежі 2020–2025 років у період, коли відбуватиметься агонія олігархічно-клерикального режиму і на зміну йому прийде нова генерація української національної еліти, яка зможе провести ефективні реформи в державі, стане можливим сценарій «тотальної війни» з відновлення територіальної цілісності й державного суверенітету України на окупованих територіях.

У випадку ж, коли цього не станеться і олігархічно-клерикальна система в країні зміцниться, посилюватиметься зубожіння народу, радикалізація соціальних настроїв і деградація духовних підвалин української нації. Це призведе до того, що на чергових президентських виборах до влади знову можуть прийти проросійські сили в умовах продовження війни. У такій ситуації неминучим результатом російсько-української війни стане сценарій сателітизації, котрий в остаточному підсумку призведе до негативних або фатальних наслідків, які Україна переживала у своїй історії не один раз. Чи переживе наступний – покаже час.

ПІСЛЯМОВА

Возлюби ворогів своїх за те,
що вони тебе роблять сильнішим.

*Андрій Коваль,
український історик
і громадський діяч*

У ХХІ столітті Україна вкотре проходить нове коло прокляття свого співіснування з Росією. Її існування схоже на зростання калинового гаю над кратером вулкану, який час від часу просинається і розливає навколо розпечену лаву із чадним газом. Проблема такого співіснування полягає в тому, що українці не відчують небезпеки, проживаючи разом з підступним і зверхнім сусідом, який не може сприйняти їхню інакшість і право мати свій дім, свою землю і свою свободу. Загроза майбутнього України криється не в кількості та могутності російських армій, а у відсутності відчуття небезпеки, яка перманентно надходить з Росії і яку російська держава намагається втілити за першої ж слушної нагоди.

Великою мірою відсутність імунітету на російську загрозу неодноразово була чи не основною причиною поразок українців у російсько-українських війнах. Часом не вкладається у свідомість ступінь довірливості й наївності українців щодо підступних планів росіян у найвирішальніші моменти визначальних

битв. У Криму українські військові не могли застосовувати зброю проти російських загарбників, вбачаючи в них «братів», а не ворогів, а тому з легкістю віддали їм цю частину української території. Під Волновахою, коли російські війська вдерлись углиб території України, українські військові домовилися з ними не стріляти один в одного, в результаті загинули безславно від рук тих самих російських «братів», зате дотримали свого слова не стріляти.

Під Іловайськом українці повірили в офіцерське слово полковника КДБ В. Путіна, в його байку «про зелений коридор», повторену Президентом України П. Порошенком, і в результаті поклали свої голови в страшній смертельній хуртовині на втіху російських переможців, котрі розстрілювали українських бійців як у тирі, насолоджуючись їх смертями і стражданням. І навіть у ці страшні хвилини українці під шквальним вогнем російських військових підрозділів шукали в них відчуття братерства і милосердя, а у відповідь отримували підступність, ненависть і смерть. Навіть у ці найтрагічніші і вирішальні для України і кожного з них моменти, перебуваючи у вогняному мішку, українські бійці не сприймали росіян як загарбників, що вдерлися на українську територію. Навіть Начальник Генерального штабу Збройних Сил України В. Муженко впевнено заявив: «Ми не воюємо з російською армією». На війні якщо армія не воює з ворогом, вона отримує поразку. На жаль, ця прописна істина воєнного мистецтва так і залишилася неусвідомленою для наших керманичів.

Після двох років війни керівник президентської адміністрації з відвертістю зізнається в тому, що вони ніколи не очікували, що «зелені чоловічки» можуть з'явитися в Донецьку чи Слов'янську¹. Не очікували?! Попри те, що «зелені чоловічки» вже з'явилися у всіх містах Криму, на Чонгарі і на Сході України.

¹ Ложкин озвучил главную ошибку команды Порошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.bigmir.net/ukraine/1023931-Lojkin-ozvychil-glavnyu-oshibky-komandi-Poroshenko>.

Очевидно, було необхідно, щоб «зелені чоловічки» з'явилися у Києві чи в Адміністрації Президента, щоби там усвідомили рівень загрози з Росії. А коли українське суспільство питає в наших керманичів, хто ж винен у наших воєнних поразках на кордоні, під Іловайськом, у Дебальцевому, ті кивають на В. Путіна, заявляючи, що вони не очікували, не передбачали і не вірили у вторгнення в Україну російських військових, не зважаючи на те, що це вторгнення вже півроку тривало на їхніх очах.

Та якби ж то причини цих поразок у війні з Росією були лише в сучасній владній еліті. На жаль, їхнє коріння значно глибше, про що свідчить наш ретроспективний аналіз. Свого часу Богдан Хмельницький теж не усвідомлював, чим обернеться для України його угода з Москвою, як і Іван Мазепа не передбачав, що зробить його вихованець Петро I з Україною. М. Грушевський теж не уявляв існування України поза межами Росії, ціною чого стало його власне ув'язнення і втрата української державності та незалежності України. Отже, ця хвороба української владної еліти є хронічною й дуже застарілою, яку ще довго доведеться лікувати.

Природа цієї вродженої вади полягає в сприйнятті владною елітою та частиною українського суспільства Росії як своєї другої вітчизни, а росіян – як «братнього народу». Образ «старшого брата», який віками вживлявся і насаджувався у свідомість українців, не дозволяє їм реально усвідомити смертельну загрозу, котра надходить від такого «братерства». Завдяки міфу про «братерство» українці не можуть сприймати Росію як ворога, а російський народ – як загарбника. Ця вроджена сліпота українців пояснює, чому підступна політика Росії у відносинах з Україною є набагато успішнішою, ніж відкрита війна на полі битви. Навіть під Іловайськом російські війська не наважувалися вступити у відкритий контактний бій з оточеними українськими підрозділами. У цьому, власне, і полягає «ахіллесова п'ята» українців, яка завжди заважала їм здобути свою незалежність і свободу й отримати переконливу перемогу в російсько-українських війнах, починаючи від часів Богдана Хмельницького й аж до нинішньої війни на Донбасі.

Академік В. Горбулін ставить чіткий та об'єктивний діагноз сучасному стану України в російсько-українській війні: «Зараз Україна перебуває в точці біфуркації або перед своєрідним “моментом істини” у нашому конфлікті з Росією. Нинішнє поширене, але від цього не менш хибне сприйняття ситуації як “затишшя” криє в собі макронебезпеку. Насправді ми спостерігаємо лише зміну парадигми розгортання цього довготривалого конфлікту»². Не випадково Горбулін В. акцентує увагу на довгостроковості конфлікту, спровокованого Росією, розглядаючи його як перманентну загрозу. «Ми повинні чітко розуміти, що для України воєнна загроза з боку Росії не зникне ніколи. Причому ймовірність зростання цієї загрози (і перехід її до активної фази) тим вища, чим менш успішною буде робота Росії з дестабілізації України іншими методами»³, – констатує В. Горбулін.

Цілком логічно, що в умовах значної воєнної переваги Росії та перманентності російської воєнної загрози академік В. Горбулін наполягає на доцільності застосування асиметричних стратегій у воєнному протистоянні з Росією, переходу України на рівень стратегічної діяльності: «Концептуальна рамка нової стратегічної діяльності України: асиметрія проактивності і стратегічний аналіз діяльності. Тут ми підходимо до важливого питання про те, якою ж може бути наша відповідь на такі дії Росії і чи є вона взагалі? Вона є. І її суть – стратегічний аналіз і стратегічна діяльність, яка тримається на двох стовпах: асиметричність і проактивність»⁴. Власне, В. Горбулін веде мову про прийняття на озброєння асиметричних стратегій у війні з Росією, основою якої «мають стати нестандартність дій (асиметричність), завданих ударів по найчутливіших місцях противника, інноваційність»⁵.

² Горбулін В. 2017-й: далі буде... // Дзеркало тижня. Україна. – 2016. – № 24. – 2 липня.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

Цією тезою В. Горбулін віддає пріоритет наступальній асиметричній стратегії, побудованій на враженні слабких місць противника. Проте в ситуації значної переваги Росії в силі та незрівнянно більшій території та ресурсах, а також за відсутності допомоги з боку Заходу Україна має віддавати пріоритет оборонній асиметричній стратегії, спрямованій на подолання своїх внутрішніх вад і збільшенні власних переваг. Потреба в такій оборонній стратегії є нагальнішою з огляду на те, що Росія веде гібридну війну, спрямовану на порушення внутрішнього ладу і стабільності в Україні, дестабілізацію внутрішньої ситуації та створення стану хаосу в державі. Застосування такої оборонної стратегії дасть Україні змогу спрямувати російсько-український конфлікт у конструктивне русло, яке зробить Україну сильнішою.

Оборонна асиметрична стратегія дає можливість подивитися на російсько-українську війну й на дії Росії як на рушійну силу, що змусить нас ставати сильнішими і згуртованішими. Адже конфлікт, поряд з деструктивними, має і позитивні функції, які ми мусимо використати. Тут варто згадати афоризм публіциста Андрія Коваля: «Возлюби ворогів своїх за те, що вони тебе роблять сильнішим». Власне, ця істина вже зробила нас сильнішими. Практично не маючи боєздатних збройних сил і компетентного воєнно-політичного керівництва, українська нація зірвала плани війни Росії, зупинивши ворога на другому етапі російської воєнної компанії, в результаті чого В. Путіну так і не вдалося повалити державний суверенітет України. Йому довелося тішитися лише двома окупованими територіями – Кримом і частиною Донбасу.

Зрештою, успіхи Росії в цій війні з Україною не такі значні, як передбачалося грандіозними воєнно-політичними планами Кремля. Це дає нам підставу стверджувати, що **Україна спроможна перемогти навіть такого велетенського ворога, як Росія, якщо обрати правильну стратегію боротьби з ним.** Слідуючи принципам оборонної асиметричної стратегії, ми маємо сконцентруватися на зменшенні власної вразливості й подоланні

власних вад, серед яких найпершою є внутрішня ментальна розколотість українського суспільства, котра характеризується наявністю в ньому «малоросійського» сегмента. Він був сформований і продовжує формуватися не лише завдяки колоніальній політиці Росії стосовно України, а й самим її геополітичним положенням.

Тож другою вадою України є прокляття «буферної зони», коли вона опинилась в епіцентрі геополітичного протистояння між ключовими європейськими і світовими гравцями, які намагались захопити цю «серединну» територію. Починаючи з XIII століття Україна відчувала на собі зовнішнє втручання ординської навали зі сходу, потім вона була змушена захищатися від Польського королівства з північного заходу і Кримського ханства та Османської імперії з півдня. У XVIII–XX століттях – знову з північного сходу від Росії, а також від Заходу, війни між якими неодноразово катком прокочувалися по території України, змушуючи український народ воювати і вмирати за чужі інтереси. Витримати таку ворожу навалу одночасно з усіх напрямків українці були не в змозі.

Можливо, таке геополітичне положення і змусило частину української еліти заради виживання відмовитися від власної державності й національної ідентичності та шукати кращої долі в сильнішій російській державності ціною власної свободи, віддаючи перевагу рабству. Інша ж її частина продовжувала боротися за державність і соборність України та гуртувати українську націю. Ці дві світоглядні парадигми бачення майбутнього України існують дотепер, навіть попри те, що Україна вже чверть століття як незалежна держава.

Сьогодні цей ментальний «малоросійський» сегмент, з одного боку, дає Росії надію й упевненість у поверненні України «в лоно» російської державності, розраховуючи на бізнес-інтереси української владної еліти та її схильність до зради, а з другого – не тільки частина української владної еліти, а й суспільства загалом в Україні пов'язують свої надії та своє майбутнє з Росією і продовжують вірити в неї, не сприймаючи її

як ворожу державу. Завдяки такому ментальному сегменту гібридна війна, яку розв'язала Росія, видається цій частині суспільства продуктивною, а сценарії «поглинання» України чи «сателітний» сценарій закінчення цієї війни – цілком реальними. Цей сегмент українського суспільства схильний ненавидіти, радше, Україну, ніж Росію, вбачаючи в останній «рятувальницю» від усіх своїх повсякденних негараздів.

Бізнес-еліти, передусім їхній олігархічно-клептократичний сегмент, і частина українського суспільства, до цього часу мріють про повернення до Росії, незважаючи на її агресію та окупацію частини території України. Вихід з війни й досягнення миру з Росією вони вбачають у капітуляції України та відновленні процесу інтеграції з Росією. Не випадково експертне середовище говорить про альтернативні Мінським угодам сценарії розв'язання конфлікту на Донбасі, що розробляються олігархічно-клептократичними групами в Україні. Серед них – сценарій створення «міжобласного територіального утворення Донбасу – МТУП»⁶, подібного до Придністров'я, коли буде досягнуто компромісу з проросійським маріонетковим режимом на Донбасі й відбудеться його легітимізація. Хоча в такому разі війна трансформується з російсько-українського у внутрішньо-український конфлікт, при якому «ДНР» і «ЛНР» фактично легалізуються, а методи їхньої боротьби за відокремлення «отримують певні виправдання як успішний формат»⁷.

Отже, цей сегмент в українському суспільстві та його владній еліті є потенційним внутрішнім викликом суверенітету і соборності України. У майбутньому він може стати основною опорою проведення Росією неоколоніальної політики проти

⁶ Експерт розповів про «олігархічний» сценарій подій на Донбасі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://24tv.ua/ekspert_rozpoviv_pro_oligarhichniy_stsenariy_podiy_na_donbasi_n679819.

⁷ Ремовська О. Горбулін: окупована частина Донбасу і Крим не мають майбутнього у Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/27412589.html>.

України, оскільки для цього сегмента українська державність, соборність і незалежність не є цінностями. Тобто і російська гібридна війна може проводитися переважно економічними засобами, шляхом тотальної експансії в Україну російського капіталу, інфікованого політично і спрямованого на захоплення стратегічно важливих об'єктів економіки та інфраструктури України, що значно полегшує, а часом і знімає завдання воєнної окупації її території. Олігархічно-клептократичний режим в Україні також спирається на цей ментальний «малоросійський» сегмент суспільної свідомості населення України та переважної частини її владної еліти.

Саме цей сегмент не схильний визнавати російсько-український конфлікт війною, а тому віддає перевагу гаслу: «Війна на Донбасі воєнного вирішення не має». Безумовно, ця теза, ставши офіційною позицією України та Заходу, має під собою певне суб'єктивне та об'єктивне підґрунтя. По-перше, українське військо у війні на Донбасі програло три битви і зазнало великих втрат, що підірвало віру у воєнне вирішення конфлікту. По-друге, Захід підтримує це гасло, побоюючись, що Україна отримає остаточну воєнну поразку у війні з Росією і ця війна переросте у третю світову, оскільки Росія має ядерну зброю і значну воєнну перевагу над європейськими країнами. По-третє, Президент України П. Порошенко боїться отримати поразку у війні і в результаті втратити і бізнес, і владу. По-четверте, бізнес-еліти в Україні, включно з оточенням Президента, зацікавлені у збереженні партнерських зв'язків з російськими владними та бізнесовими структурами, як і раніше, коли Україна була при Росії, під Росією або в складі Росії, але головне – щоб збереглися преференції для місцевої еліти.

Проте втілення такого гасла в реальність, по-перше, не поверне нам окуповані Росією території та вороже налаштоване до України населення, котре мешкає на цих територіях; по-друге, не розв'яже проблеми завершення російсько-української війни; по-третє, залишає Україну в статусі театру воєнних дій та відвертає її від європейської перспективи, прирікаючи

в найкращому випадку на колоніальний статус, а в гіршому – на повне знищення.

Щоб розв'язати цю проблему й уникнути такої фатальної перспективи, необхідно насамперед:

- вичавити із суспільної свідомості українців комплекс «молодшого брата» й усвідомити перманентність загрози з боку Росії існуванню України та української нації загалом;
- подолати прокляття «буферної зони» шляхом входження в євроатлантичний цивілізаційний простір чи утворення нового об'єднання на кшталт Балтійсько-Чорноморського співробітництва;
- демонтувати олігархічно-клептократичний режим в Україні, який може зберегтися в умовах відновлення тісних зв'язків з Росією.

Щоб подолати перманентну загрозу з боку Росії потрібно виграти війну ідентичностей. Для цього конче необхідно передусім розширювати й поглиблювати українську ідентичність, нівелюючи її «малоросійський» сегмент. Така операція дасть нам змогу повернути населення Донбасу, а з ним і окуповану Росією українську територію та відновити на ній державний суверенітет і уникнути гірших сценаріїв завершення російсько-української війни.

ДОДАТКИ

COASTAL SCENARIO

**Південний сценарій проведення наступальної операції
російських військ у російсько-українській гібридній війні**

Джерело: Gaming a Russian Offensive. Analysis MARCH 9, 2015 //

[Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<https://www.stratfor.com/analysis/gaming-russian-offensive>

EASTERN UKRAINE SCENARIO

**Східноукраїнський сценарій проведення наступальної операції
російських військ у російсько-українській гібридній війні**

Джерело: Gaming a Russian Offensive. Analysis MARCH 9, 2015 //

[Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<https://www.stratfor.com/analysis/gaming-russian-offensive>

Карта зони проведення АТО

Джерело: Аналіз ведення антитерористичної операції та наслідки вторгнення Російської Федерації в Україну у серпні – вересні 2014 року // [Електронний ресурс]. –

Режим доступу :

http://www.mil.gov.ua/content/other/anliz_rf.pdf

Карта АТО.

**Бойові дії в зоні АТО під час проведення операції
на кордоні на 9 липня 2014 року**

*Джерело: Ситуація в зоні бойових дій на Донбасі
(липень – серпень 2014) //*

[Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.radiosvoboda.org/a/26969959.html>

**Карта АТО: розміщення сил на Донбасі,
яке мало бути встановлене згідно з підписаною угодою
«Мінськ-1» (19 вересня 2014 р.)**

Джерело: Карта АТО после подписания Минских соглашений.

ФОТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://from-ua.com/photo/322996-karta-ato-posle-podpisaniya-minskih-soglashenii-foto.html>;

<http://from-ua.com/upload/articles/2014/09/22/images/инфо.png>

**Карта АТО: розміщення сил та бойові дії на Донбасі
станом на 10 жовтня 2014 року після підписання
угоди «Мінськ-1»**

Джерело: В СНБО назвали горячие точки на востоке
Украины. КАРТА АТО [Електронний ресурс]. –

Режим доступу :

http://censor.net.ua/news/306458/v_snbo_nazvali_goryachie_tochki_na_vostoke_ukrainy_karta_ato

Карта АТО: розміщення сил та бойові дії на Донбасі станом на 10 грудня 2016 року після підписання угоди «Мінськ-2»

Джерело: Карта боевых действий на Украине сегодня.
10.12.2016 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.imbf.org/tools/info/karta-boevykh-deystvij-na-ukraine-10-12-2016.html>

Наукове видання

**Перепелиця
Григорій Миколайович**

**Україна – Росія:
війна в умовах співіснування**

Монографія

**Редактор О. П. Бондаренко
Набір тексту С. І. Перепелиця
Художник В. М. Кудляк
Художній редактор І. Е. Пилипенко**

Підп. до друку 31.12.2015 р. Формат 60х84/16.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBookC.
Ум. друк. арк. 55,0. Об.-вид. арк. 53,8.

ТОВ Видавничий дім «Стилос».
04080, Київ–80, вул. Набережно-Лугова, 5, к. 30. Тел.: (044) 428-72-50, 485-26-54.
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 1465 від 13.08.2003 р.)